70

A.V. VAHOBOV, T.S. MALIKOV

MOLIYA

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

A.V. VAHOBOV, T.S. MALIKOV

MOLIYA

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan barcha iqtisodiy ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan

«NOSHIR»
TOSHKENT – 2011

65.9(2)26
B224

УДК 550,8:528
ББК 26.3я73

26.3 **Vahobov A.V., Malikov T.S.** Moliya. Darslik /Toshkent
T71 Moliya instituti. – Toshkent: "Noshir", 2011. 712–bet.

ББК 26.3я73

Darslik "Moliya" fani dasturi asosida yozilgan bo'lib, unda moliyaning mohiyati va funksiyalari, moliyaviy siyosat, moliya tizimi, moliyaviy boshqaruv, moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash, moliyaviy nazorat, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi, davlat byudjeti, byudjet daromadlari va xarajatlari, byudjet defitsiti, byudjet tizimi va tuzilmasi, byudjet jarayoni, davlat krediti, byudjetdan tashqari fondlar, ijtimoiy ta`minot, sug'urta, uy xo'jaliklari moliyasi va xalqaro moliyaga oid masalalar yoritilgan.

Kitob talabalar, magistrantlar, aspirantlar, iqtisodiy yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari, mamlakatning moliya-byudjet-soliq tizimida faoliyat ko'rsatayotgan amaliyotchi mutaxassislar va moliya muammolari bilan qiziquvchi barcha o'quvchilarga mo'ljallangan.

Toshkent Moliya instituti Ilmiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar: **O.O. Olimjonov** – Iqtisod fanlari doktori, professor
N.H.Haydarov – Iqtisod fanlari doktori, professor
O.K.Iminov – Iqtisod fanlari doktori, professor

ISBN 978-9943-353-52-7

© «NOSHIR» nashriyoti, 2011

KIRISH

«Moliya» fani iqtisod sohasi uchun mutaxassislar tayyorlash tizimida eng asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Mustaqil fan sifatida unga o'tgan asrning 50-yillarida asos solingan bo'lib, u o'sha davrdagi moliyaviy tushunchalarga mos kelar edi. O'zbekistonda ham bozor islohotlarining amalga oshirilishi moliya fanidagi bir qancha muhim nazariy qoidalarni qayta ko'rib chiqilishini taqozo etdi. Ammo bu narsa hamon o'quv adabiyotlarida o'z aksini to'liq topgani yo'q. Shu boisdan ham, ayrim holatlarda, mamlakat moliya tizimida sodir bo'lgan keskin o'zgarishlarni yetarli darajada inobatga olmagan holda mashg'ulotlar o'tkazib kelinmoqda. Qo'lingizga taqdim etilayotgan darslik mualliflari moliyaning nazariy masalalariga oid barcha prinsipial o'zgarishlarni o'quvchilar e'tiboriga yetkazishga harakat qilishgan.

Darslikning 1-6-boblarida moliyaga doir umumnazariy masalalar (moliyaning mohiyati va funksiyalari, moliyaviy siyosat, moliya tizimi, moliyaviy boshqaruv, moliyaviy rejalashtirish va tartibga solish, moliyaviy nazorat) yoritilgan.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi davlat moliyaviy salohiyatining asosi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni moliyaviy isloh qilish, ularning moliyaviy resurslari, asosiy va aylanma kapital doiraviy aylanishining moliyaviy jihatlari, ishlab chiqarish xarajatlari, foydasi va rentabelligi, xo'jalik yurituvchi sub'ekt marketing strategiyasining moliyaviy yo'nalishlari, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilash investitsion dasturlarini moliyalashtirish, moliyaviy barqarorlikka tegishli holatlar 7-14-boblarda o'z aksini topgan.

15-23-boblar umumdavlat moliyasiga, ya'ni davlat byudjeti, uning daromadlari va xarajatlari, byudjet defitsiti va uni moliyalash-

442441

tirish, byudjet tizimi, tuzilmasi va jarayoni, byudjetdan tashqari davlat fondlari, ijtimoiy ta'minot, davlat krediti va sug'urtaga oid masalalarga bag'ishlangan. Va nihoyat, uy xo'jaliklari moliyasi va xalqaro moliya masalalari esa 24-25-boblarda bayon qilingan.

Har bir bobning oxirida o'ziga xos tarzda bahs-munozara yoki nazorat uchun keltirilgan ko'plab aniq savollar tegishli mavzularni chuqur, tez va oson o'zlashtirishga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Kitobning 6-bobi iqtisod fanlari nomzodi, dotsent G'.Q. Yaxshiboev, 20-bobi iqtisod fanlari doktori, professor N.H.Haydarov, 23-bobi iqtisod fanlari nomzodi, dotsent X.M.Shennaev va 25-bobi iqtisod fanlari doktori, professor N.X.Jumaev, qolgan barcha boblar iqtisod fanlari doktori, professor T.S.Malikov va iqtisod fanlari doktori, professor A.V.Vahobovlar tomonidan yozilgan.

Moliya masalalariga bag'ishlangan ushbu darslik o'zbek tilida ilk marta o'quvchilar e'tiboriga havola etilayotganligi uchun ayrim kamchiliklardan xoli bo'lmasligi tabiiy. Uning sifatini oshirishga xizmat qiluvchi har qanday taklif-mulohazalarni mualliflar mamnuniyat bilan qabul qiladilar.

1-BOB.
MOLIYANING MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

1.1. Moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati

«Moliya» arabcha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida «pul mablag‘lari» ma’nosini anglatadi. Bu so’z ona tilimizda quyidagi ko‘rinishlarda ishlatiladi:

• maqsadli pul fondlarini hosil qilish, jamlash, taqsimlash va ishlatish yuzasidan paydo bo‘ladigan iqtisodiy munosabatlar majmui; pul mablag‘larini shakllantirish, taqsimlash, ularni sarf qilish tizimi (masalan, moliya yili, moliya kapitali, moliya tizimi);

• biror shaxs, oila, jamoa, muassasa, tashkilot yoki davlat tasarrufidagi pul mablag‘lari (masalan, korxona moliyasi);

• shunday (moliya) ishlar(i) bilan shug‘ullanuvchi davlat organi (so‘zlashuv tilida)[1].

Arab tilidagi «mol», ya’ni «boylik, mulk; pul jamg‘armasi», shuningdek, «moliyat», ya’ni «pul mablag‘lari; soliq» so‘zlari ham moliyaga daxldordir[2].

Lug‘aviy ma’nosi jihatidan «moliya» so‘zi fransuzcha «finance», lotincha «financia» va ruscha «finansi» so‘zlarining ekvivalenti yoki ma’lum ma’noda sinonimi[3] hisoblanib, eng avvalo, «daromad», «pul mablag‘lari» yoki «to‘lov» degan ma’nolarda ham ishlatiladi[4]. Moliya davlatning vujudga kelishi va uning resurslarga bo‘lgan ehtiyojining rivojlanishi bilan doimiy (uzluksiz) tovar-pul munosabatlari sharoitida paydo bo‘ldi. Davlatning mavjudligi yaratilayotgan iqtisodiy (moddiy) ne’matlarni taqsimlash va qayta

[1] Qarang: O‘zbek tilining izohli lug‘ati: J.2. Ye – M // Tahrir hay’ati: T.Mirzaev (rahbar) va boshq.; – T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 611-b.

[2] Qarang: o‘sha manba, 610–611-betlar.

[3] Biz bu yerda dunyo xalqlarining turli tillarida shaklan turlicha va mazmunan bir xil ma’noni anglatuvchi so‘zlarni nazarda tutayapmiz.

[4] «Moliya» atamasining kelib chiqishi xususida iqtisodiy adabiyotlarda turlicha qarashlar, tasavvurlar mavjud. Ayrim mualliflarning fikricha, bu atama XIII–XIV asrlarda Italiyaning savdo shaharlarida vujudga kelib, keyinroq xalqaro maydonga tarqalgan hamda aholi va davlat o‘rtasidagi pul munosabatlari tizimi bilan bog‘langan tushunchani o‘zida mujassam

taqsimlash bo'yicha oliy hokimiyat organi (shaxsi) sifatida davlat va takror ishlab chiqarish munosabatlarining boshqa ishtirokchilari (sub'ektlari) o'rtasida ma'lum bir munosabatlarning o'rnatilishini taqoza etadi. Xususan, ana shu munosabatlar «moliya» tushunchasi orqali ifodalangan.

Natural munosabatlar ustunlik qilgan jamiyatlarda taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlari natural soliqlar va turli ko'rinishdagi shaxsiy to'lovlar ko'rinishicha ega bo'lgan. Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi taqsimlash va qayta taqsimlash munosabatlari shakllarining o'zgarishiga olib keldi – ular ko'proq ravishda pul xarakteriga ega bo'ldi. Biroq bu munosabatlarning mazmun-mohiyati prinsipial jihatdan keskin o'zgarmay qolaverdi.

Zamonaviy tasavvurdagi «moliya» tushunchasi davlat xazinasining shakllanishi va davlat byudjetining vujudga kelishi bosqichida paydo bo'ldi.

Qayd etish lozimki, moliya va moliyaviy munosabatlarning mohiyati haqidagi tasavvurlar vaqt o'tishi bilan o'z ko'rinishini o'zgartirib borgan[5].

Korporativ tipdagi (ustav kapitalining hissali aksionerlik shaklidagi) milliy va transmilliy tashkilotlarning vujudga kelishi bilan bog'liq holda tovar ishlab chiqarishning keng ko'lamlarda rivojlanishi takror ishlab chiqarish jarayoninning turli ishtirokchilari o'rtasida pul mablag'larini jalb qilish, ulardan foydalanish va taqsimlash

---

etgan (Qarang: Финансы, денежное обращение и кредит. Учебник / Под ред.проф. В.К.Сенчагова, проф. А.И.Архипова. –М.: Финансы и статистика, 1999. С.25) Boshqa mualliflarning fikriga qaraganda, bu atama muomalaga 1755 yilda «Respublika xususida olti kitob» asarini nashr ettirgan fransuz olimi J.Boden tomonidan kiritilgan (Qarang: Финансы. Учебник для вузов / Под ред. проф. М.В.Романовского, О.В.Врублевской, Б.М.Сабанти. – М.: Финансы и статистика, 2000. С.44).

[5] Iqtisodiy kategoriya sanalgan moliya to'g'risidagi qarashlarning XVII asr oxiridan XIX asr oxirigacha transformatsiyalanishi S.Yu.Vittening asarida quyidagicha ifodalangan: «XVII asrning oxirlarida «moliya» so'zi orqali davlatning barcha mulki va umuman olganda, davlat xo'jaligining butun holati tushunila boshlandi. Davlat ixtiyorida bo'lgan moddiy mablag'larning butun to'plami – uning daromadlari, xarajatlari va qarzlari ma'nosida bu so'z hozir ham aynan ishlatiladi. Shunday qilib, moliya haqidagi fanni davlatning moddiy ehtiyojlarini eng yaxshi qondirish usuli to'g'risidagi fan deb aniq belgilashimiz mumkin» (Qarang: Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. – М.: Финансы и статистика, 1997. С.4).

metodlari hamda usullarining takomillashuviga olib keldi. Tovarlar harakatidan alohidalashgan ajralgan pul mablag'larining harakati masalalari bu taqsimlash jarayonlarida alohida ahamiyat kasb etadi. Ular bir tomondan, kreditning turli shakllari va ikkinchi tomondan, turli sub'ektlar o'rtasida YaIM qiymatini taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liqdir. Bir vaqtning o'zida, ularning har biri amaldagi huquqiy normalar yoki ishbilarmonlik aylanmasining tartibiga muvofiq ishlab chiqarilgan mahsulotdan o'z hissalarini olishga harakat qiladilar. Bu moliyaviy munosabatlar sohasidir.

Shunday qilib, moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, taraqqiyot qonuniyatlari, tovar-pul munosabatlarini qamrab olish sohasi va ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi roli jamiyatning iqtisodiy tuzumi, davlatning tabiati va funksiyalari bilan belgilanadi. Tarixiy kategoriya sifatida ham moliyaning vujudga kelishi jamiyatning sinflarga bo'linishi va davlatning paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun sharoitlarni ta'minlash hamda davlatning funksiyalari va vazifalarini bajarish maqsadida markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul mablag'lari fondlarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlarga moliya deyiladi.

Moliyaviy munosabatlarning farqlanuvchi o'ziga xos belgisi shundan iboratki, YaIMni qayta taqsimlash jarayoni oldindan ma'lum maqsadlarga mo'ljallangan turli pul mablag'lari fondlarini yaratish bilan kuzatiladi. Davlat va mahalliy o'z–o'zini boshqarish organlari darajasida tuziladigan pul mablag'lari fondlari markazlashtirilgan fondlar, xo'jalik sub'ektlari darajasida tuzilgan pul fondlari esa markazlashtirilmagan pul fondlari deyiladi.

Xo'jalik sub'ektlarining turli faoliyatlaridan olingan daromadlar hisobidan maxsus pul mablag'lari fondlari shakllantiriladi. Ularni shakllantirish qat'iy reglamentatsiya qilinish (tartibga solinish) xarakteriga egaki, bu narsa moliyaviy munosabatlarning yana bir farqlanuvchi o'ziga xos belgiga ega ekanligini ko'rsatadi.

YaIMni taqsimlashda aholi ham ishtirok etib, ish haqi, tadbirkorlik (ishbilarmonlik) daromadi, dividentlar va qayta taqsimlashning boshqa shakllari ko'rinishidagi o'z hissalarini

(ulushini) oladi. Bundan tashqari majburiy bo'lgan soliqlar va boshqa to'lovlarni to'lash orqali aholi markazlashtirilgan pul mablag'lari fondini shakllantirishda ishtirok etadi. Aholi daromadlari va xarajatlarini shakllantirish va foydalanish bilan bog'liq bo'lgan pul munosabatlari tizimi ham moliyaviy munosabatlarning alohida sohasini tashkil etadi.

Shunday qilib, quyidagilar moliyaning muhim belgilaridir:

• qiymatning tovar shaklidagi harakatiga emas, aksincha, real pullarning harakatiga bog'liq bo'lgan, huquqiy normalar yoki biznesni yuritish etikasiga asoslangan munosabatlarni taqsimlashga qaratilganligi;

• pul mablag'lari harakatining, odatda, bir tomonlama yo'nalishga ega ekanligi;

• markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul fondlarini yaratish (vujudga keltirish).

Moliya pul munosabatlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuning uchun ham uning roli va ahamiyati pul munosabatlarining iqtisodiy munosabatlar tizimida qanday o'rinni egallaganligiga bog'liq. Bir vaqtning o'zida moliya puldan o'zining mazmuni va bajaradigan funksiyalari bo'yicha farqlanadi. Agar pul umumiy ekvivalent bo'lib, uning yordamida umumlashtirilgan ishlab chiqaruvchilarning mehnat xarajatlari o'lchansa, moliya esa yalpi ichki mahsulot (YaIM) va milliy daromad (MD)ni taqsimlash va qayta taqsimlashning iqtisodiy instrumenti, pul mablag'lari fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirish qurolidir. Pul daromadlari va fondlarini shakllantirish yo'li bilan faqatgina davlat va korxonalarning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlash emas, balki moliyaviy resurslarning sarflanishi ustidan nazoratni ham amalga oshirish moliyaning asosiy yo'nalishini belgilab beradi.

Moliya quyidagilar o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlarini ifodalaydi:

• tovar-moddiy boyliklarni sotib olish, mahsulot va xizmatlarni realizatsiya qilish jarayonida korxonalar o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;

• markazlashtirilgan pul mablag'lari fondlarini yaratish va ularni

taqsimlash borasida korxonalar va ularning yuqori organlari o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;

• byudjet tizimiga soliqlarni to'lash va xarajatlarni byudjetdan moliyalashtirish davomida korxona va davlat o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;

• soliqlar va boshqa ixtiyoriy to'lovlarni to'lash jarayonida davlat va fuqarolar o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;

• to'lovlarni amalga oshirish va resurslarni olish jarayonida korxonalar, fuqarolar va nobyudjet fondlari o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;

• byudjet tizimining alohida bo'g'inlari o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;

• sug'urta badallarini to'lash va zararlarni qoplash, sug'urta hodisasi ro'y bergan paytda aholi, korxonalar hamda mulkiy va shaxsiy sug'urta organlari o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;

• korxona fondlarining doimiy doiraviy aylanishiga xizmat qiluvchi pul munosabatlari.

Pul daromadlari va fondlarining eng asosiy moddiy manbai mamlakatning MD hisoblanadi. MDning hajmi umumdavlat ehtiyojlarini qondirish va ijtimoiy ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatlarini aniqlab beradi. Aynan MD va uning alohida qismlarining – iste'mol fondi va jamg'arish fondining – hajmini hisobga olgan holda iqtisodiyotning rivojlanish nisbatlari va tarkibiy tuzilmasi aniqlanadi. Xuddi shuning uchun ham barcha mamlakatlarda MD statistikasiga katta ahamiyat berilayotir.

Moliyaning ishtirokisiz MDni taqsimlab bo'lmaydi. Moliya MDni yaratish va undan foydalanishning ajratib bo'lmaydigan bog'lovchi bo'g'ini hisoblanadi. Moliya ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'molga ta'sir etuvchi, ob'ektiv xarakterga ega. U ishlab chiqarish munosabatlarining ma'lum bir sohasini ifoda etib, bazis kategoriyasiga mansubdir.

Zamonaviy iqtisodiyot davlat moliyasisiz faoliyat ko'rsata olmaydi. Tarixiy taraqqiyotning ma'lum bir bosqichiga qadar jamiyatning ba'zi bir ehtiyojlari faqat davlat tomonidan moliyalashtirilishi mumkin. Atom sanoati, kosmik tadqiqotlar,

iqtisodiyotning qator yangi ustuvor tarmoqlari, barcha uchun zarur bo'lgan korxonalar (pochta, telegraf va boshqalar) ana shular jumlasidandir.

Moliya alohida olingan mamlakatlarda ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining darajasini va ularning xo'jalik hayotidagi makroiqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish imkoniyatlarini ifodalaydi.

Mamlakat iqtisodiyotining ahvoli moliya ahvolini belgilab beradi. Doimiy ravishdagi iqtisodiy o'sish, YaIM va MD oshib borishi sharoitida moliya o'z muntazamliligi va barqarorligini namoyon etadi. U ishlab chiqarishning yanada rivojlanishi va mamlakat fuqarolarining turmush darajasi ortib borishini rag'batlantiradi.

Iqtisodiy krizis (tanazzul), ishlab chiqarishning pasayishi, ishsizlikning ortishi sharoitida moliyaviy ahvol keskin yomonlashadi. Bu narsa, o'z navbatida, davlat ichki va tashqi qarzlari hisobidan moliyalashtiriladigan byudjet defitsitining kattaligida, pul emissiyasida, davlat qarzining ortishi va unga xizmat qilish bo'yicha xarajatlarning ko'payishida namoyon bo'ladi. Bularning barchasi inflyasiya kuchayishiga, xo'jalik aloqalari buzilishiga, o'zaro to'lovlarga layoqatsizlikda, pul surrogatlarining paydo bo'lishiga, barterli bitimlarning ko'payishiga, soliqlarni undirish borasida qiyinchiliklarning kelib chiqishiga, davlat xarajatlarining o'z vaqtida moliyalashtirilmasligiga, aholi keng qatlamlari turmush darajasining pasayishiga olib keladi. Shuning uchun ham iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarda ishlab chiqarishdagi real sohalarning holati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Moddiy mazmuniga ko'ra moliya pul mablag'larining maqsadli fondlarini ifoda etadi. Ularning jami yig'indisi, oxir oqibatda, mamlakatning moliyaviy resurslarini tashkil etadi. Mamlakat moliyaviy resurslari o'sishining asosiy sharti MDning ortishi (ko'payishi)dir. Bir vaqtning o'zida, «moliya» va «moliyaviy resurslar» teng kuchli bo'lmagan tushunchalar hisoblanadi. Moliyaviy resurslar o'z-o'zicha moliyaning mohiyatini aniqlab bermaydi, uning ichki mazmuni va ijtimoiy yo'nalishlarini ocha olmaydi. Moliya fani resurslarning o'zini emas, balki resurslarni shakllantirish, taqsimlash va foydalanish asosida vujudga keladigan

ijtimoiy munosabatlarni o'rganadi. Bu fan moliyaviy munosabatlarning taraqqiyot qonunlarini tadqiq etadi.

Moliya bazis kategoriyasi hisoblansa-da, ko'p jihatdan u hukumat tomonidan amalga oshiriladigan (yurgiziladigan, hayotga tatbiq etiladigan) moliyaviy siyosatga ham bog'liq bo'ladi.

Moliya – bu, eng avvalo, taqsimlash kategoriyasi. Uning yordamida MDni ikkilamchi taqsimlanishi yoki qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi.

Moliyaviy munosabatlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati «Davlat kimning hisobidan moliyaviy resurslarni oladi va kimlarning manfaatlari uchun bu mablag'lardan foydalanadi?» degan savolning tadqiq qilinishi orqali namoyon bo'ladi.

Taqsimlash jarayonlari faqatgina moliya orqali emas, balki boshqa iqtisodiy kategoriyalar, jumladan baho, kredit, soliq va h.k.lar orqali ham amalga oshiriladi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishiga baho deyiladi. MD taqsimlanishidan oldin tovar realizatsiya qilinishi kerak. Baho mulkdorlarga mahsulot realizatsiyasidan kelib tushishi mumkin bo'lgan pul mablag'larining o'lchamini aniqlaydi va navbatdagi taqsimlash jarayonlari uchun boshlang'ich asos sifatida maydonga chiqadi. Baho tovarlarga bo'lgan talab va taklifni tartibga soladi va shu orqali takror ishlab chiqarishga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho pensiya, nafaqa va hatto minimal ish haqini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ko'rsatkich hisoblanadi. Agar davlat baholarni tartibga solmasa, ijtimoiy to'lovlarni o'zgartirishga va minimal ish haqini oshirishga majbur bo'ladi. Hozirgi paytda dunyoning juda ko'p mamlakatlarida davlat ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi muhim tovarlarning bahosini o'zgartirayotir. Baho, shuningdek bojxonaviy tartibga solishda va bojxona daromadlarini undirishda davlat tomonidan foydalaniladi. Masalan, ayrim mamlakatlarda bojxona bojlari ko'plab tovar guruhlari bo'yicha sotib olish bahosi bo'yicha emas, balki haqiqatdagisidan keskin farq qiluvchi normativ baholar bo'yicha undiriladi. Shunga mos ravishda (boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda) byudjetning daromadlari va mamlakat ichki bozoridagi baholar ortadi.

Moliya va kredit mustaqil iqtisodiy kategoriyalar sifatida bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ular uzluksiz hamkorlikda korxonalar pul fondlarining keng ko'lamdagi doiraviy aylanishiga xizmat qiladi. Kredit bank tizimi va maxsus moliya-kredit institutlari tomonidan amalga oshiriladigan ssuda fondi harakatini ifodalaydi. Bank krediti sifatida sof ko'rinishda tushuniladigan kredit davlatga bevosita bog'liq emas. Takror ishlab chiqarish jarayonida uning roli yetarli darajada aniqlangan – bu daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi vaqtinchalik uzilishni qoplash usuli, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish ehtiyojlarini qoplash usuli va h.k. Biroq, bir vaqtning o'zida, kredit – byudjet defitsiti va byudjet – kassa uzilishini (navbatdagi daromadlar kelib tushgunga qadar byudjet xarajatlarini qoplash uchun bank xizmatlari zarur bo'lgan paytda) qoplashning muhim shakli. O'z navbatida, agar byudjet mablag'lari tijorat banklarining hisob varaqlarida saqlanayotgan bo'lsa, bu banklar uchun muhim ssuda manbaidir.

Kredit moliya (moliyalashtirish) o'zining qaytariluvchanligi va haqliligi bilan farqlanadi. Bir vaqtning o'zida, har ikki holatda ham ular pul mablag'larining harakatlanishini ifodalaydi hamda kredit va moliya pul munosabatlari doirasidan chetga chiqmaydi. Hatto, tovar krediti ham pul asosiga va shakliga ega. Banklar korxonalar va aholining bo'sh pul mablag'larini akkumulyasiya qiladilar va ularni ta'minlanganlik, qaytaruvchanlik, haqlilik va muddatlilik asosida ularga ehtiyoj sezgan korxonalarga beradilar. Agar moliya qiymatning bir tomonlama va qayta tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan shakldagi harakatini ifodalasa, kredit esa kreditorga belgilangan muddatda oldindan o'rnatilgan foizlarni to'lagan holda qaytarilishi kerak.

Yuqorida keltirib o'tilgan barcha kategoriyalar pul xarakteriga, pul tabiatiga ega bo'lib, ularga ikki va undan ortiq kategoriyalarning belgilari xosdir. Masalan, ish haqi yetarli darajada asoslangan tarzda pulli to'lanma, ya'ni pul deb atalishi mumkin. Biroq, bu oddiy pul bo'lmasdan sarflangan mehnatga muvofiq olingan pul hisoblanadi.

Soliq ham biz tomonimizdan amaldagi qonunchilikka muvofiq ravishda davlatga tekinga berilayotgan puldir. Qonunga rioya etmaslik jazo choralarining qo'llanishini taqozo etadi. Biroq, bundan

tashqari, soliq bizga tegishli bo'lgan daromad va ish haqining bir qismidir. O'z navbatida, pulni muomalaga chiqarish (emissiya qilish) bo'yicha operatsiyalar ham davlat daromadlarining manbai hisoblanadi.

Yuqoridagi barcha kategoriyalarni ularning pulli tabiati birlashtirib turadi. Ular bir–birlaridan o'zlarining funksiyalari va maqsadliligi bilan ajralib turadi. Bunda kategoriyalarga tegishli bo'lgan barcha belgilarning majmui ko'rib chiqilsagina ularni farqlash mumkin. Xususan, noekvivalent xarakterga ega bo'lgan va davlatning mavjudligi natijasida vujudga keladigan jamiyatdagi pul munosabatlari davlat moliyasi deyiladi. Taqsimlash sohasidan tashqarida moliya mavjud bo'lmaydi. Agar moliya qayta taqsimlash sohasiga o'tsa, u boshqa iqtisodiy kategoriyalarga xos belgilarni o'zida mujassam etadi.

1.2. Moliyaning funksiyalari

Moliyaning mohiyati uning funksiyalari orqali namoyon bo'ladi. Moliya quyidagi ikki funksiyani bajaradi:

1. Taqsimlash;
2. Nazorat.

Bu funksiyalar moliya tomonidan bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi[6]

Har qanday (bir) moliyaviy operatsiya YaIM va MDni taqsimlash va shu taqsimlash ustidan nazoratning amalga oshirilishini anglatadi.

Moliyaviy munosabatlarning asosiy tavsifi ularning taqsimlashga yo'naltirganligidadir. Shunga muvofiq moliyaning bosh yoki asosiy

[6] Bir vaqtning o'zida moliyaning funksiyalari xususida moliyachi-olimlar o'rtasida hamon bir to'xtamga kelingani yo'q. Ayrim iqtisodchi-olimlarning fikricha, moliyaning funksiyalari 2tadan 10tagacha tebranib boradi. Masalan, Rossiya Federatsiyasi Prezidenti huzuridagi Rossiya Davlat xizmati akademiyasi iqtisodchi-olimlarining fikriga muvofiq moliyaning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat: taqsimlash va qayta taqsimlash; rag'batlantirish (tartibga solish); nazorat; takror ishlab chiqarish; takror ishlab chiqarishning barcha darajalarida uning jarayonlarini pul mablag'lari bilan ta'minlash. (Qarang: Финансы, налоги и кредит. Учебник. Изд. 2-е, доп. и перераб. /Под ред. д.э.н., проф. И.Д.Мацкуляка. – М.: Изд-во РАГС, 2007. С.21).

funksiyasi taqsimlashdir. Moliya yordamida amalga oshirilishi lozim bo'lgan taqsimlash jarayoni murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Moliya YaIMni taqsimlashning turli bosqichlariga xizmat qilib, uni birlamchi taqsimlashda va qayta taqsimlashda ishtirok etadi.

Moliyaviy metod orqali taqsimlash iqtisodiyotni boshqarishning turli darajalarini (mamlakat, uning alohida mintaqalari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari miqyosida) qamrab oladi. Unga taqsimlashning turli ko'rinishlarini (xo'jalik ichida, tarmoq ichida, tarmoqlararo, hududlararo va b.) tug'diruvchi ko'p bosqichlilik xosdir.

Eng avvalo, moliyaning taqsimlash funksiyasi MDni taqsimlashda, «asosiy yoki birlamchi daromadlar» deb nom olgan holatlarni yaratish (tashkil etish) yuzaga kelganda namoyon bo'ladi. Ularning yig'indisi MDga tengdir. Asosiy daromadlar MDni moddiy ishlab chiqarish ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash jarayonida shakllanadi. Ular ikki guruhga bo'linadi:

- moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lgan ishchi va xizmatchilarning ish haqi, fermer va h.k.larning daromadlari;
- moddiy ishlab chiqarish sohasidagi korxonalarning daromadlari.

Biroq, bunda birlamchi daromadlar milliy xo'jalik ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish, mamlakat mudofaa qudratini ta'minlash, aholining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun ijtimoiy pul fondlarining shakllanishini ta'minlay olmaydi. Buning uchun quyidagilar bilan bog'langan holda MDni yanada taqsimlash va qayta taqsimlash zarur:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlar daromadlari va jamg'armalaridan eng samarali va oqilona foydalanish maqsadida mablag'larni tarmoqlararo va hududiy qayta taqsimlash bilan;
- ishlab chiqarish sohasi bilan bir qatorda ishlab chiqarishdan tashqaridagi sohalarining (maorif, sog'liqni saqlash, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot, boshqaruv va h.k.) ham mavjudligi bilan;
- aholining turli ijtimoiy qatlamlari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlash bilan.

Yuqoridagi qayta taqsimlashlar natijasida ikkilamchi yoki «kelib chiquvchi» daromadlar tashkil topadi. Bunday daromadlarga ishlab

chiqarishdan tashqaridagi sohalar tarmoqlaridan olingan daromadlar, soliqlar (jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i va boshqalar) kiradi. Ikkilamchi daromadlar MDdan foydalanish borasidagi yakuniy nisbatlarni shakllantirish uchun xizmat qiladi.

MDni taqsimlash va qayta taqsimlashda faol ishtirok etib, moliya MDni birlamchi taqsimlashda vujudga kelgan nisbatlarni ularning yakuniy foydalanish nisbatlariga transformatsiya o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday qayta taqsimlash natijasida yaratiladigan daromadlar moddiy va moliyaviy resurslar va eng avvalo, bir tomondan pul fondlarining o'lchami va ularning tarkibiy tuzilmasi, ikkinchi tomondan esa ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlarining hajmi va tuzilmasi o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlashi kerak.

Odatda, har bir mamlakat doirasida MDni qayta taqsimlash milliy iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini (qishloq xo'jaligi, transport, energetika va h.k.) rivojlantirish maqsadlarida, aholining eng kam ta'minlangan qatlamlari (nafaqaxo'rlar, talabalar, yolg'iz va ko'p bolali onalar va h.k.) foydasiga amalga oshiriladi.

Shunday qilib, MDni qayta taqsimlash milliy xo'jalikning ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari sohalari, moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari, mamlakatning maxsus mintaqalari, mulkchilik shakllari va aholining ijtimoiy guruhlari o'rtasida sodir bo'ladi.

Moliya yordamida amalga oshiriladigan YalM va MDni taqsimlash va qayta taqsimlashning pirovard maqsadi ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, iqtisodiyotning bozor tarkibiy tuzilmasini shakllantirish, davlatni mustahkamlash, aholi keng qatlamlari hayotining yuqari sifatli bo'lishini ta'minlashdan iboratdir. Bu jarayonlarda moliyaning roli kam xarajat qilib eng yuqori natijalarga erishish, moliya–xo'jalik faoliyatini yanada yaxshilashda xo'jalik yurituvchi sub'ektlardagi har bir xodim va jamoaning moddiy manfaatdorligi va qiziquvchanligini oshirish vazifalariga bo'ysundirilgan.

Moliyaning taqsimlash funksiyasi yordamida davlat faqatgina MDni qayta taqsimlashga emas, balki ishlab chiqarishga, kapitalning jamg'arilishiga, iste'mol sohasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu

ma'noda, moliya iqtisodiyotning davlat va xususiy sektorlarini, ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturani, ilmiy-texnika taraqqiyotini va h.k.larni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Umuman, moliyaning taqsimlash funksiyasi:

• xo'jalik sub'ektlari, aholi, davlat va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari darajasida maqsadli pul mablag'lari fondlarini shakllantirishga;

• xo'jalik ichida, tarmoq ichida, tarmoqlararo, hududlararo, shuningdek ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqaridagi sohalar, aholi ijtimoiy guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashni sodir etishga;

• xo'jalik sub'ekti va davlat darajasida zaxiralar yaratishga, fuqarolar jamg'armalarini amalga oshirishga imkoniyat va shart-sharoit yaratib beradi.

Pul daromadlari va fondlarini shakllantirish hamda foydalanishning instrumenti sifatida moliya taqsimlash jarayonining amalga oshirilishini ob'ektiv ravishda o'zida aks ettiradi. Uning nazorat funksiyasi YaIMni tegishli fondlarga taqsimlash va ularning maqsadga muvofiq sarflanishi ustidan nazoratni amalga oshirish orqali namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, moliyaning taqsimlash va nazorat funksiyalari yagona iqtisodiy jarayonning ikki tomonidir.

Moliya nazorat funksiyasining asosini moliyaviy resurslarning harakati tashkil etadi. Ana shu harakat yo'nalishiga bog'liq holda u jamiyatning pul mablag'larini taqsimlashda qanday nisbatlar vujudga kelayotganligi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ixtiyoriga moliyaviy resurslarning o'z vaqtida kelib tushishi qanday ta'minlanayotganligi xususida ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Agar moliyaning nazorat funksiyasi amaliyotda to'g'ri yo'lga qo'yilmasa, moliya taqsimlash funksiyasi samaradorligini baholash qiyin kechadi. Bu holat yuqoridagi har ikki funksiya muvofiqlashtirilishi zarurligini ko'rsatadi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida moliyaning nazorat funksiyasi ijtimoiy va xususiy ishlab chiqarishning dinamik rivojlanishini ta'minlashga, ilmiy-texnika taraqqiyotini jadallashtirishga, milliy xo'jalikning barcha bo'g'inlarida ish sifatini uzluksiz yaxshilashga yo'naltirilgan. U ishlab chiqarish va ishlab

chiqarishdan tashqari sohalarni to'liq qamrab oladi. Iqtisodiy rag'batlantirishni yo'lga qo'yish, moddiy, mehnat, moliyaviy resurslar va tabiiy boyliklardan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish, ishlab chiqarishga bog'liq xarajatlar va yo'qotmalarni qisqartirish, xo'jasizlik va isrofgarchilikning oldini olish moliya nazorat funksiyasining maqsadlaridandir.

Moliya nazorat funksiyasiga xos muhim vazifalardan biri moliyaviy masalalar bo'yicha qonunchilikning aniq bajarilishini, byudjet tizimi, soliq xizmati, banklar oldidagi moliyaviy majburiyatlar, shuningdek hisob-kitoblar va to'lovlar bo'yicha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar orasidagi majburiyatlar o'z vaqtida bajarilishi va to'g'ri olib borilayotganini tekshirish hisoblanadi.

Moliya organlarining ko'p qirrali faoliyatlari orqali moliya nazorat funksiyasi namoyon bo'ladi. Moliya tizimi va soliq xizmati xodimlari moliyaviy rejalashtirish jarayonida, byudjet tizimining daromadlar va xarajatlar qismi bajarilishida moliyaviy nazoratni amalga oshiradilar. Bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitida nazorat ishlarining yo'nalishi, moliyaviy nazoratning shakl va metodlari keskin o'zgaradi.

Moliyaning funksiyalari moliya mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bu mexanizm milliy xo'jalikdagi moliyaviy munosabatlar tashkiliy shakllarining majmuini, markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul mablag'—lari fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibini, moliyaviy rejalashtirish metodlarini, moliya va moliya tizimini boshqarish shakllarini, moliyaviy qonunchilikni o'z ichiga oladi. Bozor islohotlarini chuqurlashtirish sharoitida sifat jihatidan yangi bo'lgan moliya mexanizmi qo'laniladi. Bu, eng avvalo, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholining byudjet tizimi, byudjetdan tashqari fondlari, mulkiy va shaxsiy sug'urta organlari va boshqalar bilan o'zaro munosabatlarga tegishlidir.

1.3. Takror ishlab chiqarish va moliya

Kishilik jamiyati oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va ijtimoiy sohani doimiy ravishda takror ishlab chiqarmasdan hayot kechirishi mumkin emas. Sayoramiz aholisining o'sishi va uning

442441

urbanizatsiyalashuv darajasining ortishi, mamlakatlardagi ichki va tashqi qarama-qarshiliklarning kuchayishi, ilmiy-texnika taraqqiyoti rivoji va boshqa bir qancha omillar bilan bog'liq holda takror ishlab chiqarish kishilik jamiyati mavjudligining muhim sharti bo'lib qolayotir. Xalqaro mehnat taqsimoti yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarning notekis taqsimlanishiga, eng boy-badavlat mamlakatlarda moliyaviy kapitalning to'planishiga olib kelmoqda. Eng kambag'al mamlakatlar esa xomashyoni qazib chiqarish va qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish bilan shug'ullanmoqda. Shunday bo'lishiga qaramasdan, har qanday sharoitda ham takror ishlab chiqarish jarayonining mazmuni o'zgarmasdan qolayotir. Faqat qo'shimcha mahsulotning to'planish joyi o'zgarmoqda, xolos. Moliyaviy, bank va baho mexanizmlari orqali foydaning asosiy qismi eng rivojlangan mamlakatlarda «cho'kmoqda» va ular kelgusida ham taqsimlashni o'z foydalariga hal qilishlari uchun imkon tug'ilmoqda.

Takror ishlab chiqarish jarayoni o'z ichiga quyidagi bosqichlarni oladi:

- ishlab chiqarish;
- almashuv;
- taqsimlash;
- iste'mol.

Takror ishlab chiqarish uchun bu bosqichlar, albatta, majburiy yoki shartdir. Hatto ularning biri bo'lmasa, takror ishlab chiqarish jarayoni uziladi. Uning har bir bosqichlariga bir yoki bir necha iqtisodiy kategoriyalar xizmat qiladi. Kategoriyalarning takror ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishi bevosita va bilvosita shakllarda bo'lishi mumkin. Masalan, baho kategoriyasi tovar kategoriyasi singari almashuv bosqichida markaziy o'rinni egallaydi. Biroq, baho kategoriyasining ta'siri, takror ishlab chiqarishning bu bosqichida boshqa kategoriyalar xizmat qilishiga qaramasdan, iste'mol bosqichida bevosita namoyon bo'ladi. Davlat moliyasining ijtimoiy mo'ljallanganligidan (davlat o'z funksiyalarini bajarishini ta'minlaydigan pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish) kelib chiqiladigan bo'lsa, taqsimlash bosqichida ularning roli nisbatan kattaroq ekanligi yaqqol ko'rinadi. Takror ishlab chiqarish jarayonining bu bosqichida barcha ijtimoiy manfaatlar va shunga

muvofiq ravishda, jamiyatning barcha qarama-qarshiliklari namoyon bo'ladi.

Iste'molga ketadigan jami ijtimoiy mahsulot (JIM)dan, birinchi navbatda, takror ishlab chiqarishning oldingi davrasi foydalanilgan mehnat qurollari va buyumlarini tiklash uchun mo'ljallangan qismi ajratiladi. Bu qism takror ishlab chiqarishning yangi doirasida ham shu hajmda takrorlanishini ta'minlaydi. Qolgan qism vositalar (mablag'lar)ning egasi va ishchilar o'rtasida taqsimlanadi. Taqsimlash nisbatlari asrlar davomida shakllanib, unda ishtirokchilarning har biri o'ziga tegishli bo'lgan qismni ko'paytirish maqsadida bir-birlari bilan doimiy qarama-qarshilikda bo'ladilar. Shunday qilib, jamiyatda yangidan yaratilgan qiymat birinchi taqsimlash bosqichini va undan so'ng esa almashuv va iste'mol bosqichlarini bosib o'tadi. Takror ishlab chiqarish jarayonining har bir ishtirokchisi o'ziga tegishli bo'lgan daromadni quyidagi ikki qismga bo'ladi:

- iste'mol fondi;
- jamg'arish fondi.

Lekin bu bosqichga qadar taqsimlash jarayoniga davlat aralashib, soliqlar, qarzlar, sug'urta to'lovlari kabi iqtisodiy vositalardan foydalangan holda yakka va jamoa daromadlaridan o'z hissasini ajratib oladi.

Qayd etish joizki, daromadlardan qancha qismini olish meyorini aniqlashda jamiyat ishtirok etadi. U jamoatchilik tashkilotlari, partiyalar va shunga o'xshashlar orqali, qonunchilik va ijroiya hokimiyatini shakllantirish yo'li bilan davlat faoliyati chegarasini aniqlashga harakat qiladi. O'z navbatida, davlat ham o'z harakat doirasini kengaytirishga harakat qiladi. Uning funksiyalari qancha keng bo'lsa, jamiyat a'zolari daromadlarining shuncha katta summalariga davlat da'vogarlik qiladi. Shu munosabat bilan iste'mol nisbatlari ham o'zgaradi. Masalan, agar davlat maorif, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot xarajatlarining bir qismini o'z zimmasiga olsa, bu narsa ishchi kuchi bahosida va demak, mehnat haqi darajasida o'z aksini topadi.

Bu yerda ijtimoiy iste'mol fondlarining hissasi qancha yuqori bo'lsa, shaxsiy iste'mol fondlarining hissasi shuncha past bo'lishi bilan belgilanadigan tendensiyani tushunish juda muhimdir. Moliya nazariyasida takror ishlab chiqarish jarayonida davlat ishtirokining

qiyosiy samaradorligi xususidagi bahslar hali-hamon to'xtaganicha yo'q. Har bir davlat uchun ma'lum bir davrda mamlakat aholisi (alohida shaxslar emas, balki aholining keng qatlami) qancha boy bo'lsa, davlatning o'zi ham shuncha boy bo'ladi, degan tushunchadan kelib chiqib, aniq tavsiyalar ishlab chiqmoq maqsadga muvofiq. Chunki daromadning yuqori darajasi yuqori iste'mol talabini, sog'lomlashib borayotgan iqtisodiyotni vujudga keltiradi. Shunga mos ravishda soliqqa tortiladigan asos o'sadi va jamg'armalar hissasi oshadi. Jamg'armalar ssuda kapitalining asosini tashkil etib, o'z navbatida, ular kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga va ilmiy-texnika taraqqiyotiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Hukumatlari soliqlar orqali shaxsiy daromadlarni chegaralab (cheklab) qo'ygan mamlakatlarda iqtisodiyot o'sish bazasiga ega emasdir. Bunday mamlakatlar ma'lum bir vaqt o'tganidan so'ng nisbatan boyroq mamlakatlarning ta'siri ostiga tushib qoladi. Chunki mamlakat ichki manbalarining qisqarishi tashqi qarz evaziga qoplanadi. O'z navbatida, tashqi qarzlarni qaytarish manbai bo'lib faqat soliqlar va davlat mulki xizmat qilishi mumkin.

Taqsimlash jarayoniga davlat aralashuvining muvofiqlashtirilgan chegaralari buzilsa, butun takror ishlab chiqarish jarayoni izdan chiqadi. Bularning barchasi iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish va mehnat bozorini yaratish deb ataladi. Agar ijtimoiy portlashlarning oldini olish maqsadida davlat aholi kambag'al qatlamlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha ravishda majburiyatlarni o'z zimmasiga olsa, bu ham sog'lom takror ishlab chiqarish jarayonlarining buzilganligidan darak beradi.

Markazlashtirilgan rejali tizimni bozor mexanizmi bilan to'liq almashtirish sharoitida eski taqsimlash tizimini saqlab qolish mumkin emas. Biroq yangi tizimni yaratishda sanoat texnologiyasining holati, sanoatning tarkibiy tuzilishi, raqobatbardoshlik va boshqa omillar inobatga olinishi kerak. Boshqa mamlakatlarning bu boradagi tizimidan nusxa olish o'z davlatchiligiga va faniga ega bo'lmagan kuchsiz rivojlangan mamlakatlargagina xosdir[7].

[7] Shu ma'noda ko'pming yillik tarixga ega bo'lgan O'zbekiston o'z shaxsiy tajribasini absolyut inkor etib, o'zgalarning tajribasini (hatto ular eng yaxshi bo'lganda ham) ko'r-ko'rona qo'llashi mumkin emas.

Takror ishlab chiqarish jarayonining taqsimlanishini tahlil qilishni tanlab, kapitalning real harakatida faqat moddiy ishlab chiqarish sohasi bilan chegaralanish kerak emas. Bundan tashqari, kapitalning milliy chegaralarni tan olmasligini ham e'tirof etmoq lozim. Chunki bunga faqat birja va bank sohalarining o'ziga xos xususiyatlari emas, balki transmilliy kompaniyalarning keng rivojlanishi ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Taqsimlash jarayonida moliyaning roli va o'rnini ko'rsatish uchun JIMning o'rniga YaIMdan foydalanish mumkin. Chunki har ikki ko'rsatkichlar o'zlarining afzalliklari va kamchiliklariga ega. Masalan, YaIM tarkibiga mahsulotni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy xarajatlar kiritilmaydi. Bir vaqtning o'zida esa, JIMning tarkibi noishlab chiqarish xizmatlarisiz bo'lib, ularning salmog'i yuqori darajada taraqqiy etgan jamiyatlarda jamiyat harajatlarining 1/3 qismini tashkil etadi. Biroq taqsimlashning ko'pqatlamli ekanligi inobatga olinsa, JIM ko'rsatkichi yuqoridagi maqsadlar uchun ayrim afzalliklarga egaligi ma'lum bo'ladi. Chunki u takror ishlab chiqarishda muhim soha bo'lgan moddiy ishlab chiqarish sohasini o'zida to'liqroq aks ettiradi.

JIM quyidagi ikki asosiy qismdan iborat:

• mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan ishlab chiqarish vositalarining qiymati (mehnat qurollari va mehnat predmetlari);

• milliy daromad (ishchi kuchi va qo'shimcha mahsulotning qiymati).

Ishlab chiqarishni tashkil etish uchun davlat subsidiyalaridan yoki bank kreditidan foydalanish kerak. Ularning har ikkalasi ham moddiy ishlab chiqarish sohasidan chetda shakllanadi. JIMning qiymatidan sarflangan ishlab chiqarish vositalarini tiklashni (amortizatsiya ajratmalari, materiallar, xom-ashyo, yarim tayyor mahsulotlar sotib olish, yoqilg'i elektroenergiyani xarid qilish ko'rinishlarida va h.k.) taqsimlash jarayonlariga kiritish mumkin emas. Bu tiklanish takror ishlab chiqarishning uzluksiz zarurligi bilan belgilanadi. Chunki usiz jamiyatning bo'lishi (amal qilishi) mumkin emas. Lekin shaklan bu JIMni taqsimlash jarayonidir.

Agar moddiy ishlab chiqarish sohasini yagona tizim sifatida qabul qilinsa, u holda keyingi qayta taqsimlash MDdan faqat

soliqlarni to'lashga borib tugar edi. Biroq taqsimlashning real sohasida faqat davlat (soliq tizimi orqali) ishtirok etibgina qolmasdan, balki xizmat ko'rsatish sohasi, maorif, sog'liqni saqlash, bank tizimi va h.k.lar ham qatnashadi. Davlat o'z daromadlarini shakllantirib, ular hisobidan, xususan, byudjetga bog'liq xodimlarga ish haqi to'laydi. Byudjet sohasida ishlaydiganlar esa, o'z navbatida, Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishga yo'naltirilgan soliqlarni to'laydilar. Fuqarolar o'z shaxsiy daromadlari hisobidan turli xizmatlar haqini to'laydilar, sug'urta fondlariga badallar ajratadilar, bank kreditidan foydalanganliklari uchun foizlarni qaytaradilar. Korxonalar xizmat ko'rsatib olgan daromadlari hisobidan ham soliqlar to'laydilarki, ular byudjet daromadlarini shakllantirishga yo'naltiriladi. Taqsimlashning tarkibiga kiruvchi barcha munosabatlar ham moliya bo'lavermaydi. Lekin taqsimlash chegarasidan chetda moliya mavjud emas.

JIMning ikkiga bo'linishi bilan ta'riflanadigan taqsimlashning birinchi bosqichidan so'ng ikkinchi bosqich boshlanadi. Unga muvofiq MD jamg'arish fondi va iste'mol fondiga bo'linadi.

Jamg'arish fondi ikki qismdan iborat bo'lib, bir qismi takror ishlab chiqarishni kengaytirishga, ikkinchi qismi esa rezerv fondlarini shakllantirishga mo'ljallangandir. Taqsimlashning bu bosqichida moliyaning ishtiroki iqtisodiyotga davlat mablag' qo'yilmalarini joylashtirish (kiritish), davlat rezervlarini shakllantirish va sug'urta fondlarini tashkil qilish orqali namoyon bo'ladi. Bunda tegishli fondlarni shakllantirish bosqichi oldinroq amalga oshiriladi. Lekin bu yerda tegishli navbatga rioya qilinmasligi ham mumkin. Chunki barcha daromad va xarajatlar yil boshida tasdiqlangan byudjet doirasida amalga oshiriladi. Barcha rivojlangan mamlakatlarda byudjet qonun kuchiga ega bo'lib, bu narsa taqsimlash jarayoni qonuniyatlarini o'rganayotgan paytda daromad va xarajatlarning ketma-ketligini inobatga olmaslikka imkon beradi. Ko'pchilik hollarda amaliyotda daromadlardan xarajatlarning oldinroq amalga oshirilishi sodir bo'ladi (daromadlar shakllantirilmasdanoq xarajatlarni sarflash zaruriyati vujudga keladi). Daromad va xarajatlarning muddatlari bo'yicha nomuvofiqlikni oldini olish uchun davlat krediti mexanizmidan foydalaniladi.

Jamg'arish fondi va iste'mol fondi o'rtasidagi nisbat vaqt jihatidan ham, takror ishlab chiqarish jarayonining mahsus sub'ektlari (davlat bilan birgalikda) o'rtasida ham o'ziga xosliklarga egadir. Iste'mol darajasiga texnologiya holati, kommunikatsiyalar, davlat tuzilmasi, partiya va harakatlarning obro'si va boshqa ko'plab omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Xuddi shunga o'xshash ravishda jamg'arish fondi va iste'mol fondi o'rtasidagi nisbatlar munosabatini aniqlash ham qiyin. Iste'mol fondining yetarli yuqori darajadasida noishlab chiqarish sohasida jamg'arish hissasi ortadi (ya'ni, shaxsiy jamg'armalar o'sadi). Agar MDda iste'molning nisbiy hissasi kamroq bo'lsa, korporativ jamg'armalar o'sadi. Chunki yaratilgan MD yangidan yaratilgan qiymatdan boshqa narsa emasdir. Butun takror ishlab chiqarish jarayoni negizida o'ziga xos tovar bo'lgan ishchi kuchi yotadi. Tovar sifatida ishchi kuchi takror ishlab chiqarish xarajatlaridan ortiq bo'lgan o'z qiymatni yaratish xususiyatiga egadir. Bu xususiyat ishlab chiqarishning boshqa tarkibiy qismlariga – mehnat qurollari va mehnat buyumlari xos emas.

O'z navbatida, istemol fondi ham quyidagi ikki tarkibiy qismdan iborat:

- ijtimoiy iste'mol fondlari;
- shaxsiy iste'mol fondlari.

Alohida olingan mamlakatlar bo'yicha ular o'rtasidagi nisbat davlat tuzilmasiga, an'analarga va boshqaga bog'liq. Hokimiyat tepasida kommunistik yoki sotsialistik partiyalar turgan mamlakatlarda ijtimoiy iste'mol fondlari iste'mol fondlarining umumiy hajmida asosiy o'rinni egallaydi. Chunki ijtimoiy iste'mol fondlari orqali davlat maorif, sog'liqni saqlash va ijtimoiy yordam ko'rsatish jarayonlarini moliyalashtirishni tashkil etadi. Ijtimoiy iste'mol fondlarining salmog'i boshqa mamlakatlarda ham nisbatan yuqori bo'lib, bu fondlar orqali boshqaruv xarajatlari, mudofaa, sanoat, qishloq xo'jaligi va h.k.larni moliyalashtirish qo'llab-quvvatlanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ijtimoiy iste'mol fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishni moliyasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Boshqa hech qanday iqtisodiy kategoriyalarning hech biri bu jarayonda bevosita ishtirok etmaydi. Ammo bu narsani

so'zma-so'z tushunish kerak emas. Chunki, masalan, buxgalteriya hisobi tizimi soliqlar va ajratmalarning o'lchamini aniqlashga sharoit yaratadi, baholar va amortizatsiya ajratmalari tizimi esa foyda summasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Biroq ijtimoiy iste'mol fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishning bevosita jarayoniga faqat moliya xizmat qiladi.

Ijtimoiy iste'mol fondlarining asosiy qismi Davlat byudjeti orqali amalga oshiriladi. Bu fondlarning bir qismi ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot fondlarini shakllantirishga sarflanadi. Bozor iqtisodiyoti xos bo'lgan dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot fondlarini shakllantirishda ish beruvchilar va yollanma mehnat xodimlari ham o'z to'lovlari bilan ishtirok etadilar. Oxirgi holda ijtimoiy iste'mol fondini shakllantirishga shaxsiy iste'mol fondining bir qismi yo'naltiriladi. Shaxsiy iste'mol fondining qolgan qismi quyidagi ikki qismga bo'linadi:

- shaxsiy jamg'arma fondlari;
- iste'mol fondlari

Aynan shaxsiy iste'mol fondining ana shu ikki qismi tovar mexanizmining faoliyat ko'rsatishi uchun tegishli sharoitni yaratadi.

Iste'mol fondi va jamg'arish fondi o'rtasidagi nisbat hamda ularning tabiiy hajmi bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning rivojlanish sur'atini belgilab beradi. Agar davlat soliqlar ko'rinishida birlamchi daromadlarning katta qismini olib qo'ysa, u shu bilan iqtisodiyotning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Bu yerda hamma narsa boshqaruv organi sifatida davlatning xususiyatiga borib taqaladi – uning xarajatlari yo ortiqcha (davlat apparati xarajatlarini moliyalashtirish to'g'risida gap ketayapti), yo samarasiz (iqtisodiyotga qilinadigan xarajatlar qismi) yo o'rinsiz (ijtimoiy soha xarajatlari haddan ziyod qimmat bo'lib, ishchi kuchining takror ishlab chiqarilishini rag'batlantirmaydi) bo'lishi mumkin. Agar davlat soliqlar ko'rinishida MDning 30% dan ortiqrog'ini oladigan bo'lsa, u holda iqtisodiyotni o'stirish va modernizatsiya qilish uchun ichki rezervlar yetarli darajada bo'lmay qolishi mumkin. Albatta, soliqni olib qo'yish darajasi 30%dan ham ortiq bo'lishi mumkin. Biroq, bunday hollarda ishchi kuchini takror ishlab chiqarish xarajatlarining

bir qismini davlat o'z zimmasiga olishi kerak. Soliq ostonasi yuqori bo'lgan sharoitda soliqni to'lashdan bosh tortish tendensiyasi kuchayishi tufayli soliqlarni undirish xarajatlari ham ortadi.

1.4. Moliya taraqqiyoti

Ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar bir-biridan ishlab chiqarish munosabatlari bilan farqlanadi. O'z navbatida yangi ishlab chiqarish munosabatlari ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasidan kelib chiqadi. Yangi ishlab chiqarish munosabatlariga davlat tuzilmasi ham mos kelishi kerak. Bunda o'zgarishlar har davlatda yuqoridagidek ketma-ketlikda va uzchil aloqada sodir bo'lmasligi mumkin. Lekin bu jarayondagi umumiy qonuniyat xususiy holatlarga bog'liq bo'lmaydi. Har bir ijtimoiy formatsiya va shunga muvofiq ravishda, shu tuzumdagi davlatga ma'lum bir moliyaviy tuzilma mos keladi. Turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda moliyaning farqlanishi quyidagi sabablar bilan belgilanadi:

• har qanday ijtimoiy tuzumga jamiyatning o'z sinfiy tuzilmasi mos keladi. Bunda moliya MDni taqsimlash munosabatlarini hisobga olib, ularning davlat foydasiga qayta taqsimlanishini tashkil qiladi;

• har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda moliya hukmron sinfning manfaatlarini himoya qiluvchi davlatning maqsadlari va vazifalariga bo'ysunadi;

• ishlab chiqarishning yangi usuli xo'jalik munosabatlarining yangi tizimini vujudga keltiradi. Masalan, quldorlik va feodal tuzumlarda natural munosabatlar xos bo'lgan bo'lsa, shunga mos ravishda davlat daromadlarini shakllantirish ham natural xarakter kasb etgan. Kapitalistik xo'jalik tovar-pul munosabatlariga tayanadi. Shunga muvofiq davlat daromadlarini shakllantirish ham pul shaklida amalga oshiriladi;

• agar davlat boshqaruv organi sifatida tarkib topgan ishlab chiqarish munosabatlari va sinfiy tuzumning vazifalariga xizmat qilsa, shu vazifalarga moliya ham xizmat qiladi;

• XX asr tajribasi ogohlantiradi:

– aniq sinflarga bo'lingan davlat mavjud bo'lmaydi;

– turli ijtimoiy tuzilmaga ega bo'lgan davlatlar bir tarixiy davrda bo'lishi mumkin;

– bir ijtimoiy-tarixiy tuzumdan ikkinchisiga o'tish asrlar davomida sodir bo'lishi mumkin;

– faqat ijtimoiy tuzilma va texnologiyalarning emas, balki moliyaning ham eksport qilinish ehtimoli mavjud.

Natural munosabatlar ustunlik qilgan paytlarda hatto nisbatan rivojlangan mamlakatlarda ham pul o'zining barcha funksiyalarini bajara olmagan. Shunga mos ravishda pul munosabatlarining tizimi sifatida moliya ham keng umumlashib ketgan emas. Ibtidoiy-jamoa tuzumining xo'jalik tuzilmasi to'g'risida aniq ma'lumotlar yo'qligi uchun taxmin qilish mumkinki, doimiy davlat apparati ana shunday davlatning daromadlari va xarajatlarini shakllantira olmagan. Davlat apparatining shakllanishi, unga tegishli bo'lgan funksiyalarning kengayishi, xususan, doimiy qo'shinlarga asos solinishi, yo'l qurilishining jorish etilishi bilan moliyaning roli oshib borgan. Quldorlik davlatlari daromadlarining asosiy manbalari kontribu–siyalar, harbiy o'ljalar, natural soliqlar va boshqalar hisoblangan. Ma'lum bir mamlakatda ma'lum bir davr mobaynida aholining qandaydir guruhlari pul ko'rinishidagi soliqlarni to'lagan bo'lishi mumkin. Shunga qaramasdan, quldorlik tuzumida pul ko'rinishidagi soliqlar faqat tasodifiy ko'rinishga ega edi. Xuddi shuningdek, natural xo'jalik yuritishga asoslangan feodalizmda ham pullik soliqlar ustuvor bo'la olmas edi.

Shuni tushunish muhimki, jamiyatning tovar-pul munosabatlariga o'tishi munosabati bilan iqtisodiy kategoriya sifatida moliya umumiylik xususiyatiga ega bo'ladi. Biroq hatto ana shunday sharoitda ham davlat ehtiyojlarini qondirishning pulga bog'liq bo'lmagan usullari saqlanib qolishi mumkin. Buning mumtoz misoli sifatida yoppasiga harbiy majburiyatni ko'rsatish mumkin.

Moliyaning tarixiy xarakterga ega ekanligi har qanday davlat o'z funksiyalarini amalga oshirishi uchun zarur fondlarni shakllantirish va ulardan foydalanish tizimini yaratadi, degan xulosani chiqarishga imkon beradi. Bunda fondlarni shakllantirish va ulardan foydalanish shakllari va metodlari bir-biridan keskin farq qilishi mumkin. Biroq fondlarni shakllantirish manbalari

cheklangan va hech bir davlat o'z ehtiyojlarini qoplash uchun daromadlarning yangi manbalarini ixtiro qilishi mumkin emas. Bu yerda gap undirish shakllari emas, balki uning ob'ektlari to'g'risida ketayapti. Ana shunday ob'ektlar sifatida har doim mulk va daromad maydonga chiqadi. Undirish shakllari to'g'risida gapiriladigan bo'lsa, u holda hatto qadimgi grek davlatlaridayoq to'g'ri (bevosita) soliqlar bilan birgalikda egri (bilvosita) soliqlar ham paydo bo'lgan. To'g'ri (bevosita) soliqlar yer va mol egalaridan olingan. Urush davrlarida esa mulkiy soliq joriy etilgan. Egri (bilvosita) soliqlar bojxona bojlari va savdoga solingan soliq shakllarida maydonga chiqqan.

Rim imperiyasida armiya uchun pulli to'lanmalar (yollanmalar va ofitserlar uchun) joriy etilgan. Bu va shunga o'xshash boshqa ehtiyojlar (tamoshalarni tashkil etish, ishsiz fuqarolarga yordam ko'rsatish va boshqalar) pulli xarajatlarni talab etgan. Shuning uchun ham harbiy o'ljalar va kontributsiyalarga qo'shimcha ravishda pulli soliqlar joriy etilgan. Qulni sotish va sotib olish uchun to'lanadigan soliq ana shunday soliqlarning dastlabkisidir. Nooziq-ovqat buyumlarini sotganlik uchun (1% miqdorida) ham soliq undirilgan. Urushlar davrida har bir fuqaro mol-mulkdan undiriladigan favqulodda soliq to'lagan. 5% miqdorida undiriladigan merosdan olinadigan soliq joriy etilgan. Ijtimoiy tuzum sifatida feodalizm qullarga egalik qilish yoki patriarxal asosda rivojlangan. Biroq bu yerga xususiy egalik va dehqonlarning krepostnoyligiga asoslangan ijtimoiy tuzumga keskin ta'sir ko'rsatmagan. Krepostnoy (birikti-rilgan) dehqonlar yo'q joyda feodalizm ham mavjud bo'lmagan.

Har bir mamlakatda markazlashtirilgan hukumatning roli va uning funksiyalari feodallarning ta'siri ostida belgilangan. Feodal o'zi egalik qiladigan joy chegaralari doirasida o'z soliqlari tizimini joriy etgan. Markaziy hokimiyat xo'jalik hayotiga, xususan, aholini soliqqa tortish masalalariga faqat feodal bilan muvofiqlashtirilgan chegara doirasida aralashuvi mumkin edi. Yevropada feodal tarqoqlikka salb yurishlari oqibatida ritsarlarning kuchsizlanishi tufayli barham berilgan[8]. Alohida olingan davlatlar o'rtasidagi

[8] Afsuski, O'rta Osiyodagi vaziyat ba'zi bir ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra tegishli mutaxassislar tomonidan yetarli darajada tadqiq etilmaganligi va mavjud manbalar ustida ishlashning juda murakkabligi munosabati bilan masalaning bu jihatlariga o'z

urushlar boshqalarga nisbatan tajovuz tufayli boyigan mamlakatlarda qirollik hokimiyatini mustahkamlagan. Yer egalarini saqlashga sarf qilingan to'lovlardan tashqari dehqonlar yo'llar, qasrlar, qal'alar qurish va armiyaga xizmat qilish bilan bog'liq bo'lgan boshqa ishlarni ham bajarishga majbur bo'lganlar. Hunarmandlar feodal va shahar hokimiyatlariga soliqlarni faqat buyumlar bilan emas, balki pul shaklida ham to'laganlar. Savdogarlar feodalga sovg'alar va daromad to'lovlaridan tashqari tranzit va boshqa bojlarni ham to'laganlar.

O'rta asrlarning boshlarida har bir hukmdor o'z soliqlari va o'lponlarini joriy etgan. Hatto davlatning ichida ham soliq va o'lponlarni unifikatsiya qilish to'g'risida gap bo'lmagan. Absolyutizmning mustahkamlanishi va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi pulli soliqlarga o'tishga olib keldi. Jamiyatda tovar munosabatlari qancha yuqori bo'lsa, pulli soliqlarning salmog'i ham shuncha kattalashib borgan. Feodalizmning o'rta va so'nggi davrlariga xos bo'lgan yagona umumiy belgi sifatida sotib olish tizimining mavjudligini e'tirof etish lozim. Sotib oluvchilar xazinaga kelishilgan yoki qayd etilgan summani to'lab, daromadlarning katta qismini o'z ixtiyorlarida qoldirganlar. Shuning uchun ham sotib oluvchilar, savdogarlar, hunarmandlar feodal munosabatlarni burjua munosabatlariga aylantirishda asosiy manfaatdorlar shaklida maydonga chiqqanlar.

Soliqqa tortishning sotib olish tizimi sotib oluvchilarning qo'lida katta miqdordagi pul resurslarining to'planishiga imkon berdi. Ular zavodlar, fabrikalar va banklarning birinchi mulkdorlariga, burjuaziyaning birinchi vakillariga aylanganlar. Turli soliq imtiyozlari va preferensiyalari, to'siqli bojxona bojlari va soliq immunitetlari kapitalning jamg'arilishiga olib keldi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi bilan jamg'arilgan kapital endigina tug'ilib kelayotgan sanoat sari yo'l olib, kapitalistik munosabatlarning rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Va nihoyat, hukumat, uzluksiz feodal urushlarini olib borib, qurol-yaroq, harbiy inshootlar, flotni qurish uchun buyurtmachi sifatida maydonga chiqib, MDni soliq tizimi

Vatanimiz misolida to'xtalib o'tishga imkonimiz yo'q. Darslikning keyingi nashrlarida bunga barham berishga harakat qilamiz va uni tegishli ishonchli materiallar bilan boyitib, to'ldiramiz.

orqali qayta taqsimlab kapitalning sanoatda to'planishiga olib keldi. Kapitalning jamg'arilishida sanoatning rivojlanishida, burjuaziyaning mustahkamlanishiga mustamlakalarning bosib olinishi ham yordam berdi.

Shaharlar va sanoatning rivojlanishi ishchi kuchi oqimini talab etgan. Ishchilar salmog'ining aholi umumiy soniga nisbatan ortib borishi esa jamiyatdagi natural munosabatlarni qisqartirdi. Bularning barchasi kapitalistik munosabatlar rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Burjuaziya hokimiyatni egallab olgach, monarxiyaning yemirilishi va hokimiyatchilik vakolatlaridan mahrum bo'lishi tezlashgan. Hokimiyat tepasiga kelgan burjuaziya «soliq zulmi»ni pasaytirish emas, balki feodallarga tegishli imtiyozlarga barham berish va soliqlarni mehnatkashlarning zimmasiga yuklashga intildi. Davlatdagi umumiy soliq yuki yengillashmadi. Turli tarzda ta'sir etadigan omillarning tazyiqi ostida burjuaziya kapitalni ko'proq jamg'arish va o'z foydasini yanada o'stirish uchun tegishli imkoniyatlarni qo'lga kiritdi.

Kapitallar harakatidagi milliy chegaralarga barham berilishi bilan banklar, birjalar va mustamlakachilik urushlari bunday vaziyatning instrumentlari bo'lib qoldi. Burjuaziya ekspluatatsiya qilishning butun og'irligini bosib olingan mustamlaka xalqlari gardaniga yuklab, o'z mamlakatlari ishchi kuchlarining ashaddiy himoyachilariga aylandi. Ishchilar sinfining o'z huquqlari uchun qarshi kurashi burjuaziya qo'lida kapitalning yanada to'planishiga imkon beruvchi yangi moliyaviy institutlarni vujudga keltirdi. Bu yerda gap tibbiy va ijtimoiy sug'urta, mol-mulk va hayot sug'urtasi tizimlari to'g'risida ketayapti. Barcha mamlakatlarda burjuaziya davlat tufayli soliqlarning juda katta qismini o'z qo'liga qurol-aslahaga, transport qurilishiga, uy-joy qurilishiga va h.k.larga buyurtmalar orqali to'playdi.

Xususiy-tadbirkorlik prinsiplariga asoslangan tizim sifatida kapitalizmning taraqqiy etishi bilan xalqaro mehnat taqsimoti jarayonining kuchayishi va shu asosda kapitalning rivojlangan mamlakatlarda to'planishi kuzatiladi. Nafaqat soliq imtiyozlari va hukumat buyurtmalari, balki bojlar, imtiyozli kreditlar tizimi, norentabelli korxonalar va butun tarmoqlarni sotib olish, noishlab

chiqarish infratuzilmani moliyalashtirish va h.k.lar orqali davlat har doim milliy burjuaziya manfaatlarini mustahkamlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Iqtisodiy tanazzullar va iqtisodiyotning stagnatsiya davrlarida soliqlar, kreditlar va buyurtmalar bilan manipulyasiya qilish asosida o'zining tartibga soluvchilik rolini faollashtiradi. Buning mumtoz misoli sifatida 1929 yildagi iqtisodiy tanazzul paytida AQSh hukumati yurgizgan siyosatni ko'rsatish mumkin.

Bugun kundalik turmushga «finansi» («moliya») atamasini ilk bor kiritgan muallifni aniqlash juda murakkab. Bu atamaning birinchi muallifi sifatida 1577 yilda «Respublika xususida olti kitob» asarini nashr ettirgan fransuz olimi J.Bodenni hisoblash mumkin. Undan so'ng bu atama dunyoning barcha boshqa tillariga kirib borgan. Biroq ayrim adabiyotlarda bu atamaning lotin tilidan olinganligi to'g'risidagi qarashlar ham mavjud. Bu nashrda «finansi» («moliya») atamasi davlat va takror ishlab chiqarish munosabatlarining boshqa sub'ektlari o'rtasidagi munosabatlar tizimini ifodalash uchun foydalanilgan. Hozirgi nuqtai-nazarlarga ko'ra bu munosabatlarni moliyaga kiritish maqsadga muvofiq emas. Chunki ular pulli hisob-kitoblarni nazarda tutgan emas. Biroq natural munosabatlar ustuvorlik qilgan iqtisodiy tuzumlardagi natural soliqlar va shaxsiy to'lanmalarning iqtisodiy mohiyati tovar-pul munosabatlari rivojlangan iqtisodiy tuzumlardagi pulli soliqlarning iqtisodiy mohiyati bilan bir xildir.

Moliyaga bag'ishlangan asarning birinchi yevropalik muallifi Ksenofont (eramizdan avvalgi 430–355 yillar) hisoblanadi. Uning shu xususdagi asari «Afina respublikasining daromadlari to'g'risida» deb nomlangan. Aristotelning (eramizdan avvalgi 384–322 yillar) moliya sohasidagi qarashlari uning «Afina davlat qurilishi» deb nomlangan asarida bayon qilingan. Eramizning 948 yilida soliqlar to'g'risida asar yozgan Qadam ismli arab olimining nomi ham fanda ma'lum. Moliya muammolari bilan shug'ullangan yevropalik olimlarning uzun ro'yxati F.Akvinskiy (1225–1274 yillar)dan boshlanadi. U ilk marta qirolning soliqlarni undirish borasidagi huquqini asoslashga uringan.

Moliya bo'yicha dastlabki asarlarning mualliflari qatoriga

F.Petrarka, D.Karaf, Bernardo, F.Gvichchardini, Dj.Botero, N.Makiavelli va boshqa italiyaliklarni kiritish mumkin.

XVII asrda moliya nazariyasining rivjlanishiga ingliz iqtisodchilari katta hissa qo'shgan. Ularning orasidan T.Men, Dj.Lokk, T.Gobbs, P.Gautonlarni alohida ajratib ko'rsatish kerak.

L. fon Sekendorf, S.Pufendorf, I.Yusti va I.Zonnenfels kabi nemis olimlari XVII–XVIII asrlarda moliya fanini boyitishga munosib hissa qo'shganlar. Ular moliyaga doir adabiyotlarga nemis maktabi vakillari sifatida kiritilgan. I.Yusti 1746 yilda nashr etilgan «Moliya mohiyatining tizimi» asarida moliya to'g'risidagi kameralistik maktab vakillarining qarashlarini umumlashtirdi. Bu asarda birinchi marta moliya fani va moliyaviy siyosat ajratilib ko'rsatilgan.

Fiziokratlarning o'tmishdoshlari ham iqtisodiyotni o'rganganlar. Ularning asarlarida moliyaning turli yo'nalishlari tahlil va tadqiq qilingan. Bunday mualliflar qatorida T.Gobbs, Dj.Lokk, D.Yum, V.Petti, G.Baugilber, S.Voban, Dj.Styuartlarni ko'rsatish mumkin. Aynan V.Petti (1623–1687 yillar) o'zining «Soliqlar va yig'imlar xususida traktatlar» asari bilan burjua siyosiy iqtisodining ilk namoyandasi hisoblanadi.

Mumtoz siyosiy iqtisodning vujudga kelishi va rivojlanishi XVIII asrga to'g'ri keladi. Bu maktab vakillari moliyani siyosiy iqtisoddan ajratmaganlar va uni mustaqil fan sifatida e'tirof etmaganlar. Bu maktab mualliflari (fransuzlar – A.Tyurgo, F.Kene va V.Mirabo, inglizlar – A.Smit va D.Rikardo) ishlarining darajasi, hajmi va uslubi xilma-xil bo'lishiga qaramasdan mumtoz maktab vakillari ta'limotlarini quyidagi to'rtta asosiy yo'nalishga keltirish mumkin:

• davlat kerak, chunki u «tabiiy tartib»ni hasaddan va tajovuzlardan himoyalaydi;

• davlatni saqlash (ushlab turish) arzon bo'lmog'i lozim, chunki davlatning boshqaruv xarajatlari noishlab chiqarish xarakteriga ega;

• davlat «tabiiy tartib»ni, ya'ni mulkchilik va raqobat huquqini, buza olmaydi, cheklovchi bojxona bojlari va monopoliyalarni o'rnatish yo'li bilan ham mamlakatning xo'jalik hayotiga aralashmasligi kerak;

• davlat soliqqa tortishning quyidagi asosiy prinsiplariga qat'iy rioya etmog'i lozim:

– o'z daromadlariga muvofiq ravishda barcha soliq to'lashi kerak (bu qoida ruhoniylar va aslzodalarning soliq immunitetiga qarshi yo'naltirilgan);

– soliqni oldindan aniq belgilash (aniqlash) zarur;

– soliqni soliq to'lovchi uchun qulay bo'lgan vaqtda undirish lozim;

– soliqlarning undirilishi (olinishi) arzon bo'lishi kerak.

Kapitalistik tizimning feodalizm ustidan g'alabasi yangi ishlab chiqarish munosabatlarini u yoki bu darajada himoya qiluvchi iqtisodiy maktablar va qarashlarni tug'dirdi. Sho'rolar tarixnavisligida bu iqtisodiy maktabning vakillari vulgar iqtisodchilar guruhiga birlashtirilgan edi. Chunki ular, asosan, davlat daromadlarini shakllantirish masalalariga asosiy e'tiborni qaratib, uning xarajatlarini tahlil etish burjua hukumatlari to'g'risida salbiy tasavvur hosil qilishi mumkin deb to'g'ri hisoblagan edilar. Bu maktabning yetakchi namoyandalaridan biri «Siyosiy iqtisod asoslari» deb nomlangan o'z asarini 1848 yilda chop etgan Dj.Mil hisoblanadi. XIX asrning oxirlaridagi moliyachi-olimlar qatoriga 1877 yilda moliya fani kursini nashr etgan fransuz P.Le-rua-Boleni va 1892 yilda «Davlat moliyasi» kitobini yozgan ingliz K.Bastblni kiritish mumkin. XIX asrda moliya nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shib, 1826–1832 yillarda bosilgan uchinchi qismi to'liq moliyaga bag'ishlangan siyosiy iqtisod kursini nashr ettirgan K.Raudir. Uning «Moliya fanining asosiy boshlanishi» deb nomlangan asari 1867 yilda rus tilida nashr etilgan va Rossiyada moliya fanining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

XIX asrning birinchi choragida nashr etilgan nemis olimlaridan Soden (1811 yil), Yakob (1821 yil), Malxus (1830 yil) va Shenlarning (1832 yil) moliya to'g'risidagi asarlari «moliya» tushunchasi tarkibiga birinchi marta mahalliy moliyani kiritgan L.fon Shteyn va moliya fanining mumtoz namoyondasi A.Vagnerlar (u yozgan «Moliya to'g'risidagi fan» asari 1880 yilda nashr etilgan) dunyoqarashlari shakllanishida katta rol o'ynadi. XIX asr oxirlarining yetakchi moliyachi-olimlari qatoriga avstriyalik E.Saksni, italiyalik F.Nittini, AQShlik E.Seligmanni va nihoyat, «Moliya fani asoslari» deb nomlangan asari 1869 yilda (1900 yilda – rus tilida) nashrdan chiqqan italiyalik olim L.Kossni kiritish mumkin. XX asr

moliyachilarining qarashlari maxsus adabiyotlarda yetarli darajada bayon qilingan. Biz uchun esa, ba'zi bir ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra, rus iqtisodiy adabiyotida «moliya» tushunchasi taraqqiy etishini ko'rib chiqish ham ma'lum ahamiyatga egadir.

Moliya sohasida asar yozgan birinchi rus muallifi Ivan Grozniy davrida yashagan I.S.Peresvetov hisoblanadi. U davlatning harbiy qudratini kuchaytirish maqsadida xazina daromadlarini ko'paytirish va davlat resurslarini markazlashtirish tarafdori bo'lgan.

XVII asrdan bizgacha Yu.Krijanich va G.Kotoshixinlarning moliya xususidagi asarlari ham yetib kelgan. Yu.Krijanich o'z asarlarida yevropalik mualliflarning iqtisod va moliyaga oid qarashlari va mulohazalaridan keng foydalanadi, ularni Rossiyaning ehtiyojlariga «bog'laydi». U davlatning boyish usullariga jiddiy e'tibor qaratib, ularni ikki guruhga – boyishning «to'g'ri» va «noto'g'ri» usullariga bo'ladi va bu narsalar dunyoda allaqachon ma'lum ekanligini alohida ta'kidlab, yangilarini o'ylab topmaslik kerak deb hisoblaydi.

G.Kotoshixinning 1664 yilda yozilgan va «Aleksey Mixaylovich podshohligidagi Rossiya to'g'risida» deb nomlangan asari oradan ikki yuz yil o'tgandan so'ng ma'lum bo'lgan. Unda XVII asrning o'rtalaridagi Rossiya davlatiga tegishli ko'p ma'lumotlar keltirilgan.

I.Pososhkov XVIII asr boshlaridagi moliya nazariyotchilarining yirik vakili hisoblanadi. Uning moliya sohasidagi taklifini quyidagicha ifodalash mumkin: boqimandani undirayotgan paytda uning to'lovchisini xonavayron qilmasdan, to'lovchidan to'lovni amalga oshirish muddatlari xususida yozma ravishda majburiyatni olmoq lozim.

XVIII asrning ikkinchi yarmida moliya nazariyasiga oid bir necha asarlar paydo bo'ldi. Ular orasida yaqqol ko'zga tashlangani A.Polenovning «Rossiya dehqonlarining krepostnoylik holati xususida» deb nomlangan asaridir. Bu asarda Rossiyada birinchi bo'lib «soliq» atamasi ishlatilgan, mulkiy sug'urtaning zarur ekanligi isbotlangan, Rossiyaning amaldagi soliq tizimi tanqidiy nuqtai-nazardan tahlil qilingan.

A.Narishkin 1767 yilda e'lon qilingan va «Iqtisod» deb nomlangan maqolasida soliqlarga oid bir qancha qiziqarli

– o'z daromadlariga muvofiq ravishda barcha soliq to'lashi kerak (bu qoida ruhoniylar va aslzodalarning soliq immunitetiga qarshi yo'naltirilgan);

– soliqni oldindan aniq belgilash (aniqlash) zarur;

– soliqni soliq to'lovchi uchun qulay bo'lgan vaqtda undirish lozim;

– soliqlarning undirilishi (olinishi) arzon bo'lishi kerak.

Kapitalistik tizimning feodalizm ustidan g'alabasi yangi ishlab chiqarish munosabatlarini u yoki bu darajada himoya qiluvchi iqtisodiy maktablar va qarashlarni tug'dirdi. Sho'rolar tarixnavisligida bu iqtisodiy maktabning vakillari vulgar iqtisodchilar guruhiga birlashtirilgan edi. Chunki ular, asosan, davlat daromadlarini shakllantirish masalalariga asosiy e'tiborni qaratib, uning xarajatlarini tahlil etish burjua hukumatlari to'g'risida salbiy tasavvur hosil qilishi mumkin deb to'g'ri hisoblagan edilar. Bu maktabning yetakchi namoyandalaridan biri «Siyosiy iqtisod asoslari» deb nomlangan o'z asarini 1848 yilda chop etgan Dj.Mil hisoblanadi. XIX asrning oxirlaridagi moliyachi-olimlar qatoriga 1877 yilda moliya fani kursini nashr etgan fransuz P.Le-rua-Boleni va 1892 yilda «Davlat moliyasi» kitobini yozgan ingliz K.Bastblni kiritish mumkin. XIX asrda moliya nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shib, 1826–1832 yillarda bosilgan uchinchi qismi to'liq moliyaga bag'ishlangan siyosiy iqtisod kursini nashr ettirgan K.Raudir. Uning «Moliya fanining asosiy boshlanishi» deb nomlangan asari 1867 yilda rus tilida nashr etilgan va Rossiyada moliya fanining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

XIX asrning birinchi choragida nashr etilgan nemis olimlaridan Soden (1811 yil), Yakob (1821 yil), Malxus (1830 yil) va Shenlarning (1832 yil) moliya to'g'risidagi asarlari «moliya» tushunchasi tarkibiga birinchi marta mahalliy moliyani kiritgan L.fon Shteyn va moliya fanining mumtoz namoyondasi A.Vagnerlar (u yozgan «Moliya to'g'risidagi fan» asari 1880 yilda nashr etilgan) dunyoqarashlari shakllanishida katta rol o'ynadi. XIX asr oxirlarining yetakchi moliyachi-olimlari qatoriga avstriyalik E.Saksni, italiyalik F.Nittini, AQShlik E.Seligmanni va nihoyat, «Moliya fani asoslari» deb nomlangan asari 1869 yilda (1900 yilda – rus tilida) nashrdan chiqqan italiyalik olim L.Kossni kiritish mumkin. XX asr

moliyachilarining qarashlari maxsus adabiyotlarda yetarli darajada bayon qilingan. Biz uchun esa, ba'zi bir ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra, rus iqtisodiy adabiyotida «moliya» tushunchasi taraqqiy etishini ko'rib chiqish ham ma'lum ahamiyatga egadir.

Moliya sohasida asar yozgan birinchi rus muallifi Ivan Grozniy davrida yashagan I.S.Peresvetov hisoblanadi. U davlatning harbiy qudratini kuchaytirish maqsadida xazina daromadlarini ko'paytirish va davlat resurslarini markazlashtirish tarafdori bo'lgan.

XVII asrdan bizgacha Yu.Krijanich va G.Kotoshixinlarning moliya xususidagi asarlari ham yetib kelgan. Yu.Krijanich o'z asarlarida yevropalik mualliflarning iqtisod va moliyaga oid qarashlari va mulohazalaridan keng foydalanadi, ularni Rossiyaning ehtiyojlariga «bog'laydi». U davlatning boyish usullariga jiddiy e'tibor qaratib, ularni ikki guruhga – boyishning «to'g'ri» va «noto'g'ri» usullariga bo'ladi va bu narsalar dunyoda allaqachon ma'lum ekanligini alohida ta'kidlab, yangilarini o'ylab topmaslik kerak deb hisoblaydi.

G.Kotoshixinning 1664 yilda yozilgan va «Aleksey Mixaylovich podshohligidagi Rossiya to'g'risida» deb nomlangan asari oradan ikki yuz yil o'tgandan so'ng ma'lum bo'lgan. Unda XVII asrning o'rtalaridagi Rossiya davlatiga tegishli ko'p ma'lumotlar keltirilgan.

I.Pososhkov XVIII asr boshlaridagi moliya nazariyotchilarining yirik vakili hisoblanadi. Uning moliya sohasidagi taklifini quyidagicha ifodalash mumkin: boqimandani undirayotgan paytda uning to'lovchisini xonavayron qilmasdan, to'lovchidan to'lovni amalga oshirish muddatlari xususida yozma ravishda majburiyatni olmoq lozim.

XVIII asrning ikkinchi yarmida moliya nazariyasiga oid bir necha asarlar paydo bo'ldi. Ular orasida yaqqol ko'zga tashlangani A.Polenovning «Rossiya dehqonlarining krepostnoylik holati xususida» deb nomlangan asaridir. Bu asarda Rossiyada birinchi bo'lib «soliq» atamasi ishlatilgan, mulkiy sug'urtaning zarur ekanligi isbotlangan, Rossiyaning amaldagi soliq tizimi tanqidiy nuqtai-nazardan tahlil qilingan.

A.Narishkin 1767 yilda e'lon qilingan va «Iqtisod» deb nomlangan maqolasida soliqlarga oid bir qancha qiziqarli

mulohazarlarni ilgari suradi, soliqlar va davlat o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi.

Rossiyada «moliya» atamasining paydo bo'lishi XVIII asrga borib taqaladi. Bu atama rus tiliga fransuz tilidan kirib kelgan bo'lib, qariyb yarim asr mobaynida «xazina» atamasi bilan yonma-yon ishlatilgan. Birinchi marta Rossiya adabiyotida «moliya» ilmiy tushunchasi 1767 yilda Moskva universiteti tomonidan nashr etilgan «Ensiklopediyadan tarjimalar» kitobining so'zboshisida ishlatilgan. Bu yerda «moliya» tushunchasi «davlat daromadlariga tegishli bo'lgan ish» deb talqil qilingan. Uni ilmiy muomalaga birinchi marta Moskva universiteti huquq professori S.Desnitskiy kiritgan. 1802 yilda Moliya vazirligi tashkil etilishi bilan bu atama ilmiy muomalada mustahkam o'rin egallay boshladi. Biroq 1835 yilga qadar, ya'ni rus universitetlarida «Moliyaviy huquq» kursi paydo bo'lganga qadar moliya mustaqil fan sifatida emas, balki siyosiy iqtisodning tarkibiy qismi sifatida qaralgan. Amaliyotda esa, ko'proq «xazina» atamasi ishlatilgan.

A.Radishchev o'zining «Jon yig'imi xususida» deb nomlangan asarida birinchi marta soliqlarning mohiyatini, iqtisodiy tabiatini, turlarini tadqiq etgan.

Moliya to'g'risidagi birinchi rus monografiyasi 1810–1811 yillarda N.Turgenev tomonidan yozilgan.

Moliya sohasidagi o'ziga xos asarlarga graf Speranskiyning moliyaviy rejasini, moliya nazariyasi bo'yicha birinchi ruscha I.Gorlovning darsligini, Yu.Gagemayster, V.Kuri, D.Tolstoylarning moliyaning rivojlanish tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlarini, M.Orlovning davlat krediti to'g'risidagi ishlarini kiritish mumkin.

XIX asrning ikkinchi yarmida e'lon qilingan va moliyaning nazariy masalalariga bag'ishlangan asarlar orasida I.Shilning monografiyasi alohida o'rin egallaydi. Uning fikricha, moliya nazariyasi davlat xazinasi g'oyasiga bo'ysundirilgan.

Rus fanida F.Milgauzen birinchi marta moliya va moliya fanini chegaralab bergan. U birinchilardan bo'lib, moliyaning pulli tabiatidan voz kechgan.

Moliyaning mohiyatini idrok etishda D.Lvov o'zining o'tmishdoshlaridan ancha oldinga ketgan va u moliya deyilganda

resurslar va boyliklarni emas, balki ma'lum bir ijtimoiy munosabatlarni tushungan.

XIX asr oxirlarida V.Lebedev, I.Yanjul, L.Xodskiy, S.Vitte va I.Ozerovlar asarlari moliya nazariyasini rivojlantirishga munosib hissa qo'shgan.

Kapitalizmning ilk davridagi Rossiya moliya fani akademik I.Yanjul asarlarida chuqur tahlil qilindi. Uning fikricha, moliya fanining predmeti davlat moddiy ehtiyojlarini eng yaxshi qondirish usullarini tahlil etish hisoblanadi.

Rossiya moliya fani rivojida professor I.Ozerovning xizmatlari ham katta. U moliyaga nisbatan yangicha yondoshuvni asoslab bergan. Uning nazarida moliya vosita yoki resurs emas, balki munosabatlardir.

Prof. L.Xodskiy moliya fanining chegaralarini biroz kengaytiradi va uning tarkibiga pul muomalasi masalalarini ham kiritadi.

1882–1885 yillarda «Moliyaviy huquq» asarini nashr ettirgan Sankt-Peterburg universitetining professori V.Lebedev ham moliya nazariyasini rivojlantirishga munosib xissa qo'shgan. U moliya tarkibiga faqat pul daromadlarini kiritibgina qolmasdan, natural soliqlarni ham qo'shadi, davlat xarajatlarini esa, uning tarkibidan chiqaradi.

XX asrning boshlarida moliyaga oid M.Bogolepov, V.Tverdoxlebov, A.Bukovetskiy va P.Genzellarning asarlari paydo bo'ldi.

Sho'rolar davrida moliya fanining taraqqiy etishida V.Dyachenko, A.Aleksandrov, A.Birman, E.Voznesenskiy, V.Chantladze, B.Boldirev, V.Rodionova, P.Nikolskiylar o'ziga xos tarzda yondashganlar. Ularning asarlari hozirgi kunda o'z ahamiyatini yo'qotgan bo'lsa-da, fikrimizcha, keyingi yillar tadqiqotchilari uchun qiziqarli predmet bo'lishi shubhasiz.

Moliya taraqqiyotida va nazariy masalalarini tadqiq etishda o'zbekistonlik moliyachi olimlarning ham munosib hissasi bor. Bu borada prof. H.R.Sobirov, dots. X.M.Muratov, dots. H.H.Muhamednazarov, prof. F.Sh.Shamsuddinov, prof. O.A.Yah'yoev, prof. O.O.Olimjonov, prof. T.S.Malikov, prof. N.H.Haydarov, prof. O.K. Iminov, prof. A.S.Jo'raev, prof.

M.I.Almardonov, prof. N.X.Jumaev, prof. N.R.Qo'zieva va boshqalarning qarashlari o'z o'rniga ega.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- «Moliya» so'zi, eng avvalo, qanday ma'nolarni anglatadi?
- Moliyaning vujudga kelish shart-sharoitlari nimalardan iborat?
- Moliya va moliyaviy munosabatlarning mohiyati haqidagi tasavvurlar vaqt o'tishi bilan o'z ko'rinishini qanday o'zgartirib borgan?
- Moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, taraqqiyot qonuniyatlari, tovar-pul munosabatlarining qamrab olish sohasi va ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi roli nimalar bilan belgilanadi?
- Tarixiy kategoriya sifatida moliyaning vujudga kelishi nimalarga bog'liq?
- Moliya deb nimaga aytiladi?
- Moliyaviy munosabatlarning farqlanuvchi xarakterli belgilari nimalardan iborat?
- Moliyaning xarakterli belgilariga nimalar kiradi?
- Moliya kimlar (nimalar) o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlarini ifodalaydi?
- O'zining moddiy mazmuniga ko'ra moliya nimalarni ifoda etadi?
- Moliyaviy munosabatlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati qanday savolning tadqiq qilinishi orqali namoyon bo'ladi?
- Taqsimlash jarayonlarida moliyadan tashqari yana qanday iqtisodiy kategoriyalar ishtirok etadi?
- Moliyaning baho, ish haqi, kredit va boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan o'zaro bog'liqligi va farqli jihatlari nimalardan iborat?
- Moliyaning mohiyati nimalar orqali namoyon bo'ladi?
- Moliya qanday funksiyalarni bajaradi?
- Eng avvalo, moliyaning taqsimlash funksiyasi qaerda namoyon bo'ladi?
- Asosiy daromadlar MDni moddiy ishlab chiqarish ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash jarayonida qanday guruhlarga bo'linadi?

• Qanday qayta taqsimlashlar natijasida ikkilamchi yoki «kelib chiquvchi» daromadlar tashkil topadi?

• Moliya yordamida amalga oshiriladigan YaIM va MDni taqsimlash va qayta taqsimlashning pirovard maqsadi nimalardan iborat?

• Moliyaning taqsimlash funksiyasi nimalarni amalga oshirishga imkoniyat va shart-sharoitlar yaratib beradi?

• Moliya nazorat funksiyasining asosini nima tashkil etadi?

• Moliya nazorat funksiyasining eng muhim vazifalari nimalardan iborat?

• Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida moliyaning nazorat funksiyasi nimalarga yo'naltiriladi?

• Moliyaning nazorat funksiyasi amaliyotda qanday organlarning faoliyatlari orqali namoyon bo'ladi?

• Moliyaning funksiyalari nima orqali amalga oshiriladi?

• Takror ishlab chiqarish jarayoni o'z ichiga qanday bosqichlarni oladi?

• Takror ishlab chiqarish jarayonining har bir ishtirokchisi o'ziga tegishli bo'lgan daromadni qanday qismlarga bo'ladi?

• Jami ijtimoiy mahsulot va yalpi ichki mahsulotning bir-biridan farqlari, ularning afzallik va kamchilik tomonlari nimalardan iborat?

• Jami ijtimoiy mahsulotning umumiy taqsimlanish tartibi qanday?

• Jami ijtimoiy mahsulot qanday ikki asosiy qismdan iborat?

• Nega hukumatlari soliqlar orqali shaxsiy daromadlarni cheklab qo'ygan mamlakatlarda iqtisodiyot o'sish asosiga ega emas deb qabul qilingan?

• Iste'mol fondining tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?

• Ijtimoiy iste'mol fondlarining asosiy qismi nima orqali amalga oshiriladi?

• Takror ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichida moliya qanday shaklda va tartibda ishtirok etadi?

• Taqsimlash jarayoniga davlat aralashuvining balanslashtirilgan chegaralari buzilsa, butun takror ishlab chiqarish jarayoni izdan chiqadimi? Nega?

• Turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda moliyaning farqlanishi qanday sabablar bilan belgilanadi?

• Jamiyat hayotida moliya rolining oshib borishini nimalar belgilab beradi?

• Nima munosabati bilan moliya umumiylik xarakteriga ega bo'ladi?

• Quldorlik, feodal va kapitalistik ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarda (tuzumlarda) moliyaning genezisi (taraqqiyoti) qanday o'ziga xos xususiyatlar bilan belgilanadi?

• Kundalik turmushga «finansi» («moliya») atamasini ilk bor kiritgan muallif kim?

• Moliya bo'yicha ishlarning birinchi mualliflari qatoriga kimlarni kiritish mumkin?

• XVII–XVIII asrlarda moliya fanini boyitishga o'zlarining munosib hissalarini qo'shgan nemis olimlari kimlar?

• Mumtoz maktab vakillarining moliya to'g'risidagi ta'limotlarini qanday to'rtta asosiy yo'nalishga keltirsa bo'ladi?

• XIX asr oxirlarining yetakchi moliyachi-olimlari qatoriga kimlarni kiritish mumkin?

• Moliya sohasidagi bayonning birinchi rus muallifi kim va u nimalarning tarafdori bo'lgan?

• Yu.Krijanich va G.Kotoshixinlarning moliya xususidagi qarashlari nimalardan iborat?

• XVIII asrning boshlarida moliya nazariyotchilarining yirik vakili kim hisoblanadi va uning moliya sohasidagi taklifini qanday ifodalash mumkin?

• Rossiyada birinchi bo'lib kimning asarida «soliq» atamasi ishlatilgan?

• Moliya to'g'risidagi birinchi rus monografiyasi kim tomondan va qachon yozilgan?

• XIX asrning oxirlarida o'z asarlari bilan moliya nazariyasini rivojlantirishga munosib hissa qo'shgan rus olimlari kimlar edi? Ularning qanday asarlarini bilasiz?

• Kimning nazarida moliya vosita yoki resurs emas, balki munosabatlardir?

• XX asrning boshlarida moliyaga oid kimlarning asarlari paydo bo'ldi?

• Sho'rolar davrida moliya fanining taraqqiy etishiga munosib hissa qo'shgan qanday iqtisodchi olimlarni bilasiz?

• Moliya genezisida (taraqqiyotida) va uning nazariy masalalarini tadqiq etishda o'zbekistonlik moliyachi olimlarning zalvori qanday ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra yuqori bo'lmagan? Ulardan kimlarni bilasiz?

2-BOB.
MOLIYAVIY SIYOSAT

2.1. Moliyaviy siyosatning mazmuni va prinsiplari

Moliyaviy boshqaruvning barcha tizimi davlat moliyaviy siyosatiga asoslanadi. Shuning uchun ham moliyaviy siyosat moliyaviy boshqaruv tizimida eng asosiy element hisoblanadi. Moliyaviy siyosat davlatning moliyaviy munosabatlar sohasidagi mustaqil faoliyatidir. Bu faoliyat davlatning u yoki bu iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish dasturini amalga oshirish uchun tegishli moliyaviy resurslar bilan ta'minlashga qaratilgan.

Ijtimoiy rivojlanish deyilganda faqatgina maorif, madaniyat, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarning rivojlanishi tushunilibgina qolmasdan jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi ham tushuniladi. Shuning uchun moliyaviy siyosatni faqat iqtisodiy siyosatga bog'lab qo'yish maqsadga muvofiq emas.

Siyosat davlat faoliyatining barcha yo'nalishlarini qamrab oladi. Siyosiy ta'sir ob'ekti hisoblangan ijtimoiy munosabatlar sohalariga bog'liq ravishda iqtisodiy yoki ijtimoiy, madaniy yoki texnikaviy, byudjet yoki kredit, ichki yoki tashqi siyosat to'g'risida gapiriladi.

Moliyaviy siyosat o'z-o'zini bosib turuvchi mustaqil ahamiyatga ega bo'lib, bir vaqtning o'zida ijtimoiy faoliyatning har qanday sohasida davlat siyosatini amalga oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Bu yerda uning iqtisodiyot, ijtimoiy soha, harbiy islohotlar yoki xalqaro munosabatlar bo'lishi jiddiy ahamiyatga ega emas.

Siyosat, siyosiy ta'sir va siyosiy rahbarlik quyidagi uch elementlardan tarkib topadi:

- bosh maqsadni aniqlash va qo'yish hamda jamiyat hayotining ma'lum bir davriga xos qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun yechilishi zarur bo'lgan istiqboldagi va yaqin kunlardagi vazifalarni aniqlashtirish;
- qo'yilgan maqsadlarga qisqa muddatlarda erishiladigan, yaqin kunlardagi va istiqboldagi vazifalar esa oqilona tartibda hal

qilinadigan munosabatlarning metodlari, vositalari va aniq shakllarini ishlab chiqish;

• qo'yilgan vazifalarni yechishga qodir bo'lgan kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, ularning bajarilishini tashkil etish.

Demak, takror ishlab chiqarishning alohida ehtiyojlarini qondirish va uzluksiz takror ishlab chiqarish jarayonini moliyaviy resurslar bilan ta'minlash uchun ijtimoiy boylikni shakllantirish, taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlariga yo'naltiriladigan maqsad va vazifalarning yechilishini aniqlashga moliyaviy siyosat deyiladi.

Moliyaviy siyosatga quyidagicha boshqa ta'rif ham berish mumkin: moliyadan foydalanishning metodlari, uni tashkil qilishning amaliy shakllari va metodologik prinsiplarining majmuiga (yig'indisiga) moliyaviy siyosat deyiladi.

Ayrim hollarda moliyaviy siyosat davlatning o'z funksiyalarini bajarishi uchun moliyaviy munosabatlardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan davlat organlarining ma'lum bir faoliyati sifatida talqin qilinadi. Bunday talqin o'zida bir necha xavfni mujassam etadi. Buning boisi shundaki, milliy xo'jalik taraqqiyotida davlatning roli to'g'risidagi jamiyatda hukmron tasavvurlarga muvofiq ravishda davlatning vazifalari va funksiyalari ham o'zgaradi, transformatsiyalanadi. Masalan, mamlakat iqtisodiyotiga davlatning aralashuvi, aholi turmush darajasi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini tenglashtirish va shunga o'xshash davlatning funksiyalari va vazifalarini aniqlaydigan boshqa bir qancha masalalar hamon munozaraligicha qolmoqda. Buning ustiga, moliyaviy siyosatdan faqat davlatning funksiyalarini bajarish vositasi sifatida foydalanish davlat hokimiyat organlari, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari bilan moliya tizimining boshqa sub'ektlari, ya'ni aynan mamlakatning aholisi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlari manfaatlari o'rtasida qarama-qarshiliklarni keltirib chiqadi.

Masalan, ko'plab mutaxassislar, shu jumladan, davlat hokimiyat organlarining vakillari tomonidan amaldagi soliq mexanizmining samarasiz ekanligi, biznesning ayrim sohalari uchun esa uning oqibati juda yomon natijalarga olib kelishi mumkinligi ilmiy va amaliy jihatdan asoslansa-yu, moliyaviy siyosat uzoq vaqt davomida

o'zgarmasdan qolaversa, amalga oshiriladigan soliq islohotlari uning mohiyatini o'zgartirmasa, bunday holda davlatning moliyaviy siyosati davlat hokimiyatining tegishli organlari tomonidan faol ravishda hayotga tadbiq etilayotgan alohida shaxslar guruhining moliyaviy siyosatiga aylanib qoladi.

Yuqorida bayon qilinganlardan quyidagi uch mantiqiy xulosa kelib chiqadi:

- birinchidan, moliyaviy siyosat faqat o'z manfaatlarini ko'zda tutadigan hokimiyat organlarining u yoki bu maqsadlarga erishishi vositasi emas, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini yechish vositasi bo'lishi kerak;
- ikkinchidan, davlatning moliyaviy siyosati faqat davlat hokimiyat organlarining emas, balki moliya tizimi barcha sub'ektlarining manfaatlarini hisobga olishi lozim;
- uchinchidan, davlat moliyaviy siyosati va davlat hokimiyat organlarining moliyaviy siyosatini farqlash zarur.

Shunday qilib, davlat moliyaviy siyosatini mamlakat moliya tizimining barcha bo'g'inlarida moliyaviy resurslar o'sishini mutanosiblashtirilgan holda ta'minlash bo'yicha davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining bir qismi sifatida qarash kerak. Xorijiy tajribalarning ko'rsatishicha, moliyaviy resurslarning mutanosiblashtirilgan holda o'sishi zarurligini inkor etish mamlakat moliya tizimining degradatsiyalashuviga, iqtisodiyotning yemirilishi va vayron bo'lishiga olib keladi.

Moliyaviy siyosatning o'ziga xos bo'lgan eng asosiy xususiyati shundan iboratki, bu siyosat mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishiga va iqtisodiy muvaffaqiyatlarga uzluksiz ravishda ta'sir ko'rsatib turishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bunday siyosat aholining turmush farovonligini ta'minlab va davlat daromadlari manbaini ko'paytirib, moliyaviy xo'jalikka nisbatan eng yuqori natijalarni berishi mumkin. Moliyaviy siyosat ana shunga yo'naltirilganligi orqali uning quyidagi eng asosiy maqsadini aniqlash mumkin: jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, aholi turmushi darajasi va sifatini oshirish uchun moliyaviy sharoitlarni yaratish moliyaviy siyosatning asosiy maqsadidir.

Agar gap korxonalarning moliyaviy siyosati xususida ketadigan

bo'lsa, bu narsa korxona moliyaviy menejerlarining biznesni yuritish maqsadlariga erishish borasidagi faoliyatini anglatadi. Korxona moliyaviy siyosatining maqsadi quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- raqobat kurashi sharoitida korxonaning sog'lom faoliyat ko'rsatishiga erishish;
- yirik moliyaviy muvaffaqiyatsizliklardan va bankrotga (kasodga) uchrashdan qochib qutilish;
- raqobatchilar bilan kurashda yetakchilikka erishish;
- korxonaning bozor qiymatini maksimallashtirish;
- korxona iqtisodiy salohiyatining o'sish sur'atlarini barqaror o'stirish;
- ishlab chiqarish va realizatsiya hajmini oshirish;
- foydani maksimallashtirish;
- xarajatlarni minimallashtirish;
- rentabelli faoliyatni ta'minlash
- va boshqalar.

Korxona moliyaviy siyosatining u yoki bu maqsadlaridagi ustuvorlik, eng avvalo, biznes yuritishning maqsadlariga muvofiq ravishda aniqlanadi. Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun tegishli moliyaviy mexanizmdan foydalaniladi.

Moliyaviy siyosat moliyaning o'zida bevosita mujassam bo'lgan boshqaruvning salohiyatli imkoniyatlarini, ishning aniq metodlari, moliya tizimi (boshqaruv sub'ektlari) organlarini tashkil qilish bilan bir joyga bog'lashga imkon beradi. Dunyoning barcha mamlakatlarida moliyaviy siyosat moliya tizimi orqali amalga oshirilib, uning faoliyati quyidagi prinsiplar asosida quriladi:

- moliya tizimi bo'g'inlarining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib moliyaviy boshqaruvni amalga oshirish;
- barcha moliyaviy muassasalar funksiyalarining umumiyligi;
- barcha quyi boshqaruv organlarining faol ishtirokida markazdan umumiy boshqarish.

Moliyaviy siyosatni amalga oshirishning asosiy metodologik prinsiplari quyidagilardan iborat:

- oxirgi maqsadga bog'liqlik;
- xo'jalikdagi barcha tarmoqlarning makroiqtisodiy mutanosibligi;

• jamiyat a'zolarining manfaatlariga muvofiqligi;

• haqiqiy imkoniyatlar asosida ichki va tashqi iqtisodiy sharoitlarni hisobga olish.

Moliyaviy siyosat dasturlarini (uzoq, o'rta va qisqa muddatli) bajarish uchun moliyaviy resurslarni jalb qilish, ularni taqsimlash va qayta taqsimlashga yo'naltirilgan davlat tadbirlari majmui ta'minlaydi. Bu tadbirlar orasida moliyaviy munosabatlarning shakllari va normalarini huquqiy tartibga solish muhim o'rin egallaydi.

O'z-o'zidan moliyaviy siyosat yaxshi yoki yomon bo'lishi mumkin emas. Uning yaxshi yoki yomon ekanligi jamiyat (yoki uning ma'lum bir qismi) manfaatlariga qanchalik muvofiqligi va quyilgan maqsadlarga erishish hamda aniq vazifalarning yechilishiga qay darajada ta'sir ko'rsatganligi bilan belgilanadi.

Hukumatning moliyaviy siyosatiga baho berish uchun va uni o'zgartirish bo'yicha tavsiya berish uchun, birinchi navbatda, butun jamiyat manfaatlari va aholining alohida guruhlari manfaatlarini ajratgan holda jamiyat taraqqiyotining aniq dasturiga, yechilishi lozim bo'lgan masalalarning muddatlari va metodlarini aniqlagan holda istiqboldagi va yaqin yillardagi vazifalarning tavsifiga ega bo'lmoq lozim. Faqat ana shunday sharoitdagina moliyaviy siyosatni amalga oshirishning konkret mexanizmini ishlab chiqish va unga xolisona baho berish mumkin.

Agar moliyaviy siyosat ijtimoiy taraqqiyot ehtiyojlarini, jamiyatdagi barcha qatlamlar va alohida guruhlarning manfaatlarini, ma'lum tarixiy sharoitni va hayotning o'ziga xos xususiyatlarini yuqori darajada hisobga oladigan bo'lsa, uning natijalari shuncha samarali bo'ladi.

Bir vaqtning o'zida, moliyaviy siyosatning muvaffaqiyati muvofiqlashtirish mexanizmining sifatli ishlab chiqarilishiga va jamiyatdagi turli qatlamlar manfaatlarini amalga oshirilishiga hamda davlat ixtiyorida bo'lgan ob'ektiv imkoniyatlarning mavjudligiga, ya'ni jamiyat ijtimoiy tizimidagi hamda ijtimoiy ong va psixologiya holatidagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda moliyaviy siyosatni amalga oshirilishiga, ayrim hollarda, bir-biriga qarama-qarshi ta'sir ko'rsatuvchi omillarning ta'siridan har tomonlama foydalanish mexanizmini ishlab chiqishga bevosita bog'liq.

Moliyaviy siyosat, eng avvalo, moliyaviy resurslarning maksimal hajmini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Chunki aynan moliyaviy resurslar har qanday o'zgarishlarning moddiy asosini tashkil etadi. Shunga muvofiq ravishda moliyaviy siyosatni aniqlash va uni shakllantirish uchun davlatning moliyaviy ahvoli to'g'risida ishonchli ma'lumotlar zarurdir. Huquqiy demokratik davlatda moliyaviy statistika ko'rsatkichlari keng jamoatchilikka ham tegishli bo'lishi kerak. Moliyaviy hisobotlar esa doimiy, o'z vaqtida beriladigan, hamma olishi mumkin bo'lgan va eng asosiysi ishonchli bo'lmog'i lozim.

Moliyaviy siyosatning mazmuni u qamrab oladigan moliyaviy munosabatlar rivojlanishi yo'nalishlarining umumiy ko'lami bilan belgilanadi. Ularning tarkibiga quyidagilar kirishi mumkin:

- moliyaviy siyosatning umumiy konsepsiyasini (maqsadlari, prinsiplarini, vazifalarini, amalga oshirish bosqichlari va eng samarali metodlarini) ishlab chiqish;
- makrodaraja va bozor iqtisodiyoti sub'ektlari darajasida iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradigan bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga mos bo'lgan dinamik holdagi moliya mexanizmini shakllantirish;
- markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan resurslar va moliyaviy oqimlarning samarali boshqarilishini oshirish bo'yicha choralar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- ijtimoiy takror ishlab chiqarish va iqtisodiyotni istiqbolli restrukturizatsiya qishlishdagi roliga muvofiq ravishda ijtimoiy iqtisodiy tizimning barcha darajalari va sohalari bo'yicha moliyaviy resurslarni oqilona taqsimlashni tashkil qilish;
- iqtisodiy o'sishning joriy va istiqboldagi moliyaviy salohiyatini shakllantirish.

Shuningdek, moliyaviy siyosatning mazmuni, asosiy yo'nalishlari jamiyat taraqqiyotida davlatning roli to'g'risidagi fanning rivojlanish darajasiga va iqtisodiyotni boshqarishda davlat ishtiroki darajasini aniqlaydigan tegishli nazariy konsepsiyalarga, moliyaviy siyosatni amalga oshirishga doir alohida vositalardan foydalanishda, ya'ni moliyaviy munosabatlarni tashkil etishning aniq shakllarida namoyon bo'ladi. Shunga asosan ta'kidlash joizki, yigirmanchi yuz yillikda jamiyat taraqqiyotida davlatning roli to'g'ri-

sidagi masala bo'yicha moliya nazariyasining asosiy yo'nalishlari mumtoz burjuaziya siyosiy iqtisodchilari A.Smit (1723–1780) va D.Rikardo (1772–1823) hamda ingliz iqtisodchisi J.Keyns (1883–1946) va ularning izdoshlari tomonidan aniqlangan.

Mumtoz siyosiy iqtisod asoschilari bo'lgan A.Smit va D.Rikardolar ilgari surgan konsepsiyalarning mohiyati shundan iboratki, davlat iqtisodiyotga aralashmasdan erkin raqobatni saqlamog'i lozim va jamiyat xo'jalik hayotini tartibga solishda asosiy rol bozor mexanizmlariga ajratilishi kerak. Ana shu prinsiplarni inobatga olgan holda yigirmanchi yuz yillikning 20-yillari oxiriga qadar moliyaviy siyosat davlat xarajatlari va soliqlarni cheklashga, davlatning muvozanatli byudjetini ta'minlashga qaratildi. Shu maqsadlarga muvofiq ravishda moliyaviy munosabatlarni tashkil etish, asosan, harbiy, boshqaruv va davlat qarzini qaytarish hamda unga xizmat qilish xarajatlarini byudjetdan moliyalashtirish orqali davlat funksiyalari amalga oshirilishini ta'minladi. Byudjet daromadlari esa, asosan, egri (bilvosita) soliqlar yordamida shakllantirildi.

XX asrning 20-yillari oxirlaridan boshlab keynschilik nazariy konsepsiyasi ustunlik qila boshladi. Unga ko'ra, iqtisodiyot taraqqiyotida davlat rolini takror ishlab chiqarish jarayonining davriy rivojlanishiga aralashish va uni tartibga solish orqali kuchaytirish zarurligi asoslandi. Bunday moliyaviy siyosatni amalga oshirishning asosiy vositasi sifatida yangi ish joylarini yaratishga yo'naltirilgan davlat xarajatlari maydonga chiqdiki, bu narsa bir vaqtning o'zida bir necha iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarning yechilishiga imkon berdi: aholining bandlik darajasi ortdi va aksincha, ishsizlik kamaydi; tadbirkorlik faoliyati o'sdi; qo'shimcha talab shakllantirildi; MD ko'paydi; ijtimoiy ehtiyojlarni moliyalashtirishda katta imkoniyatlar paydo bo'ldi va h.k.

Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi Davlat byudjeti xarajatlari oshishiga olib keldi va shunga muvofiq ravishda bir vaqtning o'zida davlat daromadlari oshirilishini ta'minlashga qaratilgan moliyaviy choralar ko'rildi. Daromad solig'i davlat daromadlarini oshirishdagi asosiy manbaga aylandi. Uni hisoblashda soliqqa tortishning progressiv stavkalari qo'llanildi. Soliqlarning bunday tizimi MDni taqsimlashda davlatning rolini oshirishga olib keldi.

Moliyaviy yo'nalishda har ikkala nazariy konsepsiyalar o'rtasidagi farq mohiyatan byudjet defitsitini turli xilda baholanishi bilan belgilanadi. Agar birinchi konsepsiya defitsitsiz byudjetni shakllantirish va undan foydalanish zarurligidan kelib chiqqan bo'lsa, ikkinchi konsepsiya esa byudjet defitsitining bo'lishi mumkinligiga yo'l qo'ygan va ayni zamonda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda byudjet defitsitiga faol rol ajratgan.

Haqiqatdan ham XX asrning 30–60-yillarida keynscha moliyaviy siyosat deb nom olgan siyosat g'arb mamlakatlarida o'z samaradorligini isbotladi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi kengayishi va tartibga soluvchi funksiyasining kuchayishi oqibatida moliyaviy munosabatlarni tashkil qilish murakkablashdi. Davlat xarajatlarini defitsitli moliyalashtirish siyosati davlat krediti rivojlanishini belgilab berdi. Uzoq va o'rta muddatli qarzlarni jalb etish ssuda kapitallari bozorining rivojlanishiga olib keldi va o'z ahamiyati bo'yicha davlat moliyaviy resurslarini shakllantirishdagi ikkinchi manbaga aylandi. Natijada MDni qayta taqsimlashda moliyaning roli yanada kuchaydi.

XX asrning 70-yillarida iqtisod nazariyasidagi neoklassik yo'nalish moliyaviy siyosatning o'ziga xos xususiyatlarini belgilab berdi. Bu konsepsiya davlatning tartibga soluvchilik rolidan voz kechmasa-da, uning iqtisodiyotga va ijtimoiy sohaga aralashuv darajasini biroz chekladi. Amalda esa davlatning aralashuvi kamaymadi, aksincha biroz kuchaydi. Chunki bunday aralashuv endilikda faqat Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari orqali amalga oshirilib qolmasdan, pul muomalasi, valyuta kursi, ssuda kapitallari va qimmatli qog'ozlar bozorini ham tartibga solish orqali sodir etildi. Buning natijasida davlatning ta'sir doirasi kengaydi va kapitallar oqimida uning roli kuchaydi. Bularning barchasi taraqqiyotning qayta qurish tuzilmasiga va ijtimoiy omillariga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Hozirgi paytda rivojlangan mamlakatlarning moliyaviy siyosati zamonaviy nazariyalar ostida bo'lib, bu nazariyalar amalda tartibga solish tizimining konvergensiyasidan (qo'shilib ketganligidan) iborat. Shunga muvofiq ravishda ayrim davlatlar davlat tomonidan tartibga solishning ham keynschilik hamda neokeynschilik tizimi elementlaridan foydalanadilar.

Sovet davlatida va ijtimoiyistik orientatsiyada (yo'nalishda) bo'lgan barcha mamlakatlarda moliyaviy siyosat K.Marks (1818–1881) va V.I.Leninning (1870–1924) nazariy konsepsiyalari ta'sirida shakllandi. Sotsialistik davlatning mohiyati va funksiyalari haqidagi markscha-lenincha nazariya sovet davlati moliyaviy siyosatining asosiy prinsipini – moliyaviy markazlashtirishni – belgilab berdi.

Davlatning ixtiyorida moliyaviy resurslarning katta qismi to'planishinigina (konsentratsiya qilinishinigina) emas, balki moliyaviy munosabatlarni tashkil etishda davlatning yakka hokimligini ko'zda tutuvchi moliyaviy markazlashtirish zaruriyatga aylandi. Chunki davlatning funksiyalari shu qadar kengaytirildiki, ularning eng asosiylari xo'jalik-tashkilotchilik va madaniy-tarbiyaviy funksiyalar bo'lib qoldi.

Sovet davlati iqtisodiyot va ijtimoiy soha ehtiyojlarini byudjetdan to'liq moliyalashtirdi. Jamiyat taraqqiyotini ta'minlashda davlatning roli keskin oshdi, rivojlanishning davlat rejalari yordamida ijtimoiy faoliyatning barcha sohalariga bevosita rahbarlik qildi. Bu, albatta, xususiy mulk shakllari umumxalq mulkiga aylanishi bilan belgilanadi. Shunga muvofiq ravishda davlat MDni qayta taqsimlashning soliq shakllaridan ishlab chiqarish sohasida to'g'ridan-to'g'ri taqsimlashga va Davlat byudjeti orqali qayta taqsimlashga o'tdi.

Moliyaviy markazlashtirish yana shunda namoyon bo'ldiki, davlat bevosita va monopol ravishda baholarni shaklantirish, pul muomalasi, hisob-kitoblar tizimi va kredit munosabatlarini ham tartibga soldi. Shunday qilib, boshqaruv tizimini barcha qiymat elementlari butun ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarib turuvchi yagona ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga amalda birlashtirildi.

Bunaqangi moliyaviy siyosat bir ijtimoiy munosabatlar tizimidan insoniyat tarixi uchun mutlaqo yangi bo'lgan ikkinchi ijtimoiy munosabatlar tizimiga o'tilishini, sovet davlati oldida turgan va faoliyatining turli bosqichlarida vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning yechilishini kafolatladi. Bu moliyaviy siyosatni yetarli darajada samarali bo'lgan moliyaviy siyosat deyish mumkin. Chunki chor Rossiyasidan, Fuqarolar urushidan, chet el harbiy bosqinidan meros bo'lib qolgan favqulodda murakkab moliyaviy vaziyatga qaramasdan fashistlar Germaniyasi bilan urush arafasida

Sovet davlati yetarli darajada kuchli iqtisodiy salohiyatni yaratishga muvaffaq bo'ldi, urushda g'alaba qozondi va qisqa muddatlarda urushda vayron bo'lgan xalq xo'jaligini tikladi.

II Jahon urushidan keyingi yillarda Sovet davlatining moliyaviy siyosati g'arb mamlakatlari va eng avvalo, AQSh bilan qurollanish poygasi va kosmosni rivojlantirishdagi raqobatni moliyaviy jihatdan ta'minlashga qaratildi.

Bir vaqtning o'zida ijtimoiyistik lager mamlakatlariga juda katta miqdorda moliyaviy yordamlar ko'rsatildi:

- ularning taraqqiyotida ijtimoiyistik yo'nalishni ta'minlash uchun;
- ijtimoiyistik mamlakatlarni sanoati rivojlangan mamlakatlarga aylantirish uchun;
- kuchli harbiy ittifoqchilarni shakllantirish va umuman mudofa qobiliyatini mustahkamlash uchun.

Bu maqsadlarga erishish uchun xom-ashyo bazasini va eng avvalo, neft va gaz qazib chiqarishni yuqori tezlashtirilgan sur'atlarda rivojlantirish talab etildi. Yangi qazilma boyliklarini o'zlashtirish (ularning geografiyasi shimoli-sharq tomonga qarab kengaya boshladi) juda katta miqdordagi moliya resurslarning bo'lishini taqozo etdi. Bu vazifalarni bajarish uchun yangi hududlarni o'zlashtirish, o'sha tumanlarga ko'plab ishchi kuchlarini migratsiya qilish, mehnatga haq to'lashning oshirilgan normalarini joriy etish zarur bo'ldi. Neft va gaz quvurlarini qurish hajmi muttasil oshib bordi. Xalqaro bozorda neft va gazning bahosi yuqori bo'lib turgan paytlarda ularni eksport qilish xarajatlarni ma'lum darajada qoplagan edi. Shunga qaramasdan, bunday moliyaviy siyosat MDni tegishli tarzda qayta taqsimlashni talab qildi. Natijada mamlakatda harbiy-sanoat kompleksi taraqqiy etgan bir tomonlama iqtisodiyot yaratildi.

Davlat tomonidan belgilangan maqsadlar nuqtai-nazaridan urushdan keyingi davrning moliya siyosati va uni amalga oshirish choralarini samarasiz deb baholash unchalik to'g'ri bo'lmaydi. Hukumat dasturlarida aholi turmush darajasini oshirish ko'zda tutildi. Shunga qaramasdan aholining turmush darajasi mehnatga haq to'lash darajasiga va qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat, yengil sanoat, fuqarolik qurilishi, iste'mol buyumlarini ishlab chiqaruvchi

tarmoqlarning rivojlanish darajasiga bog'liq edi. Harbiy-sanoat kompleksida (mamlakat aholisining kattagina qismi shu sohada band edi) mehnatga haq to'lash darajasi qiyosiy jihatdan yuqoriroq bo'lishiga qaramasdan, hatto bu ish bilan band bo'lgan aholi ham o'z iste'mol talablarini to'la qondira olmas edi. Shuning uchun ham iste'mol bozori rivojlanishida ortda qolish urushdan keyingi sovet moliya siyosati salbiy baholanishiga sabab bo'ldi.

Moliyaviy siyosatni ishlab chiqishda moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash negizida quyidagilarni yotishi muhim ahamiyatga egadir:

- taqsimlash munosabatlarining sub'ektlarini aniqlash, ya'ni moliyaviy resurslarning egalari va taqsimlovchilarini ajratish;
- yuridik shaxslar va aholining o'z ehtiyojlarini qondirishdagi mustaqillik darajasi va davlatning funksiyalariga bog'liq ravishda davlat ixtiyoridagi moliyaviy resurslarning markazlashtirilish darajasini aniqlash;
- birinchi darajali ijtimoiy ehtiyojlar va ularni qondirish choralarini tanlash va shularga mos ravishda moliyaviy resurslardan foydalanishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash;
- moliyaviy resurslarni shakllantirishning manbalari va metodlarini tanlash.

Moliyaviy siyosat ko'p o'lchamli tushuncha hisoblanadi. Agar umumiy holda uning sohasi jamiyat taraqqiyotining alohida bosqichlarida hukmronlik qilgan nazariy konsepsiyalardan kelib chiqqan holda iqtisodiy va ijtimoiy sohalarni boshqarishda davlatning ishtirok etish parametrlari bilan aniqlansa, uning qiymat munosabatlari elementlari bo'yicha tabaqalanishi moliya tizimining rivojlanganligiga va uning ayrim bo'g'inlari mustaqilligiga bog'liq bo'ladi.

2.2. Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari)

Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari) quyidagilardan iborat:

- byudjet siyosati;
- soliq siyosati;
- pul siyosati;

- kredit siyosati;
- baho siyosati;
- investitsion siyosat;
- ijtimoiy-moliyaviy siyosat;
- boj siyosati.

O'z navbatida, moliyaviy siyosat davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirish vositasi hisoblanadi va shu ma'noda yordamchi rolni o'ynaydi. Bir vaqtning o'zida davlat siyosatining boshqa – milliy, geosiyosat, harbiy – yo'nalishlari ham mavjudligini esdan chiqarmaslik kerak. Ana shu barcha besh yo'nalishning (iqtisodiy, ijtimoiy, milliy, geosiyosat, harbiy) yig'indisi davlat siyosatini amalga oshirishdagi asosiy vosita sifatida xizmat qiladigan moliyaviy siyosatni aniqlab beradi.

Moliyaviy siyosat moliyaviy boshqaruvning tarkibiy qismi sifatida boshqaruvga xos yuqori (oliy) organlarga tegishlidir. Mamlakat sub'ektlari darajasida moliyaviy siyosat borasida qarorlar qabul qilish imkoniyatlari cheklangan va mahalliy hokimiyat organlarining funksiyalari unchalik katta emas. Ularning bu funksiyalari byudjet va mahalliy soliqlar bilan chegaralanadi.

Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) sifatida davlatning byudjet siyosati, eng avvalo, har bir mamlakatning Konstitutsiyasi va byudjet jarayonida hamda qonun ijodkorligida alohida hokimiyat organlari funksiyalarini belgilovchi boshqa qonunlar majmuiga muvofiq aniqlanadi. O'zining hajmi va muhimligi jihatidan katta ish bo'lishiga qaramasdan byudjet siyosatini faqat byudjet jarayoniga tegishli deb hisoblash maqsadga muvofiq emas. Qonun byudjet jarayonida hokimiyatdagi qonunchilik va ijroiya organlari funksiyalarini, mamlakat sub'ektlari funksiyalarini, byudjet federalizmi prinsiplarini, byudjet jarayoni sub'ektlarining huquq va majburiyatlari va h.k.larni aniq belgilashi kerak. Biroq byudjet siyosati shu bilan cheklanmaydi. Byudjet siyosati byudjetda to'planadigan YaIM hissasini aniqlashda, mamlakat yuqori va quyi organlari munosabatlarida, byudjet xarajatlar qismining tarkibiy tuzilishida, turli darajadagi byudjetlar o'rtasida xarajatlarni taqsimlashda, davlat qarzini boshqarishda, byudjet defitsitini qoplash yo'llarini aniqlashda ifodalanadi.

Demokratik davlatda byudjet qonun tarzida tasdiqlanadigan hujjat hisoblanadi. Unda davlatning o'z funksiyalarini bajarish maqsadida davlat qo'lida to'plangan pul mablag'lari harakati o'z ifodasini topadi. Davlat siyosati aniqlab beradigan maqsadlarga erishish uchun pul resurslarini yo'naltirish byudjet siyosati ustuvorligini tashkil etadi. Agar maqsadga erishish milliy iqtisodiyot ta'minlaydigan mablag'lardan ko'p mablag' talab etsa, davlat qo'shimcha daromadlarni shakllantirishning quyidagi favqulodda usullarini qo'llashga majbur bo'ladi: ichki va tashqi kreditlar, milliy boylikni sotish, boylik, mol-mulkni ijaraga berish va konsessiyalar. Byudjetning daromadlar qismini to'ldirishga doir favqulodda choralar iqtisodiy mustaqillikning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Buni hisobga olgan holda hokimiyat qonunchilik organlari qarz olish chegarasini oldindan belgilaydi.

Soliq siyosati moliyaviy siyosatning eng muhim qismi hisoblanadi. Besh yuz yildan ortiqroq vaqt mobaynida zamonaviy moliya fani soliqlarga nisbatan munosabatini aniq belgilash imkoniga ega bo'lgan. Bu munosabatlar quyidagilardan tashkil topadi:

- davlat soliqlarsiz faoliyat ko'satishi mumkin emas;
- soliqni undirish qat'iy o'sish tendensiyasiga ega;
- oqilona soliq ostonasidan o'tilganidan so'ng tabiiy takror ishlab chiqarish jarayoni buziladi – iqtisodiyotning o'z-o'zidan yemirilishi sodir bo'ladi;
- tanazzul davrida soliqlar mumkin qadar minimal darajada o'rnatilmog'i lozim. Buning natijasida mamlakatning iqtisodiy mexanizmi ichki investitsion salohiyatni safarbar etish hisobidan tiklanadi;
- soliqning yuqori ostonasi kapitalning chetga chiqib ketishiga olib keladi;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish kerak, albatta. Biroq, summar o'lchovlarda sof daromadning 30%dan ortiq qismi undirilishida mamlakatdagi iqtisodiy o'sishi to'xtaydi;
- soliq imtiyozlari ochiq belgilanishi va barcha takror ishlab chiqarish sub'ektlari uchun teng bo'lishi kerak;
- soliq tizimi konfiskatsion xarakterga ega bo'lmasligi lozim. Faqat, xususiy daromadlar o'sishi orqali ifodalangan milliy

boylikning ko'payishi soliqqa tortiladigan asosning barqaror o'sishini ta'minlashi mumkin;

• qonunlar va qoidalar barqarorligini davlat kafolatlagan iqtisodiy tizimda soliqlarning summar o'lchovi barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'ladi. Barqarorlik kafolati sifatida davlat o'zining majburiyatlarini buzishni boshlasa, kapital xufyona iqtisodiyotga yoki xorijga o'tib ketib, byudjetning daromadlar bazasini qisqartiraveradi;

• soliq tizimi oddiy, ochiq va samarali bo'lmog'i lozim. Soliqlar sonini, soliqqa tortish ob'ektlarini ko'paytirish, ko'p bosqichli soliqlarni joriy etish soliqlarni undirish bo'yicha xarajatlar ortishiga, boqimanda va jarimalarning o'sishiga va pirovardida, mulkni qamoqqa olish, soliq to'lovchini kasod deb e'lon qilish singari yo'llar orqali iqtisodiyotning yemirilishiga olib keladi;

• soliqqa tortish egri (bilvosita) tizimining ustuvorligi byudjet daromadlarini shakllantirish nuqtai-nazaridan qulay hisoblanadi. Lekin bu narsa, oxir oqibatda, mamlakat aholisi asosiy qismining qashshoqlanishiga olib keladi. Chunki bunday soliqlarning yuki tovarlar va xizmatlarning oxirgi iste'molchisi gardaniga, ya'ni yashash minimumi darajasida yoki ijtimoiy tirikchilik darajasida daromadga ega bo'lgan aholining 80–90% qismiga yuklanadi. Bu holat daromadlarning turli darajalarida iste'molning nisbatan bir xil bo'lishiga asoslangan;

• egri (bilvosita) soliqlar tizimining xavfi shundaki, bu tizimda aholining asosiy qismidan jamg'armalar olib qo'yiladi va bu, o'z navbatida, kredit tizimi va ikkilamchi moliyaviy bozor tizimi asoslarini buzadi. Egri (bilvosita) soliqlardan voz kechgan AQSh tajribasi bunga yaqqol misoldir;

• egri (bilvosita) soliqlarni sog'liq uchun zararli bo'lgan tovarlar, zebu-ziynat buyumlari, ayrim hollarda import qilinadigan tovarlar va xizmatlar, singari bir qancha o'ziga xos maxsus holatlarga nisbatan joriy etish zarur;

• daromad va mol-mulkdan olinadigan soliqlar soliq bazasining asosiysi hisoblanishi kerak. Ularni proporsional soliqqa tortish prinsiplariga asoslanib qurish lozim.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy tashabbussiz va jamiyatdagi

barcha a'zolarning samarali mehnatisiz iqtisodiyotni tiklash murakkab bo'lib qolaveradi. Soliqlar bozor iqtisodiyotida mehnatning asosiy rag'batlantirishni salohiyatini (motivatsiya qilinishini) olib qo'yadi, xolbuki mehnat daromad keltirishi lozim. Mamlakat iqtisodiyotiga soliq siyosatining ta'siri bevosita namoyon bo'ladi – yuqori soliq ostonasi takror ishlab chiqarish jarayonining investitsion imkoniyatlarini qisqartiradi, jamiyatda iste'mol darajasi kamayadi, bu holat esa, o'z navbatida, ishlab chiqarish va xizmat sohalarining o'sish bazalari pasayishiga olib keladi.

Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlaridan (yo'nalishlaridan) yana biri pul siyosatidir. Agar muomaladagi pul miqdori tovarlar massasi miqdoriga (pulning aylanish tezligini hisobga olgan holda) mos kelmasa, pul massasining yetmagan qismi qog'oz pullar (pullarning surrogati) hisobidan yoki xorijiy valyuta hisobidan to'ldiriladi. Va aksincha, agar pul massasi unga bo'lgan talabdan ortiq bo'lsa, yo pul massasining mamlakatdan chetga chiqishi (oqishi) yoki milliy valyutaning qadrsizlanishi sodir bo'ladi. Tabiiy ravishda, bu holatlarning barchasi mamlakat qonunchiligiga ham bevosita bog'liq – mamlakatda xorijiy valyutaning muomalada bo'lishiga ruxsat beriladimi yoki yo'qmi, milliy valyuta konvertatsiya qilinadimi yoki yo'qmi? va h.k.

Tovarlar massasi cheklanganda pul emissiyasi boshqa mamlakatlarning pul birligiga nisbatan milliy pul birligi qadrsizlanishiga olib keladi.

Emissiya siyosati va milliy valyuta barqarorligi pul siyosatining tarkibiy qismlaridir (yo'nalishlaridir). Emissiya siyosati muomala uchun zarur bo'lan pulning miqdorini aniqlashdan tashqari yana boshqa bir yo'nalishga ega. Bu yo'nalish byudjet daromadlarini ko'paytirishdir. Ana shu yo'nalish alohida ehtiyotkorlikni talab etadi. Chunki ma'lum bir miqdoriy chegaradan o'tilganidan so'ng pul tizimi inflyasiyaga moyil (ta'sirchan) bo'lib qoladi, ya'ni byudjet daromadlarining real qadrsizlanishi sodir bo'lishi mumkin. Agar qandaydir bir sabablarga ko'ra davlat o'z pul tizimini tartibga solishga qodir bo'lmasa, mamlakatning iqtisodiy xavfsizligiga putur yetadi. Chunki bunday sharoitda mamlakatning milliy valyutasi boshqa kuchli valyutalarning ekspansiyasiga qarshi turaolmaydi va milliy boylikdan mahrum bo'lib qolish mumkin .

Kredit siyosati ham moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) bo'lib, uning namoyon bo'lishi mamlakatning krediti tizimi orqali amalga oshiriladi. Kredit tizimi ssuda kapitalining faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi. O'z navbatida, ssuda kapitali takror ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishdgi muhim shart hisoblanib, aylanma mablag'larni to'ldirish va investitsiyalar uchun mablag'larning qarzga olinishini ta'minlaydi. Iqtisodiyotning kredit sektori o'rtacha foyda normasini tenglashtirish uchun ham xizmat qiladi. Foiz stavkasi darajasi jamiyatdagi iqtisodiy faollikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. U asossiz darajada yuqori bo'lsa, quyidagi salbiy oqibatlarga olib keladi:

- kreditlarning qaytarilmasligi;
- ishlab chiqarish sohasi va xizmatlar sohasida mahsulotlar narxining o'sishi;
- qarzga oluvchilar rentabellik darajasining pasayishi va buning oqibatda soliqqa tortiladigan bazaning qisqarishi;
- ishlab chiqarishning qisqarishi;
- takror ishlab chiqarish jarayoni sub'ektlari daromadlari pasayishi natijasida ichki iste'mol bozorining torayishi.

Aksincha, kreditning arzonlashuvi ishlab chiqarishning sog'lomlashuviga, tovarlar massasi ortishiga, tovarlar va xizmatlar bahosi pasayishiga va ana shularning natijasida esa, takror ishlab chiqarish jarayoni sub'ektlari daromadlarining oshishiga, soliqqa tortish bazasi kengayishiga va byudjet daromadlari ko'payishiga olib keladi.

Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) sifatida davlatning baho siyosati monopol tovar va xizmatlar bahosi va tarifining o'zgartirilishi orqali ifodalanadi. Yer osti boyliklari, suv havzalari, temir yo'llar, elektr uzatish tarmoqlari, neft va gaz quvurlari davlatning monopol egaligidadir. Bu tarmoqlar tovarlari va xizmatlari bahosi o'sishi (ortishi) milliy xo'jalikning barcha boshqa sektorlarida baholar o'sishiga olib keladi. Bu yerda bog'lanish shunchalik ayonki, hech qanday izohga hojat yo'q. Shuning uchun ham baho siyosati iqtisodiyotni tartibga solishning muhim omili bo'lib hisoblanadi.

Investitsiya siyosati ham moliyaviy siyosatning tarkibiy

qismlaridan (yo'nalishlaridan) biri bo'lib, u eng avvalo, mamlakat iqtisodiyotining real sektoriga o'z va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun sharoitlar yaratish bo'yicha tadbirlar kompleksidan iborat. Bu siyosat davlat boshqaruvi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasini boshqarishga bog'liq turli darajalarda amalga oshiriladi. Investitsion siyosatning asosiy vazifasi mamlakat iqtisodiyotiga investorlar tomonidan moliyaviy resurslarni kiritish, mamlakatdan kapitalning «chiqib» ketmasligi va aksincha, mamlakatga xorijiy kapitallar oqimining kirib kelishi uchun sharoitlarni yaratish orqali ifodalanadi.

Ijtimoiy moliyaviy siyosat Konstitutsiyaga muvofiq mamlakat aholisining huquqlarini moliyaviy jihatdan ta'minlash bilan bog'liq. Hozirgi paytda bu siyosat, o'z navbatida, nafaqa siyosati, immigratsiya siyosati, aholining ayrim ijtimoiy guruhlariga moliyaviy yordam ko'rsatish siyosati singari sohalarni o'z ichiga oladi.

Boj siyosatini moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) sifatida qarash bilan birgalikda uni soliq va baho siyosatlarining ham bir qismi sifatida e'tiborga olish kerak. Chunki soliqlar va boj yig'imlari tovar va xizmatlarning bahosiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bir vaqtning o'zida boj siyosati mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatishning o'ziga xos usuliga ham ega bo'ladi. Usulning o'ziga xosligi shundaki, bu siyosat bir tomondan, mamlakat ichki bozoriga import qilinayotgan tovarlar va xizmatlarni kengaytirishi yoki cheklashi, ikkinchi tomondan esa, mamlakatdan tovarlar va xizmatlar eksportini rag'batlantirishi yoki unga to'sqinlik qilishi mumkin. Masalan, mamlakatda mavjud bo'lmagan texnologik asbob–uskunani import qilishga 20% li boj yig'imi o'rnatilsa, bu narsa mamlakatdagi ishlab chiqaruvchilarning investitsion imkoniyatlarini kamaytiradi, ichki ishlab chiqarish o'sish sur'atlarini pasaytiradi, import mahsulotlari salmog'ini oshiradi.

Har qanday mamlakatning boj siyosati bumerang harakatiga egadir. Chunki boj undirishning cheklovchi yoki rag'batlantiruvchi hajmlarining joriy qilinishi xuddi shunday javob choralari qo'llanilishini taqozo etadi. Boj siyosati yo'nalishi tanlanishi mamlakat iqtisodiy ahvoliga mos kelishi kerak. Agar biz bugun oziq-ovqat va kundalik ehtiyoj tovarlarining import qilinishiga

bog'lanib qolsak, bu boj stavkalarida o'z aksini topmog'i lozim. Ammo boj stavkalari rag'batlantiruvchi bo'lsa, u holda mamlakatdagi tovar ishlab chiqaruvchilar xorijiy tovarlar bilan raqobat qila olmay qoladi.

Umuman olganda, aksari hollarda mamlakatning boj siyosati bojxona bojlari va to'lovlarini oshirishga yo'naltirilgan byudjet siyosatiga bog'liq bo'ladi.

Xullas, moliyaviy siyosat va uning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari) ilmiy jihatdan asoslangan, ma'lum bir maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan, muvofiqlashtirilgan, takror ishlab chiqarish sub'ektlarining manfaatlariga zid kelmaydigan bo'lishi kerak. Uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi davlat ichki va tashqi qarzlari kamayishiga, davlatning oltin-valyuta zaxiralari ortishiga, inflyasiyani jilovlashga, byudjet defitsitining kamayishiga, YaIM ko'payishiga, mamlakat tovarlarining raqobatbardoshligi kuchayishiga olib kelmog'i lozim.

2.3. Hozirgi bosqichdagi moliya siyosati va uning o'ziga xos xususiyatlari

Yaqin o'tmishda, ya'ni sho'rolar davrida mamlakatimizning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga, ma'lum ma'noda, to'sqinlik qilib kelgan moliyaviy siyosat yurgizilgan edi. Buning ustiga shu davrlar mobaynida mamlakat taraqqiyotini ta'minlashda faol moliyaviy siyosatning roliga yetarlicha baho berilmadi. Jamiyat hayotining barcha jabhalarida va eng avvalo, iqtisodiy sohada moliyaviy munosabatlarning mavqyei buzib ko'rsatildi. Moliya va moliyaviy dastaklarning faol roli inkor etilib, moliyaviy siyosat talab etilgan muammolarni hal qilishga qaratilgan zarur usullarni ishlab chiqishga ojizlik qilib qoldi. Rivojlanishning uzoq davriga mo'ljallangan va ilmiy jihatdan asoslangan konsepsiyalarning ishlab chiqilmaganligi, kam samara beradigan, qisqa muddatli foyda olishni ko'zlab amalga oshirilgan chora-tadbirlar iqtisodiyotni qiyin ahvolga olib keldi.

O'zbekiston mustaqillikka erishib, iqtisodiy rivojlanishda bozor munosabatlariga yuz tutar ekan, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida bo'lgani kabi, moliya va moliyaviy munosabatlarda ham chuqur

islohotlarni amalga oshirishga to'g'ri keldi. Belgilangan strategik vazifalar davlatning taktik chora-tadbirlari asosida bajarila boshlandi.

Tovarlar va xizmatlarning mamlakatlararo harakatini tartibga solib turuvchi, milliy iqtisodiyotni mustahkamlash va himoya qilishga qaratilgan boj siyosati ishlab chiqilib, hayotga tadbiq etildi. Bu siyosat hozirgi kunda mamlakat ichki bozoriga past sifatli, inson salomatligiga putur yetkazuvchi tovarlar kirib kelishiga yo'l qo'ymaslik va ilg'or texnologiyalar, fan-texnika yutuqlari natijalarining mamlakat iqtisodiyotida yetakchi bo'lishini rag'batlantirish vositasida og'ishmay amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda moliyaviy siyosatning hozirgi kundagi asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

• davlat byudjetidagi defitsitni yo'l qo'yilgan eng kam daraja doirasida (YaIMning 3–4%i atrofida) cheklashga yo'naltirilgan qattiq moliyaviy siyosatni amalga oshirish;

• davlat xarajatlarining birinchi navbatda iqtisodiyotdagi zarur tarkibiy o'zgarishlarini amalga oshirish, ishlab chiqarishning o'sishini ko'zlab yo'naltirishni ta'minlash;

• ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish talablaridan kelib chiqqan holda, aholining ijtimoiy himoyasini ta'minlash, fuqarolar konstitutsiya bilan kafolatlangan huquqlarini himoya qilishni ta'minlovchi moliyaviy bazani yaratish, erkin mehnat va ishbilarmonlik asosida aholi turmush darajasini ko'tarish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish;

• ijtimoiy himoyaning maqsadli bo'lishiga erishish, moliyaviy mablag'larning ijtimoiy yordamga haqiqatda muhtoj aholi qatlamlariga yetib borishini ta'minlash;

• Davlat byudjeti va korxonalar moliyaviy ahvolining barqarorligini ta'minlash;

• byudjet intizomiga qat'iy rioya qilish;

• soliq siyosatini takomillashtirish, soliqlarning iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'sirini kuchaytirish maqsadida:

– soliq tizimining ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan, to'plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sirini oshirish;

– korxonalar zimmasidagi soliq yukini, qo'shilgan qiymat va

foyda solig'idan olinadigan soliq stavkalarini kamaytirish va shu asosda ishlab chiqarishni jonlantirishga turtki berish;

– soliq tushumlari tarkibini tubdan o'zgartirish, resurslar, mol-mulk solig'ining rolini oshirish, jismoniy shaxslardan soliq undirishning ilg'or tizimini joriy etish.

• *mahalliy byudjetlarni shakllantirish manbalari bo'lgan* respublika soliqlari bilan mahalliy soliqlar o'rtasida aniq chegara o'tkazish;

• Davlat byudjeti daromadlarining katta qismini joylarga biriktirish, mahalliy byudjetlarning daromad manbalarini mustahkamlash;

• soliq siyosati belgilab bergan chora-tadbirlarni amaliyotga tadbiq etuvchi tegishli moliya-soliq mexanizmini ishlab chiqish va takomillashtirish;

• va boshqalar.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz moliya siyosati muammolari qatoriga uning hayot bilan hamnafasligini ta'minlash, davlatimiz rivojlanishining o'zgargan sharoitlariga tezda moslasha bilishini ta'minlash, o'z yechimini kutayotgan vazifalarni hal etish uchun kerakli usullarni o'z vaqtida topa bilish, strategik konseptual yechimlarni ishlab chiqish, mablag'larga qarab yashash talabiga rioya etilishini ta'minlash, fuqarolar ijtimoiy talab-ehtiyojlarini qondirishning moliyaviy asosini belgilashda qoldiq usulidan ijtimoiy xarajatlarning maqsadliligini ta'minlashga o'tish kabi tadbirlar kiradi.

Hozirgi sharoitda ishlab chiqilgan davlat moliya siyosati konsepsiyasining maqsadi iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini butun choralar bilan oshirish asosida jamiyat a'zolarining turmush farovonligi darajasini ta'minlashdan iborat. Moliya strategiyasining ijtimoiy yo'naltirilganligi xalq farovonligini oshirishga yuboriladigan moliya resurslarini ko'paytirish imkoniyatlarini qidirib topishda namoyon bo'libgina qolmay, balki iqtisodiy siyosatning bosh maqsadiga butunlay yangicha yondoshuvda ham namoyon bo'ladi va endilikda aholi turmush darajasi va ishlab chiqarishning o'sishini moliyaviy resurslaridan samarali foydalanish yo'nalishlarini belgilaydi.

Ijtimoiy himoya, birinchi navbatda, kam ta'minlangan

fuqarolarni, shuningdek, byudjet tashkilotlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilishni ham nazarda tutadi. Ijtimoiy himoya, eng avvalo, daromadlarni indeksatsiyalash vositasida, ya'ni, byudjet mablag'lari hisobiga, ba'zan esa kompensatsiyalarni iste'mol indeksiga mufoviq oshirish yo'li bilan ta'minlanadi.

Jamiyat hayotining iqtisodiy va ijtimoiy sohasiga moliyaviy ta'sir o'tkazishning asosiy uslublari sifatida, soliq solish, moliya resurslaridan mohirona va oqilona foydalanish, moliyalashtirish, moliya bozori va boshqalarni ko'satish mumkin. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichidagi moliya siyosati moliya strategiyasi talablari asosida va yuzaga kelgan iqtisodiy shart-sharoitlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan.

Xo'jalik yuritishning turli-tuman shakllaridan foydalanish jamoat talab-ehtiyojlarini yaxshiroq qondirish, resurslarni tejash, mahsulot assortimenti va texnika bazasini yangilash, mehnat jamoalarining ijtimoiy muammolarini hal etishi yo'lida raqobatni rivojlantirish, tashabbuskorlik ko'rsatish uchun shart-sharoitlarni yaratadi.

Ijtimoiy va boshqa ehtiyojlarni qondirishga yo'naltiriladigan moliya resurslarining o'sishiga, eng avvalo, samarali faoliyat ko'rsatish orqali erishiladi. Biroq siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoit o'zgarishi bilan davlat xarajatlari doimo o'sib boradi. Shu munosabat bilan hozirgi moliya siyosati davlat moliya resurslarining muntazam o'sishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni nazarda tutadi.

Byudjetga tushayotgan to'lovlar hajmini oshirish zarurligi xo'jalik bo'g'inlaridagi ishchanlik kuchini jonlantirishga qaratilgan moliya siyosatini hayotga tatbiq etilishini talab qiladi.

Moliyaviy siyosatni faollashtirish maqsadida moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash amaliyotini tubdan o'zgartirish katta ahamiyatga ega. Byudjet vositasida, shuningdek, yuqori tashkilotlar orqali amalga oshiriladigan «vertikal» uslubga qarama-qarshi moliyaviy resurslarni moliya bozori orqali «gorizantal» qayta taqsimlash ham borgan sari yanada keng rivoj topadi. Mablag'larning o'tkazib turilishi esa moliyaviy resurslardan talab va taklifni hisobga olgan holda foydalanishni nazarda tutadi.

Moliya bozorining rivojlanishi munosabati bilan milliy

iqtisodiyotni rivojlantirish va umumdavlat ehtiyojlarini qondirish uchun aholi, korxona va tashkilotlarning pul daromadlari va jamg'armalarini jalb etish zarur. Shu munosabat bilan Davlat obligatsiyalari va xazina biletlarini chiqarish ham davlat resurslari hajmini ko'paytiradi.

Moliyaviy siyosat real moliyaviy imkoniyatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilishi va tatbiq etilishi zarur. Xarajatlar moliya resurslarining ko'paygandagina o'sishi mumkin. Bu, eng avvalo, ishlab chiqarishni moliyalashtirishni bildiradi. Iqtisodiy va moliyaviy siyosatning hamma tadbirlari, bir tomondan, aholiga o'z daromadlarini oshirish imkoniyatini berish, ikkinchi tomondan esa tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarni yaratishga qaratilishi kerak.

Moliyaviy siyosatning tubdan o'zgarishiga mos ravishda moliya mexanizmi ham qayta qurilmog'i lozim. Moliya mexanizmini qayta qurishdan asosiy maqsad bozor munosabatlari zaminida ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligiga uning ta'sirini kuchaytirish, moliya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishni ta'minlashdir. Moliya mexanizmini qayta qurish negizida korxona, tashkilotlar ishining yakuniy natijalarini yaxshilash uchun xo'jalik tashabbuskorligi va mas'uliyatini butun choralar bilan kuchaytirish talab qilinadi.

Bozor iqtisodiyotida korxonalarning ishlab chiqarish omillaridan iloji boricha yaxshiroq foydalanishdan manfaatdorligini oshirish uchun alohida moliyaviy uslublarni qo'llash zarurati yo'qoladi. Bozor raqobati korxonalarni ishlab chiqarish samaradorligi, moliyaviy resurslardan foydalanish ustidan ichki xo'jalik moliya nazoratini chuqurlashtirish haqida doimo g'amxo'rlik qilishga majbur etadi. Shu bilan birga davlat tomonidan bozor munosabatlarini moliyaviy boshqarishning ahamiyati ham oshadi. Moliyaviy boshqarish korxonalarga soliq solish, qo'shimcha soliqlarni (masalan, eksport va import solig'ini) kiritish, mehnatkashlar daromadlariga soliq solish, maqsadli dasturlarni moliyalashtirish vositasida amalga oshiriladi. Xo'jalik shartnomalari ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifat parametrlarini buzganlik uchun, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha talablarning sanitariya norma va qoidalariga rioya qilmaslik uchun moliyaviy jarimalar tizimiga

talabchanlik oshiriladi. Davlat byudjeti va byudjetdan tashqari jamg'armalar oldidagi moliyaviy majburiyatlarni o'z vaqtida bajarmaslik yoki to'liq bajarmaslik, foyda va boshqa soliq solish ob'ektlarini yashirganlik uchun jarima (sanksiya)larning darajasi va miqdori kuchaytiriladi. Auditorlik moliya nazorati keng rivoj topmog'i lozim.

Aholiga ijtimoiy xizmat ko'rsatishni yaxshilash maqsadida ijtimoiy soha muassasalari va tashkilotlarida yangi xo'jalik mexanizmi joriy etilgan. Mazkur muassasalarga pulli xizmat ko'rsatish, xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanish, olingan daromadlarni mustaqil tasarruf etish huquqi berilgan.

Davlat moliya mexanizmiga tub o'zgarishlar kiritildi. Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish soliq asosiga o'tkazildi, byudjet buromadlari tarkibi va byudjetdan moliyalashtirish tizimi butunlay o'zgardi. Byudjetdan tashqari jamg'armalar tizimi keng tarqaldi. Bozor munosabatlarining rivojlanishi mulkiy va shaxsiy sug'urtani tashkil etish va boshqarish sohasida ijobiy natijalarga olib keldi: kooperativ (shirkat) sug'urtasi rivojlanyapti, hissador sug'urta jamiyatlari vujudga kelyapti, sug'urtaning yangi turlari paydo bo'layapti.

Moliya mexanizmini qayta qurish jarayoni tegishli bazani yaratish bilan birga sodir bo'layotir. Oxirgi yillarda moliyaviy faoliyatning huquqiy asoslarini yaratadigan qator qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar qabul qilindi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Nima uchun moliyaviy siyosat moliyaviy boshqaruv tizimida eng asosiy element hisoblanadi?
- Moliyaviy siyosat deb nimaga aytiladi va u nimaga qaratilgan bo'ladi?
- Siyosat, siyosiy ta'sir va siyosiy rahbarlik qanday elementlardan tarkib topadi?
- Moliyaviy siyosatga oid uch mantiqiy xulosa nimalardan iborat?
- Moliyaviy siyosatning o'ziga xos bo'lgan eng asosiy xususiyatlariga nimalar kiradi?

• Nimalar moliyaviy siyosatning eng asosiy maqsadi bo'lib hisoblanadi?

• Korxona moliyaviy siyosatining maqsadi nimalardan iborat bo'lishi mumkin?

• Moliyaviy siyosat nima orqali amalga oshiriladi va uning faoliyati qaysi prinsiplar asosida quriladi?

• Moliyaviy siyosatni amalga oshirishning asosiy metodologik prinsiplari nimalardan iborat?

• Moliyaviy siyosatning natijaliligi nimalarga bog'liq?

• Moliyaviy siyosat, eng avvalo, nimaga yo'naltirilgan bo'lishi kerak va nima uchun?

• Moliyaviy siyosatning mazmuni, uning asosiy yo'nalishlari qanday namoyon bo'ladi?

• Mumtoz siyosiy iqtisod asoschilari bo'lgan A.Smit va D.Rikardolarning moliyaviy siyosatga oid ta'limotlarining asosiy mohiyati nimadan iborat?

• XX asrning 20-yillari oxirlaridan boshlangan keynschilik nazariy ta'limotiga asoslangan moliyaviy siyosatning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

• XX asrning 70-yillarida iqtisodiy nazariyaga doir yangi mumtoz yo'nalish moliyaviy siyosatning o'ziga xos qanday xususiyatlarini belgilab berdi?

• Sho'rolar davlatida va ijtimoiyistik yo'nalishda bo'lgan barcha mamlakatlarda moliyaviy siyosatning o'ziga xos belgilari nimalardan iborat bo'lgan?

• 2-jahon urushidan keyingi yillarda Sovet davlatining moliyaviy siyosati nimalarga qaratilgan edi?

• Moliyaviy siyosatni ishlab chiqishda moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlashning negizida qanday prinsiplar yotadi?

• Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlariga (yo'nalishlariga) nimalar kiradi?

• Qanday besh yo'nalishlarning yig'indisi (majmui) davlat siyosatini amalga oshirishning asosiy instrumenti sifatida xizmat qiladigan moliyaviy siyosatni aniqlab beradi?

• Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) sifatida davlat

byudjet siyosati, eng avvalo, nimalarga muvofiq ravishda aniqlanadi va uning mazmuni nimalardan iborat?

• Zamonaviy moliya fani soliqlarga nisbatan munosabatini aniq belgilash imkoniga ega. Bu munosabatlar nimalardan tashkil topadi?

• Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlaridan (yo'nalishlaridan) yana biri bo'lgan pul siyosatining o'ziga xos muhim xususiyatlari nimalardan iborat?

• Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) bo'lgan kredit siyosatining mazmuni nimalardan iborat? U qanday amalga oshiriladi?

• Amalga oshirilayotgan kredit siyosatiga muvofiq foiz darajasi yuqori bo'lsa, u qanday salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin?

• Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) sifatida davlatning baho siyosati nimalar orqali ifodalanadi?

• Investitsiya siyosati moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlaridan (yo'nalishlaridan) biri sifatida qanday tadbirlar majmuidan iborat bo'lishi mumkin?

• Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) sifatida ijtimoiy siyosat yana qanday ko'rinishlarni o'z ichiga oladi?

• Boj siyosatining mazmuni va uning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

• O'zbekistonda moliyaviy siyosatning hozirgi kundagi asosiy vazifalari nimalardan iborat?

• Hozirgi sharoitda ishlab chiqilgan davlat moliya siyosati konsepsiyasining maqsadini nimalar tashkil etadi?

• Hozirgi bosqichdagi moliya siyosatining o'ziga xos xususiyatlari nimalar bilan xarakterlanadi?

3-BOB.
MOLIYA TIZIMI

3.1. Moliya tizimining sohalari va bo'g'inlari

Amaliy ish jarayonida turli pul fondlaridan shakllanadigan va foydalaniladigan moliyaviy munosabatlarning turli sohalari majmuiga moliya tizimi deyiladi. Unga boshqacha ta'rif berish ham mumkin: davlat va korxonalarning pul fondlarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanish borasidagi shakl va metodlar tizimiga moliya tizimi deyiladi. «Moliya tizimi» tushunchasi keng ma'nodagi «moliya» tushunchasining taraqqiyoti natijasidir. Mamlakatda bozor islohotlarining amalga oshirilishi va mohiyatiga ko'ra butunlay yangi bo'lgan iqtisodiy va moliyaviy siyosatning hayotga tatbiq etilishi moliya tizimining sohalari va bo'g'inlariga nisbatan ob'ektiv ravishda yangicha yondashuvni taqazo etdi. Unga muvofiq ravishda, dastlab, moliya tizimi quyidagi ikki sohaga bo'linadi[9]:

- davlat moliyasi va mahalliy moliya;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi.

O'z navbatida, moliya tizimining har bir sohasi pul fondlari va daromadlarni shakllantirishning aniq shakllari va metodlariga bog'liq ravishda bir necha bo'g'inlardan tashkil topadi. Masalan, davlat moliyasi va mahalliy moliya quyidagi bo'g'inlardan iborat bo'lishi mumkin:

- Davlat byudjeti;
- maqsadli nobyudjet fondlari;

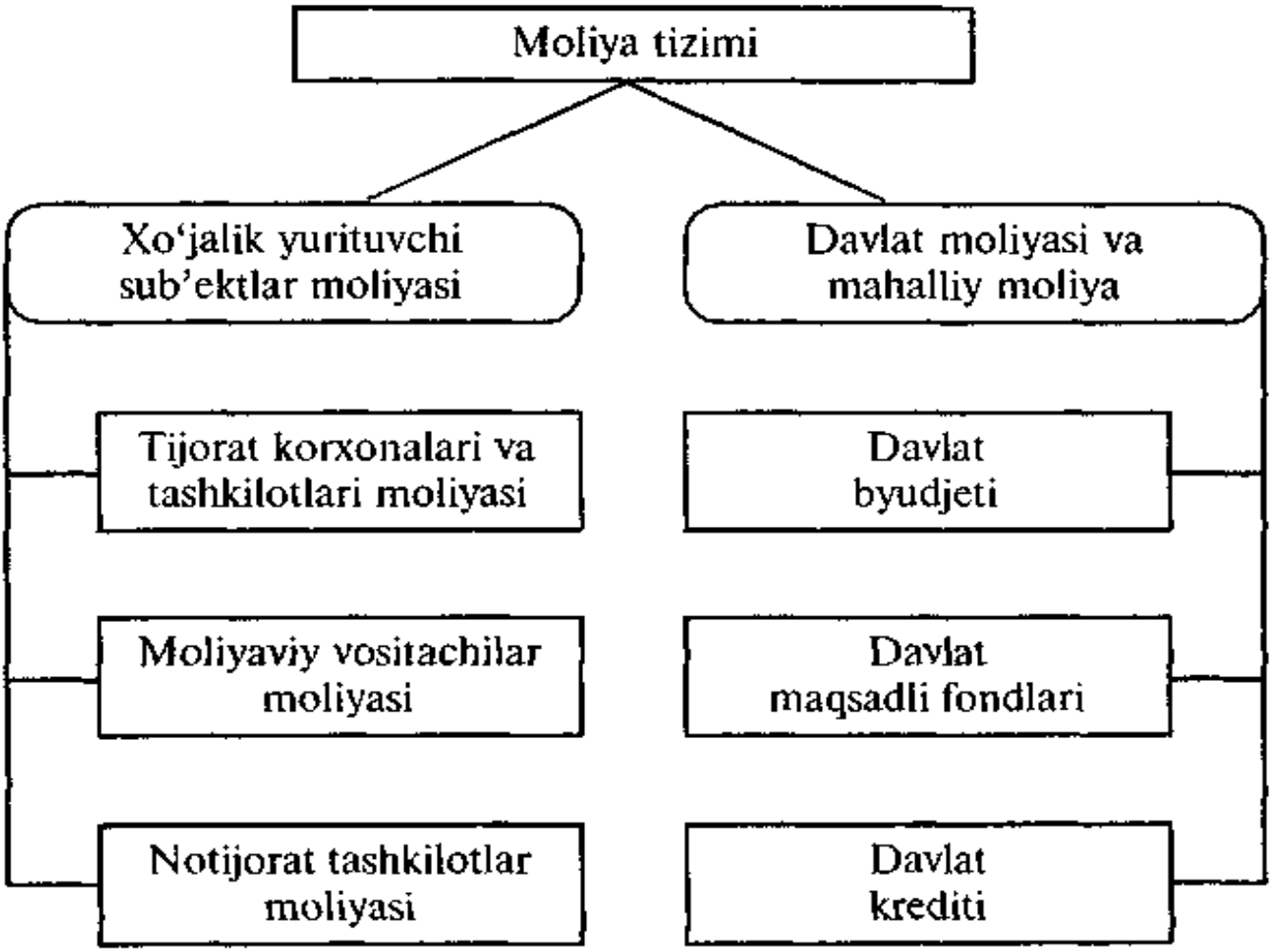
[9] Sobiq Ittifoq davridagi tegishli darsliklarda moliya tizimining sohalari, ko'pchilik hollarda, ikki xil tarzda talqin qilingan edi. Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) maktabining vakillari (Aleksandrov A.M., Voznesenskiy E.A., Jevtyak P.N., Romanovskiy M.V., Kolesnikov V.I. va boshqalar) fikriga ko'ra moliya tizimi odatda, ikki sohadan, ya'ni 1) korxonalar va xalq xo'jaligi tarmoqlari moliyasi hamda 2) umumdavlat moliyasidan iborat bo'lgan. Moskva maktabining vakillari (Shermenev M.K., Nikolskiy P.S, Molyakov D.S., Rodionova V.M., Guyda T.V. va boshqalar) fikricha esa, moliya tizimining sohalari kuyidagilardan tashkil topgan: 1) moddiy ishlab chiqarish sohasi moliyasi; 2) Davlat byudjeti; 3) noishlab chiqarish sohasi moliyasi. Shunday bo'lishiga qaramasdan ularning har ikkalasi ham sobiq Ittifoqning iqtisodiy bazisiga va u tomonidan amalga oshirilgan moliyaviy siyosatga to'liq mos kelgan edi.

• davlat krediti.

Shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi quyidagi bo'g'inlardan iborat:

• tijorat korxonalari va tashkilotlari moliyasi;
• moliyaviy vositachilar moliyasi;
• notijorat tashkilotlari moliyasi.

Yuqorida keltirilganlarni chizmali ko'rinishda quyidagicha ifodalash mumkin:

3.1.1-chizma. **Moliya tizimining sohalari va bo'g'inlari**

Moliya tizimining alohida sohalar va bo'g'inlarga bo'linishi YaIMni shakllantirish, taqsimlash va qayta taqsimlashda, daromadlarni shakllantirish va ulardan foydalanishda iqtisodiy munosabatlar sub'ektlarining bir-birlaridan farqli ravishda ishtirok etishi bilan

belgilanadi. Moliya tizimining har bir sohasi va bo'g'iniga pul fondlari va daromadlarini shakllantirish va ulardan foydalanishning o'ziga xos shakllari va metodlari tegishlidir. Masalan, korxonalar moliyasi moddiy ishlab chiqarishga, YaIMni yaratishga, uni korxonalar o'rtasida taqsimlashga va YaIM bir qismining byudjet va byudjetdan tashqari jamg'arma fondlariga qayta taqsimlashga xizmat qiladi. Davlat byudjeti orqali resurslar davlatning markazlashtirilgan fondiga jalb qilinadi va ular iqtisodiy mintaqalar, tarmoqlar va aholining ijtimoiy guruhlari o'rtasida qayta taqsimlanadi.

Moliya tizimi «Davlat moliyasi va mahalliy moliya» sohasining alohida bo'g'ini sifatida Davlat byudjeti o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- respublika byudjeti;
- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar.

O'z navbatida, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjeti hamda Qoraqalpog'iston Respublikasiga bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlaridan tarkib topadi. Viloyatning byudjeti esa viloyat byudjetini va viloyatga bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, tumanlarga bo'linadigan shaharning byudjeti shahar byudjeti va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlaridan iborat. Va nihoyat, tumanga bo'ysunadigan shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti tuman byudjetidan va tuman bo'ysunuvidagi shaharlar byudjetidan tashkil topadi.

Hozirgi sharoitda Davlat byudjeti o'z oldida turgan quyidagi muammolarni hal etishi kerak:

- daromadlar asosini mustahkamlash zaminida byudjet defitsitining darajasini kamaytirish;
- mamlakat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari bo'yicha byudjet xarajatlarini restrukturizatsiya qilish;
- byudjet yordamida tartibga solish mexanizmini takomillashtirish;
- byudjet assignovaniyalaridan samarali foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish.

Davlat maqsadli fondlari (nobyudjet fondlar yoki byudjetdan

tashqari fondlar) oldindan belgilangan ma'lum muddatlarda tuzilishi yoki doimiy ravishda mavjud bo'lishi mumkin. Bu fondlarning vujudga kelishi Davlat byudjetining qabul qilinishi yoki qabul qilinmasligidan qat'i nazar mablag'lar maqsadli manbaining zarurligi bilan belgilanadi. Birinchi navbatda, bu ijtimoiy ta'minot, tekin sog'liqni saqlash, ishsizlikni kamaytirish va boshqa xuddi shunday bir qancha muhim ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga tegishlidir. Bu fondlar mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish davlat tomonidan o'ziga xos bo'lgan shakllar va metodlar yordamida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham ularni moliya tizimining «Davlat moliyasi va mahalliy moliya» sohasining alohida bo'g'ini sifatida ajratilishi maqsadga muvofiqdir.

Mablag'lardan foydalanishning maqsadli yo'naltirilganligi belgisi bo'yicha davlat maqsadli fondlarini quyidagi ikki guruhga birlashtirish mumkin:

- ijtimoiy yo'nalishga ega bo'lgan davlat maqsadli fondlari (nobyudjet fondlar yoki byudjetdan tashqari fondlar);
- tarmoqlararo va tarmoq xarakteriga ega bo'lgan davlat maqsadli fondlari (nobyudjet fondlar yoki byudjetdan tashqari fondlar).

Ayrim hollarda hududiy yo'naltirilgan (mo'ljallangan) davlat maqsadli fondlari (byudjetdan tashqari fondlar) tashkil qilinishi mumkin.

Davlat maqsadli fondlari moliya tizimi «Davlat moliyasi va mahalliy moliya» sohasining alohida bo'g'ini sifatida quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- Respublika yo'l fondi;
- O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasining maxsus hisob varag'i;
- Ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi davlat fondi;
- O'zbekiston Respublikasi byudjetdan tashqari Pensiya fondi.

Davlat maqsadli fondlarida katta miqdordagi mablag'lar to'planganligi sharoitida davlat moliyaviy nazoratining susayishi bu mablag'lardan samarasiz foydalanishga va turli-tuman su'istemol holatlari sodir bo'lishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham

davlat moliyaviy resurslaridan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida ularni Davlat byudjetiga jamlash (konsolidatsiya qilish) maqsadga muvofiqdir. Bunda jamlangan fondlarning maqsadli yo'nalishi o'zgartirilmasdan saqlanib qolishini ta'minlash lozim.

Davlat krediti moliya tizimi «Davlat moliyasi va mahalliy moliya» sohasining o'ziga xos bo'g'ini hisoblanadi. Uning o'ziga xosligi davlatning markazlashtirilgan fondlariga mablag'larni jalb qilish bo'yicha moliya-kredit munosabatlariga doir alohida shakllari bilan belgilanadi. Davlat krediti davlat, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi pul munosabatlarining o'ziga xos alohida shaklidan iboratdir. Bunda davlat, asosan, mablag'larni qarzga oluvchi va shuningdek, kreditor va garant (kafil) sifatida ham maydonga chiqadi.

Davlat kreditida miqdoriy jihatdan mablag'larni qarz oluvchi sifatida davlat faoliyati ustunlik qiladi. Davlatning kreditor sifatidagi operatsiyalari, ya'ni davlat yuridik va jismoniy shaxslarga ssudalar taqdim qilganda yoki kafil bo'lganda, ancha tor bo'ladi. Shunga qaramasdan, bozor iqtisodiyoti sharoitida byudjetdan moliyalashtirish ham qaytariluvchanlik va to'lovchanlik (haq asosida) sharti bilan amalga oshirilsa, keng rivoj topishi mumkin.

Hozirgi sharoitda davlat kreditining zarurligi davlat xarajatlari davlat o'z daromadlari bazasini kengaytirish imkoniyatlariga nisbatan yuqori sur'atlarda o'sishi bilan bog'liq. Bu narsa byudjet defitsiti sharoitida rejalashtirilgan byudjet xarajatlari qoplanishini ta'minlaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul-kredit va moliyaviy siyosatlarning bir–biri bilan o'zaro bog'liq holda amalga oshirilishi moliya tizimining «Davlat moliyasi va mahalliy moliya» bo'g'ini to'g'risidagi an'anaviy tasavvurlarni kengaytirishi va zamonaviy talablarga muvofiq ravishda Markaziy bank tizimini ham uning tarkibiga qo'shishni taqazo etadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi moliya tizimining mustaqil sohasidir. Uni boshqacha nomda mulkchilikning turli shaklidagi korxona va tashkilotlar moliyasi deb ham atash mumkin. Moliya tizimining ana shu sohasida daromadlarning asosiy qismi shakllanadi va ular, oxir-oqibatda davlat tomonidan o'rnatilgan

qoidalarga muvofiq ravishda qayta taqsimlanib, barcha darajadagi byudjetlar va nobyudjet fondlarining daromadlarini shakllantiradi. Bir vaqtning o'zida moliyaviy mablag'larning katta qismi to'g'ridan-to'g'ri byudjetdan moliyalashtirish, byudjet ssudalari va davlat kafolatlari shaklida korxonalarning joriy va investitsion faoliyatlarini moliyalashtirishga yo'naltirilishi mumkin.

Yuqorida qayd etilganidek, moliya tizimining bu sohasi tijorat korxonalari va tashkilotlari moliyasi, moliyaviy vositachilar moliyasi va notijorat tashkilotlar moliyasi kabi bo'g'inlardan tashkil topadi. Bu guruhga kiruvchi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy munosabatlari tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish, daromadlar va xarajatlarni shakllantirish, mulkka egalik qilish, o'z zimmalariga olgan majburiyatlarini bajarish shakllariga bog'liq ravishda o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga egadir. Bir vaqtning o'zida, tijorat korxonalari va tashkilotlari moliyasi muhim ahamiyat kasb etib, aynan shu yerda moliyaviy resurslarning asosiy qismi shakllantiriladi. Mamlakatning umumiy moliyaviy holati ana shu korxonalar moliyasidagi ahvol bilan belgilanadi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonalar o'zlarining faoliyatlarini tijoriy hisob asosida amalga oshiradilar. Unga muvofiq ravishda ularning xarajatlari o'z daromadlari hisobidan qoplanishi kerak. Mehnat jamoalari ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanishning asosiy manbai foyda hisoblanadi.

Bu soha korxonalari real ravishda moliyaviy mustaqillikka ega, mahsulotni sotishdan olingan tushumni ularning o'zi mustaqil ravishda taqsimlaydi, o'zlarining ixtiyoriga ko'ra foydadan foydalanadilar, ishlab chiqarish va ijtimoiy fondlarni shakllantiradilar, moliyaviy bozorning resurslaridan – bank kreditlari, obligatsiyalar emissiyasi, depozit sertifikatlari va moliyaviy bozorning boshqa instrumentlaridan foydalangan holda investitsiyalashtirish uchun zarur bo'lgan mablag'larni qidirib topadilar.

Korxonalar davlatning har-xil aralashuvidan ozod qilingan, shu bilan birgalikda, ishning iqtisodiy va moliyaviy natijalari uchun ularning mas'uliyati ham keskin oshirilgan.

Bir vaqtning o'zida mamlakatning xo'jalik tizimi murakkab tuzilmadan iborat bo'lib, aralash iqtisodiyot sifatida faoliyat

ko'rsatadi. Uning tarkibida foyda olishga qaratilgan biznes sohasi bilan bir qatorda iqtisodiyotning boshqa sektorlari ham mavjudki, ularning faoliyati ijtimoiy farovonlikka erishishga yo'naltirilgan. Bularning tarkibiga davlat sektoridan tashqari ba'zi mamlakatlarda katta miqyoslarga ega bo'lgan va nisbatan yuqori sur'atlarda o'sib borayotgan notijorat sektori ham kiradi. Hozirgi sharoitda notijorat sektori tashkilotlarining yuqori sur'atlarda tez o'sib borayotganligi, bir tomondan, jamiyatni demokratlashtirish siyosiy jarayonlarining rivojlanishi va ikkinchi tomondan, bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'naltirilganligi (bu narsa bizning mamlakatimiz uchun muhim belgidir) bilan bog'liq.

Notijorat tashkilotlari yuridik shaxs bo'lib, foyda olish ularning asosiy maqsadi emas va ularda olingan foyda ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanmaydi. Ularning qatoriga ijtimoiy, xayr-ehson, madaniy, ma'rifiy, ilmiy, boshqaruv, sog'liqni muhofaza qilish, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, fuqarolar va tashkilotlarning qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qarama-qarshiliklar va ziddiyatlarni yechish, yuridik xizmatlar ko'rsatish va shunga o'xshash boshqa maqsadlarga erishish uchun tashkil etilgan tashkilotlar kiradi. Notijorat tashkilotlari oldiga qo'yilgan maqsadlar xilma–xil bo'lganligi uchun bu sektorning ham juda keng va rang–barang bo'lishi tabiiydir. Notijorat sektorning bir guruh korxonalari, asosan, o'z a'zolarining iqtisodiy manfaatlariga, ma'lum toifadagi shaxslarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Iqtisodiyotning bu sektori[10], odatda, davlat sektorining birinchi, tijorat sektorining ikkinchi ekanligi inobatga olingan holda uchinchi sektor deb ham yuritiladi[11].

---

[10] O'tgan asr 90-yillarining boshida amerikalik oilalarning 70%dan ortiqrog'i har yili xayr-ehson maqsadlariga xayriya qilganlar va ularning bu badallari o'rtacha yillik daromadlarining 2%dan ko'prog'ini tashkil etgan. Buyuk Britaniya aholisi esa har yili xayr-ehson tashkilotlariga qariyb 4,5 mlrd. funt sterlingni berishadiki, o'rtacha xayr-ehson badali uy xo'jaligi daromadining 0,7%iga tengdir. (Qarang: Финансы, налоги и кредит. Учебник. Изд. 2-е, доп. и перераб. /Под ред. д.э.н., проф. И.Д.Мацкуляка. – М.: Изд-во РАГС, 2007. С.183).

[11] AQSh katta yoshdagi aholisining taxminan 54% ixtiyoriy ishlarga haftasiga 4 soatni, Buyuk Britaniyada aholining 30% ixtiyoriy xizmatlarga haftasiga 1,1 soatni, Kanadada katta yoshdagi aholining 27% shunday ishlarga haftasiga 3,7 soatni sarf qilishadi. (Qarang: o'sha yerda).

Turli mamlakatlar iqtisodiyotida tarixiy an'analar va iqtisodiy taraqqiyot bosqichlariga muvofiq ravishda notijorat sektor faoliyatining ko'lami bir-biridan farq qiladi. Biroq, bir necha miqdoriy tavsifnomalarning (ko'rsatkichlarning) tahlili, yaxlit olinganda, bu sektorning taraqqiy topayotganligidan dalolat beradi. Ana shunga o'xshash tavsifnomalarga (ko'rsatkichlarga) quyidagilarni kiritish mumkin:

• **notijorat tashkilotlarining soni.** Yevropa mamlakatlarida har 1000 kishiga 4ta notijorat tashkiloti to'g'ri keladi. Finlyandiya shu ma'noda rekordchi hisoblanib, bu yerda har 1000 kishiga 21tadan to'g'ri keluvchi notijorat tashkilotlari mavjud. Bu ko'rsatkichning darajasi Rossiyada 3,3ga tengdir;

• **notijorat tashkilotlari ta'minlaydigan aholining bandlilik darajasi.** Bu tashkilotlar, ma'lum ma'noda, muhim ish beruvchilar bo'lib hisoblanadi. Hozirgi paytda bu sektorda ishchi kuchining o'rtacha 3,4 foizi ishlaydi (Vengriyada – 1 foizdan boshlab, AQShda – 7 foiz). Notijorat tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishi iqtisodiyotning boshqa sektorlarida faol ravishda qo'shimcha ish o'rinlari yaratilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu tashkilotlar tovarlar va xizmatlarni sotib oluvchilar bo'lganligi uchun, oxir oqibatda, bu narsa tadbirkorlik faoliyati yuksalishiga olib keladi;

• **notijorat tashkilotlarining operativ xarajatlari.** Bu ko'rsatkich Yalpi milliy mahsulotning o'rtacha 3,5 foizini tashkil etadi (Vengriyada – 1,2%, AQShda – 6,3%). Rossiyada bu raqam 2 foizga tengdir.

Hozirgi sharoitda notijorat sektor katta iqtisodiy salohiyatga ega bo'la borib, bu yerda moliyaviy va inson resurslarining sezilarli qismi to'planmoqda va u zamonaviy bozor munosabatlari tizimida muhim ish beruvchiga aylanib bormoqda.

Notijorat asosda xo'jalik yuritishning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

• faoliyatning foyda olishga emas, balki ma'lum bir missiyaga erishishga yo'naltirilganligi;

• e'lon qilingan maqsadlarga erishish uchun olingan foydadan vosita sifatida foydalanish;

• bozor xo'jaligining iqtisodiy samaradorligi va faoliyatning ijtimoiy samaradorligini birgalikda qo'shib olib borish.

Notijorat tashkilotlari faoliyatining moliyaviy manbalarini quyidagi besh asosiy guruhga ajratish mumkin:

• byudjet assignovaniyalari (byudjetdan ajratmalar);

• tijorat faoliyati:

– tovarlar, ishlar va xizmatlarni realizatsiya qilishdan olingan tushum;

– aksiyalar, obligatsiyalar, boshqa qimmatli qog'ozlar va omonatlar bo'yicha olinadigan daromadlar;

– notijorat tashkilotning mulkidan, notijorat tashkilotlarining yordami asosida tuzilgan xo'jalik jamiyatlarining faoliyatidan olinadigan daromadlar;

– va boshqalar.

• tijorat tuzilmalari va xususiy shaxslarning xayriyalari (homiylik yordamlari);

• ta'sischilardan doimiy ravishda va bir vaqtning o'zida tushib turishi mumkin bo'lgan tushilmalar;

• qonun bilan taqiqlanmagan boshqa tushilmalar (masalan, ko'ngillilarning mehnat sarflari, resurslarni jalb qilish bo'yicha o'tkazilgan tadbirlar (lotereyalar, auksionlar, ko'ngilxo'shlik, madaniy, sport va boshqa ommaviy tadbirlardan)dan kelgan tushilmalar.

Turli mamlakatlarda notijorat tashkilotlarini moliyalashtirish manbalarining tarkibiy tuzilmasi turlichadir. Masalan, ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda xususiy xayriyalarning miqdori 1 foizdan (Yaponiyada) 20 foizgacha (AQShda) tebranadi va o'rtacha 11 foizni tashkil etadi. Hukumat ajratmalarining salmog'i esa 26 foizdan (Germaniya) 71 foizgacha bo'lib, uning o'rtacha darajasi 48 foizga tengdir. Notijorat tashkilotlarining o'zlari tomonidan ishlab topilgan mablag'larning salmog'i 23 foizdan (Vengriya) 71 foizgacha tebranib, uning o'rtacha darajasi 41 foizdan iboratdir.

Notijorat faoliyatni moliyaviy jihatdan tartibga solishning shakllari, ularning davlat va mahalliy hokimiyat organlari bilan hamkorligi har bir mamlakatning tegishli qonunlari yordamida amalga oshiriladi. Ularni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Notijorat sektorni davlat tomonidan to'g'ri bevosita qo'llab-quvvatlashning uch asosiy shakli mavjud:

- to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) byudjet investitsiyalari;
- hamkorlikda moliyalashtirish;
- davlat ijtimoiy buyurtmasi.

Notijorat sektorni egri (bilvosita) moliyalashtirish shaklidan ham, ya'ni notijorat tashkilotlarini davlat va mahalliy hokimiyat organlari oldidagi to'lovlari va boshqa shunga o'xshash majburiyatlaridan ozod qilish shaklidan ham amaliyotda tez-tez foydalaniladi. Egri (bilvosita) moliyalashtirishning asosiy ko'rinishlari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- nosoliqli imtiyozlarni taqdim etish;
- soliqli imtiyozlashtirish.

Bu yerda, o'z navbatida, nosoliqli imtiyozlar quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- notijorat tashkilotlarining faoliyati uchun binolarni ijaraga olish, yer maydonlarini ajratish;
- litsenziyalashtirishning soddalashtirilgan tizimini o'rnatish (belgilash);
- aloqa xizmatlari va maishiy xizmatlarni to'lashda imtiyozli tariflardan foydalanish;
- va boshqalar.

Shuningdek, soliqli imtiyozlashtirish quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- hadya etuvchilar uchun imtiyozlar;
- homiylik qiluvchi yuridik shaxslar uchun imtiyozlar.

Davlat organlari notijorat tashkilotlarining faoliyatiga aralashish, agar ularning sarflanishi tashkilotning maqsadlariga mos kelayotgan bo'lsa, xarajatlarning yo'nalishiga o'zgartirishlar kiritish huquqiga ega emas.

3.2. Yetakchi xorijiy mamlakatlarning davlat moliya tizimi

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning davlat moliya tizimi moliyaviy munosabatlarning quyidagi bo'g'inlaridan iborat:

- Davlat byudjeti tizimi;

• davlat krediti va mahalliy hokimiyat organlari kreditlari, federativ davlatlarda esa – federatsiya a'zolarining krediti;

• maxsus nobyudjet fondlar;

• davlat korporatsiyalari moliyasi.

Bu davlatlarda byudjet tizimining tarkibiy tuzilmasi, eng avvalo, davlat tuzilishiga bog'liq. Unitar (yagona) davlatlarda byudjet tizimi quyidagi ikki bo'g'indan iborat:

• Davlat byudjeti;

• ko'p sonli mahalliy byudjetlar (shaharlar, okruglar, qishloq okruglari byudjeti).

Mahalliy byudjetlar unitar davlatlarda o'zlarining daromadlari va xarajatlari bilan Davlat byudjeti tarkibiga kirmaydi.

Federativ davlatlarda byudjet tizimi uch bo'g'indan tarkib topgan:

• Davlat byudjeti, yoki federal byudjet yoki markaziy hukumat byudjeti;

• federatsiya a'zolari byudjetlari (AQShda – shtatlar byudjeti, Kanadada – provinsiyalar byudjeti, GFRda – yerlar byudjeti, Shveytsariyada – kantonlar byudjeti va h.k.);

• mahalliy byudjetlar.

Mahalliy byudjetlar o'z daromadlari va xarajatlari bilan federatsiya a'zolarining byudjetlariga va ular ham, o'z navbatida, davlat federal byudjeti tarkibiga kirmaydi.

Rivojlangan yetakchi xorijiy mamlakatlar moliya tizimining yetakchi bo'g'inlaridan biri Davlat byudjetidir. U davlat va o'z-o'zini boshqarish hududiy organlarining funksiyalari va vazifalarini moliyaviy ta'minlashga mo'ljallangan markazlashtirilgan pul mablag'lari fondini shakllantirish va undan foydalanish shaklidan iboratdir.

Davlat byudjeti mamlakatning joriy yildagi asosiy moliyaviy rejasi hisoblanib, qonun kuchiga egadir. U har yili mamlakatning qonunchilik hokimiyat organi – parlament tomonidan tasdiqlanadi. Favqulodda vaziyatlarda (urushlar, iqtisodiy tanazzullar va boshqalar davrida) hukumat Davlat byudjetining mablag'lariga tayanadi va ular yordamida o'sib boruvchi davlat xarajatlarini qoplaydi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlarning Davlat byudjeti ular MDini

qayta taqsimlashda asosiy instrumentdir. Moliya tizimining bu bo'g'ini orqali mamlakat MDining 40 foizgacha bo'lgan qismi qayta taqsimlanadi.

Davlat byudjetining asosiy daromadlari soliqlardan iborat bo'lib, ular yordamida byudjet daromadlarining 70 foizdan 90 foizgacha va ayrim davrlarda undan ham ko'proq qismi shakllantiriladi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan xorijiy mamlakatlarda asosiy soliqlar hisoblangan jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, korporatsiyalar foydasidan olinadigan soliq, aksizlar, qo'shilgan qiymat solig'i va bojxona bojlari Davlat byudjetiga biriktirilgan.

Davlat byudjetidan harbiy maqsadlarga mo'ljallangan xarajatlar, iqtisodiyotga aralashuv xarajatlari, davlat apparatini saqlash xarajatlari, ijtimoiy xarajatlar, subsidiyalar amalga oshiriladi va rivojlanayotgan mamlakatlarga kreditlar taqdim etiladi. Bir vaqtning o'zida, Davlat byudjeti mahalliy hokimiyat organlariga, hukumat maxsus fondlariga va davlat korxonalariga subsidiyalar va kreditlar berish orqali mamlakat moliya tizimining barcha bo'g'inlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlardagi ko'pchilik Davlat byudjetlari uchun doimiy ravishdagi byudjet defitsiti xos bo'lib, u davlat zayomlari hisobidan qoplanadi. Davlat zayomlarining muomalaga chiqarilishi davlat qarzining o'sishiga olib keladi. Davlat qarzi oldin chiqarilgan va hozirgi paytga qadar qaytarilmagan (uzilmagan) barcha davlat zayomlarining foizlari bilan qo'shib hisoblagandagi umumiy summasidan iborat.

Hududiy moliya yetakchi xorijiy mamlakatlardagi moliya tizimining ikkinchi bo'g'inidir. Bu federativ davlatlarda federatsiya a'zolarining moliyasi va federatsiya a'zolari hamda munitsipalitetlarga tegishli bo'lgan mahalliy byudjetlar, korxonalar moliyasidan iborat.

Federatsiya a'zolarining daromadlari to'g'risidagi masala har bir mamlakatda o'ziga xos tarzda yechiladi. Masalan, AQShda shtatlar byudjetlariga egri (bilvosita) soliqlar va eng avvalo, sotuvdan olinadigan soliqlar biriktirilgan bo'lsa, GFRda asosiy to'g'ri (bevosita) soliqlar bo'yicha tushumlar – aholidan olinadigan daromad solig'i va korporatsiyalardan olinadigan foyda solig'i 50 : 50 foiz

nisbatda federal byudjet va yerlarning byudjeti o'rtasida bo'linadi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlar moliya tizimining uchinchi bo'g'ini davlat krediti hisoblanadi. Bu bir tomondan, davlat va ikkinchi tomondan, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi kredit munosabatlaridan iborat bo'lib, unga ko'ra davlat va boshqaruvning mahalliy organlari, asosan, mablag'larni qarzga oluvchilar sifatida maydonga chiqadi. Davlat zayomlari va mahalliy zayomlar, odatda, byudjet defitsiti mavjud bo'lsa, ya'ni odatdagi daromadlar davlatning xarajatlarini qoplamasa muomalaga chiqariladi.

Mahalliy byudjetlarga ikkinchi darajali ahamiyat kasb etuvchi soliqlar (asosan, mulkiy soliqlar) biriktirilgan. Ijtimoiy maqsadlarga yo'naltiriladigan mablag'larning salmog'i mahalliy byudjetlarda Davlat byudjetiga nisbatan ancha yuqori. Bu byudjetlar ham doimiy ravishda defitsitli bo'lib, ular Davlat byudjetidan hukumat kafolati ostida subsidiya va kreditlar yo'li bilan kerakli mablag'larni oladi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlar davlat moliyasining muhim bo'g'inlaridan yana biri bu maxsus byudjetdan tashqari fondlardir. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda eng yirik maxsus byudjetdan tashqari fondlar orasida milliy sug'urta fondlari alohida o'rinni egallaydi. Bu fondlar korxona ishchilari va tadbirkorlarning sug'urta badallari hamda Davlat byudjetidan beriladigan dotatsiyalar hisobidan tashkil topadi. Milliy sug'urta fondlarining mablag'lari yosh, nogiron va boquvchisini yo'qotgan fuqarolarga pensiyalar to'lashga, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotgani, homiladorligi, ishsizligi va h.k.lar bo'yicha nafaqalar berishga sarflanadi. Bunda mablag'larning asosiy qismi yosh bo'yicha pensiyalarni to'lashga yo'naltiriladi. Barcha rivojlangan xorijiy mamlakatlarda pensiyaning miqdori ish haqi va to'langan sug'urta badallari miqdoriga nisbatan belgilanadi.

Masalan, AQShda pensiya ta'minoti tizimi 1935 qabul qilingan qonunga binoan joriy etilgan va bu tizim ba'zi bir o'zgarishlar bilan hozirgacha amal qilib kelayapti. Pensiya ta'minoti tizimi doimiy band bo'lgan yollanma ishchilar va o'z-o'zi bilan band shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Temir yo'l tizimida, federal xizmatda, shtatlar va mahalliy hokimiyat organlarida xizmat qilganlar uchun pensiya ta'minotining maxsus tizimi amal qiladi.

Pensiya ta'minoti tizimini moliyalashtirish manbai milliy sug'urta fondi bo'lib, u AQSh federal byudjeti tarkibiga kiradi.

Qarilik bo'yicha pensiya 65 yoshdan (qisqartirilgan miqdorda – 62–64 yoshdan) boshlab to'lanadi. Pensiyani olish uchun minimal darajadagi sug'urta stajiga ega bo'lmoq lozim, ya'ni 40 chorak – 10 yil davomida sug'urta badallarini to'lash kerak.

Pensiyaning miqdori 22 yoshdan 62 yoshgacha sug'urta qilingan shaxs tomonidan olingan ish haqining o'rtacha miqdoriga nisbatan hisoblanadi (eng kam ish haqi olingan 5 yilni chegirgan holda). Pensiyaning o'rtacha miqdori o'rtacha maoshning 40 foizini, past darajadagi daromadga ega bo'lgan shaxslar uchun esa 60 foizini tashkil etadi. 65–69 yoshlarda pensiya uchun murojaat qilinganda, ana shu narsani rag'batlantirish uchun, pensiyaning miqdori har oyiga 0,5 foizga, ya'ni yiliga 6 foizga oshiriladi. Hayot qiymatining darajasiga muvofiq ravishda pensiya avtomatik ravishda indensatsiya qilinadi. Pensionerning qaramog'idagilar uchun qarilik pensiyasining 50 foizi miqdorida qo'shimcha to'lanadi.

AQShda pensionerlar tekin tibbiy yordam, tekin dori-darmon, oziq-ovqatning yirik paketi, 100 dollar chegarasigacha past kvartira haqi kabi qo'shimcha imtiyozlarga ega.

GFRda yangi pensiya tizimi 1992 yilning 1 yanvaridan joriy etilgan. Boshqa yetakchi xorijiy mamlakatlar singari bu yerda ham pensiyaning miqdori o'rtacha ish haqi va to'langan sug'urta badallarning miqdoriga bog'liq. Bu yerda davlat pensiya ta'minoti tizimi yetakchi rol o'ynaydi.

Italiyada pensiya islohoti 1995 yilda o'tkazilgan. Unga muvofiq o'zgaruvchan pensiya yoshi joriy etilgan.

Ispaniyada rasmiy ravishdagi pensiya yoshi 65 yil bo'lsa-da, haqiqatda uning darajasi 63 yilga teng. Chunki ispanlarning 70 foizi qonunda ko'zda tutilgan muddatdan oldinroq pensiyaga chiqadi.

Pensiya ta'minoti xarajatlari YaIMga nisbatan Ispaniyada – 7,5%, Avstriyada – 14,8%, Fransiyada – 11,8%, GFRda – 10,8%, Buyuk Britaniyada – 9,5%ni tashkil etadi.

Davlat korxonalari moliyasi yetakchi xorijiy davlatlar moliya tizimi bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Bu korxonalar G'arbiy yevropa

mamlakatlarida Ikkinchi jahon urushidan so'ng va 1945–1950 yillarda temir yo'l va havo transporti, energetika tarmog'i va boshqa tarmoqlar korxonalarining milliylashtirilishi munosabati bilan ancha rivojlana boshladi. O'sha paytlarda bu tarmoqlar texnikaviy jihatdan o'ta qoloq va raqobatga bardoshsiz edi. Ularni qayta isloh qilish juda katta miqdordagi mablag'larni talab etdiki, bu mablag'lar Davlat byudjeti, ya'ni soliq to'lovchilar hisobidan ajratildi. Bu tarmoqlar modernizatsiya qilinganligi va texnikaviy jihatdan ilg'or bo'lishiga qaramasdan, moliyaviy jihatdan, hamon past rentabelli yoki zararga (ziyonga) ishlaydigan bo'lib qolaverishdi. Davlat korxonalarining moliyaviy holati og'irligiga asosiy sabab ularning mahsulotlariga nisbatan past baholar siyosati yurgizilayotganligidir.

O'tgan asrning 80-yillarida yetakchi xorijiy mamlakatlar hukmron doiralaridagi yangi iqtisodiy va moliyaviy siyosatga ko'ra ko'pgina davlat tarmoqlari va korxonalari xususiylashtirildi va bu narsa davlat mulki miqdorini keskin kamaytirdi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Moliya tizimi deb nimaga aytiladi va unga nisbatan qanday ta'rif berish mumkin?
- Moliya tizimi, dastlab, qanday sohalarga bo'linadi?
- Davlat moliyasi va mahalliy moliya qanday bo'g'inlardan tashkil topishi mumkin?
- Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi qanday bo'g'inlardan iborat?
- Moliya tizimi «Davlat moliyasi va mahalliy moliya» sohasining alohida bo'g'ini sifatida Davlat byudjeti o'z ichiga nimalarni oladi?
- Hozirgi sharoitda Davlat byudjeti o'z oldida turgan qanday muammolarni hal etishi kerak?
- Mablag'lardan foydalanishning maqsadli yo'naltirilganligi belgisi bo'yicha davlat maqsadli fondlarini qanday guruhlarga birlashtirish mumkin?
- Davlat maqsadli fondlari moliya tizimi «Davlat moliyasi va mahalliy moliya» sohasining alohida bo'g'ini sifatida qanday fondlardan iborat bo'lishi mumkin?

• Nega davlat krediti moliya tizimi «Davlat moliyasi va mahalliy moliya» sohasining o'ziga xos bo'g'ini hisoblanadi va unga tegishli bo'lgan xususiyatlar nimalardan iborat?

• Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi moliya tizimining mustaqil sohasi sifatida qanday bo'g'inlardan tashkil topgan?

• Notijorat asosda xo'jalik yuritishning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

• Notijorat tashkilotlari faoliyatining moliyaviy manbalarini qanday asosiy guruhga ajratish mumkin?

• Notijorat sektorni davlat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) qo'llab-quvvatlashning qanday asosiy shakllari mavjud?

• Notijorat sektorni egri (bilvosita) moliyalashtirishning asosiy ko'rinishlari nimalardan iborat?

• Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning davlat moliya tizimi moliyaviy munosabatlarning qanday bo'g'inlaridan iborat?

• Unitar (yagona) davlatlarda byudjet tizimi qanday bo'g'inlardan tashkil topadi?

• Federativ davlatlarda byudjet tizimi qanday bo'g'inlardan tarkib topgan?

• Yetakchi xorijiy mamlakatlar davlat moliya tizimining muhim bo'g'inlari sifatida Davlat byudjeti, davlat krediti, byudjetdan tashqari fondlar va davlat korporatsiyalari moliyasi o'ziga xos qanday xususiyatlarga ega?

4-BOB.
MOLIYAVIY BOSHQARUV

4.1. Moliyaviy boshqaruvning mazmun–mohiyati

«Boshqaruv» atamasi umumiy tarzda ob'ektni rivojlantirish va takomillashtirish maqsadida unga ongli ravishda ta'sir ko'rsatishni anglatadi. Moliya tizimi doirasida moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash har doim ma'lum bir maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bu narsa shakllangan boshqaruv tizimini tashkil etishni taqazo etadi. Shu ma'noda va eng umumiy ko'rinishda boshqaruv sub'ektining boshqaruv ob'ektiga maqsadli yo'naltirilgan ta'siri boshqaruv deyiladi.

Davlat jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni sog'lomlashtirishga qaratilgan munosabatlar tizimini takomillashtirishi va bu resurslardan samarali hamda oqilona foydalanish ustidan nazoratni yo'lga qo'yishi kerak. Ana shu vazifani bajarish moliyaviy boshqaruv zimmasiga yuklatilgan.

Moliyaviy boshqaruv murakkab jarayon bo'lib, boshqariladigan (ob'ektlar) va boshqaruvchi (sub'ektlar) tizimlarning yagonaligidan iboratdir. Boshqaruvchi tizim, bu yerda moliyaviy tashkilotlarning majmuidan iborat bo'lgan moliya tizimini nazarda tutsa, boshqariladigan tizim esa pul munosabatlari majmuidan tashkil topgan moliya tizimini o'z ichiga oladi. Bunda moliyaviy boshqaruv jarayoni bir xil tarzda bo'lmasdan, u faqat ob'ektlarni boshqarishni emas, balki boshqaruv sub'ektlarini tashkil qilishni va ularning faoliyatini takomillashtirishni ham o'z ichiga oladi.

Moliyaviy boshqaruv ob'ekti sifatida moliyaviy munosabatlarning turli ko'rinishlari, shu jumladan, davlatning ijtimoiy tuzumi mamlakatdagi siyosiy kuchlarning nisbati va qayta taqsimlash jarayonlariga ta'sir ko'rsatadigan boshqa omillar bilan belgilanadigan o'ziga xos moliyaviy munosabatlar maydonga chiqadi. Davlat moliyasi, mahalliy moliya va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasida moliyaviy boshqaruv sub'ekti sifatida moliyaviy apparat deb nomlanuvchi maxsus xizmatlar yuzaga keladi.

Davlatning xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va uy xo'jaliklari bilan moliyaviy munosabatlar sohasidagi o'zaro munosabatlari soliq tizimi, kredit munosabatlarini, moliya bozorini tartibga solish, davlatning qo'llab-quvvatlash tizimi, pensiya ta'minoti tizimi, ishlovchi aholining daromadlarini tartibga solish mexanizmi va h.k.lar orqali amalga oshiriladi.

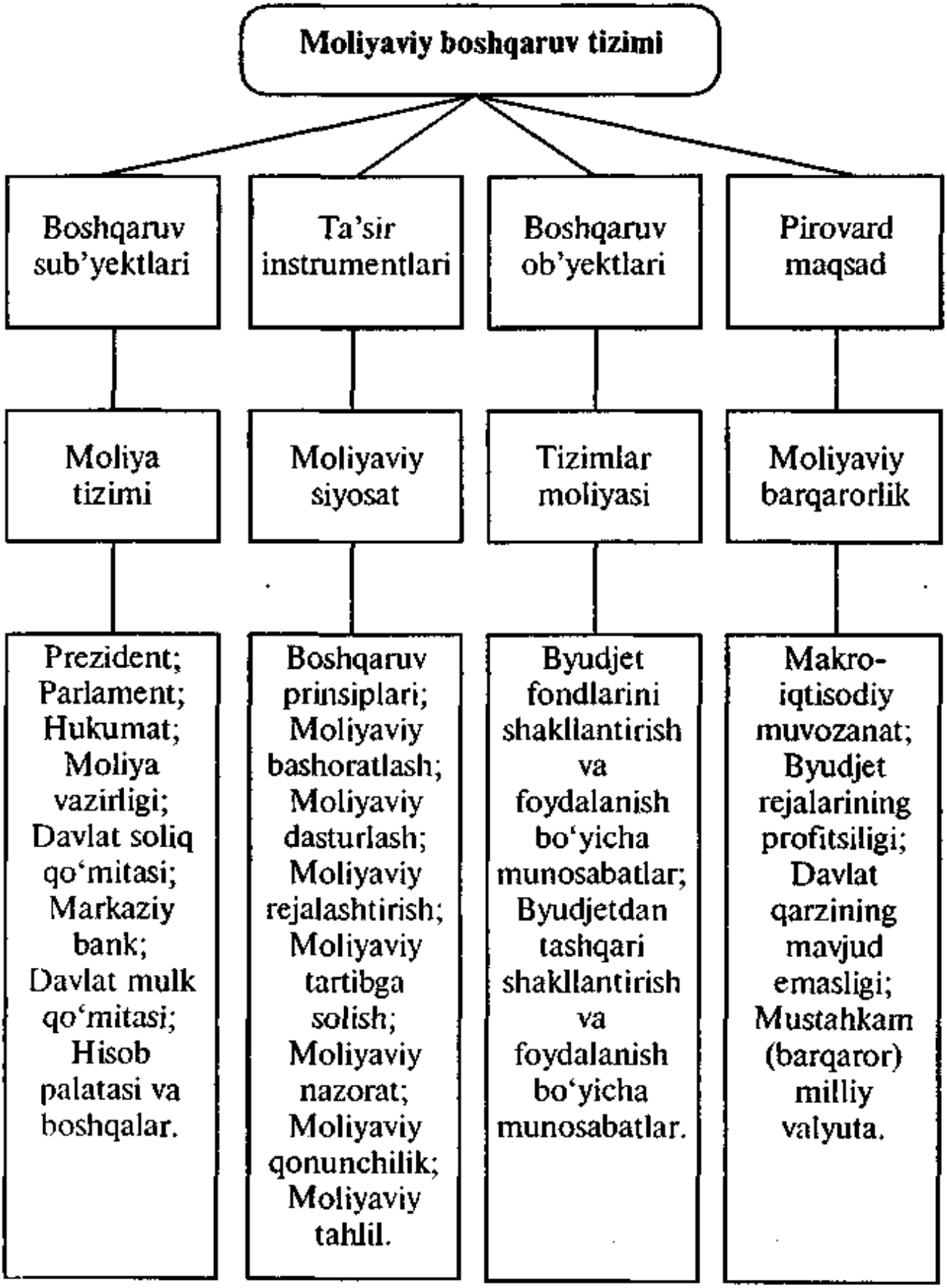
Moliyaviy boshqaruvning maqsadi makroiqtisodiy muvozanatda, byudjet profitsitida, davlat qarzining kamayishida, milliy valyutaning barqarorligi va mustahkamligida, nihoyat, davlat va jamiyat a'zolarining iqtisodiy manfaatlari mushtarakligida namoyon bo'ladigan moliyaviy barqarorlik va moliyaviy mustaqillikni ta'minlashdir. Shunga monand ravishda uning asosiy metodologik prinsiplari quyidagilardan iborat:

- pirovard maqsadga bog'liqlik;
- xo'jalikdagi barcha tarmoqlarning makroiqtisodiy muvozanatda bo'lishi;
- jamiyatdagi barcha a'zolarning manfaatlariga mos kelish;
- iqtisodiy qonunlardan foydalanish;
- real imkoniyatlar asosida ichki va tashqi iqtisodiy sharoitlarni hisobga olish.

Moliyaviy boshqaruvning aniq metodlari va shakllari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- moliyaviy rejalashtirish;
- bashoratlash;
- dasturlashtirish;
- moliyaviy tartibga solish;
- moliyaviy nazorat;
- moliyaviy qonunlarni qabul qilish;
- moliyaviy resurslarni jalb qilish metodlari tizimi.

Eng umumiy ko'rinishda moliyaviy boshqaruv tizimini 4.1.1-chizmadagidek tasavvur qilish mumkin.

4.1.1-chizma. **Moliyaviy boshqaruv tizimi.**

4.2. Moliyaviy boshqaruv organlari va ularning vazifalari

Moliya tizimini umumiy boshqarish mamlakatning oliy hokimiyat va boshqaruv organlari tomonidan amalga oshiriladi. Umumdavlat miqyosida moliyaviy boshqaruv tizimi quyidagi boshqaruv organlaridan tashkil topishi mumkin:

- Prezident va Prezident devoni;
- Oliy Majlis va moliya, byudjet, soliq va bank masalalari bo'yicha Oliy Majlis palatalarining tegishli qo'mitalari;
- Vazirlar Mahkamasi;
- Hisob palatasi;
- Moliya vazirligi va uning joylardagi, jumladan, G'aznachilik tizimi organlari;
- Markaziy bank;
- Davlat soliq qo'mitasi;
- Davlat bojxona qo'mitasi;
- Davlat mulk qo'mitasi;
- Qimmatli qog'ozlar bo'yicha komissiya;
- Byudjetdan tashqari fondlarning ijroiya idoralari
- va boshqalar.

Mamlakat Prezidenti (Prezident devoni) moliya tizimi faoliyatini tartibga soladi, mamlakat byudjetini imzolaydi, Parlament tomonidan qabul qilingan moliyaviy qonunlarga «veto» qo'yish huquqiga ega.

Ikki palatadan (Senat va Qonunchilik) iborat bo'lgan Oliy majlis soliqlar, yig'imlar, soliqdan tashqari to'lovlarni belgilaydi, Davlat byudjetini ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi. Shuningdek, u Davlat byudjeti ijrosi to'g'risidagi hisobotni ham tasdiqlaydi, moliyaviy qonunlarni (masalan, Soliq kodeksi va boshqalar) qabul qiladi. Bir vaqtning o'zida davlat ichki va tashqi qarzining tegishli darajasini belgilash ham Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Moliyaviy boshqaruvning umumiy boshqaruv organi sifatida Vazirlar Mahkamasi Davlat byudjetini ko'rib chiqadi, moliyaviy boshqaruvning yagona umumiy markazi sifatida ish yuritadi.

Davlat moliyaviy nazorat organi sifatida Hisob palatasi moliyaviy boshqaruvga oid quyidagi vazifalarni bajaradi:

• hajmi va maqsadga mo'ljallanganligi bo'yicha Davlat byudjeti va byudjetdan tashqari fondlari daromadlar va xarajatlari o'z vaqtida ijro etilishi ustidan nazoratni tashkil qilish va amalga oshirish;

• davlat mablag'larining sarflanish va davlat mulkidan foydalanishning maqsadga muvofiqligi va samaradorligini aniqlash;

• Davlat byudjeti va byudjetdan tashqari fondlarni shakllantirish va ulardan foydalanishga ta'sir ko'rsatadigan yoki xarajatlarning Davlat byudjeti hisobidan qoplanishini ko'zda tutadigan davlat hokimiyatining qonunlari va normativ-huquqiy hujjatlarini moliyaviy tahlil qilish;

• Davlat byudjetining ijrosi va amalga oshirilayotgan nazorat tadbirlari natijalari to'g'risida Oliy Majlisning Senati va Qonunchilik palatasiga doimiy ravishda ma'lumotlarni taqdim etish;

• va boshqalar.

Moliyaviy boshqaruvning markaziy organi Moliya vazirligi va uning joylardagi organlari hisoblanadi. U mamlakat miqyosida yagona moliyaviy, byudjet, soliq va valyuta siyosati amalga oshirilishini ta'minlaydi. Moliya vazirligining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

• yagona davlat moliya siyosatini ishlab chiqish va uni amalga oshirish;

• Davlat byudjeti loyihasini tuzish va uning ijrosini ta'minlash;

• byudjet mablag'lari va byudjetdan tashqari fondlar mablag'lari oqilona va maqsadli ishlatilishi ustidan moliyaviy nazoratni amalga oshirish;

• davlat moliyasining barqarorligini ta'minlash va moliyaviy bozorni rivojlantirishga oid chora-tadbirlarni ko'rish;

• mamlakat byudjet tizimini takomillashtirish, bu borada tegishli takliflarni ishlab chiqish va ularni hayotga tatbiq etish choralarini ko'rish;

• mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlariga moliyaviy resurslarni to'plash;

• Davlat byudjeti va jamlanma byudjetning ijrosi haqida hisobot tayyorlash;

• davlat tomonidan qarzlarni olish dasturini ishlab chiqish, davlatning ichki va tashqi qarzlarini boshqarish;

• uzoq, o'rta va qisqa muddatli istiqbolga mo'ljallangan mamlakat taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy bashoratlarini ishlab chiqishda ishtirok etish;

• iqtisodiyotni moliyaviy sog'lomlashtirish va uni tarkibiy jihatdan qayta qurish, mamlakatdagi tovar ishlab chiqaruvchilar, ishlar va xizmatlarni bajaruvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi va qo'llab-quvvatlovchi chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda qatnashish;

• mamlakatdagi pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlari, iqtisodiyotdagi hisob-kitoblar va to'lovlarning ahvolini yaxshilash bo'yicha takliflarni ishlab chiqishda ishtirok etish;

• faol investitsion siyosatni shakllantirish va uni amalga oshirishga yo'naltirilgan choralarni ishlab chiqish, davlat investitsiya dasturlari va mamlakat Taraqqiyot byudjetini ishlab chiqish va moliyalashtirishga qatnashish;

• moliyaviy rejalashtirish va milliy xo'jalikni moliyalashtirish sohalarida uslubiy rahbarlikni amalga oshirish;

• mamlakat moliyaviy resurslar balansini ishlab chiqishda (Iqtisodiyot vazirligi bilan birgalikda) faol ishtirok etish;

• moliyaviy intizom buzilganda moliyalashtirishni cheklash yoki umuman to'xtatib qo'yish;

• va boshqalar.

Hozirgi paytda Moliya vazirligining markaziy apparatida quyidagi bosh boshqarmalar va boshqarmalar bo'lishi mumkin:

• davlat byudjeti bosh boshqarmasi;

• valyuta aktivlari va majburiyatlari bosh boshqarmasi;

• hududlar moliyasi bosh boshqarmasi;

• agrosanoat majmuini moliyaviy tartibga solish bosh boshqarmasi;

• ijtimoiy soha va fanni moliyalashtirish bosh boshqarmasi;

• nazorat-taftish bosh boshqarmasi;

• investitsiyalar boshqarmasi;

• iste'mol bozori va xizmat ko'rsatish sohalarini moliyaviy hamda narx orqali tartibga solish boshqarmasi;

• boshqaruv organlarini moliyalashtirish boshqarmasi;

• soliq siyosati boshqarmasi;

• buxgalteriya hisobi va audit uslubiyoti boshqarmasi;
• qimmatli qog'ozlar va moliya bozori boshqarmasi;
• moliya institutlari faoliyatini muvofiqlashtirish boshqarmasi;
• sanoatning bazaviy tarmoqlari va yoqilg'i-energetika majmui moliyasi boshqarmasi;
• mudofaa majmui, huquq-tartibot organlari va boshqa sohalarni moliyalashtirish boshqarmasi;
• va boshqalar.

Moliya vazirligining muhim bo'linmasi G'aznachilik tizimi bo'lib, u davlat byudjetining kassa ijrosini ta'minlashga mas'uldir. Moliyaviy boshqaruvga bevosita daxldor bo'lgan G'aznachilik tizimining asosiy vazifalari tarkibiga quyidagilar kiradi:
• mamlakat byudjeti ijrosini tashkil qilish, amalga oshirish va nazorat qilish;
• kassaning yagonaligi prinsipidan kelib chiqib, Xazinachilikning bankdagi hisob varaqlarida bo'lgan byudjet daromadlari va xarajatlarini boshqarish;
• davlatning byudjetdan tashqari fondlari moliyaviy ijrosini ta'minlash;
• davlat moliyaviy resurslarining hajmlarini qisqa muddatli bashoratlash va ularni operativ boshqarish;
• Markaziy bank bilan birgalikda davlatning ichki va tashqi qarzlarini boshqarish va unga xizmat ko'rsatish;
• byudjet bo'yicha hukumatning moliyaviy tadbirlari to'g'risida shuningdek, mamlakat byudjet tizimining ahvoli to'g'risida qonunchilik va ijroiya organlariga hisobot taqdim etish;
• va boshqalar.

Mamlakatning Markaziy banki moliyaviy siyosat va uning tarkibiy qismi bo'lgan pul-kredit siyosatini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. U Xazinachilik tizimi organlari bilan birgalikda byudjetning kassa ijrosini ta'minlaydi va boshqa kredit institutlari faoliyatini nazorat qiladi.

Moliyaviy boshqaruv tizimida Davlat soliq qo'mitasi va uning quyi organlari ham muhim rol o'ynaydi. Ular yordamida soliqlar, yig'imlar va boshqa to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi, ularning tegishli byudjet fondlariga to'liq va o'z vaqtida o'tkazilishi ustidan nazorat

amalga oshiriladi. Shunga muvofiq ravishda moliyaviy boshqaruvga oid Davlat soliq qo'mitasi va uning quyi organlari quyidagi vazifalarni bajaradi:

• byudjetga va byudjetdan tashqari fondlarga soliqlar, yig'imlar va to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi, to'liq va o'z vaqtida o'tkazilishi masalalari bo'yicha moliyaviy qonunchilikka qay darajada rioya etilayotganligini nazorat qilish;

• soliq to'lovchilarni hisobga olish va ularni tekshirish;

• moliya organlariga va xazinachilikka soliqlar va boshqa to'lovlarning haqiqatdagi tushumlari to'g'risida har oyda ma'lumot taqdim etish;

• ortiqcha to'langan soliq summalarini va soliq to'lovchilardan noto'g'ri undirilgan jarima va penyalarni egalariga qaytarish bo'yicha tegishli ishlarni amalga oshirish;

• va boshqalar.

Davlat bojxona qo'mitasi va uning tegishli organlari moliyaviy boshqaruv tizimida o'ziga xos bo'lgan o'ringa ega. Ular bojxona bojlarining o'z vaqtida tushishi uchun mas'ul hisoblanadi. Bu borada quyidagi asosiy vazifalar ularning zimmasiga yuklatilgan:

• bojxona organlari tomonidan undiriladigan soliqlar bo'yicha soliq tekshiruvlarini amalga oshirish;

• bojxona organlari tomonidan undiriladigan soliqlarni hisoblash va to'lash bilan bog'liq hujjatlarni tekshirish;

• soliq qonunchiligini buzganligi yoki unga to'liq rioya qilmaganligi uchun soliq to'lovchilarning bankdagi operatsiyalarini to'xtatib turish;

• soliq qonunchiligida ko'zda tutilgan jarima va boqimandalarni undirish;

• va boshqalar.

O'z navbatida, Davlat mulki qo'mitasi moliyaviy boshqaruvga oid soliqdan tashqari mohiyatga ega bo'lgan daromadlarni (ijara haqi, davlat mulkini sotishdan keladigan daromadlar va boshqalarni) olish maqsadida davlat mulkini boshqarishni tashkil qiladi.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha komissiya fond bozori ishtirokchilari faoliyatini nazorat qilib, byudjet fondiga tushuvchi tushumlarning ortishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

4.3. Moliyaviy oqimlarni boshqarish

Korxonalarning jamg'armalari, daromadlari hamda markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan moliyaviy resurslar fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonidagi pul mablag'larining miqdoriy va sifat jihatidan harakatiga moliyaviy oqim deyiladi. Moliyaviy oqimlarning hajmi ular asosida shakllanishi lozim bo'lgan moliyaviy resurslar fondlarining o'lchamiga bog'liq. Mamlakatning iqtisodiy qudrati qancha kuchli bo'lsa, uning o'sishiga xizmat qiluvchi moliyaviy resurslar fondi va moliyaviy oqimlar hajmi shuncha katta bo'ladi.

Moliyaviy oqimlarning sifat jihatdan tavsifnomasi ular shakllantiruvchi moliyaviy resurslar fondining nimaga mo'ljallanganligi bilan bevosita bog'liq. Masalan, soliqli moliyaviy oqim bilan korxonaning tushumini shakllantiruvchi moliyaviy oqim sifat jihatidan bir-biridan farqlanadi. Shuning uchun ham ularni boshqarish metodlari ham turlichadir. O'z sifat mazmuniga ko'ra quyidagilarni farqlash maqsadga muvofiq:

• byudjetli-soliqli moliyaviy oqimlar – barcha darajalardagi byudjetlarning mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonida vujudga keladi;

• tijorat moliyaviy oqimlari – tadbirkorlik xo'jalik sub'ektlari tomonidan amalga oshiriladi;

• byudjetdan tashqari moliyaviy oqimlar – notijorat tashkilotlari fondlarini shakllantiradi;

Moliyaviy oqimlarni boshqarish funksiyalari quyidagilardan iborat:

• qonunchilik – Oliy Majlisning vakolatida;

• nazoratchilik (tartibga soluvchanlik) – Hisob palatasi va mamlakatning boshqa nazorat organlari (Moliya vazirligi, soliq, bojxona qo'mitalari va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladi;

• boshqaruvchanlik – korxona va korporatsiyalar, banklar, soliq organlari, G'aznachilik apparati va Moliya vazirligining hisob-kitob-kassa va boshqa xizmatlari vakolatida;

• nazorat-kuzatuv – korxonalarning moliyaviy jihatdan kasodga uchraganligigi to'g'risidagi ishlarni ko'radigan va bu holda moliyaviy

oqimlar ustidan nazoratni amalga oshiruvchi arbitrajlik sudlari tomonidan bajariladi.

Moliyaviy oqimlarni boshqarish bo'yicha yuqoridagi organlarning funksiyalari bir-biri bilan qo'shilib ketib, ularni har doim ham ajratib bo'lmaydi.

Agar moliyaviy oqimlar moliyaviy resurslar aylanishi qonuniyatlariga muvofiq ravishda, ko'zda tutilgan tartibda va rejada aks ettirilgan hajmda, ishlab chiqarish va ijtimoiy vazifalarni samarali yechish uchun zarur bo'lgan tarzda va takror ishlab chiqarish siklini pul mablag'lari bilan to'liq ta'minlash tarzida amal qilsa, bularning barchasi, moliyaviy oqimlarning samarali ekanligidan dalolat beradi.

Moliyaviy oqimlarning samaradorligi pul mablag'larining yetarli bo'lmagan hajmda va o'z vaqtida tushmaganligida pasayadi. Moliyaviy oqimlar me'yori buzilishi resurslarning doiraviy aylanishi va daromadlar olinishida uzilishlar chiqishiga, moliyaviy-iqtisodiy faoliyatda keskin yo'qotmalarga sabab bo'ladi. Moliyaviy oqim samaradorligini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$K_s = H_{mo} : R_{mo}$$

Bu yerda: K_s – moliyaviy oqim samaradorligining koeffitsienti;
H_{mo} – davriy koeffitsientga o'zgartirilgan haqiqatdagi moliyaviy oqim;
R_{mo} – rejadagi moliyaviy oqim.

Moliyaviy oqimlar moddiy resurslarning uchrashma harakatini o'zida aks ettiradi. Ular orqali iqtisodiyotning makro va mikro darajalarida (korxonalar, firmalar, korporatsiyalar va boshqalarda) mulkdan foydalanishning holati, dinamikasi va samaradorligi nazorat qilinadi.

Tushumlar va boshqa pul mablag'larining kelib tushishini aks ettiradigan moliyaviy oqimlar ijobiy oqimlar deyiladi. Aksincha, pul mablag'larining oqib ketishini aks ettiradigan moliyaviy oqimlar salbiy oqimlar deyiladi. Korxonaning moliyaviy ahvolini mustahkamlash uchun ijobiy moliyaviy oqimlar salbiy moliyaviy

oqimlardan ancha yuqori bo'lishi kerak. Bunday sharoitda korxona ixtiyorida qoluvchi pul mablag'lari o'lchamini aks ettiruvchi sof moliyaviy oqimning bo'lishi ta'minlanadi. Sof moliyaviy oqim korxona moliyaviy salohiyatining o'sishi, ular daromadlarining kapitalizatsiyalashuvi darajasini aniqlash, investitsion va innovatsion imkoniyatlarining manbai hisoblanadi.

Korxona va korporatsiyalar sof moliyaviy oqimining o'sishi ular rentabelligi va investitsion samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aks ettiradi hamda moliyaviy ahvolini mustahkamlashda muhim zamin hisoblanadi.

Makrodarajada moliyaviy ahvolni ta'riflaydigan quyidagi bir necha ko'rsatkichlar mavjud:

- bir ishlovchi to'g'ri keladigan ishlab chiqarilgan YaIMning miqdori;
- inflyatsiya darajasi va dinamikasi;
- davlat byudjetining ahvoli (defitsit, profitsit);
- oltin valyuta zaxiralarining miqdori va dinamikasi.

Davlatning moliyaviy ahvoli mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy kompleksi faoliyatining natijasidir.

Jahon taraqqiyoti tendensiyalarining ko'rsatishicha, hozirgi sharoitda davlat moliyaviy ahvolini mustahkamlashning asosiy joriy va istiqboldagi rezervi ijtimoiy intellektning (ijtimoiy kapitalning) to'planishi (jamg'arilishi) va uni iqtisodiy o'sishning innovatsion–investitsion strategiyasida foydalanish jarayonida samarali moddiylashtirish hisoblanadi. Ijtimoiy ko'rinishdagi muammolarni (maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va boshqalarni) hal etish, turmush tarzining (hayotning) sifat darajasini oshirish bilan birgalikda, iqtisodiy taraqqiyotning kuchli omilidir. Bu omil esa, o'z navbatida mamlakatning hozirgi va istiqboldagi salohiyatini mustahkamlashda muhim shart hisoblanadi.

Davlat qarzlarini o'z vaqtida uzish davlatning moliyaviy ahvolini ko'rsatuvchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Murakkab moliyaviy vaziyatda davlat defolt, ya'ni bir tomonlama tartibda qabul qilingan xalqaro moliya-kredit majburiyatlardan bosh tortishini e'lon qilishi mumkin. Bir vaqtning o'zida davlat qarzlarini restrukturizatsiya qilish va uning qaytarilish muddatlari bo'yicha kreditorlar bilan

muvofiqlashtirilgan holda choralarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirishi kerak.

Korxonalar, firmalar va korporatsiyalar darajasida moliyaviy ahvol to'lovga qobiliyat bilan, ya'ni bozor iqtisodiyotining boshqa sub'ektlari va soliq organlari oldida moliyaviy majburiyatlarini o'z vaqtida uzish imkoniyati bilan belgilanadi. To'lovga qobillik bu korxona barcha pul aktivlari (Pa) va to'lov muddati kelgan (yoki o'tgan) moliyaviy majburiyatlar (Mm) o'rtasidagi nisbat demakdir. Sog'lom ishlayotgan korxonalar uchun to'lovga qobillik koeffitsienti (TQk) doimo birdan yuqori (katta) bo'lishi kerak:

$$Tqk = \frac{Pa}{Mm} > 1$$

Korxonaning moliyaviy holatini aniqlash uchun likvidlilik, aylanma aktivlarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi va boshqa shu kabi mezonlardan foydalaniladi.

Ma'lum bir aniq sanada va iqtiqbolda korxona to'lov majburiyatlari va uning moliyaviy imkoniyatlari o'lchamini balanslashtirishning asosiy metodi moliyaviy oqimlar balansidir. U o'z ichiga korxona ixtiyoriga kelib tushadigan pul mablag'lari va korxona tomonidan sarflanadigan pul mablag'larini oladi. Bu narsa doimiy ravishda korxona pul mablag'larining harakatini nazorat qilish, ularning dinamikasini baholash va bashoratlash imkonini beradi. Ana shunday byudjet asosida korxonaning to'lov qobiliyatini boshqarish amalga oshiriladi.

Moliyaviy oqimlar byudjeti – korxona to'lovga qobilligining kengaytirilgan koeffitsienti demakdir. Agar uning chap tomoni (daromadlar qismi) o'ng tomoniga teng yoki undan katta bo'lsa, unda korxona to'lovga qobildir. Agar uning o'ng tomoni (xarajatlar qismi) chap tomonidan oshsa, u holda korxona to'lovga qobil emas hisoblanadi. Moliyaviy oqimlar byudjeti balansi pul mablag'larining tushilmalari va ularning sarflanish yo'nalishlari bo'yicha bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan rejali-istiqbolli hisob-kitoblar tizimidan iborat bo'lib, u byudjetlashtirish tizimiga (sotuvlar byudjeti,

to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) xarajatlar byudjeti, investitsion byudjet va boshqalardan asoslanadi.

Moliyaviy oqimlarning miqdoriy va sifat tavsifnomalari orqali korxonaning faoliyati aniqladi. Ular ishlab chiqarish barcha omillar harakatining qiymatdagi ifodasidan iboratdir. Menejmentda sifat jihatdan farqlanuvchi boshqaruv tizimi – korxonani moliyaviy boshqarish tizimi shakllandiki, bu narsa moliyaviy oqimlar orqali ishlab chiqarish, mahsulot realizatsiyasi, resurslarning aylanuvchanligi, xarajatlar, rentabellik va boshqa jarayonlarning boshqarilishini ko'zda tutadi.

Moliyaviy oqimlar byudjeti – amalda turli davriy muddatlarda hisoblanadigan korxonaning moliyaviy rejasidir. Turli davrlar uchun (kunlik, haftalik, oylik, choraklik, yillik va uzoq istiqboldagi) moliyaviy oqimlarga doir bashoratli byudjetlarni tuzish korxonaning to'lovga qobillik darajasini oshirishga imkon beradi va kelajakda uning moliyaviy holati barqarorligini ta'minlaydi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Moliyaviy boshqaruv deb nimaga aytiladi?
- Qanday vazifalarni bajarish moliyaviy boshqaruv zimmasiga yuklatilgan?
- Moliyaviy boshqaruvning ob'ekti sifatida nimalar maydonga chiqadi?
- Nimalar moliyaviy boshqaruvning sub'ektlari hisoblanadi?
- Moliyaviy boshqaruvning maqsadi nimalardan iborat?
- Moliyaviy boshqaruvning asosiy metodologik prinsiplari nimalardan iborat?
- Moliyaviy boshqaruvning aniq metodlari va shakllari tarkibiga nimalar kiradi?
- Moliyaviy boshqaruv tizimi o'z ichiga nimalarni oladi?
- Umumdavlat miqyosida moliyaviy boshqaruv tizimi qanday boshqaruv organlaridan tashkil topishi mumkin?
- Moliyaviy boshqaruv organi sifatida mamlakat Prezidenti (Prezident devoni) qanday huquqlarga ega?
- Moliyaviy boshqaruvga oid Oliy Majlis qanday vakolatlarga ega?

• Vazirlar Mahkamasining moliyaviy boshqaruvga tegishli qanday vakolatlari mavjud?

• Davlat moliyaviy nazorat organi sifatida Hisob palatasi moliyaviy boshqaruvga oid qanday vazifalarni bajaradi?

• Moliyaviy boshqaruvga daxldor Moliya vazirligining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

• Hozirgi paytda Moliya vazirligining Markaziy apparatida qanday departamentlar bo'lishi mumkin?

• Moliyaviy boshqaruvga bevosita daxldor bo'lgan G'aznachilik tizimining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

• Moliyaviy boshqaruvga oid Davlat soliq qo'mitasi va uning quyi organlari qanday vazifalarni bajaradi?

• Davlat bojxona qo'mitasi va uning tegishli organlariga moliyaviy boshqaruvga nisbatan qanday vazifalar yuklatilgan?

• Moliyaviy oqim deb nimaga aytiladi?

• Moliyaviy oqimlarning hajmi nimalarga bog'liq?

• Moliyaviy oqimlarning qanday shakllari mavjud?

• Moliyaviy oqimlarni boshqarishning funksiyalari nimalardan iborat?

• Moliyaviy oqimning samaradorligini qanday aniqlash mumkin?

• Ijobiy va salbiy moliyaviy oqim deb nimalarga aytiladi?

• Sof moliyaviy oqim deganda nima tushuniladi?

• Makrodarajada moliyaviy ahvolni ko'rsatadigan qanday ko'rsatkichlar mavjud?

• Korxonalar uchun to'lovga qobillik koeffitsienti qanday aniqlanadi?

• Moliyaviy oqimlar byudjeti (balansi) deyilganda nima tushuniladi?

• Qachon korxona to'lovga qobil yoki qobil emas hisoblanadi?

• Moliyaviy oqimlar byudjeti (balansi) nimaga asoslanadi?

• Turli davrlar uchun (kunlik, haftalik, oylik, choraklik, yillik va uzoq istiqboldagi) moliyaviy oqimlarning bashoratli byudjetlarini tuzish nimalarga imkon beradi va nimalarni ta'minlaydi?

5-BOB.
MOLIYAVIY REJALASHTIRISH VA TARTIBGA SOLISH

5.1. Moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash

Har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni boshqarish tizimining asosiy bosqichlaridan biri rejalashtirishdir[1]. Iqtisodiy adabiyotlarda, eng umumiy shaklda, rejalashtirish istiqbolga yo'naltirilgan qarorlar qabul qilish bo'yicha faoliyat deb talqin qilinadi.

«Rejalashtirish» tushunchasining ma'no-mazmunini yanada umumiyroq bo'lgan va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini muvofiqlashtirishning ob'ektiv zarurligi va imkoniyatini anglatuvchi «rejalilik» orqali aniqlash mumkin. Haqiqatdan ham rejalashtirish amaliyotda rejalilikni amalga oshirishni, ya'ni muvozanat va mutanosiblikka erishish bo'yicha ongli faoliyatni bildiradi. Shu ma'noda, moliyaviy resurslarning muvozanatini va mutanosibligini ta'minlashga qaratilgan faoliyatga moliyaviy rejalashtirish deyiladi.

Bunda muvozanat davlat ixtiyorida bo'lgan moliyaviy resurslar va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ixtiyorida qolgan daromadlar o'rtasidagi optimal nisbatni bildiradi. Mutanosiblik esa korxonalar, xo'jalik tarmoqlari, mintaqalar va davlat sub'ektlari bo'yicha daromadlarning soliq to'languncha va soliq to'langandan keyingi miqdorlari o'rtasidagi oqilona nisbatdan iborat. Ana shu nisbatni

---

[1] Mamlakatimizda rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tilishi munosabati bilan ayrim iqtisodchilar tomonidan iqtisodiyotda rejalashtirishning (shu jumladan, moliyaviy rejalashtirishning) roli butunlay inkor etilmoqda. Bu narsani bozor iqtisodiyotining rejali iqtisodiyotdan tub farq qilishi, undagi munosabatlar rejalashtirilmasdan, balki aksincha, stixiyali ravishda vujudga kelishi va h.k.lar bilan izohlashga harakat qilinmoqda. Shu boisdan ham ayrim darslik va o'quv qo'llanmalarida rejalashtirish (shu jumladan, moliyaviy rejalashtirish) masalalariga o'rin berilmayapti. Ushbu o'quv qo'llanmasi mualliflarining fikricha, bozor iqtisodiyotining, eng avvalo, talab va taklifga asoslanishi tegishli iqtisodiy jarayonlarning rejalashtirishdan mutlaqo voz kechilishini anglatmaydi. Aksincha, bozor iqtisodiyotida ham rejalashtirish (shu jumladan, moliyaviy rejalashtirish ham) yangicha ma'no-mazmun kasb etib, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni boshqaruv tizimining eng muhim bosqichi bo'lib qolaveradi.

ko'paytirish yoki kamaytirish orqali davlat ularning rivojlanishini rag'batlantirish yoki cheklab qo'yishi mumkin.

Umumiy va oddiy ko'rinishda, moliyaviy rejalashtirish deyilganda moliyaviy rejalarni tuzish va amalga oshirish jarayoni nazarda tutiladi. Moliyaviy rejani, xuddi uni ishlab chiqish, yaratish yoki tuzish jarayoni kabi moliyaviy ko'rsatkichlarni ijodiy tahlil qilish, umumlashtirish va o'zaro bog'lash tizimi sifatida qarash kerak. Amaliyotda tez-tez foydalaniladigan rejalashtirish ma'lumotlarini, masalan, korxona faoliyatining shakliy modelini ishlab chiqish va shu asosda moliyaviy ko'rsatkichlarning rejali tizimini aniqlashni, moliyaviy rejalashtirishning ishchi tizimi sifatida qarash mumkin. Shuni nazarda tutish kerakki, moliyaviy rejalashtirish jarayonida u yoki bu sub'ekt faoliyat ko'rsatishi moliyaviy ta'minlanishining hayotiychanligini oshiruvchi xilma-xil omillar inobatga olinishi kerak.

«Moliyaviy rejalashtirish» tushunchasi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- taraqqiyotning asosiy tendensiyalarini aniqlash va moliyaviy tahlil qilish;
- jalb qilingan mablag'lar va vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni joylashtirish menejmenti;
- firma ichidagi moliyaviy natijalar va pullarni rejalashtirish, hisobga olish va nazorat qilish texnologiyasi;
- investitsion menejment;
- kapitallar menejmenti;
- faoliyatning boshqa ko'rinishlari (trast, faktoring, lizing va boshqalar).

Quyidagilar moliyaviy rejalashtirishning asosiy vazifalari hisoblanadi:

- ishlab chiqarish, investitsion va moliyaviy faoliyatlarni kerakli bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlash;
- pul mablag'larini iqtisod qilib, tejab-tergab foydalanish hisobidan korxonaning foydasini oshirish bo'yicha ichki imkoniyatlarni qidirib topish;
- kapitalni samarali joylashtirish yo'llarini aniqlash, undan oqilona va samarali foydalanishni baholash;
- kontragentlar bilan optimal moliyaviy munosabatlarni o'rnatish;

• korxonaning moliyaviy ahvoli, to'lovga qobilligi va kreditga layoqatliligi ustidan nazorat o'rnatish.

Bozor munosabatlariga o'tilganiga qadar moliyaviy rejalashtirishning mazmuni korxonalarda sof operativ vazifalarni – markazlashtirilgan iqtisodiyot amal qilganligi uchun yetarli darajada formal bo'lgan korxonalarning besh yillik moliyaviy rejalaridagi ko'rsatkichlarni ishlab chiqish, istiqbolga mo'ljallangan rejalarning loyihasini baholash, korxonaning yillik moliyaviy rejalarini tuzish kabilarni hal etishga qaratilgan edi. Bunday amaliyotning hukm surganligi korxona moliyaviy xizmatlarining obro'yiga obro' qo'shmas, chunki ularga hech narsa bog'liq emas edi. Bozor iqtisodiyotida moliyaviy xizmatlarning roli tubdan o'zgardi. Ular korxona rivojlanishini faol va ta'sirchan boshqaradi va bir vaqtning o'zida, shu rivojlanishning yo'nalishi va sifatini nazorat qiladi.

Hozirgi sharoitdagi moliyaviy rejalashtirish barcha zaruriy harakatlarni oldindan ko'zda tutishgina (ko'ra bilishgina) emas. Bu tegishli ishlarni amalga oshirish jarayonida yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan har qanday kutilmagan holatlarni ko'ra olish qobiliyati hamdir. Albatta, xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'z faoliyatidagi barcha risklarga barham beraolmaydi. Lekin u ana shuday vaziyatlarni oldindan ko'ra bilish yordamida samarali boshqarish imkoniyatiga ega.

Moliyaviy rejalashtirish amaliyotida quyidagi asosiy metodlardan foydalanish mumkin:

• iqtisodiy tahlil metodi;
• normativ metod;
• balansli hisob-kitoblar va pul oqimlari metodi;
• ko'p variantlilik metodi;
• iqtisodiy-matematik modellashtirish metodi;
• va boshqa metodlar.

Moliyaviy rejalashtirish jarayonining quyidagi asosiy bosqichlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

• xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining moliyaviy natijalarini tadqiq etish;
• operativ rejalarning o'zgarishi asosida moliyaviy hisobotlarning bashorat variantlarini ishlab chiqish;

• o'z reja topshiriqlarining bajarilishini ta'minlash uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy resurslarga bo'lgan aniq ehtiyojlarini aniqlash;

• moliyalashtirish manbalari (shu jumladan, ichki va tashqi manbalarning) va ularning tarkibiy tuzilishini bashoratlash;

• xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasini boshqarish tizimini yaratish va uni qo'llab-quvvatlash;

• shakllantirilgan rejalarni operativ o'zgartirish tartibini ishlab chiqish.

Moliyaviy rejalashtirishning ikki turi bo'lishi mumkin:

• strategik moliyaviy rejalashtirish;

• joriy moliyaviy rejalashtirish.

Strategik moliyaviy rejalashtirish o'z ifodasini strategik moliyaviy rejalarda topadiki, u tashqi va ichki muhitda o'zgarayotgan xo'jalik yuritish sub'ekti moliyaviy taraqqiyotining ko'p variantli bashoratidan iboratdir.

Strategik moliyaviy reja, hech bo'lmaganda, quyidagi savollarga aniq javob bermog'i lozim:

• xo'jalik yurituvchi sub'ekt uchun talab qilinadigan kapitalning o'lchami qanday, u qaysi manbalar hisobidan va qanday muddatlarda jalb qilinadi?

• bu kapitaldan qanday qilib foydalaniladi?

• o'z kuchiga ishongan holda xo'jalik yurituvchi sub'ekt rivojlanishi mumkinmi? Agar yo'q bo'lsa, moliyaviy resurslarni jalb qilishning manbalari qanday?

• xo'jalik yurituvchi sub'ekt pul mablag'lari tushumi, ishlab chiqarishning rentabelligi va investitsiyalar daromadligining qanday darajalariga chiqishi mumkin va qay muddatlarda?

O'z navbatida, joriy moliyaviy rejalashtirishning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

• ishlab chiqarish, investitsion, marketing, ilmiy-loyihaviy va qidiruv faoliyatlarini hamda ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarning hajmi va manbalarini aniqlash;

• mahsulotni (ishni, xizmatni) ishlab chiqarish va realizatsiya qilish tannarxini rejalashtirish;

• pul oqimlarini rejalashtirish;

• butun xo'jalik yurituvchi sub'ekt doirasida foydani rejalashtirish;

• investitsiya daromadliligini rejalashtirish.

Moliyaviy rejalashtirish mamlakat milliy xo'jaligini rejalashtirishning tarkibiy qismi bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish rejasi ko'rsatkichlariga tayanadi, moliya tizimidagi barcha organlarning faoliyatlarini muvofiqlashtirishga yo'naltiriladi. Moliya tizimi tarkibidagi alohida bo'g'inlarning nisbiy mustaqilligi quyidagilarni o'zida aks ettiruvchi moliyaviy rejalar ishlab chiqilishi zarurligini taqazo etadi:

• pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish shakllari va metodlarining o'ziga xosligi;

• moliyaviy resurslarni tarmoqlar va hududlar bo'yicha qayta taqsimlash.

Moliyaviy rejalashtirishning bosh ob'ekti rejada o'z miqdoriy ifodasini oladigan moliyaning bo'g'inlari hisoblanadi. Konkret pul fondlari mablag'larining harakati yagona tizimga birlashtirilgan tegishli moliyaviy rejalarda ifodalanadi va mustahkamlanadi.

Moliyaviy rejalar tizimi markazini byudjet rejasi egallaydiki, unda byudjet fondining harakati, daromadlar va xarajatlarni shakllantirish va ulardan foydalanish shakllari va metodlari, daromad va xarajatlarning tarkibiy tuzilishi va tuzilmasi o'z miqdoriy ifodasini topadi.

Byudjetdan tashqari fondlarning harakati, mos ravishda, Pensiya fondi, Ijtimoiy sug'urta fondi, Majburiy tibbiyot sug'urtasi fondi, Yo'l fondi, Aholi bandligi davlat fondi kabilarning moliyaviy rejalarida ularning daromadlari va xarajatlarida o'z aksini topadi. Ularning daromadlar qismida yuridik va jismoniy shaxslarning majburiy va ixtiyoriy badallari ifodalanadi. Sug'urta badallarining miqdori mehnat haqiga nisbatan foizlarda o'rnatiladi. Byudjetdan tashqaridagi fondlarga qisman byudjet mablag'lari tushishi, mablag'lar yetishmaganda byudjetdan tashqaridagi fondlar bir-birlaridan qarzga mablag'lar olishi mumkin. Shunday qilib, bunday fondlar bir-biri va byudjet fondi bilan chambarchas bog'liqdir.

Sug'urta fondi butun jamiyat, alohida mintaqalar, hududlar va

fuqarolar miqyosidagi yo'qotmalarni tiklash uchun kerak bo'ladi. Barcha ho'jalik yurituvchi sub'ektlarning ehtiyojlarini hisobga olish uchun sug'urta fondi ham rejali tarzda shakllantiriladi va undan foydalaniladi. Bu yerdagi moliyaviy rejaning daromadlar qismida korxona, tashkilot va alohida fuqarolarning badallari, boshqa fondlardan mablag'larning tushishi, xarajatlar qismida esa tabiiy ofatlardan ko'rilgan zararlarni qoplash, sug'urtalanganlarga sug'urta to'lanmalari summasini to'lash kabilar aks ettiriladi. Sug'urta fondini shakllantirish va undan foydalanish rejasi mablag'lardan yanada samaraliroq foylanishga imkon beradi.

Moliyaviy rejalashtirishning umumdavlat va hududiy darajalariga istiqbol uchun mo'ljallangan moliyaviy rejalar, moliyaviy balanslar, shuningdek, aholi daromadlari va xarajatlari harakati muvozanatini ishlab chiqish va amalga oshirish kiradi.

Istiqboldagi moliyaviy rejalashtirish iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot hamda moliyaviy siyosatni muvofiqlashtirishni ta'minlash, shuningdek, ishlab chiqiladigan islohotlar, dasturlar va qonunlarning moliyaviy oqibatlarini kompleks tarzda bashoratlash, uzoq muddatli salbiy tendensiyalarni kuzatish va ularga nisbatan tegishli choralarni o'z vaqtida qabul qilish maqsadlarida amalga oshiriladi.

Odatda, istiqbol uchun mo'ljallangan moliyaviy rejalar navbatdagi uch yil uchun ishlab chiqilib, uning birinchi yili uchun byudjet tuziladi, navbatdagi ikki yil reja davri hisoblanib, ular davomida e'lon qilingan iqtisodiy siyosatning haqiqiy natijalari kuzatiladi. Istiqbolga mo'ljallangan moliyaviy rejalar mamlakat, uning ma'muriy-hududiy tuzilmalari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga moslashtirib, yaqin muddatli bashorat ko'rsatkichlarini hisobga olgan holda har yili o'zgartirilishi mumkin. Reja davri esa, bunda yana bir yil oldinga suriladi.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarishning mutanosibligi va muvozanatini ta'minlashda, pul muomalasini tartibga solishda davlatning yig'ma moliyaviy balansi (moliyaviy resurslar balansi) va har bir ma'muriy-hududiy tuzilmalarning daromadlar va xarajatlar balansi muhim o'rinni egallaydi. Davlatning yig'ma moliyaviy resurslar balansi mamlakat, uning sub'ektlari, mahalliy-hududiy tuzilmalari va ma'lum hududda faoliyat ko'rsatayotgan barcha

xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning barcha daromadlari va xarajatlari yig'indisidan iboratdir. U o'tgan yilgi davlatning hisobot yig'ma moliyaviy balansi asosida va mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining bashorat ko'rsatkichlariga muvofiq ravishda tuziladi hamda ular byudjet loyihalarini ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Bu moliyaviy hujjatlar Moliya vazirligi va moliya tizimining boshqa bo'linmalarining faol ishtirokida Iqtisodiyot vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi. Balansda byudjet fondi hamda byudjetdan tashqaridagi fondlar, sug'urta fondi, kredit fondi, korxona va tashkilotlarning pul fondlari va nihoyat, fuqarolarning pul mablag'lari tarkibida rejalashtirilayotgan resurslarning shakllanishi va ulardan foydalanish aks ettiriladi. Moliyaviy rejalashtirishning balans metodi mamlakat, uning ma'muriy-hududiy tuzilmalari va mahalliy ma'muriyatlari miqiyosida moliyaviy resurslar defitsitini aniqlashga, barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida mablag'larni samarali va asosli qayta taqsimlashga imkon beradi. Davlatning moliyaviy resurslar balansi mavjud barcha moliyaviy rejalarni yagona tizimga birlashtiradi. Uning ko'rsatkichlari byudjet va kredit rejalarini, shuningdek, boshqa moliyaviy rejalarni tuzishda asos sifatida qabul qilinadi.

Boshqa bir sintetik balans – aholi daromadlari va xarajatlarining balansi – davlatning yig'ma moliyaviy balansi moliyaviy resurslar balansi bilan bevosita bog'langandir. Unda naqd pulli va naqd pulsiz shakllardagi aholi pul resurslarining harakati o'z ifodasini topadi. Balansda aks ettirilayotgan aholining pul daromadlari o'z manbasiga ko'ra quyidagi uch guruhga bo'linadi:

• ish haqi va ish haqiga ustamalar, mukofotlar, safar xarajatlari uchun mo'ljallangan mablag'lar, yollanma xodimlarga ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy xarakterdagi to'lanmalar;

• tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar, korxonalarning foydasiga ishtirok etish, shaxsiy mulk bilan operatsiyalar va moliya–kredit operatsiyalaridan olinadigan daromadlar;

• ijtimoiy transfertlar – davlat pensiyalari, nafaqalar, stipendiyalar va shunga o'xshashlar.

Xuddi shuningdek, balansda aks ettirilayotgan aholining pul xarajatlari ham quyidagi guruhlardan iborat bo'ladi:

- iste'mol xarajatlari;
- soliqlar, boshqa majburiy to'lovlar va ixtiyoriy badallar;
- pul to'planmalari va jamg'armalar.

Moliyaviy reja hisoblangan ushbu balans aholining daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi proporsiyani aniqlaydi, mehnat haqi va pensiya ta'minotining o'sganligi, tovarlar taklifi hajmining oshganligini ifodalaydi. Shularga muvofiq ravishda, aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi naqd pulli pul aylanmasi, chakana tovar aylanmasi, soliq tushumlari, kredit resurslarini rejalashtirish uchun muhim rol o'ynaydi. Bu balans Moliya vazirligi, Markaziy bank va moliya tizimining boshqa organlari ishtirokida Iqtisodiyot vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi.

Ma'lum bir muddatni qamrab olishiga qarab, moliyaviy rejalar quyida ikki guruhga bo'linishi mumkin:

- uzoq muddatli moliyaviy rejalar;
- qisqa muddatli moliyaviy rejalar.

Uzoq va qisqa muddatli moliyaviy rejalar bir-birlaridan nafaqat o'zining qamrab olish gorizonti bo'yicha, balki rejalashtirish maqsadlariga ko'ra ham farqlanadi. Agar uzoq muddatli moliyaviy rejalarning (rejalashtirishning) bosh maqsadi moliyaviy barqarorlik nuqtai-nazaridan firma kengayishining yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan sur'atlarini aniqlash bo'lsa, qisqa muddatli moliyaviy rejalarning (rejalashtirishning) bosh maqsadi firmaning doimiy to'lovga qobilligini ta'minlashdan iboratdir.

Alohida olingan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy rejasi unga tegishli bo'lgan biznes-rejaning tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda marketing, operativ faoliyat, mulkka egalik huquqi va korxona faoliyat ko'rsatishining boshqa yo'nalishlari qiymat ko'rsatkichlarida ifodalanadi. Moliyaviy reja korxonaning butun faoliyatini moliyaviy jihatdan ta'minlash vositasi sifatida maydonga chiqadi va bir vaqtning o'zida, shu faoliyatning moliyaviy natijalarini ko'rsatadi. Biznes-reja tarkibida moliyaviy reja quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ishlab chiqiladi:

- bozorlarni va ko'zda tutilayotgan sotuvlar hajmini o'zlashtirishning loyihaviy ko'rsatkichlarini ishlab chiqish;
- tannarxning turli ko'rinishlarini (to'liq, ishlab chiqarish, to'g'ri

va boshqalar) hisob-kitob qilish. Bu yerda marketing tadqiqotlari, reklama, bozorlarni o'zlashtirish xarajatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi;

• pul mablag'larining yillik oqimini loyihalashtirish va moliyaviy natijalarni aniqlash. Bu tushumlarning kelib tushishi, debitorlik va kreditorlik qarzlarining o'zgarishi, soliq to'lovlarini optimallashtirish va boshqalar bo'yicha o'sish-o'zgarishlar bashorat qilinishini taqoza etadi. Shu yerning o'zida foydaga oid hisob-kitoblar korxonaning joriy istiqboldagi salohiyati bilan, shuningdek biznes-rejaning boshqa bo'limlarida aniqlanadigan cheklanmalar bilan muvofiqlashtirilishi kerak;

• zaruriy investitsiyalarning hajmi, ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha moliyaviy resurslarning hajmi, ularning samaradorligi va foydaga ta'sirini aniqlash;

• va boshqalar.

Umuman olganda, moliyaviy reja ko'rsatkichlari davlatning moliyaviy ahvolini tahlil qilish uchun boshlang'ich material hisoblanadi, istiqboldagi rejalashtirish uchun ahborot asosi bo'lib xizmat qiladi. Moliyaviy rejalar tizimi moliyaviy resurslar manbalarining (jismoniy va yuridik shaxslar daromadlari) tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlar ob'ektiv ravishda o'zaro bog'liqligi va uzoq muddatli tendensiyalarini, shuningdek kelajakda bu tendensiyalar rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillarni aniqlashga imkon beradi.

Moliyaviy rejalashtirishni moliyaviy bashoratlashsiz tasavvur etib bo'lmaydi. U yoki bu davr mobaynida davlatning mumkin bo'lgan moliyaviy holatini oldindan ko'ra bilish va moliyaviy reja ko'rsatkichlarini asoslashga moliyaviy bashoratlash deyiladi. Nazariya va amaliyotda moliyaviy bashoratlash ikkiga ajratiladi:

• o'rta muddatli (5–10 yillik) moliyaviy bashoratlash;

• uzoq muddatli (10 yildan ortiq) moliyaviy bashoratlash.

Moliyaviy bashoratlash moliyaviy rejalarni tuzish bosqichidan oldin sodir bo'ladi. Unda jamiyatning ma'lum bir davrdagi taraqqiyotiga bag'ishlangan moliyaviy siyosat konsepsiyasi ishlab chiqiladi. Moliyaviy bashoratlashning bosh maqsadi ma'lum bir davrda aslida mavjud bo'lish ehtimol tutilgan moliyaviy resurslarning

haqiqiy hajmi, ularni shakllantirish manbalari va foydalanish istiqbollarini aniqlashdan iborat. Moliyaviy bashoratlar moliya tizimi organlariga moliya tizimini rivojlantirish va takomillashtirishning, moliyaviy siyosatni amalga oshirish shakllari va metodlarining turli-tuman variantlarini belgilashga imkon beradi. Shu ma'noda, moliyaviy bashoratlar moliyaviy siyosatni ishlab chiqishning zaruriy qismi va bir vaqtning o'zida muhim bosqichi hisoblanadi. Ular yordamida moliya tizimining barcha sub'ektlari oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni yechishning (hal qilishning) turli ko'rinishlari ishlab chiqiladi.

Moliyaviy bashoratlash turli metodlar qo'llanishini taqoza etadi. Ularning eng asosiylari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- iqtisodiy jarayonlarni aniqlaydigan omillarga bog'liq ravishda moliyaviy reja ko'rsatkichlari rivojini belgilaydigan iqtisodiy o'lchov modelini yaratish;
- korrelyasion-regression tahlil;
- bevosita ekspertli baholash metodi.

Aniq shakllantirilgan maqsad va unga erishish vositalari asosida dasturli-maqsadli yondashuvdan foydalanadigan moliyaviy rejalashtirish metodi sifatida moliyaviy dasturlashtirish quyidagilarni ko'zda tutadi:

- yo'nalishlar bo'yicha davlat xarajatlari ustuvorligini belgilash;
- davlat mablag'lari sarflanishining samaradorligini oshirish;
- muqobil variantning tanlanishiga muvofiq ravishda moliyalashtirishni to'xtatish.

Dastur variantining tanlanishi, eng avvalo, iqtisodiy omillarga bog'liq. Bunda faqat maqsadga erishish ko'lami, ahamiyati va murakkabligi emas, balki mavjud zaxiralarning hajmi, kutilayotgan jami samara, mo'ljal amalga oshmaganda ichki yo'qotishlar ham hisobga olinadi. Moliyaviy siyosat sohasidagi uzoq va qisqa muddali maqsadlar va choralarni muvofiqlashtirishning muhim usuli sifatida dasturlashtirishdan hozirgi moliyaviy rejalashtirish amaliyotida faol foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Rivojlangan mamlakatlarda o'tgan asrning 60-yillaridan moliyaviy dasturlashtirish amalda qo'llanmoqda. Uning asosiy mohiyati besh yillik «o'zgarib turadigan» xarajatlar rejasini tuzish

bilan belgilanadi. Har yili joriy yil rejasi ko'rsatkichlarining kutilayotgan ijrosi asosida reja o'zgartiriladi. Bunda ko'rsatkichlar besh yillik shkala bo'yicha bir yil oldinga (hisobot yilidan keyingi yilga) «ko'chiriladi». Oldinda turgan birinchi yilning reja ko'rsatkichlari direktiv (majburiy), keyingi to'rt yillik ko'rsatkichlar esa mo'ljalli (orientirovkali) xarakterga ega hisoblanadi.

Hozirgi paytda dunyoning juda ko'p mamlakatlarida ishlab chiqarish maqsadlariga, resurslar va ijrochilar bo'yicha muvozanatga yo'naltirilgan ilmiy-tadqiqot, tashkiliy-xo'jalik va boshqa tadbirlar tizimidan iborat bo'lgan maqsadli kompleks dasturlar majmuasidan keng foydalanilmoqda.

5.2. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni moliyaviy tartibga solish

Zamonaviy iqtisodiy dunyo – aralash iqtisodiyot dunyosidir. Bu qoida o'ziga xos o'zgarmas haqiqat hisoblanadi va uni inkor etish mumkin emas. Dunyoning hyech bir rivojlangan mamlakatida jamiyat ustidan bozorning «mutlaq hukmron» bo'la olmaydi. Shunga qaramasdan, barcha bozor qonunlarining harakati ob'ektiv bo'lib, ularni bekor qilib bo'lmaydi. Xuddi shuningdek, bozor institutlari «nomenklatura»sining kengayishi, ular o'rtasidagi aloqalarning murakkablashuvi, yangi tizimlarning (evolyusiya yoki taraqqiyot qonunlariga muvofiq ravishda) shakllanishini ham rad etib bo'lmaydi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga davlatning ta'siri quyidagi maqsadlar uchun zarur:

• hayotiy faoliyatning umumiy sharoitlari va iqtisodiy qarorlarning amalga oshirilish asoslarini, jamiyatning xavfsizligini, mulkka egalik qilish huquqi va shaxsning erkin rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan huquqiy rejim o'rnatish va uni himoya qilish, samarali raqobatni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish davlat uchun har doim zarur;

• barqarorlashtiruvchi tadbirlarni amalga oshirish (davlat iqtisodiy o'sishning sur'atlarini, inflyasiya va bandlik darajasini tartibga solib turishi, iqtisodiyotning tarmoq va mintaqaviy tuzilmasidagi

ilg'or o'zgarishlarni rag'batlantirishi, tashqi iqtisodiy muvozanatni va milliy valyutaning kursini qo'llab-quvvatlashi lozim);

• resurslarning ijtimoiy yo'naltirilgan qayta taqsimlanishini amalga oshirish (davlat jamiyat uchun zarur bo'lgan, lekin xususiy sektor shug'ullanmaydigan ishlab chiqarish tizimini yo'lga qo'yish, ish haqi, pensiyalar, nafaqalarning minimal darajasini kafolatlashi, ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarga yordam berishi, qat'iylashtirilgan daromadlarning indeksatsiyasini amalga oshirishi zarur).

Rivojlangan har qanday davlat yirik mulkka – mamlakat milliy boyligining katta qismiga – ega bo'ladi. Bu mulk, asosan, moddiy–buyumlar shaklida (tabiiy boyliklar, binolar, inshootlar, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalari, muzeylar, qo'riqxonalar, davolash manbalari, kutubxonalar, oltin zaxiralari va h.k.) mavjud bo'lib, o'zining mo'ljallanganligiga ko'ra ular davlat boshqaruvi va iqtisodiy tartibga solishda joriy ehtiyojlarni «to'lash» uchun ishlatilmasligi kerak. Ma'lumki, hozirgi va kelajak avlodga mo'ljallangan milliy boyliklar behuda ishlatilmaydi, aksincha, ko'paytirib boriladi. Shuning uchun ham davlatning (agar, albatta, davlat hududlar, aholi, an'analar va h.k.lar majmuasi sifatida emas, balki boshqaruv organi sifatida qaralsa) haqiqiy boyligi uning markazlashtirilgan pul fondidan, ya'ni davlat moliyasining moddiy asosidan iborat ekanligi ma'lum bo'ladi. Barcha zamonaviy iqtisodiy makon uchun turli-tuman pul oqimlarining harakati va ularning bir-birlari bilan qo'shilib ketishi, o'z o'lchami bo'yicha turlicha bo'lgan pul fondlarini (shaxsiy, jamoa, kredit, rezerv, valyuta, sug'urta, byudjet, markaziy, mintaqaviy, homiylik va boshqalar) shakllantirish va ulardan foydalanish xosdir. Ularning barchasi yagona real manba – mamlakat ichida va xorijda shu yilning o'zida yaratilgan qo'shilgan qiymat – hisobidan «oziqlanadi». Bu fondlarni qayta taqsimlashning tartibi va tarkibiy tuzilmasini, ya'ni davlat uning qancha qismini o'ziga olishi va undan qanday foydalananishi, milliy xo'jalik takror ishlab chiqarishining proporsiyalari, ijtimoiy sohani ta'minlash, zaruriy rezervlarni yaratish, milliy xavfsizlikni ta'minlash imkoniyatlari va h.k.larni belgilab beradi.

Hozirgi paytda dunyoning sanoati taraqqiy etgan mamlakatlarida markazlashtirilgan pul fondlarining jami hajmi

YaIMning o'rtacha 30 foizdan 50 foizgacha tashkil etadi. Shunday qilib, qolgan barcha pul oqimlari harakatini tartibga solishning ichki imkoniyati va boshqa har qanday pul fondlarini shakllantirish sharoitlariga ta'sir ko'rsatish zamonaviy davlat moliyasi miqdoriy xarakteristikasiga borib taqaladi. Biroq, rivojlanayotgan dunyo, shuningdek o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar moliyasi uchun bu sifatlar, ularning bunday ko'lami xos emas, albatta. Bu mamlakatlarda tegishli raqamlar YaIMga nisbatan 11–17% atrofida tebranadi va aynan shu raqamlarning o'zi davlat tomonidan bu jarayonga aralashuvning yetarli darajada faol emasligidan dalolat beradi[13].

Bu jarayonlarning yanada rivojlanish tendensiyalari to'g'risida gapirilganda, qayd etish kerakki, bu o'rinda davlatning tartibga solish roli uzluksiz yuqoriga o'sib boruvchi to'g'ri chiziq sifatida qaralmaydi. Chunki rivojlangan xorij mamlakatlarida xususiy sub'ektlar daromadlarini davlat daromadlariga «oqib o'tishi»ning o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy chegarasiga erishilgan. Shunga muvofiq ravishda, G'arbning nazariy bilimlari tegishli hukumatlarni davlat ta'sirini qisqartirish yo'lidan borishlari uchun faol va muvaffaqiyatli tarzda harakat qilmoqda.

Aksincha, dunyoning rivojlanayotgan mamlakatlari va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning kelajak manzarasi boshqacharoqdir. Bu mamlakatlarda bozor tuzilmalari va institutlarining rivojlanishi va mustahkamlanishi bilan yondosh ravishda davlatning moliyaviy tartibga solishi ham kuchayib borishi kerak. Ularning tegishli iqtisodiy «chegara»ga yetishiga hali ancha bor.

Turli ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda moliyaning ahamiyatini to'liq idrok etish uchun davlat xarajatlari va davlat daromadlarining o'rni va vazifasini atroflicha tahlil qilib chiqmoq lozim.

---

[13] Xorijdagi eng buyuk zamonaviy nazariyotchilardan biri E.Xansen o'zining oxirgi asarlaridan biri bo'lgan «AQShning urushdan so'nggi iqtisodiyoti» da shunday deb yozadi: «Ijtimoiy xarajatlari eng past darajada bo'lgan mamlakatni menga ko'rsatingchi, men sizga turmush darajasi eng past bo'lgan mamlakatni aytaman». Yana u davom etib ta'kidlaydi: «Hatto Qo'shma Shtatlarda ham maorif ishiga yo'naltirilgan 100 dollar ishlab chiqarish binolari, inshootlari, mashinalar va asbob-uskunalarga sarflangan 100 dollarga nisbatan yuqoriroq bo'lgan mehnat unumdorligiga olib keladi». (Qarang: Хаксен Э. Послевоенная экономика США. – М.: Прогресс, 1966. сс.84, 147).

Dastlab, davlat xarajatlari tavsifiga murojaat qilish kerak. Chunki aynan davlat xarajatlari davlat moliyasining ijtimoiy vazifasi nimadan iborat ekanligini aniq ko'rsatadi. Shunga mos ravishda, aynan davlat xarajatlarining tarkibi, tarkibiy tuzilmasi va hajmi moliya tizimi faoliyatining natijalarini o'zida aks ettiradi va bu tizim ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonida o'z funksiyalarini bajarayaptimi yoki yo'qmi, degan muammoni aniqlashga imkon beradi.

Takror ishlab chiqarish jarayonida davlat moliyasining rolini aniqlab olish uchun ularni bir necha belgilar bo'yicha klassifikatsiya qilish mumkin.

Agar davlat xarajatlariga tovarlar yoki mehnatda ifodalangan xizmatlar qarama-qarshi turadigan bo'lsa, u holda davlat pul mablag'lari oqimlarining boshqa ne'matlarga o'ziga xos tarzda transformatsiyalashuvi sodir bo'ladi. Shu munosabat bilan bunday xarajatlarni transformatsion xarajatlarga kiritish mumkin. Ularning orasidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish lozim:

• davlat iste'moli (davlat sektori ishchilarining ish haqi, joriy ehtiyojlarni qoplash uchun davlat tomonidan sotib olingan tovarlar uchun to'lovlar, ishlab chiqarishni dotatsiyalashtirish; davlat qarziga xizmat ko'rsatish, byudjetlararo subsidiyalar va shu yerda ko'rsatilgan maqsadlar uchun foydalaniladigan ssudalar);

• davlat investitsiyalari (davlat korxonalari va tashkilotlarining asosiy kapitali va aylanma fondlarining o'sgan qismiga quyilmalar, davlat zaxiralari va rezerlari, uzoq muddatli byudjet kreditlarini yaratish).

Shunday qilib, iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda transformatsion xarajatlar davlatdan tashqari sektorda tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish hajmini bevosita o'zgartiradiki, bulardan jamiyat vaziyatga qarab foydalanadi va bir vaqtning o'zida barcha ehtiyojlarningning tarkibiy tuzilmasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Agar davlat xarajatlari turli xildagi pensiyalarni (yosh bo'yicha, nogironlik, boquvchisini yo'qotganda, alohida xizmatlari uchun) va nafaqalarni (bolalarga, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotganda, ishsizlik bo'yicha) to'lashga yo'naltirilsa, mablag' berishning o'ziga xos – transfert shakli sodir bo'ladi. Bunda mablag'lar soliq to'lovchilardan shu to'lanmalarni oluvchilarga beriladi. Bunday holda yangi qiymat yaratilmaydi. Bunday xarajatlar

transfert xarajatlar deyiladi. Bu xarajatlar jamiyat daromadlari a'zolar o'rtasida taqsimlanishini o'zgartiradi.

Davlat xarajatlari yana joriy (davlat iste'moli va transfertlar) hamda kapital xarajatlarga (davlat investitsiyalari) bo'linadi. Bunday bo'linish takror ishlab chiqarish ko'lamlari o'sishiga moliyaning ta'sirini baholash uchun muhimdir. Shuningdek, davlat xarajatlarini insonlarga (shaxsiy daromadlar) va kapitalga (joriy quyilmalar va investitsiyalar) xizmat qilish mezoni bo'yicha ham klassifikatsiya qilinishi mumkin. Bu narsa ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va uni iste'mol qilishda mazkur ulushlarni alohida hisobga olishga imkon beradi.

Davlat xarajatlarini guruhlarga ajratishda funksional prinsip mamlakat taraqqiyotining ichki muammolarini hal qilish va dunyo hamjamiyati bilan o'zaro munosabatlariga doir faoliyatini (ijtimoiy, iqtisodiy, tadqiqotchilik, boshqaruvchilik, tashqi siyosiy va boshqalar) namoyish qilishi mumkin. Ana shu narsalarning o'zi ma'lum tizimga xos ustuvor yo'nalishlarni aks ettiradi va davlat siyosati ta'sirchanligini baholashga imkon beradi. Masalan, davlatning ijtimoiy funksiyalarni bajarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari aholi kam ta'minlangan qatlamlarining tabaqalashtirish, tibbiy xizmat, uy-joy, kafolatlangan minimal pensiya va nafaqalar olishga tegishli sharoitlarni yaratadi, ijtimoiy munosabatlar barqaror bo'lishini ta'minlaydi. Bularning barchasi talabning hajmi va tarkibiy tuzilmasiga keskin ta'sir ko'rsatadi va bu narsa quyidagilarda namoyon bo'ladi:

• ijtimoiy subsidiya oluvchilar aholining moddiy ne'matlar iste'moli qismiga nisbatan barqaror to'lovga qobiliyatli talabning barqarorligini ta'minlaydi;

• ijtimoiy-madaniy soha tashkilotlarini joriy saqlash uchun tovarlar va xizmatlarni davlat tomonidan sotib olinishi bozorning juda ko'p bo'g'inlarida talab va taklif o'rtasidagi muvozanatga o'z ta'sirini ko'rsatadi;

• maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va ijtimoiy ta'minot ob'ektlarining kengaytirilishi,uy-joy qurilishiga davlat dotatsiyalari bilan birgalikda, faqat qurilish materiallariga emas, balki qurilish industriyasi bilan bog'liq sanoatning boshqa alohida tarmoqlari

uchun ham chuqur bozorni yaratadi, uzoq muddatli foydalanishga mo'ljallangan narsalar uchun talabni oshiradi.

Bundan tashqari, davlatning ijtimoiy-madaniy tadbirlarga bog'liq xarajatlari ayni zamonda malakali ishchi kuchini tayyorlashga yo'naltirilgan investitsiyalardan iboratdir. Bunday tadbir zaminida ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish va tadbirkorlik sohasini qo'llab-quvvatlashga doir strategik chora borligi ham yaqqol ko'rinadi. Davlatning boshqa funksiyalarini amalga oshirilishi jarayonida ham, xususan, sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarini subsidiyalashtirish va kreditlashtirishda, infratuzilma ob'ektlarini yaratish va ularni takomillashtirishda, harbiy qurilish uchun qurol-aslahalarni sotib olishda, davlat qarzlarini qaytarish va ular bo'yicha foizlarni kamaytirishda ham bozor kon'yunkturasini keskin o'zgartiradi. Yuqorida sanab o'tilgan xarajatlar hajmining o'zgartirilishi investitsiyalar o'lchamiga, jami talabning hajmiga va taklifning tarkibiy tuzilmasiga bevosita o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Shunday qilib, davlat xarajatlari barcha talab-ehtiyojlarning qondirilishida ijobiy tarkibiy qism hisoblanishi mumkin. Teskari holatlarda esa, ya'ni harbiy, boshqaruv, mafkuraviy xarajatlar salmog'i ko'tarilib, shuningdek, davlat qarzlariga xizmat qilish xarajatlari hajmi kattalashganda davlat xarajatlari faqat sun'iy ijtimoiy talablarning o'sishiga olib keladiki, ular oxir-oqibatda, qutilib bo'lmaydigan vayronagarchilik kuchlar(i)ni vujudga keltiradi. (Jahon amaliyotida bunday misollar juda ko'p, masalan, o'tgan asrning 70-80—yillarida butun kapitalistik dunyoni qamrab olgan inflyasiya, 1998 yilning avgustida Rossiyada sodir bo'lgan moliyaviy tanazzul va boshqalar).

Umumdavlat pul fondi mablag'larining sarf etilishi, shubhasiz, davlatning takror ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishini moddiy jihatdan ta'minlaydigan resurslarning mobilizatsiya qilinishini taqoza etadi. Qo'shilgan qiymatni moliyaviy qayta taqsimlashning dastlabki bosqichida davlat daromadlari – YaIM va MDning bir qismini qaytarilmaslik sharti bilan davlatning ixtiyoriga o'tkazishga doir iqtisodiy munosabatlar xizmat qiladi.

Davlat daromadlarining hajmi va tarkibi bilan manipulyasiya qilish vositasida umumishlab chiqarish ko'rsatkichlarini tartibga

solish imkoniyati quyidagi ob'ektiv shart-sharoitlar bilan izohlanadi. Jismoniy va yuridik shaxslar ega bo'lgan va o'zlarining joriy xarajatlari hamda investitsiyalarini to'lash uchun foydalaniladigan resurslar bir qismining davlat ixtiyoriga o'tkazilishi yuqoridagi ijtimoiy tizim sub'ektlaridagi daromad darajasini pasaytiradi va jami iste'molning tarkibiy tuzilmasini o'zgartiradi. Yuqoridagi tartibda davlatlashtirish ijtimoiy tabaqalanish darajasini o'zgartirishga va ishlab chiqarish samaradorligining yetarli darajada asoslanmagan past yoki yuqori chegaralarini cheklab turishga imkon beradi. Bu narsaga, birinchidan, aholining kam ta'minlangan tabaqalariga, shuningdek zararga ishlayotgan yoki past rentabelli korxonalarga ma'lum bir imtiyozlarni taqdim etish orqali erishiladi. Ikkinchidan, ustama daromadlarning bir qismini qarama-qarshi yo'nalishda yo'naltirish vositasida (masalan, mehnatni rag'batlantirish yoki meros sifatida o'tadigan mol-mulk, yoki mahsulotlar bahosi sog'lom faoliyat uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlardan yuqori bo'lgan daromadlarning shakllanishiga olib kelsa) qo'lga kiritish mumkin.

Umumiy tarzda, davlat daromadlarining olinishi quyidagilarga ta'sir etadi deb ta'kidlash mumkin:

- baholarni shakllantirishga (bu, asosan, egri (bilvosita) soliqlar);
- ishlab chiqarish xarajatlariga (mol-mulk qiymatidan, iste'mol fondidan olinadigan soliqlar, ijtimoiy yo'nalishdagi byudjet tashqari ajratmalar);
- jamg'armalar hajmiga (investitsiya imtiyozlari);
- bandlik va shaxsiy iste'molga (mehnat haqi fondidan olinadigan soliqlar, aholi bandlik fondiga ajratmalar va h.k.lar)[14].

Yuqoridagilardan tashqari, davlat daromadlari ko'rinishlari va ularni undirish mexanizmlarining xilma-xilligi davlatga ma'lum bir tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabni maqsadli yo'nalishda tartibga solish, eng samarali texnologiyalar, import mahsulotlari va boshqalarni tanlashga imkoniyat beradi. Ma'lumki, rivojlangan

[14] Davlat daromadlarining barchasi u yoki bu darajada takror ishlab chiqarish sub'ektlarining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini tartibga solib, ijtimoiy munosabatlarning barcha turlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi, albatta. Shuning uchun ham ularni iqtisodiy ko'rsatkichlarning ma'lum bir guruhiga ustuvor ta'sir yo'nalishi bo'yicha klassifikatsiya qilinishi shartli xarakterga egadir.

zamonaviy davlatlarda markazlashtirilgan pul oqimlarining katta qismi soliqlar yordamida shakllantiriladi. Ularning umumiy darajasi global pasaytirilsa va bu hol sof daromadlar, talab, bandlikning oshishiga olib kelsa, tadbirkorlik tashabbusini faollashtirsa, bunday oshirilish bozor kon'yunkturasini «muzlatish» dagi ishonchli vosita.

Soliqlarning har bir aniq turi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga keltirishning tabaqalashtirilgan yo'nalishiga ega. Masalan, ijtimoiy-madaniy soha xo'jalik hisobidagi muassasalarining soliqlardan ozod qilinishi yoki ularga ko'pgina soliq imtiyozlarining taqdim etilishi jamiyatdagi madaniy-ma'rifiy salohiyatni oshirishga, uning axloqiy sog'lig'ining mustahkamlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Aholi daromadlari va mol-mulkini soliqqa tortishda ijtimoiy yo'naltirilganlikning kuchaytirilishi (soliq asosi va soliq ustamalarining ko'p bolali oilalar, nogironlar va faxriylar uchun kamaytirilishi), o'z mohiyatiga ko'ra shu maqsadlar uchun davlat xarajatlari ko'paytirilishganini anglatadi va jamiyat tuzumining ijtimoiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi va aksiya egalariga to'lanadigan dividentlarni soliqqa tortishda tabaqalashtirilgan holda yondashish, foyda nisbatni o'zgatiradi. Ularning birinchi qismiga tegishli bo'lgan stavkalarning kamaytirilishi va bir vaqtning o'zida ikkinchi qismi yuqoriroq stakalarda soliqqa tortilishi o'z-o'zini moliyalashtirish imkoniyatlarini oshiradi, uzoq muddatli istiqbolda esa hatto, kompaniyaning haqiqiy egalari tarkibi o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Agar korporatsiyaning taqsimlanmagan foydasiga nisbatan soliqlar oshirilsa va dividentlarga nisbatan ular kamaytirilsa, teskari vaziyat vujudga kelishi kuzatiladi. Mehnatga mo'ljallangan xarajatlarning yuqori darajada soliqqa tortilishi ishlab chiqarish kapital sig'imining oshirilishini foydali qilib qo'ysa, korxona mol-mulkiga nisbatan soliqlarning o'sishi esa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni kapital texnikaviy tuzilishi pasayishiga sabab bo'ladi.

Davlat boji bitimlarning sodir bo'lishidan manfaatdor bo'lgan u yoki bu shaxslar uchun yuridik xizmat ko'satishni tartibga solishga imkon beradi. Bojxona bojlari esa milliy va xorijiy ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ular oshgan paytda tovarlar qimmatlashadi va tashqi savdo aylanmasi

qisqaradi. Va aksincha, ularning pasaytirilishi va bekor qilinishi tashqi savdoning kengayishiga, baholar o'sishining sekinlashuviga, ichki va dunyo bozorlarida raqobat kuchayishiga olib keladi.

Davlat foydasiga mablag'larni undirish va soliq to'lovchilar xulq-atvoriga xos munosabatlar o'rtasidagi sababiy-oqibat bog'liqlikni tahlil qila turib, shartli-doimiy va shartli-o'zgaruvchan soliqlar to'g'risida to'xtalib o'tmaslik mumkin emas. Birinchi guruhga kiruvchi soliqlarning (korxonaning mol-mulkidan olinadigan soliqlar, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanadigan shaxslardan olinadigan qat'iy soliq va boshqalar) iqtisodiy tavsifi tannarxning shartli-doimiy xarajatlari bilan bir xildir, ya'ni ularning miqdori ishlab chiqarish va sotuv darajasiga bog'liq emas. Ularning yuridik shaxslar zimmasiga yuklangan barcha soliq yukidagi salmog'i faoliyat hajmi o'sishiga proporsional ravishda pasayadi. Bu, bir tomondan, zararga ishlayotgan ishlab chiqarishlarning vayron bo'lishini tezlatsa, ikkinchi tomondan, istiqbolli sektorga qo'shimcha erkinlik va afzallik ato etadi, ishbilarmonlik faolligi va kapitallarning o'rinli qo'llay olmayotgan sohalardan yuqori samara berayotgan sohalarga oqib o'tishini rag'batlantiruvchi omilga aylanadi[15]. Bundan tashqari, qat'iy soliqlarning undirilishi ma'lum ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy faoliyati natijalariga bog'liq bo'lmaganligi uchun Davlat byudjeti daromadlari ayrim qismlari to'ldirilishini kafolatlaydi.

Shakllangan kapital tuzilmasiga nisbatan pul mablag'larini shartli-o'zgaruvchan tartibda umumdavlat fondiga olinishi konservativligiga qaramasdan soliq to'lovchilarning ish faolligi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langandir. Takror ishlab chiqarish sub'ektlari faoliyati qancha samarali bo'lsa, ulardan undirilishi lozim bo'lgan shartli-o'zgaruvchan soliqlarning (masalan, foydadan olinadigan soliq miqdori) o'lchami shuncha yuqori bo'ladi. Agar bu soliqlarni

[15] Oqimlarning yo'nalishi bozor ehtiyojlari bilan aniqlanib, byurokratik tartibga solish talab etilmasligi bu yerda e'tiborga loyiq bo'lgan holatlarning yana biridir. Biroq shartli-doimiy soliqlarni o'rnatishda tarmoq xususiyatlarini inkor etish, xususan, rentabellik me'yorining tabiiy pastligi bilan xarakterlanadigan faoliyat turlari va resurs sig'imli ishlab chiqarishlar uchun imtiyozlardan voz kechish ijtimoiy qarama-qarshiliklar kuchayishiga olib keladi.

undirish mexanizmi tadbirkorlik tashabbusining deyarli bil xil yoki proporsional darajadagi yuklamasini ta'minlashga imkon bersa (boshqacha so'zlar bilan aytganda, davlat oldida soliq to'lovchilar majburiyatlarining nisbiy tengligiga erishilsa), u holda bu narsa, shak-shubhasiz, ijtimoiy qarama-qarshiliklar va bosimni yumshatadi. Shunday qilib, yuqorida bayon qilinganlardan ko'rinib turibdiki, davlat daromadlari va davlat xarajatlari moliya mazmunini namoyon etuvchilar sifatida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada sodir bo'layotgan jarayonlarga juda kuchli ta'sir o'tkazib, ularning o'sishi va yo'nalishini keskin o'zgartirib yuborishi mumkin.

Shu yerning o'zida byudjet yordamida tartibga solish (makro- va mikroko'rsatkichlarga faqat markaziy byudjet daromadlari va xarajatlari majmuiga bog'liq siyosatni o'zgartirish orqali) moliyaviy tartibga solishning barcha sohasini qamrab olaolmaydi. Chunki taqsimlash va qayta taqsimlashda moliya tizimi har bir fondining ta'siri tartibga soluvchi bo'lishi kerak. Xususan, hozirgi paytda rivojlangan mamlakatlarda byudjetdan tashqari va maxsus fondlar birgalikda markaziy byudjetlar hajmining 1/3 qismidan × qismigacha tashkil etmoqda. Bundan tashqari, bu yerda yana ikkita muhim yo'nalishlar ham mavjud. Bular byudjet defitsitining tarkibiy tuzilmasini shakllantirish va byudjetlararo munosabatlarni tartibga solishdir[16].

Demak, takror ishlab chiqarish me'yorlarini o'zgartirish maqsadida moliyaviy munosabatlarning barcha yo'nalishlaridan foydalanish bo'yicha davlat tomonidan tashkil qilinadigan faoliyatga ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni moliyaviy tartibga solish deyiladi. U kishilik jamiyatining tabiiy taraqqiyoti natijasida dunyoga kelgan hamda iqtisodiyot va ijtimoiy soha sog'lom faoliyat ko'rsatishining ajralmas qismi hisoblanadi. Moliyaviy tartibga solish sub'ekti davlat tuzilmalari bo'lsa, ob'ekti ijtimoiy tizim ishtirokchilarining daromadlari va xarajatlaridir.

Makro- va mikrodarajada jamiyat ehtiyojlarini maksimal ta'minlaydigan jamg'armalarni taqsimlash me'yorlarini o'rnatish

[16] Moliyaviy tartibga solish yuqorida keltirilgan elementlar mazmunini ochib berish maxsus tadqiqot ob'yekti hisoblanadi va mazkur darslik doirasidan chetga chiqadi.

moliyaviy tartibga solish jarayonida yechiladigan asosiy vazifa hisoblanadi. Bu narsa shaxsiy, jamoa va ijtimoiy manfaatlar, qadriyatlar va boyliklarning oqilona inobatga olinishini ko'zda tutadi va samarali ishlayotgan bozor mexanizmi bilan davlat ta'siri tizimini qo'shish muammolariga doir moliyaviy yo'nalishini aks ettiradi.

Bozor ho'jaligining moliyaviy tartibga soluvchilariga quyidagilar kiradi:

- byudjetga soliqli va soliqdan tashqari to'lovlar;
- moliyaviy imtiyozlar va majburiy choralar;
- byudjet tashkilotlarining xizmat xarajatlari;
- umumiy va maqsadli subsidiyalar, shu jumladan, davlat buyurtmalarini to'lashga mo'ljallanganlari;
- byudjetdan tashqari fondlarning daromadlari va xarajatlari;
- davlat korxona va tashkilotlarining daromadlari va xarajatlari.

Moliyaviy ta'sir ko'rsatishga tartibga solishning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

- to'g'ridan-to'g'ri (bevosita);
- egri (bilvosita);
- aralash.

Moliyaviy ta'sir ko'rsatishning to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish shakli quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

- bevosita umumdavlat soliqlarini undirish yordamida;
- taraqqiyot byudjetidagi xarajatlarni moliyalashtirish jarayonida;
- byudjet va markazlashtirilgan byudjetdan tashqari fondlarga soliqlar va to'lovlar stavkalarini oshirilgan yoki kamaytirilgan tarzda qo'llash yo'li bilan;
- davlat xarajatlarining normativlari o'lchamini o'zgartirish orqali;
- moliyaviy intizomni buzganligi uchun jarimalar, penyalarni undirish natijasida.

Bularning barchasi, o'z navbatida, takror ishlab chiqarish sub'ektlari daromadlari darajasini va bozor kon'yunkturasini bevosita o'zgartiradi.

Tartibga solishning bilvosita shakllari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- davlat tomonidan bilvosita soliqqa tortish;
- davlat joriy xarajatlarini amalga oshirish.

Moliyaviy ta'sir ko'rsatishning aralash shakllari orasidan quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- mahalliy soliqlar;
- byudjetga soliqdan tashqari to'lovlar tizimi;
- faoliyatning alohida turlari va tadbirlarni imtiyozli soliqqa tortish va imtiyozli moliyalashtirish;
- davlat korxonalari va tashkilotlari fondlari hamda markazlashtirilmagan byudjetdan tashqari fondlarni shakllantirish va ulardan foydalanish normativlari.

Davlat daromadlari va davlat xarajatlarining konkret turlari, ularni jalb qilish va taqdim etish metodlari masalaning tashkiliy tomonlari bilan birgalikda moliyaviy tartibga solish usullarini o'zida mujassam etadi. Mablag'larni undirish va moliyalashtirishni taqdim etishning aniq prinsiplari bunday ta'sir yo'nalishini aniqlab beradi. Va nihoyat, moliyaviy qonunchilik va hokimiyatning vakolatli tizimlari moliyaviy tartibga solishni amalga oshirish uchun tashkiliy imkoniyatlarni ta'minlaydi. Moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratilgan qiymatni taqsimlash jarayoniga kirib borib, davlat moliyasi markazlashtirilmagan pul fondlarini shakllantirishga ham faol ta'sir ko'rsatadi. Bu narsa, o'z navbatida, mablag'larning individual doiraviy aylanishini ta'minlashga sharoit yaratib beradi.

Oxir oqibatda moliyaviy tartibga solish, davlat ta'sirini ta'minlashning boshqa shakllari (foiz darajasi, bojxona bojlari darajasi, davlat korxonalari mahsuloti bahosi, valyuta kursi, pul massasining hajmi va tarkibiy tuzilmasi, ma'muriy-qonunchilik faoliyati va boshqalarga ta'sir ko'rsatish) bilan birgalikda asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar rivojida ijobiy o'zgarishlar bo'lishini ta'minlashi mumkin. Biroq amaliyotda bu narsa ancha murakkab bo'lib, u chuqur va har tomonlamali nazariy ishlanmalar va murakkab matematik hisob-kitoblarni talab qiladi. Mazkur sohada bunday yirik tadqitqotlar yo'qligi, albatta, o'z ta'siriniko'rsatadi. Bu yerda tasodifan «baxtli bilet» topilishi mutlaqo mumkin emas. Shuningdek, «metod» sifatida moliyaviy tartibga solish cheklanganligini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. YaIMning hajmi va o'sish sur'atlari; davlat undirmalarining iqtisodiy jihatdan yo'l quyilishi mumkin bo'lgan maksimal darajasi; boshqa

«aralash» regulyatorlarning ta'siri; ijobiy samaraning majburiy sharti sifatida siyosiy barqarorlik va puxta o'ylangan umumiy iqtisodiy yo'nalishning (joriy va uzoq muddatli) mavjudligi kabilarni, bu o'rinda, ana shunday ob'ektiv cheklashlar qatoriga kiritish mumkin.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Moliyaviy rejalashtirish deb nimaga aytiladi?
- «Moliyaviy rejalashtirish» tushunchasi o'z ichiga nimalarni oladi?
- Moliyaviy rejalashtirishning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
- Moliyaviy rejalashtirish jarayonining qanday asosiy bosqichlarini ajratib ko'rsatish mumkin?
- Moliyaviy rejalarning qanday turlari mavjud?
- Strategik moliyaviy reja, hyech bo'lmaganda, qanday savollarga aniq javob bermog'i lozim?
- Joriy moliyaviy rejalashtirishning asosiy funksiyalari nimalardan iborat?
- Moliya tizimi alohida bo'g'inlarining nisbiy mustaqilligi qanday moliyaviy rejalar ishlab chiqilishi zarurligini belgilab beradi?
- Moliyaviy rejalashtirishning umumdavlat va hududiy darajalariga nimalar kiradi?
- Balansda aks ettirilayotgan aholining pul daromadlari o'zining manbasiga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?
- Balansda aks ettirilayotgan aholining pul xarajatlari qanday guruhlardan iborat bo'ladi?
- Ma'lum bir muddatni qamrab olishiga qarab, moliyaviy rejalar qanday guruhlarga bo'linishi mumkin?
- Biznes-rejaning tarkibida moliyaviy reja qanday yo'nalishlar bo'yicha ishlab chiqiladi?
- Moliyaviy bashoratlash deb nimaga aytiladi?
- Nazariya va amaliyotda moliyaviy bashoratlash nimalarga ajratiladi?
- Moliyaviy bashoratlash jarayonida qanday metodlardan foydalaniladi?

• Moliyaviy rejalashtirishning metodi sifati moliyaviy dasturlashtirish nimalarni ko'zda tutadi?

• Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga davlatning ta'siri qanday maqsadlar uchun zarur?

• Turli ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda moliyaning rolini to'liq idrok etish uchun nimalarni atroflicha tahlil qilib chiqmoq lozim?

• Davlatning transformatsion xarajatlari tarkibiga nimalar kiradi?

• Davlat xarajatlari ijtimoiy munosabatlarning barqarorligini qo'llab-quvvatlab, jami talabning hajmi va tarkibiy tuzilmasiga keskin ta'sir ko'rsatadi va bu narsa nimalarda namoyon bo'ladi?

• Umumiy tarzda, davlat daromadlari qaysi sohalarga ta'sir etishi mumkin, deb ajratib ko'rsatsa bo'ladi?

• Bozor xo'jaligining moliyaviy tartibga soluvchilariga nimalar kiradi?

• Moliyaviy ta'sir ko'rsatishga qanday tartibga solish shakllari xos?

• Moliyaviy ta'sir ko'rsatishning to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish shakli qanday namoyon bo'ladi?

• Tartibga solishning egri shakllari o'z ichiga nimalarni oladi?

• Moliyaviy ta'sir ko'rsatishning aralash shakllari orasidan qaysilarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin?

6-BOB.
MOLIYAVIY NAZORAT

6.1. Moliyaviy nazorat: mazmuni, sohalari, ob'ekti, predmeti, tizimi, vazifalari, prinsiplari

Moliyaviy nazorat iqtisodiy kategoriya sifatida moliyaga ob'ektiv xos bo'lgan nazorat xususiyatining amalda namoyon bo'lishidir. Odatda, moliyaviy nazorat quyidagi ikki yo'nalishda qaraladi:

• barcha iqtisodiy sub'ektlarning moliyaviy qonunchilik va moliyaviy intizomga rioya qilishi ustidan maxsus tashkil etilgan nazorat organlarining qat'iy tartibga solingan faoliyati;

• moliyaviy operatsiyalarning samaradorligini va maqsadga muvofiqligini ta'minlash maqsadida makro- va mikrodarajada moliya hamda pul oqimlarini boshqarishning ajralmas qismi.

Moliyaviy nazoratning har ikki yo'nalishi bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lsa-da, nazoratning maqsadi, metodi va sub'ektlariga muvofiq ravishda farqlanadi ham. Agar birinchi holda nazoratning huquqiy va miqdoriy tomonlari ustunlik qilsa, ikkinchi holda moliyaviy nazoratning tahliliy tomoniga katta e'tibor beriladi.

Davlat, korxona va tashkilotlarning barcha moliyaviy faoliyati ustidan turli darajadagi qonunchilik va ijroiya hokimiyati organlari, shuningdek maxsus tashkil etilgan muassasalar tomonidan amalga oshiriladigan nazoratga moliyaviy nazorat deyiladi. Bu nazorat, eng avvalo, pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonida moliyaviy-iqtisodiy qonunchilikka rioya etilishi, moliyaviy-xo'jalik operatsiyalarining samaradorligini baholash va amalga oshirilgan xarajatlarning maqsadga muvofiqligi ustidan nazoratni o'z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, moliyaviy nazorat u yoki bu moliyaviy harakat amaliyotini baholash bilan cheklanmasdan, balki o'z tahliliy yo'nalishiga egadir.

Moliyaviy nazorat qiymat shaklida amalga oshiriladigan nazorat bo'lganligi uchun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining barcha sohalarida amalga oshiriladi va pul fondlari harakatining barcha jarayonlarida, shu jumladan, moliyaviy natijalarni idrok etish

jarayonida ham qatnashadi. Shuning uchun ham moliyaviy nazoratning ob'ekti pul munosabatlari hisoblanadi.

Moliyaviy nazoratning predmeti quyidagi moliyaviy ko'rsatkichlardan iborat:

- turli darajadagi byudjetlarning daromadlari va xarajatlari;
- soliq to'lovlarining hajmlari;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning daromadlari;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning muomala xarajatlari;
- tannarx va foyda;
- uy xo'jaliklarining daromadlari va xarajatlari;
- va boshqalar.

Moliyaviy nazorat predmeti bo'lgan yuqoridagi ko'satkichlarning ko'plari hisobli ko'rsatkichlar jumlasiga kiradi, va bu narsa, o'z navbatida, ular amaldagi qonuniy hujjatlarga qay darajada muvofiq, to'g'ri va ishonchli ekanligini tekshirishni taqozo etadi.

Moliyaviy nazorat moliya funksiyalarining amalga oshirilish shakli bo'lib xizmat qiladi. U davlat va boshqa barcha iqtisodiy sub'ektlarning manfaatlari va huquqlarini ta'minlashga qaratilgan.

Iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda moliyaviy nazorat, o'zaro ta'sirchan hamda mustaqil bo'lgan ikki sohaga bo'linadi[17]:

- davlat moliyaviy nazorati;
- davlatdan tashqari moliyaviy nazorat.

Davlat moliyaviy nazorati – davlatning asosiy qonunlariga tayanadigan va hokimiyat hamda aniq boshqaruv organlari iqtisodiy-huquqiy harakatining ma'lum maqsadga yo'naltirilgan tizimidir. Moliyaviy nazoratni tashkil etishda mamlakat Konstitutsiyasi hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Uning huquqiy reglamenti davlatning tipi, ijtimoiy-siyosiy yo'nalishi, iqtisodiy tarqqiyot darajasi, mulkchilik shakllari nisbatiga bog'liq.

Davlat moliyaviy nazorati YaIM taqsimlanishining qiymat

[17] Ayrim iqtisodchi olimlarning fikricha, moliyaviy nazorat tizimi o'z ichiga quyidagilarni oladi: davlat moliyaviy nazorati; kontragentlar bilan moliyaviy-hisob-kitob munosabatlari jarayonidagi nazorat; davlatdan tashqari moliyaviy nazorat. (Qarang: Финансы, налоги и кредит. Учебник. Изд. 2-е, доп. и перераб. /Под ред. д.э.н., проф. И.Д.Мацкуляка. – М.: Изд-во РАГС, 2007. С.23).

proporsiyalarini kuzatishga qaratilgan. Bu nazorat davlat moliyaviy resurslarini shakllantirish, to'liq va uzliksiz tushib turishi va maqsadli foydalanish bilan bog'liq pul resurslari harakatining barcha tarmoqlari (tarqatiladi) tegishli hisoblanadi.

Davlat moliyaviy nazorati davlatning moliya siyosatini amalga oshirishga va moliyaviy barqarorlik uchun sharoitlar yaratishga qaratilgan. Bu narsa, eng avvalo, barcha darajalardagi byudjetlar va byudjetdan tashqari fondlarni ishlab chiqish, muhokama qilish, tasdiqlash va ijro etish, korxona va tashkilotlar, banklar va moliyaviy korporatsiyalarning moliyaviy faoliyati ustidan nazoratni anglatadi. Umummilliy iqtisodiy manfaatlarga, aloqador bo'lsa, davlat moliyaviy nazoratchilari ham davlat sektorida ham xususiy va korporativ biznes sektorida taftish va tekshirishlarni amalga oshirish huquqiga egadir. Biroq iqtisodiyotning davlatdan tashqari sektorida davlat tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat faqat soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni ham qo'shib olgan holda davlat oldidagi pul majburiyatlari qanday bajarilayotgani, ularga ajratilgan byudjet subsidiyalari va kreditlarini sarflashda maqsadga muvofiqlilik va qonuniylikka rioya qilinishi, shuningdek, hukumat tomonidan belgilangan pul hisob-kitoblarini tashkil etish, buxgalteriya hisobi va hisobotni yuritish qoidalarini nazorat qilish ham qamrab oladi.

Davlatdan tashqari moliyaviy nazorat ikkiga bo'linadi: ichki (firma ichidagi, korporativ) va tashqi (auditorlik)[18].

Moliyaviy nazoratning davlat va davlatdan tashqari sohalari nazoratni amalga oshirish metodlari o'xshashligiga qaramasdan, pirovard maqsadlariga ko'ra bir-biridan tubdan farq ham qiladi. Davlat moliyaviy nazoratining bosh maqsadi davlat xazinasiga resurslarni tushirishni maksimallashtirish va davlat boshqaruv xarajatlarini minimallashtirish bo'lsa, bunga qarama-qarshi ravishda davlatdan tashqari moliyaviy nazoratning (ayniqsa, firma ichidagi) bosh maqsadi joylashtirilgan kapitaldagi foyda normasini oshirish maqsadida davlat foydasidagi ajratmalar va boshqa xarajatlarni minimallashtirishdan iborat. Bir vaqtning o'zida moliyaviy nazorat-

[18] Davlatdan tashqari moliyaviy nazorat xususida ushbu bobning 6.4-paragrafida batafsilroq to'xtaliniladi.

ning har ikki sohasi amaldagi qonunlarning huquqiy doirasi bilan cheklab qo'yilgan.

Pul munosabatlari, moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanishdagi qayta taqsimlash jarayonlari, shu jumladan, barcha darajalardagi va xo'jalikning barcha bo'g'inlaridagi pul fondlari shaklidagi moliyaviy resurslar moliyaviy nazoratning ob'ekti hisoblanadi. Tekshiruvlarning bevosita predmeti sifatida foyda, daromadlar, rentabellik, tannarx, muomala xarajatlari kabi qiymat ko'rsatkichlari maydonga chiqadi. Puldan foydalanish orqali va ayrim hollarda pulsiz (masalan, barter bitimlari) amalga oshiriladigan opreatsiyalarning barchasi moliyaviy nazoratning sohasi hisoblanadi.

Moliyaviy nazorat o'z ichiga quyidagi tekshiruvlarni oladi:

- iqtisodiy qonunlarning talablariga rioya etish (MDni taqsimlash va qayta taqsimlash porporsiyalarining optimalligi);
- byudjet rejasini tuzish va ijro etish (byudjet nazorati);
- korxona va tashkilotlar, byudjet muassasalariga tegishli bo'lgan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish;
- o'zaro soliq munosabatlari.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda moliyaviy nazorat tizimi, asosan, bir tipda bo'lib, quyidagi qismlardan tashkil topadi:

- bevosita mamlakatning parlamenti yoki prezidentiga bo'ysunuvchi hisob palatasi. Bu tashkilotning bosh maqsadi davlat mablag'larining sarflanishi ustidan umumiy nazoratni o'rnatishdir;
- asosan soliqli daromadlarning davlat xazinasiga kelib tushishini nazorat qiluvchi va mamlakat prezidenti, hukumati yoki moliya vazirligiga bo'ysunuvchi soliq muassasi;
- quyi tashkilotlarni tekshiruvchi va taftish qiluvchi davlat tashkilotlari tarkibidagi nazorat qiluvchi organlar;
- hisobot hujjatlarining ishonchliligini va moliyaviy operatsiyalarning qonuniyligini tijorat asosida tekshiruvchi davlatdan tashqari nazorat xizmatlari;
- asosiy vazifasi xarajatlarni qisqartirish, moliyaviy oqimlarni optimallashtirish va foydani oshirish bo'lgan ichki nazorat xizmatlari.

O'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda moliyaviy nazorat tizimi ba'zi bir maxsus organlarni ham qamrab oladi. Ana

shunday organlar qatoriga Markaziy bank, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqalarni kiritish mumkin.

Bozor xo'jaligi asoslarining mustahkamlanib borishi bilan moliyaviy nazoratni tashkil etish masalalari yanada huquqiyroq qiyofaga ega bo'lib, sekin-astalik bilan g'arb modeliga yaqinlashadi. Bu model amaliyotda o'z samaradorligini yaqqol ko'rsatgan[19].

Moliyaviy nazoratning oldida turgan eng asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

- pul fondlarining o'lchami va moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyoj o'rtasidagi mutanosiblikka (balanslilikka) ta'sir ko'rsatish;
- davlat byudjeti oldidagi majburiyatlar o'z vaqtida va to'liq bajarilishini ta'minlash;
- moliyaviy resurslarni ko'paytirishning ichki xo'jalik imkoniyatlarini qidirib topish;
- va boshqalar.

Jahon hamjamiyati ko'p yillik tajriba asosida moliyaviy nazoratni tashkil etishga doir asosiy prinsiplarini ishlab chiqqanki, hozirgi paytda dunyoning har bir sivilizatsiyalashgan davlati ularga rioya qilishga intiladi. Bu prinsiplar INTOSAI[20] ning Lima deklaratsiyasida o'z aksini topgan. Ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- mustaqillik;
- ob'ektivlik;
- kompetentlik (layoqatlilik, qodirlik);
- oshkoralik.

Moliyaviy nazorat mustaqilligi nazorat organining moliyaviy jihatdan mustaqilligi, nazorat organlari rahbarlarining vakolat muddatlari parlament muddatlaridan uzoqligi, shuningdek ularning konstitutsion yo'nalishi bilan ta'minlanishi kerak. Ob'ektivlik va kompetentlik (layoqatlilik, qodirlik) nazoratchilar tomonidan amaldagi qonunchilikka so'zsiz itoat etilishini, taftish ishlarini

[19] AQSh Kongressining ma'lumotlariga ko'ra, oxirgi 50 yil ichida federal nazorat-taftish organlarining faoliyatidan olingan jami iqtisodiy samara 500 mlrd. dollardan kam bo'lmagan. Qarang: Соменков А.Д. Парламентский контроль за исполнением государственного бюджета. – М.: Экономика, 1998. С. 79.

[20] INTOSAI – dunyoning 178 mamlakati oliy nazorat organlarining Xalqaro tashkiloti. Uning doirasida mintaqaviy tashkilotlar ham amal qiladi. Ulardan biri YEVROSAI bo'lib, u oliy Yevropa nazorat organlari tashkilotidir.

amalga oshirishning belgilangan o'rnatilgan andozalariga qattiq rioya etish asosida nazoratchilar ishining yuqori kasbiy darajada bo'lishini taqoza etadi. Oshkoralik davlat nazoratchilarining jamotchilik va ommaviy axborot vositalari bilan doimiy aloqada bo'lishini ko'zda tutadi.

Ana shu asosiy prinsiplardan amaliy yo'nalish kasb etuvchi quyidagi boshqa moliyaviy nazorat prinsiplari kelib chiqishi mumkin:

- natijalilik;
- nazoratchilar tomonidan talab qilinadigan talablarning aniqligi va mantiqiyligi;
- nazorat sub'ektlarining sotib olinmasligi;
- tekshirish va taftish hujjatlarida keltirilgan ma'lumotlarning asoslanganligi va isbotlanganligi;
- preventivlik (moliyaviy buzilmalar ehtimolining ogohlantiruvchanligi);
- moliyaviy jinoyatlar bo'yicha shubhalanilayotgan shaxslarning sudgacha aybsizlik prezumpsiyasi;
- turli nazorat organlari faoliyatlarining muvofiqlashtiruvchanligi;
- va boshqalar.

Har bir davlat, odatda, moliyaviy nazoratni tashkil qilish tizimiga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi qonunlar qabul qilayotgandi. yuqoridagi prinsiplarga tayanadi. Bir vaqtning o'zida, har bir davlatda nazorat harakatlarining o'z reglamenti (tartibi) mavjud bo'lib, bu narsa pirovardida moliyaviy nazorat natijalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

6.2. Moliyaviy nazorat turlari, shakllari va metodlari

Moliyaviy nazoratning muvaffaqiyatli va samarali o'tkazilishi uning tashkil etilish darajasiga hamda nazorat turlari, shakllari va o'tkazish metodlariga bog'liq.

Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi sub'ektlarga ko'ra uning quyidagi turlari mavjud:

- umumdavlat moliyaviy nazorati;
- idoraviy moliyaviy nazorat;

- xo'jalik ichidagi moliyaviy nazorat;
- jamoatchilik moliyaviy nazorati;
- mustaqil moliyaviy nazorat.

Umumdavlat moliyaviy nazorati davlat hokimiyat organlari (prezident, hukumat, Oliy majlis, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladi. Bu turdagi moliyaviy nazoratning bosh maqsadi daromadlar tushib turishi va davlat xarajatlarining sarflanishi bo'yicha davlat va jamiyat manfaatlarini ta'minlashdan iborat.

Idoraviy moliyaviy nazorat vazirliklarning nazorat-taftish boshqarmalari va boshqa tarkibiy tuzilmalari tomonidan amalga oshirilib, shu idoraga bo'ysunuvchi korxona, tashkilot va muassasalarning faoliyatini qamrab oladi.

Xo'jalik ichidagi moliyaviy nazorat korxona va tashkilotlarning iqtisodiy va moliyaviy xizmatlari tomonidan o'tkaziladi. Bu yerda moliyaviy nazoratning ob'ekti sifatida korxona, tashkilot va muassasalarning xo'jalik va moliyaviy faoliyati maydonga chiqadi.

Jamoatchilik moliyaviy nazorati davlatdan tashqari tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi. Nazorat ob'ekti uning oldiga quyilgan vazifalarga muvofiq ravishda aniqlanadi.

Mustaqil moliyaviy nazorat maxsus organlar: auditorlik firmalari va boshqa xizmatlar tomonidan o'tkaziladi.

Moliyaviy nazoratning shakllarini quyidagi mezonlar bo'yicha klassifikatsiya etish qabul qilingan:

- amalga oshirilish reglamenti;
- o'tkazilish vaqti;
- nazoratning sub'ektlari;
- nazoratning ob'ektlari.

Amalga oshirilish reglamenti bo'yicha moliyaviy nazoratning shakllari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- majburiy (tashqi);
- tashabbusli (ichki).

Yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy faoliyati ustidan majburiy (tashqi) nazorat qonun asosida amalga oshiriladi. Bular, masalan, asosan tashqi, mustaqil nazoratchilar tomonidan amalga oshiriladigan soliq tekshiruvlariga, byudjet resurslaridan maqsadli

foydalanish ustidan nazoratga, korxona va tashkilotlarning moliya–buxgalteriya hisobotlari ma'lumotlarini majburiy auditorlik tasdiqlanishi va boshqalarga tegishli bo'lishi mumkin.

Tashabbuskorli (ichki) moliyaviy nazorat moliyaviy qonunchilikdan kelib chiqmasa-da, taktik va strategik maqsadlarga erishishda moliyaviy boshqaruvning ajralmas qismi hisoblanadi.

O'tkazilish vaqti bo'yicha moliyaviy nazoratning shakllari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- dastlabki;
- joriy (operativ);
- navbatdagi (kelgusi, so'nggi).

Dastlabki moliyaviy nazorat moliyaviy operatsiyalarning sodir bo'lishidan oldin amalga oshiriladi va moliyaviy xatoliklarning oldini olish yoki ularni ogohlantirishda muhim ahamiyatga ega. Moliyaviy nazoratning bu shakli mablag'larning tejamsiz va samarasiz sarflanishiga yo'l qo'ymaslik uchun xarajatlarning moliyaviy jihatdan asoslangan bo'lishini ko'zda tutadi. Makrodarajada bunday nazoratga misol sifatida mamlakat iqtisodiy tarqqiyotining makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bashoratlari asosida barcha darajadagi byudjetlarni va byudjetdan tashqari fondlarning moliyaviy rejalarini tuzish va tasdiqlash jarayonini ko'rsatish mumkin. Mikrodarajada esa ular moliyaviy rejalar va smetalar, kredit va kassa arizalari, biznes-rejalarning moliyaviy bo'limlari, bashorat balanslarini tuzish, hamkorlikdagi faoliyat to'g'risida shartnoma va boshqalardan iborat bo'lishi mumkin.

Joriy (operativ) moliyaviy nazorat pul bitimlari, moliyaviy operatsiyalar, ssuda va subsidiyalar berish singari amaliy jarayonlar sodir bo'lish vaqtida amalga oshiriladi. Moliyaviy nazoratning bu shakli mablag'lar olish va ularni sarflash jarayonida vujudga kelishi mumkin bo'lgan qonunbuzarliklardan ogohlantiradi, moliyaviy intizom mustahkamlanishiga va pul hisob-kitoblari o'z vaqtida amalga oshirilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu yerda buxgalteriya xizmatlari katta rol o'ynaydi.

Navbatdagi moliyaviy nazorat moliyaviy hisobot va buxgalteriya hujjatlarini tahlil va taftish qilish yo'li bilan amalga oshirilib, uning bu shakli iqtisodiy sub'ektlar moliyaviy faoliyati natijalarini, taklif

etilgan moliyaviy strategiyaning samaradorligini, moliyaviy xarajat–larni ularning bashoratlari bilan qiyoslanishi singari jarayonlarni baholashga mo'ljallangan.

Nazorat sub'eklari bo'yicha moliyaviy nazoratning quyidagi shakllari bo'lishi mumkin:

- Prezident moliyaviy nazorati;
- hokimiyat qonunchilik organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish idoralarining moliyaviy nazorati;
- ijroiya hokimiyat organlari moliyaviy nazorati;
- moliya-kredit organlarining moliyaviy nazorati;
- firmaviy-ichki moliyaviy nazorat;
- auditorlik moliyaviy nazorati;
- va boshqalar.

Nazorat ob'ektlariga muvofiq ravishda moliyaviy nazoratning quyidagi shakllari mavjud:

- byudjet moliyaviy nazorati;
- byudjetdan tashqari fondlar ustidan amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat;
- soliqlar bo'yicha amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat;
- valyuta operatsiyalari ustidan amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat;
- kredit operatsiyalari bo'yicha moliyaviy nazorat;
- sug'urta faoliyati bo'yicha moliyaviy nazorat;
- investitsion faoliyat bo'yicha amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat;
- pul massasi ustida amlga oshiriladigan moliyaviy nazorat;
- va boshqalar.

Moliyaviy nazoratni amalga oshirish jarayonida quyidagi metodlaridan foydalaniladi:

- tekshiruv;
- tadqiq etish;
- nadzor (nazorat);
- moliyaviy holat tahlili;
- kuzatish (monitoring);
- taftish.

Tekshiruv hisobot, balans va xarajat hujjatlari asosida moliyaviy-

xo'jalik faoliyatining alohida masalalari bo'yicha amalga oshiriladi. Tekshiruv jarayonida moliyaviy intizomning buzilganligi aniqlanadi va ularga barham berish choralari belgilanadi.

Tekshiruv korxona va tashkilotlar faoliyatining ayrim tomonlarini qamrab oladi. Tadqiq etish jarayonida bajarilgan ishlar, material, yoqilg'i va energiyalarning sarflanish hajmlari nazorat tarzida o'lchanadi. Shuningdek, tadqiq etish so'rash, kuzatish va inspeksiya qilish hollari orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Nadzor (nazorat) moliyaviy faoliyatning ma'lum bir turiga (masalan, sug'urta, investitsion, bank va boshqa faoliyatlar) litsenziya olgan iqtisodiy sub'ektlar ustidan nazorat organlari tomonidan amalga oshiriladigan nazoratni anglatadi. U qoidalar va normativlarning buzilishi litsenziyaning bekor qilinishiga olib keladigan u o'rnatilgan holatlar ustidan nazorat qilishni ko'zda tutadi.

Iqtisodiy tahlil moliyaviy nazoratni amalga oshirish metodi sifatida xo'jalik faoliyatining natijalari, moliyaviy holatning ahvoliga umumiy baho berish va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini asoslash maqsadida davriy yoki yillik moliyaviy va buxgalteriya hisobotlarini detallashtirilgan tarzda o'rganishni ko'zda tutadi.

Taftish moliyaviy nazoratning ancha keng tarqalgan metodi sanalib, nazoratning haqiqiy va hujjatli usullarini qo'llash yordamida amalga oshiriladigan korxona, tashkilot va muassasalar moliya-xo'jalik faoliyatini o'zaro bog'langan umumiy tekshiruvidan iboratdir. Taftish tekshirilayotgan ob'ekt faoliyatidagi kamchiliklar va buzilishlarni topish uchun, ya'ni sodir etilgan xo'jalik operatsiyalarining maqsadga muvofiqligi, asoslanganligi, iqtisodiy samaradorligini, moliyaviy intizomga rioya etilganligini, buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlarining ishonchliligini aniqlash uchun amalga oshiriladi.

Xo'jalik faoliyati sub'ektlarini to'la qamrab olinishiga qarab taftish quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

- to'liq;
- qisman;
- mavzuli;
- kompleksli (har tomonlama)

To'liq taftish nazorat ob'ekti moliya-xo'jalik faoliyatining barcha tomonlarini tekshirishni ko'zda tutadi.

Qisman taftish xo'jalik yurituvchi sub'ekt moliya-xo'jalik faoliyatining ayrim qismlari yoki tomonlarini tekshirish uchun o'tkaziladi.

Mavzuli taftish bir tipdagi korxona, tashkilot va muassasalar faoliyati bo'yicha ma'lum bir mavzuga bag'ishlab o'tkaziladi. Bu narsa ma'lum xo'jalikka xos bo'lgan tipik kamchiliklar va buzilishlarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish bo'yicha tegishli choralar qo'llanishiga imkon beradi.

Kompleksli (har tomonlama) taftish tekshirilayotgan korxona, tashkilot va muassasa faoliyatining barcha tomonlarini qamrab oladigan eng to'liq taftish bo'lib, u nazorat sub'ektining xo'jalik va moliya faoliyatini, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarning butligi va ulardan samarali foydalanish masalalari, buxgalteriya hisobi va hisobotining holati va sifati kabi sohalarni o'z ichiga oladi. Bunda tor texnikaviy va texnologik masalalarni tekshirish uchun tegishli mutaxassislar jalb qilinadi. Bu esa, o'z navbatida, kompleksli (har tomonlama) taftish natijalarining to'liqligi va samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Moliyaviy va xo'jalik operatsiyalarining qamralib olinishi darajasiga ko'ra taftishlar quyidagi uch guruhga bo'linadi:

- yoppasiga taftish;
- tanlanma taftish;
- kombinatsiyalashtirilgan taftish.

Yoppasiga taftish butun tekshiriladigan davr mobaynida faoliyatning ma'lum bir qismidagi barcha operatsiyalar tekshirilishini taqoza etadi.

Tanlanma taftish u yoki bu vaqt oralig'ida birlamchi hujjatlar bir qismini tekshirishdan iborat. Odatda, chorakdagi bir oyning natijalari tekshiriladi, kamchiliklar aniqlansa, yoppasiga tekshiruvga o'tiladi.

Kombinatsiyalashtirilgan taftishning bir qismi yoppasiga, boshqa bir qismni esa tanlanma metod bilan tekshirilishini nazarda tutadi. Bu narsa yuqori darajadagi hujjatlarning aylanishi va yirik xo'jalik operatsiyalarini amalga oshiruvchi sub'ektlar faoliyatini taftish qilishga imkon beradi.

O'tkazilgan taftish asosida hujjat rasmiylashtiriladi. Unda kamchiliklarni bartaraf etish, moddiy zararlarni qoplash va aybdorlarni javobgarlikka tortish choralari belgilanadi.

6.3. Davlat moliyaviy nazorati organlarining vazifalari va funksiyalari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan hokimiyatni taqsimlanish prinsipi Prezident va vakolatli hukumat organlari tomonidan ijro hokimiyati organlarining moliyaviy faoliyatini nazorat qilishni nazarda tutadi. Bunday nazorat, avvalambor, respublika va mahalliy byudjetlarni, davlatning maqsadli byudjetdan tashqari fondlarining loyihalarini ko'rib chiqish va qabul qilishda hamda ularning ijrosi haqida hisobotlarni tasdiqlashda amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 78-moddasining 8-bandiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Vazirlar Mahkamasining taqdimoti bo'yicha mamlakat byudjetini qabul qiladi va uning ijrosi ustidan nazorat o'rnatadi. Xalq deputatlari Kengashlari ayrim mintaqalarga ajratiladigan byudjet mablag'laridan maqsadli foydalanish hamda mahalliy byudjetlarning ijro etilishini nazorat qiladi. Bundan tashqari, vakolatli organlar zimmasiga ayrim tarmoqlar va sohalarda byudjet mablag'laridan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirish yuklatilishi mumkin.

Moliyaviy nazoratni amalga oshirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga davlat va ijroiya hokimiyat boshlig'i sifatida katta vakolatlar berilgan. Respublika Konstitutsiyasi 93-moddasining 8-bandiga muvofiq Prezident ijroiya hokimiyat apparati va jumladan, davlat moliyaviy nazorati funksiyalarini amalga oshiruvchi organlar (Hisob palatasi, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va boshqalar)ni shakllantiradi.

Davlat moliyaviy nazorati tizimida Hisob palatasiga katta rol ajratilgan[21]. U mustaqil va ob'ektiv organ bo'lib, O'zbekiston

[21] Bu palata O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 21 iyundagi Farmoni bilan tashkil etilgan.

Respublikasi Prezidenti va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisob beradi.

Hisob palatasi to'g'risidagi Nizomga muvofiq uning zimmasiga nazorat, monitoring va tahliliy ishlar hamda quyidagi funksiyalarni bajarish yuklatilgan:

- makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, byudjet-soliq va pul-kredit parametrlarining shakllanish jarayonlarini tizimli o'rganib, ularning qonunchilik talablariga muvofiqligini kuzatib borish;
- davlat byudjeti, uning daromad va xarajatlar qismlari asosiy parametrlari va moddalarining ijro etilishi ustidan nazorat o'rnatish;
- davlat byudjetini ijro etish, soliq tushumlari va pul ko'rsatkichlari bo'yicha tasdiqlangan parametrlarni tuzatish bo'yicha takliflarning asoslanganligi va ularning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini ko'rib chiqish;
- mintaqalar va umuman jamiyat rivojlanishida mahalliy boshqaruv organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqaruv organlari rolini oshirish maqsadida respublika byudjeti bilan mahalliy byudjetlar o'rtasidagi o'zaro nisbatlarning maqbulligiga erishish bo'yicha takliflarni tahlil qilish va baholash;
- mintaqalar, tarmoqlar va korxonalar bo'yicha tasdiqlangan parametrlar hisobidan davlat mablag'larini xarajat qilish bo'yicha chetga chiqishlar aniqlangan hollarda tekshiruvlar o'tkazish, ulardan foydalanishda tartibbuzarliklar va suiste'molliklarning oldini olish yuzasidan chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- umuman byudjet daromad qismining ijrosi ustidan hamda mintaqalar bo'yicha manbalar, soliq va bojxona organlaridan to'lovlarning kelib tushishi to'liqligi yuzasidan monitoringni amalga oshirish;
- byudjet jarayonida chetga chiqishlarni tahlil qilish va o'rganish, ularni bartaraf etish va byudjet qonunchiligini takomillashtirish yuzasidan takliflar tayyorlash;
- milliy valyutani mustahkamlash, inflyasiyani pasaytirish hamda iqtisodiy o'sish va narxlar barqarorligi ko'rsatkichlarining optimal birligiga erishish bo'yicha takliflarni ko'rib chiqish va baholash;
- oltin-valyuta zaxiralari, shu jumladan qimmatbaho metallar

va qimmatbaho toshlarni ishlab chiqarish va ular bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarni nazorat etish, yo'qotishlar va suiste'molliklar kanallari va imkoniyatlarini yo'qotish maqsadida davlat oltin-valyuta zaxiralarining butun harakati tiniqligini ta'minlash;

• tashqi aktivlarni boshqarish bo'yicha hisobot va balans hisob–kitoblarini tahlil etish, oltin-valyuta zaxiralarini chet el banklarida joylashtirish va qayta joylashtirishning asoslanganligi va samaradorligini nazorat qilish;

• davlat tashqi qarzlarini boshqarish ustidan monitoring o'rnatish va ularga birinchi navbatda, Hukumat tomonidan va uning kafolati ostida olingan kreditlar bo'yicha o'z vaqtida xizmat ko'rsatilishini nazorat etish;

• eksportni rivojlantirish, tovarlar (ishlar, xizmatlar) eksporti bashoratlarini bajarish, mahsulot import qilishni maqbullashtirish, tashqi savdo va to'lov balanslari ijobiy qoldig'ini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilishini nazorat etish;

• chet davlatlarda davlat mulkini realizatsiya qilish bilan bog'liq masalalar bo'yicha tahlil o'tkazish va ularning nazorat etilishini ta'minlash;

• respublikada qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlar konlarini qazish va ulardan foydalanish yuzasidan chet el kompaniyalarining takliflarini ko'rib chiqish;

• O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki uning kafolati ostida chet el kreditlari va qarzlarini jalb etish va ulardan foydalanish samaradorligi, xalqaro moliya bozorlariga respublika qarz majburiyatlari chiqarishning maqsadga muvofiqligini tahlil etish;

• olib borilayotgan byudjet-soliq, pul-kredit, valyuta va tashqi savdo siyosatiga ta'sir ko'rsatuvchi qonunchilik hujjatlari loyihalarini ekspertiza qilish;

• vazirliklar, qo'mitalar, idoralar, korxonalar va tashkilotlarning Hisob palatasi vakolatiga kiruvchi masalalar bo'yicha ish-faoliyatini muvofiqlashtirish;

• Hisob palatasi zimmasiga yuklatilgan vazifalardan kelib chiqadigan masalalar bo'yicha tahliliy ishlanmalarni tashkil etish va o'tkazish, ular asosida hisobot va takliflar tayyorlash hamda

ko'rib chiqish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taqdim etish.

Ko'rsatilgan funksiyalarni amalga oshirish uchun Hisob palatasiga quyidagi huquqlar berilgan:

• davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, qo'mitalar, idoralar, korxonalar va tashkilotlar, banklardan o'z vakolatiga kiruvchi masalalar bo'yicha axborot, ma'lumotlar va hujjatlarni belgilangan tartibda so'rash va olish;

• zarur bo'lgan hollarda o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish uchun tekshiruvlar tashkil etish va ularning natijalari bo'yicha ijro etilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalarni jo'natish;

• o'z vakolati doirasida tekshiruvlar o'tkazish vaqtida davlat organlari va ularning vakillari, nodavlat auditorlik xizmati va ayrim mutaxassislarni ularda ishtirok etish uchun jalb etish;

• Hisob palatasi bilan oldindan kelishilishi zarur bo'lgan barcha masalalar yuzasidan tegishli xulosalar berish;

• qonunchilikni takomillashtirish, davlat organlari, korxonalar va tashkilotlar faoliyatini yaxshilash maqsadida nazorat tadbirlari natijalari bo'yicha takliflar kiritish.

Moliyaviy nazorat bo'yicha muhim vazifa va funksiyalar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi zimmasiga ham yuklatilgan. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida» 1993 yil 6 maydagi qonunining 12-moddasiga muvofiq u vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar va boshqa davlat va xo'jalik boshqaruv organlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi. U davlat moliyaviy nazoratini amalga oshiruvchi organlar vakolati va funksiyalari tartibini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Hisob-kitoblar mexanizmini takomillashtirish va byudjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha hukumat komissiyasi hamda Respublika pul–kredit siyosati komissiyasi tashkil etilgan bo'lib, ularga davlat moliyaviy nazorati sohasida katta vakolatlar berilgan.

Hisob-kitoblar mexanizmini takomillashtirish va byudjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha hukumat komissiyasi Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida o'zining mintaqaviy komissiyalariga ega. Mazkur Komissiya

tomonidan uning vakolati doirasida qabul qilingan qarorlar vazirliklar, idoralar, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari, tijorat banklari, mulkchilik shaklidan qat'i nazar, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar hamda ularning birlashmalari (xo'jalik uyushmalari), mansabdor shaxslar va fuqarolar ijro etishi uchun majburiy hisoblanadi.

Hisob-kitoblar mexanizmini takomillashtirish va byudjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha hukumat komissiyasi to'g'risidagi Nizomga muvofiq quyidagilar uning asosiy vazifalari deb belgilangan:

– iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlarida hisob-kitoblar mexanizmini takomillashtirish va barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va tijorat banklari tomonidan to'lov intizomini mustahkamlash va hisob-kitoblarni o'z vaqtida amalga oshirish, soliqlar va majburiy to'lovlarni to'liq to'lash bo'yicha amaldagi qonunchilik me'yorlariga qat'iy rioya etilishi ustidan ta'sirchan nazoratni ta'minlash;

– korxonalarning debitorlik qarzlari ahvolini tahlil etish, muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning byudjetga to'lovlar bo'yicha boqimandalarini qisqartirish bo'yicha ta'sirchan chora-tadbirlar ishlab chiqish va qabul qilish, shuningdek amaldagi qonunchilikka muvofiq ravishda tegishli soliqlar va majburiy to'lovlarning to'liq undirib olinishini ta'minlash;

– korxonalar va tashkilotlar aylanma mablag'larining ajratib olinishi, shu jumladan tayyor mahsulot zaxiralariga va tugallanmagan qurilishga ajratilishi sabablari va yo'nalishlarini aniqlash hamda ularni qisqartirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

Komissiyaga keng vakolatlar berilgan bo'lib, u xususan, quyidagi huquqlarga ega:

• vazirliklar, qo'mitalar, idoralar, tijorat banklari, soliq organlari, xo'jalik uyushmalari, korxonalar va birlashmalar, davlat boshqaruv organlari rahbarlarining debitorlik va kreditorlik qarzlari, soliq va to'lov intizomining ahvoli to'g'risidagi masalalar bo'yicha hisobotlarini eshitib borish;

• boqimandalarni to'lash, penya hisoblanishini tugatish bo'yicha muddatlarni kechiktirish yoki uzaytirish, byudjetga va nobyudjet

fondlarga soliqlar va to'lovlar bo'yicha penyalarni hisobdan chiqarish;

• belgilangan tartibda moliya, soliq va bojxona organlari faoliyatini tekshirishni tashkil etish, Komissiya zimmasiga yuklatilgan vazifalarning bajarilishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan axborot, ma'lumotlarni vazirliklar, qo'mitalar, idoralar, uyushmalar, davlat boshqaruvi mahalliy organlaridan olish;

• bankrotlik va korxonalarni sanatsiyalash masalalari bo'yicha Hukumat komissiyasiga korxonalarni sanatsiyalash yoki muntazam ravishda debitorlik va kreditorlik qarzlariga yo'l qo'yuvchi korxonalar va tashkilotlarni bankrot deb e'lon qilish uchun materiallarni xo'jalik sudiga berish to'g'risida qarorlar qabul qilish yuzasidan takliflar kiritish;

• soliq solish tizimi va xalq xo'jaligida hisob-kitoblarni yaxshilash uchun yo'naltirilgan respublika qonunchiligini takomillashtirish yuzasidan Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritish va h.k.

Respublika pul-kredit siyosati komissiyasi zimmasiga respublikada naqd pul muomalasi va xalq xo'jaligida hisob-kitoblarning ahvoli ustidan nazoratni kuchaytirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan valyuta operatsiyalarini amalga oshirish va O'zbekiston iqtisodiyoti ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish uchun ajratiladigan kreditlardan maqsadli foydalanish tartibiga qat'iy rioya etilishini ta'minlash vazifasi yuklatilgan[22].

Mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tekshirishni tartibga solish, nazorat organlari tomonidan ularning faoliyatiga asossiz ravishda aralashuvga yo'l qo'ymaslik maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tekshiruvlarni tartibga solish va nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish to'g'risida» 1996 yil 8 avgustdagi №UP–1503 Farmoni bilan Respublika nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish kengashi faoliyat ko'rsatmoqda.

Mazkur Kengash xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini davlat nazorat etish sohasidagi markaziy muvofiqlashtiruvchi organ

[22] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Respublika Pul-kredit siyosati komissiyasi tarkibi to'g'risida» 1996 yil №UP–1492-sonli Farmoni.

hisoblanadi. Kengash qarorlari xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini tekshirish bo'yicha davlat nazoratini amalga oshirishga vakolat berilgan barcha organlar uchun majburiy hisoblanadi.

Kengash tarkibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi. Kengash o'z faoliyatini Respublika nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish kengashi to'g'risidagi nizomga asosan amalga oshiradi[23].

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shaharlar va tumanlarda tegishli hududiy komissiyalar tuzilgan bo'lib, ularning tarkibi Respublika nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Kengash faoliyatining maqsadi, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tekshirishni tartibga solish va muvofiqlashtirish, ularning ish-faoliyatiga nazorat organlari tomonidan asossiz ravishda aralashishga yo'l qo'ymaslikdan iborat.

Quyidagilar Kengashning asosiy vazifalari qilib belgilangan:

- nazorat organlarining xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ish-faoliyatini tekshirish masalalari bo'yicha faoliyatini muvofiqlashtirish;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ish-faoliyati bo'yicha o'tkaziladigan tekshiruvlarning umumiy sonini qisqartirish;
- tekshiruvlar, shuningdek nazorat organlarining faoliyatini qaytarishga yo'l qo'yuvchi kompleks tekshiruvlarning muvofiqlash-tiruvchi rejalarini ishlab chiqish;
- tekshiruvlar o'tkazish bo'yicha muvofiqlashtiruvchi rejalarga rioya etilgan holda nazorat organlarining faoliyati ustidan nazorat o'rnatish va Kengash bilan kelishilmay turib, rejadan tashqari, qarshi tekshiruv va nazorat tartibida tekshiruvlar o'tkazilishiga yo'l qo'y-maslik;
- tekshiruvlarni qisqartirish va takomillashtirish maqsadida ularni tashkil etish tizimini tartibga solish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish.

Kengash hududiy komissiyalarining asosiy funksiyalariga:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini tekshirish bo'yicha hududiy muvofiqlashtiruvchi reja-grafiklar ishlab chiqish;

[23] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 19 noyabrdagi №UP–2114-sonli Farmoni.

• muvofiqlashtiruvchi reja-grafiklar bajarilishiga rioya etilishi ustidan monitoring o'rnatish kabi vazifalar kiradi.

Kengash o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishi uchun hamda o'z maqomiga muvofiq ravishda quyidagi huquqlarga ega:

– respublika barcha vazirliklari va idoralaridan yaqinlashib kelayotgan davr uchun mo'ljallangan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini tekshiruv rejalarini so'rash va olish;

– tekshiruvlarni muvofiqlashtirish bo'yicha qonunchilikda belgilangan tartibga rioya etilishini ta'minlash talab qilingan ko'rsatmalarni, Kengash Raisi imzosi qo'yilgan holda, nazorat organlariga jo'natish;

– tekshiruvlarni muvofiqlashtirish to'g'risidagi qonunchilikni buzish yoki Kengash qarorlarini buzishda aybdor bo'lgan nazorat organlari rahbarlari va mansabdor shaxslarga ma'muriy choralar belgilanganligi to'g'risidagi taqdimnomalarni, Kengash Raisi imzosi qo'yilgan holda, jo'natish;

– nazorat organlarining rejadan tashqari tekshiruvlar o'tkazish to'g'risidagi qarorlarini, agar ularni o'tkazish uchun yetarlicha asoslar bo'lmasa, bekor qilish.

Kengash nazorat organlari tomonidan nazoratni tartibga solish sohasidagi qonunchilikka qat'iy rioya etishi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning nazorat organlarining noqonuniy harakatlari ustidan tushgan arizalarini o'z vaqtida ko'rib chiqishi, ular yuzasidan qarorlar qabul qilishi hamda olib borilayogan ishlarning natijalari to'g'risida hukumatga muntazam ravishda axborot berib turishi shart.

Davlat moliyaviy nazorati tizimida O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi, Markaziy bank, Davlat soliq qo'mitasi va ularning quyi organlari alohida o'rin tutadi. Moliya-kredit tizimi muassasalari tomonidan amalga oshiriladigan nazoratlarning mazmuni va maqsadi belgilangan vakolat doirasidagi amaliy ehtiyojlar bilan belgilanadi.

Moliya organlarining ko'p qirrali nazorat faoliyati byudjetni rejalashtirish, moliyaviy rejalar va smetalar loyihalarini ko'rib chiqish, byudjet barcha daromadlarini to'plash, davlat byudjeti bilan tegishli moliya yili uchun nazarda tutilgan chora-tadbirlarni moliyalashtirish jarayonida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining zimmasiga davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirish bo'yicha quyidagi asosiy vazifa va funksiyalar yuklangan:

1) respublika vazirliklari, qo'mitalari, idoralari va korxonalari tomonidan respublika byudjetining ijro etilishi, Markaziy bank va boshqa banklar tomonidan byudjetning kassa ijrosi qoidalariga rioya etilishi hamda banklar tomonidan kapital qo'yilmalar va byudjetdan ajratilgan mablag'lar hisobidan amalga oshiriladigan boshqa chora-tadbirlarning moliyalashtirilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

2) qimmatli qog'ozlar bozori shakllanishi, qimmatli qog'ozlar emissiyasi va harakatini nazorat etish, moliya bozorini shakllantirishga doir ishlarni muvofiqlashtirish;

3) respublika byudjeti va mahalliy byudjetlar hisobidan moliyalashtiriladigan, shuningdek barcha ko'rinishdagi qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlarni qazib oluvchi, qayta ishlovchi hamda ulardan boshqa maqsadlar (jumladan eksport) uchun foydalanuvchi korxonalar, tashkilotlar va muassasalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatini taftish qilish va tekshirish.

Hukumatning «Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshiruvlari rolini oshirish to'g'risida» 2000 yil 22 sentyabrdagi 365-sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi zimmasiga yangi vazifalar yuklandi. Xususan, endi auditorlik tashkilotlarida litsenziya shartnomalarida nazarda tutilgan litsenziya talablari va shartlariga rioya etilishini tekshirishni amalga oshirish ham uning vazifasiga kiradi.

Moliya vazirligi huzurida Bosh nazorat-taftish boshqarmasi mavjud bo'lib, u O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va uning hududiy nazorat-taftish boshqarmalari to'g'risida nizom[24]ga asosan faoliyat yuritadi.

Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar nazorat-taftish boshqarmalarining asosiy vazifasi byudjet jarayonining barcha bosqichlarida byudjet intizomiga rioya etilishini nazorat qilishdir.

[24] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 15 noyabrdagi 393-sonli qarori.

Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar nazorat-taftish boshqarmalarining boshqa vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

• moliya organlari va byudjet muassasalari tomonidan byudjet va moliya qonunchiligi hamda byudjet majburiyatlarining ijrosi bilan bog'liq bo'lgan boshqa qonunchilik hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash ustidan nazoratni amalga oshirish;

• respublika va mahalliy byudjetlarning qat'iy ijro etilishi ustidan doimiy nazoratni ta'minlash;

• moliya organlari va tijorat banklari tomonidan birinchi navbatdagi xarajatlar navbatiga rioya etilishi, byudjet tashkilotlari xodimlariga ish haqi to'lash, ijtimoiy nafaqalar, stipendiyalar berish muddatlari va to'liqligi, shuningdek byudjet muassasalariga ko'rsatilgan maqsadlar uchun naqd pul mablag'larini berish bo'yicha faoliyati ustidan nazorat va monitoringni amalga oshirish;

• fuqarolarning o'zini o'zi boshqaruv organlari orqali kam ta'minlangan oilalarga beriladigan ijtimoiy nafaqalar bilan ta'minlash va ularning o'z vaqtida to'lanishini nazorat qilish;

• paxta xom-ashyosini tayyorlash, saqlash, qayta ishlash, paxta mahsulotlarini ishlab chiqarish va ularni realizatsiya qilish bo'yicha statistik va buxgalteriya hisoboti ma'lumotlarining to'g'riligi ustidan nazoratni amalga oshirish;

• paxta xomashyosi va undan tayyorlanadigan mahsulotlarning miqdori va sifatini baholash hamda ularning hisobotda aks ettirilishi bo'yicha tekshiruvlarni tashkil etish va o'tkazish metodologiyasini ishlab chiqish va takomillashtirish;

• investitsion dasturlarning amalga oshirilishi uchun ajratiladigan markazlashtirilgan byudjet mablag'laridan maqsadli foydalanishni nazorat etish;

• kommunal xizmatlar va elektr energiyasi uchun byudjet mablag'larini sarflash limitlariga rioya etilishi ustidan muntazam ravishda tekshiruvlar o'tkazib turish;

• byudjet muassasalari tomonidan shtatlar jadvali smeta intizomiga rioya etilishini nazorat qilish;

• hokimiyat va boshqaruv organlari rahbarlarining byudjet jarayoniga noqonuniy ravishda aralashuvi faktlarini to'xtatish;

• davlat valyuta mablag'larining to'g'ri va maqsadli sarflanishini nazorat qilish;

• fuqarolarning moliya va byudjet intizomi buzilganligi faktlari to'g'risidagi xat, shikoyat va arizalarini ko'rib chiqish va h.k.

Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va uning hududiy bo'linmalari zimmasiga yuklatilgan vazifalar va funksiyalarni bajarish uchun ularga quyidagi huquqlar berilgan:

1) hududiy moliya organlarining mahalliy byudjetlar ijrosi bo'yicha ish-faoliyatini, barcha darajadagi byudjet muassasalarining esa, xarajatlar smetalari va byudjet intizomiga rioya etish bo'yicha ish-faoliyatini taftish qilish va tekshirish (monitoring);

2) hududiy moliya organlari va barcha darajadagi byudjet muassasalarining pul va buxgalteriya hujjatlari, hisobotlari, smetalari va boshqa hujjatlari, moddiy boyliklari mavjudligini tekshirish;

3) maxsus vakolatli organning qaroriga asosan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini taftish qilish va tekshirish;

4) tijorat banklari muassasalari, soliq organlari, boshqa idoralardan taftish va tekshiruvlar o'tkazish vaqtida yuzaga keladigan savollar bo'yicha zarur bo'lgan ma'lumotnomalar va axborot, ma'lumotlarni olish;

5) qurilish, montaj, ta'mirlash kabi ishlar nazorat o'lchamlarini amalga oshirish va boshqa tekshiruvlarni o'tkazish uchun belgilangan tartibda mutaxassislarni jalb etish;

6) hududiy moliya organlari va barcha darajadagi byudjet muassasalari hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar rahbarlari va mansabdor shaxslaridan taftish va tekshiruvlar o'tkazish jarayonida yuzaga keladigan masalalar, moliya va byudjet intizomi buzilishi faktlari, shuningdek ma'lumotnoma, taftish va tekshiruvlar dalolatnomalarining imzolanishi bo'yicha tushuntirishlar talab qilish;

7) zarur bo'lgan hollarda kassa va kassa xonalari, omborlar, arxivlarni muhrlab qo'yish, qalbaki, soxta hujjatlar va boshqa suiste'molliklar aniqlangan hollarda hujjatlarni olib qo'yish, tekshirilayotgan ob'ektlar rahbarlaridan asosiy vositalar, tovar-moddiy boyliklar, pul mablag'lari va hisob-kitoblarning yo'qlama qilinishini talab etish;

8) Moliya vazirligining topshirig'i va u tomonidan tasdiqlangan maxsus grafiklar bo'yicha paxta xom-ashyosini tayyorlash va qayta tayyorlashga oid butun davrda paxta tozalash korxonalarida tayyorlanayotgan, qayta tayyorlanayotgan va saqlanayotgan paxta xom-ashyosiga tegishli masalalar bo'yicha tekshiruv va taftishlar o'tkazish;

9) moliya va byudjet intizomi bo'yicha aniqlangan tartibbuzarliklarni bartaraf etish, moddiy zararni qoplash, aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish hamda boshqa vazifalar bo'yicha taftish va tekshiruvlar materiallari yuzasidan tegishli takliflar kiritish.

Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar nazorat-taftish boshqarmalari o'z ish-faoliyatini Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan yillik ish rejalariga asosan amalga oshiradi. Ular, zarur bo'lgan hollarda, moliya organlari va byudjet muasasalari faoliyatini rejadan tashqari taftish va tekshiruvdan o'tkazishadi, maxsus vakolatli organ ruxsati bilan esa, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini taftish va nazorat qiladi.

Davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirishda soliq organlari muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida» 1997 yil 29 avgustdagi qonuni[25] soliq nazoratining asoslari, uni amalga oshirish bo'yicha soliq organlarining huquq va majburiyatlarini belgilab beradi.

Soliq nazorati soliq solish sub'ektlari va ob'ektlari hisobini yuritish hamda soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilishning yagona tizimidir. U davlat soliq xizmati organlari tomonidan soliqqa tortiladigan sub'ektlar va ob'ektlar hisobini yuritish, soliq tekshiruvlarini o'tkazish, soliq to'lovchilar, boshqa shaxslarni so'roq qilish va qonunchilik bilan nazarda tutilgan boshqa shakllarda amalga oshiriladi.

Davlat soliq xizmati organlarining moliyaviy nazoratga oid asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

[25] O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 1997 y., №9.

– soliq qonunchiligi, soliqlar hamda O'zbekiston Respublikasi nobyudjet Pensiya fondiga majburiy to'lovlarning o'z vaqtida hisoblab yozilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishini nazorat etish;

– soliq qonunchiligiga rioya etilishining zaruriy shartlarini ta'minlash, soliq to'lovchilarga soliq majburiyatlarini bajarishda yordam ko'rsatish, soliq bo'yicha qoidabuzarliklarni aniqlash, ogohlantirish va to'xtatib qo'yish.

Davlat soliq xizmati organlari o'z vakolati doirasida quyidagi huquqlarga ega:

• soliq to'lovchilarda (jumladan soliq to'lovchilar bilan bog'langan qarshi sub'ektlarda) O'zbekiston Respublikasi nobyudjet Pensiya fondiga majburiy to'lovlarning o'z vaqtida hisoblab yozilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishi bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy hujjatlarni, shuningdek eksport-import operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni tekshirish, tekshiruv vaqtida yuzaga keladigan masalalar bo'yicha zarur bo'lgan tushuntirish, ma'lumotnoma va ma'lumotlarni olish;

• qonunchilikda nazarda tutilgan hollarda yuridik shaxslar hamda jismoniy shaxslarning banklardagi va boshqa moliya–kredit tashkilotlaridagi hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib qo'yish.

Davlat soliq xizmati organlari o'z zimmalariga yuklatilgan vazifalarni boshqa davlat boshqaruv organlari, joylardagi davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqaruv organlari, statistika va moliya organlari, banklar va boshqa tashkilotlar bilan o'zaro birgalikda bajaradilar. Ko'rsatilgan organlar va tashkilotlar soliq xizmati organlariga soliq qonunchiligiga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirish va soliq qonunbuzarligiga qarshi kurashda yordam berishlari shart.

Ko'rsatilgan qonunchilik hujjatida nazarda tutilgan soliq nazoratini tashkil etish Davlat soliq qo'mitasi va uning organlari tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi to'g'risida nizom[26]ga muvofiq u davlat soliq xizmatining

[26] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 5 maydagi 180-sonli qarori bilan tasdiqlangan.

soliq qonunchiligiga rioya etilishi, davlat iqtisodiy manfaatlari va mulkiy huquqlarini himoyalashning ta'minlanishi sohasidagi nazorat bo'yicha markaziy organi hisoblanadi.

Davlat soliq qo'mitasining moliyaviy nazorat sohasidagi asosiy vazifasi soliq to'lovchilar tomonidan soliq qonunchiligiga rioya etilishi, soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblab yozilishi, ularning to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish hisoblanadi.

Davlat soliq qo'mitasi o'z vakolatlari doirasida quyidagilarga haqlidir:

1) Respublika nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish kengashi tomonidan tasdiqlangan ish rejasiga muvofiq boshqa tekshiruv va nazorat organlarini jalb etgan holda, mulkchilikning barcha shakllaridagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy–xo'jalik faoliyatini tekshirish;

2) coliq to'lovchilarda (jumladan soliq to'lovchilar bilan bog'langan qarshi sub'ektlarda) moliyaviy hujjatlar, shartnomalar, smetalar, soliqlarni hisoblab yozish va to'lash hamda eksport-import bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni hujjatlar asosida tekshirish, tekshiruv vaqtida yuzaga keladigan masalalar bo'yicha zarur bo'lgan tushuntirish, ma'lumotnoma va ma'lumotlarni olish;

3) savdo, tovarlarni sotish va xizmat ko'rsatish, aksiz spirtli ichimlik va tamaki mahsulotlarini realizatsiya qilish va markalash qoidalariga rioya etilishi, naqd pul mablag'larining to'liq kirim qilinishi, nazorat-kassa apparatlarini qo'llash qonunchiligiga rioya etilishi va boshqalarni nazorat qilish.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tizimida Bosh nazorat-taftish boshqarmasi[27] tuzilgan bo'lib, uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bo'linmalari mavjud.

Mazkur organning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning soliq qonunchiligiga rioya

[27] Hukumatning «Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida» 2000 yil 13 martdagi 87-sonli qarori bilan tuzilgan. Ushbu organ to'g'risidagi Nizom O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2000 yil 5 maydagi 180-sonli qaror bilan tasdiqlangan.

etishi bo'yicha moliyaviy-xo'jalik faoliyatini belgilangan tartibda hujjatlar asosida tekshiruvlarni hamda hukumat qarorlari bilan soliq organlari zimmasiga yuklatilgan masalalar bo'yicha nazorat tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish;

• xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan olinadigan soliqlar va yig'imlarning hisoblab yozilishi, undirib olinishida qonuniylikka rioya etilishi, byudjetga to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida kiritilishini nazorat qilish; soliq qonunbuzarliklarini aniqlash, ogohlantirish va to'xtatish;

• o'tkazilgan hujjatli va nazorat tekshiruvlari (hisoblangan summalar, moliyaviy sanksiyalar, ma'muriy jarimalar va h.k.ni undirib olish) yakuni bo'yicha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning byudjet oldidagi majburiyatlari bajarilishini nazorat qilish;

• soliq qonunchiligining buzilishiga oid ma'lumotlarni hamda hujjatli va nazorat tekshiruvlari natijasida aniqlangan boshqa faktlarni umumlashtirish va tahlil etish va h.k.

Davlat soliq qo'mitasining Bosh nazorat-taftish boshqarmasi o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni hal etishi va funksiyalarini bajarishi uchun quyidagi huquqlarga ega:

– yuridik va jismoniy shaxslardan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar (soliq to'lovchilar) faoliyatiga tegishli ma'lumot, axborot, ma'lumotnoma, hujjatlar va ularning nusxalarini olish;

– banklar va boshqa kredit-moliya muassasalaridan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar (soliq to'lovchilar)ning hisob-kitob va boshqa hisobvaraqlarida amalga oshirilgan operatsiyalari to'g'risidagi ma'lumotlarni belgilangan tartibda olish.

Davlat moliyaviy nazorati bo'yicha funksiyalarni bank tizimi ham bajaradi. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» 1995 yil 21 dekabrdagi qonuniga muvofiq u bank tizimi barqarorligini qo'llab-quvvatlash, omonatchilar va kreditorlarning manfaatlari himoyalanishini ta'minlash maqsadida bank nazoratini va banklar faoliyatini tartibga solishni amalga oshiradi.

Markaziy bank nazorat funksiyalarini bajarish bo'yicha o'z vakolatlarini amalga oshirish yuzasidan bank operatsiyalarini amalga oshirish, buxgalteriya hisobini yuritish va bank statistik hisobotini

yuritish, yillik hisobotlarni tuzish uchun banklar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qoidalarni belgilaydi.

Markaziy bankka quyidagi huquqlar berilgan:

1) banklardan hisobotlar va boshqa hujjatlarni olish va tekshirish, ularning faoliyati, jumladan operatsiyalari to'g'risida axborot, ma'lumotlarni so'rash va olish;

2) olingan axborot, ma'lumotlar bo'yicha tushuntirishlar talab qilish;

3) banklarning ichki auditi bo'yicha talablar belgilash;

4) bank aktivlarini sifat bo'yicha tasnif qilish va aktivlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun shunday zaxiralar tuzishni talab qilish;

5) banklarga ular faoliyatida aniqlangan tartibbuzarliklarni bartaraf etish bo'yicha bajarilishi majburiy bo'lgan yozma buyruqlar, ko'rsatmalar jo'natish.

Tekshiruvlar Markaziy bank tomonidan belgilanadigan vakolatli vakillar va auditorlar tomonidan o'tkaziladi.

Davlat moliyaviy nazoratining ayrim funksiyalarini boshqa organlar ham bajaradi. Bu, xususan, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat etish markazi[28]ga taalluqli bo'lib, uning zimmasiga barcha davlat organlari va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunchilikka rioya etilishini nazorat qilish vazifasi yuklatilgan.

6.4. Nodavlat moliyaviy nazorat

Bozor iqtisodiyoti asoslarining shakllanishi davlat nazorat organlarining bevosita ishtirokisiz amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat turlari rolini oshiradi. Yuqorida qayd etilgandek, moliyaviy nazoratning nodavlat turlarini ichki firmaviy (korporativ) nazorat, tijorat banklar tomonidan mijoz-tashkilotlar ustidan nazorat, auditorlik nazoratlari tashkil qiladi.

[28] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996 yil 26 martdagi №UP–1414-sonli farmoni bilan tuzilgan.

Ichki firmaviy moliyaviy nazorat korxona, muassasa, firma, korporatsiyalar o'zining iqtisodiy xizmatlari, ya'ni buxgalteriya, moliya bo'limi, moliyaviy menejment xizmatlari va boshqalar tomonidan o'z korxonasi, filiallari va shu'ba tuzilmalarining moliyaviy faoliyati ustidan nazorat amalga oshiriladi. Ichki nazorat xizmatlari doimiy ravishda pul mablag'lari (shaxsiy, qarziy, jalb etilgan) ishlatilishidagi samaradorlik va maqsadga muvofiqlikni kuzatadi, rejalashtirgan moliyaviy natijalar bilan haqiqiy moliyaviy natijalarni qiyoslab, tahlil qiladi, investitsion loyihalar natijalariga moliyaviy baho beradi, korxonaning moliyaviy holatini nazorat qiladi.

Ichki nazorat kapitalni investitsiyalashtirishga bog'liq barcha jarayonlarni kuzatib boradi. Ichki nazorat ko'rinishlaridan biri bo'lgan va «post-audit» nomini olgan nazorat biznes-rejaning moliya bo'limidagi ishlab chiqarish-investitsiya faoliyatidagi har bir bosqichda rejalashtirilgan moliyaviy natijani haqiqiy holat bilan taqqoslash, ularni nomuvofiq kelish sabablarini aniqlash va bartaraf etish, chiqimlarni kamaytirish va moliyaviy rejalashtirish metodlarini yaxshilash yo'llarini qidirishni anglatadi.

Bank tizimi qayta qurilishi natijasida tijorat banklarining paydo bo'lishi moliyaviy nazorat sohasidagi banklarning funksiyalarini sezilarli darajada o'zgartiradi. Agar SSSR Davlat bankining bo'limlari o'zlariga biriktirilgan korxonalarning butun moliyaviy faoliyatini nazorat qilgan bo'lsa, tijorat banklari esa qonunga muvofiq ravishda davlat tomonidan faqat hisob-kassa operatsiyalarini yuritish va valyuta qonunchiligiga rioya etish borasida o'rnatilgan tartibning mijozlar tomonidan amal qilinishini nazorat qilib borishi kerak. Shu bilan birgalikda likvidlikni qo'llab-quvvatlashning ob'ektiv zarurligi bankdan potensial zayom oluvchilarning, ya'ni zayom oluvchi korxonalarning moliyaviy holati va kredit olishga layoqatini baholashni talab qiladi. Ssuda berilgan taqdirda bank o'rnatilgan muddatlarda tegishli foizlar bilan birgalikda ssudaning qaytarilish ehtimolini baholash maqsadida berilgan ssudaning ishlatilishini, mijozning to'lov qobiliyati va likvidligini nazorat qiladi. Bank tomonidan amalga oshiriladigan bunday nazorat kredit riskini boshqarishdagi muhim elementi bo'lib hisoblanadi.

Auditorlik nazorati nodavlat moliyaviy nazoratining yangi turi bo'lib, u mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonda ham paydo bo'ldi. Iqtisodiyotni boshqarishda bozor tizimiga o'tilishi va turli tijorat tizimlarining paydo bo'lishi bilan ularning moliyaviy ishonchliligiga, shuningdek moliyaviy holatini ob'ektiv baholashga nisbatan talablar keskin oshirildi.

Auditorlik nazoratining asosiy vazifalari buxgalterlik va moliyaviy hisobotda ishonchlilikni hamda bajarilayotgan moliyaviy va xo'jalik operatsiyalarining amaldagi me'yoriy hujjatlarga muvofiqligini aniqlash, tekshirilayotgan iqtisodiy sub'ektlarning to'lov-hisobot hujjatlarini, soliq deklaratsiyalarini va boshqa moliyaviy majburiyatlarini tekshirishdan iborat.

Auditorlik xizmatlari quyidagi boshqa xizmatlarni ham ko'rsatishlari mumkin:

- buxgalteriya hisobini yo'lga qo'yish va olib borish;
- daromadlar haqida buxgalteriya hisobotini va deklaratsiyani tuzish;
- moliya-xo'jalik faoliyatini tahlil qilish va bashoratlash;
- buxgalteriya xizmati xodimlarini o'qitish va qonunchilik masalalarida maslahat berish;
- auditorlik tekshiruvlari natijasida olingan tavsiyalarni ishlab chiqish;
- va boshqalar.

Auditorlik tekshiruvi majburiy va tashabbusli bo'lishi mumkin. Agar tashabbusli tekshiruv iqtisodiy sub'ektning o'z qarori bo'yicha amalga oshiriladigan bo'lsa, majburiy audit uning xohish-irodasi va istagiga bog'liq bo'lmagan va qonunchilikda belgilangan hollarda majburiy tartibda o'tkaziladi. Har yili majburiy auditorlik tekshiruvi:

- aksiyadorlik jamiyatlari;
- banklar va boshqa kredit tashkilotlari; sug'urta tashkilotlari; investitsion va boshqa jamg'armalar, yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari, ularning boshqaruvchi kompaniyalari;
- yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy ajratma mablag'lari ularning asosiy manbalari bo'lgan xayriya va boshqa ijtimoiy jamg'armalar;
- hosil bo'lish manbalari qonunchilikda nazarda tutilgan,

yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan majburiy ajratmalardan iborat bo'lgan byudjetdan tashqari fondlar, ustav jamg'armasida davlatga tegishli ulushi bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda o'tkazilishi shart.

Majburiy auditorlik tekshiruvining buyurtmachisi sifatida xo'jalik yurituvchi sub'ekt ishtirok etadi. Auditorlik tashkilotini tanlash mulk egasi, xo'jalik yurituvchi sub'ekt qatnashchilari (aksiyadorlari) umumiy majlisi bilan kelishiladi. Majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishidan bosh tortish xo'jalik yurituvchi sub'ektdan eng kam ish haqining ellik barobari miqdoridagi jarima undirib olinishi hamda tashkilot rahbarining qonunchilikda belgilangan tartibda javobgarlikka tortilishiga sabab bo'ladi. Jarima to'lash xo'jalik yurituvchi sub'ektni majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishidan ozod etmaydi.

Auditning asosiy tamoyili uning mustaqilligi bo'lib, bunda asosan tekshirilayotgan sub'ektning moliyaviy hisoboti to'g'risidagi kasbiy fikrini ifodalashda biror tomonning ta'siri ostida bo'lishdan uning ozod ekanligini tushunish lozim. Shu bilan birga, yana shuni hisobga olish kerakki, audit barcha mamlakatlarda yetarli darajada qattiq tartibga solinadi.

Ayrim davlatlarda (masalan, Fransiyada) bu jarayonga davlat aralashib, u audit me'yori va normativlarini belgilaydi, auditorlarni va auditorlik firmalarini ro'yxatdan o'tkazadi hamda ularning faoliyati ustidan nazorat o'rnatadi. O'zbekistonda ham xuddi shunday ahvol tarkib topgan bo'lib, bu yerda davlat auditorlik faoliyatini tartibga solishni faol amalga oshiradi. U moliyaviy qiyinchiliklari iqtisodiyotga ta'sir etishi mumkin bo'lgan muhim korxonalarni ajratib, ularda audit o'tkazish majburiy ekanligini belgilaydi, auditorlarga (ma'lumoti, malakasi, imtihonlarni topshirish tartibi, mas'uliyati, javobgarligi va boshqalar bo'yicha) talablar qo'yadi.

Auditni davlat tomonidan tartibga solishni tashkil etish qonunchilik va boshqa huquqiy hujjatlar vositasida amalga oshiriladi. Bunda auditorlar jamoatchilik tashkilotlari tomonidan auditning o'zini o'zi boshqarishiga katta imkoniyat beriladi. Qayd etish lozimki, har bir mamlakatda jamoat tashkilotlarining rivojlanishi

va ta'siri turlicha amalga oshiriladi. Masalan, AQSh va Angliyada auditorlik faoliyati asosan ixtisoslashtirilgan professional jamoat auditorlik tashkilotlari tomonidan tartibga solinadi.

Ko'pgina mamlakatlarda mustaqil Auditorlar palatalari ishlab turibdi. Ularning asosiy vazifalari auditorlik faoliyati va auditorlar axloq me'yorlari bo'yicha standartlarni ishlab chiqish, auditorlar ish faoliyatining sifatini nazorat qilish, auditorlik faoliyati bo'yicha bilimlarini attestatsiya qilish va hujjatlar berish hamda auditorlik me'yorlarini buzgan shaxslarga nisbatan intizomiy jazo choralarini qo'llash (bu – davlatga xos xususiyat bo'lmagan mamlakatlarda) kabilardan iboratdir.

Ammo ayrim mamlakatlarda, masalan, Shvetsiyada, garchi Vakolatli auditorlar uyushmasi va Tasdiqlangan auditorlar uyushmasi ishlab turgan bo'lishiga qaramasdan, umuman auditorlik faoliyatini tartibga solish davlat tomonidan amalga oshirilib, bu bizning Respublikamizga ham xos bo'lgan xususiyatdir. O'zbekiston Auditorlar palatasi tuzilish jihatidan davlat organlari bilan o'zaro birgalikda harakat qiladi. Ammo uning auditorlik faoliyatini tartibga solish bo'yicha asosiy funksiyalari davlat tomonidan mustahkamlab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasining Auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonunini amalga oshirish, auditorlik tekshiruvlarining roli va maqomini belgilash, soliq va boshqa nazorat organlari tomonidan auditorlik xulosalari hisobini yuritishni ta'minlash maqsadida so'nggi vaqtlarda bizning mamlakatimizda auditorlik faoliyatini amalga oshirish tartibiga jiddiy o'zgartirishlar kiritildi[29].

Xususan, belgilab qo'yildiki, buxgalteriya hisobini yuritish va hisobot tuzish ishlari auditorlik tashkiloti tomonidan amalga oshiriladigan mikrofirmalarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati soliq organlari va boshqa nazorat organlari tomonidan majburiy tarzda tegishli auditorlik tashkilotlari jalb etilgan holda tekshiriladi. Bunda moliyaviy hisobotning to'g'riligi uchun auditorlik tashkiloti javobgar hisoblanadi.

[29] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshiruvlari rolini oshirish to'g'risida» 2000 yil 22 sentyabrdagi 365-sonli qarori.

Tartiblar to‘g‘risida bir necha nizomlar tasdiqlangan:

a) soliq va boshqa nazorat organlarining auditorlik xulosalari hisobini yuritish;

b) majburiy auditorlik tekshiruvlarini o‘tkazishdan bosh tortganligi uchun xo‘jalik yurituvchi sub’ektlardan jarima undirib olish;

v) auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun auditorlik tashkilotlariga litsenziyalar berish.

Soliq organlari va boshqa nazorat organlarining auditorlik xulosalari hisobini yuritish to‘g‘risidagi nizom bunday xulosalarning ikki turini belgilab bergan bo‘lib, ulardan har biri muayyan huquqiy oqibatlarga olib keladi:

– ijobiy auditorlik xulosasi auditorlik tashkiloti to‘g‘risida xo‘jalik yurituvchi sub’ektning moliyaviy hisoboti uning moliyaviy ahvolini to‘g‘ri aks ettiradi va xo‘jalik yurituvchi sub’ekt tomonidan amalga oshirilgan moliyaviy va xo‘jalik operatsiyalari O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlariga muvofiq keladi, degan fikrlar mavjud bo‘lgan hujjatdir.

– salbiy auditorlik xulosasi xo‘jalik yurituvchi sub’ektning moliyaviy hisobotida tartibbuzarliklar mavjud bo‘lib, moliyaviy hisobotdan foydalanuvchini yanglishishga olib kelishi mumkinligi to‘g‘risidagi fikr bildirilgan auditorlik tashkiloti hujjatidir.

Xo‘jalik yurituvchi sub’ektda oldingi ikki yil uchun ijobiy yillik auditorlik xulosasi mavjud bo‘lishi uni xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar ro‘yxatiga kiritish uchun zarur shartlardan biri hisoblanib, ularning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini soliq va boshqa nazorat organlari tomonidan tekshirish so‘nggi tekshiruv o‘tkazilganidan keyin 24 oy o‘tmasidan oldin o‘tkazilishi mumkin emas. Salbiy auditorlik xulosasiga ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi sub’ekt xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning nazorat organlari tomonidan belgilangan tartibda o‘tkaziladigan tekshiruv reja-jadvaliga kiritilishi kerak.

Soliq va boshqa nazorat organlari tomonidan belgilangan tartibda o‘tkaziladigan tekshiruv auditorlik xulosasi xo‘jalik yurituvchi sub’ekt moliyaviy-xo‘jalik faoliyati natijalariga muvofiq kelmasligini aniqlagan holda, ushbu auditorlik xulosasi shak-shubhasiz soxta deb hisoblanadi va auditorlik tashkiloti, shuningdek bunda aybdor bo‘lgan shaxslar

qonunchilikda nazarda tutilgan javobgarlikka tortiladi. Bunda soliq va boshqa nazorat organlari o'n kunlik muddat ichida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga tegishli auditorlik tashkiloti tomonidan amaldagi qonunchilik me'yorlari buzilganligi aniqlanganligi to'g'risida xabar berishi shart.

Auditorlik tashkiloti, shuningdek shak-shubhasiz soxta auditorlik xulosalarini tuzishda aybdor bo'lgan shaxslarni javobgarlikka tortish xo'jalik yurituvchi sub'ektni soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash bo'yicha belgilangan tartibni buzganligi uchun qonunchilikda nazarda tutilgan jazo choralaridan ozod qilmaydi.

Majburiy auditorlik tekshiruvlarini o'tkazishdan bosh tortganligi uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan jarima undirib olish tartibi to'g'risida nizom qonunchilikka muvofiq majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishi lozim bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga nisbatan amal qiladi.

Jarima solish uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektning majburiy auditorlik tekshiruvlarini o'tkazishdan bosh tortishi asos bo'ladi. Bunda yillik moliyaviy hisobotning auditorlik tekshiruvini hisobot yilidan keyingi yilning 1 mayiga qadar o'tkazilishi hamda auditorlik xulosasining yo'qligi qoidabuzarlik fakti deb topiladi.

Majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishi lozim bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'zining yillik moliyaviy yil uchun auditorlik tekshiruvini hisobot yilining 1 mayiga qadar o'tkazadi va auditorlik tekshiruvi o'tkazilganidan keyin 15 kunlik muddat ichida tegishli soliq organiga auditorlik xulosasining belgilangan tartibda tasdiqlangan nusxasini taqdim etadi.

Auditorlik xulosasining nusxasi belgilangan muddatda soliq organiga topshirilmagan holda, xo'jalik yurituvchi sub'ekt ushbu organga yozma ravishda auditorlik xulosasi yo'qligi sababini aks ettiruvchi tushuntirishni taqdim etishi shart.

Majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishidan bosh tortilganligi sababli auditorlik xulosasi yo'q bo'lgan taqdirda, soliq organi xo'jalik yurituvchi sub'ektga belgilangan tartibda jarima soladi.

Boshqa nazorat organi tomonidan majburiy auditorlik tekshiruvini o'tkazmagan xo'jalik yurituvchi sub'ektga nisbatan soliq organi tomonidan jarima solish chorasi qo'llanilmaganligi aniqlangan

taqdirda, tegishli soliq organining mansabdor shaxslari qonunchilikda belgilangan tartibda javobgar hisoblanadi.

Auditorlik faoliyati (auditorlik tashkilotlarining professional xizmatlaridan tashqari) yangi qonunchilik bo'yicha auditorlik teshiruvini o'tkazish uchun faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) mavjud bo'lgan taqdirdagina amalga oshirilishi mumkin. Auditorlik faoliyatini litsenziyalash auditorlik tashkilotlariga auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyalar berish tartibi to'g'risidagi Nizomga muvofiq ravishda olib boriladi.

Auditorlik faoliyatini litsenziyalash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi (litsenziyalovchi organ) tomonidan amalga oshiriladi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Nega moliyaviy nazoratda ikki yo'nalish (aspekt)da qaraladi?
- Moliyaviy nazorat deganda nimani tushunasiz?
- Moliyaviy nazoratning predmeti qanday moliyaviy ko'rsatkichlardan iborat?
- Iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda moliyaviy nazorat qanday sohalarga bo'linadi?
- Nodavlat moliyaviy nazorati nechaga bo'linadi?
- Moliyaviy nazorat o'z ichiga qanday tekshiruvlarni oladi?
- Taraqqiy etgan mamlakatlarda moliyaviy nazorat tizimi, asosan, qanday elementlardan tashkil topadi?
- Moliyaviy nazoratning oldida turgan eng asosiy vazifalar nimalardan iborat?
- Moliyaviy nazoratni tashkil etishning asosiy prinsiplari tarkibiga nimalar kiradi?
- Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi sub'ektlarga ko'ra uning qanday turlari mavjud?
- Moliyaviy nazoratning shakllarini qanday mezonlar bo'yicha klassifikatsiya qilish qabul qilingan?
- Amalga oshirilish reglamenti bo'yicha moliyaviy nazoratning shakllari nimalardan iborat bo'lishi mumkin?
- O'tkazilish vaqti bo'yicha moliyaviy nazoratning shakllari o'z ichiga nimalarni oladi?

• Nazorat sub'eklari bo'yicha moliyaviy nazoratning qanday shakllari bo'lishi mumkin?

• Nazorat ob'ektlariga muvofiq ravishda moliyaviy nazoratning qanday shakllari mavjud?

• Ichki va tashqi moliyaviy nazorat bir–biridan qanday farqlanadi va ularning qanday umumiy jihatlari bor?

• Moliyaviy nazoratni amalga oshirish jarayonida uning qanday metodlaridan foydalaniladi?

• Sub'ekt xo'jalik faoliyatini qamrab olishning to'liqligiga qarab taftishning qanday turlari bo'lishi mumkin?

• Moliyaviy va xo'jalik operatsiyalarining qamrab olinishi darajasiga ko'ra taftishlar qanday guruhlarga bo'linadi?

• Hisob palatasi to'g'risidagi Nizomga muvofiq taftish zimmasiga qanday funksiyalarni bajarish yuklatilgan?

• Hisob-kitoblar mexanizmini takomillashtirish va byudjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha hukumat komissiyasi to'g'risidagi Nizomga muvofiq nimalar uning asosiy vazifalari deb belgilangan?

• Respublika nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish Kengashi oldiga qanday vazifalar qo'yilgan?

• O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi zimmasiga davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirish bo'yicha qanday asosiy vazifa va funksiyalar yuklangan?

• Moliya vazirligi huzuridagi Bosh nazorat-taftish boshqarmasining vazifalari sifatida nimalar belgilangan?

• Davlat soliq xizmati organlarining moliyaviy nazoratga oid asosiy vazifalari nimalardan iborat?

• O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tizimidagi Bosh nazorat-taftish boshqarmasining vazifalariga nimalar kiradi?

• Moliyaviy nazorat nodavlat turlarining tarkibi nimalardan iborat?

• Ichki firmaviy moliyaviy nazoratning xarakterli xususiyatlari nimalardan tashkil topadi?

• Tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat qanday xususiyatlarga ega?

• Auditorlik nazoratining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

• Auditorlik xizmatlari yana qanday boshqa xizmatlarni ham ko'rsatishlari mumkin?

• Auditorlik tekshiruvining qanday turlari mavjud?

• Har yili qanday sub'ektlar majburiy auditorlik tekshiruvidan o'tkazilishi shart?

• Auditning asosiy tamoyili nimadan iborat?

7-BOB.
XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLAR[30] MOLIYASI – DAVLAT MOLIYAVIY SALOHIYATINING ASOSI

7.1. Davlatning moliyaviy salohiyati va uning xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi bilan o'zaro bog'liqligi

Davlatning moliyaviy salohiyati bozor iqtisodiyoti sub'ektlari va aholining pul daromadlari hamda jamg'armalari asosida shakllanib o'zaro bog'langan quyidagi bo'g'inlardan tashkil topadi:

• respublika va mahalliy byudjetlar, davlat nobyudjet fondlari byudjetlari; davlat kreditlashtirish resurslari; davlat unitar Xo'jalik yurituvchi sub'ekt (XYuS)lari va davlatning ishtirokidagi XYuSlar moliyasi. Davlatning moliyaviy salohiyati tarkibiga asosiy fondlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, moddiy aylanma mablag'lar, uy-ro'zg'or mulklari, nomoddiy aktivlar qiymati – inson kapitali kiradigan moddiy kapital ko'rinishidagi milliy boylik hajmini kiritish mumkin;

• xususiy XYuSlarning moliyaviy salohiyati. U aylanmadan tashqari aktivlar va aylanma aktivlari yig'indisidan tashkil topadi. Bu yerda aylanmadan tashqari aktivlar nomoddiy aktivlar, asosiy vositalar, tugallanmagan ishlab chiqarish, moddiy boyliklarga daromadli qo'yilmalar, uzoq muddatli moliyaviy quyilmalar, aylanmadan tashqaridagi boshqa aktivlardan iboratdir. Shuningdek, bu yerda aylanma aktivlarning tarkibiga zaxiralar, debitorlik qarzlari, qisqa muddatli moliyaviy quyilmalar, pul mablag'lari va boshqa aylanma aktivlar kiradi. XYuSlarning moliyaviy salohiyati ularning yangi qiymat yaratishdagi qobiliyatiga bog'liq. Bir xil moliyaviy-iqtisodiy qudratga ega bo'lgan XYuSlar bir-biridan tubdan farq qiluvchi moliyaviy natijalarga erishishi mumkin. Bu mol-mulkdan, ishlab chiqarish-texnologik jarayonlar va kadrlarni boshqarish

[30] Ushbu darslikda xo'jalik yurituvchi sub'yektlar deyilganda, eng avvalo, korxonalar va xo'jalik yuritishning qolgan barcha shakllari nazarda tutiladi.

samaradorligiga, menejment malakasiga, tadbirkorlik natijalariga, moliyaviy resurslar va tashqi qarzlardan oqilona foydalanishga bog'liq bo'ladi;

• bank-kredit tizimining moliyaviy salohiyati – kredit resurslariga bo'lgan iqtisodiyotning ehtiyojlarini qondirish bo'yicha kredit tashkilotlari aktivlari va real imkoniyatlarining yig'indisi. Ko'pchilik mamlakatlarning bank-kredit tizimi hozirgi paytda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini kredit resurslari bilan ta'minlash imkoniyatiga ega emas. XYuSlarga taqdim etilayotgan kredit resurslari, asosan, qisqa muddatli xususiyatga ega. Asosiy kapitalni shakllantirishdagi kreditlarning salmog'i iqtisodiyot samaradorligining o'sishi uchun yetarli emas;

• sug'urta fondlarining moliyaviy salohiyati. Bu salohiyat tadbirkorlikdagi risklarni pasaytiradigan va jamg'armalar hamda investitsiyalar o'sishini ta'minlaydigan pul sug'urta resurslarini shakllantirish bo'yicha sug'urtaviy moliyaviy-iqtisodiy imkoniyatlar yig'indisining amalga oshirilishi orqali namoyon bo'ladi;

• uy xo'jaliklarining moliyaviy salohiyati. Bu salohiyat ulardagi jami daromadlar, soliq, renta va foiz to'lovlari, investitsion talablar o'sishiga iste'mol va jamg'arishning ta'siri orqali ifodalanadi.

Hozirgi paytda juda ko'p mamlakatlarda aholi jamg'armalari, XYuS va tashkilotlar jamg'armalari singari kengaytirilgan takror ishlab chiqarish maqsadlari uchun to'liq foydalanilmayapti.

7.2. Moliyaviy salohiyatning o'sish omillari

Mamlakat moliyaviy va investitsion tizimining asosini iqtisodiyot real sektori moliyasi tashkil etadi. Moddiy boyliklarni ishlab chiqarish sohasida xo'jalik samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatuvchi moliyaviy munosabatlar shakllanadi.

XYuSlarning moliyaviy resurslari ular tomonidan olinadigan pul daromadlari va ishlab chiqarish resurslari iqtisodiy doiraviy aylanishi samaradorligining o'sishiga xizmat qiladigan, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni moliyalashtirish jarayonini amalga oshirishga yordam beradigan va ularning ixtiyorida bo'lgan qarziy mablag'lar asosida tashkil topadi.

Hozirgi vaqtda kapital quyilmalarni moliyalashtirishda XYuS o'z mablag'larining (sof foyda va amortizatsiya) salmog'i muhim ahamiyatga ega. Bunda amortizatsiya ajratmalarini shakllantirish va ulardan samarali foydalanish alohida rol o'ynaydi.

YaIM va MDni qayta (ikkilamchi) taqsimlash davlat va XYuSlar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar doirasida sodir bo'ladi. Ana shu darajada XYuSlar va aholining birlamchi daromadlari bir qismini to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqli undirish yo'li bilan va shuningdek, davlat kreditlashtirishi hisobidan mamlakatning davlat moliyasi tashkil topadi.

XYuSlar pul resurslarini, uy xo'jaliklari daromadlarini ikkilamchi qayta taqsimlash kredit-bank sohasi va sug'urta tizimi orqali ham amalga oshiriladi. Bular depozitli, vekselli, pulli va banklarning boshqa jamg'arma operatsiyalari, ular tomonidan yuridik shaxslar va aholiga uzoq, o'rta va qisqa muddatli kreditlar va ssudalar berish, turli risklarni sug'urta qilish shakllarida sodir bo'ladi.

Ko'p darajali byudjet tizimi va nobyudjet fondlar faoliyatidagi qayta taqsimlash jarayonlarini takomillashtirish moliyaviy salohiyatni yanada kuchaytirish va davlat moliyaviy resurslari o'sishining quyidagi yo'nalishlari bilan uzviy bog'langan:

• byudjet-soliq sohasidagi daromadlarni qayta taqsimlashning samaradorligini oshirish. Bu narsa davlat tomonidan ta'sirchan fiskal siyosatni hayotga tatbiq etish bilan bog'liqki, bu siyosat o'z navbatida, ishlab chiqarishning o'sishi va XYuSlarning investitsiyalarga yo'naltiriladigan moliyaviy resurslarining o'sishini rag'batlantirishni ko'zda tutmog'i kerak;

• bank-kredit sektori orqali pul resurslarining qayta taqsimlanishini optimallashtirish. Buning eng asosiy iqtisodiy vositalari va mexanizmlari bo'lib quyidagilar hisoblanishi mumkin: kredit siyosati; uzoq, o'rta va qisqa muddatli kreditlar hajmlarining nisbati; Markaziy bankning hisob stavkasi; ssuda va depozit foizlarining stavkasi; qimmatli qog'ozlar bozori. Iqtisodiyotda bu vosita va mexanizmlardan foydalangan holda davlat tomonidan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan tarzda tartibga solish davlat, XYuSlarning investitsion imkoniyatlari chegaralarini kengaytiradi, aholining pulli jamg'armalarini investitsiyalarga jalb qiladi;

• yangi samarali iqtisodiyotni – intellektual infrastrukturaning yuqori sur'atlarda rivojlanishi farqlanuvchi belgisi bo'lgan bilimlar iqtisodiyotini shakllantiradigan XYuSlarning ildam rivojlanishi. Mamlakat raqobatbardosh iqtisodiyotning yadrosini yuqori qo'shilgan qiymat va yuqori darajada qayta ishlanadigan mahsulotlar ishlab chiqaradigan yangi tarmoqlar tashkil etmog'i lozim. Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishida xom-ashyo-energiya sohasi hukmronlik qilishi, yoqilg'i-energetika kompleksining sanoat ishlab chiqarishida, konsolidatsiyalashtirilgan va respublika byudjeti daromadlarida, eksportda va valyuta tushumlarida nisbatan katta salmoqning egallashi iqtisodiyotni shu tomonga shaklan o'zgara boshlaganligidan dalolat beradi. Milliy xo'jalikning bunday tarkibiy nomuvofiqligi iqtisodiyotni qoloqlik sari yetaklaydi, uni modernizatsiya qilish vazifalarini murakkablashtiradi. Shu munosabat bilan xom-ashyo tarmoqlaridan yuqori texnologiyali ishlab chiqarishga kapitalning oqib o'tishini ta'minlovchi samarali mexanizmlarni ishlab chiqish muammosi dolzarblik kasb etib, bu narsa oxir oqibatda, davlatning moliyaviy salohiyatini yuqori darajaga ko'taradi;

• XYuSlar moliyaviy salohiyatining darajasi ularning samarali investitsion-tadbirkorlik faolligiga bog'liq. Zamonaviy o'zgaruvchan (dinamik) iqtisodiy muhit xorijiy kapitalni qo'shgan holda o'z va jalb qilingan investitsion manbalar asosida ishlab chiqarishni doimiy ravishda ilmiy-texnikaviy jihatdan yangilashni va rivojlantirishni talab qiladi.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlashda o'ziga xos omil bo'lib ularning yirik tadbirkorlik tizimlariga (moliya-sanoat guruhlari, konsernlar, konglomeratlar, xoldinglar, konsorsiumlar va boshqalar) birlashishi hisoblanadi. Bank va sanoat kapitalining real qo'shilishi va ta'sirchan moliyaviy kapitalning shakllanishi sodir bo'lmoqda. Bularning natijasida ishlab chiqarish miqiyoslari o'sishidan vujudga kelgan samara, iqtisodiyot tarkibiy tuzilmalarining o'zaro ta'sirchanligi va investitsiyalar o'sishidan olingan sinergetik samara kompaniyalarga yirik ko'lamdagi moliyaviy vazifalarni yechishga imkon bermoqda.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

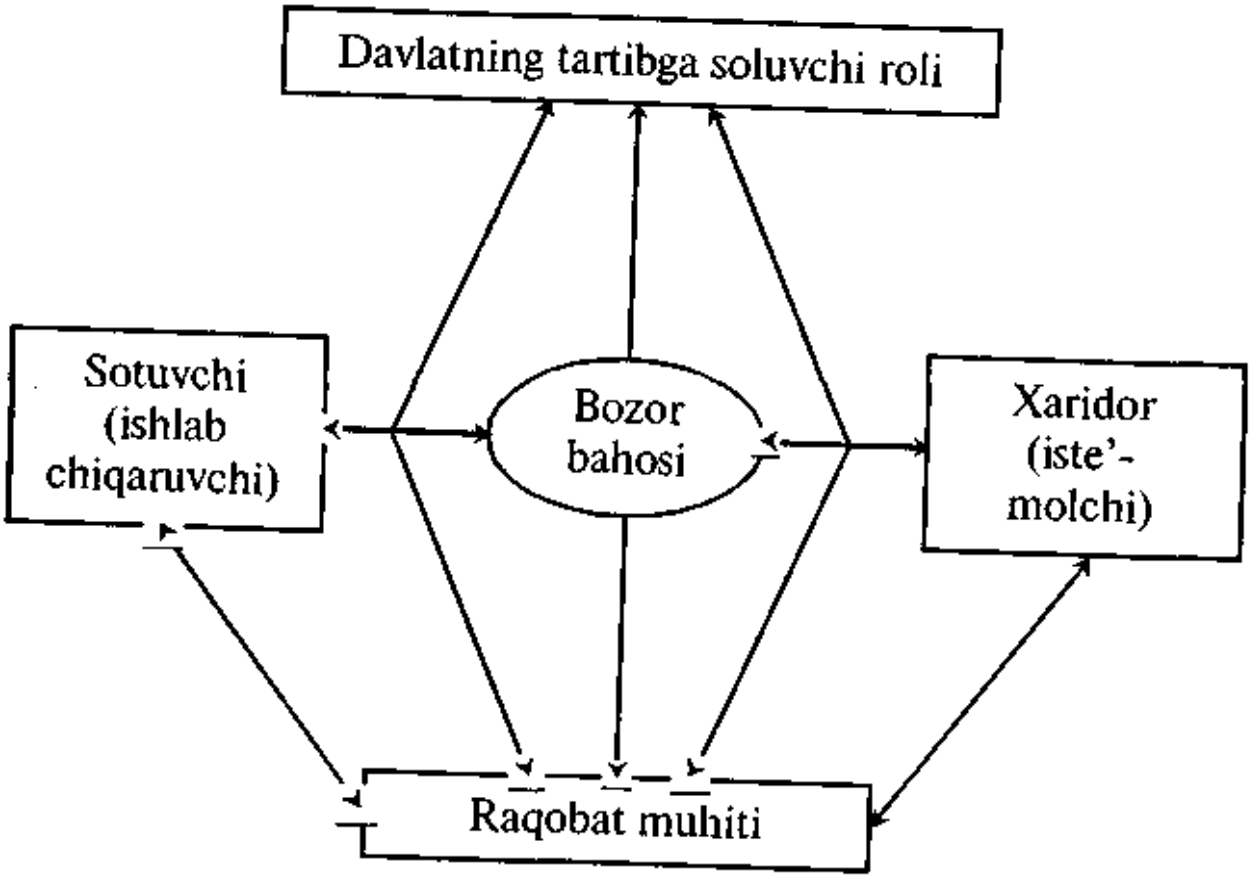
• Davlatning moliyaviy salohiyati nimalar asosida shakllanadi?
• Davlatning moliyaviy salohiyati o'zaro bog'langan qanday bo'g'inlardan tashkil topadi?
• Davlatning moliyaviy salohiyati tarkibiga nimalarni kiritish mumkin?
• Xususiy XYuSlar moliyaviy salohiyati nimalarning yig'indisidan iborat?
• Aylanmadan tashqari aktivlarning tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?
• Aylanma aktivlarning tarkibi nimalardan tashkil topadi?
• XYuSlarning moliyaviy salohiyati nimaga bog'liq?
• Bank-kredit tizimining moliyaviy salohiyati nimalardan iborat?
• Sug'urta fondlarining moliyaviy salohiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
• Uy xo'jaliklarining moliyaviy salohiyati nimalar orqali ifodalanadi?
• XYuSlarning moliyaviy resurslari nimalar asosida tashkil topadi?
• Mamlakatning davlat moliyasi nimalar hisobidan shakllanadi?
• Moliyaviy salohiyatni yanada kuchaytirish va davlat moliyaviy resurslari o'sishining qanday yo'nalishlari mavjud?
• Byudjet-soliq sohasidagi daromadlarni qayta taqsimlash samaradorligini oshirishda nimalarni ko'zda tutmog'i kerak?
• Bank-kredit sohasi orqali pul resurslarining qayta taqsimlanishini optimallashtirishning eng asosiy iqtisodiy vositalari va mexanizmlari bo'lib nimalar hisoblanishi mumkin?
• Bilimlar iqtisodiyotini shakllantiradigan XYuSlarning ildam rivojlanishi nimalarni taqozo etadi?
• Davlatning moliyaviy salohiyatini nimalar yuqori darajaga ko'taradi?
• XYuSlar moliyaviy salohiyatining darajasi nimalarga bog'liq?
• Hozirgi paytda ishlab chiqarish kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlashning o'ziga xos omili bo'lib nimalar hisoblanadi?

8-BOB.

XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLARNI MOLIYAVIY ISLOH QILISH

8.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni isloh qilish va ularning moliyaviy xo'jaligini qayta qurishning zarurligi

XYuSlarning faoliyatida sifat o'zgarishlarni amalga oshirmasdan turib bozor iqtisodiyotini rivojlantirish mumkin emas. Ularni isloh qilish jarayonining mazmuni bozor munosabatlari rivojlanishining qonuniyatlaridan kelib chiqadiki, ularda birlamchi bo'g'in (XYuSlar)ga alohida o'rin berilishi kerak. Bozor iqtisodiyotidagi o'zaro aloqalarning umumiy modeli quyidagi chizmada keltirilgan (8.1.1-chizma):

8.1.1-chizma. **Bozor iqtisodiyotidagi o'zaro aloqalar modeli**

Bozor iqtisodiyoti sharoitida XYuSlar xaridor va sotuvchi sifatida maydonga chiqib, tovarlar va xizmatlar bozorida o'zgaruvchan talab va taklif asosida raqobat muhitida aniqlanadigan baho orqali o'zaro ta'sirda bo'ladi. Baholarning yig'indisi tushumning o'lchamini belgilab berganligi uchun XYuS (firma, korporatsiya va h.k.)larning moliyaviy ahvoli bilan ularning bozordagi faolligi, ular faoliyatida taraqqiyot (rivojlanish)ning bozor omillari o'zgarishini har tomonlama hisobga olish o'rtasida to'g'ri bog'lanish mavjud. Bu omillarni hisobga olish XYuSlar, firmalar va korporatsiyalar faoliyatining butun mohiyatini tubdan o'zgartirishni talab qiladi. XYuSlarni bozor sharoitlariga moslashtirish bo'yicha asoslangan choralar tizimini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish, XYuSlarni bozor iqtisodiyotining mustaqil sub'ektiga aylantirish ularni moliyaviy isloh qilishning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyoti sari yuz tutilganligiga 20 yil vaqt o'tganligiga qaramasdan hamon mamlakatimiz XYuSlarining ma'lum bir qismi o'zgarib rivojlanayotgan bozor munosabatlariga moslashayotganligi yo'q. Ayrim ekspertlarning bahosiga ko'ra, sanoat XYuSlarining 1/4 qisminigina bozor iqtisodiyotining to'laqonli sub'ektlari safiga kiritish mumkin.

Yangi sharoit munosabati bilan XYuSlarni moliyaviy isloh qilishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- faoliyatni bozor talablariga yo'naltirish va eng yangi texnologiyalarga investitsiyalar asosida innovatsion jarayonlarni rivojlantirish yo'li bilan mahsulotlar va xizmatlar raqobatbardoshligini ta'minlash;
- XYuS kapitalini shakllantirish va boshqarish samaradorligini oshirish;
- XYuS rivojlanishini moliyaviy jihatdan ta'minlash va uning moliyaviy barqarorligini oshirish imkoniyatlarini qidirib topish va jalb qilish;
- ishlab chiqarishning barcha omillaridan samarali foydalanish va mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajatlarni kamaytirish asosida ularning daromadlarini o'stirish yo'li bilan XYuSlarning investitsion jozibadorligini oshirish;

• aktivlarni restrukturizatsiya qilish va bozor kon'yunkturasini bashoratlash, tovarlar va xizmatlarning to'lovga layoqatli talabi va taklifi asosida XYuS faoliyatini diversifikatsiyalashtirish.

XYuSlar, firmalar va korporatsiyalarni moliyaviy isloh qilishda kapitalizatsiya jarayoni, ya'ni mavjud salohiyatlardan samarali foydalanish hisobiga kompaniya qiymatini oshirish va shu asosda kapitallashtirishning asosiy manbaini-kapitalni o'stirishga yo'naltiriladigan sof foydani o'stirish alohida o'rin egallaydi. Sof foydani kapitallashtirish koeffitsienti aktiv (kapital)ni oshirishga yo'naltirilgan sof foyda qismining XYuS sof foydasi umumiy hajmiga nisbati bilan aniqlanadi. Uni formula shaklida quyidagicha aks ettirish mumkin:

$$K_k = (SF_{kq} : SF_{uh})$$

Bu yerda: K_k – sof foydani kapitallashtirish koeffitsienti;
SF_{kq} – aktivlar (kapital)ni oshirishga yo'naltirilgan sof foydaning qismi;
SF_{uh} – XYuS sof foydasining umumiy hajmi.

Kapitallashtirish jarayoni investitsion-innovatsiya strategiyasini amalga oshirish asosida faqat aktivlar miqdorini oshirishni emas, balki ulardan yanada samaraliroq foydalanilishini ko'zda tutganligi bilan ham muhimdir. Uni quyidagi tartibda aniqlasa bo'ladi:

$$K_a = (K_{o'} : A_o),$$

Bu yerda: K_a – aktivlarni kapitallashtirish koeffitsienti;
$K_{o'}$ – tahlil davrida o'z kapitalining o'sishi;
A_o – tahlil davri oxiridagi aktivlar.

Kapitallashtirish jarayoni ishlab chiqarishga ilmiy yutuqlarning moddiylashganligini aks ettiruvchi ilg'or innovatsion ishlab chiqarish vositalari va texnologiyalariga quyiladigan shakldagi kapitalning intellektuallashtirishga asoslanishi kerak.

O‘z faoliyatiga yangi sifat talablarini kuchaytirayotgan samarali bozor o‘zaro aloqalarining tizimiga nisbatan tezroq kirish uchun XYuSlarning moliyaviy isloh qilishga asoslangan dasturini ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir. Bunda butun xo‘jalik-ishlab chiqarish faoliyatining natijasi sifatida yuqori yakuniy moliyaviy ko‘rsatkichlarga erishishga alohida o‘rin ajratilmog‘i lozim. Bir vaqtning o‘zida bunday dastur bozor omillari va iqtisodiy o‘sish shart-sharoitlaridan foydalanish, shuningdek, innovatsion tarqqiyotning zamonaviy tendensiyalarini amalga oshirish asosida XYuS faoliyati samaradorligini oshirish bo‘yicha choralar tizimini o‘z ichiga qamrab oladi.

Moliyaviy isloh qilish dasturi quyidagilarni ko‘zda tutadi:

• XYuSning tashkiliy va mulkiy holatini o‘zgartirish (yuqori samarali tashkiliy shakl, kapitalning tarkibiy tuzilishini o‘zgartirish va uni samaradorlikni oshirish maqsadlari uchun joylashtirish, yuqori talabga ega bo‘lgan mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish va h.k.);

• ishlab chiqarishning investitsion-texnologik asosini o‘zgartirish (asosiy fondlar va aylanma mablag‘larning tarkibiy tuzilishi, texnologik yangiliklarni joriy etish, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni yangilash va h.k.);

• ishlab chiqarish-xo‘jalik faoliyatining yuqori yakuniy natijalariga –XYuSning ixtiyoriga qoldiriladigan sof foydaga erishish, kompaniya qiymatini o‘stirish va xarajatlarni qisqartirishning tashkiliy asosi bo‘lgan mukammal biznes-rejani ishlab chiqish;

• XYuSning asoslangan marketing va baho strategiyasini ishlab chiqish;

• XYuSning moliyaviy strategiyasini uning ishlab chiqarish-marketing siyosati bilan o‘zaro bog‘liqligini asoslash.

Yuqoridagilarning barchasi moliyaviy munosabatlarni tegishli tarzda qayta qurishni, XYuSni boshqarishda moliyaviy oqimlar rolini oshirishni; tushum, xarajatlar, foyda, soliqqa tortish me’yorlari, sof foyda, umumiy va o‘z kapitalining hajmi (miqdori) va manbalaridan iborat bo‘lgan moliyaviy indikatorlarning o‘zgarishini kuzatish orqali moliyaviy boshqaruvning yaxlit samarali tizimini shakllantirishni talab qiladi. Bu ishlar, o‘z navbatida, quyidagi shartlar asosida amalga oshirilishi mumkin:

• XYuS xo'jalik-ishlab chiqarish faoliyati barcha tomonlari bilan moliyaviy oqimlarning o'zaro aloqadorligini kuchaytirish va ularda ishlab chiqarish omillari-moddiy, mehnat, informatsion va boshqa resurslarning tegishli harakatlarini yanada to'laroq aks ettirish;

• boshqaruv qarorlari qabul qilishda, XYuS moliyaviy resurslari o'sishiga bog'liq imkoniyat qidirib topish va amalga oshirishda moliyaviy-tahliliy xizmatlar rolini oshirish;

• XYuS faoliyatini moliyaviy resurslar bilan yanada to'liqroq ta'minlash uchun o'z bilimlarini sarf etayotgan moliyaviy menejment malakasi darajasini oshirish;

• XYuS moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risida xalqaro andazalarga muvofiq ravishda ma'lumotlar olish, XYuSlar, firmalar va korporatsiyalar faoliyatida yuqori darajadagi samaradorlikni ta'minlash uchun moliyaviy hisobotning xalqaro andazalariga o'tish.

8.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy isloh qilish samaradorligini baholash

XYuS, firma va korporatsiyalarning moliyaviy isloh qilinish samaradorligini baholashning asosiy ko'rsatkichi sifatida moliyaviy samaradorlik, ya'ni sof foyda bo'yicha rentabellik ko'rsatkichini olish mumkin. Uni hisoblash formulasi quyidagicha:

$$R = (C_f : O'_k) \times 100$$

Bu yerda: **R** – sof foyda bo'yicha o'zlik kapitalining rentabelligi;
S_f – sof foyda yoki netto–foyda;
O'_k – o'zlik kapitali.

Bu ko'rsatkichning o'sishi foydani soliqqa tortishni qo'shib hisoblagan holda ichki va tashqi xarakterdagi ko'plab omillarga bog'liq. Rentabellikni tarkib toptiruvchilarni tahlil qilish uchun amaliyotda birinchi marta «Dyupon de Nemur» kompaniyasida qo'llanilgan Dyupon formulasidan foydalaniladi. Bu formulaning ko'rinishi quyidagicha:

$$R = (S_f : O'_k) \times (S_f : T) \times (T : A) \times (A : O'_k)$$

Bu yerda: **R** – sof foyda bo'yicha o'zlik kapitalining rentabelligi;
S_f – sof foyda yoki netto-foyda;
O'_k – o'zlik kapitali;
T – tushum;
A – aktivlar.

Bir vaqtning o'zida bu formuladagi **(Sf : O'k)** nisbati sof foydaga ko'ra o'zlik kapitalining rentabellik koeffitsientini ko'rsatsa, **(Sf : T)** nisbati esa sotuv rentabelligini ifodalab, bir tomondan bu nisbat tahlil qilinayotgan davrda sof foyda va sotuv hajmi (tushum) o'rtasidagi nisbatni aks ettirsa, ikkinchi tomondan esa, yaxlit holda sotilgan mahsulotning daromadliligini xarakterlaydi va u alohida olingan tovar turlari daromadligiga va ularning realizatsiya hajmidagi nisbatiga bog'liqdir. Shuningdek, **(T : A)** nisbati xo'jalik faolligi koeffitsientini ko'rsatadi. Bu koeffitsient aktivlarning aylanuvchanligi (yoki aktivlarning yillik o'rtacha qiymatiga to'g'ri keluvchi bir so'mlik tushum hajmi)ni aks ettiradi, tahlil davridagi aktivlar aylanmasining sonini xarakterlaydi. Aktivlar qancha ko'p aylansa, ularning rentabelligi shuncha yuqori bo'ladi. **(A : O'k)** nisbati esa bir so'mlik o'z kapitaliga to'g'ri keluvchi aktivlarning umumiy miqdorini ko'rsatadi. Bunday aktivlar qanchalik ko'p bo'lsa, rentabellik darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Bu ko'rsatkich XYuSning moliyaviy faolligini, uning aylanma (aktivlar)ga kapitalning qo'shimcha manbalarini jalb qilish borasidagi mahoratini aks ettiradiki, bu narsa tushum hajmi va XYuS daromadliligini oshirishga imkon beradi.

Yuqoridagi formulada keltirilgan ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligini XYuSning moliyaviy siyosatini isloh qilishni asoslab berishda foydalanish mumkin. Chunki formuladagi ko'rsatkichlar XYuS yakuniy natijalarining aktivlardan foydalanish darajasi, ularning aylanish tezligi, realizatsiya hajmi va sotilayotgan mahsulotlarning daromadliligi, ya'ni moliyaviy-xo'jalik faoliyatining barcha asosiy parametrlari bilan o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Bularning barchasi istiqbolga mo'ljallangan biznes-rejani ishlab chiqish uchun asos bo'lishi, shuningdek investitsion-innovatsion biznes-loyihalarni asoslashda xizmat qilishi mumkin.

XYuS aktivlarining takror ishlab chiqarishdagi rolini baholash uchun xo'jalik faolligi koeffitsientidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu koeffitsient XYuSga tegishli bo'lgan tushumning barcha aktivlar o'rtacha qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi. Uni formula shaklida quyidagicha ifodalash mumkin:

$$K_{xf} = T : A$$

Bu yerda: K_{xf} – xo'jalik faolligi koeffitsienti;
T – tushum;
A – barcha aktivlarning o'rtacha qiymati.

Bu ko'rsatkich bir so'mlik foydalanilayotgan aktivlarga to'g'ri keluvchi tushumni ko'rsatadi. Uning o'sishi XYuS boshqa barcha moliyaviy ko'rsatkichlar ko'payishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Aktivlarga joylashtirilgan kapitalning oqilona tarkibiy tuzilishi ham muhim ahamiyatga ega. Uzluksiz ravishda doiraviy aylanadigan va daromadlar olinishiga xizmat qiladigan aylanma aktivlarga moddiylashtirilgan kapital XYuS faoliyatida faol rol o'ynaydi. Shuning uchun ham aylanma aktivlarga qo'yilgan tez aylanayotgan kapitalning barcha foydali kapitalga nisbati kapital noishlab chiqarish qobiliyati oshganligini aks ettiradi. Buni formula yordamida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

$$K_{on} = (A_{aa} : K_f)$$

Bu yerda: K_{on} – kapitalning oqilona tarkibiy tuzilishi;
A_{aa} – aylanma aktivlar;
K_f – barcha foydalanilayotgan kapitallar.

XYuSning moliyaviy isloh qilish dasturini tuzish jarayonida har bir tadbirdan ma'lum bir samara olinishi ko'zda tutilmog'i lozim. Quyida o'tkazilishi lozim bo'lgan eng muhim tadbirlar va

XYuS (XYuS, korporatsiya va boshqalar) tomonidan olinadigan foydali jihatlar o'z aksini topgan (navbatdagi betga qarang):

Tadbirlar	Foydali jihatlar
XYuSning bozordagi holati, moliya-xo'jalik faoliyati va boshqaruv samaradorligini tahlil qilish	XYuS rivojlanishining asosiy ichki va tashqi muammolari va ularni hal etishdagi oqilona yo'llarini qidirib topish, moliyaviy ahvolni mustahkamlash uchun rezervlardan foydalanish
XYuS taraqqiyotining moliyaviy strategiyasini ishlab chiqish .	Kelajakda ishlab chiqarish-iqtisodiy faoliyatning eng yuqori samaradorligiga erishish imkonini beradigan taraqqiyotning o'rta va uzoq muddatli mo'ljallarini asoslash
Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash	XYuS xodimlari malakasining hozirgi zamon va istiqbol talablariga mos kelishi. Bu narsa XYuS moliyaviy holati va uzoq muddatli taraqqiyoti barqarorligining asosiy omili hisoblanadi
XYuS aktivlarini bozoriy baholash	XYuS ustav kapitalini oshirish imkoniyatlarini amalga oshirish. Bu narsa kreditorlarning mumkin bo'lgan talablarini qondirishdagi minimal kafolatlari darajasini oshirishni va shu hisobdan kontragentlar bilan yuqori darajada barqarorlikni, firma qiymatining oshishini ta'minlaydi

Mol-mulkni inventarizasiya qilish va XYuS mulkiy kompleksini restrukturizatsiya qilishni amalga oshirish	Noishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish, XYuS mol-mulkidan oqilona foydalanish, ulardan foydalanishning moliyaviy samaradorligini oshirish
Yerga egalik huquqini amalga oshirish	Barcha mulkiy kompleksga egalik huquqini to'laqonli amalga oshirish hisobidan XYuSning investitsion jozibadorligini oshirish. Bu narsa faoliyatning huquqiy mustaqilligi va barqarorligini ta'minlaydi
XYuS ustavini qayta ko'rib chiqish va menejment bilan shartnomani aniqlashtirish	Rahbarlar su'istemolliklari imkoniyatlarini ta'sischilar oldidagi ularning javobgarliklari va XYuS faoliyatining natijalaridan manfaatdorligini kuchaytirish, shu asosda boshqaruv qarorlari sifatini oshirish
Moliyaviy hisobotning xalqaro andazalaridan foydalanishga o'tish	XYuS faoliyatining «oydinlik» darajasini oshirish va investitsion jozibadorlikning yanada yuqoriroq darajasini ta'minlash
Byudjetlar tizimidan foydalanish asosida XYuSning asoslangan biznes rejasini ishlab chiqish. Qarz mablag'larnini jalb qilishning joriy va istiqboldagi rejalarini tuzish	XYuS xo'jalik-moliya faoliyatida aniq asoslangan mo'ljallarning mavjudligi. Bu narsa XYuS joriy va istiqboldagi rivojlanishiga bog'liq eng muhim muammolarni yechishga moliyaviy imkoniyatlar va kuchlarning konsentratsiya qilinishiga imkon beradi.
Taraqqiyot bashoratlarini bozor muhitining asosiy parametrlari bilan	Kelajakka ishonchni shakllantiradi. Bu narsa esa, o'z navbatida, iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va

bog'liqlikda ishlab chiqish	barqaror rivojlanishini ta'minlaydi, faoliyatning barcha sohalarida imkoniyatlarnilarni qidirib topish va amalga oshirishga yordam beradi.
Harakatdagi XYuSda investitsion-biznes loyihani ishlab chiqish	Ishlab chiqarish siklining alohida joylarida taraqqiyotning asosiy proporsiyalarini asoslash va quvvatlardagi nomuvofiqlilikka barham berish. XYuSning umumiy ishlab chiqarish imkoniyatlarini ancha oshirishga yordam beradi
Aktivlarning tarkibi va tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish	Yuqori talabga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga muvofiqligini ta'minlash maqsadida XYuSning ishlab chiqarish apparati samaradorligini oshirish. Aktivlarni ularning «ballast» qismidan tozalash va keraksiz aktivlarni sotish

XYuSni moliyaviy isloh qilish rejasining barcha bo'linmalari kapitalni shakllantirish va undan foydalanish samaradorligini oshirish, XYuS faoliyatida kapitallashtirishning oqilona darajasiga erishish borasidagi yagona asoslangan konsepsiyaga bo'ysinishi va o'zaro muvofiqlashtirilishi kerak. Bu isloh qilish jarayonida ancha yuqori bo'lgan integral samaraga erishishga imkon beradi.

8.3. Xo'jalik yurituvchi sub'ektni isloh qilish tizimida moliyaviy rezervlar

Go'yo to'liq tugallangandek bo'lishiga qaramasdan XYuSda rivojlanishning qo'shimcha resurslarini qidirib topishda doimiy ravishda imkoniyat paydo bo'ladi. XYuSlar taraqqiyotini belgilaydigan omillarning o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladigan

foydalanilmagan potensial imkoniyatlar ular ishlab chiqarish-iqtisodiy va moliyaviy faoliyati rezervlari sifatida maydonga chiqadi.

Moliyaviy rezervlarni qidirib topishning asosiy metodi moliyaviy tahlil hisoblanadi. Aynan moliyaviy tahlil asosida moliyaviy rezervlarni qidirib topish bo'yicha XYuSning siyosati ishlab chiqiladi. Faoliyat ko'rsatish sharoitlaridan qat'iy nazar rezervlarni qidirib topish va ularni amalga oshirish XYuS xodimlari uchun doimiy faoliyatga aylanmog'i lozim. Xorijiy (Yaponiyadagi sifat to'garaklari, AQSh va Germaniyadagi yangiliklar to'g'risidagi takliflarni rag'batlantirish va boshqalar) va mamlakatimizdagi ilg'or kompaniyalarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, qaerda rezervlarni izlash va ulardan foydalanish uzluksiz davom etayotgan, yangiliklar keng joriy qilinayotgan bo'lsa, o'sha yerda investitsiyalar o'sadi, XYuSning moliyaviy ahvoli mustahkamlanadi, iqtisodiy taraqqiyot sur'atlari oshadi.

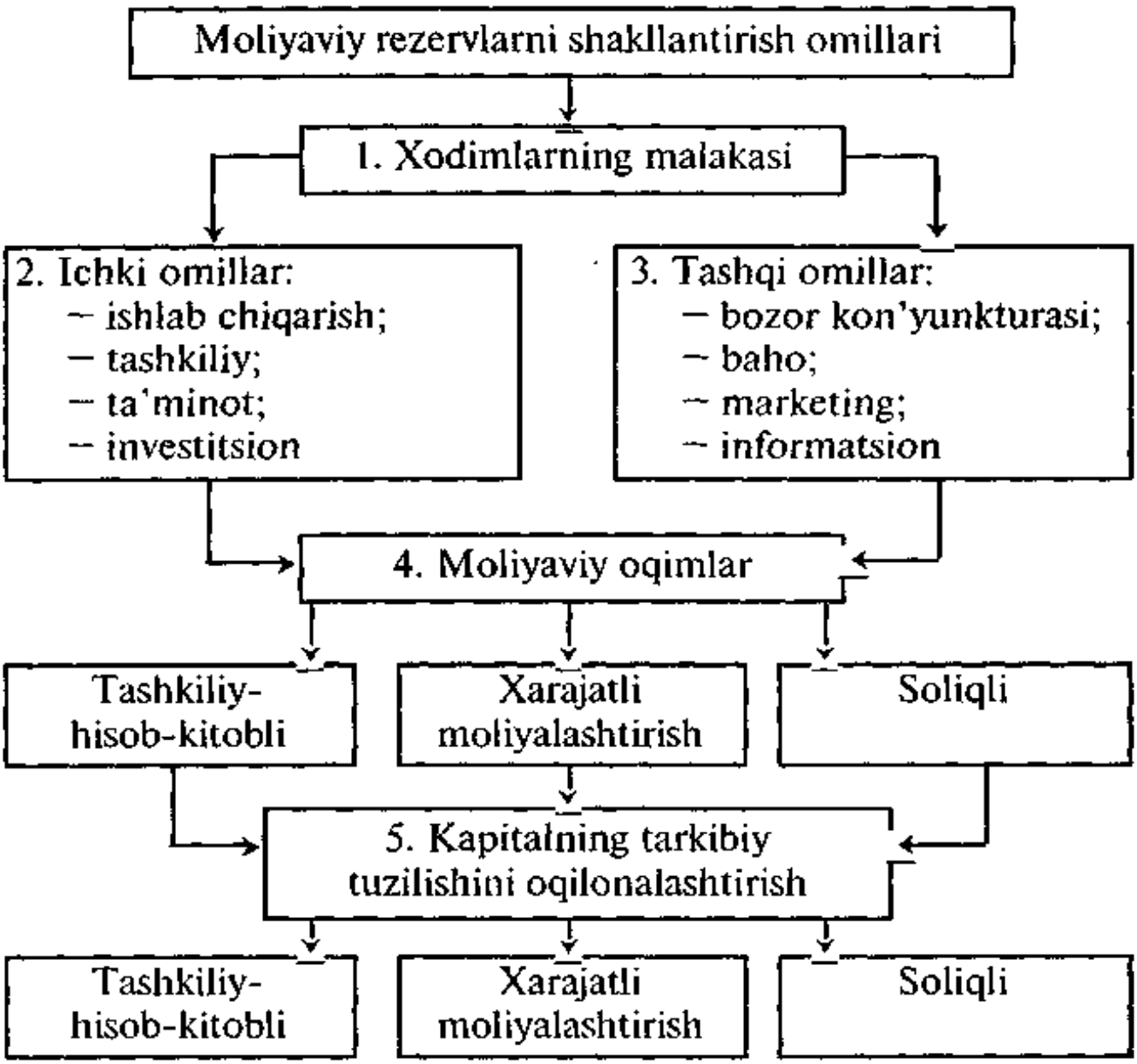
Moliyaviy rezervlarni shakllantirish omillari tizimi juda kengdir. Muhimligiga ko'ra ularning darajalarini quyidagilarga ajratish mumkin (keyingi betdagi chizmaga qarang).

Moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqaruv sohalaridagi eng muhim rezerv bu xodimlar malakasini oshirishdir. Rivojlanayotgan intellektual inqilob, «bilimlar iqtisodiyoti»ga o'tish va xodimlarning intellektini shakllantirish sharoitida qabul qilinayotgan boshqaruv qarorlarida ularning moddiylashuvi iqtisodiy o'sishda strategik omilga aylanadi.

Moliyaviy menejerlarning yuqori kasbiy darajasi XYuSning moliyaviy barqarorlik darajasini oshirish rezervlarga bog'liq barcha ko'rinishlarini qidirib topish va amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Savodsizlik bilan qabul qilingan moliyaviy qarorlar (bizning amaliyotimizda bunday qarorlar juda ko'p va tez-tez uchrab turadi) makro-va mikro darajada juda katta hajmdagi yo'qotishlarga olib keladi. Shuning uchun ham kadrlarning malakasini oshirish va xodimlarda zamonaviy intellektual salohiyatni shakllantirish kompaniyalar tomonidan murakkab zamonaviy moliyaviy-iqtisodiy vazifalarni yechishning asosiy sharti hisoblanadi.

Moliyaviy rezervlar XYuS iqtisodiyotining yagona kompleks sifatida rivojlanishi bilan uzviy bog'langan. Xom-ashyo va

materiallarni iste'mol qilishdagi o'zgarishlar, mehnat unumdorligining o'sishi yoki kamayishi, asosiy fondlardan foydalanishning yaxshilanishi yoki yomonlashuvi va h.k. – bularning barchasi kompaniyaning daromadi darajasini, uning moliyaviy ahvolini belgilab beradi. Xuddi shu narsa bozoriy sharoitlarining-bahosi, raqobatchilarning paydo bo'lishi, xo'jalik va boshqa risklarning o'zgarishiga ham tegishlidir. Moliyaviy natijalar – xo'jalik faoliyatining yakuniy natijasi doimiy ravishda ichki va tashqi omillarning ta'siri ostida bo'ladi.

8.3.1-chizma. **Moliyaviy rezervlarni shakllantirish darajalari va omillari**

XYuS moliyaviy barqarorligining ichki rezervlari, asosan, taraqqiyotning ishlab chiqarish, tashkiliy va innovatsion-investitsion omillari bilan bog'liq bo'ladi.

Moliyaviy barqarorlikning tashqi rezerlari esa bozor kon'yunkturasi, XYuSning marketing va baho strategiyasi, soliqqa tortishni oqilonalashtirish, hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil etish, bank kreditlari va kreditorlik qarzlari ko'rinishidagi qarz mablag'larini jalb qilishdan foydalanish va h.k.lar bilan bog'liq. Bir vaqtning o'zida XYuSga tushumlarning o'z vaqtida tushishiga, debitorlik qarzlarining kamayishiga erishish, kreditorlik qarzlarining kamayishiga erishish, kreditorlik qarzlaridan kapitalning manbai sifatida faol foydalanish ham kerak.

Moliyaviy rezervlarni izlab topish va ularni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari orasida XYuSning mol-mulkidan yanada samaraliroq foydalanishni alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq. Bu o'rinda uning asosiy ko'rsatkichi aktivlarning rentabelligi hisoblanib, uni quyidagicha hisoblash mumkin:

$$R_a = (F_s : A_o) \times 100$$

Bu yerda: R_a – aktivlarning rentabelligi;
F_s – sof foyda;
A_o – tahlil davridagi aktivlarning o'rtacha o'lchami.

Agar sof foydaning yoki netto–foydaning baho va to'liq tannarx o'rtasidagi farq hamda soliq to'lovlari o'lchamiga kamaytirilganligidan iborat ekanligi inobatga olinadigan bo'lsa, aktivlarning samaradorligi faqat bozor kon'yunkturasiga bog'liq bo'lmasdan, balki foydadan olinadigan soliq summalariga ham bog'liq ekanligi ma'lum bo'ladi:

$$S_f = B_m - (T_m + S_t)$$

Bu yerda: S_f – sof foyda;
B_m – mahsulot bahosi;
T_m – mahsulot to'liq tannarxi;
S_t – soliq to'lovlari.

Aktivlarning samaradorlik ko'rsatkichi bir so'mlik aktivlarga (XYuSning butun mol-mulkiga) to'g'ri keluvchi sof foyda miqdorini ko'rsatadi va XYuS faoliyatidagi moliyaviy faollikni o'zida aks ettiradi. Bu ko'rsatkich darajasi XYuS aktivlarining tarkibiy tuzilishiga – asosiy fondlar aktiv va passiv qismlarining, asosiy va aylanma kapitalning nisbatiga bog'liq.

XYuS asosiy kapitalidan foydalanishga tavsifnoma beruvchi muhim ko'rsatkichlardan biri fond qaytimi hisoblanib, uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$F_k = (R_m : A_f)$$

Bu yerda: F_k – fond qaytimi;
R_m – realizatsiya qilingan mahsulot hajmi;
A_f – asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati.

Asosiy fondlarning aktiv qismiga (dastgohlar, mashinalar, mexanizmlar va h.k.) qancha ko'p asosiy kapital joylashtirilgan bo'lsa va ular yil davomida qanchalik ko'p aylanish sodir etsa, XYuS shuncha ko'p foyda oladi.

Aylanma aktivlar XYuS kapitalining eng faol elementi hisoblanadi. Yil davomida ularning aylanish miqdori kapitaldan foydalanishdagi intensivlik darajasini ko'rsatadi. XYuSning aylanma mablag'lari eng faol «ishlovchi» kapitaldir. Shu munosabat bilan kapitalning faollilik koeffitsienti alohida ahamiyat kasb etib, uni aniqlashni formula yordamida quyidagicha aks ettirsa bo'ladi:

$$K_{fk} = K_{aa} : K_{ba}$$

Bu yerda: K_{fk} – kapitalning faollik (manyovrlilik) koeffitsienti;
K_{aa} – aylanma aktivlar (ishlayotgan kapital);
K_{ba} – barcha aktivlar (XYuSning barcha kapitali).

Shuning uchun ham XYuS rezerlarining butun bir qismi aylanma mablag'lardan foydalanish, bular aylanishning tezligi bilan bog'liq. Ana shu maqsadda ishlab chiqarish zaxiralarining ortiqcha

qismini qidirib topish va realizatsiya qilish asosida aylanma mablag'larning tarkibiy tuzilishini optimallashtirish, debitorlik qarzlari va tayyor mahsulot zahiralariga quyilmalarni qisqartirish talab etiladi. Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish rezervlarini qidirib topish uchun ularning absolyut va nisbiy ozod bo'lishini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Tahlil qilinayotgan davrning boshi va oxiridagi aylanma mablag'lar haqiqiy o'lchamlari o'rtasidagi farq ularning absolyut ozod bo'lishini ko'rsatadi. Aylanma mablag'larning nisbiy ozod bo'lishi esa ularning hisobli o'lcham taqqoslaganda qancha iqtisod qilinganligini tavsiflaydi, o'tgan davrda ulardan foydalanish samaradorligini hisobga olgan holda haqiqiy aylanishga xizmat qilish uchun XYuSga qancha aylanma mablag'lar kerak bo'lishi mumkinligidan darak beradi.

Nisbiy ozod bo'lish XYuS aylanma mablag'laridan foydalanishdagi samaradorlik darajasini xarakterlaydi – ularning shartli ozod bo'lishini ko'rsatadi . Uni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$O_n = A_{xo'} - A_{bo'} \times (R_j : R_{o'}),$$

Bu yerda: O_n – aylanma mablag'larning nisbiy ozod bo'lishi;
$A_{xo'}$ – tahlil qilinadigan davrdagi aylanma mablag'larning haqiqiy miqdori (yillik o'rtachasi);
$A_{bo'}$ – bazis (o'tgan) davrdagi aylanma mablag'larning miqdori (yillik o'rtachasi);
R_j – hisobot (joriy) davrda realizatsiya qilingan mahsulotlar hajmi;
$R_{o'}$ – o'tgan (bazis) davrda realizatsiya qilingan mahsulotlar hajmi.

Aylanma mablag'larning aylanuvchanligini tezlashtirish XYuS moliyaviy ahvolini mustahkamlashdagi muhim rezervi hisoblanadi. Buning natijasida bo'shagan mablag'lar investitsiyalarga, innovatsion faoliyatga, aktivlarning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga va boshqalarga yo'naltirilishi mumkin.

Moliyaviy rezervlarni jalb qilishda moliyaviy leverijdan

foydalanish katta ahamiyatga ega. Kompaniyaning aylanmasiga turli shakllarda qarz mablag'larini jalb qilish evaziga samaradorlikning o'sishiga moliyaviy leverij deyiladi. Moliyaviy leverij XYuS qarz kapitalining XYuS o'z kapitaliga nisbatini ko'rsatuvchi moliyaviy faollik koeffitsienti orqali ifodalanadi. Uni formula orqali quyidagi tarzda ko'rsatish mumkin:

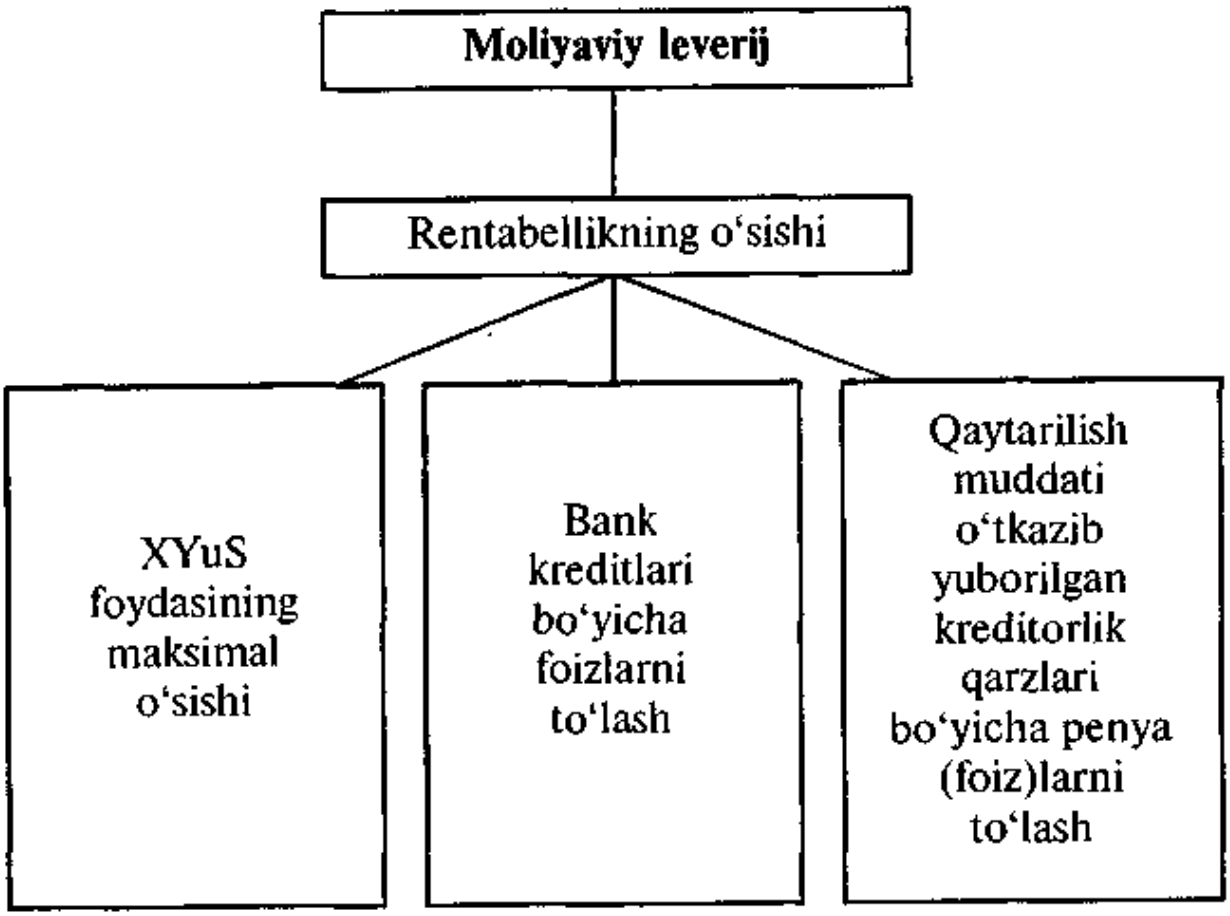
$$K_{mf} = K_q : K_{o'}$$

Bu yerda: K_{mf} – moliyaviy faollik koeffitsienti yoki moliyaviy leverij;
K_q – qarziy kapital;
$K_{o'}$ – o'z kapitali.

Bu ko'rsatkich ko'pchilik hollarda moliyaviy dastak ko'rsatkichi deb ham yuritiladi va bunda qo'shimcha qarziy kapitalni jalb qilishning dastagi bo'lib kompaniyaning o'z kapitali maydonga chiqayotganligi nazarda tutiladi. Bank ssudalari va kreditorlik qarzlari ko'rinishlarida jalb qilingan qarz kapitaldan foydalanish ular jalb qilingunga qadar erishilgan samaradorlik darajasidan ko'ra yuqoriroq bo'lgan rentabellik darajasiga erishishni ta'minlasagina samarali bo'lishi mumkin. Bu, o'z navbatida, XYuSdan qarz mablag'lar yanada samaraliroq foydalanish imkonini beruvchi biznes-loyihalarni ishlab chiqishni talab qiladi. Faqat shu holdagina moliyaviy leverij yoki moliyaviy dastak samarasi vujudga kelishimumkin. Rentabellikning yangi darajasi XYuS kreditdan foydalanganligi uchun bank kreditining foizini va qaytarilish muddati o'tkazib yuborilgan kreditorlik qarzlari uchun to'lov (penya)larni to'lashni yetarli darajada (hatto ancha oshgan holda) qoplashi kerak. Qarz mablag'lardan foydalanish XYuSning maksimal qo'shimcha foyda olishini ta'minlamog'i lozim. Moliyaviy leverij samarasini olish va uni taqsimlashning umumiy ko'rinishi quyidagi chizmada keltirilgan:

Biznesni rivojlantirish va samaradorligini oshirish maqsadida kapitalni to'ldirishga bog'liq barcha manbalardan (kreditlar va kreditorlik qarzlaridan) maksimal foydalanishga moliyaviy faoliyatni yo'naltiribgina qolmasdan, moliyaviy menejment makrodarajada ham moliyaning asosiy – kompaniyaning barcha xo'jalik-ishlab

chiqarish faoliyatini pul mablag'lari bilan ta'minlash – funksiyasini aniq bajarishi ham kerak. Agar ana shu prinsip amalga oshirilsa va moliyaviy xizmat hisob-kitob varag'iga pullarning doimiy ravishda tushib turishini ta'minlasa, to'lash muddati kelgan talabnomalar bo'yicha to'lovlar o'z vaqtida amalga oshirilsa, to'lovlarning uzoq muddatli uzaytirilishiga yo'l qo'yilmasa, bu XYuSning mustahkam moliyaviy ahvoli va sog'lom to'lovga qobilligini ko'rsatadigan asosiy belgisidir.

8.3.2-chizma. **Moliyaviy leverij samarasini olish va uni taqsimlashning umumiy ko'rinishi**

XYuSning to'lov qobiliyati darajasini ko'tarish uchun debitorlik qarzlarini qisqartirish, moliyaviy resurslarning aylanishini tezlashtirish, ta'sirchan marketing strategiyasi va baho siyosatidan foydalanish, mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini qisqartirish, ishlab chiqarishni boshqarishda yangi fan talab

texnologiyalar va boshqaruvning innovatsion tizimlarini joriy etish bo'yicha choralarning kompleks tizimi ishlab chiqilishi kerak.

To'lovga qobillik koeffitsienti quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{tq} = (\Sigma P_m : M) \geq 1$$

Bu yerda: K_{tq} – to'lovga qobillik koeffitsienti;
ΣP_m – XYuSning barcha pul mablag'lari;
M – uzish muddati kelgan to'lovlar bo'yicha majburiyatlar.

Koeffitsientning darajasi birga teng yoki undan katta bo'lmog'i lozim. Ana shu shart bajarilsa, XYuS to'lovga qobil hisoblanadi. Agar muddati o'tgan kreditorlik qarzlarining umumiy miqdori va to'lovlarning kechikishi belgilangan me'yordan oshsa, kreditorlarning arizasiga muvofiq tegishli sud bu yerdan kelib chiquvchi barcha oqibatlarni inobatga olgan holda XYuSni bankrot deb e'lon qilish jarayonini boshlashi mumkin. Shu munosabat bilan quyidagilarga alohida e'tibor qaratmoq lozim:

- bozorga faol kirish bilan bog'liq holda XYuS moliyaviy barqarorligining o'sishiga;
- bankrotlikning mavjud belgilariga o'z vaqtida barham berishga (moliyaviy mustahkamlik zahirasini nazorat qilish);
- investitsiyalarning qoplanish muddatlarini qisqartirishga;
- ishlab chiqarish va tovarlar realizatsiyasi xarajatlarini qisqartirish evaziga foydaning o'sishiga.

Bunda XYuS foydasining o'sishiga ta'sir qiluvchi barcha omillardan faol foydalanmoq lozim. Har bir guruh omillari hisobidan foyda miqdori o'zgarishining hisob-kitobi quyidagi tarzda amalga oshirilishi kerak:

-sotilayotgan mahsulot birligiga qilingan xarajatlar o'zgarishining foydaga ta'siri. Buni quyidagi tarzda aniqlash mumkin:

$$\Delta F_m = (T_0 - T_1) \times Rh_1$$

Bu yerda: ΔF_m – tannarx omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi (+,–);

T_0, T_1 – mos ravishda o'tgan (bazis) va hisobot yillaridagi mahsulot tannarxi;
Rh_1 – tegishli yildagi realizatsiya hajmi.

– baholar o'zgarishining foyda miqdoriga ta'siri. Bu ta'sirni quyidagicha aniqlasa bo'ladi:

$$\Delta F_b = (B_1 - B_0) \times Rh_1,$$

Bu yerda: ΔF_b – baho omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi;
B_1, B_0 – tegishli yillardagi mahsulot birligining bahosi;
Rh_1 – tegishli yildagi realizatsiya hajmi.

– mahsulot realizatsiyasi hajmi o'zgarishining foyda miqdoriga ta'siri. Uni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$\Delta F_r = (Rh_1 - Rh_0) \times (F_0 : Rh_0)$$

Bu yerda: ΔF_r – realizatsiya omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi;
Rh_1, Rh_0 – tegishli yillardagi realizatsiya hajmi;
F_0 – bazis yildagi foyda miqdori.

– realizatsiya qilingan mahsulot assortimenti o'zgarishining foyda miqdoriga ta'siri. Bu ta'sirni quyidagi tartib asosida aniqlash mumkin:

$$\Delta F_{as} = [\ \Sigma (q_1 - q_0) x P_0\ ] \times Rh_1$$

Bu yerda: ΔF_{as} – realizatsiya qilingan mahsulot assortimentining o'zgarishi natijasida foydaning o'zgarishi;
q_1, q_0 – o'tgan (bazaviy) va hisobot yoki reja yilida ma'lum assortimentdagi mahsulotning salmog'i;

P_0 – o'tgan (bazaviy) yildagi mahsulot turining har bir assortimenti bo'yicha sotuv rentabelligining darajasi;

n – o'tgan (bazaviy) yil bilan taqqoslanadinadigan mahsulot assortimentlari ko'rinishlarining soni.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda foyda o'sishi (kamayishi)ning umumiy miqdori har bir omillarning foydaga ta'siri – yig'indisidan tashkil topadi, uni quyidagi tarzda ifodalash mumkin:

$$\Delta F_u = \Delta F_t + \Delta F_b + \Delta F_r + \Delta F_{as}$$

Bu yerda: ΔF_u – omillarning ta'siri ostida foyda o'sishi (kamayishi)ning umumiy o'lchami (miqdori);

ΔF_t – tannarx omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi (+,–);

ΔF_b – baho omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi;

ΔF_r – realizatsiya omilining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi;

ΔF_{as} – realizatsiya qilingan mahsulot assortimentining o'zgarishi natijasida foydaning o'zgarishi;

Albatta, foydaning darajasiga XYuSning soliq siyosati ham o'z ta'sirini ko'rsatadi, chunki odatda, barcha soliqlar tovar bahosining tarkibiga kiritiladi. Soliqlarning miqdori, ayrim hollarda, baho darajasini aniqlashga, demak, talabga ham hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, soliqlar XYuSning sof foydasiga ham bevosita ta'sir qiladi, chunki sof foyda balans (umumiy) foyda va uning byudjetga to'langan qismi o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Hozirgi sharoitda iloji boricha XYuSlar foydasining asosiy qismi byudjetga olinmasligi va XYuSning ixtiyoriga qoladigan sof foyda uning rivojlanishini moliyalashtirish uchun yetarli bo'lmog'i lozim. Bu, eng avvalo, investitsiyalarga tegishli bo'lib, amaldagi XYuSlarda

ularning manbai sof foydadir. XYuSlarda sof foyda bo'yicha sotuvning rentabelligi (sof foydaning realizatsiya hajmiga nisbati) yuqori bo'lib, ularning sog'lom faoliyatini ta'minlashga yetarli bo'lishi kerak.

Moliyaviy isloh qilish jarayonida XYuS faoliyat ko'rsatishning qo'yidagi ko'rsatkichlariga chiqishga harakat qilmog'i lozimki, ular XYuS ishining moliyaviy barqarorligi va balansi tarkibiy tuzilmasining ijobiyligidan darak beradi:

- to'lovga qobillik koeffitsienti – ≥ 1;
- joriy likvidlik koeffitsienti – ≥ 2;
- aylanma aktivlarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsienti – $\geq 0{,}1$;
- absolyut likvidlik koeffitsienti – $\geq 0{,}2$;
- zahira va xarajatlarning hajmi ularni qoplash manbalaridan kichik yoki ularga teng ($\leq$) bo'lishi kerak.

XYuS faoliyatini zararsiz va tanazzulsiz bo'lishini ta'minlash uchun kompaniya ishtirokchilari va moliyaviy menejment tomonidan bu ko'rsatkichlar doimiy ravishda monitoring qilib borilishi va zarur bo'lgan hollarda ularning darajasi o'z vaqtida o'zgartirilishi lozim.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Bozor iqtisodiyotidagi o'zaro aloqalarning umumiy modeli qanday ko'rinishga ega?
- Yangi sharoit munosabati bilan XYuSlarni moliyaviy isloh qilishning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
- XYuSlar, firmalar va korporatsiyalarni moliyaviy isloh qilishda kapitalizatsiya jarayoni qanday rol o'ynaydi?
- Kapitallashtirishning asosiy manbaini nima tashkil etadi?
- Sof foydani kapitallashtirish koeffitsienti qanday aniqlanadi?
- Aktivlarni kapitallashtirish koeffitsientining aniqlanish tartibi qanday?
- Kapitallashtirish jarayoni nimalarga asoslanishi kerak?
- Nega XYuSlar tomonidan moliyaviy isloh qilishning asoslangan dasturini ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq?

• Moliyaviy isloh qilish dasturi nimalarni ko'zda tutadi?

• Moliyaviy boshqaruvning yaxlit samarali tizimini shakllantirish qanday shartlar asosida amalga oshirilishi mumkin?

• XYuS, firma va korporatsiyalarning moliyaviy isloh qilinish samaradorligini baholashning asosiy ko'rsatkichi sifatida nimani olish mumkin va uni qanday aniqlasa bo'ladi?

• Dyupon formulasining ko'rinishi qanday va uning yordamida nimani hisoblash mumkin?

• Aktivlar qancha ko'p aylansa, ularning rentabelligi nima bo'ladi?

• Bir so'mlik o'z kapitaliga to'g'ri keluvchi aktivlar qanchalik ko'p bo'lsa, rentabellik darajasi shuncha yuqori bo'ladi, degan tasdiq to'g'rimi?

• Qanday ko'rsatkich XYuSning moliyaviy faolligini, uning aylanma kapitalning qo'shimcha manbalarini jalb qilish borasidagi mahoratini aks ettiradi?

• XYuS aktivlarining takror ishlab chiqarishdagi rolini baholash uchun qanday koeffitsientdan foydalanish maqsadga muvofiq?

• Xo'jalik faolligi koeffitsienti qanday aniqlanadi va u nimani xarakterlaydi?

• Kapitalning oqilona tarkibiy tuzilishi koeffitsienti qanday aniqlanadi?

• XYuSning moliyaviy isloh qilish dasturini tuzish jarayonida qanday tadbirlar belgilanadi va ulardan qanday samara olinishi ko'zda tutiladi?

• XYuSni moliyaviy isloh qilish rejasining barcha bo'linmalari nimalarga muvofiqlashtirilishi kerak?

• Nimalar ishlab chiqarish-iqtisodiy va moliyaviy faoliyatning rezerlari sifatida maydonga chiqadi?

• Moliyaviy rezervlarni qidirib topishning asosiy metodi nima hisoblanadi?

• Moliyaviy rezervlarni shakllantirish omillari tizimi qanday va muhimligiga ko'ra ularning darajalarini nimalarga ajratish mumkin?

• Moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqaruv sohalaridagi eng muhim rezerv nimadan iborat?

• XYuS moliyaviy barqarorligining ichki va tashqi rezervlari nimalarga bog'liq bo'ladi?

• Aktivlarning rentabelligi qanday aniqlanadi?

• Fond qaytimi ko'rsatkichining aniqlanish tartibi qanday va u nimaga tavsifnoma beradi?

• Kapitalning faollilik koeffitsienti qanday aniqlanadi?

• Aylanma mablag'larning nisbiy ozod bo'lishi nimani xarakterlaydi va uni qanday aniqlash mumkin?

• Moliyaviy leverij deb nimaga aytiladi va u qanday aniqlanadi?

• Moliyaviy leverij samarasini olish va uni taqsimlashning umumiy ko'rinishi qanday?

• To'lovga qobillik koeffitsientining aniqlanish tartibi qanday va u nimani xarakterlaydi?

• XYuSni bankrot deb e'lon qilmaslik uchun nimalarga alohida e'tibor qaratmoq lozim?

• Har bir guruh omillari hisobidan foyda miqdori o'zgarishining hisob-kitobi qanday tarzda amalga oshirilishi kerak?

• Tannarx, baho, realizatsiya, realizatsiya qilingan mahsulot assortimenti omillarining ta'siri ostida foydaning o'zgarishi qanday aniqlanadi?

• Moliyaviy isloh qilish jarayonida XYuS faoliyat ko'rsatishning qanday ko'rsatkichlariga chiqishga harakat qilmog'i lozim?

9-BOB.
XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLARNING MOLIYAVIY RESURSLARI

9.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy resurslari va kapitali

XYuSlarning moliyaviy resurslari ulardagi resurslarining bir qismi bo'lib, bu resurslar pul shaklida amal qiladi. Resurslarning pul shaklida amal qilishi moliyaviy resurslar mohiyatan tavsifining ajralmas qismi hisoblanib, bu narsa ularni XYuSning boshqa resurslari ko'rinishlaridan, xususan, ishlab chiqarish vositalari (dastgohlar, mashinalar, xom-ashyo va materiallar, ishlab chiqarishga mo'ljallangan binolar va shunga o'xshashlar)dan farq qiladi. Buni inobatga olgan holda XYuS vositalarining «pul shakli» va «pul qiymati» tushunchalarini farqlamoq lozim. «XYuS vositalarining pul qiymati» tushunchasi, odatda, pul mablag'larining o'zini emas, balki turli maqsadlar uchun mo'ljallanilgan vositalar va fondlar (masalan, asosiy fondlar)ning qiymat jihatidan baholanishini anglatadi.

Pulga sotib olinganligiga qaramasdan ishlab chiqarish vositalari (yuqoridagi dastgohlar, mashinalar, xom-ashyo va materiallar, ishlab chiqarishga mo'ljallangan binolar va shunga o'xshashlar) haqiqatda ular pul emas va pul hisoblanmaydi. Ishlab chiqarish fondlarini qaytadan pul shakliga aylantirish uchun, avvalo, ularni sotish kerak. Bu holda esa, o'z navbatida, mol-mulkning balansda aks ettirilgan qiymat baholari emas, balki haqiqatdagi bozor baholari harakatga tushadi. Moliyaviy qiyinchiliklar va bankrotlik xavfi ostida vujudga keladigan bunday vaziyatlar XYuSni yomon oqibatlarga, xususan, mablag'lar va resurslarning yo'qotib qo'yishiga olib kelishi mumkin. Holbuki, xalqaro amaliyotdagi ma'lumotlarga ko'ra bankrotga uchragan XYuS tugatilayotgan paytda unga tegishli bo'lgan aktivlar qiymatining 40 foizdan ortiq bo'lmagan qismini olishga muvaffaq bo'linishi mumkin. Shu munosabat bilan hatto, sog'lom bozor aylanmasida, ya'ni talabga ega bo'lgan tayyor mahsulot realizatsiya qilinganda ham u faqat sotilganidan so'ng pul mablag'iga aylanadi.

Ishlab chiqarish jarayonini yangidan boshlash va rivojlantirishga mo'ljallangan XYuSning moliyaviy resurslari bu pul shaklidagi uning kapitalidir. Mehnat vositalari, predmetlari va natijalariga aylangan moddiy-buyumlashgan kapital, ishlab chiqarish jarayoni ishtirokchilarining jismoniy va intellektual qobiliyatlaridan iborat bo'lgan inson kapitali kapital mavjudligi va harakatining boshqa pulsiz shakllari hisoblanadi. Prinsip jihatidan, takror ishlab chiqarish jarayonining doiraviy aylanishiga kiritilgan va uning egasiga daromad keltiruvchi har qanday mulkiy va intellektual boylik kapital bo'lishi mumkin.

Tijoriy XYuSlarning moliyaviy resurslari dastlab (birlamchi holda) ular ta'sis kapitalining bir qismini pul shaklida qo'yish va shuningdek, boshqa shaxslar va tashkilotlardan maqsadli moliyalashtirish va subsidiyalar ko'rinishida kelib tushgan pul mablag'lari qismi hisobidan shakllantiriladi. Ta'sis kapitalining pulsiz qismi (sanoat va intellektual mulk ob'ektlari, ulardan foydalanish huquqlari va boshqalar) esa, xuddi maqsadli tushilmalar singari, agar ular pul ko'rinishida qo'yilmagan bo'lsa, ularni XYuSning moliyaviy resurslari tarkibiga kiritish maqsadga muvofiq emas.

Dastlabki (birlamchi) kapitalning ishlab chiqarishga investitsiya qilinishi tovar-pul doiraviy aylanishi jarayoni kengayishini boshlab beradi. Uning pul shaklidagi yakuni sifatida XYuSning tushumi maydonga chiqadi. O'z navbatida, tushum xarajatlarni moliyalashtirish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini davom ettirishni ta'minlovchi bir necha pul mablag'lari fondlariga bo'linadi. Umumiy tarzda, formula orqali buni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\mathbf{T = F_{aa} + F_{mxm} + F_{ix} + F_f}$$

Bu yerda: T – tushum;

$\mathbf{F_{aa}}$ – asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismoniy eskirishini tiklashga mo'ljallangan amortizatsiya ajratmalari fondi;

$\mathbf{F_{mxm}}$ – moddiy xarajatlarni (xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, elektroenergiya va boshqalarni sotib olish) moliyalashtirish fondi;

F_{ix} — ish haqi fondi;
F_f — tovarlarni realizatsiya qilishdan olin gan foyda (soliqlar to'languncha va foydadan boshqa to'lanmalar amalga oshirilguncha).

Ayrim iqtisodchi-olimlarning tadqiqotlarida moddiy xarajatlar va mehnat haqini moliyalashtirish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari XYuSning moliyaviy resurslari tarkibiga kiritilmaydi. Ularning ayrimlari tomonidan esa XYuSning moliyaviy resurslari tarkibiga hatto pulli tushum ham kiritilmayotir. Bunday yondashuvlarning noto'g'ri ekanligi shubhasiz.

Bozor iqtisodiyotining xorijiy nazariyasi va amaliyotida pul tushumi yalpi daromad tarzida talqil qilinadi. Bu narsa XYuS moliyaviy resurslari fondini shakllantirish va qayta yangilashda tushumning umumlashtirilgan ahamiyatini o'zida aniqroq aks ettiradi. Moddiy xarajatlarni moliyalashtirish uchun mo'ljallangan pul tushumlarining bir qismi, XYuSning real moliyaviy resursi mol yetkazib beruvchilar va kontragentlarning hisob varaqlariga o'tkazilmasdan uning aylanmasida bo'lgan paytda unga qo'shimcha daromad keltiradi. O'tish davrining dastlabki yillaridagi o'zaro mol yetkazib berish (xizmat ko'rsatish) bo'yicha noto'lovlar krizisi bank kreditlari foizining yuzdan oshgan darajasida tekin tijoriy kredit imkoniyatining mavjudligi o'zining «qo'lbola» birlamchi manbai bo'lib xizmat qildi. Shunga o'xshash narsa ish haqi fondiga nisbatan ham tegishli bo'ldi. Xodimlarga, ishchi va xizmatchilarga bir necha oylab oylik maoshlarni berishning kechiktirilganligi (orqaga surilganligi) ba'zi bir «tadbirkor» va «bankir»larning tekinga boyish manbalaridan biriga aylandiki, chunki to'lanmagan ish haqi ularning aylanmasida bo'lgan edi.

Amortizatsiya ajratmalari fondi XYuSlar moliyaviy resurslarining tarkibiy tuzilmasida muhim rol o'ynaydi. Chunki bunday ajratmalar pul tushumlaridan qancha ajratilganligi va ularning XYuS tegishli hisob varaqlarida joylashganligiga qarab XYuSlarning real moliyaviy resurslari bo'lib hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi va tovar hamda moliya bozorlarida XYuS faoliyatining faollashuvi natijasida uning moliyaviy

resurslari tarkibiy tuzilmasida foyda hal qiluvchi o'rinni egallay boshlaydi. Foyda XYuS o'z mablag'larining asosiy manbai bo'lib, ishlab chiqarish apparatining yangilanishini, sifatning yaxshilanishini, chiqarilayotgan mahsulot assortimentining kengayishini va h.k.larni ta'minlaydi. Foyda hisobidan XYuSning rezerv fondlari, maxsus maqsadlarga mo'ljallangan fondlar shakllantiriladi.

Foyda massasi va normasi, uning xarajatlarga nisbati XYuSning kreditga layoqatligini va uning qarziy mablag'larni jalb qilish imkoniyatini, uzoq va qisqa muddatli kreditlarni olishni aniqlab beradigan muhim indikatorlardir. Qarziy mablag'larning XYuS o'z mablag'lariga nisbati 1/3 va undan katta darajaga yetgani, uning to'lovga layoqatligi borasida kreditorilarda ham, hamkorlarida ham shubha tug'dirmasligi mumkin.

Amaldagi tijoriy XYuSlarning moliyaviy resurslarini ularning shakllanish manbalariga ko'ra quyidagilarga ajratish mumkin:

- mahsulot realizatsiyasining tushumi hisobidan shakllanadigan moliyaviy resurslar (foyda; amortizatsiya ajratmalari fondi; ish haqi fondi; moddiy xarajatlarni tiklash fondi);
- boshqa realizatsiya (mol-mulk; asosiy faoliyatga daxldor bo'lmagan xizmatlar va boshqalar) hisobidan olinadigan moliyaviy resurslar;
- moliyaviy bozorda shakllanadigan moliyaviy resurslar (kreditlar va zayomlar; o'z aksiyalari va qimmatli qog'ozlarning boshqa ko'rinishlarini sotish; boshqa emitentlarning qimmatli qog'ozlari bo'yicha dividentlar va foizlar; sug'urta qoplamalari va boshqalar);
- kreditorlik qarzlari hisobidan tashkil topadigan moliyaviy resurslar (mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga; mehnat haqi bo'yicha; ijtimoiy sug'urtaga doir; byudjet oldidagi va boshqalar);
- badallar va maqsadli xarakterdagi tushilmalar hisobidan shakllantiriladigan moliyaviy resurslar (boshqa tashkilotlar va jismoniy shaxslardan tushilmalar, byudjet subsidiyalari va h.k.).

9.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi

Iqtisodiy munosabatlarni takror ishlab chiqarish shakllaridan biri sifatida XYuSlar moliyasining harakati minimal xarajatlarda maksimal natijalar olinishini nazarda tutuvchi samaradorlikning umumiqtisodiy mezoniga bo'ysunadi. Shu sababli XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini quyidagi formula orqali tasavvur etish mumkin:

$$S_{mr} = N_{mf} : X_{mr}$$

Bu yerda: S_{mr} – XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi;
N_{mf} – ma'lum davr (o'tgan yoki rejali) uchun XYuS faoliyatining moliyaviy natijasi;
X_{mr} – shu moliyaviy natijani qo'lga kiritish uchun XYuS tomonidan qilingan (yoki rejalashtirilgan) moliyaviy resurslar xarajatlari

XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini aniqlashda shu narsani inobatga olish kerakki, moliyaviy natija faqat moliyaviy emas, balki moddiy va mehnat resurslari xarajatlarining natijasi hamdir. Shuning uchun ham, masalan, mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan foydani taqqoslab turib, buning natijasida faqat faoliyatning sof moliyaviy tomonini xarakterlovchi ko'rsatkichga ega bo'lamiz, deb hisoblash maqsadga muvofiq emas. Bu XYuS moliyaviy-xo'jalik faoliyati samaradorligini xarakterlovchi yaxlit ko'rsatkichlardan biri bo'lib, unga kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida moddiy-ishlab chiqarish va moliyaviy oqimlarning ajralmas bog'liqligi xosdir.

Yuqorida bildirilgan fikr o'ziga moliyaviy natija va moliyaviy xarajatlarning tavsifini mujassam etuvchi XYuS moliyaviy-xo'jalik faoliyatining samaradorligini xarakterlovchi boshqa ko'rsatkichlarga ham to'liq tegishlidir. Shunday bo'lishiga qaramasdan analitik maqsadlar uchun bu majmuadan aynan XYuSning moliyaviy

faoliyatini, uning moliyaviy va baho siyosatining samaradorligini adekvat tarzda xarakterlovchi ko'rsatkichlarni ajratish muhimdir.

Shunisi muhimki, XYuS moliyaviy faoliyatining samaradorligini adekvat ifodalovchi bo'lib fond, moliya-kredit va pul bozorlaridagi ular operatsiyalarining daromadliligi hisoblanadi. Bu yerda, ma'lumki, pul (P*) go'yo to'g'ridan-to'g'ri puldan (P) qilinadi. U holda moliyaviy samaradorlikni aniqlash formulasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$S_{mr} = (P^* - P) : P$$

Bu yerda: S_{mr} – XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi;
P*-P– bevosita moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida XYuS tomonidan olingan daromad.

Bevosita moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida XYuS tomonidan olingan daromad tarkibiga quyidagilar kiradi:

- XYuS tomonidan aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish asosida bozorda joylashtirishdan olingan dividentlar;
- boshqa emitentlar qimmatli qog'ozlarini sotib olishdan olingan dividentlar;
- banklardagi pul omonatlaridan olingan foiz daromadlari;
- XYuS foydasidagi valyutalar kurslari bo'yicha farqlar;
- va boshqalar.

Ajablanarlisi shundaki, XYuS moliyaviy operatsiyalarining daromadliligini xarakterlovchi ko'rsatkich ularning samaradorligini sof moliyaviy natijaning sof moliyaviy xarajatlarga nisbati shaklida ifodalab, ko'pchilik hollarda XYuS moliya-xo'jalik faoliyatining haqiqiy samaradorligini aks ettirmaydi. Iqtisodiyot real sektori samaradorligining ko'rsatkichlarida va baholarida bankrot holatida bo'lishlariga qaramasdan moliyaviy «spekulyasiyaning» imkoniyatlari ularni «cho'kmasdan» turishlariga sharoit yaratadi.

Real sektor XYuSlarida, moddiy ishlab chiqarishda moliyaviy resurslardan foydalanishning samaradorligini mos ravishda baholash

talablariga u yoki bu darajada sotuv rentabelligi ko'rsatkichi (foydaning mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushumga nisbati) javob beradi. Bu nisbatdagi surat va maxraj pul mablag'laridan iborat bo'lganligi uchun sotuv rentabelligini, ayrim holatlarni istisno qilgan tarzda, sof moliyaviy ko'rsatkich sifatida e'tirof etish mumkin. Shunday bo'lishiga qaramasdan bu yerda yana bir narsani inobatga olmoq lozim, ya'ni samaradorlikning o'lchovi sifatida yuqoridagi ko'rsatkichning haqqoniylik darajasi juda ko'p omillarga, xususan, tushum va foydani shakllantiruvchi bozor baholari monopol baholarni shakllantirishning salbiy ta'sirlaridan qanchalik ozod ekanligiga bog'liq.

Yuqorida ko'rib o'tilgan barcha moliyaviy ko'rsatkichlarda mazmun va shakl o'rtasida dialektik qarama-qarshilikning mavjudligi namoyon bo'ladiki, bu narsa bizning holatda XYuSlar moliyasining (iqtisodiyot yaxlit moliyaviy sektorining ham) o'z iqtisodiy asosidan, ishlab chiqarishdan ajralib chiqish (uzilish)ga va unga bog'liq bo'lmagan holda mustaqil hayot kechirish imkoniyatini qo'lga kiritishga intilishi orqali ifodalanadi. XYuSlar moliya-xo'jalik faoliyatining samaradorligini tahlil qilish va baholashda moliyaviy ko'rsatkichlar (masalan, tushum va foyda) moddiy aylanma mablag'larning aylanuvchanligi, asosiy ishlab chiqarish fondlari va nomoddiy aktivlarining fond qaytimi kabi iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan birgalikda qaralsa, bu qarama-qarshilik, ma'lum darajada, pasayadi. Ana shu munosabat bilan eng umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biri quyidagi formulaga muvofiq ravishda hisoblanadigan XYuSning iqtisodiy rentabelligi (biznesning rentabelligi) ko'rsatkichidir:

$$R_i = F : (K_{ayl} + K_{as} + A_{nom})$$

Bu yerda: R_i – XYuSning iqtisodiy rentabelligi, biznesning rentabelligi;
F – yillik foyda;
K_{ayl} – XYuS aylanma kapitalining miqdori (qiymatiy baholarda);
K_{as} – XYuS asosiy kapitalining miqdori (qiymatiy baholarda);

A_{nom} – XYuS nomoddiy aktivlarining miqdori (qiymatiy baholarda).

XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini tahlil qilishda uning moliyaviy barqarorligi, to'lovga layoqatligi va likvidligini xarakterlovchi ko'rsatkichlardan chetda qolmaslik kerak. Bu yerda ham o'zining mazmuniga ko'ra sof moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Sof moliyaviy ko'rsatkichlar qatoriga absolyut va muddatli likvidlik koeffitsientlarini kiritish mumkinki, ular yordamida XYuSning potensial to'lov qobiliyati baholanadi:

$$K_{abs} = (P + QQ) : M_{km}$$

$$K_{mud} = (P + QQ + DQ) : M_{km}$$

Bu yerda: K_{abs} – absolyut likvidlik koeffitsienti;
K_{mud} – muddatli likvidlik koeffitsienti;
P – hisob varaqlardagi va XYuS kassasidagi pullar;
QQ – likvidli qimmatli qog'ozlar;
DQ – mobilizatsiya qilingan debitorlik qarzlari;
M – XYuSning qisqa muddatli majburiyatlari.

XYuSning pul mablag'lari va moddiy resurslarining pulli (qiymatiy) bahosi aralashadigan ko'rsatkich joriy likvidlik koeffitsientidir (qoplash koeffitsienti). U quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{jl} = (PM + MAM) : M_{km}$$

Bu yerda: K_{jl} – joriy liklidlik koeffitsienti;
PM – pullar va ularga tenglashtirilgan mablag'lar (likvidli qimmatli qog'ozlar va jalb qilingan debitorlik qarzlari);
MAM – XYuS moddiy aylanma mablag'larining qiymatiy bahosi;
M_{km} – XYuSning qisqa muddatli majburiyatlari.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

• XYuSlarning moliyaviy resurslari deb nimaga aytiladi va ular qanday shakllarda amal qiladi?

• XYuS vositalarining «pul shakli» va «pul qiymati» tushunchalari o'rtasida qanday farqlar mavjud?

• XYuSning kapitali deganda nima tushuniladi?

• Kapital mavjudligi va harakatining boshqa pulsiz shakllari nimalardan iborat?

• Takror ishlab chiqarish jarayonining doiraviy aylanishiga kiritilgan va uning egasiga daromad keltiruvchi har qanday mulkiy va intellektual boylik kapital bo'lishi mumkinmi?

• Tijoriy XYuSlarning moliyaviy resurslari dastlab nimalar hisobidan shakllantiriladi?

• Tushum xarajatlarini moliyalashtirish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini davom etttirishni ta'minlovchi qanday mablag'lari fondlariga bo'linadi?

• Amortizatsiya ajratmalari fondi XYuSlar moliyaviy resurslarining tarkibiy tuzilmasida qanday rol o'ynaydi?

• XYuS moliyaviy resurslari tarkibiy tuzilmasida foydaning o'rni qanday?

• Amaldagi tijoriy XYuSlarning moliyaviy resurslarini ularning shakllanish manbalariga ko'ra nimalarga ajratish mumkin?

• XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini formula orqali qanday tasavvur etish mumkin?

• Pul (П*) go'yo to'g'ridan-to'g'ri puldan (P) qilinganda moliyaviy samaradorlikni aniqlash formulasi qanday ko'rinishni oladi?

• Bevosita moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida XYuS tomonidan olingan daromad tarkibiga nimalar kiradi?

• Real sektor XYuSlarida, moddiy ishlab chiqarishda moliyaviy resurslardan foydalanishning samaradorligini mos ravishda baholash talablariga qanday ko'rsatkich javob beradi?

• XYuSning iqtisodiy rentabelligi yoki biznesning rentabelligi qanday aniqlanadi?

• XYuS moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini

tahlil qilishda qanday ko'rsatkichlar e'tibordan chetda qolmasligi kerak?

• Sof moliyaviy ko'rsatkichlar qatoriga qanday koeffitsientlarni kiritish va ular yordamida XYuSning qanday qobiliyatini baholash mumkin?

• Absolyut likvidlik, muddatli likvidlik va joriy likvidlik koeffitsientlari qanday aniqlanadi?

10-BOB.
ASOSIY VA AYLANMA KAPITAL DOIRAVIY AYLANISHINING MOLIYAVIY ASPEKT (JIHAT)LARI

10.1. Asosiy kapital doiraviy aylanishining mohiyati, tarkibiy tuzilmasi va samaradorligi

Umumlashtirilgan ko'rinishda asosiy kapital mehnat vositalariga (binolar, inshootlar, uzatish qurilmalari, mashinalar va dastgohlar, transport vositalari va foydali foydalanish muddati 12 oydan oshadigan boshqa vositalar) qo'yilgan (joylashtirilgan) avanslashtirilgan kapitaliy qiymatning bir qismidir. XYuSning buxgalteriya balansida asosiy kapital aylanmadan tashqaridagi aktivlar sifatida aks ettiriladi. Uning asosini asosiy vositalar tashkil etadi. Bu aktivlarning boshqa elementlari, ya'ni nomoddiy aktivlar, tugallanmagan qurilish, moddiy boyliklarga daromadli qo'yish (joylashtirish), uzoq muddatli moliyaviy quyilmalar, bevosita yoki bilvosita asosiy kapitalni kengaytirilgan, ilmiy-sig'imli ishlab chiqarishga xizmat qiladi. Mehnat va mahsulotni yaratish jarayonida asosiy kapital ishlab chiqarish omili va ishlab chiqarishning moddiy-texnikaviy asosi shaklida amal qiladigan unumli kapitalning qismi sifatida maydonga chiqadi.

Asosiy kapitalning doiraviy aylanishi unga tegishli bo'lgan qiymatning quyidagi uch funksional shakllarida harakat qilishini anglatadi:

- pulli;
- unumli;
- tovarli.

Asosiy kapital qiymatining bu shakllarda amal qilishi foyda olishni va mehnat vositalarining takror ishlab chiqarilishini ta'minlaydi.

Kapitalning doiraviy aylanishi davomida aylanma kapitaldan farqli o'laroq asosiy kapital o'zining iste'mol shaklini birdaniga

yo'qotmaydi, ya'ni davomli muddatda eskiradi. Yangidan yaratilayotgan mahsulotga u o'zining qiymatini asta-sekinlik bilan, eskirish darajasiga qarab o'tkazadi va to'liq qayta tiklanganga qadar ko'plab ishlab chiqarish sikllari davomida uni tiklab boradi. Bu jarayon amortizatsiya deb ataladi va u o'rnatilgan me'yorlarga muvofiq ravishda har oyda hisoblanadi.

Ma'naviy eskirishini inobatga olgan holda mehnat vositalari boshlang'ich qiymatini to'liq tiklash vaqti amortizatsiya davri deb ataladi. Bu davr tugaganidan so'ng asosiy kapitalga avanslashtirilgan pulli qiymat o'z aylanishini tugatadi va yana mehnat vositasiga aylanadi. Bu fursatga yetgunga qadar o'tkazilayotgan qiymat asta–sekinlik bilan va uzluksiz ravishda amortizatsiya fondi ko'rinishida jamg'arilib boriladi hamda iste'mol qilingan kapitalni yangidan qayta tiklashda foydalaniladi.

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy kapitalni buyumlashgan shakli sifatida asosiy fondlar – uzoq vaqt davomida natural-iste'molli shaklda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilayotgan moddiy boyliklar yig'indisi – maydonga chiqadi. Iqtisodiy mo'ljallanganligiga ko'ra asosiy fondlar quyidagilarga bo'linadi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlari;
- noishlab chiqarish asosiy fondlari.

Ishlab chiqarish jarayonida buyumlashgan-natural shaklda ishtirok etadigan va ko'plab ishlab chiqarish sikllari davomida o'zining qiymatini tayyor mahsulotga qismlarga bo'lib o'tkazuvchi mehnat vositalariga asosiy ishlab chiqarish fondlari deyiladi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlarining tarkibiga XYuSning balansida bo'lgan va noishlab chiqarish maqsadlari uchun foydalanishga mo'ljallangan XYuSning mulklari kiradi. Ular bo'yicha amortizatsiya hisoblanmaydi. Bu fondlarning qiymati ularning eskirishi munosabati bilan XYuSning foydasi hisobidan takror ishlab chiqariladi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining tarkibiy tuzilmasi tarmoq, texnologik, ishlab chiqarish va xizmat qilish muddati (yoshi) jihatidan bo'lishi mumkin. Tarmoq tuzilmasi alohida olingan tarmoqdagi asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatining butun iqtisodiyot bo'yicha shu fondlar qiymatidagi salmog'ini xarakterlaydi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining texnologik tuzilmasi alohida guruh ichidagi turli ko'rinishlarining salmog'ini ko'rsatadi. Ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasi ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etayotgan mehnat vositalari turli ko'rinishlarining nisbatidan iborat bo'lib, investitsiyalarning texnologik ilg'orligi va ularning oqilona joylashtirilganligini aks ettiradi. Asosiy fondlarning xizmat qilish muddati jihatidan tarkibiy tuzilmasi ularning ahvolini yosh guruhlari va takror ishlab chiqarish sur'atlari bo'yicha ifodalaydi. Keyingi yillarda asosiy fondlarning yetarli darajada faol takror ishlab chiqarilmaganligi uchun ularning yoshi va eskirishi ortib bormoqda.

Asosiy fondlar pulli tarzda baholanadi va hisoblanadi hamda buxgalteriya hisobida asosiy vositalar sifatida aniqlanadi (belgilanadi). Ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- binolar;
- inshoatlar (neft va gaz qazib oluvchi, gidrotexnik, transport xo'jaligi inshootlari va boshqalar);
- uzatuvchi moslamalar (elektr uzatuvchi, aloqa, quvurlar va h.k.);
- ishchi va kuch mashinalari va dastgohlari;
- o'lchovchi va tartibga soluvchi (o'zgartiruvchi) priborlar va qurilmalar;
- uy-joylar;
- hisoblash texnikasi va orgtexnika;
- transport vositalari;
- instrumentlar;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari va buyumlari;
- ishchi va mahsulli qoramollar;
- ko'p yillik o'simliklar.

Yuqoridagilardan tashqari asosiy vositalarning tarkibiga yana tashkilotning mulkida bo'lgan yer maydonlari, tabiatdan foydalanish ob'ektlari (suv, qazilma boyliklari va boshqa tabiiy resurslar), asosiy vositalarning ijaraga olingan ob'ektlari ham kiradi.

Ishchi va kuch mashinalari hamda dastgohlari, o'lchovchi va tartibga soluvchi qurilmalar hamda priborlar, hisoblash texnikasi, transport vositalari, instrumentlar, ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari, odatda, asosiy fondlarning aktiv qismiga kiritilib, ular

mehnat predmetlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ularning qolgan qismlari esa asosiy fondlarning passiv qismiga kiritiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy kapital aktiv qismining maksimal ravishda oshirilishi eng muhim vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi.

Asosiy kapital doiraviy aylanishining samaradorligini tahlil qilishda quyidagilarni hisobga olish maqsadga muvofiq:

• moliyaviy nuqtai-nazardan asosiy kapitalning doiraviy aylanishi moliyaviy resurslar tegishli fondlarining tashkil etilishi bilan kuzatiladi. Bu bir vaqtning o'zida ham asosiy kapital va ham aylanma kapital aylanishiga to'liq tegishlidir;

• shu doiraviy aylanish jarayonida vujudga keladigan moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini baholash muhim hisoblanadi;

• amal qilayotgan (ishlayotgan) ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish va eskirgan asosiy ishlab chiqarish fondlarini yangilashning o'z vaqtida amalga oshirilishi samaradorligini baholash kerak.

XYuSning moliyaviy resurslari tarkibida o'zlik va jalb qilingan pul mablag'lari bo'lishi mumkin. Takror ishlab chiqarish jihatidan asosiy kapitalning doiraviy aylanishi iste'mol qilingan asosiy fondlarni almashtirish uchun amortizatsiya mablag'larining amortizatsiya fondida jamg'arilishini ko'zda tutadi. Hisobot davri davomida asosiy vositalar ob'ektlari bo'yicha amortizatsiya ajratmalari hisoblashni qo'llash usullariga bog'liq bo'lmagan holda har oyda hisoblanadi. Mavsumiy ishlab chiqarishda ham asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi hisobot yilida tashkilotning ishlash davri davomida bir tekisda hisoblanadi. Agar asosiy vositalarning ob'ektlari rekonstruksiya va modernizatsiya qilishda bo'lsa, yoki ular uch oydan ko'proq muddatga konservatsiya qilishga o'tkazilgan bo'lsa, bunday holatlarda amortizatsiya ajratmalarini hisoblash tashkilot rahbarining qaroriga muvofiq to'xtalishi mumkin.

Amortizatsiyalashtiriladigan mol-mulklar o'zlarining foydali foydalanish muddatlariga bog'liq ravishda konkret amortizatsiya guruhlariga birlashtiriladi. Birinchi guruhga foydali foydalanish muddati 1 yildan 2 yilgacha bo'lgan mol-mulklar kiritilsa, oxirgi guruhga esa foydali foydalanish muddatlari 30 yildan ortiq bo'lgan mol-mulklar kiritiladi.

Amortizatsiya guruhlariga kiritiladigan asosiy vositalarning klassifikatsiyalanishini har bir mamlakatning hukumati aniqlab beradi. Amortizatsiya guruhlari ko'rsatilmagan asosiy vositalarning turlari bo'yicha ularning foydali foydalanish muddatlari ularni tayyorlagan tashkilotlarning tavsiyalari va texnik shart-sharoitlariga muvofiq ravishda soliq to'lovchining o'zi tomonidan o'rnatiladi.

Hozirgi paytda amaliyotda amortizatsiya ajratmalarini hisoblashning ikki asosiy metodidan foydalaniladi:

- chiziqli;
- nochiziqli.

Amortizatsiya ajratmalarini hisoblashning chiziqli metodi binolar, inshootlar, uzatish qurilmalariga nisbatan ularning foydalanishga topshirish muddatlariga bog'liq bo'lmagan holda qo'llaniladi. Asosiy vositalarning qolgan boshqa ob'ektlariga nisbatan amortizatsiya summalarini hisob-kitob qilishning yuqoridagi ikki metodidan – chiziqli va nochiziqli – biri qo'llanilishi mumkin.

Chiziqli metod qo'llanilganda bir oy uchun hisoblangan amortizatsiyaning summasi shu ob'ekt uchun aniqlangan amortizatsiya normasi va ob'ektning dastlabki qiymati nisbatan quyidagicha aniqlanadi:

$$N_a = (1/m) \times 100\%$$

Bu yerda: N_a – amortizatsiyalashtirilayotgan mol-mulk ob'ektining boshlang'ich (tiklash) qiymatiga nisbatan amortizatsiya normasi (foizda);

m – amortizatsiyalashtirilayotgan mol-mulk shu ob'ektining foydali foydalanish muddati (oyda).

Nochiziqli metod asosida amortizatsiya normasini hisoblash quyidagicha amalga oshiriladi:

$$N_a = (2/m) \times 100\%$$

Bu yerda: 2 –tezlashtirish koeffitsienti.

Asosiy kapitalning doiraviy aylanish jarayonida vujudga keladigan o'z moliyaviy resurslarining tarkibiga, amortizatsiya fondidan tashqari, yana quyidagi daromadlar va turli tushilmalar ham kiradi:

• foyda, shuningdek moliyaviy operatsiyalar va boshqa tashkilotlarda hissali ishtirok etishdan olinadigan daromadlarni ham qo'shib hisoblaganda tadbirkorlik faoliyatidan kelib tushuvchi pul mablag'lari;

• mulkni samarali boshqarish hisobidan olinadigan pul mablag'lari;

• XYuSga tegishli bo'lgan ijara haqi, lizing to'lovlari, dividendlar, aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizlar, realizatsiyadan tashqari boshqa daromadlar, asosiy fondlarni realizatsiya qilishdan olingan daromadlar;

• ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish hisobidan erishilgan foyda.

Ish navbatini o'zgartirish va dastgohlarni yuklash koeffitsientining oshirilishi, intensiv foydalanishning o'sishi va asosiy vositalar tarkibiy tuzilmasidagi progressiv o'zgarishlar, kiritilgan quvvatlarning tez o'zlashtirilishi fond qaytimi va boshqa ishlab chiqarish-iqtisodiy ko'rsatkichlarni oshiradi.

Asosiy fondlarni shakllantirish uchun jalb qilinadigan pul mablag'larining manbalarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

• maqsadli moliyalashtirish va tushilmalar;

• banklarning o'rta va uzoq muddatli kreditlari hamda XYuS tomonidan texnikaviy qayta qurollantirish va rekonstruksiya qilish, yangi asosiy ishlab chiqarish fondlarini yaratish uchun milliy va xorijiy valyutada olingan qarzlar.

Birinchi guruhning tarkibiga quyidagilar kiradi:

• hukumat organlaridan subsidiyalar shaklida olingan pul mablag'lari;

• taraqqiyotning strategik yo'nalishini amalga oshiruvchi maqsadli dasturlar asosida investitsiyalar ko'rinishidagi byudjet assignovaniyalari;

• kichik tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlovchi byudjetdan tashqari fondlarning mablag'lari;

samaradorligini oshirish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish hisobidan erishiladi. U rentabellik va mehnat unumdorligi, fond qaytimining oshishi, xarajatlarning qisqarishi, aylanma mablag'lar aylanishining tezlashuvi, mahsulot sifatining oshishi, asosiy fondlarning yangilanishi, yangi texnologiyalar va boshqaruv metodlaridan foydalanish bilan bog'liq.

Boshqaruv qarorlarida oqilona dividend siyosatini shakllantirish muhim ahamiyatga egaki, u sof foydani dividendlar to'lashga va uni jamg'arishga yo'naltirishga oqilona taqsimlanishini nazarda tutadi.

XYuS xodimlari manfaatlari nuqtai-nazaridan faqatgina moliyaviy natija emas, balki o'zining tarkibiga mehnat haqi va uning o'sishi, ijtimoiy dasturlar va mehnat sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan XYuS harajatlari hisobidan vujudga keladigan moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishini qamrab oluvchi ijtimoiy-iqtisodiy samara ham muhimdir.

Asosiy kapitaldan samarali foydalanishni baholashda XYuS moliya-xo'jalik faoliyatining natijaliligini ochib beruvchi umumiy moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu yerda hal qiluvchi va aniqlovchi ko'rsatkich sifatida ishlab chiqarishning umumiy rentabelligi ko'rsatkichi maydonga chiqadi. U samaradorlikni baholashning mezoni bo'lib xizmat qiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$R_u = (BF : F_{aa}) \times 100\%$$

Bu yerda: R_u — ishlab chiqarishning umumiy rentabelligi;
BF — balansdagi foyda (soliqqa tortilgunga qadar);
F_{aa} — asosiy ishlab chiqarish fondlari va normalashtirilgan aylanma mablag'—larning yillik o'rtacha qiymati.

Fond qaytimi ko'rsatkichi XYuS asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligining darajasini xarakterlaydi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$F_k = (T : F_{aich}) \times 100\%$$

Bu yerda: F_k — fond qaytimi;
T — realizatsiyadan olingan sof tushum;
F_{aich} — asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik o'rtacha qiymati.

Fond sig'imi fond qaytimiga nisbatan teskari ko'rsatkich hisoblanadi va bir so'mlik realizatsiya qilingan mahsulotga to'g'ri keluvchi asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatini ko'rsatadi. Shuning uchun bu ko'rsatkichni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$F_s = (F_{aich} : T) \times 100\%$$

Bu yerda: F_s — fond sig'imi;
F_{aich} — asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik o'rtacha qiymati.
T — realizatsiyadan olingan sof tushum;

Dastgohlar yoki asbob-uskunalar ishlashining smenalik koeffitsienti ulardan foydalanish va ularning yuklanganlik darajasini ifodalab, yil, chorak, oy va kun davomida har bir birlik dastgoh yoki asbob-uskunalarning necha smenada ishlaganligini ko'rsatadi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$K_s = H_k : D_u \text{ yoki } K_s = H_s : S_{max}$$

Bu yerda: K_s — smenalik koeffitsienti;
H_k — kun davomida haqiqatda ishlangan dastgoh (mashina)/soatlar;
D_u — dastgoh (mashina)larning umumiy soni;
H_s — bir smenada haqiqatda ishlangan dastgoh (mashina)/soatlar soni;
S_{max} — bir smenada maksimal ishlanishi mumkin bo'lgan dastgoh (mashina)/soatlar soni;

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirish koeffitsienti yangidan yaratilgan mahsulotga o'tkazilishi natijasida ular iste'mol qiymatining kamayishini xarakterlaydi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$K_e = (A_{aryen} : F_{ichfb}) \times 100\%$$

Bu yerda: K_e – eskirish koeffitsienti;
A_{aryen} – foydalanishda bo'lgan davr mobaynida asosiy ishlab chiqarish fondlarining renovatsiyasi (qayta tiklanishi)ga hisoblangan amortizatsiya ajratmalarining summasi;
F_{ichfb} – asosiy ishlab chiqarish fondlarining boshlang'ich qiymati.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining yangilanish koeffitsienti XYuS investitsion talabini qondirishning intensivligini ifodalaydi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{ya} = (Q_{aichf} : Q_{baich}) \times 100\%$$

Bu yerda: K_{ya} – yangilanish koeffitsienti;
Q_{aichf} – yil davomida kiritilgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati;
Q_{baich} – barcha asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil oxiridagi qiymati.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining chiqish koeffitsienti esa eskirgan ishlab chiqarish apparatining foydalanishdan chiqib ketish dinamikasini ifodalaydi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$Q_{ch} = (Q_{aichfl} : Q_{aichfb}) \times 100\%$$

Bu yerda: Q_{ch} – chiqish (chiqib ketish) koeffitsienti;
Q_{aichfl} –yil davomida likvidatsiya qilingan asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati;

Q_{aichfb} – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil boshidagi qiymati.

Shunday qilib, asosiy kapital doiraviy aylanishining samaradorligi, ko'p jihatdan amortizatsiya ajratmalarining maqsadli foydalanilishini, ishlab chiqarish apparatining rivojlanishiga emission daromad va sof foydaning kerakli miqdorlarda reinvestitsiya qilinishini oldindan aniqlab (belgilab) beradi. Shu bilan birgalikda bu yerda, yangi texnologik tizimlardan foydalanish, mashina va dastgohlarning yuklamalik darajasi, asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'z vaqtida yangilanishi va chiqib ketishi, moliyalashtirishning mumkin bo'lgan barcha manbalarini faol jalb qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

10.2. Aylanma kapital: mazmuni, tarkibiy tuzilmasi va foydalanish samaradorligi

Aylanma kapital XYuS aylanma (o'zgaruvchan, mobil) aktivlariga avanslashtirilgan kapital qiymatini o'zida ifodalaydi. Bu kapital XYuS balansining «Aylanma aktivlar» deb nomlangan ikkinchi bo'limida aks ettiriladi. Odatda, aylanma kapital quyidagi bir necha asosiy guruhlarga klassifikatsiya qilinadi:

- takror ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishini hisobga olgan holda funksional mo'ljallanganligi bo'yicha;
- shakllantirish va moliyalashtirish manbalariga ko'ra;
- lividlilik darajasiga qarab;
- va boshqa belgilariga muvofiq.

Aylanma kapital juda ko'p funksiyalarni bajaradi. Ularning orasidan quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- takror ishlab chiqarish;
- rag'batlantirish;
- taqsimlash;
- ishlab chiqarish va muomala sohasining yagonaligini ta'minlash;
- ishlab chiqarish jarayoning uzluksizligini ta'minlash;
- va boshqalar.

Aylanma kapital o'z funksiyalarini ham pulli va ham natural–buyum shakllarida amalga oshiradi.

Aylanma kapitalning tarkibiy tuzilmasini uni funksional jihatdan quyidagi ikki tashkil etuvchi belgilab beradi:

- aylanma kapitalning natural-buyum shakllari yoki aylanma ishlab chiqarish fondlari;
- muomala fondlari.

Tarkibiy tuzilma jihatidan aylanma kapitalning natural-buyum shakllariga, eng avvalo, ishlab chiqarish zaxiralaridan iborat bo'lgan quyidagilar kiradi:

- xom-ashyo va asosiy materiallar;
- sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar;
- yoqilg'i;
- qadoqlash va qadoqlash materiallari;
- joriy ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar;
- inventarlar va xo'jalik buyumlari;
- tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari;
- o'z ishlab chiqarishining yarim tayyor mahsulotlari;
- kelgusi davr xarajatlari;
- boshqa xarajatlar.

Aylanma kapitalning tarkibiy tuzilmasini tashkil etuvchi muomala fondlarining tarkibi quyidagilardan iborat:

- tayyor mahsulot va qayta sotishga mo'ljallangan tovarlar, ortib jo'natilgan tovarlar;
- pul mablag'lari – kassadagi pullar, hisob-kitob va valyuta hisob varaqlaridagi pullar, bankdagi maxsus hisob varaqlari (akkreditivlar va chek daftarchalari, depozit hisob varaqlari, boshqa to'lov hujjatlari);
- qisqa muddatli (bir yildan ortiq bo'lmagan muddatda) moliyaviy quyilmalar – boshqa XYuSlar qimmatli qog'ozlariga investitsiyalar, davlat va mahalliy zayomlarning foizli obligatsiyalari, boshqa XYuSlarga berilgan zayomlar, aksionerlardan o'z aksiyalarini sotib olish;
- debitorlik qarzlarining barcha ko'rinishlari, sotib oluvchilar va buyurtmachilarning qarzlari, olinuvchi veksellar, **«qiz»** va bo'ysunuvchi jamiyatlarning qarzlari, ustav kapitaliga badallar

bo'yicha ta'sischilarning qarzlari, berilgan avanslar, boshqa debitorlarning mablag'lari.

Aylanma kapitalning boshqa qismi pulli ko'rinishda shakllantiriladi va aylanma fondlarning iqtisodiy elementlariga pulli kapitalni doimiy avanslashtirish ko'rinishida doiraviy aylanishda bo'ladi. Pul mablag'larining doiraviy aylanishi XYuS tomonidan ishlab chiqarishga zarur bo'lgan moddiy resurslar qiymatining to'lanishi bilan boshlanadi va shu xarajatlarning mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushum ko'rinishida qaytishi bilan tugallanadi.

Doiraviy aylanish jarayonida aylanma kapital doimiy qiymat kategoriyasi sifatida saqlanib qolsa-da, o'z tarkibiy qismlarining funksional shakllarini uzluksiz ravishda quyidagi ketma-ketlikda o'zgartiradi: pul mablag'lari – xom-ashyo va materiallar zaxiralari – tayyor mahsulot – debitorlik qarzlari – tushum ko'rinishida tushadigan pul mablag'lari. Bunda aylanma kapital kompaniya moliyaviy holatining o'lchovchisi va tartibga soluvchisi hisoblanadi.

Aylanma mablag'larni shakllantirish va moliyalashtirish manbalari quyidagilardan iborat:

- o'zlik va ularga tenglashtirilgan mablag'lar;
- qarziy va jalb qilingan mablag'lar.

O'z navbatida, aylanma mablag'lar (kapital)ni shakllantirish va moliyalashtirishning o'z manbalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ustav kapitali;
- foyda;
- emission daromad.

Emission daromad, ayrim hollarda, ta'sischilik foydasi deb ham yuritiladi.

O'zlikka tenglashtirilgan manbalar qat'iy passivlardan, ya'ni XYuS aylanmasida doimiy ravishda mavjud bo'ladigan jalb qilingan mablag'lardan iborat. Ish haqi va ijtimoiy sug'urta bo'yicha qarzlar, qadoqlarni qaytarish bo'yicha garovlar, kelgusi davr xarajatlarini qoplash bo'yicha zaxiralar shu shaklda vaqtinchalik foydalanilishi mumkin.

Qarziy mablag'lar o'z aylanma mablag'larining yetmagan qismini to'ldirishga mo'ljallangan. Ularning tarkibiga:

• banklarning qisqa muddatli kreditlari;
• zayomlar;
• uzoq muddatli kreditlarning bo'sh mablag'lari kiradi.

Jalb qilingan mablag'lar:

• mol yetkazib beruvchi va pudratchilarning kreditorlik qarzlari;
• to'lanuvchi veksellar;
• «qiz» XYuSlar va bo'ysunuvchi jamiyatlar hamda byudjet oldidagi qarzlar;
• olingan avanslar;
• va boshqa kreditorlar ko'rinishida maydonga chiqadi.

Aylanma kapitalning foydalanish samaradorligini xarakterlovchi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar aylanma mablag'lar aylanishining soni va aylanma mablag'lar bir marta aylanishining uzoqligi hisoblanadi va ular quyidagicha aniqlanadi:

$$A_{am} = T : Q_a ,$$
$$U_{1a} = K_s : A_{am}$$

Bu yerda: A_{am} – aylanma mablag'larning aylanuvchanligi;
T – realizatsiyadan olingan tushum;
Q_a – aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qoldig'i;
U_{1a} – aylanma mablag'lar bir marta aylanishining uzunligi;
K_s – tahlil davridagi kunlar soni.

Zaxiralarning aylanuvchanligi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$A_z = T_{sm} : Q_{zu}$$

Bu yerda: A_z – zaxiralarning aylanuvchanligi;
T_{sm} – sotilgan mahsulot tannarxi;
Q_{zu} – zaxiralarning o'rtacha qiymati.

Debitorlik qarzlarini to'lashning kunlardagi o'rtacha davomiyligi sotib oluvchilarning schyotlar bo'yicha to'lash tezligini aks ettiradi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$DQ_{tud} = DQ_s : T_k$$

Bu yerda: DQ_{tud} – debitorlik qarzlarini to'lashning kunlardagi o'rtacha davomiyligi;
DQ_s – debitorlik qarzining o'rtacha summasi;
T_k – realizatsiyadan olingan kunlik o'rtacha tushum.

Bu ko'rsatkichning past darajasi XYuS debitorlardan pulni undirish bo'yicha ishining samaradorligidan darak beradi. Biroq, ayrim hollarda, bu narsa XYuS kredit siyosatining haddan ziyod qattiqligini ham ko'rsatib, realizatsiya qilingan mahsulotlarning uncha katta bo'lmagan qismi kreditga sotilganligini ham anglatadi.

XYuS moliyaviy-xo'jalik faoliyati samaradorligini ta'minlashda va moliyaviy tahlilda sof aylanma kapitalni monitoring qilish muhim rol o'ynaydi. Umumiy ko'rinishda sof aylanma kapital aylanma aktivlar va qisqa muddatli majburiyatlar o'rtasidagi farqdan iborat. Qisqa muddatli passivlarning tarkibiy tuzilmasida kelgusi davr daromadlari ham kiritilib, ular XYuSning o'zlik pul mablag'lari bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ham sof aylanma kapitalni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$S_{ak} = AA - QP$$

Bu yerda: S_{ak} – sof aylanma kapital;
AA – aylanma aktivlar;
QP – qisqa muddatli passivlar (kelgusi davr daromadlaridan tashqari).

Sof aylanma kapitalni boshqarishning natijaliligini sof aylanma kapitalning aylanish koeffitsienti xarakterlab beradi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$K_a = T_s : S_{ak}$$

Bu yerda: K_a – sof aylanma kapitalning aylanish koeffitsienti;
T_s – realizatsiyadan olingan sof tushum;
S_{ak} – sof aylanma kapitalning o'rtacha qiymati.

Aylanma mablag'larni boshqarishda ularni likvidlik darajasi bo'yicha strukturizatsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Bu maqsadlar uchun likvidlilikning quyidagi ikki ko'rsatkichidan faol foydalaniladi:

- joriy likvidlik koeffitsienti;
- absolyut likvidlik koeffitsienti.

Joriy likvidlik koeffitsienti ma'lum bir sana uchun aniqlanib, uning aniqlanish tartibi quyidagicha:

$$K_{jl} = A_a : QP \geq 2$$

Bu yerda: K_{jl} – joriy likvidlik koeffitsienti;
A_a – aylanma aktivlar (balansning 2-bo'limi);
QP – qisqa muddatli passivlar (kelgusi davr daromadlarisiz).

Joriy likvidlik koeffitsientining darajasi ikkidan kichik bo'lmasligi lozim. Shunday bo'lishiga qaramasdan, g'arb iqtisodiyotida uning darajasiga birdan kichik bo'lmagan hollargacha yo'l qo'yiladi.

Absolyut likvidlik koeffitsienti eng likvidli aktivlarning (pullar va qisqa muddatli moliyaviy quyilmalar) qisqa muddatli majburiyatlarga nisbati orqali aniqlanadi va uning formulasini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$K_{al} = (PM + MQ) : QP \geq 0,2$$

Bu yerda: K_{al} – absolyut likvidlik koeffitsienti;
PM – pul mablag'lari;
MQ – qisqa muddatli moliyaviy quyilmalar;
QP – qisqa muddatli majburiyatlar (kelgusi davr daromadlarisiz).

Bu koeffitsientning istaluvchi darajasi $\geq 0,2$ dan iborat bo'lib, biroq amaliyotda bu narsa o'z faoliyatining turli davrlarida XYuSning moliyaviy siyosati va ishining samaradorligiga bog'liqdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aylanma kapitaldan foydalanishning samaradorligi juda ko'p omillarga bog'liq. U, eng avvalo, to'lov

intizomining ahvoli, aylanma mablag'larning turli funksional elementlariga joylashtirilgan quyilmalarning hajmi bilan belgilanadi. Shuningdek, ishlab chiqarish sohasida aylanma kapitaldan samarali foydalanishga ishlab chiqarishning chiqitlarsiz yuqori texnologiyalarga asoslanganligi, materiallar qiymatining pasayishi, ishlab chiqarish va muomala xarajatlarining minimallashtirish, ishlab chiqarish zaxiralari va ularning harakatini oqilona tashkil qilish hamda natijali boshqaruvlashtirishni hisobga olgan holda), albatta, o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Muomala sohasida bunday omillar qatoriga mol yetkazib beruvchilar va iste'molchilar bilan ishlarni yaxshilash, samarali xo'jalik aloqalaridan foydalanish, zamonaviy marketingni amalga oshirish, tayyor mahsulot zaxiralarini kamaytirish va uning realizatsiya qilinishini tezlashtirish kabilar kiradi. To'lov qobiliyatini ta'minlash va mablag'larning aylanuvchanligini tezlashtirish maqsadida debitorlik qarzlari va pul oqimlarini boshqarishni yaxshilash ham bu o'rinda alohida ahamiyat kasb etadi.

10.3. Aylanma mablag'larni normalashtirish

Aylanma kapitalni rejalashtirish va undan foydalanishni tashkil qilish uchun unga nisbatan bo'lgan ehtiyojni aniqlash metodlari va rejalashtirish tizimini ishlab chiqmoq lozim. Moddiy resurslar va ularning zaxiralari harakatini boshqarish tizimini avtomatlashtirish xususida o'ylamoq, aylanma kapital va uni shakllantirish manbalari bilan to'g'ri manyovr qilish, materiallarning sarflanishi va ularning saqlanishi ustidan nazoratni ta'minlash kerak.

Yuqoridagilarni amalga oshirish maqsadlariga xizmat qilish uchun aylanma mablag'lar quyidagi ikki ikki guruhga bo'linadi:

- norma (me'yor)lashtiriladigan aylanma mablag'lar;
- norma (me'yor)lashtirilmaydigan aylanma mablag'lar.

Norma (me'yor)lashtiriladigan aylanma mablag'larga aylanma ishlab chiqarish fondlari va realizatsiya qilinmagan tayyor mahsulot zaxiralari kiradi. Norma (me'yor)lashtirilmaydigan aylanma mablag'lar esa ombordagi tayyor mahsulot zaxiralaridan tashqari muomala fondlarining barcha elementlarini qamrab oladi. Aylanma

kapitalning o'lchamini optimallashtirish uchun moddiy aylanma mablag'larning rejalashtirilishi amalga oshiriladi.

Moddiy aylanma mablag'larni rejalashtirishning asosini normativ metodi tashkil etadi. Unga ko'ra aylanma mablag'larning normativi belgilanadi, transport, sug'urta, tayyorgarlik, texnologik, joriy zaxiralarni ham qo'shgan holda zaxiralar normalashtiriladi, moddiy resurslarning barcha ko'rinishlari, tugallanmagan ishlab chiqarish, ombordagi tayyor mahsulotga nisbatan xarajatlar normasi o'rnatiladi.

Aylanma mablag'larni norma (me'yor)lashtirish jarayoni bir necha bosqichlardan iborat. Dastlab, aylanma mablag'larning har bir elementi bo'yicha ishlab chiqarish zaxiralarining normasi ishlab chiqiladi. Ishlab chiqarish zaxiralarining normasi ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlovchi ularning ilmiy asoslangan rejali hajmidan iborat bo'lib, u eng avvalo, quyidagilarni o'z ichiga oluvchi XYuS ish sharoitiga bog'liq:

- ishlab chiqarish siklining uzoq-yaqinligi;
- ishlab chiqarishga materiallarni kiritish davri;
- mol yetkazib beruvchilarning uzoqligi;
- mol yetkazib berish partiyalarining kompleksligi yoki hajmi;
- materiallar sifati;
- hisob-kitoblar tizimi;
- va boshqalar.

Norma (me'yor) norma (me'yor)lashtiriladigan moddiy resurslarga (ularning har bir turi bo'yicha) bo'lgan o'rtacha kunlik ehtiyojlarning hajmi va mol yetkazib berishlar o'rtacha intervali (oraliq)ning uzunligini hisobga olgan holda kunlik zaxiralarda o'rnatiladi. Demak, agar ana shu interval (oraliq), masalan, 24 kunga teng bo'lsa, shunga mos ravishda zaxiralar shu kunlar oralig'ida ishlab chiqarish siklining sog'lom rivojlanishini ta'minlashga yetarli bo'lmog'i lozim.

Kunlarda ifodalangan zaxiralar va ma'lum bir ko'rinishdagi tovar-moddiy boyliklar xarajatlarining normasi (me'yori) asosida norma (me'yor)lashtiriladigan zaxiralarni yaratish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larning hajmi aniqlanadi. Agar norma kunlarda belgilansa, u holda aylanma mablag'larning normativi XYuSning sog'lom faoliyat ko'rsatishi uchun minimal darajada zarur

bo'lgan tovar-moddiy boyliklarning pulda ifodalangan rejalashtirilgan zaxiralaridan iboratdir.

Qandaydir bir resurslarning zaxiralariga avanslashtiriladigan aylanma mablag'lar normativining formulasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$N = E \times U \times B$$

Bu yerda: **N** – aylanma mablag'larning normativi;
E – aylanma mablag'larga bo'lgan kunlik ehtiyoj;
U – o'rtacha interval uzoqligi;
B – aylanma mablag' birligining bahosi.

Masalan, faraz qilaylik qandaydir bir xom-ashyoning zaxira normasi 15 kunga, kunlik ehtiyoj 10 tonnaga va bir tonnaning bahosi 20 ming so'mga teng bo'lsa, u holda pulda ifodalangan normativning darajasi 600 ming so'mga (15 x 10 x 20000) teng bo'ladi.

Umuman olganda, aylanma mablag'lar normativi mol yetkazib berishlar o'rtasidagi o'rtacha intervalni hisobga olgan holda quyidagi formula orqali aniqlanishi mumkin:

$$N = E \times (U_1 + U_2) : 2 \times B$$

Bu yerda: **N** – aylanma mablag'larning normativi;
E – aylanma mablag'larga bo'lgan kunlik ehtiyoj;
U_1+U_2 – navbatdagi ikki mol yetkazib berishlarning kunlardagi uzunligi;
B – aylanma mablag' birligining bahosi.

Aylanma mablag'larning har bir elementlari bo'yicha normativning alohida hisoblanishi natijasida xususiy normativlar vujudga keladi. O'z navbatida, barcha xususiy normativlarni jamlash (qo'shish) natijasida yig'ma (jamlangan) normativ hosil bo'ladi.

Xom-ashyo, materiallar va yarim tayyor mahsulotlarning alohida turlari bo'yicha zaxiralarning kunlik normasi quyidagi zaxiralar summalarini inobatga olib o'rnatiladi:

- transport zaxirasi;
- tayyorlov zaxirasi;
- texnologik zaxira;
- joriy zaxira;
- sug'urta zaxirasi.

Transport zaxirasi yukning yo'ldagi kunlari va shu yuk uchun hujjatlarni to'lash va ularning harakatlanish kunlari sonini o'z ichiga oladi. Tayyorlov zaxirasi qabul qilishni rasmiylashtirish, navlarga ajratish, ortish-tushirish, moddiy resurslarni maxsus qayta komplektatsiya qilish va h.k.larga bog'liq. Bu zaxira norma yoki haqiqatda sarflangan vaqt asosida o'lchanadi. Texnologik zaxira ishlab chiqarish texnologiyasiga bog'liq va texnologik normalar asosida hisoblanadi.

Asos sifatida joriy maksimal ombor zaxirasi olinadiki, chunki u materiallarni navbatdagi ikki yetkazib berish intervali o'rtasida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi. Maksimal joriy zaxira materiallarga bo'lgan o'rtacha kunlik ehtiyoj va navbatdagi ikki mol yetkazib berish intervali o'rtasidagi davomiylikning ko'paytmasiga teng. Mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish hajmining o'sishi joriy ombor zaxirasining oshirilishini talab qiladi. Shuningdek, maksimal joriy zaxira ishlab chiqarishning bir maromdaligini ta'minlash uchun har doim biroz o'zgartirilishi kerak. Sug'urta zaxirasi rezerv sifatida, odatda, joriy ombor zaxirasining 50% doirasida qabul qilinadi.

Shunday qilib, zaxiraning kunlardagi normasi transport zaxirasi, tayyorlov zaxirasi, texnologik zaxira, joriy ombor zaxirasi va sug'urta zaxiralarining summasiga teng bo'lgan summalar yig'indisidan iborat.

Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'larni normalashtirish buyumlarning guruhlari bo'yicha amalga oshiriladi va u quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$N = X_0 \times U \times K$$

Bu yerlda: **N** – tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'larning normativi;

X_0 – mahsulotni ishlab chiqarishga qilinadigan bir kunlik xarajatlar;

U — ishlab chiqarish siklining uzoqligi (kunlarda);
K — xarajatlarning o'sib borish koeffitsienti.

Mahsulotni ishlab chiqarishga qilinadigan bir kunlik xarajatlar chorak davomida tannarx bo'yicha ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti qiymatini tegishli chorakdagi 90 kunga bo'lib topiladi.

Ishlab chiqarish siklining davomiyligi quyidagilar bilan belgilanadi:

• bevosita ishlov berish jarayoniga tegishli vaqt (texnologik zaxira);

• ishlov beriluvchi buyumlarning ish joylarida joylashishi (transport zaxirasi);

• aylanma zaxirasi (ishlov berish operatsiyalari oralig'idagi vaqtlar);

• sug'urta zaxirasi (uzilishlar sodir bo'ladigan vaziyatlar uchun).

Xarajatlarning o'sib borish koeffitsienti tugallanmagan ishlab chiqarishdagi buyum o'rtacha tannarxining ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasiga nisbati bilan aniqlanadi.

Albatta, zaxiralarni mohirona boshqarish menejment va XYuS ishlab chiarish xodimlaridan inflyasiyani hisobga olishni, sifat va chiqariladigan tovarning bozorda talab ega ekanligi ustidan uzluksiz nazorat olib borishni, bahosi va iste'mol belgilariga ko'ra XYuS tomonidan chiqariladigan mahsulotlarning iste'molchilar talabiga qarab o'zgarishini qondirishni talab qiladi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

• Umumlashtirilgan ko'rinishda asosiy kapital qanday qiymatning bir qismi hisoblanadi?

• XYuSning buxgalteriya balansida asosiy kapital qanday sifatda aks ettiriladi?

• Asosiy kapitalning asosini nimalar tashkil etadi?

• Mehnat va mahsulotni yaratish jarayonida asosiy kapital nimaning qismi sifatida maydonga chiqadi?

• Asosiy kapitalning doiraviy aylanishi unga tegishli bo'lgan qiymatning qanday uch funksional shakllarida harakat qilishini anglatadi?

• Kapitalning doiraviy aylanishi davomida aylanma kapitaldan

farqli o'laroq asosiy kapital qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?

• Ishlab chiqarish jarayonida asosiy kapitalni buyumlashgan shakli sifatida nimalar maydonga chiqadi?

• Iqtisodiy mo'ljallanganligiga ko'ra asosiy fondlar nimalarga bo'linadi?

• Asosiy ishlab chiqarish fondlari deb nimaga aytiladi?

• Noishlab chiqarish asosiy fondlarining tarkibiga XYuSning qanday mulklari kiradi? Ular bo'yicha amortizatsiya hisoblanadimi?

• Asosiy ishlab chiqarish fondlarining tarkibiy tuzilmasi nimalar jihatidan bo'lishi mumkin?

• Asosiy fondlarning tarkibiga nimalar kiradi va ularning aktiv va passiv qismlari nimalardan iborat?

• Asosiy kapital doiraviy aylanishining samaradorligini tahlil qilishda nimalarni hisobga olish maqsadga muvofiq?

• Hozirgi paytda amaliyotda amortizatsiya ajratmalarini hisoblashning qanday asosiy metodlaridan foydalaniladi va ularning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari nimalardan iborat?

• Chiziqli metod qo'llanilganda bir oy uchun hisoblangan amortizatsiyaning summasi qanday aniqlanadi?

• Nochiziqli metod asosida amortizatsiya normasini hisoblash qanday amalga oshiriladi?

• Asosiy kapitalning doiraviy aylanish jarayonida vujudga keladigan o'z moliyaviy resurslarining tarkibiga, amortizatsiya fondidan tashqari, yana qanday daromadlar va turli tushilmalar kirishi mumkin?

• Asosiy fondlarni shakllantirish uchun jalb qilinadigan pul mablag'larining manbalarini qanday guruhlarga bo'lish mumkin va har bir guruhning tarkibiga nimalar kiradi?

• Asosiy kapitalning doiraviy aylanishi jarayonida ishtirok etadigan moliyaviy resurslardan foydalanishning samaradorligi qanday aniqlanadi?

• Asosiy kapitaldan samarali foydalanishni baholashda XYuS moliya-xo'jalik faoliyatining natijaliligini ochib beruvchi qanday umumiy moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq?

• Ishlab chiqarishning umumiy rentabelligi ko'rsatkichi qanday aniqlanadi?

• Fond qaytimi va fond sig'imi ko'rsatkichlarini hisoblash tartiblari qanday?

• Smenalik koeffitsienti qanday aniqlanadi?

• Asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirish koeffitsienti nimani xarakterlaydi va u qanday aniqlanadi?

• Asosiy ishlab chiqarish fondlarining yangilanish koeffitsienti nimani ifodalaydi va u qanday hisoblanadi?

• Asosiy ishlab chiqarish fondlarining chiqish koeffitsienti nimani ifodalaydi va u qanday aniqlanadi?

• Asosiy kapital doiraviy aylanishining samaradorligi nimalarni oldindan aniqlab beradi?

• Aylanma kapital nimani o'zida ifodalaydi va u XYuS balansining qanday nomlangan bo'limida aks ettiriladi?

• Aylanma kapital qanday bir necha asosiy guruhlarga klassifikatsiya qilinadi?

• Aylanma kapital qanday funksiyalarni bajaradi va ularni qanday shakllarda amalga oshiradi?

• Aylanma kapitalning tarkibiy tuzilmasini uni funksional jihatdan qanday ikki tashkil etuvchi belgilab beradi?

• Tarkibiy tuzilma jihatidan aylanma kapitalning natural–buyum shakllariga, eng avvalo, ishlab chiqarish zaxiralaridan iborat bo'lgan nimalar kiradi?

• Aylanma kapitalning tarkibiy tuzilmasini tashkil etuvchi muomala fondlarining tarkibi nimalardan iborat?

• Aylanma mablag'lar (kapital)ni shakllantirish va moliyalashtirish manbalari nimalardan iborat?

• Aylanma mablag'lar (kapital)ni shakllantirish va moliyalashtirishning o'z manbalari tarkibiga nimalar kiradi?

• O'zlikka tenglashtirilgan manbalar nimalardan iborat?

• Qarziy mablag'lar tarkibiga nimalar kiradi?

• Aylanma kapitalning foydalanish samaradorligini xarakterlovchi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar nimalardan iborat va ular qanday aniqlanadi?

• Sof aylanma kapitalni qanday aniqlash mumkin?

• Sof aylanma kapitalni boshqarishning natijaliligini nima xarakterlab beradi va u qanday aniqlanadi?

• Aylanma mablag'larni boshqarishda ularni likvidlik darajasi bo'yicha strukturizatsiya qilish maqsadlari uchun likvidlilikning qanday ko'rsatkichidan faol foydalaniladi va ularni aniqlash tartibi qanday?

• Bozor iqtisodiyoti sharoitida aylanma kapitaldan foydalanishning samaradorligi qanday omillarga bog'liq?

• Aylanma kapitalni norma (me'yor)lashtirish deyilganda nimalar tushuniladi va unga ko'ra aylanma mablag'lar qanday guruhlarga bo'linadi?

• Norma (me'yor)lashtiriladigan aylanma mablag'larning tarkibiga nimalar kiradi?

• Norma (me'yor)lashtirilmaydigan aylanma mablag'larning tarkibi nimalardan iborat?

• Moddiy aylanma mablag'larni rejalashtirishning asosini nima tashkil etadi?

• Aylanma mablag'larni norma (me'yor)lashtirish jarayoni qanday bosqichlardan iborat?

• Ishlab chiqarish zaxiralarining normasi (me'yori) nimalardan iborat va u, eng avvalo, nimalarga bog'liq?

• Norma (me'yor) nimalarga nisbatan belgilanadi?

• Qandaydir bir resurslarning zaxiralariga avanslashtiriladigan aylanma mablag'lar normativining formulasi qanday ko'rinishga ega?

• Xususiy normativlar nimalarning hisoblanishi natijasida vujudga keladi?

• Yig'ma normativ qanday hosil bo'ladi?

• Xom-ashyo, materiallar va yarim tayyor mahsulotlarning alohida turlari bo'yicha zaxiralarning kunlik normasi qanday zaxiralar summalarini inobatga olib o'rnatiladi?

• Transport zaxirasi nimalarni o'z ichiga oladi?

• Tayyorlov zaxirasi nimalarga bog'liq?

• Texnologik zaxira nimaga bog'liq va u qanday normalar asosida hisoblanadi?

• Zaxiraning kunlardagi normasi qanday summalarning yig'indisidan iborat?

• Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'larni normalashtirish nimalar bo'yicha amalga oshiriladi va u qanday formula yordamida aniqlanadi?

• Ishlab chiqarish siklining davomiyligi nimalar bilan belgilanadi?

11-BOB.
XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTNING ISHLAB CHIQARISH CHIQIMLARI, FOYDASI VA RENTABELLIGI

11.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xarajatlari: mohiyati, tarkibi, klassifikatsiyalanishi va samaradorligini baholash

«Ishlab chiqarish xarajatlari» va «ishlab chiqarish chiqimlari» tushunchalari bir xil ma'noni anglatuvchilar emas. Bu tushunchalarning ikkinchisi birinchisiga nisbatan kengroq bo'lib, jamiyat nuqtai-nazaridan u jonli va buyumlashgan mehnatning barcha hajmini o'zida mujassam etadi va mahsulotning qiymatiga teng. «Ishlab chiqarish chiqimlari» tushunchasi, aksariyat hollarda, iqtisodiyotning ma'lum bir sohasi bilan bog'langan (masalan, ishlab chiqarish chiqimlari, muomala chiqimlari va boshqalar).

Ishlab chiqarish chiqimlarini, dastlab ikki guruhga bo'lish mumkin:

- aniq yoki amaldagi, haqiqatdagi chiqimlar;
- aniq bo'lmagan chiqimlar.

Aniq yoki amaldagi, haqiqatdagi chiqimlar XYuS tomonidan amalga oshirilgan aniq xarajatlardan – ish haqi, xom-ashyo va materiallar xarajatlari, ijara uchun to'lov va boshqalardan iborat. Aniq bo'lmagan, almashgan chiqimlar yoki qo'ldan boy berilgan, qo'ldan chiqarilgan imkoniyatlar chiqimlari esa shu bilan bog'liqki, XYuS mahsulot ishlab chiqarish uchun kapitaldan foydalanar ekan, shuning o'zida uning muqobilli foydalanish imkoniyatini qo'ldan chiqaradi. Mablag'larning cheklanganligi ularning foydalilik darajasiga qarab mavjud imkoniyatlarning variantlaridan foydalanishga XYuSni majbur qiladi. Bunda har doim qo'ldan chiqarilgan, boy berilgan foydalar elementlari va demak, aniq bo'lmagan chiqimlar elementlari mavjud bo'ladi. U yoki bu mahsulotni ishlab chiqarishni davom ettirish yoki uni yanada kengaytirish xususida

har qanday boshqaruv qarori aniq va aniq bo'lmagan chiqimlarning hisob-kitobiga asoslanadi. U yoki bu iqtisodiy qaror o'rtasidagi tanlanish har doim boshqa maqsadlarga erishish uchun ongli ravishda yo'qotilgan yoki rad etilgan imkoniyatlarni tavsiflaydi.

«XYuSning xarajatlari» tushunchasi «XYuSning chiqimlari» tushunchasidan farq qilib, ular bevosita moliyaviy kategoriyalar va birinchi navbatda mahsulot tannarxi bilan uzviy bog'langan. Shuning uchun ham XYuSning xarajatlariga uning mohiyatini ifodalovchi quyidagicha ta'rif berish mumkin: *foyda olish yoki XYuSning boshqa maqsadlariga erishish uchun foydalaniladigan resurslarning pul qiymatiga XYuSning xarajatlari deyiladi.*

«Xarajatlar» tushunchasi «tannarx» tushunchasiga nisbatan kengroq hisoblanadi. Chunki tannarx umumiy xarajatlarning bir qismini (oddiy takror ishlab chiqarish xarajatlarini) o'zida aks ettiradi.

Mahsulot (ish va xizmat) tannarxi mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari va ularni ishlab chiqarish hamda realizatsiya qilish va boshqa xarajatlarning qiymatiy bahosidan iborat. Amaliyotda «mahsulotning umumiy tannarxi» va «mahsulot birligining tannarxi» tushunchalaridan keng foydalaniladi.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida (sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, umumiy ovqatlanish, qurilish va b.) ishlab chiqarilayotgan mahsulotning tannarxi tarkibiga xarajatlarni aks ettirishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Tannarxga kiritiladigan xarajatlarning tarkibi, bir tomondan, hayotga tatbiq etilayotgan soliq siyosatiga va ikkinchi tomondan, iqtisodiyotning ahvoli hamda tarkibiy tuzilishiga bog'liq.

XYuS faoliyatining shart-sharoitlari va yo'nalishlariga bog'liq ravishda xarajatlar quyidagi ikki yirik guruhga bo'linadi:

- ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar;
- realizatsiyadan tashqari xarajatlar;

Ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq xarajatlar tarkibiga, odatda, quyidagilar kiritiladi:

- mahsulotlarni tayyorlash, saqlash va yetkazib berish, ishlarni

bajarish, xizmatlarni ko'rsatish, tovar (ish, xizmat, mulkiy huquq) larni sotib olish va realizatsiya qilish xarajatlari;

- asosiy vositalar va boshqa mol-mulklarni saqlash va ekspluatatsiya qilish, ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish, shuningdek, ularni tuzatilgan holatda saqlab turish xarajatlari;
- tabiiy resurslarni o'zlashtirish xarajatlari;
- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bilan bog'liq xarajatlar;
- majburiy va ixtiyoriy sug'urta xarajatlari;
- ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq boshqa xarajatlar.

Yuqoridagilardan tashqari bu xarajatlar yana quyidagicha klassifikatsiya qilinishi mumkin:

- moddiy xarajatlar;
- mehnat haqi xarajatlari;
- hisoblangan amortizatsiya summalari;
- boshqa xarajatlar.

XYuS umumiy xarajatlarining summasidan iborat bo'lgan ishlab chiqarish tannarxining tarkibiga quyidagilar kiradi:

- moddiy xarajatlar;
- amortizatsiya ajratmalari;
- mehnatga haq to'lash xarajatlari;
- ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar;
- tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarining o'zgarishi va boshqa xarajatlar;
- kelgusi davr xarajatlari;
- kelgusi xarajatlar va to'lovlar rezervlari
- va boshqalar.

Realizatsiyadan tashqari xarajatlar mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog'liq bo'lmaydi.

Resurslarning samarali boshqaruvchanligini ta'minlash uchun mahsulotning tannarxi XYuSning alohida olingan bo'linmalari bo'yicha hisoblanadi. U o'z ichiga shu bo'linmaning xarajatlarini olib, ma'lum davr uchun XYuS xarajatlarining rejali hisobini, ya'ni byudjetini (smetasini) tuzish uchun asos bo'ladi.

XYuSning barcha xarajatlarini turli yo'nalishlar bo'yicha (u yoki bu klassifikatsiyaning asosida nima qo'yilganligiga bog'liq

ravishda) klassifikatsiya qilish (turkumlarga ajratish) mumkin. Odatda, xarajatlarning klassifikatsiyasi ularning quyidagi belgilar bo'yicha guruhlarga ajratilishini o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarishning hajmiga nisbatan;
- iqtisodiy elementlariga ko'ra;
- kalkulyasiya moddalari bo'yicha;
- mahsulot tannarxiga o'tkazilish usuliga muvofiq;
- davlat tomonidan tartibga solinish darajasiga qarab;
- va boshqalar.

Ishlab chiqarish hajmiga nisbatan xarajatlar quyidagi guruhlarga klassifikatsiya qilinadi:

- doimiy (o'zgarmaydigan) xarajatlar;
- o'zgaruvchan xarajatlar.

Doimiy (o'zgarmaydigan) xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Bu xarajatlar, hatto XYuS turib qolgan hollarda ham yoki uning tashkil qilinish davrida ham mavjud bo'ladi. Bunday xarajatlarning qatoriga o'z asosiy fondlarining amortizatsiyasi, binolarning ijarasi, ma'muriyat va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarga ish haqi, soliqlarning ayrim ko'rinishlari va boshqalar kiradi.

O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga nisbatan proporsional ravishda o'zgaradi. Bunday xarajatlarning tarkibi xomashyo, materiallar, butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar, texnologik ehtiyojlar uchun yoqilg'i va energiya, asosiy ishchilarning ish haqlari va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlardan iborat.

Bir vaqtning o'zida XYuS xarajatlarining doimiy (o'zgarmaydigan) xarajatlar va o'zgaruvchan xarajatlarga bo'linishi shartli xarakterga ega. Buning sababi shundaki, uzoq vaqt davomida XYuSning barcha xarajatlari o'zgaradi. Shuning uchun ham ular ko'p hollarda shartli-doimiy (shartli-o'zgarmaydigan) va shartli-o'zgaruvchan xarajatlar deb yuritiladi. Xarajatlarning bunday bo'linishidan zarar (ziyon)sizlik tahlil qilinganda, ishlab chiqariladigan mahsulotning tarkibiy tuzilmasini optimallashtirishda va shuningdek moliyaviy rejalashtirishni amalga oshirishda foydalaniladi. Doimiy (o'zgarmaydigan) xarajatlar va o'zgaruvchan xarajatlarning yig'indisi mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlarining umumiy summasini tashkil etadi.

Iqtisodiy elementlariga ko'ra xarajatlarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

a) moddiy xarajatlar:

– xom-ashyo va materiallar;

– sotib olingan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar;

– yoqilg'i;

– texnologik maqsadlar uchun elektroenergiya;

– va boshqalar.

b) mehnat haqi xarajatlari;

v) tasdiqlangan yagona ijtimoiy soliq stavkasiga muvofiq ravishda ish haqi fondiga hisoblashlar;

g) asosiy vositalarning amortizatsiyasi;

d) boshqa xarajatlar:

– ijara haqi;

– majburiy sug'urta to'lovlari;

– tannarx tarkibiga kiritiladigan soliqlar;

– va boshqalar.

Iqtisodiy elementlar xarajatlarning bir xil ko'rinishlari bo'lib, ular mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilishda aniq bir rolni o'ynaydi. Xarajatlarning iqtisodiy elementlarga bo'linishidan mahsulot barcha hajmini ishlab chiqarish xarajatlarining smetasini tuzishda foydalaniladi. Tannarxning elementli tarkibiy tuzilmasi xarajatlar u yoki bu ko'rinishi salmog'iga bog'liq ravishda sanoatning tarmoqlari bo'yicha farqlanadi. Agar material sig'imli tarmoqlarda mahsulot tannarxining tarkibida moddiy xarajatlar hal qiluvchi o'rinni egallasa, mehnat sig'imli tarmoqlarda esa asosiy hissa mehnat haqiga to'g'ri keladi. Energiya sig'imli tarmoqlar ham mavjud bo'lib, ularning tannarxida energetika resurslarining xarajatlari (rangli metallurgiya, kimyo sanoati, yengil metallarni ishlab chiqarish) katta salmoqni egallaydi. O'z navbatida, fond sig'imli tarmoqlarda katta salmoq asosiy fondlarning amortizatsiyasi va ularni saqlash bilan bog'liq xarajatlarga to'g'ri keladi.

Kalkulyatsiya moddalari bo'yicha xarajatlar quyidagilarga bo'linishi mumkin:

- xom-ashyo va materiallar;
- qaytariluvchi chiqindilar;
- texnologik maqsadlar uchun yoqilg'i va energiya;

• asosiy ishlab chiqarish ishchilarining asosiy va qo'shimcha ish haqlari;
• yagona ijtimoiy soliqqa hisoblashlar;
• mashina va dastgohlarni saqlash xarajatlari;
• umumishlab chiqarish xarajatlari;
• umumxo'jalik xarajatlari;
• boshqa ishlab chiqarish xarajatlari;
• qarziy xarajatlar.

Xarajatlarni kalkulyasiya moddalari bo'yicha klassifikatsiya qilinishi mahsulotlarning alohida turlari bo'yicha uning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bu belgiga ko'ra XYuSlarning xarajatlari ikkiga bo'linadi:

• to'g'ri (bevosita) xarajatlar;
• egri (bilvosita) xarajatlar.

To'g'ri (bevosita) xarajatlarga mahsulotning aniq bir turini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiradi. Ular shu mahsulotning tannarxiga bevosita kiritilishi mumkin. Masalan, xom-ashyo, asosiy material xarajatlari, sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar va mahsulotning ma'lum bir turi bo'yicha butlovchi buyumlar bilan bog'liq xarajatlar ana shunday xarajatlar hisoblanadi. Egri (bilvosita) xarajatlar butun XYuSda ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish yoki mahsulotlarning bir necha turlarini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, binolar va dastgohlarni saqlash, ularni ta'mirlash xarajatlari, boshqaruv apparatiga tegishli bo'lgan ish haqi xarajatlari va boshqalar shular jumlasidandir. Bu xarajatlar ma'lum turdagi buyumlarning tannarxiga qandaydir bir shartli asosga ko'ra proporsional ravishda, ko'p hollarda, to'g'ri xarajatlarga nisbatan to'g'ri proporsional ravishda kiritiladi.

Davlat tomonidan tartibga solinish darajasiga qarab xarajatlar ikkiga bo'linadi:

• norma (me'yor)lashtiriladigan xarajatlar;
• norma (me'yor)lashtirilmaydigan xarajatlar.

Xarajatlarning bunday bo'linishi, odatda, soliqqa tortish sohasida tegishli qaror qabul qilinayotgan paytda qo'llaniladi. Norma (me'yor)lashtiriladigan xarajatlarga soliqqa tortiladigan foydani hisoblash maqsadida o'rnatilgan normalar doirasidagi xarajatlar kiradi.

Chiqimlarni kamaytirish XYuS ishi samaradorligini oshirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Odatda, chiqimlarni kamaytirishning quyidagi asosiy yo'llari ajratilib ko'rsatiladi:

- resurslarni tejaydigan ishlab chiqarish innovatsion texnologiyalarni qo'llash;
- mehnat unumdorligini oshirish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish sifatini yaxshilash;
- kadrlarning malakaviy darajasini oshirish;
- XYuS taraqqiyotining strategik maqsadlarini asoslash va qabul qilingan strategiyani aniq ijro etish;
- XYuSni boshqarish texnikasi va texnologiyasini takomillashtirish, qabul qilingan boshqaruv qarorlarining asoslanganligini ta'minlash;
- xom-ashyo va material xarajatlarining salmog'ini pasaytirish, ta'minlovchi xizmatlarning uzluksiz ishlashiga erishish;
- marketing xizmatining samarali ishlashi, XYuSning marketing strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- XYuSdagi yo'qotmalarning barcha ko'rinishlarini qisqartirish, chiqindilar, ikkilamchi materiallar va energoresurslardan, yo'lovchi mahsulotlardan va h.k.lardan foydalanish.

XYuS xarajatlarini tahlil qilish uchun asos bo'lib byudjetlashtirish (smetalarni ishlab chiqish, xarajatlarni rejalashtirish va farqlanishni nazorat qilish) xizmat qiladi. Bu xarajatlarni qisqartirishdagi uzilishlarni amalga oshirish bo'yicha XYuS turli bo'linmalarining harakatini aniqlashga imkon beradi, bu ishning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlaydi.

Moddiy xarajatlar (FIFO, LIFO, qiymatning o'rtacha tortiluvchanligiga ko'ra baholash), mehnat xarajatlari, amortizatsiya ajratmalari va ularning boshqa ko'rinishlarini hisoblash metodikasi tahlil jarayonida muhim tarkibiy qism sifatida maydonga chiqadi.

XYuS xarajatlarini samarali boshqarish uchun zarur bo'ladigan yuqorida sanab o'tilgan tarkibiy qismlardan (rejalashtirish, hisob-kitob metodlari, byudjetlashtirish, tahlil) tashqari yana boshqaruv hisobini ham ta'kidlab o'tish kerakki, uni yo'lga qo'ymasdan turib, xarajatlarni samarali boshqarishning iloji yo'q. Boshqaruv hisobi xarajatlarning doimiy (o'zgarmaydigan) va o'zgaruvchan xarajatlarga

bo'linishiga, XYuSning xo'jalik yuritish sharoitlariga bog'liq ravishda ularning xususiyatlariga asoslanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish chiqimlarini kamaytirish XYuSning mol yetkazib beruvchilar bilan munosabatlarini rivojlantirish va optimallashtirish (oqilonalashtirish) bo'yicha rejali ishiga, mehnat, moddiy va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishiga, iste'molchilarning talablariga va ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlariga javob beradigan harakatchan ishlab chiqarishni yaratishiga bog'liq.

11.2. Foyda, uni shakllantirish va undan foydalanish

XYuSning barcha moliyaviy resurslari o'z mablag'lari hisobidan, moliya va kredit bozorlaridan jalb qilinadigan resurslar hisobidan, uzoq muddatli, qisqa muddatli kreditlashtirish va kreditorlik qarzlaridan iborat bo'lgan qarziy mablag'lar ko'rinishidagi resurslardan tashkil topadi.

XYuSning o'z mablag'lari quyidagilar hisobidan shakllanadi:

- mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushum;
- moliyaviy operatsiyalardan keladigan daromadlar;
- investitsion faoliyatdan olingan daromadlar;
- boshqa daromadlar.

Shuningdek, o'z faoliyati hisobidan pullarning kelib tushishi amortizatsiya ajratmalari, chiqib ketgan mol-mulkni sotish, maqsadli tushilmalar, qurilishda ichki resurslarni mobilizatsiya qilish, XYuS ishtirokchilarining a'zolik va boshqa badallarining kelib tushishi hisobidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Moliyaviy bozordan jalb qilinadigan resurslar aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlarning emissiyasi va sotilishi natijasida va shuningdek, kreditlar hisobidan shakllanadi.

Qayta taqsimlash tartibida olinadigan tushilmalarga sug'urta qoplamalari, xoldinglar, assotsiatsiyalar yoki boshqa tarmoq tuzilmalaridan kelib tushadigan moliyaviy resurslar kiradi.

Investitsion faoliyatdan resurslar XYuSga qimmatli qog'ozlar, boshqa XYuSlarga hissali ishtirok etishdan va h.k.lardan olinadigan dividendlar va foizlar ko'rinishida kelib tushadi.

Yuqoridagi barcha manbalar hisobidan XYuSning xarajatlari amalga oshiriladi.

XYuSning daromadlari va xarajatlari, uning byudjet va byudjetdan tashqari fondlar bilan o'zaro aloqalari choraklarga bo'lingan tarzda tegishli yil uchun tuziladigan moliyaviy rejada o'z aksini topadi. Moliyaviy reja XYuS moliyaviy faoliyatining tashkil qilinishi va uning natijasi hisoblangan foydani aks ettiruvchi asosiy hujjat bo'lib xizmat qiladi.

Amaliyotda hamma vaqt ham foydaning mazmun-mohiyati bir xil tarzda ifodalanaverilmaydi. Odatda, foyda deganda XYuS, firma, korporatsiyalar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining umumlashtirilgan tarzda baholovchi ko'rsatkich, daromadning mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar ustidan oshgan qismi tushuniladi.

Amaliy faoliyatda esa «foyda»ning barcha tushunchalarini quyidagi uch guruhga birlashtirish mumkin:

- realizatsiya qilinadigan tovar (xizmat)lar sotish bahosi bilan ularni ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida o'lchanadigan foyda;
- sof aktivlarning yil oxiridagi va yil boshidagi o'lchamlarining farqi sifatida o'lchanadigan faoliyatning ayrim davriga tegishli bo'lgan foyda (uning kapitalashtirilganligi);
- foydani kapitaldan olingan daromad sifatida tushunish.

Foydaning ma'no-mazmunini aniqlashga bo'lgan yondoshuvning turlicha ekanligidan kompaniyalar tomonidan taqdim etaladigan hisobot ma'lumotlarining standart paketlariga qarab turib, uning miqdori to'g'risida aniq bir fikrni aytishning hamma vaqt ham iloji yo'q.

Faoliyatning moliyaviy natijalarini tahlil qilishda XYuSlar, ko'p hollarda, foydaning quyidagi ko'rinishlariga tayanadi:

- asos foyda;
- balans foyda;
- sof foyda yoki sof daromad.

Asos foyda deyilganda hisobot davrida kutilayotgan foyda tushuniladi. Bu ko'rsatkich asos rentabellikni hisoblashda, nomenklatura pozitsiyalari bo'yicha miqdor va tannarx aniq ma'lum

bo'lmagan paytda keng assortimentli buyumlar tayyorlovchi XYuSlar, birlashmalar bo'yicha rejalashtirilayotgan yil uchun foyda analitik metodda aniqlanayotganda qo'llaniladi.

Balans foyda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish faoliyatning barcha turlari bo'yicha olingan foydaning umumiy summasidan iborat.

Sof foyda yoki sof daromad operatsion davr mobaynida olingan tushumdan barcha chegirmalar va xarajatlar chiqarilganidan so'ng vujudga kelishi mumkin. Ma'lum bir miqdorda sof foydaning (netto-foydaning) olinishiga erishilsagina tadbirkorlik jarayonini amalga oshirish o'zining mazmuniga ega bo'ladi.

Hisobotlarda foyda quyidagi ko'rinishlarda aks ettirilishi mumkin:

- yalpi foyda;
- operatsion foyda;
- sof foyda.

XYuSlar faoliyatining umumiy moliyaviy natijalari foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda o'z aksini topadi. Bu hisobot moliyaviy tahlil uchun zarur bo'lgan quyidagi muhim ma'lumotlarni o'zida mujassam etadi:

- mahsulotni realizatsiya qilishdan olingan tushum summasi;
- soliqqa tortilingunga qadar foyda summasi;
- foydadan olinadigan soliq summasi;
- XYuSning ixtiyorida qoldiriladigan foyda (sof foyda yoki foyda-netto) summasi.

Foydani tahlil qilish uchun ayrim ko'rsatkichlar yuqoridagi hisobotda mavjud bo'lmaganligi uchun ba'zi bir analitik indikatorlar qo'shimcha tarzda hisoblanmog'i lozim. Bundan tashqari bu jarayonda XYuS faoliyatiga ichki va tashqi omillarning hamda soliq omilining ta'sirini alohida-alohida tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lish juda muhimdir. Shuningdek, tahlil uchun qulay shaklda har qanday ma'lumotni operativ ravishda olish ham muhim hisoblanadi.

Foydani tahlil qilishda uni shakllantirishning turli manbalarini hisobga olish kerak. Bu manbalarning ma'lum bir qismi foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotda ifodalangan, u yerda ular, birinchidan

faoliyatning odatdagi ko'rinishi bo'yicha daromadlar va xarajatlar, ikkinchidan esa, boshqa daromadlar va xarajatlar sifatida guruhlashtiriladi.

Faoliyatning odatdagi ko'rinishi bo'yicha daromadlar va xarajatlar quyidagi tarzda hisoblanadi: eng avvalo, sotilgan tovarlar, mahsulotlar, ishlar, xizmatlardan (qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar va shularga o'xshash majburiy to'lovlar chegirilgan) olingan tushum va ularning tannarxi o'rtasidagi farqdan iborat bo'lgan yalpi foyda aniqlanadi.

Yalpi foydadan tijoriy va boshqaruv xarajatlari chegirilsa, sotuvdan olingan foyda paydo bo'ladiki, u faoliyatning odatdagi ko'rinishidan foydani xarakterlaydi. Undan so'ng boshqa daromadlar va xarajatlarni hisobga olgan holda soliqqa tortilguncha foyda hisoblanadi. Odatda, boshqa daromadlar va xarajatlar quyidagilardan iborat bo'ladi:

- olinishi lozim bo'lgan foizlar;
- to'lanishi lozim bo'lgan foizlar;
- boshqa tashkilotlarning faoliyatiga ishtirok etishdan olingan daromadlar;
- boshqa operatsion daromadlar;
- realizatsiyadan tashqaridagi daromadlar;
- realizatsiyadan tashqaridagi xarajatlar.

Foydani tahlil qilishning asosiy maqsadi hisobot davri davomidagi XYuS faoliyatining samaradorligini ko'rsatishdan iborat. Buxgalteriya hisobi XYuSning daromadlari va xarajatlari, shuningdek uning sof moliyaviy natijasi – sof foyda to'g'risida ma'lumot olishga imkon beradi. Yuqorida ta'kidlanganidek, soliqqa tortilgunga qadar foydaning summasi aniqlanganidan so'ng uning miqdori (summasi) soliq qonunchiligiga muvofiq korrektirovka qilinishi va foyda hisobidan qoplanadigan soliqlarning summasi chegirilmog'i lozim.

Yalpi foyda, sotuvdan olingan foyda, soliqqa tortilgunga qadar bo'lgan foyda va nihoyat, sof foydani formulada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

$$\mathbf{YaF}_k = \mathbf{T}_r - \mathbf{T}_m$$

Bu yerda: $\mathbf{YaF}_k$ – XYuSning yalpi foydasi;
$\mathbf{T}_r$ – tovarlar, mahsulotlar, ishlar va xizmatlarni realizatsiya qilishdan

olingan tushum;
T_m – sotilgan tovarlar, mahsulotlar va xizmatlarning tannarxi.

$$SOF_k = Ya_k - TX - BX$$

Bu yerda: SOF_k – XYuSning sotuvdan olgan foydasi;
Ya_k – XYuSning yalpi foydasi;
TX – tijoriy xaraxatlar;
BX – boshqaruv xarajatlari.

$$STF_k = SOF_k + BD - BX$$

Bu yerda: STF_k – soliqqa tortilgunga qadar XYuSning foydasi;
SOF_k – XYuSning sotuvdan olgan foydasi;
BD – boshqa daromadlar;
BX – boshqa xarajatlar.

$$SF_k = STF_k - FOS$$

Bu yerda: SF_k – XYuSning sof foydasi;
STF_k – soliqqa tortilgunga qadar XYuSning foydasi;
FOS – foydadan olingan soliq.

Foydadan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan so'ng uning qolgan qismi XYuS tomonidan mustaqil ravishda taqsimlanadi va foydalaniladi. Foydaning bu qismi investitsion, ishlab chiqarish va ijtimoiy xarakterdagi ehtiyojlarga sarflanishi mumkin. Uni taqsimlash jarayonida, albatta, XYuSning kapital quyilmalarga bo'lgan ehtiyoji hisobga olinmog'i lozim. Shuning uchun ham bozor kon'yunkturasini hisobga olgan holda foydadan ishlab chiqarishni rivojlantirish fondiga ajratmalarning miqdori aniqlanadi va ular kapital quyilmalar, aylanma mablag'larni ko'paytirish, ilmiy-tadqiqot va loyiha-konstruktorlik ishlarini ta'minlash, yangi texnolgiyalarni joriy etish uchun foydalaniladi.

Foyda hisobidan rezerv fondi ham shakllantiriladi, chunki bozor

iqtisodiyoti sharoitida ishbilarmonlik risklarning darajasi keskin oshadi. Bu fond har yillik ajratmalar hisobidan tashkil qilinadi. Ajratmalarning o'lchami esa XYuSning ta'sis hujjatlariga muvofiq belgilanadi.

11.3. Rentabellik va uni oshirish yo'llari

XYuSning foydalilik darajasini aniqlash uchun rentabellik ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ular olingan foyda summasining sarf qilingan mablag'larga yoki realizatsiya qilingan mahsulotning hajmiga nisbati bilan aniqlanadi.

Moliyaviy tahlil jarayonida rentabellikning quyidagi ko'rsatkichlaridan tez–tez foydalaniladi:

- sotuv (sotish) rentabelligi;
- o'zlik kapitalning rentabelligi;
- aylanma aktivlarning rentabelligi;
- aylanmadan tashqaridagi aktivlarning rentabelligi;
- investitsiyalarning rentabelligi.

Sotuv (sotish) rentabelligi XYuS sotuvi (sotishi)ning hajmida sof foydaning salmog'ini ko'rsatadi va uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$\mathbf{K_{rs} = (SF_k : SH) \times 100\%}$$

Bu yerda: $\mathbf{K_{rs}}$ – sotuv (sotish) rentabelligi;
$\mathbf{SF_k}$ – XYuSning sof foydasi;
SH – XYuSning sotuv hajmi.

O'z kapitalining rentabelligi XYuSning egalari tomonidan investitsiya qilingan kapitaldan foydalanish samaradorligini aniqlashga imkon beradi. Odatda bu ko'rsatkich mablag'larning boshqa XYuSlarga, qimmatli qog'ozlarga va depozitlarga qo'yilishi imkoniyati bilan taqqoslanadi. Bu ko'rsatkich kompaniyaning egalari tomonidan XYuS qo'yilgan har bir birlik sof foydaning qancha pulli birligini «ishlaganligini» ko'rsatadi va formula yordamida quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{ruk} = (SF_k : O'K_k) \times 100\%$$

Bu yerda: K_{ruk} – XYuS o'zlik kapitalining rentabelligi;
SF_k – XYuSning sof foydasi;
$O'K_k$ – XYuSning o'zlik kapitali.

Aylanma aktivlarning rentabelligi aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini ochib beradi va uni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$K_{ram} = SF_k : JA_k$$

Bu yerda: K_{ram} – XYuS aylanma aktivlarining rentabelligi;
SF_k – XYuSning sof foydasi;
JA_k – XYuSning joriy (yillik o'rtacha) aktivlari.

Aylanmadan tashqaridagi aktivlarning rentabelligi ko'rsatkichi kompaniyaning asosiy kapitaliga nisbatan XYuSning yetarli foyda hajmini ta'minlash qobiliyatini aks ettiradi. Uni formula yordamida quyidagicha ifodalasa bo'ladi:

$$K_{rama} = (SF_k : UMA_k) \times 100\%$$

Bu yerda: K_{ri} – XYuS aylanmadan tashqari aktivlarining rentabelligi;
SF_k – XYuSning sof foydasi;
UMA_k – XYuSning uzoq muddatli (yillik o'rtacha) aktivlari.

Investitsiyalarning rentabelligi koeffitsienti XYuS raqobatbardoshligi va innovatsionligining eng muhim indikatorlaridan biri hisoblanadi. Uni quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$K_{ri} = SF_k : (O'K + UMM) \times 100\%$$

Bu yerda: K_{ri} – XYuS investitsiyalarining rentabelligi;

SF_s – XYuSning sof foydasi;
O'K – XYuSning o'zlik kapitali;
UMM– XYuSning uzoq muddatli majburiyatlari.

Rentabellikni oshirish yo'nalishlari omillarning quyidagi guruhlari bilan bog'liq:

- foyda summasini ko'paytirish;
- foyda olish uchun xarajatlarning darajasini va resurslarni kamaytirish.

Bu yo'nalishlar har bir XYuSda konkretlashtirilishi va rentabellikni oshirish rezervlarini qidirib topish hamda ulardan foydalanish asosida amalga oshirilishi mumkin.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- «Ishlab chiqarish xarajatlari» va «ishlab chiqarish chiqimlari» tushunchalari bir xil ma'noni anglatadimi? Ularning farqli jihatlari nimalardan iborat?
- Ishlab chiqarish chiqimlarini, dastlab necha guruhga bo'lish mumkin va ular qanday nomlanadi?
- Aniq yoki amaldagi, haqiqatdagi chiqimlar qanday xarajatlarni o'z ichiga oladi?
- Aniq bo'lmagan, almashgan chiqimlar yoki qo'ldan boy berilgan, qo'ldan chiqarilgan imkoniyatlar chiqimlari nimalardan iborat?
- XYuSning xarajatlariga uning mohiyatini ifodalovchi qanday ta'rif berish mumkin?
- «Xarajatlar» tushunchasi «tannarx» tushunchasidan qanday farqlanadi?
- XYuS faoliyatining shart-sharoitlari va yo'nalishlariga bog'liq ravishda xarajatlar qanday guruhlarga bo'linadi?
- Ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar tarkibiga, odatda, nimalar kiritiladi?
- Ishlab chiqarish va realizatsiya bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar qanday klassifikatsiya qilinishi mumkin?
- XYuS umumiy xarajatlarining summasidan iborat bo'lgan ishlab chiqarish tannarxining tarkibiga nimalar kiradi?

• Odatda, xarajatlarning klassifikatsiyasi ularning qanday belgilar bo'yicha guruhlarga ajratilishini o'z ichiga oladi?

• Ishlab chiqarish hajmiga nisbatan xarajatlar qanday guruhlarga klassifikatsiya qilinadi va ularning mazmuni nimalardan iborat?

• Iqtisodiy elementlariga ko'ra xarajatlarni qanday guruhlarga bo'lish mumkin va ularning tarkibiga nimalar kiradi?

• Kalkulyasiya moddalari bo'yicha xarajatlar nimalarga bo'linishi mumkin?

• To'g'ri (bevosita) xarajatlar va egri (bilvosita) xarajatlarning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari nimalardan iborat?

• Davlat tomonidan tartibga solinish darajasiga qarab xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

• Chiqimlarni kamaytirishning qanday asosiy yo'llari mavjud?

• XYuSning barcha moliyaviy resurslari qanday resurslardan tashkil topadi?

• XYuSning o'z mablag'lari nimalar hisobidan shakllanadi?

• Moliyaviy bozordan jalb qilinadigan resurslarga nimalar kiradi?

• Qayta taqsimlash tartibida olinadigan tushilmalarning tarkibi nimalardan iborat?

• Investitsion faoliyatdan resurslar XYuSga qanday ko'rinishlarda kelib tushadi?

• Amaliyotda hamma vaqt ham foydaning mazmun-mohiyati bir xil tarzda ifodalanaveradimi va foyda deganda nima tushuniladi?

• Amaliy faoliyatda «foyda»ning barcha tushunchalarini qanday guruhlarga birlashtirish mumkin?

• Faoliyatning moliyaviy natijalarini tahlil qilishda XYuSlar, ko'p hollarda, foydaning qanday ko'rinishlariga tayanadi?

• Asos foyda deyilganda qanday foyda tushuniladi?

• Balans foyda nimadan iborat?

• Sof foyda yoki sof daromad qachon vujudga kelishi mumkin?

• Hisobotlarda foyda qanday ko'rinishlarda aks ettirilishi mumkin?

• XYuSlar faoliyatining umumiy moliyaviy natijalari qanday hisobotda o'z aksini topadi va unda moliyaviy tahlil uchun zarur bo'lgan qanday muhim ma'lumotlar mujassamlashgan?

• Faoliyatning odatdagi ko'rinishi bo'yicha daromadlar va xarajatlar qanday tarzda hisoblanadi?

• Boshqa daromadlar va xarajatlar nimalardan iborat bo'ladi?

• Foydani tahlil qilishning asosiy maqsadi nimadan iborat?

• Yalpi foyda, sotuvdan olingan foyda, soliqqa tortilgunga qadar bo'lgan foyda va nihoyat, sof foyda qanday aniqlanadi?

• Foydaning taqsimlanish tartibi qanday?

• Rentabellik ko'rsatkichi o'zida nimani ifodalaydi va u qanday aniqlanadi?

• Moliyaviy tahlil jarayonida rentabellikning qanday ko'rsatkichlaridan tez-tez foydalaniladi?

• Sotuv rentabelligi qanday aniqlanadi?

• O'z(lik) kapitalining rentabelligini aniqlash tartibi qanday?

• Aylanma aktivlarning rentabelligi qanday aniqlanadi?

• Aylanmadan tashqaridagi aktivlarning rentabelligi o'zida nimani aks ettiradi?

• Investitsiyalarning rentabelligi koeffitsienti qanday hisoblanadi?

• Rentabellikni oshirish yo'nalishlari omillarning qanday guruhlari bilan bog'liq?

12-BOB.
XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTNING BAHO SIYOSATI VA BAHOLARNI SHAKLLANTIRISH ASOSLARI, MARKETING STRATEGIYASINING MOLIYAVIY JIHATLARI

12.1. Baholarni shakllantirishning ob'ektiv asoslari

«Baho» tushunchasi ostida, odatda, eng avvalo, yagona sintetik kategoriyaga birlashtirilgan turli-tuman iqtisodiy holatlarning yig'indisi nazarda tutiladi. Mohiyat jihatidan baho qiymatning puldagi ifodasidir. Tarmoq ichidagi raqobat natijasida tovarning individual qiymati uning ijtimoiy qiymatiga aylanadiki, uning o'lchami mehnatning ijtimoiy zaruriy xarajatlari bilan aniqlanadi. Bozor qiymati, ijtimoiy qiymatdan farqli o'laroq, faqatgina tovarni ishlab chiqarish darajasi bilan emas, balki uning realizatsiya qilish shartlari bilan ham belgilanadi.

Bozor sharoitida mehnatning ijtimoiy zaruriy xarajatlari va ijtimoiy foydalilik taqqoslanadi, ijtimoiy ishlab chiqarishning hajmi va tarkibiy tuzilmasining ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq kelishi aniqlanadi. Faqat ijtimoiy ehtiyoj va ijtimoiy foydalilik doirasidagina xarajatlar ijtimoiy zarur deb e'tirof etilishi mumkin. Shu munosabat bilan qiymat hosil bo'lishining iqtisodiy chegaralarini shakllantirish ijtimoiy foydalilikning funksiyasiga aylanadi.

Demak, bahoning asosi sifatida maydonga chiqadigan ijtimoiy zaruriy xarajatlar va qiymat murakkab jarayon natijasida vujudga keladi, o'zlariga turli-tuman sharoitlar va ta'sirlarning ta'sirini sinab ko'radi. Shunga mos ravishda bahoning modeli ham oddiy yoki bir xil bo'lishi mumkin emas.

Tovarlar har doim qiymat va iste'mol qiymatining o'zaro yaxlitligidan iborat. Tovarning iste'mol qiymatini tovarning qandaydir bir ehtiyojni qondirish qobiliyati sifatida xarakterlash qabul qilingan. Bozor sharoitida ishlab chiqarish sotib oluvchilarning talablarini qondirish maqsadida iste'mol va buning natijasida tovar

ishlab chiqaruvchi tomonidan foydani olinishi uchun amalga oshiriladi. Demak, past iste'mol qiymatiga ega bo'lgan tovarlar past qiymatga ega bo'ladi va aksincha, yuqori darajadagi iste'mol qiymati qiymatning ham yuqori darajada bo'lishini ta'minlaydi. Shuning uchun ham bahoni aniqlashda faqat tegishli ne'matni ishlab chiqarish xarajatlarini inobatga olib qolmasdan, balki tovarning sifati orqali namoyon bo'ladigan iste'mol qiymatini, uning foydaliligini ham hisobga olmoq lozim. Bundan baho bozor mexanizmining pulda ifodalangan muhim elementidir, degan xulosa kelib chiqadi. Baho yordamida mol yetkazib beruvchi va iste'molchi foydalanayotgan resurslarning hajmi ifodalanadi, ular bir resurs bilan ta'minlanadi, bir vaqtning o'zida ikkinchi resursni oladi, buning natijasida resurslarning foydaliligi oshadi. Shunday qilib, baho kerakli mahsulot yoki xizmatga ega bo'lish uchun kishi berishi lozim bo'lgan resurslarning miqdoridir. Bahoning ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlariga yaqinlashishini ta'minlovchi modeli ana shundan iborat. Yuqorida bayon qilingan holatlarga asoslanib vujudga keltirilgan baho o'ziga tegishli bo'lgan funksiyalarni bozor iqtisodiyotida yaxshi bajaradi.

Eng avvalo, baho yordamida barcha tovarlarning yoki tovar birligining hajm, dona va og'irlik birliklaridagi qiymati pul birliklarida o'lchanadi. Pulli ekvivalentning mavjud ekanligi bahoga miqdor va son shakllaridagi tovar qiymatini ifodalovchi yoki o'lchovchi sifatida maydonga chiqishga imkon beradi. Bir vaqtning o'zida baho pulda ifodalangan turli tovar qimmatlarining o'lchovchisi hamdir. Ko'rilayotgan ana shu sifatda baho umumiqtisodiy samaradorlikning eng muhim ko'rsatkichlaridan biri sanaladi, xo'jalik qarorlarini qabul qilish uchun mo'ljal, bashoratlashning muhim instrumenti bo'lib xizmat qiladi. Yuqoridagilarning barchasi bahoning **o'lchov(chilik) funksiyasi**dan darak beradi.

Ma'lum ma'noda, bahoning **hisob-nazorat funksiyasi** uning o'lchov(chilik) funksiyasining o'ziga xos bo'lgan «qo'shni»si hisoblanadi va qisman uning tarkibiga kiradi. Baho, milliy boylikning buyumlashgan va moddiy o'lchamlarini qiymat va demak, moliyaviy o'lchamlarga aylantirib, qiymatning fuqarolarda, ularning oilalarida,

XYuSlarda, tarmoqlarda, umuman iqtisodiyotda, qishloq, shahar, tuman, viloyat va mamlakat bo'yicha saqlanishi, jamg'arilishi va harakat etishi ustidan hisob va nazoratni olib borishning instrumenti bo'lib xizmat qiladi.

Bahoning **taqsimlash funksiyasi** uning qiymatdan farqlanishi imkoniyati bilan xarakterlanadi. Masalan, yengil avtomobillarga bo'lgan bahoning yuqoriligi aholining ma'lum qatlamlarining mablag'larini ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun qayta taqsimlashga imkon beradi. Ba'zi bir tovarlarga nisbatan baholarning past darajasi esa (masalan, bolalar va keksa yoshdagi qariyalarga mo'ljallangan tovarlar) ana shunday iste'molchilar foydasiga mablag'larning qayta taqsimlanishiga olib keladi. Bir tomondan, mamlakatda sanoat ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lgan ko'plab tovarlarga nisbatan baholarning erkinlashtirilishi va ikkinchi tomondan, bir necha qishloq xo'jaligi mahsulotlariga nisbatan baholarning davlat tomonidan tartibga solinishi qishloq xo'jaligiga tegishli bo'lgan daromadlarning bir qismini sanoatning ayrim tarmoqlari foydasiga qayta taqsimlanishiga imkon beradi. Shunday qilib, ulgurchi baholarni oshirish yoki pasaytirish orqali tarmoqlar, XYuSlar, mintaqalar, ijtimoiy guruhlar va oilalarning daromadlari va foydasini qayta taqsimlash mumkin.

Aynan bahoning **tartibga solish funksiyasi** orqali bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarish va iste'mol, taklif va talab o'rtasida aloqa o'rnatiladi. Shunisi xarakterliki, tartibga soluvchi baho tartibga solish jarayonining o'zida vujudga keladi va uning o'zi ham tartibga solinuvchi hisoblanadi. Shuning uchun ham bu yerda muvozanatli, ya'ni o'z-o'zidan o'rnatiluvchi, darajasi talab va taklifning tenglashishiga muvofiq keladigan baho yordamida tovar-pul jarayonlarini o'z-o'zidan tartibga solish funksiyasi xususida gapirish aniqroq bo'lur edi.

Oila byudjetining o'zgarishi, aholi daromadlari va xarajatlarini qayta taqsimlash munosabati bilan chakana baholar o'zgarganda bahoning **ijtimoiy funksiyasi** vujudga keladi. Buning natijasida ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarning u yoki bu turlariga nisbatan iste'mol qilish ko'tariladi yoki pasayadi. Chakana baholarning oshishi turmush darajasini pasaytiradi va aksincha, deb e'tirof etilgan. Biroq,

agar bir vaqtning o'zida chakana baholar bilan birgalikda ulgurji baholar, va aholi daromadlari ham o'zgarsa, bu «manzara» ko'p omilliga aylanadi va baholar dinamikasining turmush darajasiga ta'miri xususida xulosa chiqarish uchun yanada chuqurroq bo'lgan tahlil zarur.

Bahoning **rag'batlantiruvchi funksiyasi** ishlab chiqarishni moddiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanish, mahsulotning ma'lum bir turini ishlab chiqarish yo'nalishlarida rag'batlantirish orqali namoyon bo'ladi. Bunday baholar agar ular iste'molchi uchun qulay bo'lsa, iste'molni ham rag'batlantiradi. Bahoning rag'batlantiruvchi funksiyasi bozorni tartibga solishning muhim omili hisoblanadi, tovarlar va xizmatlar bozorida talab va taklif o'rtasidagi ma'lum bir nisbatning o'rnatilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi va shuning uchun ham u talab va taklifni balanslashtirish (muvozanatlashtirish) funksiyasi bilan uzviy bog'langan.

Baho funksiyalarining bunchalik ko'pligi, alohida olingan unga tegishli bo'lgan maqsadlar va vazifalarning, ayrim hollarda, o'zaro qarama-qarshiligi shunga olib keladiki, bahoning o'zi barcha funksiyalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishi mumkin bo'lmay qoladi. Ratsional va hatto, optimal baholar xususida gapirib turib, odatda uning bir funksiyasi yoki funksiyalarning shunday hamkorligini nazarda tutish kerakki, ular ma'lum darajada amalga oshgan bo'lsin. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyotida bahoning ayrim funksiyalari kamroq yoki ko'proq yuklama bilan «ishlaydi». Masalan, mahsulotni qiymat ifodasida ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilishni rejalashtirishda foydalaniladigan bahoning funksiyalari aralash iqtisodiyotda davlat sektoridagidek emas, balki unga nisbatan kamroq faollikda namoyon bo'ladi. Shu munosabat bilan bu yerda baho barcha funksiyalarining bir-biri bilan o'zaro bog'langanligi va o'zaro ta'sirchanligini, real hayotda bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan dinamik tizim sifatida namoyon bo'layotganligini hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

12.2. Baho turlari, uning tarkibiy tuzilmasi va baholarni shakllantirish metodlari

Bozor iqtisodiyotida tovarlarning turli guruhlariga mos ravishda baholarning harakatchan tizimi amal qiladi. Baho turlarini tizimlashtirish uchun turli belgilar bo'yicha ularni klassifikatsiyalashtirishdan foydalaniladi.

Baholarni quyidagi belgilarga ko'ra klassifikatsiya qilish mumkin:

- aylanmaga xizmat qilish xarakteri bo'yicha;
- o'rnatilishi (belgilanishi)ga qarab;
- vaqt omiliga ko'ra;
- baholar xususida ma'lumotlarni olish usuliga muvofiq;
- bozor turi (ko'rinishi)ga bog'liq ravishda;
- hududiy bozorlarga bog'liqligini nazarda tutib;
- bozorda davlatning ta'sirchanligi, tartibga solish va raqobat darajasining xarakteri bo'yicha;
- yetkazib berish va sotish shartlariga ko'ra;
- qo'llanilish tartibiga muvofiq.

Aylanmaga xizmat qilish xarakteri bo'yicha baholar quyidagicha farqlanadi:

- ulgurji baholar;
- chakana baholar;
- sotib olish baholari;
- smeta qiymati;
- tariflar.

XYuSlar tovarlarning yirik partiyasini sanoat, qishloq xo'jaligi yoki boshqa XYuSlarga yoki ta'minot tashkilotlariga sotadigan bahosi ulgurji baho deyiladi.

Savdo tashkilotlari tomonidan aholining shaxsiy iste'moli uchun kichik miqdorlarda sotiladigan ne'matlarga o'rnatilgan baho chakana baho deb atadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan o'z mahsulotlarini davlatga sotish sotib olish baholarida amalga oshiriladi.

Smeta qiymatida qurilish mahsulotlari (binolar, inshootlar va b.)ning bahosi to'lanadi.

Yuklarni tashish, elektroenergiya, issiqlik, suv, sog'liqni saqlash xizmatlari, mehmonxona, sayyohlik va boshqa xizmatlarning bahosi tariflar orqali ifodalanadi.

O'rnatilishi (belgilanishi)ga qarab baholarning quyidagi turlari mavjud:

- qat'iy baholar;
- joriy baholar;
- o'zgaruvchan (harakatlanuvchan) baholar;
- almashtiriluvchi («sakrovchi») baholar.

Shartnomada qayd etiladigan va shu shartnomaga muvofiq ravishda mahsulotni yetkazib berishning barcha muddatlari davomida o'zgarmaydigan baholar qat'iy baholar deyiladi.

Joriy baho deyilganda shu davrda mahsulotni yetkazib berish amalga oshirilgan baho tushuniladi. Bunday baholar bir shartnoma doirasida o'zgarishi mumkin va ular bozorning holatini o'zida aks ettiradi.

O'zgaruvchan («harakatchan») baholar shartnomada ma'lum bir shart asosida, masalan, shartnomani ijro etish payti (vaqti)da bozor bahosi o'zgaradigan bo'lsa (ko'tarilsa yoki pasaysa), o'zgartirilishi (qayta ko'rib chiqilishi) mumkin deb qayd etilgan baholardan iborat.

Almashtiriluvchi («sakrovchi») baholar tayyorlanish muddati uzoq vaqtni talab etuvchi buyumlarga nisbatan o'rnatiladi. Bunday baholar shartnoma ijro etish muddatining tugashiga qarab hisoblanadi. Bunda birlamchi shartnoma bahosi mahsulot tayyorlangan muddat davomida ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishiga qarab o'zgartiriladi (korrektirovka qilinadi).

Vaqt omiliga ko'ra baholarning quyidagi turlari bo'lishi mumkin:

- doimiy baholar;
- mavsumiy baholar;
- bosqichli baholar.

Harakat etish (amal qilish) muddatlari oldindan kelishilmagan baholarga doimiy baholar deyiladi.

Mavsumiy xarakterga ega bo'lgan tovarlarga nisbatan o'rnatilgan baholar mavsumiy baholar deb ataladi. Bunday baholar sotishning

birlamchi bahosiga nisbatan ustama yoki chegirmani qo'llash yo'li bilan aniqlanadi va ma'lum davr mobaynida amal qiladi.

Dastlabki aniqlangan shkalaga muvofiq ravishda oldindan belgilangan holatlarda bosqichma-bosqich pasaytiriladigan tarzda aniqlanadigan mahsulotlarning bahosi bosqichli baholarda belgilanadi.

Baholar xususida ma'lumotlarni olish usuliga muvofiq baholar quyidagicha farqlanadi:

- ma'lumotnomaviy baholar;
- preyskurant baholar;
- hisob-kitobli baholar.

Kataloglar, preyskurantlar, iqtisodiy jurnallar, spravochniklar va boshqa maxsus adabiyotlarda e'lon qilinadigan baholar **ma'lumotnomaviy baholar** deyiladi. Ular o'xshash mahsulotlarga baholarni belgilashda yoki baholarning darajasi va nisbatini tahlil qilishda mo'ljal (mo'ljallanuvchi) informatsiya sifatida foydalaniladi.

Firmalarning preykurantlarida, spravochniklarda va boshqa adabiyotlarda e'lon qilingan baholar **preykurant baholar** deb ataladi.

Hisob-kitobli baholar individual buyurtmalar bo'yicha noandazaviy asbob-uskunalarning shartnomalarida, bitimlarida qo'llaniladigan baholardir. Bunday baholar mol yetkazib beruvchi tomonidan har bir aniq buyurtma uchun uning texnikaviy va tijoriy shart-sharoitlarini hisobga olgan holda hisob-kitob qilinadi va asoslanadi.

Bozor turiga bog'liq ravishda baholarning quyidagi turlari mavjud:

- auksion baholar;
- birjaviy kotirovkalar;
- savdolar baholari.

Sotib oluvchi tomonidan oldindan ko'rilgan (ko'rib chiqilgan) tovarlar partiyasi (loti)ga maksimal taklif qilingan daraja bo'yicha ommaviy sotish bahosiga **auksion baholar** deyiladi. Bunday baholar talab va taklif o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi natijasida o'rnatiladi.

Birja orqali realizatsiya qilinadigan standartlashtirilgan (andozalashtirilgan) bir toifadagi tovarlarning (shu jumladan, qimmatli qog'ozlarning ham) bahosi **birjaviy kotirovkalar** deb ataladi.

Savdolar baholari ixtisoslashtirilgan savdo alohida shakllarining bahosidan iborat. Savdoning bu shakli maxsus hujjat (tender)da oldindan e'lon qilingan shartlarga ko'ra tovarlarni yetkazishga buyurtmalar berish yoki ma'lum bir ishlarni amalga oshirish uchun pudratlarni olishga asoslangan bo'ladi.

Hududiy bozorlarga bog'liqligini nazarda tutib baholarning turlari quyidagicha farqlanadi:

- yagona (yaxlit) baholar;
- mintaqaviy baholar;
- mahalliy baholar.

Yagona (yaxlit) baholar mamlakatning barcha hududlarida amal qiladi. Ular davlat tomonidan o'rnatiladi va tartibga solinadi.

Mintaqaviy baholar mamlakatning ayrim hududlarida shakllanadi. Bunday baholarning tarkibiga qishloq xo'jaligi mahsulotlari va xom-ashyo, gaz, elektroenergiyaning baholarini kiritish mumkin.

Shu mintaqaning o'zida ishlab chiqariladigan va iste'mol qilinadigan mahsulotlarga o'rnatilgan baholar **mahalliy baholar** deyiladi.

Bozorda davlatning ta'sirchanligi, tartibga solish va raqobat darajasining xarakteri bo'yicha baholarning quyidagi turlari mavjud:

- erkin (bozor) baholar(i);
- qayd etilgan (qat'iy) baholar;
- tartibga solinadigan baholar;
- prestij (kamyob, obro'li) baholar;
- paritet (teng) baholar.

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar va xizmatlarni ko'rsatuvchilar tomonidan bozor kon'yunkturasiga muvofiq ravishda talab va taklif asosida qo'llaniladigan baho **erkin (bozor) baholar(i)** deyiladi.

Qayd etilgan (qat'iy) baholar ma'lum darajada o'rnatilgan baholardan iborat.

Asosan yuqori ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muhsulotlarga nisbatan tegishli boshqaruv organlari tomonidan foydalaniladigan baholar **tartibga solinadigan baholar** deb ataladi.

O'tib bo'lmaydigan xususiyatlarga ega bo'lgan juda yuqori sifatli buyumlarning bahosiga **prestij (kamyob, obro'li) baholar** deyiladi.

Bir necha mamlakatlarning davlat hokimiyat organlari tomonidan qishloq xo'jaligi mahsulotlari, boshqa tovarlar va xizmatlar baholari o'rtasidagi nisbatni tartibga keltirish uchun qo'llaniladigan baholar **paritet (teng) baholar** deb ataladi.

Yetkazib berish va sotish shartlariga ko'ra baholarni quyidagicha farqlash mumkin:

- netto-baholar;
- brutto-baholar (fakturaviy baholar);
- jahon baholari.

Oldi-sotdi joyidagi baholarga **netto-baholar** deyiladi.

Oldi-sotdi shartlariga (soliqlarning turi va miqdori, chegirmalarning mavjudligi va darajasi, frank turlari va sug'urta shartlariga) muvofiq ravishda aniqlanadigan baholar **brutto-baholar** deb ataladi.

Jahon baholari yirik import va eksport operatsiyalari amalga oshiriladigan baholardan iborat. Amaliyotda jahon baholari xomashyo tovarlari bo'yicha eksportyor mamlakatning darajasi yoki bir va auksionlar bahosi; ishlab chiqarish-texnikaviy maqsadlarga mo'ljallangan buyumlar bo'yicha – jahondagi yetakchi ishlab chiqaruvchilarning baholariga muvofiq; xalq iste'mol tovarlari bo'yicha – yetakchi yirik kataloglarda e'lon qilingan baholarda aniqlanadi.

Amaliyotda **ichki firmaviy (transfert) baholar** degan tushuncha ham mavjud. Bunday baholar bir firmaning bo'linmalari yoki bir assotsiatsiya tarkibida bo'lgan bir necha firmalar o'rtasida mahsulotlar realizatsiya qilinganda qo'llaniladi.

Baholarning yana bir turi bor. Ularning nomi **tabaqalashtirilgan baholar** deb yuritiladi. Bunday baholar tabiiy, hududiy va XYuSlarga bog'liq bo'lmagan boshqa mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlaridagi farqlar, shuningdek, mahsulotning sifatidagi farqlarga (navi, yangiligi va boshqa sifat belgilariga ko'ra) bog'liq ravishda bir xil mahsulotlarga o'rnatiladigan turli ulgurji, sotib olish va chakana baholardan iborat bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar ishlab chiqaruvchilar tabaqalashtirilgan baholardan iste'molchilarning turli guruhlari uchun foydalanadi. Bunda, albatta, ishlab chiqaruvchi sotib oluvchilarning har bir guruhi uchun maksimal baholarni o'rnatishga harakat qiladi. Bunday baho sotib oluvchining

rezervlashtirilgan bahosi deyiladi. Rezervlashtirilgan bahoning sotib oluvchilar daromadlariga bog'liq ravishda o'rnatilishi bahoning ideal diversifikatsiyasi deb ataladi. Tabaqalashtirilgan baholar sotib olinayotgan tovarlarning miqdoriga bog'liq ravishda ham o'rnatilishi mumkin. Bunga muvofiq ravishda tovarlarning kichik partiyalari va bir martalik buyumlar uchun baholar yuqori, ular yirik partiyada sotib olinganda esa baholarning darajasi ancha pasaytirilishi mumkin.

Baholarning har bir turi ularga tegishli bo'lgan shakllantirish va foydalanish xususiyatlariga ega. Masalan, XYuSlarning ulgurji baholari sanoat tovarlarining turli guruhlariga tegishli bo'lgan o'ziga xos belgilar bilan xarakterlanadi. Energiyatashuvchilarning bahosi, o'z navbatida, boshqalardan tashqari, resurslarni tejab-tergash siyosatini amalga oshirishda muhim iqtisodiy richag bo'lib hisoblanadi.

Aniq baho o'zida ma'lum bir elementlarni mujassam etadi. Ularning ahamiyati absolyut ifodalanishda **bahoning tarkibi**, birlikning qismi yoki foizlarda ifodalangan baho tarkibidagi har bir elementning salmog'i esa **bahoning tarkibiy tuzilmasi** deb ataladi.

Baholarning namunaviy tarkibiy tuzilmasi quyida keltirilgan:

$$UB_k = T + F_k$$

Bu yerda: UB_k – XYuSning ulgurji bahosi;
T – mahsulot tannarxi;
F_k – XYuSning foydasi.

$$UB_m = UB + S + UT_u$$

Bu yerda: B_m – tarmoq ulgurji bahosi;
UB – XYuSning ulgurji bahosi;
S – soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, sotuv solig'i va boshqalar);
UT_u – ulgurji-ta'minot ustamalari (ta'minot va transport xarajatlari, ta'minot XYuSining foydasi).

$$ChB = UB_m + S_s$$

Bu yerda: **ChB** – chakana baho;
UB_m – tarmoq ulgurji bahosi;
S_s – savdo ustamasi (muomala xarajatlari, savdo XYuSining foydasi).

Bahoning minimal chegarasini ishlab chiqarish chiqimlari aniqlab beradi. Ularning puldagi ifodasini **mahsulot tannarxi** deb atash qabul qilingan. **Foyda** bahoning majburiy elmenti hisoblanadi. XYuS foyda hisobidan dividentlarni to'laydi, ishlab chiqarishni kengaytiradi va modernizatsiya qiladi, kadrlarni tayyorlashni amalga oshiradi, ijtimoiy sohaga mablag'larni ajratadi. Foyda bahoning muhim elementi hisoblanib, XYuSning moliyaviy–iqtisodiy ahvoli uning hajmi (miqdori)ga bevosita bog'liq.

Tovarlar vositachilar (ta'minot–ta'minlash, savdo–sotib olish XYuSlari va tashkilotlari hamda boshqa vositachilik firmalari) orqali realizatsiya qilinganda bahoda vositachining ustamasi o'z aksini topadiki, u vositachilik qilganligi uchun komission yig'imlarni, vositachining transport va boshqa xarajatlarini, uning qo'shilgan qiymat solig'i va foydasini o'zida aks ettiradi.

Savdo ustamasi savdo tashkilotlarining mahsulotni realizatsiya qilish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarini (muomala xarajatlarini) va ularning foydasini qamrab oladi. Hozirgi paytda savdo ustamalari markazlashtirilgan tarzda tasdiqlanmaydi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan alohida tovarlar bo'yicha ularning yuqori chegarasi mintaqaning mahalliy ma'muriyati tomonidan belgilanadi.

Baho yuqorida sanab o'tilgan barcha elementlarni o'zida mujassam etmasligi ham mumkin. Masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish bahosida qo'shilgan qiymat solig'i mavjud emas. Shuningdek, barcha tovarlar ham aksizosti tovarlari bo'lavermaydi, ayrim tovarlar esa vositachilarsiz to'g'ridan-to'g'ri iste'molchilarga sotiladi.

Xilma-xil bo'lishiga qaramasdan, bozor baholari erkin iqtisodiyotda talab va taklifga muvofiq ravishda o'rnatiladi. Hukumatning baholarni shakllantirish tizimiga aralashuvi (bunday deyilganda, odatda, tovarlarga baholarni shakllantirish jarayoni va

baholar tizimi tushuniladi), jahon amaliyotining ko'rsatishicha, ko'pchilik hollarda, iqtisodiy vaziyatni murakkablashtiradi. Buning sababi shundaki, davlat organlari, odatda, o'zlarining biznesga ishtirok etishlari natijasida qo'shimcha xarajatlarni vujudga keltiradi.

Baholarni aniqlashning turli-tuman konsepsiyalari mavjud. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- sof qiymat asosida baholarni aniqlash (muallifi G.S.Strumilin);
- baholarni o'rtalashtirilgan qiymat asosida aniqlash (D.D.Kondratov);
- takror ishlab chiqarish baholari (V.S.Nemchinov);
- ob'ektiv asoslangan tarzda baholash (L.S.Kantorovich);
- oxirgi xarajatlarning baholari (S.S.Shatalin).
- va boshqalar.

Bahoni hisoblash (aniqlash)ning «o'rtacha xarajatlar va foyda» metodi o'z asosiga ishlab chiqarishning o'rtacha chiqimlari va ustamasini oladi. Bunda baho ishlab chiqarish chiqimlari va foydaning yig'indisi sifatida qaraladi. Bu yerda foydaning qismlari esa foydalanilayotgan mehnat va tabiiy resurslarga, kapitalga proporsional ravishda aniqlanadi. Bu metodga ko'ra mehnatning qiymati bahoning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Bunday yondoshuv erkin bozor tizimi nuqtai-nazaridan o'zini oqlamaydi, chunki ko'p XYuSlar o'z tovarlarini yuqori bahoga ega bo'lishga intilib, xarajatlar va foyda bilan baholamasdan, balki xilma-xil omillarni hisobga olgan holda baholaydi. Xolbuki, amaliyotda ana shunday bo'lishi mumkin ekan. Har holda buni neoklassiklar tasdiqlaydi. Ularning qarashlaricha, ne'matlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlari shu mahsulotni sotib olish kerakligi yoki yo'qligi xususidagi iste'molchining tegishli qarori bilan hech qanday umumiy jihati yo'q. Bu joyda uni haqiqatdan ham tashvishga soladigan narsa iste'moldagi optimallilikdir. Agar u shu tovarni o'z ehtiyojlarini qondirish uchun yuqori sifatli deb e'tirof etsa, baholarni qoplashga mo'ljallangan xarajatlarni (bu yerda yana shu narsani ham hisobga olish kerakki, u o'zining ish haqiga bu mahsulotdan tashqari yana boshqa bir qancha mahsulotlarni ham sotib olishi kerak) asosli deb hisoblasa, u holda u shu mahsulot o'zida mujassam etgan foydalilikka (naflilikka) asoslangan holda qaror qabul qiladi.

Tovarda mujassamlangan foydalilikni esa hyech qachon shu mahsulotni ishlab chiqarish qiymatiga tenglashtirib bo'lmaydi. Shuning uchun ham baholarni shakllantirishning ikkinchi metodini «bozor nimani ko'rsatsa», deb xarakterlash qabul qilingan.

Bahoni zararsizlik va maqsadli foydani ta'minlash asosida hisoblash metodi ham ma'lum. Uning asosida zararsizlik grafigi yoki kutilayotgan foydani ta'minlashning tijoriy biznes-rejalashtirish yotadi. Boshqa hollarda baho chiqariladigan tovarning unikalligi (antiqaligi) asosida o'rnatiladi. Bu yerda baho o'rnatilayotgan paytda nafaqat ishlab chiqarish chiqimlari, balki tovarning sotib oluvchi uchun qadr-qimmati ham inobatga olinadi.

Ko'pchilik hollarda baholar preyskurant baholar asosida aniqlanadi. Bunday metodni amalga oshirish jarayonida savdolashish imkoniyati mavjud bo'ladi. Individual sotib oluvchilar uchun buning ahamiyati kamroq bo'lsa-da, ulgurji sotib oluvchilar uchun bu narsa katta ahamiyatga ega bo'lib, baholarning umumiy darajasiga o'z ta'sirini, albatta, ko'rsatadi.

Bahoni aniqlashning raqobat savdolari orqali metodi XYuSlarning pudrat uchun kurashuvi sharoitida qo'llaniladi. Bunda XYuS raqobatchilarning kutilayotgan baho takliflarini hisobga oladi. U o'zining oldiga shartnomani qo'lga kiritishni maqsad qilib qo'ygan ekan, boshqa raqobatchilarga nisbatan pastroq bo'lgan bahoni so'raydi.

Bahoni o'rnatish jarayonida faqat iqtisodiy momentlarni emas, balki psixologik momentlarni ham inobatga olmoq lozim. Baholarni shakllantirish borasidagi davlatning tartibga keltiruvchi rolini, daromadlardan olinadigan soliqlar va yana ko'p narsalarni ham unutmaslik kerak. Shuningdek, baholarni shakllantirishning tarmoq xususiyatlarini hisobga olish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo'jaligida, masalan, baholarning, minimum deganda, quyidagi uch yo'nalishi rivojlanadi:

- markazlashtirilgan yo'nalish (mahsulotlar muhim turlarining cheklangan doirasiga mo'ljallangan);
- ulgurji-shartnomaviy yo'nalish (ishlab chiqarishga mo'ljallangan tovarlarni ishlab chiqaruvchi va iste'molchi XYuSlar o'rtasida);
- ishlab chiqaruvchilar va savdo o'rtasidagi yo'nalish (xalq

iste'moli noiste'mol tovarlari va kooperatsiyaga tayyorlashlarga mo'ljallangan).

Yuqoridagilardan tashqari, boshqa barcha tovarlarga va shuningdek, o'z savdo tarmog'i mahsulotlari uchun alohida xo'jaliklar tomonidan bahoni mustaqil ravishda o'rnatish hollari ham mavjud.

Baholarni shakllantirishda xarajatli yondashuv metodida XYuSning tovarlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish haqiqiy xarajatlari asosiy tayanch nuqta sifatida qabul qilinadi. Baholarni shakllantirishning bu metodi tarixiy jihatdan eng qadimgi (eski) va eng ishonchli hisoblanadi. Uning asosida XYuS mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlarining buxgalteriya hujjatlari bilan tasdiqlangan (isbot qilingan) xarajatlaridan iborat bo'lgan haqiqiy kategoriya yotadi. Ma'lum darajada bunday yondashuvning obro'si baholarni shakllantirishni barcha xarajatlarga normal daromadlarni to'liq olish va ularning ishlab chiqarilgan tovarlar o'rtasida to'g'ri taqsimlanishining XYuS uchun zarurligini nazarda tutuvchi iqtisodiy nazariya orqali qo'llab-quvvatlanishi bilan belgilanadi. Biroq baholarni shakllantirishning xarajatli metodi ba'zi bir kamchiliklarga ega. Xususan, ko'p hollarda mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajatlarning salmog'ini, bu narsa ushbu yondashuvga ko'ra bahoning asosi bo'lishiga qaramasdan, baho o'rnatilganiga (aniqlanganiga, belgilanganiga) qadar uni aniqlashning iloji yo'q.

Mahsulotni realizatsiya qilishning bozorni tashkil etishda bahoning darajasini ishlab chiqarish ko'lami va sotish hajmi aniqlab beradi. Iqtisodiy nazariya va buxgalteriya hisobiga ko'ra, mahsulot birligini ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarning salmog'i ishlab chiqarish miqyosiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Mahsulotni ishlab chiqarish hajmi ortsa, bir buyumga to'g'ri keluvchi doimiy xarajatlar summasi va uni ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarning umumiy miqdori kamayadi. Baholarni shakllantirishga yondashuvlarni taqqoslash quyidagi xulosani chiqarishga imkon beradi: savodli menejer, bu sohadagi uning qarori haqiqiy xarajatlarni qoplash va faoliyatning tarkib topgan sharoitlarida ko'zda tutilgan foydaning tegishli o'lchamini olishning zarurligi bilan belgilangan bir paytda, baholarni shakllantirishning passiv yo'liga turmasligi kerak. Bu yerda passiv baholarni shakllantirish deyilganda baholarni qat'iy tarzda

xarajatlar metodi asosida yoki raqobatchilarning bahoviy qarorlari ta'siri ostida o'rnatilishi nazarda tutilayapti.

Hozirgi sharoitda baholarni shakllantirishdagi eng oqilona yondashuvlardan biri baholarni faol shakllantirish hisoblanadi. U realizatsiyani boshqarish siyosati doirasida eng foydali (qulay) ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarishning o'rtacha xarajatlari va operatsiyalar foydaliligining maqsadli darajasiga erishish maqsadida baholarning o'rnatilishini ko'zda tutadi. Baholarni boshqarish orqali realizatsiya (sotish)ning kerakli hajmi va unga mos keladigan o'rtacha xarajatlarning miqdoriga erishiladiki, bu narsa oxir oqibatda, XYuSni operatsiyalar foydaliligining ko'zda tutilgan darajasiga olib chiqadi.

Muammoni hal etishga bunday yondashuv baholarni shakllantirish xarajatli metodining «kasal» joyidan – «kuchsiz» bozorlarda (kon'yunkturasi yomonlashib borayotgan bozorlarda) juda yuqori baholarni yoki «kuchli» bozorlarda (talab o'sib borayotgan bozorlarda) juda past baholarni o'rnatishdan – qochishga imkon beradi.

Baholarni shakllantirishning xarajatli metodidan voz kechish oson ish emas. Chunki bu narsa XYuSlarning menejerlaridan yangi mahsulotni ishlab chiqarishga investitsiyalar boshlangunga qadar baho bo'yicha ularning pozitsiyalarini aniqlashni taqoza etadi. Buning uchun yangi buyumlarni yaratish algoritmini to'liq o'zgartirish, baholarni shakllantirishning qimmatli yondashuviga o'tish kerak.

Baholarni qimmatli shakllantirish baholarni shunday o'rnatilishini taqoza etadiki, unga ko'ra bu narsa XYuSning yuqori foyda olishini «baho/xarajatlar» qulay (foydali) nisbatiga erishish hisobidan ta'minlamog'i kerak. Buning uchun, eng avvalo, tovar uchun sotib oluvchi qanday bahoni to'lashga tayyor ekanligini bilmoq lozim. Albatta, turli holatlarning ta'siri mavjud bo'lganligi uchun uni aniqlash ancha murakkab hisoblanadi.

Tajribali sotib oluvchilar tovar uchun to'lashga tayyor bo'lgan haqiqiy summalarini kamdan-kam hollardagina aytadilar. Ayniqsa, bu borada firmalarni ta'minlovchi faoliyat bilan kasbiy shug'ullanuvchilar alohida ajralib turadi. Agar o'zlari xaridor bo'layotgan tegishli tovarlar baholarining o'zgarib turishi mumkinligini

tushunsalar, ular faqat kerakli tovarning haqiqiy bahosini yashiribgina qolmasdan, balki bu xususida ishlab chiqaruvchini ongli ravishda chalg'itish usullarini ham qidirib topishga harakat qiladilar. Bunday vaziyatda ishlab chiqaruvchi marketologlarining iste'molchilar bilan aloqalari asosida qurilgan barcha urinishlari «tadbirkor» ta'minotchilar tomonidan ongli ravishda «tashlangan» dezinformatsiya orqali yo'qqa chiqarilishi mumkin.

Shuning uchun ham bunday vaziyatda XYuS ta'minotchisi mutaxassisining asosiy vazifasi sotib oluvchilar to'lashga tayyor bo'lgan bahoda katta miqdordagi buyurtmalarni olmaslik bilan belgilanadi. XYuS marketologi va ta'minotchilarning o'ziga xos bo'lgan «san'ati» sotib oluvchilardan tovarning haqiqiy bahosini o'zida iloji boricha ko'proq aks ettirishi mumkin bo'lgan bahoda to'lashga ko'proq tayyor ekanliklariga erishish orqali ifodalanadi. Bir vaqtning o'zida, firmaning yangi mahsulotini qanday bahoda sotib olishga tayyor ekanliklari xususida sotib oluvchilarga murojaat qilish hato hisoblanadi. Sotib oluvchilar bunday vaziyatda yangi tovarni yetarli darajada baholay olmasligi va uning bahosini iloji boricha pasaytirishga harakat qilishlari tufayli ularning yuqoridagi savolga javoblari hamma vaqt ham amaliy ahamiyatga ega bo'lavermaydi. Hayotda sotuvning haqiqiy bahosi marketing tadqiqotlarining natijalari bilan kamdan-kam hollardagina bir-biriga mos tushadi.

12.3. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt marketing strategiyasining moliyaviy jihatlari

Agar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining 5 yoki 10 yilga mo'ljallangan ilmiy asoslangan istiqboli oldindan oqilona tarzda aniqlangan bo'lsa, baho strategiyasini mustahkam egallash mumkin. Aks holda faqat hozirgi paytda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning emas, balki ilmiy-texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasidagi ilg'or o'zgarishlar ta'siri ostida yaratilishi lozim bo'lgan yangi barcha buyumlar bahosining dinamikasini ham ko'proq yoki ozroq aniqlikda ko'rish imkoniyati murakkabligicha qolaveradi. Ma'lumki, iqtisodiy jihatdan yuqori sur'atlarda taraqqiy etgan mam-

lakatlarning barchasida erkin baholar, odatda, davlat tomonidan tartibga solinadigan baholar bilan oqilona qo'shib olib boriladi.

XYuSlar marketing strategiyasining moliyaviy jihatlari raqobat sharoitida bozordagi baho bozor iqtisodiyotining asosiy bo'g'iniga bog'liq bo'lmagan omillar asosida ustuvor ravishda shakllanishini va u uchun, asosan, topshirilgan o'lcham ekanligini nazarda tutadi. XYuSning bozor muhiti bozor tashqi omillari va shart-sharoitlari hamda nobozoriy xo'jalik aloqalar majmuidan iborat bo'lib, ular iqtisodiyot asosiy bo'g'ini faoliyatining samaradorligini, uning maqsadli strategiyasi va tadbirkorlik muhitidagi xatti-harakati taktikasining amalga oshirilishini ko'zda tutadi.

Baholarni shakllantirish masalalarini hal etish uchun raqobat muhitini tahlil qila borib, XYuSning tegishli xizmatlari mahsulotlarni yetkazib berish (ta'minlash) va ularni realizatsiya qilish (sotish) baholarini o'rganishi (1), soliqlar va boshqa to'lovlarni inobatga olgan holda XYuSning ishlab chiqarish va sotish chiqimlari, mol yetkazib berish shartlari va XYuSni ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlashga baho berishi (2), amalga oshirilayotgan tadbirlar va faoliyat yoppasining samaradorligini o'lchab ko'rishi (3) kerak.

Ana shu yuqoridagi uch yo'nalishlar XYuS faoliyat ko'rsatishining **mikromuhit**ini xarakterlab, u biroq XYuS faoliyatining umumiy sharoitlarini cheklamaydi. XYuS faoliyatining umumiy sharoitlarini makromuhit deb e'tirof etish qabul qilingan bo'lib, u o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- inflyasion omillar, shu jumladan inflyasion kutilishlar;
- ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardagi o'zgarishlar (mehnat, shu sohadagi nobarqarorlashtiruvchi holatlar, siyosiy omillarni ham qo'shib hisoblaganda);
- davlat va mahalliy hokimiyat organlarining moliyaviy, soliq va pul-kredit siyosati);
- baholarni davlat tomonidan tartibga solish sohasida ko'riladigan (qabul qilinadigan) choralar;
- XYuSning bozorda faoliyat ko'rsatishini qonuniy ta'minlashga qaratilgan o'zgarishlar.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt, mulkdorning bozor vakili yoki uning vakolatchisi sifatida iqtisodiy mustaqillik va XYuS o'z xatti-

harakatini tanlash erkinligi bozor baholarini shakllantirishning zaruriy shartlari hisoblanadi. O'zaro manfaatli, xususan, og'zaki bitimlar, shartnomalar, oldi-sotdi shartnomalari ko'rinishidagi shartnomalar vositasida amalga oshiriladigan xo'jalik sub'ektlarining tijoriy asosdagi munosabatlari ham shunga kiradi. Bu yerda yo'qotmalar, zararlar va qo'ldan chiqarilgan imkoniyatlar (foydalar) ni qoplash kafolatini beruvchi shartnoma-bitim munosabatlari, boshqa xo'jalik munozaralariga ta'sir ko'rsatish va ularni himoya qilish muhim rol o'ynaydi. Raqobat muhitining mavjudligi va monopolizmga barham berish ham bu yerda kerakli sharoit sifatida maydonga chiqib, ular xo'jalik yuritish sub'ektlarini, bozor vakillarini xatti-harakatni tanlash imkoniyatlari bilan ta'minlaydi. Bularning qatoriga muvozanat baholar evaziga talab va taklif nisbatlarining tenglashuvi oqibatida vujudga keladigan bozor muvozanatini ham kiritish kerak.

Bozoriy baholarni shakllantirish jarayoni, boshqa holatlardan tashqari, yana bahoni o'rnatish (belgilash, aniqlash) xususida kim qaror qabul qilganligiga va uni kim tayyorlaganligiga ham bog'liq. Shuning uchun ham baholar qay hollarda direktorlar kengashi, hissadorlik jamiyatining prezidenti, XYuSning bosh direktori, uning o'rinbosarlari va qay hollarda esa ta'minot bo'limining boshlig'i, uning joylardagi vakillari tomonidan tasdiqlanishini bilish juda muhimdir. Shuningdek, bahoni asoslash bilan shug'ullanadigan ma'muriyat xizmatlari va bo'linmalarining aniq funksiyalarini belgilash ham kerak. Bunaqangi faoliyat XYuS markaziy xizmatlari tomonidan qat'iy muvofiqlashtirilgan asosda amalga oshirilmog'i lozim.

XYuS tomonidan realizatsiya qilinishi mumkin bo'lgan tovarlar bahosini asoslash, hisob-kitob qilish va o'rnatish quyida taklif etilayotgan ketma-ketlikda va faoliyat turlari bo'yicha amalga oshirish tavsiya qilinadi:

- tarkib topgan bozor, kon'yunktura va XYuS mahsulotining bahosini tahlil qilish;
- baholarni o'rnatish joriy amaliyotining strategiyasi va prinsiplarini ishlab chiqish;
- kutilayotgan bozorni o'rganish va rejalashtirilayotgan davr uchun talabni aniqlash;

• raqobatchilarning tovarlari va baholarini tahlil qilish;

• ishlab chiqarish hajmi va talabni qondirishning turli darajalarida taklif bahosi, ishlab chiqarish chiqimlari va tovarlarni realizatsiya qilish imkoniyatlarini aniqlash;

• baholarni shakllantirishning qabul qilingan strategiyasi va prinsiplari amalga oshirilishi mumkin bo'lgan variantlarida ishlab chiqarish va realizatsiya samaradorligini baholash;

• baholarni o'rnatish (belgilash) metodlarini tanlash;

• realizatsiya qilinadigan tovarning bahosini tasdiqlash.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan ishlarni biznes-rejalashtirish va shu XYuS baholarini bashoratlash bilan bog'liq hisob-kitoblar bilan almashtirmaslik kerak. Ba'zi bir o'xshashliklar bo'lishiga qaramasdan, biznes-rejani ishlab chiqish va asoslash XYuSning baho strategiyasini ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan barcha parametrlarni chuqur tasavvur qilishga imkon bersa-da, ularni bir xil deb qabul qilmaslik kerak.

Bozoriy baholarni shakllantirishning omillari orasida talab omillarini alohida ajratish maqsadga muvofiqki, ular yordamida sotib oluvchi tomonidan tovarga bo'lgan talabning bahosi aniqlanadi. Bunga tovarning foydaliligi yoki iste'mol xususiyatlari, ya'ni ehtiyojni qondirish qobiliyati, uning sifat tavsiflari kiradi. Undan so'ng ushbu tovarni sotib oluvchi ega bo'lgan to'lovga layoqatli talabning tavsifi, shuningdek tovarni sotib olishdan bosh torta turib, sotib oluvchi qilishi mumkin bo'lgan jamg'armaning darajasi kerak. Oxirida talabning hajmi, ya'ni bahoning shu darajasida sotib oluvchi qodir bo'lgan tovar miqdori aniqlanadi.

Iste'moliy tanlov omillari almashtiriladigan tovarlar tizimida tovarning raqobatdoshligini aniqlab beradi. Tovar va mahsulotlarni sotib oluvchilar, ular bilan raqobat qiluvchilar, raqobat tovarlari bilan tovarning almashuvchanligi, almashtiriladigan yoki o'zaro almashtiriladigan tovarlarning taqqoslanishi ehtiyojning tarkibiy tuzilmasini belgilab beradi. Bu yerda shu tovarni yoki shu tovar bozorini ularni to'ldiradigan tovarlar yoki ularni to'ldiradigan tovarlar bozori bilan taqqoslash katta ahamiyatga ega.

Taklif omillari mol yetkazib beruvchi-sotuvchi tomonidan tovarning taklif bahosini o'rnatishga yordam beradi. Bu yerda

bozorga taklif qilinayotgan tovarning umumiy soni va XYuS tomonidan bozorga yetkazib berilayotgan tovarning sonini (bo'lishi mumkin bo'lgan boshqa mol yetkazib beruvchilarda shu tovarning zaxiralarini va XYuSdagi zaxiralarni qo'shgan holda) bilish juda muhim. Undan so'ng tovarni bozorda sotishdagi ishlab chiqarish va muomala xarajatlariga va shuningdek, tovarni ishlab chiqarishda foydalanilgan ishlab chiqarish omillari va ishchi kuchining bahosiga aniqlik kiritib olish kerak. Odatda tabiiy resurslar, kapital va mehnatning baholari cheklanadi. Davlat va ijtimoiy fondlarga soliqlar, aksizlar va boshqa to'lovlar hamda ajratmalar, bojlar ajratiladi. Foyda va uning investitsiyalarga, rezerv va sug'urta fondlariga, dividendlar va boshqa maqsadlarga taqsimlanishi aniqlanadi.

Muqobil ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan omillar ham mavjud. Bu yerda gap XYuS ishlab chiqarish imkoniyatlaridan maksimal foydalanilganda mahsulotlarning maksimal almashuvchanligi, ya'ni mahsulotlarning ishlab chiqarish almashuvchanligi, shuningdek, muqobil texnologiyalarning ham maksimal almashuvchanligi xususida ketayapti. Qisqasi, bu yerda ish barcha ishlab chiqarish omillarining – tabiiy resurslar, kapital, mehnatning – maksimal almashuvchanligiga borib taqaladi. Ana shular asosida muqobil chiqimlar atroflicha to'liq aniqlanadi va bu narsa baholarni shakllantirishda hisobga olinadi. Baholarni shakllantirishning XYuS tomonidan **nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan omillari** alohida ajratiladi. Birinchi guruhga kiruvchi omillarga XYuSning yuqori rahbarlik organlari va uning funsional xizmatlari tomonidan boshqariladigan omillar kiradi. Ikkinchi guruh esa XYuSning o'ziga bog'liq bo'lmagan omillardan tashkil topadi. Iqtisodiyotning asosiy bo'g'inini bu omillarga moslashtirish o'z faoliyatida omillarning nazorat qilinmaydiganlari talablarini hisobga olgan holda ular nazorat qilinadiganlarini qtsmini boshqarish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Real xo'jalik amaliyotida baholarni shakllantirishning yuqorida ko'rib o'tilgan xususiyatlarini inobatga oluvchi yoki olmaydigan baholar strategiyasining butun bir tizimi mavjud. Quyida ularning eng muhimlarini keltirib o'tamiz.

Yuqori baholar strategiyasi («qaymog'ini ajratib olish») dastlab tovarlarni ularning ishlab chiqarish xarajatlaridan ancha yuqori baholarda sotilishini va keyin esa, ularning pasaytirilishini ko'zda tutadi. Bu patent bilan himoyalangan, yangi tovarlarga tegishlidir. Bunday strategiya joriy talab darajasining yuqoriligi, tovarning yuqori bahosini iste'molchi tomonidan tovar sifatining yuqoriligi tarzda e'tirof etilgan va shunga o'xshash boshqa sharoitlarda mumkin.

Past baholar strategiyasi yoki bozorga «yorib kirish» strategiyasi ham mavjud. Bunday strategiya talabni rag'batlantirish maqsadida amalga oshiriladi. U ishlab chiqarish katta hajmda va talab yuqori elastik bo'lgan bozorlarda samarali bo'lib, unda sotib oluvchilar baholarning pasayishiga keskin munosabat bildiradilar va talabni oshiradilar. XYuS yoppasiga (ommaviy) ishlab chiqarish hisobidan baholarning past darajasini ushlab turadi.

Tabaqalashtirilgan baholar strategiyasi xilma-xil bozorlar, ularning segmentlari va sotib oluvchilari uchun baholarning o'rtacha darajasiga nisbatan turli-tuman chegirma va ustamalarni qo'llash evaziga amalga oshiriladi.

Imtiyozli baholar strategiyasi imtiyozli baholarni taklif qilishdan XYuS manfaatdor bo'lgan sotib oluvchilar bilan ishlashga qaratilgan.

Elastik baholar strategiyasi baholarning iste'molchilar sotib olish qobiliyatiga bog'liq ravishda o'rnatilishini anglatadi.

Barqaror, standart (andozaviy), o'zgarmaydigan baholar strategiyasi nisbatan uzoq vaqt davomida tovarlarning bir xil bahoda realizatsiya qilinishini nazarda tutadi.

Yaxlitlanmagan baholar strategiyasida sotib oluvchi tovarni, masalan, 1000 so'mda emas, balki 999,9 so'mda sotib oladi. Bu holda sotib oluvchi bunday baholarni past yoki baholarni o'rnatishning puxta va aniq hisob-kitoblarga asoslanganligining isboti sifatida e'tirof etadi.

Yoppasiga (ommaviy) sotib olishlar bahosi va baholarni tovarning sifati bilan uzviy bog'langanligi strategiyalari ham amaliyotda qo'llaniladi.

Baholarning har qanday strategiyasida, raqobatchilarning baholarini tahlil qila borib, XYuS o'zi tomonidan taqdim etilishi mumkin bo'lgan chegirmalar tizimiga jiddiy e'tibor bermog'i lozim. Jahon amaliyotida baholardan qilinadigan chegirmalarning 20ga

yaqin turi mavjud. Masalan, «skonto» chegirmasining «3/12, netto 30» tartibida ifodalanishida to'lov 30 kun ichida amalga oshirilishi kerak, agar sotib oluvchi to'lovni dastlabki 12 kun ichida amalga oshirsa, u 3% kam to'laydi, degan ma'noni anglatadi. Aylanma uchun bonus chegirmalari ham qo'llaniladi. Aylanma sotuviga bog'liq ravishda u doimiy sotib oluvchilarga nisbatan qilinadi. Progressiv chegirmalar sotib olishning sifati, hajmi va davriyligiga bog'liq ravishda sotib oluvchiga taqdim etiladi. Tovarlarning almashtirilishi yoki shu bilan bog'liq bo'lgan chegirma shu firmadan oldin sotib olingan eski tovarni qaytarganligi uchun taqdim qilinishi mumkin. Tovarlar xorijga sotilganda eksport chegirmalari qo'llaniladi. Funksional chegirmalar yoki savdo sohasidagi chegirmalar tovarlarning harakatlanishini amalga oshiruvchi xizmatlarga ma'lum bir funksiyalarni bajarganligi uchun beriladi. Maxsus chegirmalar ishlab chiqaruvchi manfaatdor bo'lgan sotib oluvchilarga sotuvchi tomonidan taqdim etiladi. Yashirin chegirmalar sotib oluvchilarga tekin namunalar ko'rinishida berilishi mumkin. Chegirmalarning oxirgi turiga shartnomalarda qayd etilmaydigan va og'zaki kelishuvlarga muvofiq amalga oshiriladigan konfidensial chegirmalar ham kiradi.

Ustamalar baholarni shakllantirishda chegirmalarga nisbatan kamroq qo'llaniladi. Ularning qo'llanilishi tovarlar sifatining ortishi, tovarlarning kreditga sotilishi va shunga o'xshashlar bilan bog'liq.

Tovarlarga nisbatan baholarni asoslash va baholarni shakllantirish strategiyasini samarali amalga oshirish uchun XYuS o'zi faoliyat ko'rsatadigan maqsadli bozorlarini[33] aniqlab olmog'i, turli bozorlarning masshtablari va bozor talablarini qondirishning o'z imkoniyatlari to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lmog'i kerak.

Undan so'ng XYuSning mamlakat ichki bozoridagi hamda yaqin va uzoq xorij mamlakatlari tashqi bozorlaridagi faoliyat

[33] Maqsadli bozorlar deyilganda XYuS mo'ljallayotgan bozorlar nazarda tutiladi. Ana shunday bozorlarni aniqlab olmoq uchun, eng avvalo, u sotuvchi bozori yoki sotib oluvchi bozorining umumiy bahosini hisobga olishi kerak. Sotuvchining bozorida sotuvchi (mahsulotni ishlab chiqaruvchi) ustuvor o'ringa ega bo'ladi va u realizatsiya qilinadigan tovarlarning bahosini amalda belgilaydi. Xaridor bozorida esa ustuvor o'rin sotib oluvchiga tegishli bo'ladi. XYuS bunday sharoitda iste'molchi talablarining qattiq sharoitlarida faoliyat ko'rsatadi.

sohasini aniqlash va cheklab olmoq lozim. Yaqin va uzoq xorij mamlakatlari tashqi bozorlaridagi faoliyat faoliyat ko'rsatish shartlari va huquqiy tartibga solish normalariga ko'ra bir-biridan keskin farq qiladi. Bozorlarning hududiy geografiyasini bilish ham muhimki, ular uchun faoliyat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlari, shahar va qishloq bozorlarining nisbatiga tegishli bo'lgan belgilar mavjud bo'lib, ular har ehtimolga qarshi, o'zlarining xususiyatlarini uzoq vaqt davomida yana saqlab qolishi mumkin. Va nihoyat, baholarni shakllantirishning strategik yo'naltirilishida joriy investitsion talab bozorlarini aniq chegaralab olmoq ham zarur.

XYuSlarga mo'ljalni aniq olish va maqsadli bozorlarni tanlashga bozorni segmentlashtirish imkon beradi. Bozorni segmentlashtirish o'rganish metodi hisoblanadi. Unga ko'ra iste'molchilar ehtiyojlari, tavsifi, xatti-harakatining o'ziga xosligi va shunga o'xshash xususiyatlariga muvofiq guruhlarga ajratiladi. Bozor segmenti bir xil toifadagi iste'molchilardan, u yoki bu holatga bir xil tarzda reaksiya qiluvchilardan tashkil topadi.

Yaxlit olinganda bozor iqtisodiyotida bozor baholarini shakllantirishning umumiy belgilari bozorning turli sohalarida baholarning turli-tuman ko'rinishlarini qo'llash orqali amalga oshiriladi. Raqobatning erkinlik darajasi va baholarni shakllantirishga (bular bozorlar tipini klassifikatsiya qilishda asosiy me'zon sifatida maydonga chiqadi) bog'liq ravishda bozorlar quyidagi to'rt asosiy tiplarga ajratiladi:

• **erkin** (sof, yoki takomillashgan) raqobat. U baholarni aniqlashda erkin musobaqalashishning mavjudligi bilan xarakterlanadi;

• **monopolistik raqobat.** Bunda to'liq almashtirilishi mumkin bo'lmagan xilma-xil tovarlar guruhini ishlab chiqaruvchi XYuSlarning musobaqalashishi amalga oshiriladi;

• **oligopolistik raqobat.** Bu ko'p bo'lmagan ishlab chiqaruvchilar raqobat bozoridan iborat;

• **monopolistik bozor.** Bunday bozor tovarlarning bahosini o'rnatishda bir xo'jalik sub'ekti hukmronlik qiladigan bozordir.

Bozor iqtisodiyotida marketing-baho strategiyasining moliyaviy jihatlari shakllantirish shakl va sharoitlarining ko'p turliligi bilan xarakterlanadi. Bu o'z tovarini realizatsiya qiluvchi xo'jalik yurituv-

chi sub'ektlar iqtisodiy nuqtai-nazardan nimadan iborat ekanligiga va turli bozorlarda shu tovarlarni iste'mol qilish imkoniyatining qandayligiga bog'liq.

Baholarni shakllantirishning u yoki bu strategiyasi, yoki ularning turli kombinatsiyalarini qo'llash tovarlarni realizatsiya qiluvchilarning egalariga (mulkdorlariga) ko'zda tutilgan pul tushumlariga ega bo'lishni va shu asosda zaruriy moliyaviy fondlarni muvaffaqiyatli shakllantirishga imkon beradi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Baho deb nimaga aytiladi?
- Bozor iqtisodiyoti sharoitida bahoning asosi sifatida nima maydonga chiqadi?
- Baho qanday funksiyalarni bajaradi?
- Bahoning o'lchov(chilik) funksiyasining mazmuni nimadan iborat?
- Baho hisob-nazorat funksiyasining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
- Bahoning taqsimlash funksiyasi nimalar bilan xarakterlanadi?
- Bahoning tartibga solish funksiyasiga tegishli bo'lgan xarakterli belgilar nimalardan iborat?
- Qanday holatlarda baho ijtimoiy funksiyani bajaradi?
- Qanday hollarda bahoning rag'batlantiruvchi funksiyasi namoyon bo'ladi?
- Baholarni qanday belgilarga ko'ra klassifikatsiya qilish mumkin?
- Aylanmaga xizmat qilish xarakteri bo'yicha baholar qanday farqlanadi?
- Ulgurji baho deb nimaga aytiladi?
- Qanday baho chakana baho deyiladi?
- Qay hollarda sotib olish baholari qo'llaniladi?
- Qurilish mahsulotlarining bahosi qanday qiymatlarda to'lanadi?
- O'rnatilishi (belgilanishi)ga qarab baholarning qanday turlari mavjud?
- Qanday baholar qat'iy baholar deyiladi?

• Joriy baholar deyilganda nima tushuniladi?

• O'zgaruvchan («harakatchan») baholar qanday baholardan iborat?

• Almashtiriluvchi («sakrovchi») baholar qanday buyumlarga nisbatan o'rnatiladi?

• Vaqt omiliga ko'ra baholarning qanday turlari bo'lishi mumkin?

• Qanday baholarga doimiy baholar deyiladi?

• Mavsumiy baholar deb nimaga aytiladi?

• Qanday mahsulotlarning bahosi bosqichli baholarda belgilanadi?

• Baholar xususida ma'lumotlarni olish usuliga muvofiq baholar qanday farqlanadi?

• Qanday baholarga ma'lumotnomaviy baholar deyiladi?

• Qaerlarda e'lon (nashr) qilingan baholar preykurant baholar deb ataladi?

• Qanday baholar hisob–kitobli baholardir?

• Bozor turiga bog'liq ravishda baholarning qanday turlari mavjud?

• Qanday baholarga auksion baholar deyiladi?

• Birjaviy kotirovkalar deb nimaga aytiladi?

• Qanday baholar savdolar baholaridan iborat?

• Xududiy bozorlarga bog'liqligini nazarda tutib baholarning turlari qanday farqlanadi?

• Yagona (yaxlit) baholar qaerlarda amal qiladi?

• Mintaqaviy baholar qaerlarda shakllanadi?

• Qanday baholar mahalliy baholar deyiladi?

• Bozorda davlatning ta'sirchanligi, tartibga solish va raqobat darajasining xarakteri bo'yicha baholarning qanday turlari mavjud?

• Qanday baho erkin (bozor) baholar(i) deyiladi?

• Qayd etilgan (qat'iy) baholar qanday baholardan iborat?

• Qanday baholar tartibga solinadigan baholar deb ataladi?

• Qanday buyumlarning bahosiga prestij (kamyob, obro'li) baholar deyiladi?

• Qanday baholar paritet (teng) baholar deb ataladi?

• yetkazib berish va sotish shartlariga ko'ra baholarni qanday farqlash mumkin?

• Qanday baholarga netto–baholar deyiladi?

• Qanday ravishda aniqlanadigan baholar brutto-baholar deb ataladi?

• Jahon baholari qanday baholardan iborat?

• Ichki firmaviy (transfert) baholar qaerlarda qo'llaniladi?

• Qanday baholar tabaqalashtirilgan baholar deb yuritiladi?

• Qanday baho rezervlashtirilgan baho deyiladi?

• Bahoning tarkibi va tarkibiy tuzilmasi deb nimaga aytiladi, ularning tarkibiga nimalar kiradi?

• Baholarni aniqlashning qanday turli-tuman konsepsiyalari mavjud?

• Bahoni hisoblash (aniqlash)ning «o'rtacha xarajatlar va foyda» metodi o'z asosiga nimalarni oladi?

• Baholarni shakllantirishning «bozor nimani ko'rsatsa», metodining mazmun-mohiyati nimalardan iborat?

• Bahoni zararsizlik va maqsadli foydani ta'minlash asosida hisoblash metodiga xos bo'lgan xarakterli belgilar nimalardan iborat?

• Qanday hollarda baho chiqariladigan tovarning unikalligi (antiqaligi) asosida o'rnatiladi?

• Preyskurant baholarning asosida nima yotadi?

• Bahoni aniqlashning raqobat savdolari orqali metodi qanday sharoitda qo'llaniladi?

• Qishloq xo'jaligida baholarning qanday yo'nalishlari rivojlanadi?

• Baholarni shakllantirishga xarajatli yondoshuv metodida asosiy tayanch nuqta sifatida nimalar qabul qilinadi?

• Baholarni qimmatli shakllantirish baholarni qanday o'rnatilishini taqoza etadi?

• XYuSlar marketing strategiyasining moliyaviy jihatlari nimalarni nazarda tutadi?

• XYuS faoliyat ko'rsatishining mikromuhiti va makromuhiti nimalardan iborat va ular o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?

• XYuS tomonidan realizatsiya qilinishi mumkin bo'lgan tovarlar bahosini asoslash, hisob-kitob qilish va o'rnatish qanday ketma-ketlikda va faoliyat turlari bo'yicha amalga oshirilishi maqsadga muvofiq?

• Talab, iste'moliy tanlov, taklif, muqobil ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan omillar, nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan omillar nimalardan iborat?

• Yuqori baholar strategiyasi («qaymog'ini ajratib olish») nimani ko'zda tutadi?

• Past baholar strategiyasi qanday maqsadlarda amalga oshiriladi?

• Tabaqalashtirilgan baholar strategiyasi nimalarni qo'llash evaziga amalga oshiriladi?

• Imtiyozli baholar strategiyasi nimalarga qaratilgan?

• Elastik baholar strategiyasi nimalarni anglatadi?

• Barqaror, standart (andozaviy), o'zgarmaydigan baholar strategiyasi nimalarni nazarda tutadi?

• Yaxlitlanmagan baholar strategiyasi nimadan iborat?

• Yoppasiga (ommaviy) sotib olishlar bahosi va baholarni tovarning sifati bilan uzviy bog'langanligi strategiyalarining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari nimalardan iborat?

• «Skonto» chegirma, progressiv chegirmalar, tovarlarning almashtirilishi yoki shu bilan bog'liq bo'lgan chegirma, eksport chegirmalari, funksional chegirmalar yoki savdo sohasidagi chegirmalar, maxsus chegirmalar, yashirin chegirmalar, konfidensial chegirmalar deyilganda nimalar tushuniladi?

• Bozorni segmentlashtirish nimalardan iborat?

• Raqobatning erkinlik darajasi va baholarni shakllantirishga bog'liq ravishda bozorlarning qanday tiplari mavjud?

13-BOB.
ISHLAB CHIQARISHNI YANGILASH VA MODERNIZATSIYALASH INVE STITSION DASTURLARINI MOLIYALASHTIRISH

13.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tarkibiy jihatdan qayta qurish – kompleks muammo

Ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini qayta qurish jarayonida sanoat va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida ilg'or sifat takror ishlab chiqarish siljishlariga, bevosita tovar ishlab chiqaruvchilarning investitsion va moliyaviy faoliyatini ta'minlashga, bozor sharoitida ularning samarali ishlashlariga erishish uchun kompleks choralar tizimini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakat iqtisodiyoti uchun uning xom-ashyo yo'nalishiga ega ekanligini o'zgartirish strategik nuqtai-nazardan uzoq muddatli ustuvor yo'nalish hisoblanadi. Bu yuqori texnologik yangi ishlab chiqarishni tashkil etish, qayta ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni yuqori sur'atlarda rivojlantirish, import o'rnini bosuvchi dasturni amalga oshirish zarurligini taqoza etadi. Sanoatni xom-ashyoni kompleks chuqur qayta ishlashga yo'naltirish asosida va bozorlarda yuqori texnologiyali mahsulotlarning sotilishini oshirmay turib samarali taraqqiyotga erishib bo'lmaydi. Bu taraqqiyotning innovatsion-investitsion tipiga o'tish maqsadida qo'shimcha moliyaviy resurslarni olish uchun samarali yo'l hisoblanadi.

Mashinasozlik va metalni qayta ishlashni yuqori sur'atlarda rivojlantirish XYuSlarning tarkibiy tuzilmasini qayta qurishda ustuvor vazifadir. Takror ishlab chiqarishning intensiv tipiga o'tish ilmiy-texnika taraqqiyotini tezlashtirishda mashinasozlik ta'siri o'sishini talab qiladi. Iqtisodiyotning mashinasozlik tarmoqlari esa moliyalashtirishning yangi manbalarini jalb qilish asosida ishlab chiqarishning texnologik jihatdan yangilanishini kuchaytirishga ehtiyoj sezadi.

Mashinasozlik kompleksini rivojlantirish uchun mashina va asbob-uskunalarning mustahkamligi va sifatini oshirish, mashinasozlik buyumlarining absolyut va nisbiy salmog'ini (texnik o'lcham birligiga nisbatan) kamaytirish yo'li bilan mahsulotlarning metall va energiya sig'imlarini kamaytirish muhim hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan qayta qurish resurslarni tejab-tergash jarayoni va iqtisodiyotning muvozanatli rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Shu bilan birgalikda xalq iste'moli tovarlarini ishlab chiqarish ijtimoiy ahamiyatining o'sishiga ham alohida e'tibor bermoq lozim. Iste'mol talablarini qondirish muammosi o'tkirligicha qolayotir, chunki uzoq yillar davomida iste'mol predmetlarining salmog'i va ularning sifati sanoatda pastligicha qolib kelmoqda.

Iqtisodiyotning ijtimoiy yo'naltirilganligiga javob beruvchi ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish uzoq muddatli investitsion va moliyaviy resurslarni jalb qilish bilan bog'liq. Xuddi shu maqsadlarga kichik biznesni samarali rivojlantirish ham xizmat qiladi. Ishlab chiqarishning fan sig'imini oshirish uchun moliyaviy resurslarni jalb qilish bo'yicha kompleks choralar alohida ahamiyatga ega. Marketing sohasida ta'sirchan (harakatchan) siyosatni amalga oshirish, ishlab chiqarishni texnologik jihatdan yangilash va mahsulotlar yangi turlarini o'zlashtirishning oqilona strategiyasini tanlash kerak.

Ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan qayta qurish zamonaviy bozor infratuzilmasini yaratish, xususan, iqtisodiyotning transport-kommunikatsion kompleksini rivojlantirish bilan o'zaro bog'langan. Uning vazifasi transport chiqimlarini qisqartirish va xizmatlarning sifatini oshirish hisobidan iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida transport xarajatlarini kamaytirishdan iborat. Xalqaro andazalarga mos keladigan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishning murakkabligini inobatga olgan holda dunyo ishlab chiqaruvchilarining markasidan foydalanib qo'shma XYuSlarga asos solish va ularning rivojlanishini ta'minlash ham muhim ahamiyatga ega.

13.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning innovatsion–investitsion strategiyasini shakllantirish

Ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan qayta qurish va modernizatsiyalash faqat iste'molchilarning ehtiyojlarini yanada to'laroq qondirish nuqtai-nazaridan emas, balki yakuniy mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi moddiy va mehnat xarajatlarini qisqartirish hisobidan XYuS daromadini oshirish uchun ham muhim hisoblanadi. Bozor sharoitida ilg'or texnologiyalarni joriy etish uchun ular taraqqiyotning eng ilg'or tendensiyalariga muvofiqligini aniqlash, ularni amalga oshirishning strategik yo'nalishlarini qidirib topish ham alohida ahamiyat kasb etadi. Rivojlangan bozor samaradorligi va ish sifatining ijtimoiy-zaruriy ko'rsatkichlarini ta'minlay olmaydigan ishlab chiqarishning past texnik-texnologik darajasiga iqtisodiy jihatdan yo'l bermaydi. Ana shu shartga rioya qilingan holdagina iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish, ratsional nisbatlarga erishish, ishlab chiqarish salohiyatidan yanada to'liqroq foydalanish va resurslarni tejab-tergashga imkoniyat tug'iladi. Ana shu muhim vazifani yechishga bozorning barcha iqtisodiy mexanizmi, shu jumladan baholar, soliqlar, kredit, bank foizi va boshqalar yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim. Bunda iqtisodiyotning ijtimoiy sohasini yuqori sur'atlarda rivojlantirish, bosqichma-bosqich kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini yanada to'laroq qondirishga o'tish juda muhim.

Qattiq pul va moliya-kredit siyosatining hayotga tadbiq etilishi, amaliyotning ko'rsatishicha, inflyasiya sur'atlarining pasayishiga olib kelishi mumkin, lekin bu narsa sifat jihatidan iqtisodiy o'sishga o'tishning, faol tuzilmaviy qayta qurishning va ishlab chiqarish taraqqiyotining investitsion jihatdan ta'minlashning mustahkam yo'nalishi bo'lolmaydi. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning jadallashuviga moliyaviy va investitsion bozorlarning shakllanishi o'zining katta ta'sirini ko'rsatadi. Bu yerda o'z qo'lida juda katta texnologik va resurs salohiyatini mujassamlashtirgan yirik korporatsiyalar va moliya-sanoat guruhlari tomonidan qattiq raqobat namoyon bo'ladi. Bu salohiyatdan samarali korporativ foydalanish mexanizmlari ishlab chiqarishni rivojlantirish, raqobatbardosh mahsulotni ishlab

chiqarish, mamlakatning tashqi bozorlarga chiqishi bilan bog'liq bo'lgan strategik vazifalarning yechilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

XYuSlarning innovatsion strategiyasi uchun ular investitsion faoliyatini rag'batlantirish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu samarali moliya-kredit va investitsion siyosatni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq. Shuningdek, bu yerda xo'jalik faoliyatini rag'batlantirishni ta'minlash, ishlab chiqarishning boshqaruvchanlik darajasi va uning investitsion sohasini oshirish talab qilinadi. Takror ishlab chiqarishning barcha sikli va investitsion sohasining dinamikasini qamrab oluvchi asosiy prinsiplarni har bir XYuSda ishlab chiqish juda muhim.

Birinchidan, samarali investitsion dasturlar va ishlab chiqarishni yangilash loyihalari davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash yo'li orqali va bir vaqtning o'zida bozorning o'z-o'zini tartibga soluvchilarining ta'siri ostida amalga oshirilmog'i lozim.

Ikkinchidan, ishlab chiqarishni yangilashning yangi texnikasi va ilg'or texnologiyasi faqat «innovatsiyalar - investitsiyalar- tarkibiy qayta qurish» bloklarining organik jihatdan bog'liqligi sharoitida yuqori natijalarni berishi mumkin. Muammoni hal etishga bunday yondashuv korporatsiyalar, firmalar va XYuSlarning faqat uzoq muddatli istiqbolda emas, balki o'rta muddatli davrda ham ishlab chiqarish- tijoriy faoliyatida integral samaraning o'sishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, ishlab chiqarish va investitsion sohani tarkibiy jihatdan qayta qurishning informatsion qismi ham o'sib boruvchi ahamiyatga ega. Iqtisodiyotni va takror ishlab chiqarishni butunlay bozoriy transformatsiyalashuviga bog'liq asosiy yo'nalishlarini dasturiy ta'minlashning informatsion tizimidagi iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish mexanizmidagi kamchiliklar asoslangan ishlab chiqarish-texnologik qarorlari qabul qilishni, buyurtmalar portfelini shakllantirishni va ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanishni murakkablashtiradi.

13.3. Investitsiyalar: manbalari, baholash va samaradorlik

Iqtisodiy va moliyaviy vaziyatni sog'lomlashtirish uchun jamg'armalarning ichki kapital qo'yilmalar va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish sifatida real investitsiyalarga aylantirilishini hamda ulardan samarali foydalanishni ta'minlash muhim hisoblanadi. Xalqaro amaliyotni o'rganish shundan dalolat beradiki, investitsion loyihalarni moliyaviy tahlil qilish sohasida ularni realizatsiya qilishning maqsadga muvofiqligini asoslash, ekspertizalar o'tkazishning roli o'sib borayapti. Bu muammoni hal etish xalqaro andazalarining mujassamlashgan shakllari YuNIDO metodikasida o'z aksini topgan. Biroq har bir mamlakat iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari bu metodikada mavjud bo'lgan an'anaviy yondashuvlardan to'g'ridan-to'g'ri nusxa olishga imkon bermaydi va shuning uchun ham ularni har bir mamlakatning xo'jalik sharoitlariga moslashtirish kerak. Bunda joylashtiriladigan (quyila–digan) mablag'larning qoplanishi va avanslashtirilgan kapitalga investor tomonidan talab qilinadigan daromad normasini olish bo'yicha investitsion takliflarni sifati jihatidan ekspertiza qilish muhimdir. Ana shu yo'nalishda investitsion loyihalarni texnik-iqtisodiy jihatidan asoslash, qarz oluvchining moliyaviy ahvoli va uning raqobatbardoshligi, shuningdek vakolatli bankning kafolatini xarakterlaydigan tegishli ekspert xulosalariga baho berishning ahamiyati ortadi.

Xorijiy bank bilan kredit bitimini tuzishda, eng avvalo, to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlash kerak. Odatda, XYuS kredit bo'yicha quyidagi to'lovlarni amalga oshiradi:

- bitim summasining 15%idan kam bo'lmagan avans to'lovlarining birlamchi (boshlang'ich) badali (o'zlashtirish boshlangunga qadar) – kredit bitimi tuzilgandan keyin bir oy ichida;
- sug'urta badali – sug'urta riskini baholashga nisbatan 3%dan kam bo'lmagan miqdorda;
- xizmat ko'rsatuvchi banklarga komission to'lovlar – kreditning o'zlashtirilmagan qoldig'iga komissiya, kreditni tashkil qilish uchun haq, xorijiy sug'urta agentliklarida qayd etilganligi uchun haq.

Xorijiy firmalar bilan hamkorlikdagi investitsion loyihalarni o'zlashtirish davrida birinchi bosqichda foiz va mamlakat banklari tomonidan operatsion xarajatlar bo'yicha to'lovlar amalga oshiriladi. Qaytarishda esa (to'liq o'zlashtirilganidan so'ng) qarzning asosiy summasi (xorijiy bankning grafigiga muvofiq ravishda) o'tkaziladi va foizlar bo'yicha to'lovlar to'lanadi. Taqdim etilgan takliflarni realizatsiya qilish mexanizmi, bir tomondan, xorijiy investitsion kreditlarni oluvchilarning tarkibini optimallashtirishga xizmat qiladi va ikkinchi tomondan esa, ulardan maqsadli foydalanish ustidan ta'sirchan nazorat bo'lishini ta'minlaydi. Investitsiyalash–tirishning natijaliligini oshirish uchun investitsion loyihalarni, shu jumladan xorijiy kredit liniyalariga qo'shish uchun ham, tanlab olish tartibi tartibga keltirilmog'i lozim. XYuS va tashkilotlarning arizalarini ularning asoslanganligi bo'yicha xulosalar uchun tarmoq, korporativ va mintaqaviy darajalarda qayta ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

Tanlovning joriy etilishi bitimning eng yaxshi shartlarini – mamlakat XYuSlarining iqtisodiy manfaatlariga to'liq javob beradigan mahsulotni tanlash – qo'lga kiritishga imkon beradi. Hukumat kafolati ostida jalb qilinadigan xorijiy kreditlar hisobidan moliyalashtirish uchun innovatsion loyihalarni tanlashda asosiy mezonlarning quyidagi tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq:

- iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi va qarz oluvchining birlamchi (boshlang'ich) badalni to'lash bo'yicha moliyaviy imkoniyati;
- texnik va texnologik ahvoli;
- tijoriy samaradorligi va valyutaviy qoplanuvchanligi;
- huquqiy ta'minlanganligi va ekologik xavfsizligi.

Hukumat kafolati ostida jalb qilinadigan xorijiy kreditlar bo'yicha moliyalashtirishga qabul qilinadigan loyihalar manfaatdor vazirliklar va idoralar, mintaqaviy ma'muriy organlar, XYuSlar, tashkilotlar va banklarning roziligi bo'yicha shakllanadigan ustuvor investitsion loyihalar ro'yxatiga kiritilgan bo'lmog'i darkor.

Investitsion loyihani texnik-iqtisodiy, iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy jihatdan asoslashda ob'ektiv moliyaviy tahlil muhim ahamiyatga ega. Loyihani ishlab chiqarish jarayoni g'oyaning paydo bo'lgan vaqtidan XYuS ishga tushirilgunga va quvvatlar o'zlashtirilgunga qadar uch bosqichdan iborat bo'ladi:

- tayyorgarlik ko'rish bosqichi;
- investitsion bosqich;
- operatsion bosqich.

Yuqoridagi bosqichlarning har biri bir necha quyi bosqichlardan iborat bo'lib, ularda turli-tuman tadqiqot, konsultatsion, texnik va sanoat ishlari amalga oshiriladi, loyiha siklining har bir bosqichi esa o'zaro bir-biri bilan bog'langandir.

Loyiha siklining bosqichlari bo'yicha kapital xarajatlarni taxminiy taqsimlanishi dastlabki (tayyorgarlik ko'rish) va investitsion bosqichlarni o'z ichiga oladi. Loyihalarni moliyalashtirishning ikki asosiy manbalari mavjud:

- o'z kapitali;
- kredit.

O'z korporativ kapitalini shakllantirish aksiyalarga (imtiyozli va oddiy) ochiq yozilish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Qarziy mablag'lar esa qisqa, o'rta va uzoq muddatli bank kreditlari shaklida, shuningdek turli qarziy majburiyatlarni emissiya qilish yo'li bilan jalb qilinadi. Moliyalashtirishning bunday tiplari o'rtasidagi prinsipial farq qarzdorning kreditorlar oldidagi birinchi darajali javobgarligidadir.

O'z va qarziy mablag'lar o'rtasida ma'lum bir balansga rioya etmoq zarur. Kreditor nuqtai-nazaridan qarziy kapitalning yuqori salmog'i qarz oluvchi (qarzdor)ning risklilik darajasini oshiradi, chunki unda xarajatlarning umumiy tarkibiy tuzilmasida foiz to'lovlarining salmog'i ortadi va demak, foyda pasayadi[34].

Qarziy moliyalashtirishning ko'rinishlaridan biri lizingdir. Agar moliyalashtirish shartlari xorijda mahalliy shartlardan keskin farq qiladigan bo'lsa, lizing asbob-uskunalarni sotib olishning ustuvor metodi hisoblanadi[35].

---

[34] Biroq shu narsani alohida qayd etib o'tish kerakki, o'z va qarziy kapital o'rtasidagi sog'lom («normal») nisbatning yagona qoidasi mavjud emas. Shuning uchun ham, odatda, amaliyotda 1:1 nisbat yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan risk sifatida, qarziy kapitalning hissasi 60%dan ortganda esa qarz oluvchi (qarzdor) yuqori riskli sanaladi. Bir vaqtning o'zida, bunday mo'ljal har qanday qorxona uchun ham maqbul bo'lgan variant sanalmaydi.

[35] Ijaraga olingan asbob-uskunani moliyalashtirish XYuSning balansidan tashqarida qolib, bu narsa uning moliyaviy hisobotini yanada jozibador qiladiki, bunday holat investitsion loyihani tahlil qilishda hisobga olinmog'i lozim.

Moliyalashtirish shakllarining turli-tumanligi o'zgarib turishi mumkin. Biroq ular tushumlar va asosiy xarajatlarning ta'minlanganligi uchun yetarli bo'lishi kerak. Ko'p hollarda loyihani ishlab chiquvchilar investorlar va kreditorlarga uning jozibadorligini ta'minlash maqsadida loyihaning qiymatini pasaytirishga harakat qiladilar. Shu munosabat bilan moliyaviy ekspertning vazifasi loyiha yoki kompaniyaning kapitalga bo'lgan haqiqiy ehtiyojini aniqlashdan iborat. Shuning uchun ham moliyaviy tahlilda investitsion quyilmalarni iqtisodiy baholashning ko'p sonli metodlari ishlab chiqilganki, ularning har biri, o'z navbatida, afzalliklarga va kamchiliklarga ham ega. Bu ko'rsatkichlar tizimi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- NVP – kapital quyilmalarning sof keltirilgan qiymati;
- IRR – ichki foyda normasi;
- qoplanish muddati.

Kapital qo'yilmalarning sof keltirilgan qiymati (NVP) klassik variantda (ko'plab modifikatsiyalar mavjud bo'lganda) diskontlashtirilgan sof pul xarajatlari va tushumlarning yig'indisi sifatida hisoblanadi. Ijobiy NVP investitsion loyihadan qaytim diskontlashtirishning ma'lum bir stavkasidan yuqori ekanligini ko'rsatadi. NVPning kamchiligi diskontlashtirish stavkasini hisoblashning shartliligi bilan belgilanadi. Investorga boshqa loyihadan ko'ra shu loyihaga mablag'larni (pulni) qo'yishi foydali hisoblanadi. Bunda NVPning o'lchami diskontlashtirish stavkasining uncha katta bo'lmagan o'zgarishiga ta'sirchan bo'ladi. NVPning hisoblanishi ma'lum darajada ishlab chiqarishni innovatsion yangilash investitsion loyihasi mumkinligini baholashda mo'ljal bo'lib xizmat qiladi.

Ichki foyda normasi (IRR) loyiha NVPsi nol'ga teng bo'lgandagi diskontlashtirish stavkasidan iborat. Har ikkala ko'rsatkich ham bir necha ko'p yildan so'ng katta daromad keltiruvchi ishlab chiqarish innovatsion loyihasi uchun bir xil ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Investor va kreditor uchun kutila-yotgan daromadlarning muddatlar bo'yicha taqsimlanishi muhim va shuning uchun ham agar daromadlar riskining vaqt bo'yicha uzoqlashishiga muvofiq ravishda tez o'sishi inobatga olinadigan bo'lsa, bu omil yanada muhim hisoblanadi.

Qoplanish muddati ko'rsatkichi ishlab chiqarishni yangilash innovatsion loyihasidan olingan daromadlar birlamchi kapital

qo'yilmalardan oshgandagi yillar soniga qarab aniqlanadi. Hisoblashning ma'lum soddaligiga qaramasdan, bu ko'rsatkich investitsion loyihaning riskliligini puxta baholaydi hamda NVP va IRR bilan birgalikda kapital qo'yilmalarning optimal maqsadga muvofiqligini baholashga imkon beradi.

Joriy va istiqboldagi tahlil ishlab chiqarishni yangilash innovatsion loyihalarini amalga oshirishning boshqa yo'nalishlari va parametrlariga nisbatan o'tkazilishi mumkin. Bunda asosiy e'tibor yuqori rentabellilik va kuchsiz bashoratlash xos bo'lgan quyidagi omillarga, ya'ni risklar, valyuta kurslari, kreditlar bo'yicha suzuvchan stavka, tayyor mahsulot va xom-ashyoning bahosi kabilarga qaratiladi. Bu omillarning har biri uchun bo'lishi mumkin bo'lgan tebranishlarning intervali aniqlanadi va asosiy parametrlarning o'zgarishi mumkin bo'lgan imkoniyatlari baholanadi. Undan so'ng investitsion loyihaning barcha risklarini hisobga olgan holda uning yetarli darajada foydaliligi saqlanib qolgandagi kritik parametrlarning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan chegaralariga baho beriladi.

Ishlab chiqarishni yangilash dasturlari va innovatsion loyihalarning investitsion samaradorligi kapital quyilmalar to'g'risida qaror qabul qilingan paytda mavjud bo'lmagan omillarga ham bog'liq. Iqtisodiyotning har bir tarmog'ida ana shunday omillar to'plami mavjud.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tarkibiy jihatdan qayta qurish deganda nimalar tushuniladi va u nimalarni taqozo etadi?
- Ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan qayta qurish nimalar bilan uzviy bog'liq?
- Iqtisodiyotning ijtimoiy yo'naltirilganligiga javob beruvchi ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish uchun, eng avvalo nimalarni amalga oshirmoq lozim?
- Xo'jalik yurituvchi suyu'ektning innovatsion-investitsion strategiyasi deganda nimalar tushuniladi?
- Qattiq pul va moliya-kredit siyosatining hayotga tadbiq etilishi sifat jihatidan iqtisodiy o'sishga o'tishning, faol tuzilmaviy qayta

qurishning va ishlab chiqarish taraqqiyotining investitsion jihatdan ta'minlashning mustahkam yo'nalishi bo'la oladimi?

• XYuSlarning innovatsion strategiyasi uchun ular investitsion faoliyatini rag'batlantirish qanday ahamiyatga ega?

• Takror ishlab chiqarish barcha sikli va investitsion sohasining dinamikasini qamrab oluvchi asosiy prinsiplar nimalardan iborat?

• Xorijiy bank bilan kredit bitimini tuzishda, eng avvalo, nimalarga e'tibor bermoq lozim?

• Hukumat kafolati ostida jalb qilinadigan xorijiy kreditlar hisobidan moliyalashtirish uchun innovatsion loyihalarni tanlashda asosiy mezonlarning qanday tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq?

• Loyihani ishlab chiqarish jarayoni g'oyaning paydo bo'lgan vaqtidan XYuS ishga tushirilgunga va quvvatlar o'zlashtirilgunga qadar qanday bosqichlardan iborat bo'ladi?

• Loyihalarni moliyalashtirishning qanday asosiy manbalari mavjud?

• Investitsiyalarni moliyalashtirishning qanday shakllari mavjud?

• Investitsion qo'yilmalarni iqtisodiy baholashning qanday metodlari mavjud?

• Investitsion qo'yilmalarni iqtisodiy baholashning ko'rsatkichlar tizimi o'z ichiga nimalarni oladi?

• Kapital qo'ilmalarning sof keltirilgan qiymati nimadan iborat?

• Ichki foyda normasi qanday aniqlanadi?

• Qoplanish muddati nimalardan tashkil topadi?

14-BOB.
XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLARNING MOLIYAVIY BARQARORLIGI: BAHOLASH KO'RSATKICHLARI, OSHIRISH YO'LLARI

14.1. Moliyaviy barqarorlik va uni ta'minlash omillari

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy barqarorligi quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- tashqi qarziy manbalardan moliyaviy mustaqillik;
- moliyaviy resurslardan erkin va samarali foydalanish borasida XYuSning qobiliyati;
- xo'jalik faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan o'z mablag'lari summalarining XYuSda barqaror mavjudligi.

Moliyaviy barqarorlik mazmunining asosida XYuS moliyaviy resurslarini samarali shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish yotadi. Moliyaviy barqarorlikning tahlili tahlil davri mobaynida XYuS o'zining moliyaviy resurslarini quyidagi vazifalarni yechish uchun qanchalik to'g'ri boshqarganligini aniqlashga imkon beradi:

- talab mahsulotiga ega bo'lgan ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash;
- mahsulot realizatsiya qilinishining uzluksizligini yo'lga qo'yish;
- innovatsion asosda ishlab chiqarish bazasini kengaytirish va yangilash.

Bu vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun XYuSning faoliyati to'g'risida to'liq va ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lmoq lozim. Bunda moliyaviy resurslar holatining bozor talablariga muvofiq kelishi va XYuS taraqqiyotining ehtiyojlariga javob berishi muhim hisoblanadi.

XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga xilma-xil bo'lgan juda ko'plab omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ular, odatda, quyidagi belgilariga ko'ra klassifikatsiya qilinadi:

- vujudga kelish joyiga qarab;
- natijasining muhimligiga ko'ra;

• tarkibiy tuzilmasi bo'yicha;
• harakat etish davriga muvofiq.

Vujudga kelish joyiga qarab XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar quyidagi ikki guruhga bo'linadi:

• ichki;
• tashqi.

Natijasining muhimligiga ko'ra moliyaviy barqarorlikka o'z ta'sirini ko'rsatuvchi omillar quyidagi ikki guruhdan tashkil topadi:

• asosiy omillar;
• ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan omillar.

Tarkibiy tuzilmasi bo'yicha XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar quyidagi ikki guruhda tarkib topadi:

• oddiy;
• murakkab.

Harakat etish davriga muvofiq moliyaviy barqarorlikka o'z ta'sirini ko'rsatuvchi omillarni quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin:

• doimiy;
• vaqtinchalik.

Yuqoridagilar orasida eng muhimi omillarning tashqi va ichki guruhi hisoblanib, u omillarning namoyon bo'lishiga, miqdoriy va sifat mazmuniga u yoki bu darajada XYuSning bevosita ta'sir ko'rsatish imkoniyatini aniq aniqlab beradi.

XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga o'z ta'sirini ko'rsatuvchi asosiy ichki omillarga quyidagilar kiradi:

• moliyaviy resurslarning tarkibi va tarkibiy tuzilmasi, ularni boshqarishning taktikasi va strategiyasi;
• XYuS mol-mulkining tarkibi va tarkibiy tuzilmasi;
• ishlab chiqarish chiqimlarining tarkibi va tarkibiy tuzilmasi, ularni qisqartirish imkoniyatlari;
• ishlab chiqariladigan mahsulotning to'lovga layoqatli bozor talabiga muvofiqligi;
• XYuSning qaysi tarmoqqa mansubligi va boshqalar.

Bu omillarning ta'sirini baholash menejerlarning kasbiy

mahoratiga, ularning kompetentligiga, ichki va tashqi muhitdagi o'zgarishlar va o'zaro bog'liqlikni hisobga olish qobiliyatiga ko'p jihatdan bog'liq.

Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi tashqi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- xo'jalik yuritishning iqtisodiy sharoitlari ta'siri;
- davlatning soliq va kredit siyosati;
- iste'molchilarning to'lovga layoqatli talabi va daromadlarining darajasi;
- jamiyatda texnika taraqqiyoti, texnika va texnologiyalarning umumiy darajasi;
- tashqi iqtisodiy aloqalarning darajasi;
- XYuS faoliyati ustidan nazorat bo'yicha qonunchilik aktlari;
- va boshqalar.

XYuSning moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga bog'liq ravishda u quyidagilarga bo'linishi mumkin:

- ichki barqarorlik;
- tashqi barqarorlik;
- umumiy barqarorlik.

Ichki barqarorlik XYuSning shunday moliyaviy holatidirki, unda faoliyat ko'rsatishning barqaror yuqori natijasi, eng birinchi navbatda, ichki omillarning faollashtirilishi hisobidan ta'minlanadi.

O'z navbatida, tashqi barqarorlik XYuSning shunday moliyaviy holatidirki, u doirasida XYuS faoliyat ko'rsatadigan iqtisodiy muhitning barqarorligi bilan belgilanadi. Bunday barqarorlikka butun mamlakat miqyosida rivojlanayotgan iqtisodiyot sharoitida erishiladi.

Va nihoyat, umumiy barqarorlik XYuSning shunday moliyaviy holatidirki, unda ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'sirchanligini faollashtirish hisobidan mablag'lar tushumining ular xarajat qilinishidan ortiqchaligi ta'minlanadi.

XYuSlar moliyaviy holatining barqarorligini moliyalashtirishda ehtiyojlarni qondirishning manbalari sifatida o'z va qarziy mablag'larning nisbati asosida qaraladigan (hisoblanadigan) nisbiy va absolyut ko'rsatkichlar tizimi bilan baholanadi. yetarli bo'lmagan moliyaviy barqarorlik XYuSni to'lovga qobilliyaysiz va ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun unda mablag'larning mavjud

bo'lmasligiga olib kelishi mumkin. Aksincha, ortiqcha moliyaviy barqarorlik esa, taraqqiyotga to'sqinlik qilishga, ortiqcha zahiralar tufayli xarajatlarning og'irlashuviga sabab bo'ladi.

Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishning vazifalari quyidagilardan iborat:

- o'z aylanma mablag'larining summalarini aniqlash va ularning dinamikasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish;
- zahiralar, xarajatlar va barcha aylanma aktivlarni shakllantirish qismi bo'yicha moliyaviy barqarorlikni baholash;
- moliyaviy barqarorlikning tipini aniqlash.

O'z aylanma mablag'lari, zahiralar va xarajatlarni shakllantirishning boshqa manbalari ko'rsatkichlarining nisbatiga va zahiralarning o'lchamiga bog'liq ravishda XYuSlar moliyaviy barqarorligining quyidagi tiplarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- absolyut moliyaviy barqarorlik;
- sog'lom (normal) moliyaviy barqarorlik;
- nobarqaror moliyaviy ahvol;
- krizisli moliyaviy holat.

Absolyut moliyaviy barqarorlikning asosiy sharti noto'lovlar va ularning kelib chiqish sabablari mavjud emasligidir.

Sog'lom (normal) moliyaviy barqarorlik ichki va tashqi moliyaviy intizomning buzilmasligini taqoza etadi.

Nobarqaror moliyaviy ahvol moliyaviy intizomning buzilishi (mehnat haqini to'lashdagi kechikishlar, vaqtincha bo'sh turgan o'z mablag'lari, rezerv fondlari va boshqa fondlardan foydalanish), hisob-kitob schyotiga pul mablag'larining uzilishlar bilan tushishi, rentabellikning barqarorl emasligi, moliyaviy rejaning, jumladan, foyda bo'yicha rejaning bajarilmasligi va h.k.lar bilan xarakterlanadi.

Krizisli moliyaviy holat quyidagi bir necha darajalarga ega:

- birinchi daraja (I): muddati o'tkazib yuborilgan bank ssudalarining mavjudligi;
- ikkinchi daraja (P): I + tovarlar bo'yicha mol yetkazib beruvchilarga muddati o'tkazib yuborilgan qarzdorlikning mavjudligi;
- uchinchi daraja (Sh): P + byudjetga nisbatan boqimandalarning mavjudligi.

Krizisli moliyaviy holatda zahiralar va xarajatlar ularni

shakllantirish manbalari bilan ta'minlanmaydi va bu narsa XYuS va bankrotlik ostonasidagi chuqur krizis to'g'risida xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Bunday vaziyatda pul mablag'lari, qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar va debitorlik qarzlari uning kreditorlik qarzlarini va muddati o'tkazilgan ssudalarni qoplamaydi.

XYuSning moliyaviy holati kopleks tushuncha bo'lib, uning xo'jalik va tijoriy faoliyati jarayonida vujudga keladigan moliyaviy munosabatlar barcha elementlarining o'zaro ta'sirchanligini aks ettiradi. XYuSning moliyaviy holati mablag'larni joylashtirish va ulardan foydalanish hamda ularni shakllantirish manbalari bilan xarakterlanadi. Moliyaviy holatni aniqlash uchun quyidagilarni o'z ichiga oluvchi moliyaviy tahlil o'tkaziladi:

- moliyaviy holatning ekspres-tahlili (aktivlar va passivlar tarkibiy tuzilmasining, mol-mulk, zahiralar va xarajatlar holatining tahlili);
- moliyaviy barqarorlik tahlili;
- XYuS balansi likvidligining tahlili;
- faoliyatning moliyaviy natijalari tahlili;
- rentabellik va ishbilarmonlik faolligi tahlili.

XYuSning moliyaviy holati, shuningdek, moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonlarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar majmui bilan ham xarakterlanadi. Moliyaviy–xo'jalik faoliyatining natijalari faqat XYuS ishchi va xizmatchilarining diqqat-e'tiborida bo'libgina qolmasdan, xuddi shu narsa xo'jalik faoliyati bo'yicha uning hamkorlari, davlat, moliya, soliq organlari va boshqalarning ham diqqat markazida bo'ladi. Bularning barchasi XYuS moliyaviy holati tahlilini amalga oshirishning muhimligi va uning iqtisodiy jarayonlardagi ahamiyatini oshiradi.

Moliyaviy tahlilning maqsadi quyidagilardan iborat:

- moliyaviy holat ko'rsatkichlarining o'zgarishini aniqlash;
- barqarorlikka ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlab olish;
- moliyaviy holatning sifat va miqdoriy o'zgarishlarini baholash;
- ma'lum bir sana uchun XYuS moliyaviy ahvolini baholash;
- moliyaviy holat o'zgarishining asosiy yo'nalishlarini aniqlash;
- va boshqalar.

Moliyaviy holat tahlilida XYuS tomonidan realizatsiya qilingan mahsulotning rentabelligi, uning ishlovchi kapitali, moliyaviy barqarorligi, balansining likvidligi, to'lov qobiliyati va kreditga layoqatligi aniqlanadi va ularga baho beriladi.

XYuSning sog'lom (normal) moliyaviy barqarorligi xususida quyidagi parametrlarni birgalikda olib qarab gapirish mumkin:

- to'lov qobiliyati (o'z majburiyatlari bo'yicha XYuSning barqaror hisob-kitoblarni amalga oshirish imkoniyati);
- balansning likvidligi (majburiyatlarni likvid aktivlar bilan qoplash darajasi);
- kreditga layoqatlilik (kreditlarni qaytarish qobiliyati);
- rentabellik (foydalilik).

Yuqorida keltirilganlarning har biri o'z tahlil metodikasiga ega.

14.2. Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari va ularni oshirish yo'llari

Moliyaviy barqarorlikning tahlili absolyut va nisbiy ko'rsatkichlar – moliyaviy koeffitsientlar – yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Moliyaviy koeffitsientlarni hisoblash uchun informatsion baza sifatida buxgalteriya hisoboti xizmat qiladi. Bu koeffitsientlar balans tuzilgan sanada hisoblanadi va dinamik ko'rinishda qarab chiqilishi mumkin.

Eng umumiy ko'rinishda XYuSning moliyaviy barqarorligini quyidagi ko'rsatkichlar xarakterlaydi:

- avtonomlik koeffitsienti;
- qarziy kapitalning konsentratsiyalashuvi koeffitsienti;
- qarziy va o'z mablag'larining nisbati koeffitsienti.

Avtonomlik koeffitsienti XYuSning barcha mulkiga qo'yilgan o'z mablag'larining barcha mablag'larning umumiy summasidagi hissasini ko'rsatadi. Uni quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$K_a = O'_k : B_b$$

Bu yerda: K_a – avtonomlik koeffitsienti;
O'_k – o'z kapitali («Kapital va rezervlar» deb nomlanuvchi balans Sh bo'limining jam
B_b – balans valyutasi (o'z va qarziy kapital yig'indisi, ya'ni moliyalashtirishning umumiy summasi).

XYuSning moliyaviy ahvoli avtonomlik koeffitsientining darajasi 0,5dan kichik bo'lmagan holda barqaror deb hisoblanadi. Bu XYuSning yarim mulki uning o'z mablag'lari hisobidan shakllanganligini anglatadi. Avtonomlik koeffitsientining o'sishi moliyaviy barqarorlikning oshganligidan dalolat beradi.

Qarziy kapitalning konsentratsiyalashuvi koeffisienti qarzning kapital umumiy summasidagi salmog'ini aniqlab beradi va uni formula yordamida quyidagicha ifodalash mumkin:

$$K_{qk} = Q_k : B_b$$

Bu yerda: K_{qk} – qarziy kapitalning konsentratsiyalashuvi koeffitsienti;
Q_k – qarziy kapital (balans passivining 4- va 5-bo'limlari yig'indisi;
B_b – balans valyutasi (o'z va qarziy kapital yig'indisi, ya'ni moliyalashtirishning umumiy summasi).

Qarzning salmog'i qancha katta bo'lsa, XYuSning moliyalashtirish tashqi manbalariga bog'liqligi, bundan kelib chiquvchi oqibatlar bilan birgalikda, shuncha yuqori bo'ladi. Yuqoridagi har ikkala koeffitsientlar bir-biri bilar uzviy bog'langan. Ularning bog'liqligi quyidagi ko'rinishga ega:

$$K_a + K_{qk} = 1$$

Qarziy va o‘z mablag‘larining nisbati koeffitsienti XYuS majburiyatlarining o‘z mablag‘lariga nisbati bilan aniqlanadi:

$$K_{qu} = M_{qk} : O‘_{k}$$

Bu yerda: K_{qu} – qarziy va o‘z mablag‘larining nisbati koeffitsienti;
M_{qk} – majburiyatlar (qarziy kapital);
$O‘_{k}$ – o‘z kapitali (o‘z mablag‘lari).

Qarziy va o‘z mablag‘larining nisbati koeffitsienti o‘z mablag‘lari aktivlariga joylashtirilgan (qo‘yilgan) har bir so‘mga XYuS tomonidan qancha qarziy mablag‘lar jalb qilinganligini ko‘rsatadi. Hisobot davri davomida bu koeffitsient darajasining ortishi XYuS jalb qilinayotgan qarziy mablag‘larga bog‘liqligining kuchayganligidan va moliyaviy barqarorligining pasayganligidan darak beradi. Bu koeffitsient avtonomlik koeffitsienti bilan bog‘langan va bu bog‘lanish quyidagi ko‘rinishga ega:

$$K_{qu} = 1 / K_{a} - 1$$

Shunday qilib, uning darajasi birga teng yoki undan kichik bo‘lishi kerak.

Yuqoridagi umumiy koeffitsientlardan tashqari XYuS joriy faoliyatining moliyalashtirish o‘z manbalari – o‘z aylanma mablag‘lari – bilan ta’minlanganligi ham baholanadi. Bu narsa XYuS moliyaviy barqarorligining quyidagi nisbiy ko‘rsatkichlarini hisoblashga asoslangan:

- zahiralar va xarajatlarning o‘z kapitali bilan ta’minlanganlik koeffitsienti;
- moliyaviy mustaqillik koeffitsienti;
- o‘z kapitalining manyovrlilik koeffitsienti.

Zahiralar va xarajatlarning o‘z kapitali bilan ta’minlanganlik koeffitsienti o‘z aylanma mablag‘lari summasining moddiy zahiralar va xarajatlar qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi va uni formula orqali quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

$$K_{tzx} = O'_{am} : Q_{tx}$$

Bu yerda: K_{tzx} – zahiralar va xarajatlarning o'z kapitali bilan ta'minlanganlik koeffitsienti;
O'_{am} – o'z aylanma mablag'lari;
Q_{tx} – moddiy zahiralar va xarajatlar qiymati.

Bu koeffitsientning darajasi moddiy zahiralar va xarajatlarning o'z manbalari bilan qanday qoplanganligini va qarziy mablag'larni jalb qilishga muhtoj emasligini ko'rsatadi. Uning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan minimal darajasi 0,6–0,8ga tengdir.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti o'z aylanma mablag'larining joriy aylanma aktivlar summasiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$K_{mm} = O'_{am} : J_{aa}$$

Bu yerda: K_{mm} – moliyaviy mustaqillik koeffitsienti;
O'_{am} – o'z aylanma mablag'lari;
J_{aa} – joriy aylanma aktivlar.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti XYuSga tegishli bo'lgan aylanma mablag'larning qancha qismi o'z kapitali hisobidan shakllantirilganligini ko'rsatadi. Agar uning darajasi 1ga teng yoki undan katta bo'lsa, u holda bu absolyut moliyaviy barqarorlikni anglatadi. Koeffitsientning darajasi 1dan qancha past bo'lsa, XYuS moliyaviy holati shuncha nobarqarordir. Bu koeffitsientning kritik darajasi 0,1ga teng.

O'z kapitalining manyovrlilik koeffitsienti XYuS o'z aylanma mablag'larining o'z kapitali summasiga nisbati orqali ifodalanadi:

$$K_m = O'_{am} : O'_k$$

Bu yerda: K_m – o'z kapitalining manyovrlilik koeffitsienti;
O'_{am} – o'z aylanma mablag'lari;
O'_k – o'z kapitali.

Bu koeffitsient o‘z kapitalining qancha qismi joriy faoliyatni moliyalashtirishda foydalanilayotganligi va qancha qismi kapitallashtirilganligini ko‘rsatadi. Uning 0,5ga teng bo‘lgan darajasi optimal hisoblanadi

Zarur bo‘lgan hollarda XYuSning moliyaviy barqarorligini xarakterlaydigan boshqa ko‘rsatkichlardan ham foydalanish mumkin.

XYuS moliyaviy barqarorligini oshirishning omillari quyidagilardan iborat:

• asosiy va aylanma mablag‘larning mazmunini optimallashtirish: innovatsion texnologiyalar sotib olishni ko‘paytirish, tugallanmagan ishlab chiqarishni qisqartirish, mahsulot tannarxini pasaytirish;

• XYuS pul–hisob-kitob o‘zaro aloqalarining samaradorligini oshirish;

• oqilona baho siyosati va foydani taqsimlashni optimallashtirish;

• muvaffaqiyatli moliyaviy strategiyani amalga oshirishni, XYuSning sog‘lom (normal) ishini ta’minlovchi moliyaviy resurslarni shakllantirishning mumkin bo‘lgan variantlarini asoslash.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

• XYuSlarning moliyaviy barqarorligi nimalar bilan xarakterlanadi?

• Moliyaviy barqarorlik mazmunining asosida nimalar yotadi?

• Moliyaviy barqarorlikning tahlili tahlil davri mobaynida XYuS o‘zining moliyaviy resurslarini qanday vazifalarni yechish uchun qanchalik to‘g‘ri boshqarganligini aniqlashga imkon beradi?

• XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga qanday omillar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi va ular qanday belgilariga ko‘ra klassifikatsiya qilinadi?

• Vujudga kelish joyiga qarab XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar qanday guruhlarga bo‘linadi?

• Natijasining muhimligiga ko‘ra moliyaviy barqarorlikka o‘z ta’sirini ko‘rsatuvchi omillar qanday guruhlardan tashkil topadi?

• Tarkibiy tuzilmasi bo‘yicha XYuSlarning moliyaviy barqaror-

ligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qanday ikki guruhdagi omillardan tarkib topadi?

• Harakat etish davriga muvofiq moliyaviy barqarorlikka o'z ta'sirini ko'rsatuvchi omillarni qanday guruhlarga ajratish mumkin?

• XYuSlarning moliyaviy barqarorligiga o'z ta'sirini ko'rsatuvchi asosiy ichki omillarga nimalar kiradi?

• Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi tashqi omillarga nimalarni kiritish mumkin?

• XYuSning moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga bog'liq ravishda barqarorlik nimalarga bo'linishi mumkin?

• Ichki, tashqi va umumiy barqarorlik deyilganda nimalar tushuniladi?

• Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishning vazifalari nimalardan iborat?

• O'z aylanma mablag'lari, zahiralar va xarajatlarni shakllantirishning boshqa manbalari ko'rsatkichlarining nisbatiga va zahiralarning o'lchamiga bog'liq ravishda XYuSlar moliyaviy barqarorligining qanday tiplarini ajratib ko'rsatish mumkin?

• Absolyut moliyaviy barqarorlik, sog'lom (normal) moliyaviy barqarorlik, nobarqaror moliyaviy ahvol va krizisli moliyaviy holat deyilganda nimalar tushuniladi?

• Moliyaviy holatni aniqlash uchun nimalarni o'z ichiga oluvchi moliyaviy tahlil o'tkaziladi?

• Moliyaviy tahlilning maqsadi nimalardan iborat?

• XYuSning sog'lom (normal) moliyaviy barqarorligi xususida qanday parametrlarni birgalikda olib qarab gapirish mumkin?

• Moliyaviy barqarorlikning tahlili nimalar yordamida amalga oshirilishi mumkin?

• Eng umumiy ko'rinishda XYuSning moliyaviy barqarorligini qanday ko'rsatkichlar xarakterlaydi?

• Avtonomlik koeffitsienti, qarziy kapitalning konsentratsiyalashuvi koeffitsienti, qarziy va o'z mablag'larining nisbati koeffitsientlari qanday hisoblanadi?

• XYuS joriy faoliyatining moliyalashtirish o'z manbalari – o'z aylanma mablag'lari – bilan ta'minlanganligi qanday koeffitsientlar yordamida baholanadi?

• Zahiralar va xarajatlarning o'z kapitali bilan ta'minlanganlik koeffitsienti, moliyaviy mustaqillik koeffitsienti, o'z kapitalining manyovrlilik koeffitsientlari qanday hisoblanadi va ular nimalarni anglatadi?

• XYuS moliyaviy barqarorligini oshirishning omillari nimalardan iborat?

15-BOB.
DAVLAT BYUDJETI

15.1. Davlat byudjetining mohiyati, funksiyalari va ahamiyati

Davlat byudjeti kishilik jamiyati taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida paydo bo'lgan. Uning vujudga kelishi, eng avvalo, siyosiy tashkilot sifatida davlatning vujudga kelishi bilan bevosita bog'liqdir. Har bir davr ijtimoiy tuzumiga tegishli bo'lgan ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy belgilari davlat faoliyati va byudjetning taqsimlash mexanizmi sifatidagi mazmunini belgilab beradi.

Hozirgi sharoitda davlat byudjeti ijtimoiy (ishlab chiqarish) munosabatlarning bir qismini ifoda etib, davlatning ixtiyoriga mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot milliy daromadning nisbatan kattagina qismini to'plash va uni jamiyat taraqqiyotining turli sohalarini (iqtisodiyot, maorif, sog'liqni saqlash, fan, madaniyat, ijtimoiy ta'minot, boshqaruv, mudofaa va boshqalar) rivojlanishiga yo'naltirish imkonini beradigan muhim taqsimlash vositasidir.

Mohiyatiga ko'ra davlat byudjeti mamlakat moliya tizimining tarkibiy qismi bo'lib, shunga mos ravishda moliya tizimiga doir barcha belgi (xususiyat)larga ega va unga tegishli bo'lgan barcha funksiyalarni bajaradi. Bir vaqtning o'zida, davlat byudjeti faqat o'zi ga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlarga ham egadirki, ular o'z navbatida, davlat byudjetini moliya tizimining boshqa bo'linmalaridan ajratib turadi va unda markaziy o'rinni egallashga imkon beradi. Uning ana shunday xususiyatlaridan biri bevosita davlatga tegishli ekanligidir. Haqiqatdan ham har bir mamlakatda davlat barcha moliyaviy munosabatlarning tashkilotchisi bo'lsa-da, uning bu xislati, ya'ni mamlakatning moddiy va moliyaviy resurslarni asosiy taqsimlovchi sifatidagi roli faqat byudjetda katta kuch bilan namoyon bo'ladi.

Yagonalik (birlik) va yuqori darajada markazlashuv davlat byudjetining muhim xususiyatlaridandir. Turli ma'muriy-hududiy byudjetlar ko'pligiga qaramasdan, ularning barchasi quyi bo'g'inlar-

ning yuqori bo'linmalarga ketma-ket bo'ysunishiga rioya qilgan holda yagona davlat byudjetiga birlashadi. Bir vaqtning o'zida byudjet resurslarini shakllantirish va ulardan foydalanishda demokratizm ham ta'minlanadi. Chunki davlat hokimiyatining barcha organlari o'zlarining byudjet mablag'lariga ega va o'zlariga tegishli byudjet huquqlaridan foydalanadilar. Davlat byudjetiga xos ana shu xarakterli belgilar mablag'lar bilan manyovr qilish va nozik byudjet siyosatini amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi.

Moliya tizimining boshqa bo'linmalaridan farqli holda, davlat byudjetida, ikki tushunchaning terminologik qo'shilishi mavjud: 1) byudjet – iqtisodiy (moliyaviy) kategoriya sifatida; 2) byudjet mamlakatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida. Ayrim hollarda davlat byudjetining mohiyati faqat mamlakatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida talqin etiladi. Buni to'g'ri deb e'tirof etib bo'lmaydi. Chunki iqtisodiyotga tegishli bo'lgan har qanday reja u yoki bu iqtisodiy kategoriyaning namoyon bo'lish shakllaridan boshqa narsa emas. Shunga muvofiq ravishda, davlatning asosiy moliyaviy rejasi davlat byudjeti (umumdavlat moliyasi) kategoriyasining namoyon bo'lish shaklidir. Ya'ni byudjet davlatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida iqtisodiy kategoriya va byudjetga xos bo'lgan xususiyatlar majmuining namoyon bo'lishidir. Iqtisodiy kategoriya va mamlakatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida ularning «davlat byudjeti» deb bir xil nomlanishi predmetning mohiyatini o'zgartirmaydi va davlat byudjetini iqtisodiy (moliyaviy) kategoriyalar tarkibidan chiqarishga asos bo'la olmaydi. Bundan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, davlat byudjeti deyilganda, eng avvalo, ikki tushunchaning qo'shilishini tushunmoq kerak: 1) davlat miqyosida yalpi ichki (milliy) mahsulotni taqsimlash natijasida vujudga keladigan iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlar (iqtisodiy kategoriya); 2) shu kategoriyaning namoyon bo'lish shakli sifatida davlatning asosiy moliyaviy rejasi.

Yalpi ichki (milliy) mahsulotni taqsimlashning moliyaviy instrumenti (vositasi) sifatida davlat byudjeti boshqa xususiyatlarga ham ega. Agar moliya yordamida taqsimlash qiymatning shakllari o'zgargan sharoitda va ko'plab oldi-sotdilar natijasida amalga oshirilsa, yalpi ichki (milliy) mahsulotning davlat byudjeti orqali taqsimlanishi ma'lum darajada, almashuvdan ajralgan holda sodir

bo'ladi. Qiymatning davlat byudjeti orqali harakatlanishi moddiy mahsulotning harakatidan to'liq uziladi va sof qiymat xarakterini kasb etadi. Faqat davlat byudjetidan tashqarida, byudjet resurslari sarflanayotganda taqsimlash va almashuv operatsiyalarining qayta qo'shilib ketishi sodir bo'ladi.

Moliya tizimining boshqa barcha bo'linmalari va iqtisodiy (moliyaviy) kategoriyalar (baho, ish haqi, kredit va boshqalar) bilan chambarchas bog'liqligi ham davlat byudjetiga xos xususiyatdir.

Davlat byudjetining mohiyatini ochib berishda u orqali amalga oshiriladigan taqsimlash jarayonlarining mazmunini ko'rib chiqish alohida ahamiyat kasb etadi.

Yalpi ichki (milliy) mahsulotni davlat byudjeti orqali taqsimlash bir vaqtning o'zida, o'zaro bog'langan va ma'lum darajada mustaqil bo'lgan uch bosqichga egadir:

1)umumdavlat pul fondini shakllantirish (byudjet daromadlari);

2)hududiy va ma'lum maqsadlarga mo'ljallangan ko'p sonli byudjet fondlarini yaratish;

3)byudjet fondidan foydalanish (byudjet xarajatlari).

Davlat byudjeti orqali yalpi ichki (milliy) mahsulotni taqsimlashning bu bosqichlari bir vaqtning o'zida va uzluksiz sodir bo'lsada, bu ularning nisbatan alohidaligini ham inkor etmaydi. Bu bosqichlarni bo'lish va ularni alohida-alohida ko'rib chiqish orqali byudjetli taqsimlashning xarakteri, shakli va metodlari to'g'risida osonroq va aniqroq tasavvur hosil qilish mumkin.

Birinchi bosqichda yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli pul mablag'larining bir qismi davlatning qo'lida to'planishi, jamlash, olish sodir bo'ladi. Ana shu asosda mablag'larni oluvchi sifatida davlat bilan mablag'larni to'lovchilar o'rtasida moliyaviy (byudjet) munosabatlar vujudga keladi. Bu munosabatlar, asosan, majburiylik (imperativlik) xarakteriga egadir. Bu bosqichdagi taqsimlash jarayonlarining xarakterli xususiyati shundaki, byudjetga tushuvchi mablag'lar ajratib olingan bo'lib, ular qat'iy chegaralanmagan. Ularning barchasi hozircha yagona maqsadga – umumdavlat ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan. Davlat pul fondining alohidaligiga aniq maqsadlarga mo'ljallangan fondlarni kristallizatsiya qilish boshlanganda barham beriladi.

Byudjet fondini shakllantirishda ikki xil tushunchadan foydalaniladi:

1) byudjetga to'lovlar (soliqlar, ajratmalar, bojlar va boshqalar);

2) davlat byudjetining daromadlari.

Bu tushunchalar bir xil ma'noni anglatadi. Chunki ularning ikkalasi ham davlat va mablag' to'lovchilar o'rtasida vujudga keladigan bir xildagi taqsimlash munosabatlarini ifoda etadi. Bu yerda faqat ma'no jihatidan emas, balki miqdoriy jihatdan ham bir xillikka erishilgan. Zero, ularning har ikkalasi ham milliy daromadning yagona qismiga tegishlidir. Biroq bu tushunchalarning ikkiyoqlamalik xarakterga egaligini ham unutmaslik lozim.

Davlat byudjetiga to'lovlar (soliqlar, ajratmalar, bojlar va boshqalar), eng avvalo, to'lovchilarning xarajatlaridan iborat bo'lib, ularning daromadlaridan chegirilsada, bir vaqtning o'zida ular davlat byudjetida davlatning daromadlari sifatida gavdalanadi. Ana shundan taqsimlash munosabatlariga kirishgan ishtirokchilar (tomonlar) o'rtasidagi manfaatlarda ba'zi bir farqli jihatlar vujudga keladi. Davlat byudjetning daromadlarini oshirishdan manfaatdor bo'lsa, bu narsa u yoki bu darajada to'lovchilarning (yuridik va jismoniy shaxslarning) manfaatdorligini (qiziquvchanligini) pasaytiradi.

Shunday qilib, «byudjetga to'lovlar» va «davlat byudjetining daromadlari» tushunchalari yuqorida ko'rsatilgan umumiylikka ega bo'lsalar-da, bir vaqtning o'zida, ular o'rtasida ob'ektiv farqlar ham mavjud. Byudjetga to'lovlar xo'jalik yurituvchi sub'ektlar yoki to'lovchilar moliyasining tarkibiy elementlaridan hisoblanadi va boshqa taqsimlash munosabatlari bilan o'zaro organik bog'liqlikda ko'riladi; davlat byudjetida ular daromadlar shaklini oladi va byudjetning sub'ektlar (xo'jaliklar) bilan byudjet munosabatlari keng sohalarining boshqa elementlari bilan o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinadi. Bu holda, taqsimlanayotgan milliy daromadning yagona qismi ikki xil iqtisodiy mazmun kasb etadi va moliya tizimining turli bo'linmalarida turlicha ko'rinishga ega bo'ladi.

Davlat byudjetining daromadlari o'zining yaxlitligi (yagonaligi, birligi) bilan farqlanadi va ular yagona maqsadga – ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Undirish metodlari, to'lovchilarning tarkibi, to'lash muddatlari va hokazolarda katta

farqlanishlar bo'lishiga qaramasdan, ularning barchasi davlat pul fondini shakllantirish bo'yicha davlat va to'lovchilar o'rtasida vujudga kelgan taqsimlash munosabatlarini tashuvchilar (ifodalovchilar)dir. Bu o'z navbatida, mablag'larni to'lovchilar bilan davlat o'rtasidagi munosabatlarning barchasi orasidan moliyaviy (byudjet) kategoriyaning bir ko'rinishi sifatida alohida munosabatlarni ajratib olishga asos yaratib beradi. Agar moliya iqtisodiy kategoriya sifatida e'tirof etilgan bo'lsa, byudjet bu kategoriyaning tarkibiy qismi, ko'rinishlaridan biridir. O'z navbatida, byudjet o'ziga tegishli bo'lgan (byudjetli) kategoriyalarni vujudga keltiradi. Ular davlat byudjeti deb nomlangan kategoriyaga nisbatan ma'lum darajada bo'ysunuvchanlik xarakteriga ega bo'lib, uning tarkibiy qismlari sifatida maydonga chiqadi. Ana shunday byudjet kategoriyalaridan biri davlat byudjeti daromadlaridir.

Davlat byudjeti daromadlarining byudjet kategoriyalari ko'rinishlaridan biri sifatida ajratilishi ularning umumiy iqtisodiy asoslari va xarakterli belgilarini yaxshiroq tushunishga imkon yaratadi. Byudjet daromadlari davlatning sub'ektlar (xo'jaliklar va aholi) bilan o'zaro munosabatlarining aniq chegaralangan, aniqlangan qismini ifoda etadi. Bu munosabatlar xilma-xil bo'lishiga qaramasdan, ular umumiy belgilarga ega va umumlashtirilgan, abstrakt holda ishlab chiqarish (byudjet) munosabatlarining alohida elementi sifatida maydonga chiqadi. Byudjet daromadlari o'zlarining iqtisodiy tabiatiga ko'ra ob'ektiv bo'lib, ular davlatning sub'ektlar (xo'jaliklar va aholi) bilan barqaror aloqalarini ifodalaydi. Ularning ob'ektiv zarurligi davlatning o'ziga xos funksiyalarga ega bo'lgan mavjudligi bilan belgilanadi.

Keng ma'noda daromadlar moliya fanining emas, balki iqtisod ilmining kategoriyasi hisoblanadi. Ular taqsimlash ob'ekti (masalan, korxonaning yalpi yoki sof daromadi) yoki taqsimlash natijasi (masalan, aholining oxirgi daromadlari) bo'lishi mumkin. Davlat byudjeti daromadlarining farqlanuvchi belgisi shundan iboratki, ular taqsimlash natijasi (byudjetga to'lovlar) va yanada taqsimlash ob'ekti (byudjet ichidagi fondlarni shakllantirish va moliyalashtirish) sifatida maydonga chiqadi. Demak, davlat byudjetining daromadlari aniq ifodalangan byudjet kategoriyasi bo'lib, ularni shakllantirish va

ulardan foydalanish taqsimlashning byudjet mexanizmi orqali amalga oshiriladi.

Davlat byudjeti daromadlarining turli ko'rinishlarini (qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, daromad solig'i va boshqalar) byudjet kategoriyalarining navbatdagi ko'rinishlari sifatida talqin qilish uchun asoslar yetarli emas. Chunki mazmuniga ko'ra iqtisodiy kategoriyalar ob'ektiv bo'lib, ular iqtisodiy qonunlarning harakatini ifodalasa, ularning namoyon bo'lish shakli esa, ma'lum darajada, sub'ektiv bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham daromadlarning har bir ko'rinishiga tegishli bo'lgan xususiyatlar ob'ektiv harakatdagi iqtisodiy kategoriyaning – davlat byudjeti daromadlarining namoyon bo'lish, ifodalanish shaklidir. Bu xulosaning to'g'riligini ko'p yillik amaliyot ham tasdiqlaydi.

Davlat bor ekan, davlat byudjetiga to'lovlar ham mavjud bo'ladi. Lekin byudjetga to'lovlarning shakli ma'lum bir bosqichda jamiyatning oldiga qo'yilgan vazifalarga muvofiq ravishda o'zgarib boradi. Tarixiy taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida byudjetga to'lovlarning u yoki bu turi hal qiluvchi rol o'ynashi, vaqt o'tishi bilan esa ular o'z ahamiyatini yo'qotib, boshqa to'lovlar bilan almashtirilishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, davlat byudjeti daromadlari kategoriyasining namoyon bo'lish shakllarining o'zgarib borganligiga qaramasdan, bu kategoriyaning saqlanib qolganligini anglatadi. Demak, byudjetga to'lovlar ko'rinishining o'zgarishi, bir to'lovning boshqa biri bilan almashtirilishi iqtisodiy kategoriya mazmunining emas, balki shakllarining evolyusiyasidir. Biroq bundan moliyaviy va byudjet kategoriyalari qat'iyan ob'ektiv, ularning namoyon bo'lish shakllari esa sub'ektivdir, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Iqtisodiy qonunlarning harakati, iqtisodiyotning taraqqiyot darajasi, ishlab chiqarish munosabatlarining yetukligi va boshqa omillar, ma'lum darajada, davlat byudjeti daromadlarining shakllarini ham belgilab beradi. Bozor iqtisodiyoti (yoki unga o'tish) sharoitida eng asosiy vazifa iqtisodiy taraqqiyotga erishish, uning samaradorligini ta'minlash, raqobatbardoshligiga erishish hisoblansa, bu vazifalarning bajarilishiga byudjetga to'lovlarning shakllari ham o'zining sezilarli hissasini qo'shishi kerak. Ular byudjet daromadlarini miqdoriy jihatdan ta'minlabgina qolmasdan, balki ishlab

chiqarish samaradorligini oshirish va moliyaviy resurslarning oqilona va maqsadli taqsimlanishini rag'batlantirishi ham kerak. Shunday qilib, davlat tomonidan o'rnatilgan tartib natijasida vujudga kelgan byudjetga to'lovlarning turli shakllari davlatning qonunlarida, moliyaviy boshqaruv organlarining normativ hujjatlarida o'z ifodasini topgan ob'ektiv omillarga ma'lum darajada bog'liq bo'ladi.

Ikkinchi bosqichda, yuqorida qayd etilganidek, hududiy va ma'lum maqsadlarga mo'ljallangan ko'p sonli fondlarning shakllanishi yuz beradi, ya'ni umumdavlat pul fondini bo'lishning murakkab taqsimlanish jarayoni amalga oshiriladi. Tashqi tomondan u barcha ijtimoiy bo'linmalardan ajralgan ichki byudjet jarayonidek ko'rinadi. Haqiqatda esa bu taqsimlash ijtimoiy munosabatlarning barcha sohalarini qamrab oladi. Bu bosqichda jamiyatdagi barcha sub'ektlarning manfaatlari o'zaro to'qnash keladi. Mamlakatdagi har bir ma'muriy-hududiy birlik o'z byudjetiga ega bo'lganligi uchun bu bosqichda ana shu byudjetlarning (ya'ni hududlarga mo'ljallangan fondlarning) umumiy hajmini to'g'ri aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. U yoki bu byudjetning xarajatlari joylarda olingan daromadlarning hajmi bilan mos kelmasligi oqibatida ularni qo'shimcha mablag'lar bilan ta'minlash zaruriyati vujudga keladi, barcha quyi byudjetlarni balanslashtirish zarurati paydo bo'ladi. Shunday qilib, murakkab taqsimlash jarayoni sodir bo'ladiki, unda mamlakat ma'muriy-hududiy bo'linmalarining barchasi ishtirok etib, ularning ayrimlari o'z mablag'larini berishsa, boshqalari esa byudjet mexanizmi orqali bu mablag'larni oladi.

Sirtdan qaralganda, hududlararo byudjetli taqsimlash byudjetlarning yuqori va quyi bo'g'inlari o'rtasidagi munosabatlardek ko'rinadi. Chunki byudjetli tartibga solish yuqori byudjetlarning mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Biroq o'z daromadlari hisobidan quyi bo'g'inlarning byudjet munosabatlarini tartibga soluvchi har bir byudjet bo'linmasi amalda bu munosabatlarning tarkibiga yuqorida ko'rsatilgan balanslashtirish sodir bo'layotgan ko'plab ma'muriy-hududiy birliklarni kiritadi. Ular esa, o'z navbatida, byudjetli tartibga solishda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholidan tushgan mablag'larni sarflaydi. Demak, bu jarayonda ham turli sub'ektlar o'rtasida murakkab va ko'p tomonlama taqsimlash munosabatlari vujudga keladi.

Bir vaqtning o'zida, byudjet va uning barcha bo'linmalarida iqtisodiyot, ijtimoiy soha, ijtimoiy ta'minot, markazlashtirilgan investitsiyalar, hokimiyat va boshqaruv organlari, mudofaa va boshqalarning ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan maqsadli fondlar shakllantiriladi. Bunda, albatta, iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy sohaning bo'linmalari va hokazolar o'rtasida mablag'larni qayta taqsimlash sodir bo'ladi.

Byudjet fondlari o'zining miqdoriga ko'ra ko'p sonlidir. Ular davlat byudjetining barcha bo'g'inlarida va bo'linmalarida yaratiladi. Shu bilan birgalikda, tashkil etilgan har bir yirik byudjet fondlari nisbatan tor doiralarga mo'ljallangan boshqa fondlarga bo'linadi. Masalan, «Iqtisodiyot xarajatlari» fondi alohida tarmoqlar fondi, ular esa, o'z navbatida, yana bir necha fondlarga bo'linishi mumkin. Bularning hammasi davlat byudjetining asosi sifatida umumdavlat pul fondi turli maqsadlarga mo'ljallanganligi, ma'muriy hududlarga tegishliligi va o'zgaruvchanligi bilan xarakterlanadigan ko'p sonli fondlar konglomeratidan iboratdir, degan xulosa chiqarishga asos bo'la oladi. Bu fond ko'p sonli taqsimlash kanallari orqali bir tomondan, xarajat qilinib, ikkinchi tomondan esa, to'ldirilib boriladi.

Uchinchi bosqichda byudjet fondlari hududlar va maqsadga mo'ljallanganligi bo'yicha xarajat qilinadi, ya'ni ko'pchilik hollarda, bir mulkchilik shakli doirasida byudjet mablag'larini qaytarilmaslik tarzida berish sodir bo'ladi. Ularning haqiqatda sarflanishi esa byudjetli taqsimlash jarayonining oxirgi bosqichida byudjet mablag'larini olganlar tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat byudjetining xarajatlari, xuddi uning daromadlari singari, ikkiyoqlama xarakterga ega. Bir tomondan, bu davlatning xarajatlari, boshqa tomondan esa – sub'ektlarning ixtiyoriga tushadigan qaytarilmaydigan mablag'lar bo'lib, ularning daromadlariga aylanadi va ular tomonidan turli maqsadlarga mo'ljallangan tegishli fondlarni shakllantirishda foydalaniladi. Ana shu ikkiyoqlama xarakter davlat byudjeti xarajatlarining yakuniy emas, balki taqsimlash jarayonlarining oraliq bosqichi ekanligidan dalolat beradi. Bu yerda byudjet fondlarining egasi – davlat va pul mablag'larini oluvchilar – sub'ektlar o'rtasida yangi taqsimlash munosabatlari paydo bo'ladi. Bu bosqichda (birinchisidan farqli o'laroq) davlat va aholi o'rtasida

bevosita taqsimlash munosabatlari paydo bo'lmaydi. Chunki bu bosqichda iste'mol maqsadlari uchun ajratilgan barcha byudjet resurslari tegishli sub'ektlarning fondlarini (masalan, ijtimoiy soha xodimlarining ish haqi fondi, ijtimoiy iste'mol fondlari va boshqalar) shakllantirishga yo'naltiriladi.

Daromadlar singari, davlat byudjetining xarajatlari ham ob'ektiv iqtisodiy (byudjet) kategoriya(si)dir. U kategoriya sifatida byudjetli taqsimlash munosabatlarining ma'lum bir yakuniy qismini abstrakt holda umumlashtiradi. Ularning moddiylashuvi byudjetdan sub'ektlarga pul mablag'larining teskari oqimi bilan xarakterlanadi. Bu munosabatlarning asosida moliya tizimining barcha bo'linmalariga xos bo'lgan taqsimlash jarayoni – pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish yotadi. Lekin bu yerda jarayon teskari tartibda sodir bo'ladi: pul fondlarini shakllantirish ulardan foydalanishidan oldin sodir etilmasdan, byudjet mablag'laridan foydalanuvchilarda fondlarning shakllanishiga olib keladi.

Byudjet mablag'larini ish bilan sub'ektlar o'zlarining pul fondlarini tashkil qiladilar. Bu pul fondlari, o'z navbatida, ma'lum maqsadlarga mo'ljallangan kichik fondlarga bo'linadi. Shuning uchun ham davlat byudjetining xarajatlari tranzit xarakterga ega bo'lib, ularni tom ma'nodagi xarajatlar deb bo'lmaydi. Byudjet bu xarajatlarning o'lchamini limitlashtiradi (biroq to'liq darajada emas), xarajatlar esa sub'ektlarning o'zi tomonidan amalga oshiriladiki, bunda byudjetdan moliyalashtirish tartibida pul mablag'lari yo'naltiriladi va shu yerning o'zida taqsimlashning yangi bosqichi boshlanadi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, xarajatlar emas, balki amalda (haqiqatda) byudjet assignovaniyalari tushuniladigan davlat byudjetining xarajatlarini iqtisodiyot moliyasi bilan tenglashtirish maqsadga muvofiq emas. Masalan, maorifga qilinadigan byudjet xarajatlarini maorif moliyasi deb atash mumkin emas. Xuddi shuningdek, mudofaa xarajatlarini Qurolli Kuchlar moliyasi deb bo'lmaydi.

Byudjet kategoriyasi sifatida davlat byudjetining xarajatlari o'zining turli ko'rinishdagi shakllariga ega. Ularning shakllari quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

– smetali moliyalashtirish (bunda korxona yoki tashkilot o'z

daromadlariga ega bo'lmasdan davlat byudjetining mablag'lari hisobidan to'liq saqlanadi);

– davlatning korxona va tashkilotlariga mablag' berishi (bunda moliyalashtirish ob'ektlari sifatida faqat kapital qo'yilmalar, aylanma mablag'lar va operatsion xarajatlar maydonga chiqadi);

– dotatsiyalar (bunda byudjet rejali-zararga ishlaydigan korxonalarning zararlarini qoplaydi) va boshqalar.

Byudjet xarajatlari byudjet daromadlarining ayrim shakllariga o'xshash baholarni shakllantirish bilan bog'liq bo'lishi ham mumkin. Bunda byudjet xarajatlari tovarlarning bahosi uning haqiqiy qiymatidan past darajada o'rnatilib, sotilganda vujudga kelgan zararlarni qoplash manbai sifatida maydonga chiqadi.

«Davlat byudjetining xarajatlari» va «byudjetdan moliyalashtirish» tushunchalari bir-biriga yaqin, lekin aynan bir-biriga teng tushunchalar emas. Agar davlat byudjetining xarajatlari byudjet kategoriyasini ifoda etsa, byudjetdan moliyalashtirish esa bu kategoriyaning amalda sub'ektlarga barcha aloqador tadbirlar bilan mablag'larni berish shaklidagi ifodalanishidir. Pul fondlarini shakllantirish jarayoni byudjetdan tegishli sub'ektlarga mablag'lar berilganidan so'ng ham davom etadi. Lekin u endilikda byudjetdan tashqarida davom etib, sub'ektlar (iqtisodiyot, ijtimoiy soha va ularning tarmoqlari, korxonalar va boshqalar) moliyasining elementlarini tashkil etadi. Biroq byudjetdan sub'ektlarga mablag' berish, yuqorida sanalgan usullarning istalgan birini mustaqil byudjet kategoriyasi sifatida talqin qilish mumkin emas. Chunki ularning har biri byudjet kategoriyasi hisoblangan davlat byudjeti xarajatlarining namoyon bo'lish shaklidir.

Shunday qilib, davlat byudjetining iqtisodiy mazmuni deganda umumdavlat pul fondini shakllantirish, mablag'larni byudjetlar ichida taqsimlash va sub'ektlarni byudjetdan moliyalashtirish natijasida vujudga keladigan, o'zaro bog'langan taqsimlash munosabatlarining butun kompleksi tushuniladi.

Lekin ishlab chiqarish munosabatlari har doim buyumlashgan tarzda vujudga keladi. Bu munosabatlarning buyumlashgan qatlami yalpi ichki (milliy) mahsulot hisoblanadiki, u taqsimlash jarayonida qiymat shaklida ishtirok etadi. Byudjetli taqsimlash munosabatlariga,

ichki jihatdan, qator iqtisodiy qonunlarning ta'siri ostida bo'lgan moliyaviy aloqalarning keng doirasi xarakterlidir. Davlat byudjeti ko'p sonli va bo'lingan taqsimlash aktlarining majmui orqali yalpi ichki (milliy) mahsulot harakatining asosiy yo'nalishlarida namoyon bo'ladi. Aynan byudjet iste'mol va jamg'arish fondlarining shakllanishida, iste'mol fondining qismlarga ajralishiga, sof daromadning davlat va sub'ektlar o'rtasida bo'linishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Davlat byudjetining turli belgilari va xususiyatlarining yuqorida bayon qilingan tavsiflariga tayangan holda uning mohiyatini aniqlab beruvchi quyidagi ta'rifni berish mumkin: mamlakatning asosiy moliyaviy rejasi ko'rinishida qonuniy rasmiylashtirilgan, davlat pul fondlarini yaratish (shakllantirish) va ulardan foydalanish borasidagi iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlar majmuiga davlat byudjeti deyiladi.

Davlat byudjetining mohiyatini ochib berishda uning boshqa taqsimlash vositalari va moliya tizimining bo'linmalari bilan o'zaro aloqalari muhim rol o'ynaydi. Shu bois ta'kidlash joizki, davlat byudjeti jamiyatning boshqa taqsimlash instrumentlari (baho, kredit, ish haqi va boshqalar) va moliya tizimining bo'linmalari bilan uzviy bog'langandir. Bunday o'zaro bog'liqlik davlat byudjetining mohiyatidan, taqsimlash munosabatlari tizimidagi roli va o'rnidan kelib chiqadi. Davlat byudjetdan markaziy taqsimlash mexanizmi sifatida foydalanadi, u ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi proporsiya (nisbat)larni tartibga solishga yordam beradi.

Davlat byudjetining baho bilan o'zaro bog'liqligi ikki yoqlama xarakterga ega. Bir tomondan, byudjet baho mexanizmidan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun foydalanadi. Masalan, davlat byudjeti daromadlarning bir qismi qo'shilgan qiymat solig'i shaklida bo'lib, bu soliq bahoning, aniqrog'i, sof daromadning elementlari tarkibiga kiradi. Bu baho holda davlat byudjeti tomonidan sof daromadning bir qismini davlatning ixtiyoriga olishda alohida mexanizm rolini o'ynamoqda. Boshqa tomondan esa, davlat byudjeti mol yetkazib beruvchilarning yo'qotganlarini kompensatsiya qilish yo'li bilan bahoning qiymatdan farqlanishida moliyaviy imkoniyatlar yaratib, baholarni shakllantirishda ham ishtirok etadi. Masalan,

mamlakat agrar sektori uchun qishloq xo'jaligi texnikalari va mineral o'g'itlar yetkazib berish bu sohada faoliyat ko'rsatuvchi sub'ektlarga ularning haqiqiy qiymatidan past baholarda amalga oshirilib, baholar o'rtasidagi farq davlat byudjeti hisobidan kompensatsiya qilinadi (qoplanadi). Bunday hollarda davlat byudjeti baholarni shakllantirish mexanizmidan foydalangan holda agrar sektorni bilvosita qo'shimcha moliyalashtiradi. Aholi uchun ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi xizmatlar bahosidagi farqlarni byudjetdan qoplanishi ham xuddi shu mexanizmga asoslangan.

Davlat byudjetining uzoq va qisqa muddatli kreditlar bilan o'zaro bog'liqligi ham uncha oson emas. Eng avvalo, amaliyotda byudjet va kredit resurslarining o'zaro almashuvchanligi tarkib topganligini e'tirof etish kerak. Mablag'larning kredit va byudjet manbalari birbirini to'ldirib turishi mumkin. Albatta, bunday o'zaro ta'sirchanlik (bog'liqlik) ob'ektiv ravishda o'zining chegarasiga ega bo'lib, undan chetga chiqish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas. Masalan, shunday faoliyat sohalari va moliyalashtirish ob'ektlari mavjudki, unda faqat davlat byudjeti va aksincha, faoliyatning tijoriy turlarida, asosan, kredit hal qiluvchi rol o'ynashi kerak.

Davlat byudjeti va kreditning o'zaro ta'sirchanligi banklarning kredit resurslarini shakllantirish jarayonida ham yaqqol namoyon bo'lishi mumkin. Davlat byudjeti, avvalo, zarur hollarda banklarning qat'iy passivlarini shakllantirishning muhim manbai sifatida maydonga chiqadi. Ular, o'z navbatida, uzoq muddatli kreditlashtirish (ustav fondi, zaxira fondi, banklarning kredit resurslarini to'ldirish uchun maxsus byudjet assignovaniyalari va boshqalar) uchun zarur. Bundan tashqari, byudjet hisobvaraqlarida va byudjet tashkilotlarining hisobvaraqlarida bo'lgan davlat byudjetining vaqtincha bo'sh mablag'lari qisqa muddatli kreditlashtirish yo'li bilan banklarning kredit resurslarini to'ldirishi mumkin. Shu bilan birgalikda, banklarning kredit operatsiyalari daromadlarni shakllantirib, bu ularning daromadi bir qismini byudjetga olishda manba bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy kategoriya sifatida ish haqi ham davlat byudjeti bilan uzviy bog'langan. Xususan, ijtimoiy sohada faoliyat ko'rsatayotgan xodimlarning ish haqi fondini shakllantirishda davlat byudjetining mablag'lari hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Davlat byudjeti mamlakatning moliya tizimida markaziy o'rin egallab, uning barcha bo'linmalari bilan bog'langan. Bunday bog'lanish ikki yo'nalish-byudjetga to'lovlar va byudjetdan moliyalashtirish orqali amalga oshiriladi.

Davlat byudjeti moliyaning tarkibiy qismi sifatida, uning boshqa bo'linmalari singari ikki xil funksiyani bajaradi:

1) taqsimlash;

2) nazorat.

Davlat byudjetining taqsimlash funksiyasi orqali uning mohiyati namoyon bo'ladi. Bu davlat byudjeti tomonidan amalga oshirilayotgan taqsimlash munosabatlarining mazmunida yaqqol ko'rinadi. Davlat byudjeti orqali amalga oshiriladigan taqsimlash bu jarayonning ikkinchi (oraliq) bosqichidir. Shuning uchun ham davlat byudjetining taqsimlash funksiyasi o'ziga xos bo'lgan xususiyatga ega bo'lib, undan taqsimlangan yalpi ichki (milliy) mahsulotni qayta taqsimlashda foydalaniladi. Agar taqsimlashning birinchi bosqichida byudjet mablag'lari (byudjetga to'lovlar) milliy daromadda davlatning ulushi sifatida maydonga chiqsa, uning ikkinchi bosqichida esa ana shu ulush qismlarga bo'linadi va ko'p sonli kanallar orqali turli tadbirlarni moliyalashtirishga va fondlarni shakllantirishga yo'naltiriladi.

Aholining byudjetga to'lovlari ham qayta taqsimlash xarakteriga ega. Ularning byudjetga turli soliqlar ko'rinishida kelib tushishi ikkinchi taqsimlash aktidan iboratdir. Ayniqsa, ijtimoiy sohada faoliyat ko'rsatayotgan xodimlar tomonidan turli ko'rinishdagi soliqlarning byudjetga to'lanishi ham bu mablag'larning ko'p sonli taqsimlash bosqichlaridan o'tishini taqozo etadi. Chunki juda ko'p hollarda bu mablag'lar ancha oldinroq byudjet yordamida taqsimlanish bosqichidan o'tib, ijtimoiy sohaga byudjet assignovaniyalari shaklida yetib borgan bo'ladi.

Demak, mamlakatda yaratilgan yalpi ichki (milliy) mahsulot (milliy daromad)ning alohida olingan bir qismi taqsimlashning byudjet mexanizmi orqali bir necha marta taqsimlanishi (qayta taqsimlanishi) mumkin. Bu davlat byudjeti taqsimlash funksiyasining birinchi xarakterli xususiyatidir.

Amalga oshiriladigan operatsiyalar ko'lamining, pul oqimlari-

ning kengligi va tashkil topadigan maqsadli fondlarning xilma-xilligi davlat byudjeti taqsimlash funksiyasining ikkinchi xususiyati bo'lib hisoblanadi. Byudjet yalpi ichki (milliy) mahsulot (milliy daromad) ning kattagina qismini taqsimlab, turli maqsadlarga mo'ljallangan ko'p sonli fondlarni shakllantiradi. Davlat byudjeti bilan iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning barcha bo'linmalari bevosita yoki bilvosita bog'langandir.

Davlat byudjetining taqsimlash funksiyasining uchinchi xarakterli xususiyati shundan iboratki, bunda taqsimlashning asosiy ob'ekti bo'lib jamiyatning sof daromadi (qo'shilgan qiymat solig'i, foyda va boshqalar) maydonga chiqadi. Lekin bu milliy daromad, yalpi ichki (milliy) mahsulot va milliy boylikning boshqa elementlari ham qisman taqsimlanishi mumkinligini inkor etmaydi. Byudjet orqali soliqlar shaklida jismoniy shaxslarning daromadlari ham qayta taqsimlanadi. Shuningdek, byudjet mexanizmi orqali xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida ham mablag'lar qayta taqsimlanishi mumkin.

Byudjet kanallari bo'yicha qiymatning jamg'arish va iste'mol fondlari tomon harakati sodir bo'ladi. Iqtisodiyotga xarajatlarning ma'lum bir qismi, markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish va ijtimoiy sohani saqlash bilan bog'liq xarajatlarning asosiy qismi byudjet mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Davlatning moddiy rezervlari o'sgan qismining hammasi ham byudjetdan to'liq moliyalashtiriladi. Davlat byudjeti ijtimoiy iste'mol fondlarini shakllantirishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi, ijtimoiy soha xodimlari uchun iste'mol fondining yaratilishini ta'minlaydi.

Byudjet orqali taqsimlash jarayoni ko'p bosqichda amalga oshiriladi. Agar uning birinchi bosqichi iqtisodiyot sohalarida (birlamchi taqsimlash) amalga oshirilsa, byudjet orqali yalpi ichki (milliy) mahsulotning ikkilamchi taqsimlanishi (qayta taqsimlanishi) sodir bo'ladi. Uning uchinchi bosqichi (byudjetdan moliyalashtirish) iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarning bo'linmalarini qamrab oladi. Biroq taqsimlanayotgan yalpi ichki (milliy) mahsulotning ayrim elementlari byudjet orqali ko'p martalab ham taqsimlanishi mumkin. Masalan, ijtimoiy soha tashkilotlarining ijtimoiy sug'urta fondiga to'lovlari byudjetli taqsimlashning mahsulidir. Chunki bu soha

tashkilotlarida ish haqi fondi byudjetdan moliyalashtirish asosida vujudga keladi. Lekin taqsimlashning ikkinchi bosqichidan o'tib, ular yana ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar shaklida byudjetga kelib tushadi.

Shunday qilib, davlat byudjetining taqsimlash funksiyasi taqsimlashning ko'p martaligi bilan xarakterlanadi. U ijtimoiy munosabatlarning barcha sohalarida namoyon bo'ladi. Jamiyat iqtisodiyot, sog'liqni saqlash, maorif, madaniyat, fan, san'at, mudofaa va aholining turmush tarzini yaxshilashda undan foydalanadi. Faqat davlat byudjetidagina yalpi ichki (milliy) mahsulotni taqsimlashning ana shunday xilma-xil shakllari va metodlari taqdim etilgan.

Davlat byudjetining nazorat funksiyasi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Byudjetning milliy iqtisodiyot bilan uzviy bog'liqligi takror ishlab chiqarishning barcha bo'linmalarida ahvolning qandayligi to'g'risida ma'lumotlar bilan doimiy ta'minlab turadi.

Mablag'larning byudjetga kelib tushishi, byudjet assignovaniyalarining yo'nalishi va ulardan foydalanish ishlab chiqarish, taqsimlash, almashuv va iste'moldagi muvaffaqiyat va kamchiliklarni ifoda etadi. Ular milliy iqtisodiyotda nomutanosibliklarning vujudga kelayotganligi, rivojlanish sur'atlaridagi buzilishlar, milliy iqtisodiyotda sodir bo'layotgan taqsimlash jarayonlarining to'g'riligi va o'z vaqtidaligi, ishlab chiqarishning samaradorligi va hokazolar to'g'risida go'yo signal berib turadi. Milliy iqtisodiyotning istalgan bir sohasi yoki korxonaning moliyaviy ahvoli, albatta, davlat byudjeti bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarga - soliqlarda, to'lovlarga, byudjetdan moliyalashtirish hajmlariga, byudjet assignovaniyalarini o'zlashtirishda va hokazolarga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Demak, byudjet orqali rejadan og'ish tufayli tarmoqlararo moliyaviy aloqalar va davriy qisman disproporsiyalar, jamg'armalarning hajmi, mablag'larni o'zlashtirish sur'atlari va boshqalardagi o'zgarishlar yaqqol ko'rinib turadi. Bularning barchasi davlat byudjetining nazorat funksiyasiga umumiylik, universallik xarakterini beradi (birinchi xususiyat). Bu esa, o'z navbatida, milliy iqtisodiyotni tezkor boshqarishda davlat byudjetining nazorat funksiyasidan keng foydalanish uchun sharoit yaratadi.

Davlat byudjetining nazorat funksiyasiga tegishli bo'lgan

ikkinchi xarakterli xususiyat moliyaviy munosabatlarning alohida sohasi sifatida davlat byudjetining yuqori darajada markazlashtirilganligidan kelib chiqadi. Markazlashtirilganlik har doim yuqori organlar oldida quyi organlarning hisobot berib turishini, ma'lum ketma-ketlikda bo'ysunishning tizimliligini anglatadi. Bu esa, o'z navbatida, yuqoridan quyigacha davlat moliyaviy nazoratini tashkil etishga shart-sharoit yaratib beradi.

Kuchli majburiylik, imperativlik davlat byudjetining nazorat funksiyasiga tegishli bo'lgan uchinchi xususiyatdir. Byudjet davlatniki bo'lganligi uchun uning nazorat funksiyasi milliy iqtisodiyotni boshqarish vositalaridan biri hisoblanadi. Nazorat funksiyasining ob'ektiv ravishda byudjetga xosligi, uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi xususiyati davlatning huquqiy asosga egaligini taqozo etadi. Shuning uchun ham byudjet nazorati eng ta'sirchan va samarali sanaladi. Davlat bunday nazoratni amalga oshira borib, sub'ektlarning moliyaviy faoliyatiga tezkor ravishda aralashuvi, kerakli hollarda esa, u yoki bu jazolarni qo'llashi mumkin.

Ob'ektiv ravishda byudjetga xos bo'lgan nazorat funksiyasi faoliyatning barcha sohalarida davlat tomonidan keng qo'llaniladi. Byudjetni rejalashtirish jarayonlarida va uni ijro etishda sub'ektlar faoliyatining barcha tomonlari tekshirilishi yoki nazorat qilinishi mumkin. Bunday nazorat, odatda, quyidagi maqsadlarni ko'zda tutadi:

1) davlat byudjetining daromadlarini oshirish uchun pul mablag'larini jalb qilish;

2) mablag'larni sarflashning qonuniyligini ta'minlash;

3) moliyaviy (byudjet) mexanizm orqali ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish.

Davlat byudjetining funksiyalari uning iqtisodiy mazmun-mohiyatini ifoda etib, byudjetni rejalashtirish jarayoni va uni ijro etishda o'zini namoyon etadi.

Byudjetning taqsimlash va nazorat funksiyalari o'z harakatlari davomida miqdoriy va sifat tomonlarga egadir.

Taqsimlash funksiyasining miqdoriy tomoni u yoki bu fondning hajmiga tegishli hisoblanadi. Bunda turli fondlarning nisbatlari, ular o'rtasidagi proporsiyalar, ularning miqdoriy parametrlarini

to'g'ri aniqlash nazarda tutilayapti. Bu yerda har ikki funksiyaning harakati bir xilda muhimdir. Agar byudjetning taqsimlash funksiyasi u yoki bu fondni oshirish yoki kamaytirish yo'li bilan uni ko'zlangan darajaga yetkazishga sharoit yaratar ekan, uning nazorat funksiyasi esa ana shunday taqsimlashning natijasini, uning ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga imkon beradi.

Taqsimlashning sifat tomoni byudjetning sub'ektlar faoliyatiga har tomonlama faol ta'sir ko'rsatadi va o'zida chuqur aloqalarni ifodalaydi. Byudjetdan moliyalashtirishdan to'g'ri foydalangan holda fondlarning shakllantirilishi byudjet mablag'larini iqtisod qilib, ulardan samarali foydalanishiga, iqtisod rejimiga rioya qilinishiga, sub'ektning barcha bo'linmalarida samaradorlikni oshirishga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunga byudjetning taqsimlash funksiyasi faqat miqdoriy omillarga bo'ysundirilganda emas, balki u sifat ko'rsatkichlariga ham bog'langandagina erishilishi mumkin. Bunda byudjetning nazorat funksiyasi ham o'z yo'nalishini biroz o'zgartiradi: u faqat fondlarning miqdoriy jihatdan nomuvofiqligi to'g'risida emas, balki ana shu nomuvofiqliklar sifat ko'rsatkichlariga ham ta'sir ko'rsatganligi to'g'risida signal beradi.

Byudjetdan moliyalashtirishning turli shakllari, mablag'larni byudjetlar ichida taqsimlash va boshqalar ana shular jumlasidandir. Byudjet mexanizmi ishlashining samaradorligi unga tegishli bo'lgan detallarning o'zaro ta'sirchanligi va ularning bir-biriga bog'liqligi bilan belgilanadi.

Mamlakatning moliya tizimida davlat byudjeti markaziy o'rin egallaydi. Markazlashtirilgan pul fondini shakllantirish orqali davlatning qo'lida katta hajmdagi moliyaviy resurslar to'planadi va ular umumdavlat ehtiyojlarini qondirishga sarf etiladi. Davlat byudjeti umumdavlat manfaatlarini inobatga olgan holda ustuvor yo'nalishlar uchun moliyaviy resurslarni jamlashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ustuvor yo'nalishlar uchun davlat byudjeti yordamida moliyaviy resurslarni jamlash bir necha usullar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Ayrim hollarda, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini jadal sur'atlar bilan rivojlanishini ta'minlash maqsadida byudjet assignovaniyalarining hajmi oshiriladi. Boshqa hollarda esa, o'sha

sektorlardan mablag'larni davlat byudjetiga olishda qulay sharoit yaratiladi.

Davlat byudjeti iqtisodiyotning alohida tarmoqlari rivojlanishida asosiy manba rolini ham o'ynashi mumkin. Masalan, ilmiy-texnika taraqqiyoti asosida milliy iqtisodiyotda yangi tarmoq vujudga kelayotgan bo'lsa, uning paydo bo'lishini hozirgi sharoitda byudjetdan moliyalashtirishsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Faoliyat ko'rsatayotgan sub'ektlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda byudjet katta ahamiyat kasb etadi. Turli ob'ektiv va sub'ektiv omillarning ta'siri ostida ayrim sub'ektlarning o'z moliyaviy resurslari ularning sog'lom faoliyat ko'rsatishi uchun yetarli bo'lmay qolganda chetdan mablag' jalb qilishga ehtiyoj tug'iladi. Bunday sharoitda davlat byudjeti tartibga soluvchi manba sifatida maydonga chiqishi mumkin. Albatta, bunday hollarning barchasida davlat byudjeti mablag'lari sub'ektlarning o'z manbalari, tarmoq ichidagi resurslar, bank kreditlaridan so'ng oxirgi tartibga soluvchi manba sifatida foydalaniladi.

Sub'ektlar faoliyatini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda davlat byudjetining tartibga soluvchi roli quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

– moliyaviy resurslarga bo'lgan yangi talabni kelgusi byudjet yilida byudjetning xarajatlari tarkibiga kiritish;

– moliyaviy resurslarga bo'lgan qo'shimcha ehtiyojni mavjud byudjet resurslarini manyovr qilish, ya'ni byudjet kreditlarini bir ob'ektdan ikkinchisiga o'tkazish yo'li bilan qondirish. Bunday imkoniyatning mavjudligi amaliyotda ayrim sub'ektlarning o'zlariga taqdim etilgan moliyaviy resurslarni to'liq o'zlashtirishning uddasidan chiqa olmasligi bilan izohlanadi;

– qo'shimcha ehtiyojni hukumatning zaxira fondlari hisobidan qoplash va boshqalar.

Davlat byudjeti milliy iqtisodiyot korxonalarini texnika vositalari bilan qayta qurollantirishda alohida ahamiyatga ega. Byudjetdan iqtisodiyotga qilinayotgan xarajatlar va markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish, eng avvalo, ana shu maqsadlarga xizmat qiladi. Ayniqsa, ijtimoiy soha (maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy ta'minot) xarajatlarini moliyalashtirish,

oilalarga ijtimoiy nafaqa berish, aholi uchun ijtimoiy ahamiyat kasb etgan xizmatlar bahosidagi farqlarni byudjetdan qoplash, davlat hokimiyati organlari, boshqaruv va sud organlarini saqlash, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlarini moliyalashtirish, mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash kabi vazifalarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashda davlat byudjetining ahamiyati beqiyosdir.

15.2. Davlat byudjetining daromadlari

Davlat byudjetining daromadlari[36] mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsulotini taqsimlash va qayta taqsimlash umumiy jarayonining elementlaridan biri bo'lib, ular oraliq (tranzit) xarakterga ega. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo'lgan daromadlar va jamg'armalarning bir qismini byudjetga o'tkazilishi natijasida vujudga keladi. Byudjet daromadlarining moddiy-buyumlashgan mazmunini davlatning ixtiyoriga borib tushgan pul mablag'lari tashkil etadi. Bu moliyaviy (byudjet) kategoriyaning namoyon bo'lish shakli byudjetga borib tushuvchi turli soliqlar, to'lovlar, yig'imlar, bojlar va ajratmalardan iborat.

Miqdoriy jihatdan davlat byudjetining daromadlari yaratilgan (ishlab chiqarilgan) yalpi ichki (milliy) mahsulotda (milliy daromadda) davlatning ulushini ko'rsatadi. Ularning absolyut hajmi va salmog'i mamlakatning yalpi ichki (milliy) mahsuloti (milliy daromadi)ning umumiy hajmi, u yoki bu davrda davlatning oldida turgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, mudofaa va boshqa vazifalar bilan belgilanadi. Ana shularga muvofiq davlat byudjetida mablag'larni yig'ish miqdori va ularni undirishning shakl va metodlari aniqlanadi.

Byudjet daromadlarini shakllantirish jarayoni quyidagi prinsiplarga asoslanishi maqsadga muvofiqdir:

– soliqlarning byudjetga olinishi mamlakat milliy boyligi manbalarining tugashiga olib kelmasligi kerak;

– soliqlar ularni to'lovchilar o'rtasida teng taqsimlanmog'i lozim;

[36] «Davlat byudjetining daromadlari» iborasi byudjetga undirilayotgan soliqlar, to'lovlar, bojlar, ajratmalar va boshqa shunga o'xshash barcha daromadlarni o'z ichiga oladi.

– soliqlarni ishlab chiqaruvchilarning aylanma fondlari hajmiga ta'sir ko'rsatmasligi;

– soliqlarning sof daromadga nisbatan hisoblanishi;

– davlat uchun soliqlarning undirilishi iloji boricha arzonroq bo'lishi lozim;

– soliqlarning undirilish jarayoni xususiy sektorni siqib chiqarmasligi kerak;

– sub'ektlarning mustaqil faoliyat ko'rsatishiga sharoit yaratish. Ya'ni, sub'ektlarga tegishli bo'lgan mablag'larning bir qismini davlat byudjetiga olinishi ularning mustaqil rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi kerak. Chegaradan o'tib ketilganda sub'ektlarning mustaqilligini yo'qotishiga, kasodga uchrash hollarining vujudga kelishiga, ichki rezervlarni qidirib topishga va ishlab chiqarishning o'sish sur'atlarini ta'minlashga intilish susayadi, xufyona iqtisodiyotning rivojlanishi boshlanadi;

– sub'ektlarning xatti-harakati va intilishiga bog'liq bo'lmagan holda vujudga kelgan daromadlarning to'liq yoki qisman byudjetga olinishi. Ma'lum bir xarajatlarni amalga oshirmasdan olingan barcha daromadlar davlatning ixtiyoriga o'tishi kerak. Bu prinsipning ta'siri ostiga sub'ektlar ma'muriyati noto'g'ri, noqonuniy harakati (masalan, davlat standartlarini buzish va boshqalar) natijasida olingan daromadlar ham kiritilmog'i lozim;

– ishlab chiqarishni kengaytirish va boshqa maqsadlar uchun korxonaning rejalashtirilgan ehtiyojidan ortgan summalarni byudjetga olish. Bu prinsip davlat byudjeti daromadlarini davlat korxonalarining mablag'lari hisobidan tashkil etishda qo'llanilishi mumkin. U davlat korxonalarining moliyaviy holatini tartibga soladi va bir vaqtning o'zida ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishda davlatning manfaatlarini ta'minlaydi;

– byudjet mexanizmining rag'batlantiruvchi ta'sirini ta'minlash. Mablag'larni sub'ektlar ixtiyorida byudjetga o'tkazilishi ularning samarali faoliyat ko'rsatishga rag'batlantirishi kerak. Bunda maqsad faqat davlat byudjeti daromadlarini miqdoriy jihatdan ta'minlash emas, balki shu yo'l bilan korxonada faoliyat ko'rsatayotgan mehnat jamoalarining manfaatlariga, ular faoliyatining sifat ko'rsatkichlariga to'lovlarning ta'sirchanligini kuchaytirishdir;

– byudjet daromadlarini shakllantirishda ulushli ishtirok etish. Bu prinsip byudjet daromadlarini aholi mablag'lari hisobidan shakllantirishda qo'llanilib, uning natijasida aholi daromadlari darajasiga bog'liq ravishda bir qismi byudjetga o'tkaziladi.

Davlat byudjetining daromadlari o'zlarining manbalari, ijtimoiy-iqtisodiy xarakteri, mulkchilik shakli, soliq va to'lovlarning turi, mablag'larning tushish shakli va ularni byudjetga undirish metodlariga muvofiq klassifikatsiya qilinishi mumkin.

Davlat byudjetining daromadlari o'z manbalariga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- soliqli daromadlar;
- soliqsiz daromadlar;
- tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan) tarzda o'tkaziladigan pul mablag'lari.

Byudjetning soliqli daromadlari tarkibi mamlakat soliq qonunchiligiga muvofiq umumdavlat soliqlari va yig'imlari, mahalliy soliqlar va yig'imlar, bojxona bojlari, boj yig'imlari va boshqa boj to'lovlari, davlat boji, penya va jarimalardan iborat.

Soliqsiz daromadlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- davlat mulkidan foydalanish tufayli olingan daromadlar (soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq to'langan soliq va yig'imlardan so'ng);
- byudjet tashkilotlari tomonidan ko'rsatilgan to'lovli xizmatlardan kelgan daromadlar (soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq to'langan soliq va yig'imlardan so'ng);
- fuqarolik-huquqiy, ma'muriy va jinoiy choralarni qo'llash natijasida olingan mablag'lar, jumladan, jarimalar, musodaralar, tovon to'lashlar va davlat sub'ektlariga yetkazilgan zararlarni tiklash bo'yicha olingan mablag'lar hamda majburiy undirilgan boshqa mablag'lar;
- moliyaviy yordam ko'rinishidagi daromadlar (byudjet ssudalari va byudjet kreditlaridan tashqari);
- boshqa soliqsiz daromadlar.

Tushumlarning quyidagi ko'rinishlari ham byudjet daromadlari tarkibida hisobga olinishi mumkin:

• davlat mulkini vaqtinchalik foydalanishga berish natijasida ijara haqi yoki boshqa ko'rinishda olinadigan mablag'lar;

• kredit muassasalaridagi hisobvaraqlarda byudjet mablag'larining qoldig'i bo'yicha foizlar ko'rinishida olinadigan mablag'lar;

• davlat mulkiga tegishli bo'lgan mol-mulkni garovga yoki ishonchli boshqaruvga berishdan olinadigan mablag'lar;

• qaytarish va haq olish asosida boshqa byudjetlarga, xorijiy davlatlarga yoki boshqa yuridik shaxslarga berilgan byudjet mablag'laridan foydalanganlik uchun haq;

• davlatga qisman tegishli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari ustav kapitalining hissasiga yoki aksiyalar bo'yicha dividendlarga to'g'ri keladigan foyda ko'rinishidagi daromadlar;

• davlat unitar korxonalari foydasining bir qismi (soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq to'langan soliq va yig'imlardan so'ng);

• davlatga tegishli bo'lgan mol-mulkdan foydalanish natijasida olinadigan qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa daromadlar.

Byudjetning daromadlar qismini to'ldirishning manbalaridan biri byudjet tizimida boshqa darajada turgan dotatsiyalar, subvensiyalar va subsidiyalar yoki mablag'larni qaytarilmaslik va tiklamaslik shakllarida olinadigan moliyaviy yordamdir. Bunday moliyaviy yordamlar mablag'larni oluvchi byudjetning daromadlarida o'z ifodasini topishi kerak. Jismoniy va yuridik shaxslardan, xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlar hukumatlaridan qaytarilmaydigan yoki tiklanmaydigan shaklda o'tkazilayotgan mablag'lar ham byudjetning shunday daromadlari tarkibiga kiradi.

Hozirgi amaliyotda davlat byudjetining daromadlari quyidagi tartibda klassifikatsiyalanadi:

1. To'g'ri (bevosita) soliqlar. Ularning tarkibiga yuridik shaxslarning foydasidan olinadigan soliq; savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari uchun yagona soliq to'lovidan Davlat byudjetiga ajratmalar; yagona soliq to'lovidan (mikrofirmalar va kichik korxonalar bilan birgalikda) Davlat byudjetiga ajratmalar; jismoniy shaxslarning daromadidan olinadigan soliqlar va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning daromadidan olinadigan qat'iy soliqlar kiradi.

2. Egri (bilvosita) soliqlar. Bu soliqlarning tarkibi qo'shilgan qiymat solig'i; aksizlar; bojxona bojlari; jismoniy shaxslardan olinadigan yagona boj to'lovi; transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va gaz iste'moliga jismoniy shaxslardan olinadigan soliqdan iborat.

3. Resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i. Bu guruhga kiruvchi soliqlar va to'lovlar mol-mulk solig'i; yer solig'i; yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni o'z ichiga oladi.

4. Ustama foydadan olinadigan soliq.

5. Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq.

6. Boshqa daromadlar.

O'zining ijtimoiy-iqtisodiy belgisiga ko'ra davlat byudjetining daromadlari ikki guruhga bo'linishi mumkin:

– xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan olinadigan daromadlar;

– aholidan tushumlar.

Mulkchilik shakliga ko'ra davlat byudjetining daromadlari quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

– nodavlat sektordan olinadigan daromadlar;

– davlat xo'jaliklaridan olinadigan daromadlar;

– aholidan olinadigan mablag'lar.

Byudjet daromadlarining yuqorida sanab o'tilgan har bir guruhlari daromadlarning manbalari, to'lovlarning turlari va hokazolar bo'yicha kichik guruhlarga bo'linishi ham mumkin. Masalan, davlat xo'jaliklaridan olinadigan daromadlarga davlat korxona va tashkilotlarining to'lovlari, davlat mulkini sotishdan olinadigan daromadlar, davlat tashkilotlari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlardan olinadigan daromadlar kiradi. Aholidan byudjetga kelib tushadigan mablag'lar esa soliqlar va boshqa ixtiyoriy to'lovlardan iborat bo'lishi mumkin. O'z navbatida, har bir kichik guruhlarga biriktirilgan davlat byudjetining daromadlari tushumlarning alohida turidan iborat. Masalan, davlat korxonalari tomonidan byudjetga o'tkaziladigan daromadlarning tarkibiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, daromad (foyda) solig'i va boshqalar kiradi. Shuningdek, davlat mulkidan olinadigan daromadlar tarkibi bojxona daromad-

laridan, egasiz va musodara qilingan mol-mulkni, talab qilib olinmagan yuklar va pochta jo'natmalarini, meros huquqi bo'yicha davlatga o'tgan mol-mulklarni realizatsiya qilishdan olingan tushumlardan iborat. Davlat tashkilotlari va muassasalari tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlarga davlat avtomobil inspeksiyalari tomonidan undiriladigan yig'imlar, tovar belgilarini qayd etganlik uchun yig'imlar, o'lchov asboblarini davlat tekshiruvidan o'tkazilganligi uchun haq, sud va arbitraj organlari hamda notarial idoralari tomonidan aholiga ko'rsatilgan xizmatlar uchun olinadigan haq va boshqalar kiradi.

Davlat byudjetining daromadlari majburiy yoki ixtiyoriy tarzda jalb qilinishi mumkin. Bunda daromadlarni majburiy shaklda jalb qilish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ixtiyoriy shakldagi to'lovlarga davlat obligatsiyalarini va pul-buyum lotereyalarini realizatsiya qilishdan olingan tushumlar kiradi. Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishdagi majburiylik yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ma'lum bir mablag'lar belgilangan muddatlarda byudjetga o'tkazilishi zarurligini anglatadi. U yoki bu to'lovni qonun tomonidan majburiy deb e'tirof etilishi to'lanmagan summalarning majburiy undirilishini ko'zda tutadi. Bu holat byudjetning ijrosi uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lib, mablag'larni to'liq va o'z vaqtida byudjetga jalb etishga yo'naltirilgan.

Sub'ektlarning daromadlari Davlat byudjeti ixtiyoriga ikki xil metodlarni qo'llab, olinishi mumkin:

1) soliqli metodlar;

2) nosoliqli metodlar.

Soliqli metodlar uchun mablag'larning davlat byudjeti foydasiga aniq belgilangan miqdorlarda va oldindan o'rnatilgan muddatlarda undirilishi xarakterlidir. Soliqlarning undirilishi mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsuloti va milliy daromadining taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi bilan bog'liq. Ular yordamida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholiga tegishli bo'lgan mablag'larning bir qismi davlat ixtiyoriga o'tkaziladi. Soliqlarning tarkibiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, daromad (foyda) solig'i, yer solig'i, mol-mulk solig'i va boshqa soliqlar kiradi.

Nosoliqli daromadlar davlatga tegishli bo'lgan korxona va tashkilotlardan olinadigan to'lovlardir.

Davlat mulkiga aylanadigan va qaytarishni talab etmaydigan mablag'lar ham davlat byudjetining daromadlari bo'lishi mumkin. Biroq ayrim to'lovlar davlatning ixtiyoriga vaqtinchalik foydanish uchun o'tkazilishi ham mumkin. Bunday holda davlat olingan mablag'larni sarf etsa-da, u bu mablag'larni belgilangan muddatlarda va to'liq ravishda qaytarishga majbur. Ana shunday byudjet daromadlarining ko'rinishlaridan biri davlat obligatsiyalarini realizatsiya qilishdan olingan tushumlar hisoblanadi. Davlat byudjetining daromadlariga ular shartli ravishda, faqat shu yilning byudjeti daromadlari nuqtai nazaridan kiritilishi mumkin.

Davlat byudjeti daromadlarining deyarli barchasi sarflanish nuqtai nazaridan oldindan mo'ljallangan maqsadlarga ega emas. Ular umumiy fondga tushiriladi va odatdagi moliyalashtirish tartibida foydalaniladi. Byudjet daromadlarining faqat ba'zi birlarigina oldindan belgilangan maqsadlar uchun mo'ljallangan. Ularning tarkibiga ijtimoiy sug'urta badallarini kiritish mumkin.

Soliqlar, to'lovlar, yig'imlar, bojlar va majburiy ajratmalarning alohida shakllari va turlarining yig'indisi davlat byudjeti daromadlarining yagona tizimini shakllantiradi. Turli sub'ektlardan kelib tushadigan Davlat byudjetining daromadlari umumdavlat ehtiyojlarini ta'minlab, bir-biri bilan o'zaro bog'langandir.

Davlat byudjeti daromadlarining tarkibi va uning tuzilmasi doimiy emas. Ular mamlakat taraqqiyoti va davlat oldidagi vazifalarning o'zgarishiga muvofiq ravishda o'zgarib boradi.

Milliy iqtisodiyotda qo'llanilayotgan Davlat byudjeti daromadlari tizimining samaradorligi mablag'larning byudjetga tushumini tashkil etishga bevosita bog'liq. Bu narsa o'z ichiga quyidagilarni oladi:

– byudjetga tegishli bo'lgan daromadlarni (soliqlar, to'lovlar, bojlar, ajratmalar va boshqalar) huquqiy jihatdan rasmiylashtirish;

– mablag'lar tushumining hajmi va muddatlarini aniqlash tartibi;

– daromadlarni (to'lovlarni) byudjetga o'tkazish tartibi;

– byudjetga daromad o'tkazuvchilarni hisobga olish;

– byudjetga daromad o'tkazuvchilarning javobgarligi;
– byudjetga daromadlarni o'z vaqtida va to'liq o'tkazilishini ta'minlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tizimi;
– byudjetga daromadlarni undirishda soliq organlarining huquq va majburiyatlari.

Yuqoridagilarni ishlab chiqish va amalga oshirishda davlat va byudjetga daromadlarni to'lovchilar o'rtasidagi manfaatlarning oqilonaligini ta'minlashga katta e'tibor bermoq lozim[37].

15.3. Davlat byudjetining xarajatlari

Davlat byudjetining xarajatlari umumiy moliyaviy kategoriya bo'lgan byudjetning ko'rinishlaridan biri bo'lib, unga tegishli bo'lgan umumiy xususiyatlarga egadir. Ya'ni ular taqsimlash xarakteriga ega, ifodalanishning pul shakli xos, pul fondlarining amal qilishi bilan bog'langan va davlat tomonidan tashkil qilinadi. Shu bilan birgalikda Davlat byudjetining xarajatlari bir butunning o'ziga xos qismi bo'lganligi uchun ular davlatning markazlashtirilgan pul fondlari mablag'laridan foydalanish va tegishli fondlarni shakllantirish bilan bog'liqdir. Bu taqsimlash munosabatlarining moddiy-buyumlashgan shakli turli sohalarga yo'naltirilayotgan byudjet mablag'larining harakatidan iborat.

Davlat byudjetining xarajatlari xarajatlarning konkret turlari orqali namoyon bo'ladi. Byudjet xarajatlari konkret turlarining xilma-xilligi esa, o'z navbatida, quyidagi omillarning mavjudligi bilan belgilanadi: davlatning iqtisodiy tabiati va funksiyalari; mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi; byudjetning milliy iqtisodiyot bilan bog'langanligi; iqtisodiy munosabatlarning rivojlanganlik darajasi; byudjet mablag'larining namoyon bo'lish shakllari va h.k.

Jamiyatning iqtisodiy hayotida byudjet xarajatlarining roli va ahamiyatini aniqlash uchun ularni ma'lum belgilarga ko'ra

[37] Byudjet daromadlariga oid ushbu paragrafda ko'tarilgan masalalarning aksariyati, ma'lum ma'noda biroz takrorlashlar bo'lishiga qaramasdan, darslikning 17-bobi doirasida batafsilroq ko'rib chiqiladi.

turkumlashtirish maqsadga muvofiq. Ular o'zlarining iqtisodiy mazmuni, ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi roli, ishlab chiqarish tarmoqlari va faoliyat turlari, ijtimoiy mo'ljallanganligi bo'yicha va ma'lum maqsadlariga ko'ra alohida guruhlarga ajratilishi mumkin.

Iqtisodiy mazmuniga ko'ra Davlat byudjetining xarajatlari kapital va joriy xarajatlarga bo'linadi.

Byudjetning kapital xarajatlari innovatsion va investitsion faoliyatga yo'naltirilgan xarajatlardir. Bu xarajatlarning tarkibiga:

a) tasdiqlangan investitsion dasturga muvofiq harakatdagi yoki yangidan tashkil etilayotgan yuridik shaxslarga investitsiyalar uchun mo'ljallangan xarajatlar;

b) yuridik shaxslarga investitsion maqsadlar uchun byudjet kreditlari sifatida beriladigan mablag'lar;

v) kengaytirilgan takror ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan kapital ta'mirlashni amalga oshirish xarajatlari va shu bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar;

g) amalga oshirilishi davlat mulkiga tegishli bo'lgan mulkni oshirish yoki uni yangidan yaratishga olib keladigan xarajatlar;

d) Davlat byudjeti xarajatlarining iqtisodiy turkumlanishiga muvofiq byudjetning kapital xarajatlari tarkibiga kiritiladigan boshqa xarajatlar.

Davlat byudjetining kapital xarajatlari tarkibida Taraqqiyot byudjeti shakllantirilishi mumkin.

Davlat hokimiyat organlari, mahalliy o'z-o'zini boshqarish idoralari, byudjet tashkilotlarining joriy faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan byudjet xarajatlari, boshqa byudjetlar va iqtisodiyotning alohida tarmoqlariga dotatsiya, subsidiya va subvensiya shaklida ko'rsatiladigan, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar va Davlat byudjeti xarajatlarining turkumlanishiga muvofiq kapital xarajatlarning tarkibiga kiritilmagan boshqa xarajatlar byudjetning joriy xarajatlari deyiladi.

Takror ishlab chiqarishdagi roliga ko'ra Davlat byudjetining xarajatlari milliy iqtisodiyotga (xo'jalikka) qilinadigan xarajatlar va ijtimoiy soha hamda aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlariga bo'linadi. Bu xarajatlarga, dastlab, davlat korxonalari va davlat ulushi bor bo'lgan korxonalarning ustav kapitalini shakllantirish, ularni

yanada kengaytirish va rivojlantirish, davlat moddiy zaxiralarini yaratish xarajatlari kiradi. Byudjetning ijtimoiy soha hamda aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari ham ijtimoiy jihatdan zarur bo'lgan xarajatlardir. Bu xarajatlar iste'mol fondlarini shakllantirish bilan bog'liq. Ularning bir qismi jamiyat a'zolarining shaxsiy boshqa bir qismi esa butun jamiyatning ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. Bunda Davlat byudjetining xarajatlari ijtimoiy iste'mol fondlarini (mamlakatning mudofaa fondi, ilmiy tadqiqotlar fondi va boshqalar) shakllantirishni to'liq, shaxsiy iste'mol fondlarini esa qisman (markazlashtirilmagan moliyaviy resurslar bilan birgalikda) ta'minlaydi. Shu bilan birgalikda, byudjet mablag'larining katta qismidan shaxsiy iste'mol fondlarining ijtimoiy iste'mol fondlariga (maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot, aholi uchun ijtimoiy ahamiyat kasb etgan xizmatlar bahosi o'rtasidagi farqlarni qoplash, ko'p bolali va kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar fondlari va boshqalar) tegishli bo'lgan qismini shakllantirishda keng foydalaniladi.

Davlat byudjeti xarajatlarining tarmoq belgisi bo'yicha guruhlarga ajratishga asos qilib milliy iqtisodiyot (xo'jalik)ning umume'tirof etilgan tarmoqlarga bo'linishi qabul qilingan. Shunga muvofiq ravishda byudjet xarajatlari sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa, maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot, davlat boshqaruvi, mudofaa va h.k. xarajatlariga bo'linishi mumkin. Byudjet xarajatlari milliy iqtisodiyot (xo'jalik) tarmoqlarining pul fondlarini shakllantirishda mustahkam moliyaviy asosni yaratish bilan birgalikda, xarajatlarning tarmoqlararo bo'linishi moliyaviy resurslarni taqsimlashdagi nisbatlarini aniqlashga ham imkon beradi, milliy xo'jalikning tarmoq tarkibiy tuzilishini kerakli yo'nalishga o'zgartiradi. Masalan, hozirgi paytda mamlakatimizda yaratilgan milliy daromadning hajmi byudjet mablag'larining katta qismini ijtimoiy soha va aholini bevosita ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga yo'naltirish imkonini berayapti. Bir vaqtning o'zida iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini (mashinasozlik, qishloq xo'jaligi, elektroenergetika va boshqalar) keng ko'lamlarda byudjetdan moliyalashtirilishi ham ta'minlanmoqda.

Ijtimoiy yo'nalishi bo'yicha Davlat byudjeti xarajatlarining

iqtisodiy guruhlarga ajratilishi davlatning toifasi va u tomonidan bajarilayotgan funksiyalarni o'zida aks ettiradi. Ana shunga muvofiq Davlat byudjetining barcha xarajatlarini quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

– ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy-qo'llab-quvvatlash xarajatlari;
– milliy xo'jalikka (iqtisodiyotga) xarajatlar;
– mudofaa xarajatlari;
– boshqaruv xarajatlari.

Ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari o'z tarkibiga maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy ta'minot, aholi uchun ijtimoiy ahamiyat kasb etgan xizmatlar baholaridagi farqlarni byudjetdan qoplash va oilalarga ijtimoiy nafaqalarni oladi. Davlatning ijtimoiy funksiyasini o'zida aks ettirib, bu guruhdagi byudjetning xarajatlari xalq ta'limi tizimini rivojlantirish va takomillashtirishga, fan va madaniyatni moliyalashtirishga, aholining tibbiy xizmatga bo'lgan talabini qondirishga, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotni amalga oshirishga keng yo'l ochib beradi.

Milliy xo'jalikka (iqtisodiyotga) byudjetdan xarajat qilinishi davlatning xo'jalik yurituvchi asosiy sub'ektlardan biri ekanligidan darak beradi. Aynan bu xarajatlar keng miqyoslarda yangi sanoat korxonalarini qurish, zamonaviy industriya asosida qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni rivojlantirish, transport, aloqa va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarini texnika vositalari bilan qayta ta'minlashga imkon yaratadi. Shuning uchun ham Davlat byudjetining bu xarajatlari orasida iqtisodiyot va markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari alohida o'rin egallaydi.

Davlat byudjetining mudofaa xarajatlari ham davlatning funksiyalaridan kelib chiqadi. Ular har bir davlatning o'z mudofaa qobiliyatini mustahkamlashi zarurligi bilan bog'liqdir. Qurolli Kuchlarning barcha turlari byudjet mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi.

Boshqaruv shaklidagi faoliyat turining davlat tomonidan amalga oshirilishi, uning xo'jalik-tashkilotchilik funksiyasi Davlat byudjetidan boshqaruv xarajatlari deb nomlangan alohida xarajatlar ajratilishini taqozo etadi. Boshqaruv (davlat hokimiyati organlari,

sud va prokuratura fuqarolarning o'zini-o'zi boshqaruv organlari) xarajatlari davlat organlari faoliyatining moliyaviy asosini tashkil etib, jamiyat hayotining barcha sohalariga rahbarlik qilishga imkon yaratadi.

Davlat byudjetining barcha xarajatlari yuqoridagi to'rtta guruhdan qaysi biriga kirishidan qat'i-nazar, ular o'zlarining aniq maqsadlarga mo'ljallanganligi bo'yicha ham bir necha qismlarga bo'linadi. Bu qismlar Davlat byudjeti xarajatlarining aniq turlaridan tarkib topadi. Kapital qo'yilmalar, dotatsiyalar, subvensiyalar, subsidiyalar, byudjet ssudalari, ish haqi, ovqatlanish xarajatlari, kapital va joriy remont, kanselyariya va xo'jalik xarajatlarini Davlat byudjeti xarajatlarining aniq turlari sifatida ko'rsatish mumkin. Byudjet xarajatlarining ma'lum aniq maqsadlarga mo'ljallanganligi bo'yicha turkumlanishi byudjet mablag'laridan oqilona foydalanishga sharoit yaratadi, byudjet assignovaniyalaridan foydalanish ustidan samarali va ta'sirchan moliyaviy nazoratni amalga oshirishning zaruriy asosi hisoblanadi.

Davlat byudjetini iqtisodiy nuqtai nazardan turkumlarga ajratish bilan birga xarajatlarning tashkiliy jihatidan ham guruhlarga ajratish mumkin. Buning asosida yuqori tashkilotlar (vazirliklar, uyushmalar, assotsiatsiyalar, birlashmalar, konsernlar, kompaniyalar va h.k.) Davlat byudjeti xarajatlari va hududiy belgilar yotishi mumkin. Byudjet xarajatlarining yuqori tashkilotlar bo'yicha guruhlanishi byudjet mablag'larini aniq oluvchilarni ko'rsatadi va ular tarmoq ichida pul fondlarini shakllantirishda mas'ul bo'lib, ajratilgan byudjet assignovaniyalaridan o'z vaqtida, samarali va qonuniy foydalanish ustidan javobgardirlar.

Davlat byudjeti xarajatlarini hududiy belgiga mos holda bo'linishi ularning markazlashuvining turli darajalarini o'zida aks ettiradi. Shu munosabat bilan, davlat boshqaruvi darajasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetining xarajatlari respublika va mahalliy byudjetlarning xarajatlaridan tarkib topadi.

Respublika byudjetidangina moliyalashtiriladigan xarajatlarga quyidagilar kiradi:

a) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis Senati, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi, Markaziy saylov komissiyasi,

ijroiya hokimiyatining respublika va hududiy organlari faoliyatini ta'minlash bilan bog'liq xarajatlar va umumdavlat boshqaruvi xarakteridagi boshqa xarajatlar;

b) respublika sud, prokuratura, huquq-tartibot organlari tizimi;

v) umumdavlat manfaatlari uchun xalqaro faoliyatni amalga oshirish;

g) milliy mudofaa va davlatning xavfsizligini ta'minlash, sanoatning mudofaa tarmoqlari konversiyasini amalga oshirish;

d) fundamental tadqiqotlar va ilmiy-texnika taraqqiyotini moliyalashtirish;

ye) temir yo'l, havo va daryo transportini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;

yo) iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;

j) respublika yoki davlat hokimiyati organlari tasarrufida bo'lgan muassasalarni saqlash;

i) respublika mulkini shakllantirish;

y) O'zbekiston Respublikasining davlat qarziga xizmat qilish va uni qaytarish;

k) davlatning qimmatbaho metallari va moddiy zaxiralarini to'ldirish;

l) saylovlar va referendumlar o'tkazish;

m) hukumat investitsion dasturlarini moliyalashtirish;

n) respublika hukumatining qarorlari bajarilishini ta'minlash;

o) respublika sub'ektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash;

p) boshqa xarajatlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida Davlat byudjetining xarajatlari uning daromadlari bilan uzviy bog'langandir. Bunday o'zaro bog'liqlik xarajatlarning miqdoriy jihatdan daromadlarga muvofiq kelishi va ularning bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatishi orqali ifodalanadi. Bir tomondan, aksariyat hollarda, byudjet xarajatlarining hajmi byudjet daromadlarining hajmi bilan cheklanadi. O'z navbatida, byudjet daromadlarining hajmi esa davlatning iqtisodiy imkoniyatlari bilan aniqlanadi. Shuning uchun ham bu yerda byudjet xarajatlarining shunday hajmini va milliy xo'jalikda pul fondlarini shakllantirishda byudjet mablag'laridan foydalanishning shunday

muddatlarini o'rnatish kerakki, ular minimal xarajatlar qilib maksimal samaraga erishish orqali davlat oldidagi ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlasin. Boshqa tomondan esa, ishlab chiqarishning o'sishiga ijobiy ta'sir qilish, ilmiy-texnika taraqqiyotini tezlashtirish va milliy xo'jalikdagi proporsiyalarni optimallashtirish orqali Davlat byudjetining xarajatlari uning daromadlari darajasining ortishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Davlat byudjeti xarajatlari hajmining yildan-yilga ortib borishi ularni milliy xo'jalikning samaradorligi nuqtai nazaridan baholashni dolzarb muammoga aylantirib qo'yadi. Bunda milliy xo'jalikning yakuniy natijasini baholab, faqat unga tegishli bo'lgan daromadlarning qo'shimcha ravishda o'sganligiga e'tibor berish bilan cheklanish maqsadga muvofiq emas. Bunda, bir vaqtning o'zida, jamiyatning ijtimoiy taraqqiyot darajasi, ijtimoiy muammolarning qay darajada hal etilganligi ham nazardan chetda qolmasligi kerak. Albatta, milliy xo'jalikning yakuniy natijasi byudjet xarajatlarining umumiy hajmiga, ularning tarkibiy tuzilishiga, byudjet mablag'laridan to'g'ri, tejamli va samarali foydalanishga bevosita bog'liq. Shuning uchun ham hozirgi sharoitda byudjet xarajatlarining ilmiy asoslangan holda rejalashtirilishiga, byudjet assignovaniyalaridan foydalanish ustidan moliyaviy nazoratning butun tizimiga alohida e'tibor berish lozim.

Milliy xo'jalikni moliyaviy tartibga solishning muhim vositalaridan biri ham Davlat byudjetining xarajatlaridir. Moliyaviy tartibga solish deyilganda, milliy xo'jalikdagi oqilona proporsiyalarni ta'minlash maqsadida byudjet mablag'larini tarmoqlar va hududlar bo'yicha taqsimlash va qayta taqsimlashning shakllari va metodlari majmui tushuniladi. Milliy xo'jalikni moliyaviy tartibga solishning ob'ektiv zarurligi katta o'zgaruvchanlik bilan xarakterlanadigan, uning murakkab organizmi turli qismlarida moliyaviy resurslarni jamg'arish sur'atlarining turlichaligi bilan izohlanadi. Byudjet resurslarini sarf qilish orqali davlat pul mablag'larini taqsimlashda vujudga kelgan proporsiyalarni o'zgartirishi va buning oqibatida ba'zi bir tarmoqlarning (hududlarning) rivojlanishini tezlashtirishi va boshqalarining rivojlanishini rag'batlantirmasdan, milliy xo'jalikning rivojlanishini tartibga solishi mumkin. Byudjet mablag'larining

katta qismini muhim ishlab chiqarish-hududiy komplekslarni rivojlantirishga sarflash sekin-astalik bilan chuqur sifat o'zgarishlari sodir bo'lishiga – ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasining o'zgarishiga olib keladi.

Mamlakat milliy xo'jaligini moliyaviy jihatdan tartibga solish Davlat byudjeti daromadlarini rejalashtirish va byudjetdan moliyalashtirish jarayonlari davomida amalga oshiriladi. Rejalashtirish jarayonining o'zidayoq Davlat byudjeti xarajatlarining umumiy hajmi gorizontaliga (tarmoq, vazirlik va maqsadli yo'nalishlarga) va vertikaliga (boshqaruvning turli darajalariga muvofiq ravishda) taqsimlanib, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi uchun tegishli sharoit yaratiladi. Byudjetdan moliyalashtirish jarayonida esa davlat o'zining ixtiyoriga kelib tushayotgan pul mablag'larini rejalashtirilgan tadbirlar doirasida va undan tashqarida keng xarajat qilish imkoniga ega bo'ladi. Mablag'larni konkret taqsimlovchilarga byudjet kreditlarini ochish, byudjet assignovaniyalarini berish va ulardan samarali foydalanishni nazorat qilib, moliya organlari iqtisodiyotning rivojlanishi ustidan kuzatuv olib boradilar va zarur holatlarda taqsimlanayotgan byudjet mablag'lari proporsiyalarini o'zgartiradilar.

Daromadlarni davlat byudjetidagi xarajatlarning aniq turlari va yo'nalishlari bo'yicha biriktirilishi prinsipi bo'lmaganligi uchun bu yerda byudjet resurslarini keng miqyosda o'tkazish va shunga muvofiq ravishda davlatning ixtiyoriga kelib tushuvchi pul mablag'laridan har qanday zarur yo'nalishlarda foydalanilishi mumkin.

Davlat byudjeti xarajatlarining tarkibi va uning tuzilmasi davlatning tabiatiga, u tomonidan bajarilayotgan funksiyalarga, milliy xo'jalikning ehtiyojlariga bog'liq hamda byudjet mexanizmi orqali ishlab chiqarish va iste'molning ba'zi bir omillariga davlatning ta'sirchanligini ta'minlash kabilar bilan belgilanadi.

Davlat byudjetining xarajatlaridan foydalanish byudjetdan moliyalashtirish orqali amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan, byudjetdan moliyalashtirish deyilganda rejada ko'zda tutilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun sub'ektlarga byudjetdan mablag'larni taqdim etish tizimi tushuniladi. U pul mablag'larini taqdim etishning

o'ziga xos bo'lgan shakl va metodlari bilan xarakterlanadi hamda ma'lum bir prinsiplarga tayanadi. Byudjetdan moliyalashtirishning prinsiplari, shakllari va metodlari bu tizimning tarkibiy elementlari bo'lib hisoblanadi va uning amal qilish natijalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar hal etilayotgan paytda byudjetdan oqilona va samarali moliyalashtirish tizimining ahamiyati yanada ortadi.

Byudjetdan moliyalashtirishning oqilona tizimini tashkil etishda, eng avvalo, moliyalashtirish prinsiplari muhim rol o'ynaydi. Hozirgi amaliyotda foydalanilayotgan byudjetdan moliyalashtirishning prinsiplarini umumiy va xususiy guruhlarga bo'lish mumkin. Umumiy prinsiplar byudjetdan mablag' oladigan barcha sub'ektlarning faoliyatiga tegishlidir. Xususiy prinsiplar esa sub'ektlar faoliyatining tashkil etilishiga bog'liq ravishda byudjet mablag'larining taqdim etilish tartibini belgilab beradi.

Byudjetdan moliyalashtirishning umumiy prinsiplari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

– minimum xarajatlardan maksimum samara olish;

– byudjet assignovaniyalaridan foydalanishning maqsadli xarakterdaligi;

– ko'zda tutilgan rejalarning bajarilishi va oldin berilgan assignovaniyalardan foydalanilganligini inobatga olgan holda byudjet mablag'larini taqdim etish.

Byudjetdan moliyalashtirish amaliyotida umumiy prinsiplar bilan birgalikda xususiy prinsiplardan ham foydalaniladi. Ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

– byudjet assignovaniyalarini faqat ishlab chiqarishni kengaytirish xarajatlariga ajratish;

– byudjet assignovaniyalarining o'lchamini aniqlashda «qoldiq» yondashuvidan foydalanish;

– byudjetdan moliyalashtirish rejalashtirilayotgan xarajatlardan kredit metodini ta'minlash bilan birgalikda foydalanish;

– korxonalarning moliyaviy holatini byudjetli tartibga solish prinsipi va boshqalar.

Amaliyotda byudjetdan moliyalashtirishning turli shakllaridan foydalaniladi. Smetali moliyalashtirish, dotatsiya, subvensiya,

subsidiya, byudjet ssudalari, baholardagi farqni qoplash va boshqalar byudjetdan moliyalashtirishning shakllaridir[38].

15.4. Byudjet defitsiti[39] va uni moliyalashtirish

Nazariy jihatdan olib qaralganda byudjetning sog'lom (normal) faoliyat ko'rsatishi unga tegishli bo'lgan daromadlar va xarajatlarning tengligini taqozo etadi. Haqiqatdan ham u yoki bu miqdordagi xarajatlarni amalga oshirish uchun byudjet shu miqdordagi daromadlarga ega bo'lishi kerak. Aks holda bu xarajatlarni amalga oshirishning iloji bo'lmaydi. Byudjet daromadlari va xarajatlarining tengligi byudjetning balanslashtirilganligidan dalolat beradi.

Amaliyotda byudjet daromadlari va xarajatlarining tengligiga hamma vaqt ham erishilavermaydi. Ayrim hollarda byudjetning daromadlari uning xarajatlaridan ko'p bo'lishi mumkin. Bunday byudjet profitsitli byudjet deyiladi. Aksincha, ba'zi hollarda esa byudjetning xarajatlari uning daromadlaridan ko'proq bo'ladi. Shunga muvofiq ravishda byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan ko'p bo'lishiga byudjet defitsiti deyiladi.

Boshqa hollar teng bo'lgan sharoitda, byudjet defitsiti vujudga kelishining eng umumiy sabablari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

• iqtisodiyotni rivojlantirish uchun yirik davlat kapital quyilmalarini amalga oshirishning zarurligi;

[38] Byudjet xarajatlariga oid ushbu paragrafda ko'tarilgan masalalarning aksariyati, ma'lum ma'noda biroz takrorlashlar bo'lishiga qaramasdan, darslikning 18-bobi doirasida yanada batafsilroq ko'rib chiqiladi.

[39] O'zbek tilida «byudjet defitsiti» iborasining o'rnida ko'pchilik hollarda «byudjet kamomadi», «byudjet taqchilligi», «byudjet yetishmovchiligi» kabi iboralar ishlatilmoqda. Bu iboralarning mavjudligi ona tilimizning nihoyatda boy ekanligini yana bir bor ko'rsatsada, bizning fikrimizcha, bu ishlatilayotgan iboralarning hech biri «byudjet defitsiti» iborasi bilan mazmun-ma'no va mohiyat jihatidan teng kuchga emas. Shuning uchun vaziyat, holat, jarayon yoki voqyelikning asl holda aks ettirilishini nazarda tutib, o'zbek tilida ham bu o'rinda «byudjet defitsiti» iborasini ishlatish maqsadga muvofiqdir. Muammoni hal etishga aynan shu tarzda yondashish o'zbek tilining sofligiga ziyon yetkazmaydi. Aksincha, jahon hamjamiyatida va xalqaro maydonda barcha xalqlarning tilida deyarli bir xil shaklda qo'llanilib, bir xil ma'noni anglatib kelayotgan yana bir xalqaro ibora bilan ona tilimizni boyitgan va bir-birimizni bir xil tushunishda o'zining munosib hissasini qo'shgan bo'lur edi.

• favqulodda hodisalarning mavjudligi;
• iqtisodiyotdagi krizisli holatlar, uning yemirilishi;
• moliya-kredit aloqalarining yetarli darajada samarali emasligi;
• hukumatning mamlakatdagi moliyaviy holatni yetarli darajada nazorat qilolmasligi;
• ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligi nisbatan pastligi;
• tashqi iqtisodiy aloqalarning natijasi nisbatan kamligi;
• byudjet xarajatlari tarkibiy tuzilishi (strukturasi)ning oqilona emasligi;
• mamlakat miqyosida mavjud bo'lmagan mablag'lar hisobidan yashashga intilish;
• yirik davlat investitsiyalarini amalga oshirish amaliyotining mavjudligi;
• harbiy xarajatlar darajasining nisbatan kattaligi;
• real ichki imkoniyatni yetarli darajada hisobga olmagan holda boshqa mamlakatlarga yordam berilishi;
• davlatga iqtisodiyot va ijtimoiy sohani rivojlantirishga rag'batlantiruvchi sifatida foydalanish imkonini bermaydigan va yetarli darajada samarali bo'lmagan byudjet mexanizmining mavjudligi;
• boshqa sabablar.

Byudjet defitsiti vujudga kelganda unga nisbatan strategik yondashuv quyidagilarga alohida e'tibor berilishini taqozo etadi:

• byudjet defitsitining mavjudligini matematik yo'l bilan hal qilishga harakat qilmaslik kerak. Chunki, bu holda iqtisodiyotning «davolanish»i o'rniga «kasalligi» kuchayadi;
• byudjetning balansliligi, daromadlarning xarajatlardan ko'pligi sog'lom va uzluksiz rivojlanayotgan iqtisodiyotdan dalolat bermaydi.

Byudjet defitsiti bo'lishi mumkin:

• byudjet defitsitining miqdori (darajasi), odatda, mamlakat yalpi milliy mahsulotining 2–3%idan oshmasligi lozim. Ana shu chegaradan oshilsa, uni tezroq qisqartirish (yoki shu darajaga keltirish) choralarini ko'rish kerak;
• byudjet defitsitini qoplash uchun, eng avvalo, davlat kreditining turli shakllaridan foydalanmoq lozim. Shuningdek, davlat qimmatbaho qog'ozlarini moliyaviy bozorga joylashtirish maqsadga

muvofiqdir. Aksincha, milliy pul birligi belgilarini zarb etuvchi uskunani ishga solmaslik kerak;

• byudjet defitsitining darajasini kamaytirish yoki unga barham berish uchun, birinchi navbatda, iqtisodiyotning o'zini «davolamoq» lozim. Aks holda, ana shu maqsadga erishish uchun ko'zda tutilgan har qanday tadbir, albatta, muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

Byudjet defitsitining darajasini kamaytirish yoki unga barham berish borasidagi amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarning eng asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

• byudjet xarajatlarining (mablag'larining) investision yo'nalishini o'zgartirish, ularni eng ko'p samara beradigan yo'nalishlarga yo'naltirish;

• xo'jalik yuritishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi moliyaviy imtiyoz va jazolardan keng foydalanish;

• davlatdan moliyalashtirish va davlat iqtisodiyoti sohasini qisqartirish, xorijiy davlatlarga yordam ko'rsatishni keskin kamaytirish;

• harbiy xarajatlarni qisqartirish;

• eng muhim ijtimoiy dasturlarnigina moliyalashtirishni saqlab qolish, yirik byudjet xarajatlarini talab etuvchi dasturlarni qabul qilishni to'xtatib turish;

• Markaziy bankning qarzlarni davlat qimmatbaho qog'ozlari shaklida rasmiylashtirmasdan turib hukumat organlariga kredit berishini taqiqlab qo'yish;

• xorijiy sarmoyalarni jalb etish;

• va boshqalar.

Byudjet defitsiti vujudga kelgan paytda uni moliyalashtirish manbalarini aniqlab olmoq zarur. Uni moliyalashtirishning asosiy manbalaridan biri davlatning qarz olishidir.

Davlatning qarz olishi jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan jalb qilinadigan zayom va kreditlarni olishdan iborat bo'lib, hukumat oldida qarz oluvchi yoki boshqa qarz olganlarning qarzlarni qaytarishi bo'yicha kafolatchi sifatidagi majburiyatlari vujudga keladi.

Davlatning ichki qarz olishi jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan jalb qilinadigan zayom va kreditlarni olishdan iborat bo'lib, ular bo'yicha qarz oluvchi

yoki boshqa qarz olganlarning qarzlarni qaytarish bo'yicha ham kafolatchi sifatida hukumatning o'z milliy valyutasida ifodalangan qarziy majburiyatlari paydo bo'ladi.

Davlatning tashqi qarz olishi jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan jalb qilinadigan zayom va kreditlarni olishdan iborat bo'lib, ular bo'yicha qarz oluvchi yoki boshqa qarz olganlarning qarzlarni qaytarish bo'yicha kafolatchi sifatida hukumatning xorijiy valyutada ifodalangan qarziy majburiyatlari vujudga keladi.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning barcha manbalari jalb qilingan mablag'larning asosiy turlari bo'yicha navbatdagi moliyaviy yilga mo'ljallangan byudjet to'g'risidagi qonunda qonunchilik hokimiyati organlari tomonidan, albatta tasdiqlanishi kerak.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning manbai sifatida mamlakat Markaziy bankining kreditlari va Markaziy bank tomonidan hukumatning sotib olingan qarziy majburiyatlari maydonga chiqishi maqsadga muvofiq emas.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning barcha manbalarini ikki guruhga bo'lish qabul qilingan:

1) ichki manbalar;

2) tashqi manbalar.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning ichki manbalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- mamlakat hukumati tomonidan shu mamlakatning milliy valyutasida kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar;
- mamlakat hukumati nomidan qimmatbaho qog'ozlarni chiqarish orqali amalga oshirilayotgan davlat zayomlari;
- davlat mulkiga tegishli bo'lgan mol-mulkni sotishdan olingan tushumlar;
- davlat zaxiralari va rezervlar bo'yicha daromadlarning xarajatlardan o'sgan qismi summasi;
- byudjet mablag'larini hisobga oluvchi hisobvaraqlaridagi mablag'lar qoldig'ining o'zgarishi;
- va boshqalar.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning tashqi manbalari qatoriga quyidagilar kiradi:

• mamlakat hukumati nomidan qimmatbaho qog'ozlarni chiqarish orqali xorijiy valyutada amalga oshirilgan davlat zayomlari;

• xorijiy valyutada taqdim etilgan va mamlakat hukumati tomonidan jalb qilingan xorijiy davlatlar, banklar va firmalar, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning kreditlari.

Yuridik va jismoniy shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar va xalqaro huquqning boshqa sub'ektlari oldidagi (davlat kafolatlari bo'yicha majburiyatlarni qo'shgan holda) mamlakat hukumatining qarziy majburiyatlari hukumatning davlat qarzini vujudga keltiradi. Bu qarz davlat xazinasini tashkil etadigan davlat mulki bilan to'liq va hyech qanday shartsiz ta'minlanishi kerak. Bunda davlat hokimiyati organlari mamlakat hukumatining qarziy majburiyatlari va davlat qarziga xizmat qilish uchun respublika byudjetining daromadlarini shakllantirish bo'yicha barcha vakolatlardan foydalanadilar.

Mamlakatning qarziy majburiyatlari quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

• qarz oluvchi sifatida mamlakat hukumati nomidan kredit tashkilotlari, xorijiy davlatlar va xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan tuzilgan kredit bitimlari va shartnomalari;

• mamlakat hukumati nomidan qimmatbaho qog'ozlarni chiqarish orqali amalga oshirilgan davlat zayomlari;

• mamlakat hukumati tomonidan davlat kafolatini berish to'g'risidagi shartnomalar;

• o'tgan yillardagi mamlakatning qarziy majburiyatlarini restrukturizatsiya qilish va muddatini o'zgartirish to'g'risidagi mamlakat hukumati nomidan tuzilgan (shu jumladan, xalqaro) bitimlar va shartnomalar;

• va boshqalar.

Mamlakatning qarziy majburiyatlari o'zining muddatiga qarab qisqa muddatli (bir yilgacha), o'rta muddatli (bir yildan ortiq va besh yilgacha) va uzoq muddatli (besh yildan yuqori) bo'lishi mumkin. Ular zayomning konkret shartlariga muvofiq ravishda (zayom shartlarini, jumladan, to'lov muddatlari, foiz to'lovlarining miqdori, muomala muddatlarini o'zgartirmasdan) qaytarilishi kerak.

Mamlakat hukumatining davlat ichki qarzlari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

• hukumatning davlatni qimmatbaho qog'ozlari bo'yicha qarzining asosiy nominal summasi;

• hukumatga taqdim etilgan kreditlar bo'yicha asosiy qarzning hajmi;

• mamlakat hukumati tomonidan berilgan kafolatlar bo'yicha majburiyatlar hajmi;

• va boshqalar.

O'z navbatida, hukumatning davlat tashqi qarzlari:

• xorijiy davlatlar hukumatlari, kredit tashkilotlari, firmalar va xalqaro moliyaviy tashkilotlarga mamlakat hukumati tomonidan taqdim etilgan davlat kafolatlari bo'yicha majburiyatlar hajmi;

• xorijiy davlatlar hukumatlari, kredit tashkilotlari, firmalar va xalqaro moliyaviy tashkilotlardan hukumat olgan kreditlar bo'yicha asosiy qarz hajmidan iborat bo'ladi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

• Davlat byudjeti nimalarga bog'liq holda vujudga keladi va rivojlanadi?

• Davlat byudjeti o'zida qanday munosabatlarni ifodalaydi?

• Davlat byudjeti uchun qanday xarakterli xususiyatlar xos?

• «Davlat byudjeti» tushunchasiga terminologik jihatdan yana qanday tushunchalar qo'shiladi?

• Mamlakatning yalpi ichki (milliy) mahsuloti Davlat byudjeti orqali taqsimlanganda qanday bosqichlarni bosib o'tadi?

• Byudjet fondini shakllantirishda qanday ikki tushunchalar foydalaniladi?

• Qanday byudjet kategoriyalarini bilasiz?

• Davlat byudjetining iqtisodiy mazmuni nimalardan iborat?

• Mamlakatning asosiy moliyaviy rejasi deyilganda nima nazarda tutiladi?

• Davlat byudjeti deb nimaga aytiladi?

• Davlat byudjetining mohiyati nimalar orqali namoyon bo'ladi?

• Davlat byudjeti boshqa iqtisodiy (moliyaviy) kategoriyalar bilan qanday bog'langan?

• Davlat byudjeti qanday funksiyalarni bajaradi?

• Davlat byudjetining taqsimlash va nazorat funksiyalari qanday xarakterli xususiyatlarga ega?

• Davlat byudjetining taqsimlash va nazorat funksiyalarining miqdoriy va sifat tomonlari nimalardan iborat?

• Byudjet mexanizmi deyilganda nimalar tushuniladi?

• Davlat byudjetining ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?

• Davlat byudjeti mamlakatning moliya tizimida qanday o'rinni egallaydi?

• Davlat byudjetining daromadlari nima uchun oraliq xarakterga ega?

• Davlat byudjeti daromadlarining moddiy-buyumlashgan shaklini nimalar tashkil etadi?

• Byudjet daromadlarini shakllantirish jarayonining asosiy prinsiplari nimalardan iborat?

• Davlat byudjetining daromadlari qanday mezonlar asosida klassifikatsiya qilinishi mumkin?

• Davlat byudjetining daromadlari o'z manbalariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?

• Byudjetning soliqli daromadlari tarkibi nimalardan iborat?

• Davlat byudjetining soliqsiz daromadlari tarkibiga nimalar kiradi?

• Tushumlarning qanday turlari (ko'rinishlari) byudjet daromadlarining tarkibi hisobiga olinishi mumkin?

• Hozirgi amaliyotda Davlat byudjetining daromadlari qanday tartibda klassifikatsiya qilinayapti?

• To'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarning tarkibi nimalardan iborat?

• O'zining ijtimoiy-iqtisodiy belgisiga ko'ra Davlat byudjetining daromadlari qanday guruhlarga bo'linishi mumkin?

• Mulkchilik shakliga ko'ra Davlat byudjetining daromadlari qanday ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin?

• Sub'ektlarning daromadlari qanday metodlarni qo'llash evaziga Davlat byudjeti ixtiyoriga olinayapti?

• Hozirgi sharoitda Davlat byudjeti daromadlarining tarkibi nimalardan iborat va uning tuzilmasi qanday?

• Milliy iqtisodiyotda qo'llanilayotgan Davlat byudjeti daromadlari tizimining samaradorligi bevosita nimaga bog'liq va u o'z ichiga nimalarni oladi?

• «Davlat byudjeti daromadlari» va «Davlat daromadlari» tushunchalari o'rtasiga barobarlik (tenglik) belgisini qo'yish mumkinmi?

• Davlat byudjetining xarajatlari qanday xarakterli belgilarga ega?

• Davlat byudjeti xarajatlari konkret turlarining xilma-xilligi nimalar bilan izohlanadi?

• Davlat byudjetining xarajatlari qanday belgilarga ko'ra turkumlashtiriladi?

• Iqtisodiy mazmuniga ko'ra Davlat byudjetining xarajatlari qanday xarajatlarga bo'linadi?

• Davlat byudjetining kapital xarajatlari deyilganda nimalar tushuniladi va ularning tarkibi nimalardan iborat?

• Davlat byudjetining joriy xarajatlari deyilganda nimalar tushuniladi va ularning tarkibiga nimalar kiradi?

• Takror ishlab chiqarishdagi roliga ko'ra Davlat byudjetining xarajatlari qanday guruhlarga bo'linadi?

• Davlat byudjeti xarajatlarining tarmoq belgisi bo'yicha guruhlarga ajratishning asosida nimalar yotadi?

• Ijtimoiy yo'nalishi bo'yicha Davlat byudjetining xarajatlari qanday guruhlardan tashkil topgan?

• Davlat byudjeti xarajatlarining konkret turlari nimalardan tarkib topadi?

• Davlat byudjetining xarajatlari tashkiliy jihatdan qanday guruhlarga ajratiladi?

• Davlat byudjetining xarajatlari hududiy belgilariga muvofiq qanday guruhlardan tashkil topadi?

• Faqat Respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan xarajatlarga nimalar kiradi?

• Bozor iqtisodiyoti sharoitida Davlat byudjetining xarajatlari uning daromadlari bilan uzviy bog'langanmi?

• Hozirgi sharoitda Davlat byudjeti xarajatlarining konkret tarkibi nimalardan iborat va ularning tuzilmasi qanday?

• Byudjetdan moliyalashtirish deyilganda nimalar tushuniladi?

• Byudjetdan moliyalashtirishning umumiy prinsiplari nimalardan iborat?

• Amaliyotda byudjetdan moliyalashtirishning qanday shakllaridan foydalanilmoqda?

• «Davlat byudjetining xarajatlari» va «Davlat xarajatlari» iboralari bir xil ma'no-mazmunni anglatadimi?

• Byudjet defitsiti deb nimaga aytiladi?

• Byudjet defitsitining vujudga kelishidagi eng umumiy sabablari nimalardan iborat?

• Byudjet defitsiti vujudga kelganda unga nisbatan strategik yondashuv (strategiya) nimalarga alohida e'tibor berishni taqozo etadi?

• Byudjet defitsiti darajasini kamaytirish yoki unga barham berish borasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

• Byudjet defitsitini moliyalashtirishning asosiy manbalariga nimalar kiradi?

• Davlatning ichki va tashqi qarzlari deyilganda nimalar tushuniladi?

• Davlatning ichki qarzlari tarkibi nimalardan iborat bo'lishi mumkin?

• Davlat tashqi qarzlari tarkibiga nimalar kiradi?

• Byudjet defitsitini moliyalashtirishning barcha manbalari qanday guruhlardan tashkil topadi?

• Byudjet defitsitini moliyalashtirishning ichki manbalariga nimalar kiradi?

• Byudjet defitsitini moliyalashtirishning tashqi manbalari nimalardan iborat?

• Mamlakatning qarziy majburiyatlari qanday shakllarda bo'lishi mumkin?

• «Byudjet defitsiti», «Byudjet kamomadi», «Byudjet taqchilligi», «Byudjet yetishmovchiligi» iboralarining ma'no-mazmuni bir xilmi?

16-BOB.
BYUDJET DAROMADLARI

16.1. Byudjet daromadlarining mazmun-mohiyati va ularni shakllantirish prinsiplari

Byudjet daromadlari davlatni markazlashtirilgan moliyaviy resurslarining bir qismi bo'lib, davlat funksiyalarini bajarish uchun zarurdir. Ular pul mablag'lari fondlarini shakllantirish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlarni o'zida ifoda etadi va turli darajadagi hokimiyat organlarining ixtiyoriga kelib tushadi.

Qayd etilganlarni inobatga olgan holda unga byudjet daromadlarining ma'no-mazmunini ifodalovchi quyidagi ta'riflarni berish mumkin: pul mablag'lari fondlarini shakllantirish jarayonida vujudga keluvchi iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlarni o'zida ifoda etadigan, hokimiyat organlarining turli darajalari ixtiyoriga kelib tushadigan, davlatning funksiyalarini bajarish uchun zarur bo'lgan davlat markazlashtirilgan moliyaviy resurslarining bir qismi byudjet daromadlari deyiladi.

Mamlakatlarning davlat tuzilishiga bog'liq ravishda byudjet daromadlari quyidagicha farqlanadi:

1) markaziy (davlat) byudjet(i) daromadlari;

2) unitar (yagona) davlatlardagi mahalliy byudjetlar daromadlari.

Federativ (ittifoqchilik) tuzilish(i)ga ega bo'lgan davlatlarda byudjet daromadlarining bu ikki ko'rinishi federatsiya a'zolari byudjetlarining daromadlari bilan to'ldiriladi.

Byudjet daromadlari davlat daromadlariga nisbatan torroq darajadagi tushunchadir. Chunki davlat daromadlari hokimiyatning barcha darajadagi byudjetlarining moliyaviy mablag'lari bilan birgalikda yana o'zining tarkibiga davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalar va barcha davlat sektoriga tegishli bo'lgan boshqa resurslarni ham qamrab oladi.

Byudjet daromadlarining asosiy moddiy manbai milliy daromaddir. Agar davlatning moliyaviy ehtiyojlarini qondirish uchun

milliy daromad yetarli bo'lmasa, davlat bunday ehtiyojni qondirishga milliy boylikni jalb etishi mumkin. Bu yerda milliy boylik deyilganda ma'lum bir davrda jamiyatning ixtiyorida bo'lgan, hozirgi va o'tgan avlodning mehnatlari evaziga yaratilgan moddiy ne'matlar hamda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan tabiiy resurslar majmui nazarda tutilayapti.

Milliy daromadni davlat ixtiyoriga o'tkazish turli metodlar yordamida amalga oshiriladi. Soliqlar, davlat krediti va pul emissiyasi davlat hokimiyati organlari tomonidan milliy daromadni qayta taqsimlash va byudjet daromadlarini shakllantirish uchun foydalanilayotgan metodlarning asosiylari bo'lib hisoblanadi. Bu metodlar o'rtasidagi nisbat mamlakatlar va davrlar bo'yicha turlicha bo'lib, mamlakatdagi iqtisodiy vaziyat, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa qarama-qarshiliklarning kuchlilik darajasi, davlatning moliyaviy siyosati va moliyaviy ahvoli bilan belgilanadi.

Milliy daromadni qayta taqsimlashning asosiy metodi soliqlar hisoblanadi. Ular yordamida byudjet daromadlarining asosiy salmog'i ta'minlanadi. Turli mamlakatlar markaziy byudjetlarining daromadlarida soliq tushumlari qariyb 90%ni tashkil etadi. Federatsiya a'zolari va mahalliy byudjetlar daromadlarida soliqlarning salmog'i nisbatan pastroqdir. Bu byudjetlar biriktirilgan (tegishli byudjetlarning o'z daromadlari) va tartibga keltiruvchi (byudjet tizimining yuqori bo'g'inidan quyi bo'g'iniga beriladigan daromadlar) daromadlar hisobidan shakllantiriladi.

O'zining moliyaviy ahamiyatiga ko'ra davlat kreditlari ham byudjet daromadlari hisoblanadi. Kelgusi yil uchun byudjet tuzilayotgan paytda byudjet defitsiti mavjud bo'lsa , davlat ana shu metoddan foydalanadi. Davlat mamlakatda moliyaviy ahvolning murakkablashishi va byudjet defitsiti hajmining oshishiga muvofiq ravishda davlat kreditiga murojaat qiladi. Bunday kreditlarni olishning ikki yo'li mavjud:

1) davlat nomidan qimmatli qog'ozlar chiqarish yo'li bilan jismoniy va yuridik shaxslardan davlat qarzlarini olish;

2) Markaziy bank va boshqa kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar.

Davlat kredit operatsiyalari hajmining oshishi davlat qarzining

oshishiga olib keladi. O'z navbatida, davlat qarzlari soliqlar bilan chambarchas bog'liq. Uni uzish va foizlarini to'lash, asosan, soliq to'lovlari yoki davlatning yangi kredit operatsiyalari hisobidan amalga oshiriladi.

Favqulodda holatlarda, soliq to'lovlari va davlat kreditlarini olish murakkablashganda davlat qog'oz pullar emissiyasiga murojaat qiladi. Bu byudjet daromadlarini to'ldirishning eng noqulay metodidir. Chunki bu metodning qo'llanilishi tegishli tartibda tovar bilan ta'minlanmagan pul massasining o'sishiga va inflyasion jarayonlarning kuchayishiga, pirovardida esa, og'ir ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Byudjet daromadlari mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsulotini taqsimlash va qayta taqsimlash umumiy jarayonining elementlaridan biri bo'lib, oraliq (tranzit) xarakterga ega. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo'lgan daromadlar va jamg'armalarning bir qismini byudjetga o'tkazilishi natijasida vujudga keladi. Byudjet daromadlarining moddiy-buyumlashgan mazmunini davlatning ixtiyoriga borib tushgan pul mablag'lari tashkil etadi. Bu moliyaviy (byudjet) kategoriyaning namoyon bo'lish shakli byudjetga borib tushuvchi turli soliqlar, to'lovlar, yig'imlar, bojlar va ajratmalardan iborat.

Miqdoriy jihatdan byudjetning daromadlari yaratilgan (ishlab chiqarilgan) yalpi ichki (milliy) mahsulotda (milliy daromadda) davlatning ulushini ko'rsatadi. Ularning absolyut hajmi va salmog'i mamlakatning yalpi ichki (milliy) mahsuloti (milliy daromadi)ning umumiy hajmi, u yoki bu davrda davlatning oldida turgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, mudofaa va boshqa vazifalar bilan belgilanadi. Ana shularga muvofiq ravishda byudjetga mablag'larni to'plash yig'ish miqdori va ularni undirishning shakl va metodlari aniqlanadi.

Byudjet daromadlarini shakllantirish jarayonining quyidagi prinsiplarga asoslanishi maqsadga muvofiqdir:

– sub'ektlarning mustaqil faoliyat ko'rsatishiga sharoit yaratish. Buning ma'nosi shundaki, sub'ektlarga tegishli bo'lgan mablag'larning bir qismini byudjetga olinishi ularning mustaqil rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi kerak. Bu chegaradan oshib ketish sub'ektlarning mustaqilligini yo'qotishiga, kasodga uchrash

hollarining vujudga kelishiga, ichki rezervlarni qidirib topishga va ishlab chiqarishning o'sish sur'atlarini ta'minlashga intilishning susayishiga, xufyona iqtisodiyotning rivojlanishiga olib keladi;

– sub'ektlarning xatti-harakati va intilishiga bog'liq bo'lmagan holda vujudga kelgan daromadlarning to'liq yoki qisman byudjetga olinishi. Ma'lum bir xarajatlarni amalga oshirmasdan turib olingan barcha daromadlar sub'ektlarning ixtiyoriga qoldirilmasdan davlat ixtiyoriga o'tishi kerak. Bu prinsipning ta'siri ostiga sub'ektlar ma'muriyatining noto'g'ri, noqonuniy harakati (masalan, davlat standartlarini buzish va boshqalar) natijasida olingan daromadlar ham kiritilmog'i lozim;

– ishlab chiqarishni kengaytirish va boshqa maqsadlar uchun korxonaning rejalashtirilgan ehtiyojidan ortgan summalarni byudjetga olish. Bu prinsip byudjet daromadlarini davlat korxonalarining mablag'lari hisobidan tashkil etishda qo'llanilishi mumkin. U davlat-korxonalarining moliyaviy holatini tartibga soladi va bir vaqtning o'zida ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishda davlatning manfaatlarini ta'minlaydi;

– byudjet mexanizmining rag'batlantiruvchi ta'sirini ta'minlash. Sub'ektlar ixtiyoridan mablag'larning byudjetga olinishi ularning samarali faoliyat ko'rsatishini rag'batlantirishi kerak. Bu yerda qo'yilgan vazifa faqatgina byudjet daromadlarini miqdoriy jihatdan ta'minlash emas, balki shu orqali korxonada faoliyat ko'rsatayotgan mehnat jamoalarining manfaatlariga, ular faoliyatining sifat ko'rsatkichlariga to'lovlarning ta'sirchanligini kuchaytirishdir;

– byudjet daromadlarini shakllantirishda ulushli ishtirok etish. Bu prinsip aholi mablag'lari hisobidan byudjet daromadlarini shakllantirishda qo'llanilib, uning natijasida aholi daromadlarining bir qismi ular olgan daromadlarining darajasiga bog'liq ravishda byudjetga o'tkaziladi.

Byudjet daromadlarining asosiy qismi soliqlar yordamida undirilishi tufayli bu jarayonda quyidagi prinsiplardan foydalaniladi:

– soliqlarning byudjetga olinishi mamlakat milliy boyligi manbalarining tugashiga olib kelmasligi kerak;

– soliqlar ularni to'lovchilar o'rtasida teng (adolatli) taqsimlanmog'i lozim;

– soliqlarning ishlab chiqaruvchilar aylanma fondlari hajmiga ta'sir ko'rsatmasligi;

– soliqlarning sof daromadga nisbatan hisoblanishi;

– davlat uchun soliqlarning undirilishi iloji boricha arzonroq bo'lishi lozim;

– soliqlarning undirilish jarayoni xususiy sektorni siqib chiqarmasligi kerak.

16.2. Byudjet daromadlarining tarkibiy tuzilishi va ularning klassifikatsiyasi

Byudjet daromadlari o'zlarining manbalari, ijtimoiy-iqtisodiy xarakteri, mulkchilik shakli, soliq va to'lovlarning turi, mablag'larning tushish shakli, ularni byudjetga undirish metodlari va hokazolarga muvofiq klassifikatsiya qilinishi mumkin.

Byudjet daromadlari o'z manbalariga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- soliqli daromadlar;
- soliqsiz daromadlar;
- tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan) tarzda o'tkaziladigan pul mablag'lari.

Byudjetning soliqli daromadlari tarkibi mamlakat soliq qonunchiligiga muvofiq umumdavlat soliqlari va yig'imlari, mahalliy soliqlar va yig'imlar, bojxona bojlari, boj yig'imlari va boshqa boj to'lovlari, davlat boji, penya va jarimalardan iborat.

Soliqsiz daromadlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- davlat mulkidan foydalanishdan olingan daromadlar (soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq to'langan soliq va yig'imlardan so'ng);
- byudjet tashkilotlari tomonidan ko'rsatilgan to'lovli xizmatlardan kelgan daromadlar (soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq to'langan soliq va yig'imlardan so'ng);
- fuqarolik-huquqiy, ma'muriy va jinoiy choralarni qo'llash natijasida olingan mablag'lar, jumladan, jarimalar, musodaralar, kompensatsiyalar va davlat sub'ektlariga yetkazilgan zararlarni tiklash bo'yicha olingan mablag'lar va majburiy undirilgan boshqa mablag'lar;

• moliyaviy yordam ko'rinishidagi daromadlar (byudjet ssudalari va byudjet kreditlaridan tashqari);

• boshqa soliqsiz daromadlar.

Byudjet daromadlarining tarkibiga tushumlarning quyidagi ko'rinishlari hisobga olinishi mumkin:

• davlat mulkini vaqtinchalik foydalanishga berish natijasida ijara haqi yoki boshqa ko'rinishda olinadigan mablag'lar;

• kredit muassasalaridagi hisobvaraqlarda byudjet mablag'larining qoldig'i bo'yicha foizlar ko'rinishida olinadigan mablag'lar;

• davlatga tegishli mol-mulkni garovga yoki ishonchli boshqaruvga berishdan olinadigan mablag'lar;

• qaytarish va haq olish asosida boshqa byudjetlarga, xorijiy davlatlarga yoki boshqa yuridik shaxslarga berilgan byudjet mablag'laridan foydalanganlik uchun haq;

• davlatga qisman tegishli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari ustav kapitalining hissasiga yoki aksiyalar bo'yicha dividendlarga to'g'ri keladigan foyda ko'rinishidagi daromadlar;

• davlat unitar korxonalari foydasining bir qismi (soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq to'langan soliq va yig'imlardan so'ng);

• davlatga tegishli bo'lgan mol-mulkdan foydalanish natijasida olinadigan qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa daromadlar.

Byudjetning daromadlar qismini to'ldirishning manbalaridan biri byudjet tizimida boshqa darajada turgan byudjetdan dotatsiyalar, subvensiyalar va subsidiyalar yoki mablag'larni qaytarilmaslik va tiklamaslikning boshqa shakllarida olinadigan moliyaviy yordamdir. Bunday moliyaviy yordamlar mablag'larni oluvchi byudjetning daromadlarida o'z ifodasini topishi kerak. Jismoniy va yuridik shaxslardan, xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlar hukumatlaridan qaytarilmaydigan yoki tiklanmaydigan shaklda o'tkazilayotgan mablag'lar ham byudjetning shunday daromadlari tarkibiga kiradi.

Amaliyotda davlat byudjetining daromadlari quyidagi tartibda klassifikatsiyalanadi:

1. To'g'ri (bevosita) soliqlar. Ularning tarkibiga yuridik shaxslarning foydasidan olinadigan soliq; savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari uchun yagona soliq to'lovidan Davlat byudjetiga

ajratmalar; yagona soliq to'lovidan (mikrofirmalar va kichik korxonalar bilan birgalikda) Davlat byudjetiga ajratmalar; jismoniy shaxslarning daromadidan olinadigan soliq va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning daromadidan olinadigan qat'iy soliq kiradi.

2. Egri (bilvosita) soliqlar. Bu soliqlarning tarkibi qo'shilgan qiymat solig'i; aksizlar; bojxona bojlari; jismoniy shaxslardan olinadigan yagona boj to'lovi; transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va gaz iste'moliga jismoniy shaxslardan olinadigan soliqdan iborat.

3. Resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i. Bu guruhga kiruvchi soliqlar va to'lovlar mol-mulk solig'i; yer solig'i; yer osti boyliklaridan va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqlarni o'z ichiga oladi.

4. Ustama foydadan olinadigan soliq.

5. Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq.

6. Boshqa daromadlar.

Shuningdek, yuridik nuqtai nazardan, byudjet daromadlari uch guruhga ajratilishi mumkin:

- davlat byudjeti daromadlari;
- respublika byudjeti daromadlari;
- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar daromadlari.

Davlat byudjeti daromadlariga O'zbekiston Respublikasi «Byudjet tizimi to'g'risida»gi qonunining 11-moddasiga muvofiq, quyidagilar kiritiladi:

- qonun hujjatlarida belgilangan soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlar;
- davlatning moliyaviy va boshqa aktivlarini joylashtirilishi, foydalanishga berilishi va sotilishidan olingan daromadlar;
- qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'lari;
- yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek, chet el davlatlaridan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

• rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga berilgan byudjet ssudalarini qaytarish hisobiga tushadigan to'lovlar;

• qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa daromadlar.

O'zbekiston Respublikasining byudjeti tarkibiga quyidagi daromadlar kiradi (yuqoridagi qonunning 15-moddasi):

• qonun hujjatlarida belgilangan tartibdagi va normativlar asosidagi umumdavlat soliqlari, yig'imlari, bojlari va boshqa majburiy to'lovlar;

• qonun hujjatlarida belgilangan normativlar bo'yicha davlat moliyaviy va boshqa aktivlarini joylashtirilishi, foydalanishga berilishi va sotilishidan olingan daromadlar;

• qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'lari;

• yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek, chet el davlatlaridan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

• rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga berilgan byudjet ssudalarini qaytarish hisobiga berilgan to'lovlar;

• qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa daromadlar.

Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar daromadlari quyidagilar hisobidan shakllantirilishi mumkin («Byudjet tizimi to'g'risida» gi qonunning 18-moddasi):

• qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga va mahalliy byudjetlarga yo'naltiriladigan mahalliy soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlar;

• qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga va mahalliy byudjetlarga o'tkaziladigan umumdavlat soliqlari, yig'imlari, bojlari va boshqa majburiy to'lovlar;

• qonun hujjatlarida belgilangan normativlar bo'yicha davlat moliyaviy va boshqa aktivlarini joylashtirilishi, foydalanishga berilishi va sotilishidan olingan daromadlar;

• qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq davlat mulki ob'ektlarini joylashtirish, foydalanishga berishdan olingan daromadlar;

• qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'lari;

• yuqori byudjetlardan beriladigan byudjet dotatsiyalari, byudjet subvensiyalari va byudjet ssudalari;

• yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek, chet el davlatlaridan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

• qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa daromadlar.

O'zining ijtimoiy-iqtisodiy belgisiga ko'ra byudjet daromadlari ikki guruhga bo'linishi mumkin:

– xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan olinadigan daromadlar;

– aholidan tushumlar.

Mulkchilik shakliga ko'ra byudjet daromadlari quyidagi ko'rinishlarni olishi mumkin:

– nodavlat sektordan olinadigan daromadlar;

– davlat xo'jaliklaridan olinadigan daromadlar;

– aholidan olinadigan mablag'lar.

Byudjet daromadlarining yuqorida sanab o'tilgan har bir guruhlari daromadlarning manbalari, to'lovlarning turlari va hokazolar bo'yicha kichik guruhlarga bo'linishi ham mumkin. Masalan, davlat xo'jaliklaridan olinadigan daromadlarga davlat korxona va tashkilotlarining to'lovlari, davlat mulkini sotishdan olinadigan daromadlar, davlat tashkilotlari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlardan olinadigan daromadlar kiradi. Aholidan byudjetga kelib tushadigan mablag'lar esa soliqlar va boshqa ixtiyoriy to'lovlardan iborat bo'lishi mumkin. O'z navbatida, har bir kichik guruhlarga biriktirilgan byudjet daromadlari tushumlarning alohida turidan iborat. Masalan, davlat korxonalari tomonidan byudjetga o'tkaziladigan daromadlarning tarkibiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, daromad (foyda) solig'i va boshqalar kiradi. Shuningdek, davlat mulkidan olinadigan daromadlar tarkibi bojxona daromadlaridan, egasiz va musodara qilingan mol-mulkni, talab qilib olinmagan yuklar va pochta jo'natmalarini, meros huquqi bo'yicha davlatga o'tgan mol-mulklarni realizatsiya qilishdan olingan tushumlardan iborat. Davlat tashkilotlari va muassasalari tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlarga yo'l harakati xavfsizligi xizmati tomonidan undiriladigan yig'imlar, tovar belgilarini qayd etganlik uchun yig'imlar, o'lchov asboblarini davlat tekshiruvidan o'tkazilganligi uchun haq, sud va arbitraj organlari hamda notarial

idoralari tomonidan aholiga ko'rsatilgan xizmatlar uchun olinadigan haq va boshqalar kiradi.

Byudjet daromadlari majburiy yoki ixtiyoriy tarzda jalb qilinishi mumkin. Daromadlarni majburiy shaklda jalb qilish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ixtiyoriy shakldagi to'lovlarga davlat obligatsiyalarini va pul-buyum lotereyalarini realizatsiya qilishdan olingan tushumlar kiradi. Byudjet daromadlarini shakllantirishdagi majburiylik yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ma'lum bir mablag'lar belgilangan muddatlarda byudjetga o'tkazilishi zarurligini anglatadi. U yoki bu to'lovni qonun tomonidan majburiy deb e'tirof etilishi to'lanmagan summalarning majburiy undirilishini ko'zda tutadi. Bu holat byudjetning ijrosi uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lib, mablag'larni to'liq va o'z vaqtida byudjetga jalb etishga yo'naltirilgan.

Sub'ektlarning daromadlari byudjet ixtiyoriga ikki xil metodlarni qo'llash evaziga olinishi mumkin:

1) soliqli metodlar;

2) soliqsiz metodlar.

Soliqli metodlar uchun mablag'larning byudjet foydasiga aniq belgilangan miqdorlarda va oldindan o'rnatilgan muddatlarda undirilishi xarakterlidir. Soliqlarning undirilishi mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsuloti va milliy daromadining taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi bilan bog'liq. Ular yordamida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholiga tegishli bo'lgan mablag'larning bir qismi davlat ixtiyoriga o'tkaziladi. Soliqlarning tarkibiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, daromad (foyda) solig'i, yer solig'i, mol-mulk solig'i va boshqalar kiradi.

Soliqsiz daromadlar davlatga tegishli bo'lgan korxona va tashkilotlardan olinadigan to'lovlardir.

Davlat mulkiga aylanadigan va qaytarilishi talab etilmaydigan mablag'lar ham byudjetning daromadlari bo'lishi mumkin. Biroq ayrim to'lovlar davlatning ixtiyoriga vaqtinchalik foydanish uchun o'tkazilishi ham mumkin. Bunday holda davlat olingan mablag'larni sarf etsa-da, bu mablag'larni belgilangan muddatlarda va to'liq ravishda qaytarishga majbur. Ana shunday byudjet daromadlarining ko'rinishlaridan biri davlat obligatsiyalarini realizatsiya qilishdan

olingan tushumlar hisoblanadi. Byudjet daromadlariga ular shartli ravishda, faqat shu yilning byudjeti daromadlari nuqtai nazaridan kiritilishi mumkin.

Byudjetlarning barcha daromadlari u yoki bu byudjetlarga biriktirilishiga qarab ikkiga bo'linishi mumkin:

1) byudjetning o'z daromadlari;

2) byudjetning tartibga keltiruvchi daromadlari.

Mamlakat soliq qonunchiligiga muvofiq doimiy asosda tegishli byudjetga to'liq yoki qisman biriktirilgan daromadlar byudjetning o'z daromadlari deyiladi. Ularga tegishli byudjetlarga biriktirilgan soliqli va soliqsiz daromadlar kiradi.

Navbatdagi moliyaviy yil (yoki uzoq muddatli davr asosida, odatda 3 yildan kam bo'lmagan holda) uchun boshqa darajadagi byudjetlarga ajratmalar normativi o'rnatiladigan soliqlar va boshqa to'lovlar byudjetning tartibga keltiruvchi daromadlari deyiladi.

Byudjet daromadlarining deyarli barchasi sarflanish nuqtai nazaridan oldindan mo'ljallangan maqsadlarga ega emas. Ular umumiy fondga tushiriladi va ulardan odatdagi moliyalashtirish tartibida foydalaniladi. Byudjet daromadlarining faqat ba'zi birlarigina oldindan belgilangan maqsadlar uchun mo'ljallangan. Ularning tarkibiga ijtimoiy sug'urta badallarini kiritish mumkin.

Soliqlar, to'lovlar, yig'imlar, bojlar va majburiy ajratmalarning alohida shakllari va turlarining yig'indisi byudjet daromadlarining yagona tizimini shakllantiradi. Turli sub'ektlardan kelib tushadigan byudjet daromadlari umumdavlat ehtiyojlarini ta'minlab, bir-biri bilan o'zaro bog'langandir.

Byudjet daromadlarining tarkibi va uning tuzilmasi doimiy bo'lmasdan, mamlakat taraqqiyoti va davlat oldidagi vazifalarning o'zgarishiga muvofiq ravishda o'zgarib boradi. Masalan, keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetining daromadlari uchun quyidagi tarkib va tuzilma shakllangan: mamlakatimiz Davlat byudjetining daromadlari so'nggi yillarda to'g'ri (bevosita) soliqlar, egri (bilvosita) va resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i, ustama foydadan olinadigan soliq, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq va boshqa daromadlardan tarkib topmoqda. Davlatimiz byudjetining daromadlarini tarkibiy

tuzilmasida egri (bilvosita) soliqlar, ya'ni qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, bojxona bojlari, jismoniy shaxslardan olinadigan yagona boj to'lovi va transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va gaz iste'moliga jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar hal qiluvchi rol o'ynamoqda. Aynan shu guruhga kiruvchi soliqlar hisobidan Davlat byudjeti daromadlarining yarmi (50,23%) shakllanayapti. Bu soliqlar orasida qo'shilgan qiymat solig'i (28,15%) va aksizlar (16,47%) Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda alohida ahamiyatga egadir. Birgina qo'shilgan qiymat solig'i yordamida Davlat byudjeti daromadlarining 1/4 qismidan ko'prog'i shakllanayotganligi bu soliqning byudjet daromadlari tuzilmasidagi o'rni qanday ekanligini yaqqol ko'rsatayapti.

Shuningdek, Davlat byudjeti daromadlarining tarkibiy tuzilmasida to'g'ri (bevosita) soliqlar ham o'z o'rniga ega. Ular yordamida byudjet daromadlarining 1/4 qismi tashkil topayapti. Uning asosiy qismi (jami to'g'ri (bevosita) soliqlarning 49,4%) esa jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ining hissasiga to'g'ri kelayapti. Bu yerda yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i ham shu guruhga kiruvchi boshqa soliqlarga nisbatan byudjet daromadlarini shakllantirishda alohida rol (5,2%) o'ynamoqda.

Resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i yordamida Davlat byudjeti daromadlarining 15,95% tashkil topayapti. Uning asosiy qismi (shu guruhga kiruvchi soliqlarning 61,6%) yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqqa to'g'ri kelayapti.

16.3. Soliqlar va soliq tizimi

Byudjet daromadlarini shakllantirishda soliqlar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo'lgan mablag'larning bir qismini davlat ixtiyoriga majburiy va qaytarilmaydigan tarzda o'tkazuvchi to'lovlarga soliqlar deyiladi. Ular mamlakat milliy daromadining bir qismi bo'lib, byudjet tizimining barcha bo'g'inlari bo'ylab jalb qilinadi, qonunga muvofiq oldindan belgilangan miqdorda va muddatlarda davlatning ixtiyoriga borib tushuvchi yuridik va jismoniy shaxslarning majburiy to'lovlaridan iboratdir. Soliqlar hisobidan davlatning funksiyalari va vazifalarini

bajarish uchun moliyaviy asos yaratiladi. Soliqlarsiz davlat faoliyat ko'rsatolmaydi. Chunki ular bozor munosabatlari va xususiy mulkchilik hukmronligi sharoitida daromadlarni byudjetga jalb qilishning asosiy metodi bo'lib hisoblanadi.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida aholi keng qatlamlari daromadlarining 40% gachasi soliqlar orqali davlatning ixtiyoriga o'tmoqda. Mamlakatlar yalpi ichki (milliy) mahsuloti va milliy daromadida soliqlar salmog'i ortib, uning darajasi o'rtacha 18% dan 30–50% gacha yetib bordi.

Soliqlar yalpi ichki mahsulot va uning tarkibiy qismi bo'lgan milliy daromadni qayta taqsimlashda ishtirok etib, yagona takror ishlab chiqarish jarayonining bir qismi, ishlab chiqarish munosabatlarining o'ziga xos shakli hisoblanadi. Bular soliqlarning ijtimoiy mazmunini shakllantiradi. Soliqlar jamiyatdagi taqsimlash munosabatlarining tarkibiy qismi sifatida ishlab chiqarish qonuniyatlarini o'zida ifoda etadi.

Ijtimoiy mazmundan tashqari soliqlar moddiy asosga (mazmunga) ham egadir, ya'ni ular jamiyatning davlat tomonidan jalb qilinadigan pul mablag'larining aniq summasini ham ifodalaydi. Milliy daromadni qayta taqsimlashda soliqlar davlat hokimiyat organlarini pul shaklidagi yangi qiymatning bir qismi bilan ta'minlaydi. Majburiy ravishda va soliqlar shaklida mamlakatning butun aholisidan o'zlashtirilgan milliy daromadning bu qismi davlatning markazlashtirilgan moliyaviy resurslari fondiga aylanadi. O'ziga xos tarzda majburiy chetlashtirishdan iborat bo'lgan bu jarayon ekvivalent almashuvsiz qiymatning bir tomonlama (soliq to'lovchidan davlatga) harakatini ifodalaydi.

Davlatning soliqli daromadlari ishlab chiqarish jarayonida (mehnat, kapital va tabiiy resurslar ishtirokida) yaratilgan yangi qiymat hisobidan shakllantiriladi. Ular davlatning mulkiga aylanadi hamda harbiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlarda foydalaniladi.

Ishlab chiqarish munosabatlarining alohida sohasi (tarkibiy qismi) sifatida soliqlar qat'iy ichki xususiyatlari, rivojlanish qonuniyatlari va namoyon bo'lishning farqlanuvchi shakllariga ega bo'lgan o'ziga xos tarzdagi iqtisodiy kategoriyadir. Soliqlar milliy daromad qiymatining bir qismining umumdavlat ehtiyojlari foydasiga olinishi

jarayonida namoyon bo'ladigan va aniq mavjud pul munosabatlarini ifodalaydi. Soliq munosabatlari moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismi sifatida doimiy ravishda o'zgarishda bo'ladi.

Soliqlar faqat iqtisodiy kategoriya bo'lib qolmasdan, bir vaqtning o'zida moliyaviy kategoriya hamdir. Ular moliyaviy munosabatlarga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifoda etadi, o'zining farqlanuvchi belgilari va xususiyatlariga, o'z harakat shakliga, ya'ni moliyaviy munosabatlarning barcha to'plamidan ajratib turadigan funksiyalariga ega.

Soliqlarning funksiyalari ularning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va ichki mazmunini ochib beradi. Hozirgi sharoitda soliqlar ikki funksiyani bajaradi:

1) Fiskal funksiya;

2) Tartibga solish (rag'batlantirish) funksiyasi.

Bu funksiyalarning har biri soliqlarning moliyaviy kategoriya sifatida alohida tomonlarini namoyon etadi.

Soliqlarning fiskal funksiyasi ularning asosiy funksiyasi bo'lib, bu barcha davlatlar uchun xarakterlidir. Bu funksiya yordamida davlat pul fondlari, ya'ni davlatning faoliyat ko'rsatishi uchun moddiy asos yaratiladi. Xuddi shu funksiyaning o'zi milliy daromad qiymatining bir qismini jamiyatning eng kam ta'minlangan ijtimoiy qatlamlari foydasiga qayta taqsimlash uchun real imkoniyatni vujudga keltiradi.

Jamiyat rivojlanishi iqtisodiy darajasining oshib borishiga muvofiq ravishda soliqlarni fiskal funksiyasining ahamiyati ham o'sib boradi. Insoniyat taraqqiyotining XX asri va XXI asrining boshlari soliqlarni undirish hisobidan davlat daromadlarining juda katta o'sishi bilan xarakterlanadiki, bu narsa, o'z navbatida, davlat funksiyalarining kengayishi va hokimiyat tepasida bo'lgan ayrim ijtimoiy guruhlar tomonidan ma'lum bir siyosatning hayotga tatbiq etilishi bilan bog'liqdir. Keyingi yillarda davlat iqtisodiy va ijtimoiy tadbirlarga, mudofaa qobiliyatini mustahkamlash va boshqaruv apparatini saqlashga katta miqdordagi moliyaviy mablag'larni sarflamoqda. Ayniqsa, ikkinchi jahon urushidan so'ng dunyoning rivojlangan mamlakatlariga soliqli daromadlar o'sishining yuqori sur'atlari xos bo'lib, bu narsa faqatgina iqtisodiyotning tiklanishi

bilan emas, balki o'tgan asrning 60-70-yillarida G'arbning juda ko'p mamlakatlarida takror ishlab chiqarish sharoitlarining yomonlashuvi bilan ham izohlanadi. XX asrning 80-yillari o'rtalarida soliq tushumlari sekinlashdi va ularning milliy daromaddagi salmog'i barqarorlashdi. Ammo, shunday bo'lishiga qaramasdan, milliy daromadni qayta taqsimlashda davlat salmog'ining yuqoriligi hamon saqlanib qolmoqda.

Soliqlarning fiskal funksiyasi iqtisodiy munosabatlarga davlatning aralashuvi uchun ob'ektiv shart-sharoit yaratadi, ya'ni u tartibga solish funksiyasini taqozo etadi.

Tartibga solish (rag'batlantirish) funksiyasi qayta taqsimlash jarayonlarining faol ishtirokchisi sifatida soliqlarning takror ishlab chiqarishga uning sur'atlarini rag'batlantirib yoki to'sqinlik qilib, kapitalning jamg'arilishini kuchaytirib yoki susaytirib, aholining to'lovga qobiliyatli talabini kengaytirib yoki qisqartirib, keskin ta'sir ko'rsatishi mumkinligini anglatadi. Milliy daromadni jalb qilishning soliq metodini davlat tomonidan kengaytirilishi orqali soliqlarning ishlab chiqarish jarayoni ishtirokchilari bilan doimiy ravishda to'qnash kelishiga sabab bo'lib, bu narsa unga mamlakat iqtisodiyotiga va takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlariga ta'sir ko'rsatishi uchun real imkoniyat yaratadi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi davlatni ishlab chiqarish jarayoniga aralashuvi uchun ehtiyojni vujudga keltiradi. Bu narsa soliqni tartibga solishni (rag'batlantirishni) yangi pog'onaga ko'tardi. Daromadlarni soliqqa tortishning kengayishi bilan korxonalarning foydasi va aholining daromadlari asosiy soliq ob'ektlariga, jismoniy va yuridik shaxslar esa, asosiy soliq sub'ektlariga aylanadi.

Soliqlar jami talab darajasi va uning tuzilmasiga ta'sir ko'rsatadi. Ular, bir vaqtning o'zida, talabning bozor mexanizmi orqali ishlab chiqarishning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi yoki uning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Soliqlarning miqdori (hajmi) mehnatga haq to'lash darajasini aniqlashga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Chunki ular soliq to'lovlarining tarkibiga kiritiladi. Tadbirkorlar uchun ishlab chiqarish quvvatlarini realizatsiya qilish yoki ulardan foydalanish jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan mahsulotlar va

xizmatlar bahosi bilan ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi nisbat ham soliqlarga bog'liq.

Soliqlar va ularning funksiyalari bazis munosabatlarini o'zida aks ettiradi. Ulardan davlat soliq mexanizmini tashkil etadigan turli xildagi vositalar (soliq stavkalari, soliqqa tortish usullari, soliq imtiyozlari va shunga o'xshashlar) orqali soliq siyosatini yurgizishda foydalanadi.

Soliqlarning asosiy elementlari quyidagilardan iborat:

• soliq sub'ekti – qonun bo'yicha soliqni to'lovchi shaxs (yuridik yoki jismoniy);

• soliq ob'ekti – mavjudligi egasini soliqqa tortishga asos bo'ladigan predmet (mol-mulk, yer va boshqalar);

• soliq manbai – hisobidan soliq to'lanadigan daromad (ish haqi, foyda, foiz va boshqalar);

• soliqqa tortish birligi – soliq ob'ektini o'lchash birligi (masalan, yer solig'i bo'yicha yerning bir gektari);

• soliq stavkasi – soliqqa tortish birligiga nisbatan o'rnatilgan soliqning miqdori (o'lchami). Ular regressiv, proporsional va progressiv stavkalarga bo'linganligi uchun soliqlar ham regressiv, proporsional va progressiv bo'ladi. Regressiv soliqlarda daromadning o'sib borishi bilan uni soliqqa tortish foizi kamayadi. Tovarlarning bahosidan undiriladigan egri (bilvosita) soliqlar doimo regressivdir. Proporsional soliqlarda daromadning miqdoriga (o'lchamiga) bog'liq bo'lmagan holda ular bir xil stavkada undiriladi. Progressiv soliqlarda esa daromadlarning ortib borishiga qarab soliqning stavkasi ham ortib boradi. Progressiyalar oddiy va murakkab bo'lishi mumkin. Oddiy progressiyada soliqning stavkasi daromadning barcha qismi uchun ortadi. Murakkab progressiyada esa soliq to'lovchining daromadi qismlarga bo'linadi va uning har bir qismiga nisbatan tegishli soliq stavkasi qo'llaniladi;

• soliq tizimi – mamlakat territoriyasida amal qiladigan soliqlar, ularning tuzilishi metodlari va prinsiplari majmui.

• soliq imtiyozlari – amaldagi qonunchilikka muvofiq soliq to'lovchini soliq to'lashdan to'liq yoki qisman ozod qilish;

• soliqqa tortiladigan baza (asos, negiz) – unga nisbatan soliq stavkasi qo'llaniladigan daromad. Soliq to'lovchining yalpi

daromadidan amaldagi qonunchilik bo'yicha taqdim etilgan soliq imtiyozlarini chegirish orqali aniqlanadi;

• soliq okladi – uning sub'ekti tomonidan to'lanadigan soliq summasi;

Soliqqa tortishni boshqarishning tashkiliy-huquqiy normalari va metodlari majmuiga soliq mexanizmi deyiladi. Davlat soliq mexanizmiga soliq qonunchiligi orqali yuridik shakl beradi va u orqali iqtisodiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatib, uni tartibga solib turadi.

Soliq mexanizmidan foydalanishning samaradorligi davlat tomonidan soliqlarning ichki mohiyati, ularning harakatlanish qonunlari va qarama-qarshiliklari qanday hisobga olinganligiga bog'liq. Bir tomondan, soliqlar va ularning funksiyalari, ikkinchi tomondan, soliq siyosati va soliq mexanizmining chegaralanganligi soliqlarning ob'ektivligini va davlat faoliyatining sub'ektivligini tushunishga imkon beradi.

Soliq siyosati va soliq mexanizmi jamiyatda soliqlarning o'rnini aniqlab beradi va u davlatning faoliyati bilan uzviy bog'langandir. Ularning har ikkalasi doimiy harakatda bo'lib, davlatning iqtisodiy siyosatiga bevosita bog'liq bo'ladi. Yangi iqtisodiy konsepsiyalarga muvofiq ravishda soliq siyosati va soliq mexanizmi qayta ko'rib chiqiladi.

Umumdavlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig'imlar, ularni o'rnatish, o'zgartirish va bekor qilishning prinsip, shakl va metodlari, to'lash va ularning to'lanishini ta'minlash bo'yicha choralarni qo'llash, soliq nazoratini amalga oshirish, javobgarlikka tortish va soliq qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlik choralari majmuiga soliq tizimi deyiladi. Zamonaviy soliq tizimi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining talablariga asoslanadi.

Zamonaviy soliq tizimi mamlakat hududida amal qiladigan soliqlar to'plamidan iborat bo'lib, soliqlarning ko'pligi bilan xarakterlanadi. Soliq to'lovchilar daromad solig'idan tashqari yana ko'plab egri (bilvosita) soliqlarni, ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, mahalliy soliqlar va yig'imlarni to'laydi.

Soliq tizimining tarkibiy tuzilmasi davlat tuzilishiga bog'liq. Unitar davlatlarda soliq tizimi tarkibi quyidagicha:

• davlat soliqlari;

• mahalliy soliqlar va yig'imlar.

Federativ davlatlarda esa soliq tizimi uch bo'g'indan tarkib topadi:

• davlat (federal) soliqlari;

• federatsiya a'zolarining byudjetlariga biriktirilgan soliqlar;

• mahalliy soliqlar va yig'imlar.

Byudjetga tushumlarning katta qismini ta'minlaydigan asosiy soliqlar Davlat byudjetiga biriktiriladi. Odatda, bunday asosiy soliqlar tarkibiga quyidagilar kiritilishi mumkin:

• qo'shilgan qiymat solig'i;

• aksizlar;

• aholidan olinadigan daromad solig'i;

• korporatsiyalarning (korxonalarning) daromadidan (foydasidan) olinadigan soliq;

• bojxona bojlari.

G'arbning rivojlangan mamlakatlarida byudjet daromadlarini shakllantirishda aholidan olinadigan daromad solig'i muhim rol o'ynab, uning yordamida byudjet daromadlarining 25–45% tarkib topmoqda. Bu soliq murakkab progressiya prinsipi bo'yicha progressiv stavkalarda undiriladi. Daromad solig'i yordamida aholi daromadlari soliqqa tortilayotgan paytda soliqqa tortilmaydigan minimum (soliq to'lovchi daromadining soliqqa tortilmaydigan qismi) qo'llaniladi.

Rivojlangan mamlakatlardagi soliqqa tortishga xos bo'lgan muhim tendensiyalardan biri korporatsiyalar (korxonalar) daromadi (foydasi)dan olinadigan soliq bo'yicha tushumlar salmog'ining pasayishidir. Bu narsa doimiy va uzluksiz ravishda soliq imtiyozlarini kengaytirish va soliq stavkalarini pasaytirish evaziga qo'lga kiritilayapti.

Soliq tizimida qo'shilgan qiymat solig'i va aksizlar o'ziga xos o'ringa ega. Qo'shilgan qiymat solig'i yevropa Ittifoqining barcha mamlakatlarida amal qiladi. yetakchi xorijiy mamlakatlardan faqat AQSh va Yaponiyada bu soliq qo'llanilmaydi.

Byudjet daromadlarini shakllantirishda bojxona bojlari ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular tovarlar eksporti va importida olinadigan soliqlardir. Keyingi yillarda dunyo xo'jalik hayotining

baynalminallashuvi va xalqaro mehnat taqsimotining yanada rivojlanishi natijasida bojxona bojlarining byudjet daromadlarini shakllantirish manbai sifatidagi roli ham birmuncha pasayib bormoqda. Hozirgi paytda rivojlangan mamlakatlar byudjetlari daromadlarining o'rtacha 1—4% shu soliq hisobidan tarkib topayapti.

Davlat fiskal monopoliyalari yoki fiskal monopol soliqlarda davlat ommaviy iste'molga ega bo'lgan qandaydir bir mahsulotni (aroq, sigaret va shunga o'xshashlar) ishlab chiqarish va uni realizatsiya qilish ustidan monopoliya o'rnatadi va o'rnatilgan monopol bahodan tadbirkorlik daromadi bilan bir qatorda yirik soliqlar ham undiradi. Davlat byudjetiga kelib tushadigan fiskal monopol soliqlar Fransiya, Italiya, GFR va Yaponiya kabi mamlakatlarda qo'llaniladi.

Mahalliy byudjetlarga fiskal nuqtai nazaridan yetarli darajada samarali bo'lmagan va ikkinchi darajali ahamiyat kasb etuvchi soliqlar biriktiriladi. Mahalliy byudjetlarning ixtiyoriga kelib tushadigan soliqlarning asosiysi mol-mulk solig'idir.

Federativ tuzilishga ega bo'lgan davlatlarda federatsiya a'zolari byudjetlarining daromadlariga tegishli bo'lgan masala turlicha hal qilingan. Masalan, AQShda shtatlarning byudjetlari egri (bilvosita) soliqlarga tayangan bo'lib, ularning orasida sotuvdan olinadigan soliq asosiy o'rin tutadi. GFRda esa aholidan olinadigan daromad solig'i va korporatsiyalar foydasidan olinadigan soliq bo'yicha tushumlar ma'lum foizlarda federal va yer byudjetlari o'rtasida bo'linadi. Juda ko'p mamlakatlarda mahalliy byudjetlarga yo'naltiriladigan soliqlarga nisbatan ustamalar (qo'shilmalar) qo'llash amaliyoti joriy etilgan.

Shunday bo'lishiga qaramasdan mahalliy hokimiyat organlarining o'z funksiyalarini to'liq amalga oshirishlari uchun soliqlar, aksariyat hollarda, yetarli emas. Shu sababli mahalliy byudjetlarga yuqori byudjetdan dotatsiya, subvensiya, kredit va boshqa shakllarda mablag'lar yo'naltiriladi.

O'zbekiston hududida qirqdan ortiq soliq va yig'imlar undiriladi. Ular sonining ko'pligi xilma-xil vazifalarni yechish va turli-tuman funksiyalarni bajarish imkonini bersa-da, bir vaqtning o'zida bu narsa, ularni undirish bo'yicha xarajatlarning ortishiga olib keladi va soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlashga sharoit yaratadi.

Zamonaviy soliq tizimi quyidagilarga qaratilgan bo'lishi kerak:

1) byudjet daromadlarini to'liq va o'z vaqtida jalb qilinishini ta'minlash. Chunki busiz davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini amalga oshirish mumkin emas;

2) yoppasiga va xo'jalik yuritishning alohida sohalari bo'yicha ishlab chiqarish va iste'molni tartibga solish uchun sharoit yaratish. Bunda aholining turli guruhlari daromadlarini shakllantirish va qayta taqsimlashning o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinishi kerak.

O'zbekiston Respublikasining soliq tizimi quyidagi belgilar bilan xarakterlanadi:

• huquqiy asosga egaligi va nisbatan bo'lsa-da, barqarorligi (soliqlar va soliqqa tortishning barcha masalalariga nisbatan emas); daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq barcha iqtisodiy munosabatlarga kirib boradi. Barcha soliqlar va yig'imlarni joriy etish va ularni bekor qilish faqat davlat hokimiyati organlari tomonidan amalga oshiriladi;

• soliqlarni hisoblash va undirishning yagona prinsiplari va mexanizmi. Barcha soliqlar va yig'imlar ustidan yagona nazorat O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va uning quyi organlari tomonidan amalga oshiriladi;

• yangi soliqlarning joriy qilinganligi (qo'shilgan qiymat solig'i va boshqalar) hamda soliq imtiyozlari va oldin amal qilgan soliqlar bazasini hisoblash tartibida keskin o'zgarishlarning sodir etilganligi;

• soliq kalendariga muvofiq qonunchilik yo'li bilan soliqlarni to'lashda aniq ketma-ketlik o'rnatilganligi. Masalan, yuridik shaxslar birinchi navbatda umumdavlat soliqlarini, undan keyin esa mahalliy soliqlar va yig'imlarni to'lashga majburdirlar;

• barcha soliq to'lovchilarga nisbatan teng talablarning qo'llanilishi va soliqlar ro'yxatini aniqlash, stavkalarni unifikatsiya qilish, imtiyozlar va ularni taqdim etish mexanizmini tartibga solish hamda mablag'lardan foydalanish huquqiga aralashmaslik yo'li bilan ishlab, topilgan mablag'lardan foydalanish uchun teng sharoitlarning yaratilganligi;

• soliqlarning ikkita asosiy turi birgalikda qo'llanilayotganligi: to'g'ri (daromadlarga va mol-mulkka) va egri (tovarlar va xizmatlarga). Avval egri (bilvosita) soliqqa tortish Vatanimiz iqtisodiy amaliyotida to'liq inkor qilingan edi;

• avvalo, jismoniy emas, yuridik shaxslarning soliqqa tortilishi. Bu O'zbekiston Respublikasi soliq tizimining rivojlangan xorijiy mamlakatlar soliq tizimlaridan farqini ko'rsatadi. Barcha yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar soliq organlarida ro'yxatdan o'tishga majbur. Soliq organlarida ro'yxatdan o'tganligi to'g'risidagi ma'lumotnomani olmasdan turib banklar ularga hisobvaraqlarini ochish huquqiga ega emaslar.

• soliq qonunchiligini buzganligi uchun juda qattiq sanksiyalarning, shu jumladan, moliyaviy, ma'muriy va jinoiy javobgarlik choralarining qo'llanilayotganligi;

• soliq to'lovchilar uchun ularning iltimosiga ko'ra joriy yil doirasida soliqlar va yig'imlarni byudjetga to'lash, shuningdek, moliyaviy sanksiyalar summalari (agar ularni to'lash korxonani kasodga uchrashiga olib kelsa -6 oy muddatgacha), bo'yicha to'lov muddatlarini kechiktirish yoki uzaytirish imkoniyatining mavjudligi.

Soliqqa tortish jarayonlari soliq tizimining asosiy prinsiplari yordamida tartibga solinadi. Bunday prinsiplar tarkibiga quyidagilar kirishi mumkin:

• soliqlar jamiyat va davlatning faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishini moliyaviy ta'minlash maqsadida o'rnatiladi;

• o'rnatilgan tartibga ko'ra soliq to'lovchi bo'lgan har bir shaxs (yuridik yoki jismoniy) soliq qonunchiligiga binoan belgilangan soliqlarni to'lashga majburdir;

• soliqlar siyosiy, mafkuraviy, etnik, konfessional va shunga o'xshash boshqa mezonlar asosida qo'llanilmasligi lozim;

• mamlakatning soliq tizimi va yagona iqtisodiy makonini buzishga xizmat qiladigan soliqlar o'rnatilmasligi kerak;

• soliq to'lovchining mulkchilik shakli, tashkilotning tashkiliy-huquqiy maqomi, jismoniy shaxsning fuqaroligi, shuningdek, ustav kapitali yoki mulkning kelib chiqish davlati, mintaqasi yoki geografik joylashuviga bog'liq bo'lgan holda qo'shimcha soliqlarni joriy etish, soliq stavkalari va imtiyozlarini oshirish yoki ularni tabaqalashtirishga yo'l qo'yilmaydi.

Yetarli darajada tajribaning yo'qligi, nobarqaror iqtisodiyot sharoitida aniq ishlab chiqilgan soliq siyosatining yo'qligi va soliq apparatining yetarli darajada tayyor emasligi natijasida yaratilgan

soliq tizimi ba'zi bir nuqsonlarga ega bo'ladiki, bu narsa soliq to'lovchilarni ham, soliq organlarini ham qoniqtira olmaydi. Ularning ayrimlari quyidagilardan iborat:

• soliqqa tortishda fiskal yondashuvning ustuvorligi. Soliqlar to'g'risidagi muammoni hal etishda byudjetning daromadliligi birinchi o'ringa qo'yiladi va soliqlarning tartibga soluvchi roliga yetarli darajada e'tibor qaratilmaydi;

• yuridik shaxslarni soliqqa tortishning yuqori darajadaligi. Jami soliq to'lovlari, turli baholashlarga ko'ra, yuridik shaxslar daromadining (foyda va mehnat haqining) 40% dan 80% gachasini tashkil etayapti. Egri (bilvosita) soliqlarning (QQS va aksizlar) yuki ham og'ir bo'lib, aynan ular inflyasion jarayonlarning generatori bo'lib maydonga chiqmoqda. Ba'zi bir mutaxassislarning baholariga ko'ra yalpi ichki mahsulotga nisbatan soliq bosimi 30% atrofida bo'lib, bu narsa jahon amaliyotidagiga nisbatan ancha yuqoridir;

•soliqqa tortishni murakkablashtiradigan soliqlar, yig'imlar, ajratmalar, badallar (umumdavlat, mintaqaviy, mahalliy, maqsadli va h.k.) sonining ko'pligi;

• soliq qonunlarining nobarqarorligi, soliqlarni hisoblash tartibining tez-tez o'zgartirib turilishi, soliq qonunlarining ayrim moddalari puxta ishlanmaganligi va ularning o'zaro ziddiyatliligi. Soliq qonunlarining qaytariluvchan (orqa muddatga) kuchga ega bo'lish hollarining mavjudligi. Soliq amaliyotining nisbatan kuchsiz informatsion bazaga ega ekanligi;

• soliq vakolatlarining markaz va joylarda aniq chegaralanmaganligi natijasida ular o'rtasida turli nifoqlarning kelib chiqayotganligi;

• qonunda belgilangan davrda bir ob'ektning bir necha marta soliqqa tortilayotganligi kabilar;

• va boshqalar

Soliq tizimidagi bunday kamchiliklar uni isloh qilishni taqozo etadi. Soliq islohotlarini amalga oshirish bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

• moliyaviy yil davomida soliqlar va soliqsiz to'lovlarning yagonaligi, ziddiyatsizligi va o'zgarmasligini ta'minlovchi barqaror soliq tizimini vujudga keltirish;

• yetarli darajada tushum bermaydigan maqsadli soliqlarni bekor qilish va ularni yiriklashtirish bilan soliqlar sonini kamaytirish;

• pul mablag'laridan maqsadli foydalanish yo'nalishi va byudjetning daromadli qismini shakllantirishning normativ tartibini saqlab qolgan holda davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini davlat byudjetiga konsolidatsiya qilish;

• mahsulot ishlab chiqaruvchilar, ish bajaruvchilar va xizmat ko'rsatuvchilarga nisbatan soliq yukining og'irligini yengillashtirish va bir vaqtning o'zida soliqlarning undirilish darajasini oshiruvchi mexanizmni joriy etishni aniq belgilash asosida ikki marta soliqqa tortilishga yo'l qo'ymaslik;

• byudjetlarning turli darajalariga har bir soliqdan tushumning minimal hissalarini o'rnatish orqali soliq federalizmini rivojlantirish;

• soliq imtiyozlarini kamaytirish va ularni soliqqa tortishning umumiy tartibidan chiqarish;

• aksizlarning o'ziga xos stavkalarini o'rnatish amaliyotini kengaytirish;

• mineral xom-ashyoning alohida turlaridagi aksizlarni resurs to'lovlari bilan almashtirish;

• ekologik soliqlar va jarimalarning salmog'ini oshirish;

• va boshqalar.

Bunda asosiy vazifa, soliqlarning undirilish (yig'ilish) darajasini oshirish hisobiga yalpi ichki (milliy) mahsulotda soliq tushumlari hissasining o'sishini ta'minlashga erishishdir.

Mamlakatning soliq tizimi bir necha belgilar va omillarga muvofiq quyidagicha klassifikatsiya qilinishi mumkin:

1. Soliqqa tortishning ob'ekti hamda soliq to'lovchi va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga bog'liq ravishda soliqlar to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarga bo'linadi.

To'g'ri (bevosita) soliqlar sub'ektga tegishli bo'lgan bevosita daromadlar va mol-mulkdan olinadi. Ularning tarkibiga korxonalarning daromadi (foydasi)dan olinadigan soliq, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, korxonaning mol-mulkidan olinadigan soliq va boshqalarni kiritish mumkin.

Egri (bilvosita) soliqlar tovarlar va xizmatlarga nisbatan o'rnatiladi va tovar to'lanadigan baho yoki xizmatning tarifi tarkibida

bo'ladi. Tovar yoki xizmatning egasi ularni realizatsiya qilganda soliq summalarini oladi va ularni davlat xazinasiga o'tkazadi. Tovar yoki xizmatni sotib oluvchi bunday soliqlarning haqiqiy to'lovchilari bo'lib hisoblanadi. QQS, aksizlar va bojxona bojlari egri (bilvosita) soliqlarning tarkibiga kiradi.

2.Foydalanilishi bo'yicha soliqlar umumiy va maxsus (maqsadli) soliqlardan iborat bo'lishi mumkin.

Turli-tuman tadbirlarni moliyalashtirish uchun byudjetga tushadigan soliqlar umumiy soliqlar deyiladi. Maxsus (maqsadli) soliqlar esa oldindan belgilangan ma'lum bir maqsadlarga mo'ljallangan bo'ladi. Masalan, transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va gaz iste'moliga jismoniy shaxslardan olinadigan soliq yo'llarni qurish, rekonstruksiya qilish va joriy remont qilishga mo'ljallangan.

3.Olinishi va qaysi organga tegishliligiga qarab, umumdavlat soliqlari va mahalliy soliqlar farqlanadi.

Hozirgi davrda byudjet daromadlarini belgilashda to'rtta soliq hal qiluvchi rol o'ynamoqda. Bular qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, korxonalarning daromadidan olinadigan soliq va jismoniy shaxslarning daromadidan olinadigan soliqdir. Ular hisobidan byudjet daromadlarining 3/4qismi shakllanmoqda.

16.4. Umumdavlat soliqlari

Soliq qonunchiligiga muvofiq ravishda o'rnatiladigan va mamlakatning barcha hududlarida undiriladigan soliqlarga umumdavlat soliqlari deyiladi. Ularning tarkibiga quyidagilar kirishi mumkin:

- qo'shilgan qiymat solig'i (QQS);
- aksizlar;
- korxonalarning daromadi (foydasi)dan olinadigan soliq;
- jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- bojxona bojlari;
- va boshqalar.

Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) hozirgi davr soliq tizimida eng muhim soliqlardan biri hisoblanadi. Keyingi yillarda uning

hisobidan byudjet daromadlarining 25–30% tashkil topmoqda. QQS fiskal nuqtai nazardan eng samarali soliq hisoblanadi. Uni joriy etuvchi mamlakat birdaniga juda katta miqdordagi daromadni byudjetga olish imkoniyaga ega bo'ladi. Bu soliq mamlakatimizda 1992 yilning 1 yanvaridan joriy etilgan bo'lib, u xorijda o'tgan asrning 50-yillaridanoq mavjud edi.

Ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatiga ko'ra QQS ishlab chiqarilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatning barcha bosqichlarida yaratilgan qiymat o'sganining bir qismini mahsulot (ish, xizmat)ning realizatsiya qilinishiga muvofiq ravishda byudjetga olish shakli hisoblanadi. U realizatsiya qilingan mahsulotlar (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar) qiymati bilan ishlab chiqarish va muomala xarajatlarining tarkibiga kiritilgan moddiy xarajatlarning qiymati o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Bu soliq yordamida mahsulotning barcha aylanmasi emas, balki qiymatning ortgan qismi soliqqa tortiladi. Qo'shilgan qiymat deyilganda korxona ishchi-xodimlariga to'lanadigan mehnat haqi (ajratma tariqasida hisoblangan summalar bilan birgalikda) va yalpi foydaning yig'indisi tushuniladi.

QQS baholarni shakllantiruvchi omil hisoblanadi. Uning *miqdoriga mos ravishda mahsulotlarning bahosi avtomatik ravishda* ortadi.

Sobiq SSSRda 1930-1932 yillarda o'tkazilgan soliq islohotlariga muvofiq ravishda joriy etilgan oborot solig'i va baholar ustidan qattiq davlat nazorati bo'lgan paytdagidan farqli o'laroq 1991 yilning 1 yanvaridan kiritilgan sotuvdan olinadigan soliqdan farqli o'laroq QQS bir necha muhim afzalliklarga ega. Afzalliklarning ba'zi birlari quyidagilardan iborat:

• QQS oborot solig'iga nisbatan samaraliroq hisoblanadi. Chunki u tovar aylanmasining barcha bosqichlarini qamrab oladi. Shunga muvofiq ravishda soliqqa tortiladigan baza kengayib, byudjetga tushumlar ortishi mumkin;

• alohida olingan ishlab chiqaruvchi uchun bu soliq nisbatan kamroq og'irlikni o'zida mujassam etadi. Chunki bunda soliqqa tortishga butun tovar aylanmasi emas, balki qiymat o'suvining bir qismi jalb qilinadi va uning og'irligi ishlab chiqarish va muomalaning butun zanjiri bo'ylab taqsimlanadi.Natijada bozor munosabatlarining

barcha ishtirokchilari uchun teng holat yaratilishiga erishiladi;

• QQS soliqqa tortishning nisbatan oddiyroq shaklidir. Chunki bu soliqni to'lovchilar uchun mamlakatning butun hududida yagona soliq undirish mexanizmi joriy etilgan bo'ladi;

• davlat uchun ham ustuvorlik kasb etadi. Chunki uni to'lashdan bosh tortish yoki bo'yin tovlash ancha murakkab bo'lib, moliyaviy intizom buzilish holatlari kamayadi;

• QQS tadbirkor daromadining o'sishidan manfaatdorlikni yuqori darajaga ko'taradi. Chunki u avtomatik ravishda korxonaning ishlab chiqarish xarajatlarini soliqqa tortilishdan ozod qiladi.

Rasmiy ravishda QQS ishlab chiqaruvchilar va savdo qiluvchilardan undiriladi. Biroq uning haqiqiy to'lovchilari mahsulotlarni sotib oluvchilar, ya'ni aholining keng qatlami hisoblanadi. Ular tovarni sotib olish bilan birga tovar bahosining tarkibida QQS ni ham to'laydilar.

Quyidagilar QQSni to'lovchilar hisoblanadi:

• mulkchilik shaklidan qat'i nazar, ishlab chiqarish va boshqa tijoriy faoliyatni amalga oshiruvchi barcha yuridik shaxslar (xorijiy investitsiyali korxonalar bilan birgalikda);

• mamlakat hududida joylashgan va mustaqil ravishda mahsulot (ish, xizmat)larni realizatsiya qilayotgan yakka (oilaviy) tartibdagi barcha xususiy korxonalar, ularning filiallari, bo'linmalari va korxonaning boshqa shakllari.

QQSning ob'ekti tovarlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar aylanmasidir. Tovarlarni realizatsiya qilishda o'zida ishlab chiqarilgan va chetdan sotib olingan tovarlar hisobga olinadi. Bajarilganda esa qurilish-montaj, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik, texnologik kabi ishlar inobatga olinadi. Shuningdek, xizmatlar realizatsiya qilinganda aloqa, transport, uy-joy-maishiy xo'jalik, reklama, innovatsion va boshqa shunga o'xshash korxonalarning xizmat ko'rsatishdan olgan tushumlari nazarda tutiladi. Soliqqa tortiladigan aylanmaning tarkibiga korxona tomonidan olingan barcha pul mablag'lari (agar ularning olinishi tovar (ish, xizmat)larni to'lash bo'yicha hisob-kitoblar bilan bog'liq bo'lsa), shu jumladan, boshqa korxonalardan olingan moliyaviy yordamlar, maxsus maqsadlarga mo'ljallangan fondlarni to'ldirish, avans to'lovlari,

mahsulotlarni yetkazib berish bo'yicha shartnomalarning buzilganligi uchun olingan jarimalar, penyalar va shunga o'xshashlar kiradi.

QQS orqali soliqqa tortishda soliq imtiyozlari ko'zda tutiladi. Masalan, quyidagilar QQS bo'yicha soliqqa tortishdan ozod qilinishi mumkin:

- korxonaning ustav fondiga o'tkazilgan mablag'lar;
- eksport qilinadigan tovarlar va xizmatlar;
- pul, valyuta, banknot va qimmatli qog'ozlar muomalasi bilan bog'liq operatsiyalar;
- madaniyat va san'at muassasalarining xizmatlari;
- kvartira haqi
- va boshqalar.

QQSning stavkalari 10 va 20% darajasida o'rnatilgan. 10% li stavka iste'mol tovarlari (aksizosti tovarlaridan tashqari) va mamlakat hukumati tomonidan tasdiqlangan ro'yxat bo'yicha bolalar uchun tovarlarga, 20% li stavka esa qolgan boshqa tovarlar, ishlar va xizmatlarga (aksizosti iste'mol tovarlari bilan birgalikda) nisbatan amal qiladi.

Tovar (ish, xizmat)larning soliqqa tortiladigan aylanmasi aniqlanib, soliq imtiyozlari va soliq stavkasi o'rnatilganidan so'ng soliqqa tortiladigan aylanmani soliq stavkasiga ko'paytirish yo'li bilan QQSning summasi hisoblab topiladi. Amaliyotda QQSni to'lovchi byudjetga realizatsiya qilingan tovar (ish, xizmat)lar uchun sotib oluvchidan olingan soliq summasi va moddiy boyliklar uchun mol yetkazib beruvchiga to'langan soliq summasi o'rtasidagi farqni to'laydi, ya'ni hisobga olish mexanizmi amal qiladi. Bu yerda hisobga olish mexanizmi korxonaga mol yetkazib beruvchiga sotib olingan tovar (ish, xizmat)lar uchun to'langan QQS summasini sotib oluvchiga tovar (ish, xizmat)lar realizatsiya qilinganda olingan QQS summasidan chegirib tashlash imkoni berishni anglatadi. Tadbirkorlar quyidagi shartlar bajarilganda hisobga olish (byudjetdan qoplash) huquqiga egadirlar:

- sotib olingan tovar (ish, xizmat)lar mol yetkazib beruvchiga to'langan bo'lishi, ya'ni boshlang'ich va hisob-kitob hujjatlarida QQSning summasi alohida qatorda belgilanmog'i lozim;
- sotib olingan tovar (ish, xizmat)lar kirim qilingan, ya'ni balansda aks ettirilgan bo'lishi kerak;

• sotib olingan moddiy boyliklardan ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanilgan bo'lmog'i lozim;

• mol yetkazib beruvchidan schyot-fakturalar olinganda.

QQSni to'lash muddatlari soliq summasining hajmiga bog'liq: soliq summasi qanchalik katta bo'lsa, uni to'lash muddati shunchalik tez bo'lmog'i lozim. Ayrim hollarda QQSni to'lashning quyidagi uch muddatlari belgilanishi mumkin:

• yirik korxona va tashkilotlar soliqni uch muddatda (15, 25 va keyingi oyning 5-kunlarida) to'lashi mumkin;

• o'rta korxonalar – har oyda bir marta (keyingi oyning 20-kunidan kechikmagan holda);

• uncha katta bo'lmagan va kichik korxonalar-har chorakda (hisobot choragidan keyingi oyning 20-kunidan kechikmagan holda).

QQSni to'lovchilar hisobot davrida to'langan soliq summalari to'g'risida o'zlari joylashgan joydagi soliq organiga belgilangan muddatlarda va tartibda hisob-kitoblarni taqdim etishlari kerak.

Aksizlar. Umumdavlat soliqlarining turlaridan yana biri aksizlardir. Ular mahsulotlar va xizmatlarning bahosidan undiriladi. Aksizlar tegishli mahsulotning bahosi, xizmatning haqi yoki tarifning tarkibiga kiritiladi. Odatda,u yuqori rentabelli mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarning yuqori foydasini byudjetga olish uchun sotilayotgan mahsulotlarning sotish bahosiga davlat tomonidan o'rnatiladi. Mamlakat hududida ishlab chiqarilgan va import qilingan aksiz to'lanadigan mahsulotlarga aksiz solig'i solinadi. Bu soliq bo'yicha soliqqa tortish ob'ekti aksizosti mahsulotlarning (ichimlik spirti, vino-aroq, tamaki, mo'yna, ikra, zargarlik buyumlari, yengil avtomobillar, maishiy-kimyo buyumlari, neft va neft mahsulotlari va boshqalar) qiymatidir(Qo'shilgan qiymat solig'i hisobga olinmagan holda).

Aksiz to'lanadigan mahsulotlar ishlab chiqarayotgan yoki bunday mahsulotlarni import qilayotgan yuridik va jismoniy shaxslar byudjetga aksiz solig'ini to'lovchilar bo'lib hisoblanadi. Aksiz to'lanadigan mahsulotlar ro'yxati va aksiz solig'ining stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Ularning stavkalari, odatda, 5% dan (yengil avtomashinalar

uchun) 90% gacha (ichimlik spirti) tebranishi mumkin. Aksiz solig'ining asosiy qismi neft va gazga nisbatan o'rnatilgan aksizlar hisobidan shakllanadi.

Aksiz solig'i byudjetga oyning aksiz to'lanadigan mahsulot realizatsiya qilingan 10 kunligi tugaganidan keyin (agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa) uch kundan kechiktirmay o'tkazilishi lozim.

Korxona va tashkilotlarning daromadi (foydasi)dan olinadigan soliq. Bozor munosabatlari sharoitida daromad (foyda)ning roli keskin oshishi munosabati bilan undan olinadigan soliq nafaqat fiskal funksiyani bajarishi, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ham ta'sir ko'rsatishi kerak. Bu soliq byudjetning muhim daromadlaridan biri hisoblanadi. Quyidagilar uni to'lovchilardir:

• yuridik shaxslar (shu jumladan, byudjet tashkilotlari ham), shuningdek, mamlakat hududida xorijiy kapital ishtirokida tuzilgan yuridik shaxslar ham;

• korxonalarning alohida tugallangan balansi va hisob varag'i bo'lgan filiallari va shunga o'xshash boshqa bo'linmalari;

• soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tmagan kichik korxonalar.

Bu soliq uchun korxonalarning yalpi daromadi (foydasi) soliqqa tortish ob'ekti bo'lib xizmat qiladi. Uning tarkibi quyidagi elementlardan tashkil topadi:

• mahsulotni sotish, ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatishdan olingan daromad (foyda);

• asosiy fondlar va boshqa mol-mulkni sotishdan olingan daromad (foyda);

• realizatsiyadan tashqari operatsiyalardan olingan daromad (foyda)lar (bu operatsiyalar bo'yicha xarajatlar chegirilgan).

Mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan olingan daromad (foyda) mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan olingan tushum bilan (QQS va aksizlarsiz) mahsulot (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga kiritiladigan xarajatlar tarkibi mamlakat hukumati tomonidan tasdiqlangan «Xarajatlar tarkibi to'g'risida»gi nizomga muvofiq belgilanadi. Soliqqa tortish maqsadlarida aniqlanadigan

asosiy fondlar va boshqa mol-mulkni sotishdan olingan daromad (foyda) shu fondlar va mol-mulklarning sotish bahosi va ularning boshlang'ich (yoki qoldiq) qiymati o'rtasidagi farq (inflyasiya indeksiga oshirilgan qayta baholashni hisobga olgan holda) ko'rinishida hisoblanadi. Realizatsiyadan tashqari operatsiyalardan olingan daromad (foyda)larning tarkibiga boshqa korxonalarning faoliyatiga hissali ishtirok etishdan, mol-mulkni ijaraga berishdan olingan daromad (foyda)lar hamda mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan olingan boshqa daromad (foyda)lar kiradi.

Korxonalarga tegishli bo'lgan daromad (foyda)ni soliqqa tortishda soliq imtiyozlari muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan soliqni hisoblashda soliqqa tortiladigan baza quyidagi summalarga kamaytiriladi:

- ishlab chiqarish maqsadlariga mo'ljallangan kapital quyilmalarni moliyalashtirishga, xuddi shu maqsadlar uchun olingan va foydalanilgan bank kreditlarini qaytarishga (foizlarini ham qo'shgan holda) yo'naltirilgan daromad (foyda)ning summasiga;
- iqtisodiyotning barcha tarmoqlari korxonalari uchun uy-joy qurilishini moliyalashtirishga yo'naltirilgan daromad (foyda) ning summasiga;
- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari tomonidan tasdiqlangan normativlarga muvofiq ravishda ijtimoiy-madaniy soha ob'ektlari va uy-joy fondini saqlashga yo'naltirilgan korxonalarning haqiqiy xarajatlari summasiga;
- xayriya fondlariga badallar summasi va boshqalarga.

Korxonalarning daromadi (foydasi)dan olinadigan soliqning stavkasi «Byudjet to'g'risida»gi qonunga muvofiq o'rnatiladi. Bu soliq joriy etilgan dastlabki yilda uning stavkasi 38% darajasida belgilangan bo'lsa, uning darajasi 2007 yilda 10% ga teng bo'lgan.

Soliqning summasi soliq to'lovchilar tomonidan buxgalteriya hisoboti ma'lumotlari asosida (yil boshiga nisbatan o'sib borish tartibida), mustaqil ravishda aniqlanadi. U byudjetga soliq to'lovchi tomonidan choraklik hisob-kitoblar bo'yicha choraklik buxgalteriya hisobotini taqdim etish muddati uchun belgilangan kundan besh kunlik muddatda, yillik hisob-kitoblar bo'yicha esa yillik buxgalteriya

hisoboti va balansini taqdim etish muddati uchun belgilangan kundan o'n kunlik muddatda o'tkaziladi. Chorak davomida bu soliqni to'lovchilar har oyning 15-kunidan kechiktirmasdan choraklik soliq summasining 1/3 qismi miqdorida avans to'lovlarini amalga oshirishlari kerak.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i. Bu soliq jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlarning asosiysidir. Odatda, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i murakkab progressiya prinsipi bo'yicha o'rnatilgan progressiv stavkalarda undiriladi. Bu soliq yordamida soliqqa tortishning ikki tizimi mavjud:

1) shedulyar yoki inglizcha tizim. Bunday tizim uzoq davr mobaynida Buyuk Britaniya va dunyoning boshqa mamlakatlarida qo'llanilib kelinayapti. U soliq to'lovchi daromadining jami bo'yicha emas, balki uning qismlari bo'yicha daromad manbaida amalga oshiriladi;

2) global tizim. Bunda daromad solig'i orqali soliqqa tortish soliq to'lovchining jami daromadi bo'yicha amalga oshiriladi va u G'arb mamlakatlarida asosiy tizim hisoblanadi.

Ba'zi hollarda daromad solig'i orqali jismoniy shaxslarning daromadlari soliqqa tortilayotganda soliqqa tortilmaslik minimumi qo'llaniladi va uning miqdori qonunchilikka muvofiq ravishda o'rnatiladi.

Moliya yilida soliq solinadigan daromadga ega bo'lgan jismoniy shaxslar bu soliqning to'lovchilari hisoblanadi. U quyidagi shakllarda to'lanishi mumkin:

- daromad manbaidan, ya'ni asosiy ish joyidan va boshqa ish beruvchilardan;
- agar daromad bir necha manba hisobidan olinsa va qonuniy tarzda belgilangan daromadning yillik summasidan oshsa, daromadlar to'g'risidagi deklaratsiya ko'rinishida;
- tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadni soliqqa tortish shaklida.

Jami yillik daromad bilan qonunda belgilangan chegirmalar o'rtasidagi farq sifatida hisoblangan soliq solinadigan daromad soliqqa tortish ob'ektidir. Jismoniy shaxslarning jami yillik daromadiga soliq to'lovchi olishi lozim bo'lgan (olgan) yoki tekinga

olgan pul yoki boshqa mablag'lar, shu jumladan, mehnatga haq to'lash shaklida olinadigan daromadlar, jismoniy shaxslarning mulkiy daromadi va tadbirkorlik faoliyatidan keladigan yalpi daromadi kiradi.

16.5. Mahalliy soliqlar va yig'imlar

Mahalliy soliqlar va yig'imlar fiskal nuqtai nazardan yetarli darajada samarali bo'lmagan va ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan soliqlar va yig'imlardir. Mamlakatning soliq qonunchiligiga, davlat hokimiyati organlarining qarorlariga va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarining me'yoriy-huquqiy aktlariga muvofiq o'rnatiladigan hamda tegishli mahalliy hududda to'lanishi shart bo'lgan soliq va yig'imlarga mahalliy soliqlar va yig'imlar deyiladi.

Davlat hokimiyati organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari vakolatiga, o'zlarining fiskal ahamiyatiga va amal qilish davriga qarab mahalliy soliq va yig'imlar ikkiga bo'linadi:

1) hokimiyatning qonunchilik organi tomonidan joriy etiladigan va mamlakatning barcha hududlarida amal qiladigan mahalliy soliqlar va yig'imlar;

2) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining qaroriga muvofiq joriy etiladigan mahalliy soliqlar va yig'imlar.

Birinchi guruhga kiruvchi mahalliy soliqlar va yig'imlarning tarkibi quyidagilardan iborat:

- jismoniy shaxslarning mol-mulkidan olinadigan soliq;
- yer solig'i;
- reklama solig'i;
- savdo qilish huquqi uchun yig'im;
- va boshqalar.

Mahalliy soliqlar va yig'imlar bo'yicha ushbu konkret stavkalar davlat hokimiyat organlarining qaroriga muvofiq belgilanadi. Ularni undirish va to'lash tartibi tegishli organ (masalan, Davlat soliq qo'mitasi) tomonidan ishlab chiqilgan yo'riqnomaga muvofiq amalga oshiriladi.

O'z navbatida, ikkinchi guruhga kiruvchi mahalliy soliqlar va yig'imlarning tarkibi quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

• kompyuterlar, hisoblash texnikalari va avtomobillarni olib-sotganlik uchun soliq;
• avtotransportlar to'xtash joyidan foydalanganlik uchun yig'im;
• hududlarni obodonlashtirish uchun yig'im;
• maorif tashkilotlarining ehtiyojlari uchun yig'im;
• fuqarolarning boshqa maqsadli yig'imlari;
• va boshqalar.

Ikkinchi guruhga kiruvchi mahalliy soliqlar va yig'imlarga nisbatan yagona yo'riqnomaning bo'lishi mumkin emasligi sababli tegishli vakolatli organlar (Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va boshqalar) alohida olingan *mahalliy soliqlar va yig'imlar bo'yicha* namunaviy nizom (yo'riqnoma) ishlab chiqishlari va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tegishli qarorlar qabul qilishda undan foydalanish tavsiya etilmog'i lozim.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

• Byudjet daromadlari deb nimaga aytiladi?
• Nima uchun byudjet daromadlari oraliq xarakteriga ega?
• Byudjet daromadlari nima uchun zarur?
• Byudjet daromadlari qanday jarayonda vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni o'zida ifoda etadi?
• Byudjet daromadlari qanday organlarning ixtiyoriga kelib tushadi?
• Mamlakatlarning davlat tuzilishiga bog'liq ravishda byudjet daromadlari qanday farqlanadi?
• Qaysi tushuncha bir-biridan katta: davlat daromadlarimi yoki byudjet daromadlari? Nima uchun?
• Byudjet daromadlarining moddiy-buyumlashgan shaklini nimalar tashkil etadi?
• Byudjet daromadlarining asosiy moddiy manbaini nima tashkil etadi?
• Davlatning ehtiyojlarini qondirishga milliy boylik ham jalb etilishi mumkinmi? Qanday hollarda?
• Milliy daromadni davlat tomonidan davlatlashtirish (davlat ixtiyoriga o'tkazish) qanday metodlar yordamida amalga oshiriladi?

• Davlat kreditiga nimalar inobatga olingan holda murojaat qilinadi?

• Davlat kreditini olishning qanday ikki yo'li mavjud?

• Qanday vaziyatlarda davlat qog'oz pullar emissiyasiga murojaat qiladi?

• Byudjet daromadlari kategoriyasining namoyon bo'lish shakllari nimalardan iborat?

• Miqdoriy jihatdan byudjetning daromadlari o'zida nimani ifodalaydi?

• Byudjet daromadlarining absolyut hajmi va salmog'i qanday omillarga bog'liq?

• Byudjet daromadlarini shakllantirish jarayonining asosiy prinsiplari nimalardan iborat?

• Byudjet daromadlarining asosiy qismi soliqlar yordamida byudjetga undirilishi tufayli ularga nisbatan bu jarayonda qanday prinsiplardan foydalaniladi?

• Byudjet daromadlari qanday mezonlar asosida klassifikatsiya qilinishi mumkin?

• Byudjet daromadlari o'zlarining manbalariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?

• Byudjetning soliqli daromadlari tarkibi nimalardan iborat?

• Byudjetning soliqsiz daromadlari tarkibiga nimalar kiradi?

• Tushumlarning qanday turlari (ko'rinishlari) byudjet daromadlarining tarkibiga olinishi mumkin?

• Amaliyotda Davlat byudjetining daromadlari qanday tartibda klassifikatsiya qilinayapti?

• To'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarning tarkibi nimalardan iborat?

• O'zining ijtimoiy-iqtisodiy belgisiga ko'ra byudjet daromadlari qanday guruhlarga bo'linishi mumkin?

• Mulkchilik shakliga ko'ra byudjet daromadlari qanday ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin?

• Yuridik nuqtai nazardan, byudjet daromadlari qanday guruhlardan tashkil topadi?

• Davlat byudjeti daromadlariga «Byudjet tizimi to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 11-moddasiga muvofiq qanday daromadlar kiritilgan?

• O'zbekiston Respublikasining respublika byudjeti qanday daromadlarni o'z tarkibiga oladi?

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar daromadlari qanday daromadlar hisobidan shakllantirilishi mumkin?

• Byudjetlarning barcha daromadlari u yoki bu byudjetlarga biriktirilishiga qarab, qanday guruhlarga bo'linishi mumkin?

• Byudjet daromadlari qay tarzda (shaklda) jalb qilinishi mumkin?

• Qanday metodlarni qo'llash evaziga sub'ektlarning daromadlari byudjet ixtiyoriga olinayapti?

• Hozir Davlat byudjeti daromadlarining tarkibi nimalardan iborat va uning tuzilmasi qanday?

• Milliy iqtisodiyotda qo'llanilayotgan byudjet daromadlari tizimining samaradorligi bevosita nimaga bog'liq va u o'z ichiga nimalarni oladi?

• «Byudjet daromadlari» va «Davlat daromadlari» tushunchalari o'rtasiga tenglik belgisini qo'yish mumkinmi?

• Soliq (lar) deb nima(lar)ga aytiladi?

• Soliqlarning ijtimoiy mazmuni nimadan iborat?

• Soliqlarning moddiy asosini nimalar tashkil etadi?

• Soliqlar qanday xarakterli belgilarga ega?

• Soliqlar qanday funksiyalarni bajaradi?

• Soliqlarning fiskal funksiyasining mazmuni nimalardan iborat?

• Soliqlarning tartibga solish (rag'batlantirish) funksiyasiga xarakteristika bering.

• Soliqlarning asosiy elementlari tarkibiga nimalar kiradi?

• Soliq sub'ekti nima?

• Soliq ob'ekti nimalardan iborat bo'lishi mumkin?

• Soliq manbai tarkibiga nimalar kiradi?

• Soliqqa tortish birligi deb nimaga aytiladi?

• Soliq stavkasi nima va uning qanday ko'rinishlari bo'lishi mumkin?

• Soliq imtiyozlari deyilganda nimalar tushuniladi?

• Soliqqa tortiladigan baza (asos, negiz) nima?

• Soliq okladi deyilganda nima nazarda tutiladi?

• Soliq tizimi deb nimaga aytiladi?

• Soliq mexanizmining ta'rifini aytib bering.

• Unitar davlatlarda soliq tizimi o‘z ichiga qanday soliqlarni oladi?

• Federativ davlatlarda soliq tizimi necha bo‘g‘indan tarkib topadi?

• Byudjetga tushumlarning katta qismini ta’minlaydigan qanday asosiy soliqlar Davlat byudjetiga biriktiriladi?

• Zamonaviy soliq tizimi nimalarga qaratilgan bo‘lishi kerak?

• O‘zbekiston Respublikasining soliq tizimi qanday belgilar bilan xarakterlanadi?

• Soliqqa tortish jarayonlari bilan tartibga solinadigan soliq tizimining asosiy prinsiplari nimalardan iborat?

• Sizningcha, hozirgi sharoitda soliq tizimida qanday nuqsonlar bo‘lishi mumkin?

• Soliq islohotlarini amalga oshirish bo‘yicha davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari umumiy ko‘rinishda nimalardan iborat bo‘lishi mumkin?

• Mamlakatning soliq tizimi qanday belgilar va omillarga muvofiq klassifikatsiya qilinadi?

• Soliqqa tortishning ob’ekti hamda soliq to‘lovchi va davlat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarga bog‘liq ravishda soliqlar qanday guruhlarga bo‘linadi?

• Nega soliqlarning bir guruhi to‘g‘ri (bevosita) va ikkinchi guruhi esa egri (bilvosita) soliqlar deb yuritiladi?

• Qanday soliqlar to‘g‘ri (bevosita) soliqlarning tarkibiga kiradi?

• Egri (bilvosita) soliqlarning tarkibi nimalardan iborat?

• Foydalanilishi bo‘yicha soliqlar qanday soliqlardan iborat bo‘lishi mumkin?

• Olinishi va tegishliligi qaysi organga bog‘liqligiga qarab, soliqlar qanday soliqlarga farqlanadi?

• Umumdavlat soliqlari deb nimaga aytiladi va ularning tarkibiga qanday soliqlar kiradi?

• Qo‘shilgan qiymat solig‘i deganda nima tushuniladi?

• Boshqa soliqlarga nisbatan qo‘shilgan qiymat solig‘i qanday afzalliklarga ega?

• Kimlar qo‘shilgan qiymat solig‘ini to‘lovchilar hisoblanadi?

• Qo'shilgan qiymat solig'i orqali soliqqa tortishda qanday soliq imtiyozlari ko'zda tutiladi?

• Odatda, qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashning qanday muddatlari belgilanishi mumkin?

• Aksiz solig'i nima va qanday mahsulotlarga aksiz solig'i solinadi?

• Korxona va tashkilotlarning daromadi (foydasi)dan olinadigan soliqning ahamiyati nimadan iborat va kimlar uning to'lovchilari hisoblanadi?

• Korxona va tashkilotlarning daromadi (foydasi)dan olinadigan soliq uchun soliqqa tortish ob'ekti bo'lib nima xizmat qiladi va uning tarkibi qanday elementlardan tashkil topgan?

• Korxonalarga tegishli bo'lgan daromad (foyda)ni soliqqa tortishda qanday soliq imtiyozlari beriladi va soliqni hisoblashda soliqqa tortiladigan baza qanday summalarga kamaytiriladi?

• Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i qanday o'rnatilgan progressiv stavkalarda undiriladi va bu soliq yordamida soliqqa tortishning qanday ikki tizimi mavjud?

• Kimlar bu soliqning to'lovchilari hisoblanadi va u qanday shakllarda to'lanishi mumkin?

• Mahalliy soliqlar va yig'imlar deb nimaga aytiladi va ularning tarkibi nimalardan iborat?

• Davlat hokimiyati organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatiga, o'zlarining fiskal ahamiyatiga va amal qilish davriga qarab mahalliy soliq va yig'imlar qanday ikki guruhga bo'linadi va ularning har biri tarkibiga nimalar kiradi?

17-BOB.
BYUDJET XARAJATLARI

17.1. Byudjet xarajatlari: mazmun-mohiyati, tarkibi, tuzilmasi va klassifikatsiyasi

Davlatning o'z funksiyalari va vazifalarini bajarishi bilan bog'liq ravishda vujudga kelgan chiqimlar byudjet xarajatlari deyiladi. Bu chiqimlar davlatning markazlashtirilgan pul fondlari mablag'laridan turli yo'nalishlar bo'yicha foydalanish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Byudjet xarajatlari umumiy moliyaviy kategoriya bo'lgan byudjetning ko'rinishlaridan biri bo'lib, unga tegishli bo'lgan umumiy xususiyatlarga egadir, ya'ni ular taqsimlash xarakteriga ega, ifodalanishning pul shakli xos, pul fondlarining amal qilishi bilan bog'langan va davlat tomonidan tashkil qilinadi. Shu bilan birgalikda byudjet xarajatlari bir butunning o'ziga xos qismi bo'lganligi uchun ular davlatning markazlashtirilgan pul fondlari mablag'laridan foydalanish va tegishli fondlarni shakllantirish bilan bog'liqdir. Bu taqsimlash munosabatlarining moddiy buyumlashgan shakli turli sohalarga yo'naltirilayotgan byudjet mablag'larining harakatidan iboratdir.

Byudjet xarajatlarining iqtisodiy mohiyati uning turli-tuman ko'rinishlari (turlari) orqali namoyon bo'ladi. Xarajatlarning har bir turi o'zining miqdoriy va sifat tavsifiga ega. Ularning sifat xarakteristikasi voqelikning iqtisodiy tabiatini ifodalab, byudjet xarajatlarining mo'ljallanganligini, miqdoriy xarakteristika esa ularning o'lchamini (miqdorini, hajmini) aniqlashga imkon beradi.

Byudjet xarajatlari chiqimlarning konkret turlari orqali namoyon bo'ladi. Byudjet xarajatlarining konkret turlarining xilma-xilligi esa, o'z navbatida, quyidagi omillarning mavjudligi bilan belgilanadi: davlatning iqtisodiy tabiati va funksiyalari; mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi; byudjetning milliy iqtisodiyot bilan bog'langanligi; iqtisodiy munosabatlarning rivojlanganlik darajasi; byudjet mablag'larining namoyon bo'lish shakllari va h.k. Bu

omillarning qo'shilishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida har qanday davlat byudjet xarajatlarining u yoki bu tizimini vujudga keltiradi.

Jamiyatning iqtisodiy hayotida byudjet xarajatlarining roli va ahamiyatini aniqlash uchun ularni ma'lum belgilarga ko'ra turkumlashtirish maqsadga muvofiq. Nazariya va amaliyotda byudjet xarajatlarini klassifikatsiya qilishning bir necha belgilari mavjud. Ular o'zlarining iqtisodiy mazmuni, funksionalligi, ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi roli, ishlab chiqarish tarmoqlari va faoliyat turlari yoki idoraviy bo'linishi, ijtimoiy mo'ljallanganligi bo'yicha, hududiy turkumlanishi, ma'lum maqsadlari va yuridik nuqtai nazardan yoki davlat boshqaruvi darajasiga ko'ra alohida guruhlarga ajratilishi mumkin.

Iqtisodiy mazmuniga ko'ra byudjet xarajatlari kapital va joriy xarajatlarga bo'linadi. Bu xarajatlar kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoniga ularning qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ifodalaydi.

Byudjetning kapital xarajatlari innovatsion va investitsion faoliyatga yo'naltirilgan xarajatlardir. Bu xarajatlarning tarkibiga:

a)tasdiqlangan investitsion dasturga muvofiq harakatdagi yoki yangidan tashkil etilayotgan yuridik shaxslarga investitsiyalar uchun mo'ljallangan xarajatlar;

b)yuridik shaxslarga investitsion maqsadlar uchun byudjet kreditlari sifatida beriladigan mablag'lar;

v)kengaytirilgan takror ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan kapital ta'mirlashni amalga oshirish xarajatlari va shu bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar;

g)amalga oshirilishi davlat mulkiga tegishli bo'lgan mulkni oshirish yoki uni yangidan yaratishga olib keladigan xarajatlar;

d)byudjet xarajatlarining iqtisodiy turkumlanishiga muvofiq byudjetning kapital xarajatlari tarkibiga kiritiladigan boshqa xarajatlar kiradi.

Byudjetining kapital xarajatlari tarkibida Taraqqiyot byudjeti shakllantirilishi mumkin.

Davlat hokimiyat organlari, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari, byudjet tashkilotlarining joriy faoliyatini ta'minlashga

yo'naltirilgan byudjet xarajatlari, boshqa byudjetlar va iqtisodiyot alohida tarmoqlariga dotatsiya, subsidiya va subvensiya shaklida ko'rsatiladigan, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar va byudjet xarajatlarining turkumlanishiga muvofiq, kapital xarajatlarning tarkibiga kiritilmagan boshqa xarajatlar byudjetning joriy xarajatlari deyiladi.

Aniqroq qilib aytganda byudjetning joriy xarajatlari tarkibi quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- davlat iste'moli xarajatlari (iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmani, milliy xo'jalikning davlat tarmoqlarini saqlash, fuqarolik va harbiy xarakterdagi tovarlar va xizmatlarni sotib olish, davlat muassasalarining joriy xarajatlari);
- hokimiyatning quyi organlari, davlat korxonalari va xususiy korxonalarga joriy subsidiyalar;
- transfert to'lovlari;
- davlat qarzlari bo'yicha foizlarni to'lash;
- boshqa xarajatlar.

Bu xarajatlar oddiy byudjetda yoki joriy xarajatlar va daromadlar byudjetida aks etgan chiqimlarga mos keladi.

Takror ishlab chiqarishdagi roliga qarab byudjet xarajatlari milliy iqtisodiyotga (xo'jalikka) qilinadigan xarajatlar va ijtimoiy soha hamda aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlariga bo'linadi. Bu xarajatlarga, eng avvalo, davlat korxonalari va davlat ulushi bor bo'lgan korxonalarning ustav kapitalini shakllantirish, ularni yanada kengaytirish va rivojlantirish, davlat moddiy zaxiralarini yaratish xarajatlari kiradi. Byudjetning ijtimoiy soha hamda aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari ham ijtimoiy jihatdan zarur bo'lgan xarajatlardir. Bu xarajatlar iste'mol fondlarini shakllantirish bilan bog'liq. Ularning bir qismi jamiyat a'zolarining individual ehtiyojlarini, boshqa bir qismi esa butun jamiyatning ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. Bu yerda byudjet xarajatlari ijtimoiy iste'mol fondlarini (mamlakatning mudofaa fondi, ilmiy tadqiqotlar fondi va boshqalar) shakllantirishni to'liq, shaxsiy iste'mol fondlarini esa qisman (nomarkazlashtirilgan moliyaviy resurslar bilan birgalikda) ta'minlaydi. Shu bilan birgalikda, byudjet mablag'larining katta qismi shaxsiy iste'mol fondlarining ijtimoiy iste'mol fondlariga

(maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot, aholi uchun ijtimoiy ahamiyat kasb etgan xizmatlar bahosi o'rtasidagi farqlarni qoplash, ko'p bolali va kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar fondlari va boshqalar) tegishli bo'lgan qismini shakllantirishda keng foydalaniladi.

Funksional nuqtai nazardan byudjet xarajatlarining klassifikatsiya qilinishi pul mablag'larini ijtimoiy faoliyat sohalariga yo'naltirilganligini aks ettiradi. Bunda byudjet xarajatlari quyidagi yirik guruhlarga bo'linishi mumkin:

- davlat boshqaruvi va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish;
- sud hokimiyati;
- xalqaro faoliyat;
- milliy mudofaa;
- huquqni muhofaza qilish va davlat xavfsizligini ta'minlash;
- fundamental tadqiqotlar va ilmiy-texnika taraqqiyotini ta'minlash;
- sanoat, energetika va qurilish;
- qishloq xo'jaligi va baliqchilik;
- atrof-muhitni va tabiiy resurslarni muhofaza qilish, gidrometeorologiya, xaritashunoslik va geodeziya;
- transport, yo'l xo'jaligi, aloqa va informatika;
- uy-joy kommunal xo'jaligi;
- maorif;
- sog'liqni saqlash va jismoniy tarbiya;
- madaniyat, san'at va kinematografiya;
- ommaviy axborot vositalari;
- davlat qarziga xizmat qilish;
- boshqa darajadagi byudjetlarga moliyaviy yordam;
- maqsadli byudjet fondlari;
- davlat zaxiralari va rezervlarini to'ldirish;
- ijtimoiy siyosat;
- boshqa xarajatlar.

Byudjet xarajatlarining yuqoridagi tartibda klassifikatsiya qilinishi davlatning ijtimoiy hayotning turli jabhalaridagi rolini ko'rsatadi.

Byudjet xarajatlarining tarmoq belgisi bo'yicha guruhlarga ajratishning asosi qilib milliy iqtisodiyot (xo'jalik)ning umume'tirof

etilgan tarmoqlarga bo'linishi qabul qilingan. Shunga ko'ra, byudjet xarajatlari sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa, maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot, davlat boshqaruvi, mudofaa va h.k. xarajatlariga bo'linishi mumkin. Byudjet xarajatlari milliy iqtisodiyot (xo'jalik) tarmoqlarining pul fondlarini shakllantirishda mustahkam moliyaviy asos yaratish bilan birgalikda xarajatlarning tarmoqlararo bo'linishi moliyaviy resurslarni taqsimlashdagi nisbatlarni aniqlashga ham imkon beradi, milliy xo'jalikning tarmoq tarkibiy tuzilishini kerakli yo'nalishda o'zgartiradi. Masalan, hozirgi paytda mamlakatimizda yaratilgan milliy daromadning hajmi byudjet mablag'larining katta qismini ijtimoiy soha va aholini bevosita ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga yo'naltirish imkonini berayapti. Bir vaqtning o'zida iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarining (mashinasozlik, qishloq xo'jaligi, elektroenergetika va boshqalar) katta ko'lamlarda byudjet hisobidan moliyalashtirilishi ham ta'minlanayapti.

Idoraviy belgiga ko'ra byudjet xarajatlarining klassifikatsiya qilinishi byudjet assignovaniyalarini oluvchi vazirlik, boshqa davlat muassasasi yoki yuridik shaxsning ajratib olinishiga imkon beradi. Byudjet xarajatlarining ana shunday klassifikatsiya qilinishi natijasida boshqaruv tizimining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar tuzilmasidagi o'zgarishlar o'z vaqtida ko'rsatiladi.

Ijtimoiy mo'ljallanganligi bo'yicha byudjet xarajatlarining iqtisodiy guruhlarga ajratilishi davlatning toifasi va u tomonidan bajarilayotgan funksiyalarni o'zida aks ettiradi. Ana shunga muvofiq ravishda byudjetning barcha xarajatlarini quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

- ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari;
- milliy xo'jalikka (iqtisodiyotga) xarajatlar;
- harbiy (mudofaa) xarajatlar(i);
- boshqaruv xarajatlari;
- rivojlanayotgan mamlakatlarga subsidiyalar va kreditlar taqdim etish xarajatlari.

Ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy ta'minot, aholi uchun ijtimoiy ahamiyat kasb etgan xizmatlar baholaridagi farqlarni byudjetdan qoplash va oilalarga ijtimoiy nafaqalarni o'z

tarkibiga oladi. Davlatning ijtimoiy funksiyasini o'zida aks etib, bu guruhdagi byudjetning xarajatlari xalq ta'limi tizimini rivojlantirish va takomillashtirishga, fan va madaniyatni moliyalashtirishga, aholining tibbiy xizmatga bo'lgan talabini (ehtiyojini) qondirishga, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotni amalga oshirishga keng yo'l ochib beradi.

Ta'lim va sog'liqni saqlashning aholiga tekin xizmat qilishi hamon ustuvorligicha qolayapti. Umumiy ta'limni tekin va kasbiy ta'limni tanlov asosida o'tkazish kafolatlanganligicha qolmoqda. Aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoya qilishga katta e'tibor berilmoqda. Ish haqining eng kam darajasini oshirish, ishsizlik bo'yicha berilishi lozim bo'lgan nafaqalarning miqdorini ko'paytirish, maktab yoshigacha bo'lgan bolalar, maktab o'quvchilari, studentlarning ovqatlanish xarajatlarini kompensatsiya qilish, byudjet tashkilotlari xodimlarining ish haqini tartibga solish bo'yicha choralar ko'rilmoqda.

Milliy xo'jalikka (iqtisodiyotga) byudjetdan xarajatlarning qilinishi davlatning hamon xo'jalik yurituvchi asosiy sub'ektlardan biri ekanligidan darak beradi. Aynan bu xarajatlar katta ko'lamlarda yangi sanoat korxonalarini qurish, zamonaviy industrial asosda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni rivojlantirish, transport, aloqa va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarini texnikaviy qayta qurollanishini ta'minlashga imkon yaratadi. Shuning uchun ham hozirgi sharoitda byudjetning bu xarajatlari orasida iqtisodiyotga xarajatlar va markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari alohida o'rin egallaydi.

Hozirgi sharoitda takror ishlab chiqarish jarayonlariga va ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga byudjetning ma'lum maqsadlarga yo'naltirilgan ta'sirchanligi kuchaymoqda. Byudjet xarajatlari iqtisodiyot rivojiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham jahonning ko'pgina mamlakatlaridagi (masalan, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Tayvan va boshqa mamlakatlarda) «iqtisodiy mo'jiza» aynan davlatning moliyaviy qo'llab-quvvatlashi natijasida sodir bo'ldi.

Byudjetning milliy xo'jalikka (iqtisodiyotga) yo'naltirilgan xarajatlari tarkibi ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari,

iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilma, qishloq xo'jaligini va iqtisodiyotning davlat tarmoqlarini qo'llab-quvvatlash, milliy xo'jalikning ayrim tarmoqlari va mamlakat mintaqalarida bandlikni ta'minlash, eksportni rag'batlantirish xarajatlaridan iborat.

Keyingi yillarda davlat kapital quyilmalarining hajmi keskin oshmoqda. Xususiy firmalarga, ayniqsa, taraqqiyot mintaqalariga berilayotgan subsidiyalar miqdori ko'paymoqda. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadida uning ayrim tarmoqlarida davlat kafolati ostida davlat subsidiyalari yoki imtiyozli bank kreditlari ko'rinishida tanlov yordami ko'rsatilayapti.

Iqtisodiyotning qishloq xo'jaligi tarmog'iga byudjetdan katta miqdorda mablag' berilmoqda. Bu tarmoq ustuvor ravishda qo'llab-quvvatlanishi lozim bo'lgan tarmoq hisoblanadi. Qishloq xo'jaligiga beriladigan subsidiyalar ikki ko'rinishda taqdim etilyapti:

1) qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun kafolatlangan baholarni qo'llab-quvvatlash;

2) ishlab chiqarish maqsadlari – qishloq xo'jaligi mashinalari, mineral o'g'itlar sotib olish va omborxonalar qurish uchun.

Milliy mahsulotlarni eksport qiluvchi firmalar faoliyatiga byudjetdan yordam ko'rsatilishi jahon bozorlaridagi shiddatli ravishda o'sib borayotgan raqobat sharoitida ularning ahvolini ancha yengillashtiradi.

Davlatning byudjet xarajatlari orqali iqtisodiyotga aralashuvi iqtisodiy o'sishning nisbatan yuqori sur'atda ketishini rag'batlantiribgina qolmasdan, balki uning davriy tebranishini ham sekinlashtiradi.

Byudjetning harbiy (mudofaa) xarajatlar(i) ham davlatning funksiyalaridan kelib chiqadi. Ular har bir davlatning o'z mudofaa qobiliyatini mustahkamlashi bilan bog'liqdir. Byudjet mablag'lari hisobidan Qurolli Kuchlarning barcha turlari moliyalashtiriladi.

Harbiy (mudofaa) xarajatlar(i) to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) xarajatlarga bo'linadi. To'g'ri (bevosita) harbiy xarajatlar strategik qurollarni ishlab chiqarish yoki sotib olish, Qurolli Kuchlarning shaxsiy tarkibini tayyorlash va saqlash, harbiy xarakterdagi ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish xarajatlaridan iborat bo'lishi mumkin. Bu turdagi harbiy (mudofaa) xarajatlar(i)

urush harakatlari sodir etilayotgan paytda va mamlakat iqtisodiyotining militarizatsiyalashuvi sharoitida keskin oshadi.

Egri (bilvosita) harbiy (mudofaa) xarajatlar(i)ga urush nogironlari va vafot etganlar oilalariga beriladigan pensiya va nafaqalar, fuqarolik idoralarining moddalari bo'yicha o'tadigan xarajatlar (masalan, yo'l va strategik ob'ektlarni qurish xarajatlari) ning bir qismi kiradi.

Davlat tomonidan boshqaruv shaklidagi faoliyat turining amalga oshirilishi, uning xo'jalik-tashkilotchilik funksiyasi byudjetdan boshqaruv xarajatlari deb nomlangan alohida xarajatlar qilinishini taqozo etadi. Boshqaruv (davlat hokimiyati organlari, sud va prokuratura organlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqaruv organlari) xarajatlari davlat organlari faoliyatining moliyaviy asosini tashkil etib, jamiyat hayotining barcha sohalariga rahbarlik qilishga imkon yaratadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarga subsidiyalar va kreditlar berish rivojlangan mamlakatlarning byudjetlari hisobidan amalga oshiriladi. Bunday yordam faqat iqtisodiy omillar bilan emas, balki siyosiy tomonlari bilan xarakterlanadi. Imtiyozli shartlarda kreditlashtirish va qaytarilmaydigan tarzda yordam ko'rsatish uning ko'rinishlaridan biri hisoblanadi.

Byudjetning barcha xarajatlari yuqoridagi beshta guruhdan qaysi biriga kirishidan qat'iynazar, ular o'zlarining ma'lum aniq maqsadlarga mo'ljallanganligi bo'yicha ham bir necha qismlarga bo'linadi. Bu qismlar byudjet xarajatlarining aniq turlaridan tarkib topadi. Kapital quyilmalar, dotatsiyalar, subvensiyalar, subsidiyalar, byudjet ssudalari, ish haqi, ovqatlanish xarajatlari, kapital va joriy remont, kanselyariya va xo'jalik xarajatlarini byudjet xarajatlarining konkret turlari sifatida ko'rsatish mumkin. Byudjet xarajatlarining ma'lum aniq maqsadlarga mo'ljallanganligi bo'yicha turkumlanishi byudjet mablag'laridan oqilona foydalanishga sharoit yaratadi, byudjet assignovaniyalaridan foydalanish ustidan samarali va ta'sirchan moliyaviy nazoratni amalga oshirishning zaruriy asosi hisoblanadi.

Byudjet xarajatlarini iqtisodiy nuqtai nazardan turkumlarga ajratilishi bilan bir qatorda tashkiliy jihatdan ham guruhlarga ajratish

mumkin. Buning asosida byudjet xarajatlarini yuqori tashkilotlar (vazirliklar, uyushmalar, assotsiatsiyalar, birlashmalar, konsernlar, kompaniyalar va h.k.) va hududiy belgilari yotishi mumkin. Byudjet xarajatlarining yuqori tashkilotlar bo'yicha guruhlanishi byudjet mablag'larini aniq oluvchilarni ko'rsatadi va ular tarmoq ichida pul fondlarini shakllantirishda mas'ul bo'lib, ajratilgan byudjet assignovaniyalaridan o'z vaqtida, samarali va qonuniy foydalanish ustidan javobgardirlar.

Byudjet xarajatlarining hududiy belgiga muvofiq bo'linishi ularning markazlashuvini turli darajalarini o'zida aks ettiradi. Shu munosabat bilan, davlat boshqaruvi darajasi va yuridik nuqtai nazardan, byudjet xarajatlari uch guruhga kiruvchi xarajatlardan tarkib topadi:

•Davlat byudjeti xarajatlari;

•Respublika byudjeti xarajatlari;

•Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlarning xarajatlari.

«Byudjet tizimi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 12-moddasiga muvofiq Davlat byudjeti xarajatlari quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

• byudjetdan mablag' oluvchilarning joriy xarajatlari;

• joriy byudjet transfertlari;

• kapital xarajatlar (asosiy fondlar va vositalarni (ular bilan bog'liq ishlar va xizmatlar ham shular jumlasiga kiradi) davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarish, chet elda davlat ehtiyojlari uchun yer va boshqa mol-mulk olish, davlat ehtiyojlari uchun yerga bo'lgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olish, davlat zaxiralarini vujudga keltirish xarajatlari);

• kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga beriladigan transfertlar;

• rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga beriladigan byudjet ssudalari;

• davlat maqsadli jamg'armalariga beriladigan byudjet dotatsiyalari va byudjet ssudalari;

• qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa xarajatlar.

O'z navbatida, Respublika byudjeti xarajatlarining tarkibi quyidagilardan iborat (yuqoridagi qonunning 16-moddasi):

• respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'i oluvchilarning joriy xarajatlari;

• joriy byudjet transfertlari;

• kapital xarajatlar (asosiy fondlar va vositalarni (ular bilan bog'liq ishlar va xizmatlar ham shular jumlasiga kiradi) davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarish, chet elda davlat ehtiyojlari uchun yer va boshqa mol-mulk olish, davlat ehtiyojlari uchun yerga bo'lgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olish, davlat zaxiralarini vujudga keltirish xarajatlari);

• kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga beriladigan byudjet transfertlari;

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlarga byudjet dotatsiyalari, byudjet subvensiyalari va byudjet ssudalari;

• rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga beriladigan byudjet ssudalari;

• davlat maqsadli jamg'armalariga beriladigan byudjet dotatsiyalari va byudjet ssudalari;

• qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa xarajatlar.

Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar xarajatlari quyidagi shakllarda amalga oshiriladi (tegishli qonunning 19-moddasi):

• Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlarining joriy xarajatlari;

• joriy byudjet transfertlari;

• kapital xarajatlar (asosiy fondlar va vositalarni (ular bilan bog'liq ishlar va xizmatlar ham shular jumlasiga kiradi) davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarish, davlat ehtiyojlari uchun yerga bo'lgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olish);

• qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa xarajatlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida byudjetning xarajatlari uning daromadlari bilan uzviy bog'langandir. Bunday o'zaro bog'liqlik xarajatlarning miqdoriy jihatdan daromadlarga muvofiq kelishi va ularning bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatishi orqali ifodalanadi. Bir tomondan, aksariyat hollarda, byudjet xarajatlarining hajmi byudjet daromadlarining hajmi bilan cheklanadi. O'z navbatida, byudjet daromadlarining hajmi davlatning iqtisodiy imkoniyatlari bilan

aniqlanadi. Shuning uchun ham bu yerda byudjet xarajatlarining shunday hajmini va milliy xo'jalikda pul fondlarini shakllantirishda byudjet mablag'laridan foydalanishning shunday muddatlarini brlgilash kerakki, ular minimal xarajatlar qilib, maksimal samaraga erishish orqali davlat oldidagi ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlasin. Boshqa tomondan esa, ishlab chiqarishning o'sishiga ijobiy ta'sir qilish, ilmiy-texnika taraqqiyotini tezlashtirish va milliy xo'jalikdagi proporsiyalarni optimallashtirish orqali byudjetning xarajatlari uning daromadlari darajasining ortishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Byudjet xarajatlari hajmining yildan-yilga ortib borishi ularni milliy xo'jalikning samaradorligi nuqtai nazaridan baholashni juda dolzarb muammoga aylantirib qo'yadi. Bunda milliy xo'jalikning yakuniy natijasini baholab, faqat unga tegishli bo'lgan daromadlarning qo'shimcha ravishda o'sganligiga e'tibor berish bilan cheklanish maqsadga muvofiq emas. Bu yerda, bir vaqtning o'zida, jamiyatning ijtimoiy taraqqiyot darajasi, ijtimoiy muammolarning qay darajada hal etilganligi ham nazardan chetda qolmasligi lozim. Albatta, milliy xo'jalikning yakuniy natijasi byudjet xarajatlarining umumiy hajmiga, ularning tarkibiy tuzilishiga, byudjet mablag'laridan to'g'ri, iqtisod qilib va samarali foydalanishga bevosita bog'liq. Shuning uchun ham hozirgi sharoitda byudjet xarajatlarining ilmiy asoslangan holda rejalashtirilishiga, byudjet assignovaniyalaridan foydalanish ustidan moliyaviy nazoratning butun tizimiga alohida e'tibor berish lozim.

Milliy xo'jalikni moliyaviy tartibga solishning muhim vositalaridan biri ham byudjetning xarajatlaridir. Bu yerda, odatda, moliyaviy tartibga solish deyilganda, milliy xo'jalikdagi oqilona proporsiyalarni ta'minlash maqsadida byudjet mablag'larini tarmoqlar va hududlar bo'yicha taqsimlash va qayta taqsimlashning shakllari va metodlari majmui tushuniladi. Milliy xo'jalikni moliyaviy tartibga solishning ob'ektiv zarurligi katta o'zgaruvchanlik bilan xarakterlanadigan uning murakkab organizmi bo'lgan turli qismlarida moliyaviy resurslarni jamg'arish sur'atlarining turli xilligi bilan izohlanadi. Byudjet resurslarini sarf qilish orqali davlat pul mablag'larini taqsimlashda vujudga keladigan proporsiyalarni

o'zgartirilishi va buning oqibatida ba'zi bir tarmoqlar (hududlar) rivojlanishining tezlashtirishi hamda boshqalarining rivojlanishini rag'batlantirmasdan, milliy xo'jalikning rivojlanishini tartibga solishi mumkin. Byudjet mablag'larining katta qismini muhim ishlab chiqarish – hududiy komplekslarni rivojlantirishga sarflash sekinastalik bilan chuqur sifat o'zgarishlarining sodir bo'lishiga ijtimoiy ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasining o'zgarishiga olib keladi.

Mamlakatning milliy xo'jaligini moliyaviy jihatdan tartibga solish byudjet daromadlarini rejalashtirish va byudjetdan moliyalashtirish jarayonlari davomida amalga oshiriladi. Rejalashtirish jarayonining o'zidayoq byudjet xarajatlarining umumiy hajmi gorizontali bo'yicha (tarmoq, vazirlik va maqsadli kesimlarda) va vertikali bo'yicha (boshqaruvning turli darajalariga muvofiq ravishda) taqsimlanib, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi uchun tegishli sharoit yaratiladi. Byudjetdan moliyalashtirish jarayonida esa davlat o'zining ixtiyoriga kelib tushayotgan pul mablag'larini rejalashtirilgan tadbirlar doirasida va undan tashqarida keng manyovr qilish imkoniga ega bo'ladi. Mablag'larni aniq taqsimlovchilarga byudjet kreditlarini ochish, byudjet assignovaniyalarini berish va ulardan samarali foydalanish ustidan nazorat qilib, iqtisodiyotning rivojlanishi ustidan moliya organlari diqqat bilan kuzatuvni amalga oshiradilar va zarur hollarda taqsimlanayotgan byudjet mablag'larining proporsiyalarini o'zgartiradilar.

Byudjetda daromadlarni xarajatlarning konkret turlari va yo'nalishlari bo'yicha biriktirilish prinsipi bo'lmaganligi uchun bu yerda byudjet resurslari bilan keng manyovr qilish va shunga muvofiq ravishda davlatning ixtiyoriga kelib tushuvchi pul mablag'laridan har qanday zarur yo'nalishda foydalanilishi mumkin.

Byudjet xarajatlarining tarkibi va uning tuzilmasi davlatning tabiatiga, u tomonidan bajarilayotgan funksiyalarga, milliy xo'jalikning ehtiyojlariga bog'liq hamda byudjet mexanizmi orqali ishlab chiqarish va iste'molning ba'zi bir omillariga davlatning ta'sirchanligini ta'minlash kabilar bilan belgilanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti xarajatlarining tarkibi va uning tuzilmasi keyingi yillarda quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanishi mumkin: O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti

xarajatlarining yarmidan ko'prog'ini (56,55%) ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari tashkil etmoqda. Bu xarajatlarning tarkibida asosiy o'rinni maorif (32,65%), sog'liqni saqlash (11,82%) va oilalarga ijtimoiy nafaqalar (9,56%) egallamoqda. Umumiy holda esa ana shu uch guruhdagi xarajatlar Davlat byudjetidan ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga mo'ljallangan mablag'larning 95,02%ga teng bo'lmoqda.

Umuman olganda, Davlat byudjetining bu guruhga kiruvchi xarajatlari yosh avlodni tarbiyalash va ularga zamonaviy bilimlarni berish, milliy xo'jalik uchun zarur bo'lgan yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, aholiga malakali tibbiyot xizmati ko'rsatish, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotni yanada yaxshilash, bozor iqtisodiyotiga o'tishning hozirgi murakkab sharoitida aholini ijtimoiy jihatdan himoya qilish va uni har tomonlama qo'llab-quvvatlash masalalariga O'zbekistonda qanday e'tibor berilayotganligini yaqqol ko'rsatmoqda.

Iqtisodiyot xarajatlari va markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari o'zlarining salmog'iga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetining xarajatlari tarkibiy tuzilmasida keyingi o'rinni egallab, ularning har biriga, mos ravishda, byudjet xarajatlarining 11,97% va 7,51% qismlari to'g'ri kelayapti. Bu raqamlar byudjet mablag'lari hisobidan mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlash, uning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish va o'zgartirish, milliy xo'jalik sektorlarida iqtisodiy samaradorlikning o'sishini ta'minlash, ilmiy-texnika taraqqiyotining o'sish sur'atlarini tezlashtirish, yagona texnikaviy siyosatni yurgizishga jiddiy e'tibor berilayotganligidan darak beradi.

17.2. Byudjetdan moliyalashtirish: ta'rifi, prinsiplari, shakllari va metodlari

Byudjetning xarajatlaridan foydalanish byudjetdan moliyalashtirish orqali amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan, byudjetdan moliyalashtirish deyilganda rejada ko'zda tutilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun sub'ektlarga byudjetdan mablag'larni taqdim etish

tizimi tushuniladi. U pul mablag'larini taqdim etishning o'ziga xos shakl va metodlari bilan xarakterlanadi hamda ma'lum bir prinsiplarga tayanadi. Byudjetdan moliyalashtirishning prinsiplari, shakllari va metodlari bu tizimning tarkibiy elementlari bo'lib hisoblanadi va uning amal qilish natijalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar hal etilayotgan hozirgi paytda oqilona va samarali byudjetdan moliyalashtirish tizimining ahamiyati yanada ortadi.

Byudjetdan moliyalashtirishning oqilona tizimini tashkil etishda, eng avvalo, moliyalashtirish prinsiplari muhim rol o'ynaydi. Amaliyotda foydalanilayotgan byudjetdan moliyalashtirishning prinsiplarini umumiy va xususiy guruhlarga bo'lish mumkin. Umumiy prinsiplar byudjetdan mablag' oladigan barcha sub'ektlarning faoliyatiga tegishlidir. Xususiy prinsiplar esa sub'ektlar faoliyatining tashkil etilishiga bog'liq ravishda byudjet mablag'larining taqdim etilish tartibini belgilab beradi.

Byudjetdan moliyalashtirishning umumiy prinsiplari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

• minimum xarajat qilib, maksimum samara olish. Byudjet mablag'lari ulardan foydalanishning eng yuqori samarasi ta'minlangandagina taqdim qilinishi kerak. Bunday samara, bir tomondan, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining turli vazifalarini yechish, ikkinchi tomondan esa, byudjet assignovaniyalarini oluvchilarning daromadlari o'sishi hisobidan pul mablag'larining byudjetga kirib oqib kelishi bilan ifodalanishi mumkin;

• byudjet assignovaniyalaridan foydalanishning maqsadli xarakterdaligi. Yuridik shaxslar oldindan maqsadlari aniqlangan va tasdiqlangan byudjet asosida byudjetdan mablag' olishi mumkin. Bu prinsipga qat'iy rioya qilish byudjet assignovaniyalaridan samarasiz foydalanishga to'sqinlik qiladi;

• ko'zda tutilgan rejalarning bajarilishi va oldin berilgan assignovaniyalarning foydalanilganligini inobatga olgan holda byudjet mablag'larini taqdim etish. Byudjetdan moliyalashtirish ko'rsatkichlarning bajarilishiga bog'liqligi moliyaviy organlarga korxona, tashkilot va muassasalarning faoliyati ustidan samarali va ta'sirchan nazoratni amalga oshirishga imkon beradi;

• byudjet assignovaniyalarining qaytariluvchan emasligi. Byudjet assignovaniyalari sub'ektlarga ularni majburiy ravishda byudjetga qaytarmaslik sharti bilan taqdim etiladi;

• byudjet assignovaniyalarining tekinligi. Byudjetdan assignovaniyalar sub'ektlarga foiz ko'rinishida qandaydir daromadlarni davlatga to'lamasdan yoki assignovaniyalarni to'lashning boshqa ko'rinishlarisiz, ajratiladi.

Byudjetdan moliyalashtirish amaliyotida umumiy prinsiplar bilan birgalikda xususiy prinsiplardan ham foydalaniladi. Ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

• byudjet assignovaniyalarini faqat ishlab chiqarishni kengaytirish xarajatlariga ajratish;

• byudjet assignovaniyalarining o'lchamini aniqlashda «qoldiq» yondashuvidan foydalanish;

• byudjetdan moliyalashtirishdan rejalashtirilayotgan xarajatlarni kredit metodi orqali ta'minlash bilan birgalikda foydalanish;

• korxonalarning moliyaviy holatini byudjetli tartibga solish prinsipi va boshqalar.

Byudjet assignovaniyalari amaliyotida byudjetdan moliyalashtirishning turli usullaridan foydalaniladi. Uning quyidagi ikki usulini alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

• «netto-byudjet» tizimi bo'yicha moliyalashtirish. Pul mablag'larini taqdim etishning bu usuli shu bilan xarakterlanadiki, unga ko'ra byudjet assignovaniyalari tasdiqlangan byudjetda ko'zda tutilgan xarajatlarning cheklangan bir qismiga ajratiladi;

• «brutto-byudjet» tizimi bo'yicha moliyalashtirish. Bu usul byudjetdan to'liq moliyalashtiriladigan korxona va tashkilotlar uchun tadbiq etiladi. Byudjet assignovaniyalari bu holda byudjet tashkilotini joriy saqlash va uning faoliyatini kengaytirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning barcha turlari uchun ajratiladi.

Pul mablag'larini ajratishning yuqorida keltirilgan usullari byudjetdan moliyalashtirishning quyidagi shakllari yordamida amalga oshiriladi:

• byudjet tashkilotini saqlash uchun assignovaniyalar;

• davlat va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining shartnomalari bo'yicha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilgan

tovarlar, ishlar va xizmatlarni to'lash uchun ajratilgan mablag'lar;

• aholiga transfertlar;

• jismoniy va yuridik shaxslar uchun subvensiya va subsidiyalar;

• quyi byudjetlarga va davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalariga dotatsiya, subvensiya va subsidiyalar;

•harakatdagi (amaldagi) yoki yangidan tashkil etilayotgan yuridik shaxslar ustav kapitaliga investitsiyalar;

•narxlardagi farqni qoplash.

Amaliyotda byudjetdan moliyalashtirish, yuridik nuqtai nazardan, quyidagi ikki ko'rinishda amalga oshiriladi:

1) xarajatlarni respublika byudjetidan moliyalashtirish;

2) xarajatlarni Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan va mahalliy byudjetlardan moliyalashtirish.

O'zbekiston Respublikasi «Byudjet tizimi to'g'risida»gi qonunining 22-moddasiga ko'ra respublika byudjetidan xarajatlarni moliyalashtirish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda, quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

• fan, ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport (respublikaga bo'ysunadigan tashkilotlar bo'yicha);

• ijtimoiy ta'minot;

• mudofaa, milliy xavfsizlik va jamoat tartibi xizmatlarini saqlash;

• sudlar va prokuratura organlari faoliyatini ta'minlash;

• davlat va safarbarlik zaxiralarini vujudga keltirish hamda ularni saqlash;

• davlatning markazlashtirilgan investitsiyalarini amalga oshirish;

• davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, O'zbekiston Respublikasining chet ellardagi diplomatik vakolatxonalari hamda missiyalari faoliyatini ta'minlash;

• iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi respublikaga bo'ysunadigan byudjet tashkilotlarini saqlash;

• O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlariga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning maqsadli davlat dasturlari va tadbirlarini amalga oshirish;

• yer tuzish, meliorativ, tabiatni muhofaza qilish va epizootiyaga qarshi kurash chora-tadbirlarini amalga oshirish;

• qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurash;

• gidrometeorologiya, tabiiy ofatlarga qarshi kurash chora-tadbirlari;

• qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa maqsadlar.

O'z navbatida, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan va mahalliy byudjetlardan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda quyidagilarga mo'ljallangan xarajatlar moliyalashtiriladi (yuqoridagi qonunning 23-moddasi):

• fan, ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport (Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlaridan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlari bo'yicha);

• ijtimoiy ta'minot;

• aholini ijtimoiy himoya qilish;

• Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruv organlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatini ta'minlash;

• iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri byudjet tashkilotlarini saqlash;

• qonun hujjatlariga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning maqsadli dasturlari va tadbirlarini amalga oshirish;

• qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa maqsadlar.

Mablag'larni byudjetdan taqdim etishning metodlari byudjetdan moliyalashtirishning muhim elementi bo'lib hisoblanadi. Ularning yordamida moliya organlari byudjetda ko'zda tutilgan tadbirlarni pul mablag'lari bilan ta'minlaydi, pul mablag'laridan foydalanishda yuqoriroq natijalarga erishish uchun mablag'larni qayta o'zgartirib, taqdim etishni amalga oshiradi, moliyaviy resurslarni taqsimlashda tarkib topayotgan proporsiyalarni tartibga soladi.

Davlat tomonidan moddiy ishlab chiqarish sohasi va uy-joy, kommunal xo'jaligiga qilinadigan xarajatlar mamlakat iqtisodiyotini moliyalashtirish xarajatlariga kiradi. Bunda byudjet mablag'lari vazirliklar, idoralar va korxonalarga ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha xarajatlarga (kapital quyilmalarga), oddiy takror ishlab chiqarishni ta'minlashga (subsidiyalar, dotatsiyalar va transfertlar), operatsion xarajatlarga va boshqa xarajatlarga beriladi.

Mamlakat iqtisodiyotini moliyalashtirish xarajatlari vazirliklar,

idoralar va korxonalar bo'yicha rejalashtiriladi hamda bir vaqtning o'zida ma'lum maqsadlarga mo'ljallanganligi bo'yicha ko'zda tutiladi. Bunda byudjet mablag'larining asosiy qismi iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga, ya'ni sanoat, energetika, qishloq xo'jaligi va transportga yo'naltiriladi.

Byudjet mablag'laridan maqsadli foydalanish nuqtai nazaridan kapital quyilmalarni moliyalashtirish iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir. Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadlariga mo'ljallangan asosiy fondlarning yangilarini yaratish va harakatdagilarini kengaytirish uchun pul mablag'larini taqdim etishni kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish deyiladi. Byudjet resurslari cheklanganligi uchun ular investitsiyalarning cheklangan doirasiga, ya'ni maqsadli dasturlarga kiritilgan yoki hokimiyatning ijroiya organlari qarori bo'yicha amalga oshirilayotgan investitsiyalarga beriladi.

Iqtisodiyot xarajatlarini moliyalashtirishning muhim yo'nalishi yuridik shaxslarga turli subsidiyalar, dotatsiyalar va subvensiyalar berishdan iborat. Bu ko'rinishdagi byudjet mablag'lari davlat, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari va xususiy korxonalar(i)ning turli joriy xarajatlari va zararlarini qoplash uchun ajratiladi. Ana shunday xarajatlarning asosiy qismi yoqilg'i-energetika sanoati, agrosanoat kompleksi, uy-joy kommunal xo'jaligi, shahar transporti va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga taqsimlanadi.

Byudjetning ijtimoiy ehtiyojlarga mo'ljallangan xarajatlari davlat tomonidan ijtimoiy funksiyaning bajarilishi bilan bog'liq. Bu xarajatlar quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- maorif;
- madaniyat, san'at va kinematografiya;
- ommaviy axborot vositalari;
- sog'liqni saqlash va jismoniy tarbiya;
- ijtimoiy siyosat.

Ijtimoiy ehtiyojlar xarajatlari smetali rejalashtirish prinsiplari asosida aniqlanadi. Bu xarajatlar konkret tadbirlar va xarajatlarning turlari bo'yicha moliyalashtiriladi. Xarajatlar hajmi bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan ijtimoiy soha tashkilotlarida ishlab chiqiladigan smeta va moliya organlarida tuzilgan assignovaniyalar hisob-

kitobi asosida aniqlanadi. Hisob-kitoblar asosida xizmat ko'rsatiladigan kontingentlarni xarakterlovchi tashkilotlar faoliyatining ko'rsatkichlari (masalan, o'quvchilar, guruhlar, sinflar soni va h.k.) yotadi. Bunda ularning yil davomida faoliyat ko'rsatish vaqti ham hisobga olinadi. Bu ko'rsatkichlar hisob-kitob birliklari bo'lib xizmat qiladi. Hisob-kitob birligiga to'g'ri keluvchi pulli xarajat byudjet tashkilotining faoliyat ko'rsatishini va rivojlanishini ta'minlaydigan norma bo'yicha o'rnatiladi.

17.3. Byudjet normalari (me'yorlari), xarajatlar smetasi va byudjet krediti

Byudjet normalari (me'yorlari). Byudjet mablag'larini sarf qilishning asosiy prinsipi ularning mo'ljallanganligi va vaqt bo'yicha qattiq tartibga solinganligidir. Tashkilot pul mablag'laridan smetada ko'zda tutilmagan maqsadlar uchun foydalanish huquqiga ega emas. Byudjet tashkiloti smetasining xarajatlari ularning yopiq ro'yxatini o'z ichiga olgan bo'lib, tarkibiga quyidagilar kiradi:

- xodimlarning mehnat haqini to'lash;
- davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalariga badallar;
- aholiga transfertlar (qonunga muvofiq ravishda belgilangan pensiyalar, stipendiyalar, nafaqalar, kompensatsiyalar va boshqa ijtimoiy to'lovlar);
- xizmat safari xarajatlari va xodimlarga berilgan boshqa kompensatsion to'lovlar;
- sotib olinishi kerak bo'lgan tovarlar, bajarilishi lozim bo'lgan ishlar va ko'rsatilajak xizmatlarga haq to'lash.

Yuqorida ko'rsatilgan xarajatlar aniq ehtiyojni qondirish o'lchovi sifatida pul mablag'larining ma'lum summasida ifodalangan xarajatlar normasi asosida amalga oshiriladi. Amaliyotda pulli normalarning har xil turlaridan foydalaniladi:

- moddiy boyliklardan foydalanishning natural ko'rsatkichlariga asoslangan normalar (ovqatlanish, tibbiyot uskunalari,dori-darmonlarni xarid qilish, yumshoq inventarlar va h.k.lar xarajatlari normasi). Bunday normalar moddiy normalarning puldagi ifodasini namoyon etadi;

• umumlashtirilgan yakka tartibdagi to'lovlar – ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar, xizmat safari xarajatlari va boshqalar;

• o'tgan davrlarda mablag'larning sarflanish ko'rsatkichlarini umumlashtirish asosida tajriba-statistika usuli yordamida va byudjetning imkoniyatlarini hisobga olgan holda vujudga keltirilgan normalar.

O'zining murakkablik darajasiga qarab, byudjet normalari ikkiga bo'linadi:

1) oddiy normalar (xarajatlarning oddiy yoki aniq turiga tegishli bo'lgan normalar);

2) kombinatsiyalashtirilgan yoki yiriklashtirilgan normalar (bir necha xarajatlar turlarini qamrab oladigan, alohida bir xarajatlar moddasini va o'xshash xarajatlar moddalarini shakllantiradigan yoki muassasaning barcha xarajatlarini qamrab oladigan normalar).

Hozirgi sharoitda ijtimoiy soha tashkilotlarining barcha turdagi xarajatlarini qamrab oladigan yiriklashtirilgan normalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday normalardan foydalanish muassasalar ishini yuqori yakuniy natijalarga erishishiga olib keladi: bolalarni o'qitish, mutaxassislarni tayyorlash, bemorlarga yordam ko'rsatish va h.k. Bundan tashqari, yiriklashtirilgan normalarning qo'llanilishi turli xarajatlar yo'nalishida byudjet mablag'laridan foydalanish bo'yicha tashkilotlarning mustaqilligini kengaytiradi va resurslardan oqilona hamda tejamli foydalanishda ularning manfaatdorligini kuchaytiradi.

Byudjet normalari juda ko'p omillar ta'siri ostida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, baho va tariflar tizimining o'zgarishi, milliy xo'jalikda ish haqining o'sishi, mahalliy byudjetlarda xarajatlarni moliyalashtirish bo'yicha qo'shimcha imkoniyatlarning paydo bo'lishi.

Xarajatlar smetasi. Xarajatlar smetasi byudjet tashkilotning moliyaviy rejasi hisoblanadi. Byudjet tashkilotini moliyalashtirish daromad bo'lmasdan, faqat tashkilotning xarajatlari hajmi va ularning maqsadli yo'naltirilganligiga teng bo'lgan mablag'larning tushishidan iborat bo'lganligi uchun smeta daromadlar qismiga ega emas. Smeta asosida moliya organlari ijtimoiy ehtiyojlar uchun xarajatlarning hajmini aniqlaydi va u narsa joriy yilning byudjeti tarkibiga kiritiladi. Bunda quyidagi holatlarga alohida e'tibor berilishi kerak:

1. Ijtimoiy ehtiyoj xarajatlarining bir qismi byudjetdan boshqacharoq tarzda moliyalashtiriladi. Masalan, ana shunday tarzda ommaviy axborot vositalari va teatr-tomosha korxonalarining yetishmagan mablag'lari ta'minlanadi. Bu korxonalarning xizmatlari to'lovli (haqli) bo'lsa-da, o'z daromadlari ularning barcha xarajatlarini qoplashga yetmaydi. Bunday korxonalarning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi yetishmagan farq byudjetdan qoplanishi kerak.

2. Ilm-fanni moliyalashtirish byudjet xarajatlarining mustaqil guruhi hisoblanadi. Ular uchun byudjetdan mablag'lar eng muhim istiqbolli nazariy izlanishlar va umumdavlat maqsadli ilmiy-texnikaviy dasturlar bo'yicha yo'naltiriladi. Ana shu maqsadlar uchun mablag'lar bevosita ilmiy-tadqiqot va tajriba–konstruktorlik ishlarini amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi Fanlar Akademiyasi, tarmoq akademiyalari, oliy o'quv yurtlari, arxivlar va boshqa tashkilotlarga ajratiladi.

3. Ilmiy tashkilotlarni moliyalashtirish smetali tartibda amalga oshiriladi. Barcha tashkilotlarda aniq mavzular bo'yicha xarajatlar smetasi tuziladi. Xarajatlarni rejalashtirish va moliyalashtirish tartibi bu yerda ijtimoiy-madaniy ehtiyojlar xarajatlarida qo'llaniladigan uslub bilan bir xildir.

4. Milliy mudofaa xarajatlari davlatning funksiyalaridan kelib chiqadi. Mudofaa xarajatlarining umumiy miqdori va darajasi quyidagi turli xildagi ichki va tashqi omillarga bog'liq:

- xalqaro vaziyat;
- mamlakat hududining kattaligiga bog'liq bo'lgan chegaralarning uzunligi va xarakteri;
- harbiy ishning zamonaviy taraqqiyoti va armiyaning texnika jihatdan qurollanganlik holati;
- shaxsiy tarkib turmush darajasini yuqori pog'onaga ko'tarishning va Qurolli Kuchlarda ijtimoiy-madaniy tadbirlarni amalga oshirishning zarurligi;
- mamlakatning iqtisodiy imkoniyatlari;
- va boshqalar.

Mudofaa xarajatlari ob'ektiv zarurat bo'lishiga qaramasdan ular noishlab chiqarish xarakteriga ega. Shuning uchun ham davlatlar tinchliksevar tashqi siyosatni amalga oshiraborib, harbiy xarajatlarni qisqartirishga harakat qiladi.

Byudjetda ko'zda tutilgan milliy mudofaa xarajatlarining guruhi, asosan, Mudofaa vazirligi orqali o'tadigan to'g'ri (bevosita) harbiy xarajatlarni o'z ichiga oladi. Bu xarajatlarning tarkibiga armiyani saqlash, qurol-yarog' va harbiy texnika sotib olish, kapital qurilish, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari, harbiy xizmatchilarga maosh, pensiya va nafaqalar berish hamda boshqa xarajatlar kiradi. Bu xarajatlarning barchasi Mudofaa vazirligining maxsus smetasida o'z aksini topadi va respublika byudjetining xarajatlari tarkibiga kiritiladi.

Milliy mudofaa xarajatlarini rejalashtirishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu yerda birinchi navbatda, Mudofaa vazirligi bo'yicha xarajatlarning umumiy hajmi aniqlanadi. Undan so'ng esa harbiy okruglar va harbiy qismlarning smetalari tuziladi. Bunday tartibga amal qilish harbiy xarajatlarning katta qismini (qurol-yarog', harbiy texnika, yoqilg'i, oziq-ovqat va shunga o'xshashlar) Mudofaa vazirligi orqali moliyalashtirilishi bilan izohlanadi.

To'g'ri (bevosita) harbiy xarajatlarning boshqa bir qismi byudjet xarajatlarining boshqa bo'linmalari bo'yicha moliyalashtiriladi. Masalan, ichki va chegara qo'shinlarini saqlash xarajatlari hamda xavfsizlik organlarining faoliyati huquqni muhofaza qilish faoliyati va davlat xavfsizligini ta'minlash bo'limi orqali moliyalashtiriladi. Bu xarajatlarni rejalashtirish va moliyalashtirish smetali tartibda amalga oshiriladi.

Egri (bilvosita) harbiy xarajatlar byudjetda, asosan, Qurolli Kuchlar faxriylari va ularning oilalariga to'lanadigan pensiya va nafaqalardan iborat. Bu xarajatlar byudjetning ijtimoiy himoya bo'limi bo'yicha moliyalashtiriladi.

5. Byudjetning boshqaruv xarajatlari quyidagi guruhlardagi xarajatlardan iborat:

• huquq-tartibot organlari, sudlar va prokuratura organlarini saqlash xarajatlari. Bu xarajatlar jamoatchilik xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega;

• davlat hokimiyat organlarini saqlash xarajatlari. Prezident devoni, Vazirlar Mahkamasi, Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasi, Konstitutsiyaviy sud, vazirliklar, mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari, diplomatik muassasalar va boshqa idoralarni saqlash xarajatlarini o'z ichiga oladi;

• saylovlar va referendumlarni o'tkazish xarajatlari. O'z ichiga deputatlar, Prezident, mahalla oqsoqollarini saylash, referendumlar o'tkazish xarajatlarini oladi.

Boshqaruv xarajatlarini rejalashtirish va moliyalashtirish xuddi ijtimoiy ehtiyoj xarajatlariniki kabi tartibda amalga oshiriladi.

Byudjet krediti. Hozirgi paytda sarflangan mablag'lari byudjetga qaytarilmaydigan (tiklanmaydigan) byudjetdan moliyalashtirish bilan bir qatorda byudjet kreditlarini berish orqali korxonalarni kreditlashtirish rivojlana boshladi. Byudjet kreditlari tijorat banklari kreditlari va byudjet assignovaniyalari o'rtasida oraliq holatni egallaydi. Bir tomondan, byudjetdan moliyalashtirishdan farqli ravishda bu kreditlar qaytarilish va tiklanish sharti bilan berilsa, ikkinchi tomondan, bu ssudalar bo'yicha foizlar umuman olinmaydi yoki olinsa, ularning darajasi bank kreditlarining foizlari darajasidan ancha past bo'ladi.

Byudjet kreditlari davlat korxonalariga va shuningdek, xususiy yuridik shaxslarga ham berilishi mumkin. Birinchi holatda byudjet kreditlari byudjetda ko'zda tutilgan limitlar chegarasida va shartlarda taqdim etiladi. Ikkinchi holatda esa byudjet krediti shartnoma asosida va faqat qarz oluvchi tomonidan kreditni qaytarish bo'yicha o'z majburiyatini bajarish borasida ta'minot ta'minlangan shartdagina berilishi mumkin. Byudjet kreditini qaytarish bo'yicha majburiyatni ijro etishni ta'minlashning usullari faqat berilayotgan bu kreditning 100 foizdan kam bo'lmagan miqdordagi bank kafolatlari, mol-mulk garovi, shu jumladan, aksiyalar, boshqa qimmatli qog'ozlar, badallar ko'rishidagi garovlar va boshqalar bo'lishi mumkin. Majburiyatlarni ijro etish ta'minoti yuqori darajadagi likvidlikka ega bo'lgan bo'lishi kerak. Moliya organlari tomonidan qarz oluvchining moliyaviy ahvolini oldindan tekshirish va oldin berilgan byudjet kreditlari bo'yicha muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarning mavjud emasligi byudjet kreditlarini taqdim etishning majburiy shartlaridir.

Navbatdagi yil uchun byudjet tasdiqlanayotgan paytda byudjet kreditlari berilayotgan maqsadlar, ularni taqdim etishning shartlari va tartibi ko'rsatiladi. Bir vaqtning o'zida, ana shular bilan birgalikda byudjet yili doirasidagi muddatda va undan chetga chiqadigan

muddatlarda taqdim etilishi mumkin bo'lgan byudjet kreditlarining limitlari hamda qarz oluvchi sub'ektlar bo'yicha cheklanmalar o'rnatiladi.

17.4. Byudjet xarajatlarini sarflash masalalari va vazifalari

Hozirgacha byudjet xarajatlari bo'yicha bir necha kamchilik-nuqsonlar mavjud. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligi nisbatan past;
- byudjet mablag'larini maqsadsiz sarflash amaliyoti keng tarqalgan;
- byudjet daromadlari bo'yicha rejalar bajarilmagan sharoitda xarajatlar ayrim yo'nalishlarining moliyalashtirilishi noproporsionaldir;
- byudjet xarajatlari davlat ijtimoiy siyosatining pishib yetilgan muammolarini hal eta olmayapti;
- sub'ektlarga to'lovlar bo'yicha qarzlar doimiy ravishda oshib borayapti;
- milliy xo'jalikka davlat investitsiyalari minimum darajagacha qisqardi;
- va boshqalar.

Yuqoridagi kamchilik-nuqsonlarning mavjudligi byudjet xarajatlari bo'yicha bajarilishi lozim bo'lgan asosiy vazifalarni belgilab olishni va ularning o'z vaqtida bajarilishini taqozo etadi. Hozirgi sharoitda bunday vazifalarning qatoriga quyidagilar kirishi mumkin:

- eng samarali va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan loyihalarga byudjet mablag'larini to'plash ijtimoiy xarajatlarni moliyalashtirishning ustuvorligini ta'minlash;
- sub'ektlarga to'lovlar bo'yicha qarzlarni keskin qisqartirish va ularning to'liq qaytarilishiga erishish;
- iqtisodiyotning ustuvor sohalarida investitsiyalarni davlat tomonidan moliyalashtirishni kengaytirish;
- loyihalarni moliyalashtirishning davlat-tijoriy amaliyotini kengaytirish asosida investitsion jarayonlarning nomarkazlashuvini davom ettirish;

• davlat apparatini saqlash xarajatlari va davlat qarzlarini boshqarish bo'yicha xarajatlarni qisqartirish;

• harbiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish asosida milliy mudofaaga mo'ljallangan byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish;

• ayrim tarmoqlarning zararlarini qoplashga yo'naltirilayotgan dotatsiyalarni kamaytirish;

• maqsadli dasturlar va xarajatlarning ayrim maqsadli moddalari bo'yicha xarajatlarni qisqartirish;

• byudjet xarajatlarini eng samarali chiqimlarga konsentratsiya qilish (to'plash, sarflash);

• fan, madaniyat, tibbiy xizmat va maorif xarajatlarining ustuvor moliyalashtirilishini ta'minlash;

• byudjet mablag'laridan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish;

• byudjet xarajatlarini moliyalashtirishning g'aznachilik tizimiga o'tishni tez sur'atlarda tugatish;

• va boshqalar.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

• Byudjet xarajatlari deb nimaga aytiladi va ular o'zida qanday munosabatlarni ifodalaydi?

• Byudjet xarajatlari qanday xarakterli belgilarga ega?

• Byudjet xarajatlarining aniq turlarini xilma-xilligi nimalar bilan izohlanadi?

• Byudjet xarajatlari qanday belgilarga ko'ra turkumlashtiriladi?

• O'zining iqtisodiy mazmuniga ko'ra byudjet xarajatlari qanday xarajatlarga taqsimlanadi?

• Byudjetning kapital xarajatlari deyilganda nimalar tushuniladi va ularning tarkibi nimalardan iborat?

• Byudjetning joriy xarajatlari deyilganda nimalar tushuniladi va ularning tarkibiga nimalar kiradi?

• Takror ishlab chiqarishdagi roliga ko'ra byudjet xarajatlari qanday guruhlarga bo'linadi?

• Byudjet xarajatlarining tarmoq belgisi bo'yicha guruhlarga ajratish asosida nima yotadi?

• Ijtimoiy mo'ljallanganligi bo'yicha byudjet xarajatlari qanday guruhlardan tashkil topgan?

• Byudjet xarajatlarining aniq turlari nimalardan tarkib topadi?

• Byudjet xarajatlari tashkiliy jihatdan qanday guruhlarga ajratiladi?

• Byudjet xarajatlari hududiy belgisiga muvofiq qanday guruhlardan tashkil topadi?

• Faqat Respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan xarajatlarga nimalar kiradi?

• Bozor iqtisodiyoti sharoitida byudjet xarajatlari uning daromadlari bilan uzviy bog'langanmi?

• Hozirgi sharoitda Davlat byudjeti xarajatlarining konkret tarkibi nimalardan iborat va ularning tuzilmasi qanday?

• «Byudjet xarajatlari» va «Davlat xarajatlari» iboralari bir xil ma'no-mazmunni anglatadimi?

• Byudjetdan moliyalashtirish deyilganda nimani tushunasiz?

• Byudjetdan moliyalashtirishning umumiy prinsiplari nimalardan iborat?

• Byudjetdan moliyalashtirish amaliyotida umumiy prinsiplar bilan birgalikda yana qanday xususiy prinsiplardan foydalaniladi?

• Byudjet assignovaniyalari amaliyotida byudjetdan moliyalashtirishning qanday usullaridan foydalanish mumkin?

• «Netto-byudjet» tizimi bo'yicha moliyalashtirish nima bilan xarakterlanadi?

• «Brutto-byudjet» tizimi bo'yicha moliyalashtirish qanday korxona va tashkilotlar uchun qo'llaniladi?

• Amaliyotda byudjetdan moliyalashtirishning qanday shakllaridan foydalanilmoqda?

• Byudjetdan moliyalashtirish, yuridik nuqtai nazardan, qanday ikki ko'rinishda amalga oshiriladi?

• Respublika byudjetidan xarajatlarni moliyalashtirish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi?

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan va mahalliy byudjetlardan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda nimalarga mo'ljallangan xarajatlar moliyalashtiriladi?

• Mablag'larni byudjetdan ajratishning metodlari nimalardan iborat?

• Iqtisodiyotni byudjetdan moliyalashtirishning xarajatlari tarkibiga nimalar kiradi?

• Byudjetning ijtimoiy ehtiyojlarga mo'ljallangan xarajatlari nima bilan bog'liq va ular qanday guruhlarga bo'linadi?

• Ijtimoiy ehtiyojlar xarajatlari qanday prinsip asosida aniqlanadi?

• Byudjet normalari (me'yorlari) deyilganda nimalar tushuniladi?

• Byudjet tashkiloti smetasining xarajatlari tarkibiga nimalar kiradi?

• Amaliyotda pulli normalar (me'yorlar)ning qanday turlaridan foydalaniladi?

• O'zining murakkablik darajasiga qarab byudjet norma (me'yor)lari nimalarga bo'linadi?

• Kombinatsiyalashtirilgan yoki yiriklashtirilgan norma-(me'yor)larning afzalliklari nmalardan iborat?

• Byudjet norma (me'yor)lari qanday omillar ta'siri ostida o'zgarib turishi mumkin?

• Xarajatlar smetasi nima va u qanday qismga ega emas?

• Moliya organlari smeta asosida ijtimoiy ehtiyojlar uchun xarajatlarning hajmini aniqlayotgan va u joriy yilning byudjeti tarkibiga kiritilayotganda qanday holatlarga alohida e'tibor berilishi kerak?

• Mudofaa xarajatlarining umumiy miqdori va darajasi qanday ichki va tashqi omillarga bog'liq?

• Byudjet krediti nima va u qanday afzalliklarga ega?

• Hozirda byudjet xarajatlari bo'yicha qanday kamchilik-nuqsonlar mavjud va ularning asosiylari nimalardan iborat?

• Byudjet xarajatlari bo'yicha bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarning tarkibiga nimalar kiradi?

18-BOB.
BYUDJET TIZIMI VA BYUDJET TUZILMASI[40]

18.1. Byudjet tizimi: ta'rifi, prinsiplari, boshqarish sohasidagi vakolatlar

Turli darajadagi byudjetlar va byudjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, byudjetlarni tashkil etishni va tuzish prinsiplarini ifodalaydigan, byudjet jarayonida ular o'rtasida, shuningdek, byudjetlar hamda byudjet mablag'lari oluvchilar o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlar majmuiga byudjet tizimi deyiladi. Ko'pchilik hollarda, soddaroq qilib, byudjet tizimi deyilganda mamlakatdagi mavjud byudjetlar to'plami (majmui) tushuniladi.

Byudjet tizimi mamlakat byudjet tuzilishining tarkibiy qismi bo'lib, uning ma'lum bir qismini o'zida ifoda etadi. Shu ma'noda, byudjet tizimi byudjetning o'zaro bog'liqlikda bo'lgan bo'g'inlarining o'zaro yig'indisidan iboratdir. Mamlakatning byudjet tizimi jamiyatning siyosiy tuzilishiga (qurilishiga), davlatning iqtisodiy tizimiga va uning ma'muriy-hududiy bo'linishiga bevosita bog'liq.

U yoki bu mamlakatning byudjet tizimi ikki yoki uch bo'g'inli bo'lishi mumkin. Unitar davlatlar deb yuritiladigan mamlakatlarda byudjet tizimi ikki bo'g'indan (markaziy va mahalliy byudjetlar), federativ davlatlar deb yuritiladigan mamlakatlarda esa uch bo'g'indan (markaziy byudjet, federatsiya a'zolari byudjetlari va mahalliy byudjetlar) iborat bo'lishi mumkin.

Har bir mamlakatning byudjet tizimi ma'lum bir prinsiplarga tayanadi. Bunday prinsiplarning tarkibiga quyidagilar kirishi mumkin:

- byudjet tizimining yagonaligi;
- byudjet tizimining darajalari o'rtasida daromadlar va xarajatlarning chegaralanganligi;
- byudjetlarning mustaqilligi;

[40] Darsning 18-19-boblarini yozishda 2000 yilning 14 dekabrida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Byudjet tizimi to'g'risida»gi qonuni va unga keyingi yillarda kiritilgan o'zgarishlar asos qilib olindi.

• davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari byudjetlari, byudjetlar daromadlar va xarajatlarining to'liq aks etishi;

• byudjetlarning balansliligi;

• byudjet mablag'laridan foydalanishning samaradorligi va tejamliligi;

• byudjet xarajatlarini qoplashning umumiyligi;

• oshkoralik;

• byudjetning haqqoniyligi;

• byudjet mablag'larining manzilliligi va maqsadli xarakterdaligi.

Byudjet tizimining yagonaligi prinsipi huquqiy bazalar, pul tizimi, byudjet hujjatlari shakllari, byudjet jarayoni prinsiplari, byudjet qonunchiligini buzganlik uchun sanksiyalarning yagonaligi, mamlakat byudjet tizimi barcha darajalari byudjetlari xarajatlarini moliyalashtirish va byudjet mablag'lari buxgalteriya hisobini yurgizish tartibining yagonaligi bilan belgilanadi.

Byudjet tizimining darajalari o'rtasida daromadlar va xarajatlarning chegaralanganligi prinsipi tegishli daromadlar turlarini (to'liq yoki qisman) va xarajatlarni amalga oshirish bo'yicha vakolatlarni mamlakatning hokimiyat organlari, mamlakat sub'ektlarining hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga biriktirilganligini ko'zda tutadi.

Byudjetlarning mustaqilligi prinsipi qonunchilik va davlat hokimiyatining ijroiya organlari hamda mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining mamlakat byudjet tizimining tegishli darajalarida byudjet jarayonini mustaqil amalga oshirish borasidagi huquqlarini bildiradi. Bu prinsipning amal qilishi qonunchilikka muvofiq mamlakat byudjet tizimining har bir darajasida byudjetlar daromadlarining o'z manbalariga egaligini, byudjetlarning tartibga keltiruvchi daromadlarini, qonunchilikka muvofiq ravishda tegishli byudjetlarning daromadlarini shakllantirish bo'yicha vakolatlarni, davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining qonunchilikka muvofiq ravishda tegishli byudjetlar xarajatlarining sarflanish yo'nalishlarini mustaqil aniqlash huquqini qonuniy biriktirilishini, byudjet to'g'risidagi qonunlarni ijro etish jarayonida olingan qo'shimcha daromadlar, byudjet daromadlarining xarajatlaridan oshgan qismi summalari va byudjet xarajatlari bo'yicha

iqtisod qilingan summalarni olishning mumkin emasligini, byudjet to'g'risidagi qonunlarning ijro etilishi jarayonida vujudga kelgan daromadlardagi yo'qotmalar va qo'shimcha xarajatlarni byudjet tizimining boshqa darajalari hisobidan kompensatsiya qilishga yo'l qo'ymaslikni (qonunchilikning o'zgarishiga bog'liq holda vujudga kelgan holatlardan tashqari) taqozo etadi.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarida byudjetlarning daromadlari va xarajatlari to'liq aks etishi, soliq hamda bu boradagi qonunlarga muvofiq belgilangan boshqa majburiy tushumlari to'liq hajmda o'z aksini topishi kerak. Barcha umumdavlat va mahalliy xarajatlar mamlakat byudjet tizimida o'z aksini topgan byudjetlari va davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarining mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi.

Soliq kreditlari, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash bo'yicha kechiktirishlar va muddatlarning o'zgartirilishi byudjetlar va davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarining byudjetlari daromadlari va xarajatlari bo'yicha to'liq ravishda alohida hisobga olinadi.

Byudjetlarning balansliligi prinsipi byudjetda ko'zda tutilgan xarajatlarning hajmi byudjet daromadlari va uning defitsitini moliyalashtirish manbalaridan tushadigan tushumlarning jami hajmiga teng bo'lishi kerakligini bildiradi.

Byudjetni tuzish, tasdiqlash va ijro etish jarayonida vakolatli organlar byudjet defitsiti miqdorini minimallashtirish zarurligidan kelib chiqishlari kerak.

*Byudjet mablag'laridan foydalanishning samaradorliligi va tejamliligi prinsipi*ning ma'nomazmuni shundan iboratki, unga muvofiq ravishda vakolatli organlar va byudjet mablag'larini oluvchilar byudjetlarni tuzish va ularning ijrosini ta'minlashda, avvalo, ko'zda tutilgan maqsadlarga erishishda mablag'larning kamroq hajmidan yoki ma'lum bir hajmdagi mablag'lardan foydalangan holda yuqori natijaga erishish zarurligidan kelib chiqishi kerak.

Byudjet xarajatlarini qoplashning umumiyligi prinsipi uning barcha xarajatlarini shu byudjetning barcha daromadlarini umumiy summasi va uning defitsitini moliyalashtirish manbalari hisobidan tushgan

tushumlardan qoplanishi kerakligini anglatadi. Byudjet daromadlari va uning defitsitini moliyalashtirishning manbalaridan tushumlar byudjetning ma'lum xarajatlari bilan bog'langan bo'lishi mumkin emas (maqsadli byudjet fondlarining daromadlari, maqsadli xorijiy kredit mablag'lari, mamlakat byudjet tizimida boshqa darajadagi byudjetlar mablag'larining markazlashtirilish holatlari bundan mustasno).

Byudjet tizimidagi *oshkoralik prinsipi* ochiq matbuotda tasdiqlangan byudjet va uning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni, albatta, e'lon qilinishini, byudjet ijrosi jarayonida ma'lumotlarning to'liq va to'g'ri berilishini, davlat hokimiyati qonunchilik organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining qarorlariga oid boshqa ma'lumotlarni olish imkoniyatining yaratilganligini, byudjet loyihasi bo'yicha qarorlarni ko'rib chiqish va qabul qilish tartiblarining (jumladan, davlat hokimiyati qonunchilik organi ichida yoki davlat hokimiyatining qonunchilik va ijroiya organlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni ifodalovchi masalalar bo'yicha ham) jamiyat va ommaviy axborot vositalari uchun albatta, ochiq bo'lishini ko'zda tutadi.

Maxfiy moddalarni tasdiqlash, odatda, faqat respublika byudjeti tarkibida amalga oshiriladi.

Byudjetning haqqoniyligi prinsipi tegishli hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bashorat ko'rsatkichlarining ishonchli hamda byudjet daromadlari va xarajatlari hisob-kitoblarining haqqoniy bo'lishi kerakligini taqozo etadi.

Byudjet mablag'larining manzilliligi va maqsadli xarakterdaligi prinsipi byudjet mablag'larini konkret oluvchilar ixtiyoriga ularning aniq maqsadlarni moliyalashtirilishi oldindan belgilangan holda bo'lib berilishini nazarda tutadi. Byudjetda ko'zda tutilgan mablag'lar manzilliligini yoki yo'nalishini ko'zda tutilmagan maqsadlarga o'zgartirish borasidagi har qanday xatti-harakat mamlakat byudjet qonunchiligini buzish hisoblanadi.

Mamlakat byudjet tizimini boshqarish sohasida tegishli hokimiyat organlari alohida vakolatlarga egadirlar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining byudjet tizimini boshqarish sohasidagi vakolatlari quyidagilardan iborat:

• Davlat byudjeti loyihasini ishlab chiqilishini tashkil etish va uni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taqdim etish;

• Davlat byudjetining ijrosini tashkil etish;

• O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va davlat boshqaruvining boshqa organlarini Davlat byudjetini ijro etish borasidagi ishlarini muvofiqlashtirish va nazorat qilish;

• Davlat maqsadli fondlari mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibini belgilash;

• Davlat byudjeti ijrosi to'g'risidagi hisobotni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tasdig'iga kiritish;

• qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi va joylardagi davlat hokimiyat organlari ham byudjet tizimini boshqarish sohasida bir necha vakolatlarga ega. Jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va mahalliy hokimiyat vakillik organlari uchun bu borada quyidagi vakolatlar xosdir:

• tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni qabul qilish, shuningdek, ularning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tasdiqlash;

• qonun hujjatlariga muvofiq mahalliy byudjetga tushadigan mahalliy soliqlar, yig'imlar va to'lovlar miqdorlarini hamda ular bo'yicha imtiyozlarni belgilash;

• qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar kengashi va tegishli hokimiyatlar esa:

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar loyihalarini tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va mahalliy hokimiyat vakillik organlari qabul qilishi uchun taqdim etish hamda ularning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tuzish;

• byudjetga tushumlarning to'liq va o'z vaqtida tushishi hamda uning mablag'laridan belgilangan maqsadda foydalanilishi ustidan nazoratni tashkil etish;

• qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirishi mumkin.

O‘z navbatida, mamlakat byudjet tizimini boshqarishda O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi muhim rol o‘ynab, u bu sohada quyidagi vakolatlarga egadir:

• davlat byudjeti loyihasini tayyorlash;

• davlat byudjeti mablag‘larining tushumi va sarfi tartibini belgilash hamda ular ustidan nazoratni amalga oshirish;

• respublika byudjeti xarajatlarini amalga oshirish;

• byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini ro‘yxatdan o‘tkazish;

• byudjetdan mablag‘ oluvchilarning Davlat byudjeti mablag‘laridan foydalanishini tartibga soluvchi me’yoriy-huquqiy hujjatlarni, shuningdek, umummajburiy tusdagi boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarni qabul qilish;

• qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

18.2. Byudjet tuzilmasi va klassifikatsiyasi

Davlat byudjetini tashkil etish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar majmuiga (uning ichki bo‘linmalari tarkibi va tuzilmasi, ulardan foydalanish sohalarining funksional cheklanganligi, o‘zaro bo‘ysunuvchanligi, o‘zaro aloqadorligi va ta’sirchanligi hamda huquqiy tomonlarini inobatga olgan holda) byudjet tuzilmasi deyiladi. Har bir mamlakatning byudjet tuzilmasi uning milliy-davlat yoki ma’muriy-hududiy tuzilishi bilan belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti:

• Respublika byudjetini;

• Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni o‘z ichiga oladi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti tarkibida davlat maqsadli jamg‘armalari jamlanadi.

O‘z navbatida, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjetini hamda shu respublikaga bo‘ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini o‘z ichiga oladi. Viloyatlar byudjeti esa viloyat byudjetidan, viloyatga bo‘ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlaridan iboratdir.

Shuningdek, tumanlarga bo'linadigan shaharlarning byudjeti shahar byudjetini va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlarini o'z ichiga oladi. Va nihoyat, tumanga bo'ysunadigan shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti tuman byudjetidan va tuman bo'ysunuvidagi shaharlar byudjetlaridan tarkib topadi.

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari o'zlarining manbalari, ma'lum maqsadlarga mo'ljallanganligi va boshqa belgilariga ko'ra xilma-xildir. Bir vaqtning o'zida ular umumiy belgilarga ham ega. Butun mamlakat miqyosida byudjet daromadlari va xarajatlarining to'g'ri rejalashtirilishi va hisobga olinishini ta'minlash uchun ular klassifikatsiya qilinadi.

Davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar daromadlari va xarajatlari, shuningdek, uning taqchilligini moliyalashtirish manbalarini guruhlarga ajratishda yoki guruhlashda byudjet klassifikatsiyasi muhim rol o'ynaydi. Undan Davlat byudjetini tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish va ijro etish maqsadida byudjet ma'lumotlarini yagona bir tizimga keltirish uchun foydalaniladi va byudjet klassifikatsiyasi byudjet ma'lumotlari xalqaro tasnif tizimlarining aynan shunday ma'lumotlari bilan taqqoslanishini ta'minlaydi. Shu ma'noda, ma'lum bir tizimga keltirilgan va o'rnatilgan tartibda kod (shifr)lashtirilgan byudjet daromadlari va xarajatlarining bir xil belgilari bo'yicha ilmiy asoslangan iqtisodiy guruhlanishiga byudjet klassifikatsiyasi deyiladi.

Odatda, byudjet klassifikatsiyasining asosida daromadlar bo'yicha ularning manbalari, xarajatlar bo'yicha esa mablag'larning maqsadli sarflanish yo'nalishlari yotadi.

Byudjet klassifikatsiyasi o'zining keng yo'nalishi bilan ajralib turadi. Uning bo'linmalariga qat'iy rioya etgan holda byudjet rejalashtirilishi amalga oshiriladi, byudjet tashkilotlarining individual va umumiy hamda yig'ma tarmoq smetalari tuziladi, mahalliy, respublika va Davlat byudjetining ishlab chiqilishi amalga oshiriladi.

Byudjetning mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish rejalari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va ularning yuqori tashkilotlarini moliyaviy rejalari bilan bog'liqligini ta'minlashda, bir turdagi byudjet tashkilotlarining xarajatlari va alohida ma'muriy-hududiy birliklarning byudjetlarini taqqoslashda, ijtimoiy-madaniy

xarakterdagi u yoki bu ehtiyojlarning qondirilish darajasini aniqlashda byudjet klassifikatsiyasi muhim rol o'ynaydi.

Byudjet ijrosi jarayonida ham byudjet klassifikatsiyasi alohida ahamiyatga ega. Tasdiqlangan byudjet va byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetasida ko'zda tutilgan tadbirlarning maqsadli moliyalashtirilishini ta'minlashda u zaruriy shart hisoblanadi. Byudjet klassifikatsiyasi moliya organlarida, byudjet tashkilotlarida va boshqa muassasalarda byudjet daromadlari va xarajatlarining sintetik va analitik hisobi yagonaligining asosini tashkil etadi. U O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni tayyorlash uchun zarurdir.

Byudjet klassifikatsiyasida belgilangan daromadlar va xarajatlarning iqtisodiy guruhlanishi byudjetni tuzish va ijro etish hamda uning resurslaridan foydalanishda moliya-byudjet intizomiga rioya etilishini nazorat qilishga imkon beradi.

Byudjet klassifikatsiyasi tashkiliy ahamiyatga ham ega, bu uning bo'linmalariga muvofiq ravishda byudjetni tuzish va ijrosini ta'minlash borasida katta ishlarning amalga oshirilishi orqali namoyon bo'ladi. Bu yana shu narsa orqali ifodalanadiki, byudjet tasdiqlanganidan so'ng barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va ularning yuqori organlari byudjet daromadlari tushumining to'liqligini ta'minlashga va tasdiqlangan byudjetdagi klassifikasiyaning bo'linmalariga muvofiq ravishda xarajatlarni amalga oshirishga majburdirlar. Demak, byudjet klassifikatsiyasining tashkiliy ahamiyati byudjetni rejalashtirish va uning ijrosini ta'minlashga bir xilda tegishlidir.

Tasdiqlangan Davlat byudjeti qonun kuchiga ega bo'lganligi va uning ko'rsatkichlarini barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar aniq va to'liq bajarishga majbur bo'lganligi uchun byudjet klassifikatsiyasi huquqiy ahamiyat ham kasb etadi.

Byudjet klassifikatsiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- davlat byudjeti daromadlarining klassifikatsiyasi;
- davlat byudjeti xarajatlarining vazifa jihatidan, tashkiliy va iqtisodiy klassifikatsiyasi;
- davlat byudjeti defitsitini moliyalashtirish manbalarining klassifikatsiyasi.

Davlat byudjeti daromadlarining klassifikatsiyasi ularni turlari va manbalari bo'yicha guruhlashdan iborat. Bunda tarmoq va vazirlik (rahbarlik organi) belgilari inobatga olinishi mumkin. Odatda, bunda daromadlar byudjet klassifikatsiyasiga muvofiq bo'linmalar, boblar, paragraflar va moddalarga bo'linadi. Bo'linmalar daromadlarning alohida turlarini, boblar – daromadlarni to'lovchilarni, paragraflar – daromadlarni to'lovchilarning toifalarini, moddalar esa – jismoniy shaxslar tomonidan to'lanadigan soliqlarning alohida turlarini ko'rsatishi mumkin.

Davlat byudjeti xarajatlarining vazifa jihatdan klassifikatsiyasi davlat boshqaruv organlari, mahalliy davlat hokimiyat organlari, shuningdek, boshqa byudjet tashkilotlari tomonidan ijro etiladigan vazifalar bo'yicha xarajatlarni guruhlashdan tarkib topadi. Ularning tashkiliy klassifikatsiyasi byudjetdan ajratiladigan mablag'lar, ularni bevosita oluvchilar o'rtasida taqsimlanishini aks ettiruvchi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va tadbirlar turlari bo'yicha xarajatlarni guruhlashdan iborat bo'ladi. Davlat byudjeti xarajatlarining iqtisodiy klassifikatsiyasi esa to'lovlarning iqtisodiy vazifasi va turlari bo'yicha xarajatlarni guruhlashdan iboratdir. Umumiy tarzda, bu yerda xarajatlar byudjet klassifikatsiyasiga muvofiq ravishda guruhlarga, bo'linmalarga, boblarga, paragraflarga va moddalarga bo'linishi mumkin. Guruhlar – byudjet mablag'larining asosiy yo'nalishlarini, bo'linmalar – milliy iqtisodiyot tarmoqlarini, boblar – vazirlik va idoralar bo'yicha xarajatlarni, paragraflar – bir tipdagi korxonalar va tadbirlar bo'yicha sarflarni, moddalar esa-xarajatlarning alohida turlarini ko'rsatadi.

Davlat byudjeti defitsitini moliyalashtirish manbalari klassifikatsiyasi defitsitni moliyalashtirishning ichki va tashqi manbalari bo'yicha guruhlashdan iborat bo'ladi.

Byudjet klassifikatsiyasi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

• Byudjet tizimi deb nimaga aytiladi?

• Mamlakatning byudjet tizimi nimalarga bog'liq bo'ladi?

• U yoki bu mamlakatning byudjet tizimi necha bo'g'inli bo'lishi mumkin?

• Har bir mamlakatning byudjet tizimi qanday prinsiplarga tayanadi?

• Byudjet tizimining yagonaligi prinsipi nimalar bilan belgilanadi?

• Byudjet tizimining darajalari o'rtasida daromadlar va xarajatlarning chegaralanganligi prinsipi nimalarni ko'zda tutadi?

• Byudjetlarning mustaqilligi prinsipi nimalarni taqozo etadi?

• Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari byudjetlari, byudjetlarning daromadlar va xarajatlarining to'liq aks etishi prinsipi nimalarni anglatadi?

• Byudjetlarning balansliligi prinsipi nimalarni bildiradi?

• Byudjet mablag'laridan foydalanishning samaradorligi va tejamliligi prinsipining ma'no-mazmuni nimalardan iborat?

• Byudjet xarajatlarini qoplashning umumiyligi prinsipi nimani anglatadi?

• Byudjet tizimidagi oshkoralik prinsipi nimalarni ko'zda tutadi?

• Byudjetning haqqoniyligi prinsipi nimalarni taqozo etadi?

• Byudjet mablag'larining manzilliligi va maqsadli xarakterdaligi prinsipi nimani nazarda tutadi?

• O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining byudjet tizimini boshqarish sohasidagi vakolatlari nimalardan iborat?

• Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va mahalliy hokimiyat vakillik organlariga byudjet tizimini boshqarish sohasida qanday vakolatlar xos?

• Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va tegishli hokimiyatlar byudjet tizimini boshqarish sohasida qanday vakolatlarga ega?

• O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining byudjet tizimini boshqarish sohasidagi vakolatlarining tarkibiga nimalar kiradi?

• Byudjet tuzilmasi deb nimaga aytiladi?

• Har bir mamlakatning byudjet tuzilmasi nima bilan belgilanadi?

• O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti o'z tarkibiga nimalarni (qanday byudjetlarni) oladi?

• O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti tarkibida davlat maqsadli jamg'armalari jamlanadimi?

• Qoraqalpog'iston Respublikasining byudjeti qanday byudjetlardan tarkib topgan?

• Viloyatlar byudjetining tarkibiga qanday byudjetlar kiradi?

• Tumanlarga bo'linadigan shaharlarning byudjeti qanday byudjetlardan tarkib topadi?

• O'ziga bo'ysunadigan shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti qanday byudjetlardan tashkil topgan?

• Byudjet daromadlari va xarajatlarini klassifikatsiya qilishdan maqsad nima?

• Byudjet klassifikatsiyasi deb nimaga aytiladi?

• Odatda, byudjet klassifikatsiyasining asosida nimalar yotadi?

• Byudjet klassifikatsiyasining ahamiyati nimalardan iborat?

• Hozirgi paytda byudjet klassifikatsiyasi o'z ichiga nimalarni oladi?

• Davlat byudjeti daromadlarining klassifikatsiyasi nimalardan iborat?

• Davlat byudjeti xarajatlarining vazifasi, tashkiliy va iqtisodiy jihatdan klassifikatsiyasi nimalardan iborat?

• Davlat byudjeti defitsitini moliyalashtirish manbalari klassifikatsiyasi qanday guruhlardan tashkil topadi?

• Byudjet klassifikatsiyasi kim tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi?

19-BOB.
BYUDJET JARAYONI

19.1. Byudjet jarayoni: ta'rifi, bosqichlari, vazifalari, ishtirokchilari va prinsiplari

Byudjet loyihasini tuzish (ishlab chiqish, yaratish), ko'rib chiqish (muhokama qilish), qabul qilish (tasdiqlash) va ijro etish, uning ijro etilishini nazorat qilish, ijrosi haqidagi hisobotni tayyorlash va tasdiqlash, shuningdek, Davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning qonun hujjatlariga muvofiq tartibga keltirishga tegishli bo'lgan davlat hokimiyati va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari hamda jarayon ishtirokchilarining faoliyatiga byudjet jarayoni deyiladi. Uning mazmuni mamlakatning davlat va byudjet tuzilishi (qurilishi), tegishli organlar va yuridik shaxslarning byudjet huquqlari bilan belgilanadi. Shuningdek, byudjet jarayonining mazmunini belgilashda byudjetni tuzish (ishlab chiqish, yaratish) tartibi, uning normativ-huquqiy va tashkiliy asosi, mamlakat byudjetini tuzish (ishlab chiqish, yaratish) ning nazariy va uslubiy masalalari muhim rol o'ynaydi.

Byudjet jarayoni, odatda, byudjet faoliyatining quyidagi to'rt bosqichini o'z ichiga oladi:

- byudjet loyihasini tuzish (ishlab chiqish, yaratish);
- byudjetni ko'rib chiqish (muhokama qilish) va tasdiqlash;
- byudjetni ijro etish;
- byudjetning ijrosi to'g'risidagi hisobotni tayyorlash va uni tasdiqlash.

Byudjet jarayonining davomiyligi yuqoridagi to'rt bosqichdan iborat bo'lib, odatda, uch yilga yaqin davom etadi. Buning bir yilga yaqini byudjet loyihasini ishlab chiqish (yaratish, tuzish), uni muhokama qilish (ko'rib chiqish) va tasdiqlash (qabul qilish)ga, bir kalendar bo'yicha (1 yanvardan 31 dekabrgacha) byudjetni ijro etishga (byudjet davri) va sakkiz oyga yaqini byudjetning ijrosi to'g'risidagi hisobotni tayyorlashga va uni tasdiqlashga to'g'ri keladi.

Byudjet jarayonini amalga oshirish uchun quyidagi muhim vazifalar qo'yilgan:

• muvozanatlashtirilgan bozor sari keskin taraqqiyotga erishish maqsadida barcha moddiy va moliyaviy rezervlarni qidirib topish;

• alohida soliqlar va boshqa to'lovlar bo'yicha, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning bashoratlari va maqsadli dasturlariga muvofiq byudjet daromadlari va ularning umumiy hajmini aniqlash;

• maqsadga mo'ljallanganligi bo'yicha, shuningdek, byudjetda ko'zda tutilgan umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha tadbirlarni uzluksiz moliyalashtirish ehtiyojini inobatga olgan holda byudjet xarajatlari va ularning umumiy hajmini belgilash (o'rnatish);

• iqtisodiyotdagi inflyasion tendensiyalar va pul-kredit tanazzulini bartaraf etishga, milliy pul birligining barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan moliyaviy baqarorlashtirishning umumiy dasturini byudjet orqali muvofiqlashtirish;

• iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan manbalar hisobidan byudjet defitsitiga barham berish yoki uni qisqartirish;

• iqtisodiy mintaqalar, xo'jalik sohalari va byudjetlar o'rtasida davlat daromadlarining manbalarini qayta taqsimlash yo'li bilan turli darajadagi byudjetlarni balanslashtirish maqsadida byudjetli tartibga solishni amalga oshirish;

• keng ko'lamli barcha ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarning balansliligi va proporsionalligini ta'minlashga imkon beradigan istiqbolli byudjet tomonidan rejalashtirishning rolini oshirish;

• soliq majburiyatlarini bajarishda alohida fuqarolar daromadlari va yuridik shaxslarning moliyaviy faoliyatlari ustidan nazoratni kuchaytirish;

• zamonaviy elektron hisoblash texnikalaridan keng foydalanish va moliyaviy hisob-kitoblarning avtomatlashtirilgan tizimi orqali byudjetlarni tuzish va ijro etish jarayonlarini avtomatlashtirish va boshqalar.

Umumiy tarzda, byudjet jarayonining ishtirokchilari quyidagilar hisoblanadi:

• mamlakat Prezidenti va qonunchilik (vakillik) hokimiyat organlari;

• ijroiya hokimiyat organlari (mamlakat sub'ektlarining yuqori mansabdor shaxslari, mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari rahbarlari, moliya organlari, byudjet daromadlarini undirish bilan shug'ullanadigan organlar va boshqa vakolatli organlar);

• pul-kredit tizimini tartibga solish organlari;

• davlat va mahalliy nazorat organlari;

• davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari;

• byudjet mablag'larini Bosh taqsimlovchilar, taqsimlovchilar va boshqalar.

Byudjet jarayonini tashkil etishda quyidagi prinsiplarga rioya qilinadi:

• yagonalik;

• mustaqillik;

• balans metodi.

Yagonalik prinsipi bu yerda yagona huquqiy baza, yagona byudjet klassifikatsiyasi, mamlakatning konsolidatsiyalashtirilgan byudjetini tuzishda zarur bo'ladigan statistik va byudjet ma'lumotlari uchun byudjet hujjatlari shakllarining va pul tizimining yagonaligi orqali ifodalanadi.

Mustaqillik prinsipi byudjet jarayonini amalga oshirishda uning har bir ishtirokchisi uchun mustaqil bo'lganligi bilan belgilanadi. Bunga muvofiq, bu jarayonning ishtirokchilari daromadlarni o'zlari va tartibga soluvchi manbalari hamda ulardan foydalanishning yo'nalishlarini mustaqil ravishda aniqlash huquqiga egadirlar.

Balans metodi prinsipi byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasida to'g'ri nisbatlar o'rnatishda ko'zga tashlanadi. Unga rioya qilinishi byudjetning barqarorligini va xo'jalik sohalari o'rtasida mablag'larni taqsimlashda zaruriy proporsiyalarni ta'minlashi zarur. Bu metodning muhim sharti byudjet xarajatlarining daromadlariga muvofiqligi va moliyaviy rezervlarni yaratishdan iborat. Bu prinsip moliyaviy siyosatning bosh maqsadi hisoblanadi.

19.2. Byudjet loyihasini tuzish

Byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish) byudjet jarayonining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda quyidagi masalalar yechiladi yoki ularga aniqlik kiritiladi:

- byudjetning hajmi;
- navbatdagi (kelgusi) yil uchun soliq va pul-kredit siyosati;
- byudjet mablag'laridan foydalanishning asosiy yo'nalishlari va byudjet defitsitini qoplash metodlari;
- daromadlarni byudjet tizimining bo'g'inlari o'rtasida taqsimlash.

Davlat byudjetining loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish) bo'yicha ishlar yangi byudjet yilining boshlanishidan, masalan, GFRda-6 oy, Yaponiyada-8 oy, Fransiyada-14 oy, AQShda-18 oy, O'zbekistonda-7 oy oldin boshlanadi. Uning loyihasini tuzish ijroiya hokimiyat organlari, odatda, Moliya vazirligi (G'aznachilik) zimmasiga yuklanadi.

Ba'zi bir mamlakatlarda byudjet loyihasini tuzish davlat ijroiya hokimiyati boshlig'i (rahbari)ning kelgusi yilga mo'ljallangan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning umumiy yo'nalishlari muammolari bo'yicha taklifidan (ma'ruzasidan) boshlanadi. Masalan, AQShda Prezident Amerika xalqiga Byudjetnoma bilan murojaat qilib, unda moliya-pul siyosatining asosiy vazifalari, kelgusi byudjet yili va navbatdagi to'rt yil uchun federal byudjet daromad va xarajatlarining hukumat bahosi shakllantirdi.

Byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish)da quyidagi maqsadlar kun tartibiga qo'yiladi:

- iqtisodiyotning samaradorligini oshirishda byudjetning faol ta'sirchanligini ta'minlash;
- moliyaviy va boshqa resurslarning hukumat iqtisodiy va ijtimoiy dastur-bashoratlari bilan muvofiqligiga erishish;
- mablag'larni sarflashda zaruriy proporsiyalar va ustuvorliklar o'rnatish;
- byudjet defitsitini qoplash uchun manbalarni qidirib topish.

Byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish)dan avval O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi har yili O'zbekiston

Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan muddatlarda kelgusi moliya yiliga:

– tegishli byudjetlar va davlat maqsadli fondlarini tayyorlash uchun – Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari, davlat maqsadli fondlarini taqsimlovchi organlarga;

– byudjetdan ajratiladigan mablag'larni olishga buyurtmalar tuzish uchun – Respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'lari oluvchilarga byudjet so'rovi yuborishi darkor.

O'z navbatida, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari, davlat maqsadli fondlarini taqsimlovchi organlar byudjet so'rovi olganidan keyin uch kunlik muddat ichida tegishli byudjetlar loyihalarini tuzish (ishlab chiqish, yaratish), ushbu loyihalarni tayyorlash tartibini va muddatlarini belgilash yuzasidan tegishli qarorlar qabul qilmog'i zarur.

Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahri moliya boshqarmalari yuqorida ko'rsatilgan qarorlar qabul qilinganidan so'ng uch kun muddat ichida:

– tegishli byudjetlar loyihalarini tayyorlash uchun tuman va shahar hokimliklariga jo'natishi lozim;

– Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlardan byudjet mablag'lari olishga buyurtmalar tuzish uchun – Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlaridan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'lari oluvchilarga byudjet so'rovlari yuborishi kerak.

Yuqoridagilarga mos ravishda viloyatga bo'ysunadigan shaharlarning, Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar tarkibiga kiruvchi tumanlarning hamda shaharlar tarkibiga kiruvchi tumanlarning hokimliklari byudjet so'rovi olinganidan so'ng uch kun muddat ichida tegishli byudjetlar loyihalarini tuzish, bu loyihalarni tayyorlash tartibi va muddatlarini belgilash yuzasidan tegishli qarorlarni qabul qilmog'i lozim. O'z navbatida, tuman va shahar hokimliklarining moliya organlari yuqoridagi qarorlar qabul qilinganidan keyin uch kun muddat ichida tumanlar va shaharlarning byudjetlaridan byudjet

mablag'larini olish uchun, asosli buyurtmalar tuzish uchun shu tuman va shahar byudjetlaridan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilarga byudjet so'rovlarini yuborishlari kerak.

Byudjet loyihasini tayyorlash muddatlari har bir mamlakatning amaldagi qonunchiligida o'z aksini topishi shart. Masalan, O'zbekiston Respublikasining «Byudjet tizimi to'g'risida»gi qonuni byudjet loyihasini tayyorlashning quyidagi muddatda bajarilishini belgilaydi:

a)kelgusi moliya yiliga byudjetdan ajratiladigan mablag'lar olishga buyurtmalar:

– Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan va mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'lari oluvchilar tomonidan – joriy yilning 1 iyunidan kechikmay tegishli moliya organlariga;

– respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'lari oluvchilar tomonidan – joriy yilning 1 iyulidan kechiktirmay O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga taqdim etilishi kerak.

b) kelgusi moliya yiliga tegishli byudjetlar loyihalari:

– tumanlar va shaharlar hokimliklari moliya organlari tomonidan – mahalliy hokimiyat vakillik organlari belgilangan tartibda va muddatlarda, biroq joriy yilning 25 iyunidan kechiktirmasdan yuqori moliya organlariga;

– Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari, davlat maqsadli fondlarini taqsimlovchi organlar tomonidan – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda va muddatlarda, biroq joriy yilning 1 iyulidan kechiktirmasdan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga taqdim etilmog'i lozim.

Kelgusi moliya yiliga mo'ljallangan Davlat byudjetining loyihasini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tayyorlab, joriy yilning 15 sentyabrigacha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Davlat byudjeti loyihasini byudjetdan mablag' oluvchilar taqdim etgan buyurtmalarga va davlat byudjetining tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar loyihalariga muvofiq tayyorlaydi.

Kelgusi moliya yiliga mo'ljallangan Davlat byudjeti loyihasi o'z ichiga quyidagilarni olmog'i lozim:

•byudjet tasnifiga muvofiq aks ettiriladigan Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari;

•umumdavlat soliqlaridan Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlariga ajratmalar normativlari, shuningdek, mazkur byudjetlarning daromadlari, shu jumladan, byudjet dotatsiyalari va subvensiyalari hamda xarajatlari miqdori;

• Qoraqalpog'iston Respublikasi viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlarining aylanma kassa me'yori miqdorlari;

• O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi zaxira, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlari zaxira fondlarining nazarda tutilmagan xarajatlarni qoplashga tegishli byudjet mablag'lari jo'natilishi mumkin bo'lgan doiradagi miqdori;

• Davlat byudjeti defitsitining eng yuqori miqdori va uni moliyalashtirish manbalari;

• davlat ichki va tashqi qarzlarining, davlat tomonidan beriladigan kreditlar hamda kafolatli fondning eng yuqori miqdorlari.

Bir vaqtning o'zida, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi vakil qilingan vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, shuningdek, tegishli tashkilotlar bilan birgalikda quyidagilarni o'z ichiga olgan byudjetnoma loyihasini ishlab chiqishi va 15 sentyabrgacha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etishi kerak:

• mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning o'tgan yilgi asosiy yakunlari va mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning joriy yilgi yakunlarining bashorat bahosi;

• o'tgan yilgi Davlat byudjeti ijrosi to'g'risidagi hisobot va joriy yilgi Davlat byudjetining kutilayotgan ijrosi bahosi;

• kelgusi yilga mo'ljallangan Davlat byudjeti loyihasini tuzishda asos bo'lgan kelgusi yilning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari;

• mamlakat byudjet va soliq siyosatining kelgusi yilgi asosiy yo'nalishlariga sharhlar;

• davlatning ichki va tashqi qarzlari hamda bu xarajatlarning holati to'g'risidagi ma'lumotlar;

• kelgusi moliya yiliga mo'ljallangan Davlat byudjeti loyihasi.

Yuqoridagilarni o'z ichiga olgan byudjetnoma loyihasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan joriy yilning 15 oktyabridan kechiktirilmasdan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga kiritilishi shart.

Byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish)da:

• mamlakatning istiqboldagi iqtisodiy rivojlanishi;

• inflyasiya darajasi;

• aholining bandlik darajasi;

• ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan foydalanayotgan aholi soni hisobga olinadi.

Shuningdek, byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish) da quyidagi turli metodlardan foydalaniladi:

• iqtisodiy tahlil metodi-bu metoddan foydalangan holda o'tgan yilgi byudjetning bajarilish darajasi aniqlanadi va joriy yil uchun byudjetning bajarilish darajasi ko'rsatiladi; farqlanish sabablari aniqlanadi;

• normativ metod – bu metodning asosida davlat tomonidan taqdim etilayotgan xizmatlarning birligiga to'g'ri keluvchi moliyaviy xarajatlarning normativi yotadi. Natural birlikni normativga ko'paytirib har bir Bosh taqsimlovchi, taqsimlovchi va byudjet tashkiloti bo'yicha mablag' xarajatlarining summasi aniqlanadi.

• ekstrapolyasiya metodi – unga ko'ra oldingi yillarning hisobot ma'lumotlari dinamikasi asosida moliyaviy ko'rsatkichlar aniqlanadi va ular kelgusi yil uchun ekstrapolyasiya qilinadi.

19.3. Byudjetni muhokama qilish (ko'rib chiqish) va tasdiqlash (qabul qilish)

Mamlakatning oliy ijroiya organi – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan ma'qullanganidan so'ng Davlat byudjetining loyihasini muhokama qilish (ko'rib chiqish) va tasdiqlash (qabul qilish) uchun qonunchilik organi bo'lgan Oliy Majlisga taqdim etiladi. Odatda, byudjetning loyihasi Oliy Majlisning har bir palatasida (oldin quyi palata bo'lgan Qonunchilik palatasida va yuqori palata sanalgan Senatda) alohida-alohida muhokama qilinadi.

Mamlakat parlamentining har bir palatasida aniq byudjet masalalari bilan shug'ullanuvchi maxsus qo'mitalar va komissiyalar faoliyat ko'rsatadi. Ular byudjet loyihasining tegishli moddalarini atroflicha tahlil qiladilar, zarur hollarda o'zgartirishlarni taklif qiladilar va tushuntiruv xati bilan birgalikda byudjetning loyihasiga o'z xulosalarini beradilar.

Oliy Majlisning har bir palatasida byudjet loyihasi qabul qilinganidan so'ng, har ikki palata o'rtasida byudjet loyihasi bo'yicha kelishmovchiliklar mavjud bo'lmasa, mamlakat parlamentining byudjet to'g'risidagi umumiy qarori qabul qilinadi. Agar palatalar o'rtasida byudjet loyihasi bo'yicha kelishmovchiliklar vujudga kelsa, har ikki palataning vakillaridan iborat bo'lgan muvofiqlashtiruvchi komissiya ularni bartaraf etishi kerak.

Parlamentda byudjet loyihasini muhokama qilish (ko'rib chiqish) da byudjet tashabbuskorligining mavjudligi muhim ahamiyatga egadir. Byudjet tashabbuskorligi deyilganda parlament a'zolarining hukumat tomonidan taqdim etilgan byudjet loyihasiga nisbatan o'zgartirishlar kiritish huquqi nazarda tutiladi[41].

Davlat byudjeti O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinadi.

Davlat byudjetiga muvofiq:

• Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlari-Davlat byudjeti qabul qilinganidan keyin ikki haftalik muddat ichida tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Juqorg'i Kengesi hamda viloyatlar va Toshkent shahri vakillik organlari tomonidan;

---

[41] Masalan, ba'zi bir mamlakatlarda (Fransiya, Buyuk Britaniya va boshqalarda) hukumat a'zosi bo'lmagan parlament a'zolari byudjet loyihasida ko'zda tutilgan xarajatlarni oshirish yoki yangi soliqlarni joriy etish (o'rnatish) bo'yicha takliflar kiritish huquqiga ega emas. Bunday tartibning o'rnatilganligi mamlakatdagi tez o'zgarib turuvchi iqtisodiy vaziyatga hukumatning ta'sir etish imkoniyatlarini kengaytiradi. AQShda esa Kongressning byudjet huquqi ancha keng. Parlament byudjet huquqining cheklanganligi yana shunda ko'rinadiki, qonunchilik hokimiyati byudjetni yaxlit hujjat sifatida qabul qilmasdan, faqat byudjet yo'llanmalari to'g'risida har yillik qarorlarni qabul qilish bilan cheklanadi. Bunda mamlakat Prezidentiga ma'lum maqsadlarga mablag'larni sarf qilish vakolati yuqori chegarani belgilagan holda taqdim etiladi. Byudjetning ayrim moddalari esa, umuman, ko'rib chiqilmasdan, avtomatik ravishda tasdiqlanadi.

• Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar tarkibiga kiruvchi tumanlar va shaharlar byudjetlari – Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar byudjetlari qabul qilinganidan keyin bir haftalik muddat ichida tuman yoki shahar hokimiyat vakillik organlari tomonidan;

• shaharlar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlari va tumanga bo'ysunuvchi shaharlar byudjetlari – belgilangan muddatlarda mahalliy hokimiyatning yuqori turuvchi vakillik organlari tomonidan qabul qilinadi.

Davlat byudjeti qabul qilingandan so'ng uning mablag'lari byudjetdan mablag' oluvchilarga o'rnatilgan tartibga muvofiq ravishda yetkazilishi kerak. Unga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi:

• Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari e'tiboriga Qoraqalpog'iston Respublikasi viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlari daromadlari va xarajatlari miqdorlarini, shuningdek, kelgusi moliya yili uchun ularga respublika byudjetidan ajratiladigan byudjet dotatsiyalari va subvensiyalari miqdorini va byudjetga oid boshqa ko'rsatkichlarni- Davlat byudjeti qabul qilinganidan keyin bir haftalik muddat ichida;

• Respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar, shuningdek, Davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlar e'tiboriga ular uchun belgilangan daromadlar va xarajatlar miqdorini- Davlat byudjeti qabul qilinganidan keyin 10 kunlik muddat ichida yetkazmog'i lozim.

Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy byudjetlar qabul qilinganidan keyin tegishli moliya organlari bir haftalik muddat ichida:

• Davlat soliq xizmatining tegishli mahalliy organlari e'tiboriga – Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar daromadlarining tasdiqlangan miqdorini;

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan tashkilotlar e'tiboriga – ular uchun belgilangan byudjetdan ajratiladigan mablag'lar miqdorlarini yetkazishi kerak.

19.4. Byudjetni ijro etish

Byudjetni ijro etish uni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tasdiqlagandan va mamlakat Prezidenti imzolagandan so'ng, boshlanadi. O'zbekiston hukumati quyi ijroiya organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari bilan muvofiqlashtirilgan holda byudjet ijrosi tartibini tashkil qiladi. Byudjet jarayonining bu bosqichi o'z ichiga byudjetning daromadlar va xarajatlar qismining bajarilishini qamrab oladi.

Byudjetni ijro etishning eng muhim vazifasi ikkiyoqlamalik xarakterga ega bo'lib, u bir tomondan, soliqlar va boshqa to'lovlarning yoppasiga hamda har bir manbalar bo'yicha to'liq va o'z vaqtida tushib turishini ta'minlashni, ikkinchi tomondan esa, byudjet tasdiqlangan yil uchun shu moliyaviy yil davomida byudjetda tasdiqlangan summalar chegarasida barcha tadbirlarni moliyalashtirilishni taqozo etadi.

Byudjet ijrosi davomida davlat ishlab chiqarishni intensifikatsiyalash va samaradorligini oshirish hisobidan resurslarning oshishidan, mablag'larni sarflashda iqtisod rejimiga rioya qilinishidan, soliqli daromadlarning to'liq jalb qilinishidan manfaatdordir.

Davlat byudjetining ijrosini ta'minlashda quyidagi masalalarning hal etilishiga jiddiy e'tibor bermoq lozim:

- davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish;
- davlat byudjeti mablag'larini sarflash;
- qabul qilingan Davlat byudjeti bo'lmagan taqdirda byudjetni ijro etish;
- byudjetdan ajratiladigan mablag'larga o'zgartirishlar kiritish;
- davlat byudjetini belgilangan parametrlar doirasida ijro etish;
- davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarini boshqarish;
- davlat byudjetining kassa ijrosini ta'minlash;
- davlat byudjeti ijrosini nazorat qilish.

Byudjet ijrosiga oid bevosita ishlar Moliya vazirligi va uning tegishli bo'linmalari hamda organlari, Davlat soliq qo'mitasi hamda Davlat bojxona qo'mitasi va ularning joylardagi organlari tomonidan amalga oshiriladi. Shuningdek, bu jarayonda Moliya vazirligining

muhim tarkibiy tuzilmalaridan biri bo'lgan Davlat g'aznachilik tizimi va uning quyi organlari alohida rol o'ynaydi[42].

Davlat g'aznachilik tizimi byudjet ijrosi bo'yicha quyidagilarni amalga oshiradi:

- byudjet daromadlarining tushishini qayd etish;
- byudjet majburiyatlarini, ya'ni byudjet to'g'risidagi qonunga muvofiq ravishda vujudga keladigan ma'lum muddat davomida xarajatlarni sarflash majburiyatini qabul qilish muddatlari va hajmlarini tartibga solish;
- ajratilgan byudjet majburiyatlari limiti doirasida xarajatlarni amalga oshirish huquqiga doir ruxsat yozuvlarini shakllantirish;
- byudjetdan mablag' oluvchilar nomidan to'lovlarni amalga oshirish;
- va boshqa funksiyalar.

Byudjet ijrosi davomida barcha operatsiyalar va byudjetning mablag'lari G'aznachilikning balans hisobvaraqlarida aks ettiriladi. Bu hisobvaraqlari Markaziy bank va kredit tashkilotlarida mavjud. G'aznachilik tizimi byudjet mablag'lariga nisbatan kassaning yagonaligi prinsipini ta'minlaydi. Bu prinsip barcha kelib tushuvchi daromadlar va byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalaridan tushumlarni hamda ko'zda tutilgan barcha xarajatlarni amalga oshirishni byudjetning yagona hisobvarag'idan amalga oshirilishini taqozo etadi. Mamlakat byudjet tizimi barcha darajalarining byudjetlari kassaning yagonaligi prinsipi asosida ijro etilishi kerak.

Byudjetning daromadlar bo'yicha ijro etilishi quyidagilarni ko'zda tutadi:

- daromadlarni byudjetning yagona hisobvarag'iga o'tkazish va yozish;
- tasdiqlangan byudjetga muvofiq ravishda tartibga keltiruvchi (soluvchi) daromadlarni taqsimlash;
- byudjetga ortiqcha to'langan daromadlar summasini qaytarish;
- byudjet daromadlarini hisobga olish va daromadlar to'g'risida hisobot tuzish.

---

[42] Byudjet ijrosining g'aznachilik tizimi alohida kursda o'rganilganligi uchun bu yerda batafsil to'xtalish maqsadga muvofiq emas deb topildi.

Xarajatlar bo'yicha byudjetlar ijrosi byudjetning yagona hisobvarag'ida byudjet mablag'larining haqiqatda mavjudligi doirasida hamda moliyalashtirish va sanksiyalashtirishning ketma-ket majburiy amalga oshiriladigan tartiblariga rioya qilgan holda amalga oshiriladi. Byudjet xarajatlarining ijrosi davomida sanksiyalashtirishning asosiy bosqichlari quyidagilar hisoblanadi:

- byudjet xarajatlari ro'yxatini tuzish va tasdiqlash;
- byudjet assignovaniyalari to'g'risidagi xabarnomani tasdiqlash va ularni byudjet mablag'larini oluvchilar hamda taqsimlovchilarga yetkazish, shuningdek, byudjet tashkilotlari va byudjet mablag'larini taqsimlovchilarning daromadlar va xarajatlar smetasini tasdiqlash;
- byudjet majburiyatlarining limitlari to'g'risidagi xabarnomani tasdiqlash va uni byudjet mablag'larini oluvchilar va taqsimlovchilarga yetkazish;
- byudjet mablag'larini oluvchilarning pulli majburiyatlarini qabul qilish.

Byudjetni xarajatlar bo'yicha ijro etish har bir Bosh taqsimlovchi (quyi idoralar va byudjet mablag'larini oluvchilar bo'yicha byudjet mablag'larini taqsimlash huquqiga ega bo'lgan davlat hokimiyati organlari) va byudjet mablag'larini taqsimlovchilar (idoraviy belgisi bo'yicha byudjet mablag'larini oluvchilarga byudjet mablag'larini taqsimlash huquqiga ega bo'lgan davlat hokimiyati organlari yoki mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari) uchun G'aznachilikning yagona hisob registrida ochiladigan shaxsiy hisobvaraqlaridan foydalanish yordamida amalga oshiriladi.

G'aznachilik tizimi byudjetga kelib tushayotgan daromadlar va byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalaridan tushumlar bilan bog'liq bo'lgan barcha operatsiyalarni, shuningdek, byudjet xarajatlarini moliyalashtirish va sanksiyalashtirishni o'zining Bosh daftarida qayd etadi.

Byudjet daromadlari qismining ijrosini soliqlar va boshqa to'lovlarni byudjetga undirish bilan shug'ullanadigan O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi hamda ularning quyi organlari ta'minlaydi.

Moliyaviy yil joriy yilning 31 dekabrida nihoyasiga yetishi kerak. Byudjet majburiyatlarining limitlari ham o'zlarining harakatini 31

dekabrda to‘xtatadi. Odatda, 25 dekabrdan so‘ng pulli majburiyatlarning qabul qilinishiga yo‘l qo‘yilmasligi kerak. Byudjetning ijrosiga oid foydalanilgan hisobvaraqlar 31 dekabrda yopilishi zarur.

Davlat byudjetining ijrosini ta’minlash jarayonida uning daromadlarini shakllantirish O‘zbekiston Respublikasining «Byudjet tizimi to‘g‘risida»gi qonuni, Soliq kodeksi, Bojxona to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Bunda hisoblab chiqarilgan, biroq joriy yilning 31 dekabrigacha Davlat byudjetiga to‘lanmagan daromadlar kelgusi yilda Davlat byudjetiga o‘tkazilishi kerak.

Tasdiqlangan byudjet mablag‘lari doirasida va xarajatlar smetasiga muvofiq Davlat byudjeti mablag‘lari byudjet mablag‘lari oluvchilar tomonidan moliya yili mobaynida bosqichma-bosqich, tayinlash sertifikatini muayyan davrga va tegishli summaga rasmiylashtirish yo‘li bilan:

- Respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar bo‘yicha-O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan;
- Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetidan yoki mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan tashkilotlar bo‘yicha-tegishli moliya organlari tomonidan sarflanadi.

Tayinlash sertifikatlarini tayyorlash, rasmiylashtirish, berish, ijro etish va hisobga olish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi.

Davlat byudjetining ijrosini ta’minlash jarayonida Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti va barcha darajadagi mahalliy byudjetlar hisob varaqlaridagi byudjet mablag‘lari qoldiqlari tasdiqlangan miqdorda aylanma kassa mablag‘i me’yorini shakllantirishga yo‘naltirilishi kerak. Qoldiqlarning aylanma kassa mablag‘i me’yorining tasdiqlangan miqdoridan ortiq qismi Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashining hamda tegishli hokimliklarning qaroriga ko‘ra qo‘shimcha xarajatlarni amalga oshirishga yo‘naltirilishi mumkin.

Byudjet tashkilotlari hisobvaraqlaridagi byudjet mablag‘lari qoldiqlari olib qo‘yilmasligi va byudjet tashkilotlarining maxsus mablag‘lari hisobvaraqlariga o‘tkazilmog‘i lozim (kapital

qo'yilmalarini moliyalashtirish uchun nazarda tutilgan mablag'lar bundan mustasno). Byudjet tashkilotlarining maxsus mablag'larini shakllantirish va sarflash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Ayrim vaziyatlarda turli sabablarga ko'ra yil boshlangunga qadar kelgusi moliya yili uchun Davlat byudjeti qabul qilinmasligi mumkin. U holda Davlat byudjeti qabul qilingunga qadar bo'lgan davrda davlat xarajatlari quyidagi shartlarga rioya etilgan holda amalga oshirilishi mumkin:

• boshlangan moliya yilidagi xarajatlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda byudjet mablag'larining avvalgi moliya yili so'nggi 3 oyining uchdan bir qismidan ortiq bo'lmagan miqdorlarda har oyda amalga oshirilmog'i lozim;

• avvalgi moliya yilida qilinmagan byudjet xarajatlari amalga oshirilmasligi kerak;

• avvalgi moliya yilida amalda bo'lgan soliqqa tortish va majburiy to'lovlarni to'lash tartibi Davlat byudjeti qabul qilinguniga qadar o'z kuchini yo'qotmasligi zarur.

Yuqoridagilarni inobatga olib Davlat byudjetidan moliya yili boshlanganidan keyin qabul qilingan xarajatlarning umumiy summasi moliya yili davomida qabul qilingan Davlat byudjeti ko'rsatkichlariga muvofiqlashtirilishi kerak.

Ba'zi hollarda Davlat byudjetining ijrosi davomida byudjetdan ajratiladigan mablag'larga o'zgartirishlar kiritish zaruriyati paydo bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatda byudjetdan ajratiladigan mablag'larga moliya yili mobaynida o'zgartirishlar kiritish bir byudjet mablag'larini oluvchi uchun byudjet mablag'larining kamaytirilishi boshqa byudjet mablag'larini oluvchisi uchun byudjet mablag'larining tegishli ravishda ko'paytirilishini nazarda tutgan tartibda:

1) tasdiqlangan byudjetdan ajratiladigan mablag'lar hajmining 10 foizga qadari:

• davlat byudjetida ko'rsatilgan byudjet mablag'larini oluvchilar uchun – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan;

• Respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilar uchun – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan;

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilar uchun – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan tegishli moliya organlarining taqdimnomasiga binoan Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va tegishli hokimlar tomonidan (kapital quyilmalar moddalari bundan mustasno);

2) tasdiqlangan byudjetdan ajratiladigan mablag'lar hajmining 10 foizdan ortig'i:

• davlat byudjetida ko'rsatib o'tilgan byudjet mablag'larini oluvchilar uchun – O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan;

• Respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilar uchun – O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan belgilanadigan tartibda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan;

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilar uchun tegishli moliya organlarining O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan taqdimnomasiga binoan Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi hamda joylardagi tegishli hokimiyat vakillik organlari tomonidan (kapital qo'yilmalar moddalari bundan mustasno) amalga oshiriladi.

Byudjet mablag'ini oluvchining so'roviga binoan, moliya yili uchun unga nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag'lar ayrim moddalar bo'yicha (kapital qo'yilmalar moddalari bundan mustasno) byudjetdan ajratiladigan mablag'lar teng miqdorda kamaytirilgan va mazkur mablag'larini oluvchi uchun nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag'larning umumiy hajmi saqlab qolingan holda dastlabki hajmining 10 foizga qadar kamaytirilishi mumkin. Bu holda byudjetdan ajratiladigan mablag'larga o'zgartirishlar:

• Respublika byudjetidan ajratiladigan byudjet mablag'lariga – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan;

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlardan ajratiladigan byudjet mablag'lariga – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilagan tartibda tegishli moliya organlari tomonidan kiritiladi.

Davlat byudjetini belgilangan parametrlar doirasida ijro etish alohida ahamiyatga ega. Shu sababli, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va mahalliy hokimiyat vakillik organlari, agar muayyan harakatlari byudjet taqchilligining qonun hujjatlarida belgilangan eng yuqori darajasidan oshib ketishiga olib keladigan bo'lsa, Davlat byudjeti daromadlarini qisqartiruvchi yoki xarajatlarini oshiruvchi biror-bir harakat qilishga haqli emaslar. Shunga mos ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti hamda mahalliy byudjetlar qabul qilinganidan keyin moliya yili mobaynida ayrim turlar bo'yicha byudjet daromadlarini qisqartirishga olib keluvchi Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va tegishli mahalliy hokimiyat vakillik organining qarori, agar unda boshqa turlar bo'yicha daromadlarni ko'paytirish va (yoki) byudjet xarajatlarining tegishli miqdorda qisqartirilishi kerak bo'lgan moddalar nazarda tutilgan taqdirdagina, qabul qilinishi va amalga kiritilishi mumkin.

Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar qabul qilinganidan keyin moliya yili mobaynida tegishli byudjet xarajatlari qisqartirilishiga va (yoki) daromadlari ko'payishiga olib keluvchi Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va mahalliy hokimiyat vakillik organining qarori qabul qilishda hosil bo'ladigan ortiqcha mablag'lar mazkur qaror qabul qilingan darajadagi byudjetga mablag'larni qayta taqsimlash uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda olib qo'yiladi.

Agar Davlat byudjeti qabul qilinganidan keyin moliya yili davomida Davlat byudjetidan olingan byudjet mablag'larini ko'paytirish (kamaytirish) to'g'risida qaror qabul qilinadigan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri moliya organlari tomonidan tegishli darajadagi byudjetlar hajmiga o'zgarishlar kiritilishi mumkin. Xarajatlarni ko'paytirish yoki qisqartirish byudjetlar o'rtasida o'zaro hisob-kitob qilish yo'li bilan amalga oshiriladi. O'z navbatida, byudjetlar o'rtasida o'zaro hisob-kitob

o'tkazish tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi.

Soliqlar va byudjet to'lovlari intizomini mustahkamlash yuzasidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlarga tasdiqlangan ko'rsatkichlardan tashqari tushgan qo'shimcha daromadlar aylanma kassa mablag'i me'yori tasdiqlanganidan kam bo'lmagan miqdorda saqlanib qolgan taqdirda qabul qilingan byudjetdagidan tashqari xarajatlarga yo'naltirilishi mumkin. Ushbu masalaga doir tegishli qarorlar Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va tegishli hokimlar tomonidan qabul qilinadi.

Byudjet ijrosini ta'minlashda Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarini boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va boshqa moliya organlari Davlat byudjeti va uning tuzilmasiga kiruvchi byudjetlarning qonun hujjatlarida belgilangan ko'rsatkichlar doirasida bajarilishi uchun javobgardir. Shuning uchun ham Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarini boshqarish O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

Agar yil mobaynida davlat daromadlari ancha qisqargan va Davlat byudjetining oldindan belgilangan taqchilligi qonun hujjatlarida belgilangan chegara miqdoridan oshadigan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Davlat byudjetining xarajatlarini alohida moddalar bo'yicha qisqartirish to'g'risida qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taklif kiritadi.

Turli darajadagi byudjetlarning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi vaqtinchalik tafovutni to'g'rilash maqsadida moliya yili davomida ularga tegishli byudjetlardan byudjet ssudalari ajratilishi mumkin. Byudjet ssudalarini berishning eng kech muddati va tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi. Shuningdek, turli darajadagi byudjetlarning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi vaqtinchalik farqni moliya yili davomida aylanma kassa mablag'i me'yori hisobiga, uni moliya yili oxirigacha tasdiqlangan hajmga qadar tiklagan holda, byudjet mablag'larining foydalanilmagan qoldiqlari hisobiga va qonun hujjatlarida

belgilangan tartibda davlatning qisqa muddatli qimmatli qog'ozlarini chiqarish hisobiga ham qoplash mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va boshqa moliya organlari Davlat byudjeti ijrosining nazorat qilinishini amalga oshirish davomida:

- turli darajadagi byudjetlar ijrosi yakunlarini ko'rib chiqadi;
- turli darajadagi byudjetlarga mablag'lar tushumi to'g'risida soliq va bojxona organlaridan, davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlardan axborot oladi;
- byudjet mablag'larini oluvchilardan byudjetdan ajratiladigan mablag'larning tushumi va sarfi to'g'risida ma'lumotlar talab qilib, oladi;
- qonun hujjatlariga muvofiq banklardan byudjet mablag'lari harakati to'g'risida ma'lumotlar oladi;
- byudjet mablag'lari oluvchilarning moliya-xo'jalik faoliyatini o'z vakolatlari doirasida taftish qiladi va tekshiruvdan o'tkazadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yilning har choragida Davlat byudjeti ijrosining O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi taqdim etadigan yakunlarini ko'rib chiqadi.

19.5. Byudjetning ijrosi to'g'risidagi hisobot va uni tasdiqlash

Davlat byudjeti ijrosi to'g'risidagi hisobot byudjet ijrosining yakuni (natijalari)ni o'zida ifoda etadi. Shu munosabat bilan Respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilar byudjetdan ajratiladigan mablag'lardan hisobot davrida foydalanganlik to'g'risidagi hisobotlarni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga, shu vazirlik belgilagan muddatlarda taqdim etishi kerak. Shunga mos ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan hamda mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilar byudjetdan ajratiladigan mablag'lardan hisobot davrida foydalanganlik to'g'risidagi hisobotlarni tegishli moliya organlariga O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilangan muddatlarda taqdim etmoqlari lozim.

Tumanlarning, shuningdek, respublika (Qoraqalpog'iston), viloyat bo'ysunuvidagi shaharlarning moliya organlari shahar, tuman byudjetining hisobot davridagi ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tegishli hokimliklarga hamda yuqori moliya organlariga, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilagan muddatlarda taqdim etishi kerak.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahri moliya organlari tegishli byudjetlarning hisobot davridagi ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga va tegishli hokimliklarga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga, shu vazirlik belgilagan muddatlarda taqdim etmog'i lozim.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar va shaharlar hokimlari byudjetlar ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni ko'rib chiqib, ma'qullanganidan keyin bu hisobotlarni tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va tegishli mahalliy hokimiyat vakillik organlariga qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda taqdim etadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi, Davlat bojxona qo'mitasi soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlarning Davlat byudjetiga hisobot davridagi tushumlari to'g'risidagi hisobotni har oyda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga, qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda taqdim etishlari shart.

Davlat soliq xizmatining joylardagi soliq organlari soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlarning Davlat byudjetiga hisobot davridagi tushumlari to'g'risidagi hisobotni har oyda tegishli moliya organlariga, qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda taqdim etib turishlari kerak.

Davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlar hisobot davrida davlat maqsadli jamg'armalariga mablag'lar tushumi va ulardan foydalanish to'g'risidagi hisobotlarni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga, shu vazirlik belgilagan muddatlarda taqdim etishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasiga hisobot yilidan keyingi yilning 1 mayidan kechiktirmay, taqdim etishi kerak. O'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisobot yilidan keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmay, taqdim etishi kerak.

Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobot O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Shunga mos ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar ijrosi to'g'risidagi hisobotlar Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va tegishli mahalliy hokimiyat vakillik organlari tomonidan ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Byudjet jarayoni deb nimaga aytiladi?
- Byudjet jarayonining mazmuni nimalar bilan belgilanadi va unda nimalar muhim rol o'ynaydi?
- Byudjet jarayoni, odatda, byudjet faoliyatining qanday bosqichlarini qamrab oladi?
- Byudjet jarayonining oldiga qanday muhim vazifalar qo'yiladi?
- Umumiy tarzda kimlar (qanday sub'ektlar) byudjet jarayonining ishtirokchilari hisoblanadi?
- Byudjet jarayonini tashkil etishda qanday prinsiplarga rioya qilinadi?
- Byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish) jarayonida qanday masalalar yechiladi yoki ularga qanday aniqlik kiritiladi?
- Byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish)da qanday maqsadlar kun tartibiga qo'yiladi?
- Byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish)dan oldin O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi har yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan muddatlarda kelgusi moliya yiliga qanday organlarga byudjet so'rovini yuborishi kerak?
- O'zbekiston Respublikasining «Byudjet tizimi to'g'risida»gi qonuni byudjet loyihasini tayyorlashning qanday muddatlarini belgilaydi?

• Kelgusi moliya yiliga mo'ljallangan Davlat byudjetining loyihasini kim tayyorlaydi va u qachongacha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etilishi kerak?

• Kelgusi moliya yiliga mo'ljallangan Davlat byudjet loyihasi o'z ichiga nimalarni olmog'i lozim?

• Byudjetnoma loyihasini kim ishlab chiqadi va unda nimalar aks ettiriladi?

• Byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish)da nimalar hisobga olinadi?

• Byudjet loyihasini tuzish (yaratish, ishlab chiqish)da qanday metodlardan foydalaniladi?

• Davlat byudjetining loyihasi muhokama qilish (ko'rib chiqish) va tasdiqlash (qabul qilish) uchun qanday organga taqdim etiladi?

• Davlat byudjeti kim tomonidan qabul qilinadi?

• Davlat byudjetiga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar tarkibiga kiruvchi tumanlar va shaharlar byudjetlari, shaharlar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlari va tuman bo'ysunuvidagi shaharlar byudjetlari qanday organlar tomonidan qabul qilinadi?

• Davlat byudjeti qabul qilingandan so'ng uning mablag'lari byudjetdan mablag' oluvchilarga qanday tartibda va muddatlarda yetkazilishi kerak?

• Byudjetni ijro etish qachondan boshlanadi?

• Byudjet jarayonining bu bosqichi nimalarning bajarilishini qamrab oladi?

• Byudjetni ijro etishning muhim vazifasi ikkiyoqlamalik xarakteriga egaligi nimalarda namoyon bo'ladi?

• Davlat byudjetining ijrosini ta'minlashda qanday masalalarning hal etilishiga jiddiy e'tibor bermoq lozim?

• Byudjet ijrosiga oid bevosita ishlar qanday organlar tomonidan amalga oshiriladi?

• Davlat g'aznachilik tizimi byudjet ijrosi bo'yicha nimalarni amalga oshiradi?

• Byudjetning daromadlar bo'yicha ijro etilishi nimalarni ko'zda tutadi?

• Byudjet xarajatlarining ijrosi davomida sanksiyalashtirishning asosiy bosqichlari nimalar?

• Tayinlash sertifikati nima?

• Davlat byudjeti qabul qilinmagan davr ichida davlat xarajatlari qanday shartlarga rioya etilgan holda amalga oshirilishi mumkin?

• Davlat byudjetining ijrosi davomida byudjetdan ajratiladigan mablag'larga o'zgartirishlar kiritish tartiblari qanday?

• O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va boshqa moliya organlari Davlat byudjeti ijrosining nazorat qilinishi davomida qanday ishlarni amalga oshiradilar?

• Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobot o'zida nimani ifoda etadi?

• Respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilar byudjetdan ajratiladigan mablag'lardan hisobot davrida foydalanganlik to'g'risidagi hisobotlarni qachon taqdim etishi kerak?

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan hamda mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilar byudjetdan ajratiladigan mablag'lardan hisobot davrida foydalanganlik to'g'risidagi hisobotlarni kimlarga taqdim etmoqlari lozim?

• Respublika (Qoraqalpog'iston), viloyat bo'ysunuvidagi shaharlarning moliya organlari shahar, tuman byudjetining hisobot davridagi ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni kimlarga taqdim etishi kerak?

• Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahri moliya organlari tegishli byudjetlarning hisobot davridagi ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni kimlarga va qaysi organ belgilagan muddatlarda taqdim etmog'i lozim?

• O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi, Davlat bojxona qo'mitasi soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlarning Davlat byudjetiga hisobot davridagi tushumlari to'g'risidagi hisobotni qanday muddatda va kimga taqdim etishlari shart?

• Davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlar hisobot davrida davlat maqsadli jamg'armalariga mablag'lar tushumi va ulardan foydalanish to'g'risidagi hisobotlarni kimga va qanday organ belgilagan muddatlarda taqdim etishi lozim?

• O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga qachondan boshlab kechiktirmay taqdim etishi kerak?

• O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga qachongacha taqdim etishi mumkin?

• Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobot kim(qanday organ) tomonidan ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi?

• Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar ijrosi to'g'risidagi hisobotlar kimlar tomonidan (qanday organ) ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi?

20-BOB.
DAVLATNING BYUDJETDAN TASHQARI JAMG'ARMALARI

20.1. Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari markaziy va mahalliy davlat boshqaruv organlari ixtiyoridagi qatciy maqsadli xususiyatga ega bo'lgan moliyaviy mablag'lar yig'indisidir. Ular har bir alohida davlat moliya tizimining ajralmas bo'g'ini hisoblanadi. Bu jamg'armalarni moliyaviy mablag'larining shakllanishi, taqsimlanishi va resurslardan maqsadli yo'lda foydalanishi bevosita moliyaviy me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan muvofiqlashtiriladi va tartibga solinadi.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatiga ko'ra, muayyan bir aholi qatlami yoki investitsion dastur ehtiyojlarini nazarda tutib, mamlakatda yaratilayotgan milliy daromadni qayta taqsimlash orqali tashkil etiladi. Davlat umumjamiyat ahamiyatiga molik bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlarni o'z vaqtida va to'liq amalga oshirish uchun jismoniy va yuridik shaxslarda shakllanayotgan moliyaviy resurslarning bir qismini Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari ixtiyoriga moliyaning taqsimlash funksiyasi orqali jalb qiladi.

Tarixiy ma'lumotlarda qayd etilishi, davlat byudjet tashqari jamg'armalarining dastlabki shakllari hozirgi davlatchilikning yagona markazlashgan fondi hisoblangan davlat byudjetidan avval maxsus fondlar ko'rinishida shakllangan. Ma'lumki, davlatning faoliyat ko'lami kengaygan sari uning xarajatlarga bo'lgan talabi ham oshib boravergan. Ushbu xarajatlarni moliyalashtirish uchun davlat yoxud uning vakolatiga ega bo'lgan muayyan organ moliyaviy mablag'larni maxsus fondlarda markazlashtirgan va maqsadli ob'ektlarni moliyalashtirish uchun yo'naltirgan. Shuni alohida qayd etish joizki, o'sha vaqtlar markazlashgan Davlat fondlari davr taqozosiga ko'ra, vaqtinchalik xarakterga ega bo'lgan. Ya'ni davlat zarur chora-

tadbirlarni amalga oshirib, moliyalashtirishni tugatgandan so'ng ushbu fondlar faoliyati o'z-o'zidan tugatilgan. Shu bois, maxsus fondlarning miqdori va shakli doimo o'zgarib turgan, ya'ni davr taqozosi va muayyan zaruriyatdan kelib chiqib, ehtiyoj qolmaganlari tugatilgan, yangilari esa paydo bo'lgan. Lekin, tarixiy tendensiya shuni ko'rsatyaptiki, muayyan mamlakatda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari va mamlakat hududining kengayishi munosabati bilan davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarining miqdori ham, hajmi ham o'sish xususiyatiga ega bo'lgan.

O'z navbatida, Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari miqdorining ortishi (ko'payishi) ma'lum bir qiyinchilik va noqulayliklarni keltirib chiqargan. Xususan, jamg'arma qat'iy maqsadli xususiyatga ega bo'lgani bois, ayrim jamg'armalarda moliyaviy resurslar keragidan ortiq bo'lsa, ayrimlarida yetishmovchiliklar paydo bo'lgan. Shuningdek, davlat ularni boshqarish va muvofiqlashtirishni moliyalashtirish uchun qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb etishga majbur bo'lgan. Bu, o'z o'rnida, jismoniy va yuridik shaxslarga qo'shimcha moliyaviy yuk hisoblanib, ular o'rtasida ma'lum bir noroziliklarning paydo bo'lishiga ham olib kelgan. Bunday salbiy holatlarning oldini olish uchun markazlashtirilgan davlat shakllanishiga zarurat tug'ilgan.

Markazlashtirilgan davlatning qaror topishi bir qator davlat fondlarini uyg'unlashtirib, bir necha muammolarning oldini olish imkoniyatini tug'dirgan. Jumladan, bir fondda ortiqcha bo'lgan moliyaviy mablag'larni ikkinchi bir fonddagi yetishmayotgan moliyaviy mablag'lar o'rniga jalb etish imkoniyati hosil bo'la boshlagan. Davlatning har xil fondlarining uyg'unlanishi asosida ulkan bir markazlashtirilgan fond, ya'ni Davlat byudjetining tashkil etilishiga asos solingan. Davlat byudjeti sekin-asta har tomonlama mustahkamlanib borgach, mamlakatning oliy organi uni ko'rib chiqib, tasdiqlagandan so'ng qonun kuchga kirib, ijro etish majburiyati sezila boshlandi (bu haqda mazkur o'quv qo'llanmasining oldingi boblarida batafsil to'xtalib o'tilgan).

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgan dastlabki kunlardan boshlab, mamlakatda Davlat byudjetini mustahkamlash bilan birga, Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini ham

tashkil etishga zarurat tug'ildi. Bu jamg'armalarni tashkil etish uchun bir qator omillar ta'sir etadi, albatta. Ularning asosiylari quyidagilar bo'lishi mumkin:

• iqtisodiyot qisman nobarqaror bo'lgan bir sharoitda, tijorat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, zarur bo'lgan sharoitlarda ularning moliyaviy operatsiyalarini rag'batlantirish uchun davlat boshqaruv organlari ortiqcha moliyaviy resurslar hisobidan yangi shakldagi qo'shimcha Davlat fondlarini tashkil etadi;

• Davlat byudjetidan xoli bo'lgan Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari muayyan bir muammoni bartaraf etish yoxud mavjud muammolar ko'lamini qisqartirishga qaratilgan bo'lib, davlat tomonidan qat'iy e'tiborga molik bo'ladi. Aynan ushbu jamg'armalar qat'iy maqsadli yo'nalishga ega bo'lib, ularning moliyaviy resurslarini tashkil etish, taqsimlash va foydalanishni davlat tomonidan samarali nazorat qilish imkoniyati tug'iladi;

• Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari muayyan bir sharoitlarda, ya'ni daromadlariga nisbatan xarajatlari kam bo'lgan hollarda, ortiqcha mablag'lardan Davlat byudjeti defitsitini kredit shaklida qisqartiradi yoki moliyaviy bozordan foiz va dividend shaklida manba olib, daromadlar hajmini yanada ko'paytiradi.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini tashkil etish tartibi va shakllantirish metodlari. Rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribalariga tayangan holda mumkinki, odatda Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari quyidagi shartli ikki yo'l orqali tashkil etiladi:

1. Davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'lar hisobidan muhim umumjamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan muammolarni hal etish uchun ma'lum bir xarajatlarni tashkil etish;

2. Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armasini shaxsiy (o'zlik), maxsus ajratma va badal mablag'lari hisobidan shakllantirish.

Masalan, qator davlatlarda daromadi cheklangan va ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamini moliyaviy qo'llab-quvvatlash maqsadida Davlat byudjeti ko'magida maxsus ijtimoiy sug'urta fondlari tashkil etilgan. Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini tashkil etish, avval ma'lum bo'lmagan, ammo ishlab chiqarishning rivojlanishi, xizmat ko'rsatish ko'lamining kengayishi yo'lda

siyosatning o'zgarishi natijasida paydo bo'ladigan muammolarni maqsadli yo'lda bartaraf etish maqsadida amalga oshiriladi. Shunday vaziyat shakllangan holda hukumat davlat byudjetidan tashqari jamg'armasini ham tashkil etish uchun maxsus qaror qabul qiladi. Bizda ham yuqorida qayd etilgan vaziyatga o'xshash holat vujudga kelishi va mamlakatning ijtimoiy yo'naltirilgan bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tishi munosabati bilan 2004-2009 moliya yillarini o'zida qamrab olgan davlatning byudjetdan tashqari Maktab ta'limi jamg'armasi tashkil etildi.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armasi har qanday maqsadli xususiyatga ega bo'lib, odatda uning nomida qanday maqsad uchun tashkil etilayotganligi aks etadi. Masalan, Pensiya jamg'armasi, Respublika yo'l jamg'armasi, Maktab ta'limi jamg'armasi va h.k.

Moliya tizimining boshqa bo'g'inlari kabi Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini tashkil etishning moddiy manbalari milliy daromad hisoblanadi. Bunday jamg'armalarning aksariyat qismi milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida vujudga keladi.

Amaliyotda milliy daromadni qayta taqsimlash jarayoni orqali Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari daromadini shakllantirishning asosiy metodlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Maxsus soliqlar, yig'imlar va ajratmalar;
2. Davlat byudjeti mablag'lari va zayomlar.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari daromadlarini tashkil etishning asosiy metodi maxsus soliqlar, yig'imlar va ajratmalar hisoblanadi. Ushbu manbalalar hisobidan jamg'armalar daromadlarining 80—90 foiz va hatto 100 foiz ham shakllanishi mumkin.

Davlat byudjeti hisobidan shakllanayotgan mablag'lar amaliyotda qaytarib bermaslik sharti bilan dotatsiya va subvensiya ko'rinishida beriladi. Ayrim hollarda fond daromadlariga har xil muddat va qiymatda (foizli, foizsiz) bo'lgan zayomlar ham berilishi mumkin.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini moliyaviy munosabatlari. Alohida mamlakatlarda Davlat byudjetidan tashqari Davlat jamg'armalarining mavjudligi fond ichida, fondlararo va

moliya tizimining boshqa bo‘g‘inlari o‘rtasida murakkab hamda ko‘p qirrali moliyaviy munosabatlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Amaliyotdagi bunday moliyaviy munosabatlar bir tomonlama, ikki tomonlama va ko‘p tomonlama bo‘lishi mumkin.

Bir tomonlama moliyaviy munosabatlar. Bunday munosabatlar, odatda, jamg‘armaning daromadlarini shakllantirishda yoki uning xarajatlarini amalga oshirishda namoyon bo‘ladi. Masalan, ko‘pchilik mamlakatlarda valyuta fondining tashkil etish manbai markazlashtirilgan byudjet mablag‘laridan qaytarib berilmaydigan subsidiya shaklidagi resurslar hisoblanadi. Bir tomonlama moliyaviy aloqalar fond daromadining bir qismini moliya tizimining boshqa bo‘g‘iniga dotatsiya yoki subsidiya sifatida o‘tkazganda ham vujudga keladi. AQShda tashkil etilgan Yo‘l jamg‘armasi maxsus soliqlar hisobiga tashkil etiladi, ammo daromadlar xarajatlardan ortiq bo‘lgan davrlarda Federal byudjetga zayom shaklida taqdim etiladi.

Ikki tomonlama moliyaviy munosabatlar. Bunday munosabatlar amaliyotda moliyaviy resurslarning oqimi fondlararo va moliya tizimining boshqa bo‘g‘inlari o‘rtasida sodir bo‘lganda vujudga keladi. Masalan, Pensiya jamg‘armasi nafaqat maxsus ajratmalar hisobiga tashkil etiladi, balki respublika byudjetidan olinayotgan dotatsiya hisobidan ham qisman shakllanadi. Bir vaqtning o‘zida, agar fond daromadida aktiv qoldiq vujudga kelsa, u ortiqcha moliyaviy resurslar hisobiga qisqa muddatli davlat xazina qimmatli qog‘ozlarini xarid qilib, byudjet defitsitini kamaytirishi yoxud Davlat byudjetga kreditor sifatida ham namoyon bo‘lishi mumkin.

Ko‘p tomonlama moliyaviy munosabatlar. Bunda bitta davlatning byudjetdan tashqari jamg‘armasi bir vaqtning o‘zida bir nechta fondlar hamda moliya tizimining boshqa bo‘g‘inlari bilan o‘zaro aloqada bo‘ladi. Ya’ni, pul mablag‘lari turli xil va rang-barang yo‘nalishlarda harakat va oqimda bo‘ladi.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg‘armalari bir qator vazifalarni bajaradi. Ularning ko‘lami keng, ammo asosiylari quyidagilardan iborat:

• iqtisodiyotning ustuvor sohalarini qo‘shimcha moliyaviy resurslar bilan ta’minlash (ekologiya fondlari, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari va boshqalar);

• har xil maxsus jamg'armalar ko'magida aholiga ijtimoiy xizmatlar ko'lamini kengaytirish.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari bevosita davlat ixtiyorida bo'lsa-da, alohida shaklda faoliyat ko'rsadi va davlat tomonidan moliyaviy resurslarini o'z-o'zidan olib qo'yishga ruxsat berilmaydi. Ularning Davlat byudjeti va unga tenglashtirilganlardan farqli tomoni shundaki, bu fondlarning moliyaviy resurslaridan foydalanish qat'iy maqsadli xususiyatga ega.

Amaliyotda har bir Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armasining moliyaviy manbalari har xil bo'ladi. Lekin shartli ravishda ularning quyidagi guruhlardan tashkil topishi jahon tajribasida namoyon bo'lmoqda:

• mos ravishdagi fondlar uchun davlat tomondan o'rnatilgan maxsus maqsadli soliqlar, yig'imlar va ajratmalar;

• xo'jalik sub'ektlarining iqtisodiy-moliyaviy samarasidan ajratmalar;

• Davlat byudjeti mablag'lari;

• fondlarni yuridik shaxs sifatida tijorat faoliyati(moliya bozori)dan olgan foydalari;

• tijorat banklarining kredit resurslari.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarining klassifikatsiyasi. Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini o'zlarining iqtisodiy mazmuni va tashkil etish zaruratiga ko'ra ikkita katta guruhga bo'lish mumkin:

1. Ijtimoiy xususiyat kasb etuvchi jamg'armalar. Bularning tarkibiga Pensiya jamg'armasi, Bandlikni qo'llab-quvvatlash Davlat jamg'armasi, Maktab ta'limi jamg'armasi, Majburiy tibbiyot sug'urtasi jamg'armasi, Aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash jamg'armasi va boshqalar kiradi;

2. Iqtisodiy xususiyat kasb etuvchi jamg'armalar. Bularning tarkibi Respublika Yo'l jamg'armasi, Taraqqiyot va tiklanish zaxira jamg'armasi va boshqalardan iborat.

Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari huquqiy maqomiga muvofiq ham klassifikatsiyalanadi. Odatda, ular federativ siyosiy tuzumga asoslangan davlatlarda 3 taga, unitar siyosiy tuzumga asoslangan mamlakatlarda esa 2 taga bo'linadi. Jumladan, Federativ

mamlakatlarda Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalar quyidagilardan iborat:

1. Federal boshqaruv mulkida bo'lgan Davlat jamg'armalari;

2. Federatsiya tarkibida bo'lgan shtat, respublika, yer, kantonlar va boshqalar mulkidagi mintaqaviy jamg'armalar;

3. Mahalliy boshqaruv qaramog'idagi mahalliy ahamiyat kasb etuvchi jamg'armalar.

Unitar siyosiy tuzumga asoslangan davlatlarda esa bu jamg'armalar:

1) respublika tasarrufida bo'lgan jamg'armalardan va

2) mahalliy hokimiyat ixtiyori va boshqaruvida bo'lgan jamg'armadan tashkil topadi.

Bundan tashqari dunyoning juda ko'p davlatlarida idoralar, vazirliklar va yirik xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ixtiyorida ham ko'plab jamg'armalar tashkil etilgan.

O'zbekiston Respublikasida mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini tashkil etish va ularni davr talabidan kelib chiqqan holda davrga moslashtirish chora-tadbirlari amalga oshirilib kelinmoqda. 2002 moliya yiliga qadar bunday jamg'armalarning alohida moliyaviy resurslarini shakllantirish va ulardan maqsadli yo'nalishlarda foydalanish keng qo'llanilib kelinardi. Ammo ayrim byudjetdan tashqari jamg'armalarda o'z vaqtida va to'liq moliyaviy resurslarni shakllantirmaslik, aholiga berilayotgan va tarqatilayotgan moliyaviy resurslarda kechikish, uzilish hollari tez-tez uchray boshladi. Buning oldini olish maqsadida 2002 yildan boshlab umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan ayrim davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tasarrufida bo'lishi ma'qul deb topildi. Ammo shuni alohida qayd etish lozimki, ularning muxtoriyatliligi to'liq saqlanib qoldi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotida bir qator Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalar mavjud. Ularning asosiylari quyidagilar:

1. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Pensiya jamg'armasi.

2. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Respublika Yo‘l jamg‘armasi.

3. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi huzuridagi O‘zbekiston Respublikasi aholisining bandligini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi.

4. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Maktab ta’limini rivojlantirish jamg‘armasi (2004–2009 yillarga mo‘l-jallangan).

5. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi «Sug‘oriladigan yerlarni meliorativ yaxshilash» jamg‘armasi.

6. O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi.

20.2. Pensiya jamg‘armasi

Umumdavlat moliyasi tarkibidagi bo‘g‘inlar ichida davlat byudjetidan keyin hajmi va iste’molchilarni qamrab olish ko‘lami hamda ijtimoiy ahamiyati bo‘yicha ikkinchi o‘rinda turadigan markazlashgan jamg‘armalardan biri bu byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasiga dastlab O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 27 dekabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy ta’minot vazirligi huzurida Pensiya jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida»gi 459-sonli qaroriga muvofiq asos solingan. Har bir yangi tashkil etilgan markazlashgan jamg‘arma oldiga muayyan maqsad qo‘yilgani bois, ushbu jamg‘arma oldiga ham zarur maqsad qo‘yildi. Jumladan, Byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasining bosh maqsadi-davlat tomonidan kafolatlangan pensiya ta’minoti tizimida boshqaruv tuzilmasini takomillashtirish, daromadlarga mo‘ljallangan majburiy badal, yig‘im va ajratmalarni to‘liq yig‘ilishini ta’minlash, shuningdek, aholini kuchli ijtimoiy himoya qilish uchun moliyalashtirish chora-tadbirlarini o‘z vaqtida va to‘liqligicha ta’minlashga erishish hisoblanadi

2007 yil ma’lumotlariga muvofiq, pensionerlar soni-2,8 mln. nafar, nogironlar soni 812 ming nafar: shular jumlasidan, bolalikdan nogironlar 235 ming nafar, nogiron bolalar 122 ming nafar, o‘zgalar yordami va qaromog‘iga muhtoj yolg‘izlar 30 ming nafarni tashkil

etmoqda. Shu kabilarni ijtimoiy himoya qilish va manzilli yordam berish, o'z navbatida, Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasini tashkil etishga asos bo'ladi.

Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasining asosiy vazifalaridan biri O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 3 sentyabrda qabul qilingan «Fuqarolarni davlat pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunini hayotga tatbiq etishga qaratilgan. Qayd etilgan qonunning 2-moddasida quyidagi ko'rinishdagi davlat pensiyalari zikr etilgan:

– yoshga qarab;
– nogironligi bo'yicha;
– boquvchisini yo'qotganligiga ko'ra.

1995 yil 20 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1289-sonli Farmoni e'lon qilindi. Mazkur Farmonda 1996 yil 1 yanvardan boshlab, ishlayotgan, xizmat ko'rsatayotgan va ish bajarayotgan pensionerlar uchun mo'ljallangan, belgilangan pensiyaning 50 foiz to'lanishi nazarda tutilgan. Ammo, ikkinchi jahon urushi qatnashchilari yoxud shularga tenglashtirilganlar, 1-2-guruh nogironlari, Chernobil halokatini bartaraf etishda ishtirok etib, ishlayotgan pensionerlar bundan mustasnodirlar. Ular uchun belgilangan pensiyalar to'liq 100 foiz miqdorda olinishi belgilangan.

2000 yil 23 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 498-sonli «Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va xarajat qilish tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash to'g'risida»gi Qarori e'lon qilindi. Ushbu Nizomda Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasini muvofiqlashtirib turishga xizmat qiladigan umumiy qoidalar, Pensiya jamg'armasining asosiy vazifalari va uni hayotga tatbiq etish, jamg'armaning daromadlarini shakllantirish va xarajatlarini amalga oshirish, jamg'armaning daromad va xarajatlar tartibini ko'rib chiqish va prognozlar bo'yicha mas'ul vazirliklar bilan kelishish, jamg'armaning daromad va xarajat mablag'lari bo'yicha majburiyatlar, jamg'armaga kirim va chiqim qilinayotgan mablag'lar ustidan nazorat qilish kabi talablar mavjud bo'lib, ularni o'z vaqtida va to'liq bajarilishini O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy ta'minot vazirligiga, uning daromadlarini shakllantirish esa O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga yuklatildi. Moliyaviy resurslarning shakllanishi

va mablag'lardan maqsadli foydalanish ustidan umumiy nazorat «Nuroniy» jamg'armasi huzuridagi «Nazorat kengashiga» yuklatildi.

2005 moliya yili boshlangunga qadar Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi dastlab O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy ta'minot vazirligi, so'ngra vazirlik Mehnat vazirligi bilan umumlashtirilganidan keyin O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tasarrufiga o'tkazildi.

2004 yil 21 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 490-sonli «Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi boshqaruvini yanada takomillashtirish to'g'risida»gi Qarori e'lon qilindi. Ushbu qarorga muvofiq Pensiya jamg'armasi 2005 yil 1 yanvardan boshlab, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi maqomini oldi. Shuningdek, ushbu qaror bilan Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasini boshqaruv kengashi va uning tarkibi ham belgilandi.

Boshqaruv kengashi tarkibiga quyidagi vazirlik va idora rahbarlari yoki ularning muovinlari kiritilgan. Jumladan:

– Kengash raisi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vaziri;

– Kengash raisi muovini, O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vaziri;

A'zolari:

– O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi raisi;

– O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki raisining muovini;

– «Xalq banki» boshqaruvi raisi;

– «O'zbekiston pochtasi» Ochiq aksiyadorlik kompaniyasi bosh direktori;

– «Nuroniy» respublika jamg'armasi boshqaruvi raisi.

Qayd etilgan qarorga muvofiq Moliya vazirligi huzuridagi Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasini tezkor muvofiqlashtirib turuvchi Ijroiya direksiya tasdiqlangan.

Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi daromadlarining shakllanish tartibi va manbalari. Jamg'arma daromadlari quyidagi manbalar hisobiga shakllanadi:

1. Majburiy ajratma va badallar

– mulk shaklidan qat'iy nazar, yuridik shaxs maqomida bo'lgan

xo'jalik sub'ektlarining ish haqi jamg'armasiga nisbatan o'rnatilgan yagona ijtimoiy to'lov;

– alohida yuridik shaxslardan ijtimoiy sug'urta badallari;

– yuridik shaxs maqomini olmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan jismoniy shaxslardan ijtimoiy sug'urta badallari;

– fuqarolarning ish haqidan sug'urta badallari;

– korxona, tashkilot va muassasalar tovar (ish, xizmat) larining realizatsiya hajmidan ajratmalar.

2. Boshqa to'lovlar

–dehqon xo'jaligi a'zolari tomonidan ixtiyoriy ravishda to'lanayotgan sug'urta badallari;

– majburiy ajratma, to'lov va badallarni o'z vaqtida to'lamagan yuridik shaxslardan undiriladigan jarimalar;

– qonun bo'yicha taqiqlanmagan boshqa manbalar, shuningdek, xorijiy investitsiyalar va kreditlar, ixtiyoriy to'lanadigan badallar.

Pensiya, nafaqa va to'lov xarajatlarini moliyalashtirish tartibi. Amaldagi me'yoriy hujjatlarga muvofiq Pensiya jamg'armasi quyidagi yo'nalishlarga xarajat qilinadi.

1. Ishlamayotgan fuqarolarga, jumladan:

– ijtimoiy ta'minot bo'limi tomonidan belgilangan pensiyalar;

– davlat pensiya ta'minoti huquqiga ega bo'lmagan mehnatga layoqatsiz, nuroniy va bolalikdan nogiron bo'lgan fuqarolarga nafaqalar;

– qonunga mos ravishda jamg'arma mablag'laridan moliyalashtiriladigan boshqa kompensatsion (tovon) to'lovlar(i).

2. Ishlayotgan fuqarolarga, xususan:

– ijtimoiy ta'minot bo'limi tomonidan belgilangan pensiyalar;

– vaqtinchalik mehnatga layoqatsizligi uchun nafaqalar;

– homiladorlik va tug'ish uchun nafaqalar;

– farzand tug'ilganligi uchun suyunchi nafaqasi;

– motam marosimlarini bajarish uchun beriladigan nafaqa;

– 16 yoshga to'lmagan, bolalikdan nogiron farzandlarning ota-onasidan biriga qo'shimcha beriladigan oylik to'lov;

– qonunga mos ravishda Pensiya jamg'armasi mablag'laridan moliyalashtiriladigan boshqa kompensatsion (tovon) to'lovlar(i).

Ishlaydigan va ishlamaydigan fuqarolar uchun pensiya, nafaqa va boshqa kompensatsiya to'lovlarini moliyalashtirish uchun Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi va uning joylardagi bo'limlarida hisob-kitob raqami ochiladi.

Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi har oyning 10-sanasigacha ishlaydigan va ishlamaydigan fuqarolarga pensiya, nafaqa va kompensatsiya to'lovlariga zarur bo'lgan moliyaviy mablag'lar hajmini aniqlaydi va O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ijrochi direksiyasiga buyurtma beradi.

Buyurtmaga asoslangan holda Ijrochi direksiya jamg'arma mablag'ini Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining hisob raqamiga quyidagi tartibda o'tkazadi:

– joriy to'lov oyining 5-sanasigacha – buyurtmada ko'rsatilgan moliyaviy mablag'ning 40 foizi;

– joriy to'lov oyining 20-sanasigacha – buyurtmada ko'rsatilgan moliyaviy mablag'ning qolgan qismini.

Me'yoriy hujjatlarda ko'rsatilmagan maqsadlar uchun jamg'arma mablag'larini o'tkazish yoki undan vaqtinchalik foydalanish qat'iyan man etiladi. Faqat jamg'arma boshqaruv kengashining maxsus qaroriga muvofiq, ijrochi direksiya jamg'arma mablag'laridan boshqa maqsadlarda foydalanishi mumkin. Ya'ni ijobiy qoldiq vujudga kelgan sharoitda investitsion ob'ektlarga iqtisodiy samara olish maqsadida joylashtirish mumkin.

Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi xarajatlari va daromadlari hisobini olib borishga bir qator vazirlik va idoralar javobgar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va uning joylardagi bo'limlari prognoz bo'yicha jamg'armaga zarur bo'lgan soliq, ajratma, badal va to'lovlarni o'z vaqtida va to'liqligicha jamg'arma darodmadlariga kelib tushishiga mas'uldirlar.

Ijrochi direksiya ko'zda tutilgan pensiya, nafaqa va kompensatsiyalarni o'z vaqtida moliyalashtirishga javobgardir. Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi va uning joylardagi bo'limlari jamg'arma mablag'larini qat'iy maqsadli sarflanishiga mas'uldirlar.

20.3. Yo'l jamg'armasi

O'zbekiston Respublikasi geografik joylashuviga muvofiq, okean va dengiz bandargohlariga to'g'ridan-to'g'ri chiqish uchun kamida ikkita mustaqil mamlakatning davlat chegarasini bosib o'tishi lozim. Bunday holat, o'z navbatida, dengiz transportini tashkil etish va undan foydalanishga imkoniyat bermaydi, albatta. Bu narsa bizda havo yo'li tarnsporti, temir yo'l tarnsporti, quvur transporti va eng asosiysi avtomobil yo'l transportini boshqa davlatlardagi (Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Yaponiya, Buyuk Britaniya, AQSh va bir qator Fors hamda Arab mamlakatlari)ga qaraganda jadal va tez sur'atda rivojlantirishni ob'ektiv zarurat deb biladi. Buni teran his etgan mamlakatimiz rahbariyati mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab, umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarni qurish, qayta ta'mirlash, rekonstruksiya qilish chora-tadbirlariga katta ahamiyat berib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mintaqasida tranzit transport tashuvlari chorrahasida joylashuvi bevosita avtomobil yo'llarini muttasil yangilanishini va davr talabiga mos rivojlanishini talab etadi.

Respublikamiz transport siyosatining birlamchi maqsadi – mahalliy iste'molchilar bilan birga, xorijiy mamlakatlar foydalanadigan eng yaxshi, qulay va yuqori iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lgan transport yo'laklarini respublika hududidan o'tkazishni ta'minlashdan iboratdir.

Avtomobil yo'llarini davr talabiga mos ravishda tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad – xalqaro transport yo'laklarini rivojlantirishga erishish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqargan mahsulotlarini xalqaro bozorlarga yetkazish bo'yicha tarnsport xarajatlarini kamaytirish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlarini xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini ta'minlashdir. Avtomobil yo'llarini mana shunday ijtimoiy va iqtisodiy xususiyatlarini inobatga olib, 1992 yil 3-iyulda O'zbekiston Respublikasining «Avtomobil yo'llari to'g'risida»gi qonuni qabul qilindi. Mazkur qonunning 10-moddasi bevosita yo'l ishlarini moliyalashtirishga bag'ishlangan bo'lib, uning birinchi bandida

shunday talablar o'z aksini topgan:«Umumiy foydalanishdagi yo'l ishlarini (avtomobil yo'llarini loyihalashtirish, qurish, rekonstruksiya qilish, ta'mirlash va saqlash) moliyalashtirish tartibi Yo'l jamg'armasi mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi».

Qonunda aks etgan ushbu bandning o'zi respublikada maxsus yo'l jamg'armasini tashkil etishni taqozo etmoqda. Shu bois, 1990 yillarning boshlaridayoq «O'zavtoyo'l» davlat konserni bazasida Respublika Yo'l jamg'armasi tashkil etilgan edi. Pirovard natijada, respublikamizda xalqaro va mintaqaviy ahamiyat kasb etadigan umumiy yo'llar barpo etildi, ko'plab jahon andozalariga mos xos keladigan yo'l ko'priklari qurildi va ko'rilmoqda.

Mamlakatning izchil rivojlanishi va jahon integratsiyasiga yaqinlashishi, Respublika Yo'l jamg'armasi moliyaviy resurslarini shakllantirish va moliyalashtirishni samarali tashkil etishni talab qila boshladi. Shundan so'ng O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 21 avgustida «O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida Respublika yo'l jamg'armasi va «O'zavtoyo'l» davlat aksionerlik kompaniyasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida»gi 361-sonli Qarori e'lon qilindi. Mazkur qarorning 5-ilovasiga muvofiq, Respublika yo'l jamg'armasi faoliyatini muvofiqlashtiruvchi yo'riqnoma ishlab chiqildi. Yo'riqnomada Respublika yo'l jamg'armasining umumiy qoidalari, maqsadi, asosiy vazifalari va funksiyalari, jamg'armaning huquq va majburiyatlari, jamg'armani boshqaruv kengashi haqida va ijrochi organi faoliyatini tashkil etish bo'yicha ko'rsatmalar aks etgan.

Jamg'armani boshqaruv kengashi Respublika yo'l jamg'armasining oliy organi hisoblanadi. Jamg'armani boshqaruv kengashi tarkibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori bilan tasdiqlanadi. Boshqaruv kengashining asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

—jamg'arma faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilash;

—jamg'armaning ijrochi direksiyasi va «O'zavtoyo'l» DAK mablag'larni qanday sarf etish bo'yicha takliflarini ko'rib chiqib, zarurat tug'ilgan sharoitda o'zgartish va qo'shimchalar kiritish;

—ijrochi direksiyaning qilgan ishlari bo'yicha hisobotlarini tinglash;

—Davlat soliq qo'mitasi va jamg'arma daromadlarini shakllantirishda ishtirok etadigan boshqa idora va qo'mitalarning moliyaviy resurslarni o'z vaqtida va to'liqligicha ta'minlab berayotganligi bo'yicha hisobotlarini tinglash;

—O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga jamg'armaning daromadlarini shakllantirish va xarajatlarini samarali tashkil etish bo'yicha takliflar kiritish;

—Respublika Yo'l jamg'armasining moliyaviy resurslaridan maqsadli foydalanayotganligi ustidan nazorat qilish va boshqalar.

Respublika Yo'l jamg'armasida shakllanadigan moliyaviy resurslarni shakllantirish, taqsimlash va maqsadli foydalanishini bevosita muvofiqlashtirib turuvchi tezkor organ uning ijrochi direksiyasidir.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Respublika Yo'l jamg'armasi oldiga qo'yilgan maqsad va maqsadga to'liq erishish uchun rejalashtirilgan vazifalarni o'z vaqtida va to'liq amalga oshirish uchun daromadlarni to'liq shakllantirish hamda xarajatlarni samarali tashkil etish davr talabidir.

20.4. Bandlikni qo'llab–quvvatlash Davlat jamg'armasi

Bozor iqtisodiyoti asosida milliy iqtisodiyotini tashkil etayotgan barcha mamlakatlarda bandlik (ishsizlikni oldini olish)ni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armalari tashkil etiladi. Jamg'armaning hajmi, moliyalashtirish manbalari va xarajat yo'nalishlari har bir alohida davlatning olib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatidan kelib chiqadi. Byudjetdan tashqari bandlikni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi maqsadli yo'nalishga ega bo'lib, davlat tasarrufi va uning joylardagi vakolatini olgan organlarda tashkil etiladi.

«O'zbekiston Respublikasida Bandlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasini tashkil etish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 606-sonli Qarori 1992 yil 31 dekabrda qabul qilindi. Ushbu Qaror jamg'arma daromadlarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanishini muvofiqlashtirib turuvchi me'yoriy hujjat bo'lib hisoblandi. Davr o'tishi bilan va bozor iqtisodiyoti prinsiplari va qonunlari milliy iqtisodiyotga bosqichma-

bosqich joriy etishi jadallashishi bilan birga, bandlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasiga ham mos ravishda ijobiy o'zgarishlar hamda qo'shimchalar kiritilib borildi.

1998 yil 1 may kuni O'zbekiston Respublikasining «Aholi bandligi to'g'risida»gi qonuni qabul qilindi. Mazkur qonunni qabul qilinishi va hayotga tatbiq etilishi Bandlikni qo'llab-quvvatlash jamg'armasining mavqyeini yanada kuchaytirishga turtki bo'ldi. Chunki qonunning 6–moddasida mehnat qilish huquqi kafolati deb nomlanishining o'ziyoq jamg'armani yanada takomillashtirishga, resurslarini maqsadli ishlatilishiga zamin yaratdi.

2003 yil 2 aprelda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Bandlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va foydalanish tartibi to'g'risida»gi Nizomni tasdiqlash bo'yicha 173-sonli Qarori e'lon qilindi. Mazkur Qaror bevosita «Aholi bandligi to'g'risida» va «Byudjet tizimi to'g'risida»gi qonunlar negizida ishlab chiqildi.

Bandlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tasarrufida bo'lib, uning daromadlari quyidagi manbalardan tashkil topadi:

– korxona, muassasa va tashkilotlar mehnat haqi jamg'armasidan majburiy ajratmalar. Majburiy ajratma hajmi (o'lchami) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan o'rnatiladi;

– Respublika va mahalliy byudjetlar mablag'laridan dotatsiya;

– me'yoriy tartib-qoidalarni buzganlarga o'rnatiladigan jarima va penyalar (majburiy ajratmalarni o'z vaqtida va to'liq to'lamaganlar nazarda tutilmoqda);

– yangi ish o'rinlarini tashkil etish uchun tijorat banklari tomonidan kichik biznes sub'ektlarini kreditlashtirish maqsadida ochilgan kredit liniyalari bo'yicha olilgan foizli daromadlar;

– yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xorijiy davlatlardan ixtiyoriy ravishdagi badallar;

– me'yoriy hujjatlarda taqiqlanmagan boshqa moliyaviy manbalar.

Jamg'armada shakllangan moliyaviy resurslar hisobidan quyidagi chora-tadbirlar moliyalashtiriladi:

– mehnat birjasida ro'yxatga olingan ishsizlar yoki ish o'rinlarini izlayotgan shaxslarni qayta tayyorlash, malakasini oshirish va qayta ixtisoslashtirish tadbirlarini moliyalashtirish;

– ishsizlik bo'yicha to'lanadigan nafaqalar;

– mehnat bo'limining taklifiga muvofiq, fuqaroni boshqa hududga ishga o'tganligi munosabati bilan to'lanadigan kompensatsiyalar;

– qonunga muvofiq, ishsizlarga beriladigan moddiy yordam;

– ishsizlarga muddatidan oldin pensiya tayinlangani munosabati bilan pensiya jamg'armasi xarajatlarini qoplash;

– alohida hududlarda ishsizlikni oldini olish chora-tadbirlariga bag'ishlangan sotsiologik so'rovlar bo'yicha xarajatlar;

– mehnat bo'limlarining binolarni qurish, rekonstruksiya ta'mirlash qilish va saqlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar;

– reklama, nashriyot va informatsion so'rov ishlarini amalga oshirish xarajatlari;

– aholi bandligi bilan bog'liq muammolar bo'yicha xalqaro hamkorlik xarajatlarini moliyalashtirish;

– fermer xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari,kichik biznes sub'ektlari va xo'jalik sub'ektlariga qisqa va o'rta muddatli kreditlarni taqdim etish bo'yicha xarajatlar;

– qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa xarajatlarni moliyalashtirish.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi va uning tasarrufida bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri bo'linmalari hamda ularning tumanlardagi mehnat bo'limlari jamg'armaning moliyaviy reşurslarini to'liq shakllanishi va maqsadli foydalanishi uchun javobgardirlar.

Ish beruvchilar tomonidan majburiy ajratmalarni to'liq jamg'arma daromadiga o'tishini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi va uning tasarrufida bo'lgan bo'linmalari hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga yuklatilgan.

Bandlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'laridan foydalanishni nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga topshirilgan. Zarurat tug'ilganda, mustaqil auditorlar yoki auditor firmalarni jalb etib, moliyaviy resurslardan qonunga mos ravishda foydalanlayotganligini tekshirish mumkin.

20.5. Maktab ta'limi jamg'armasi

Dunyo iqtisodiy tajribalaridan ma'lumki, davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari bir qator xususiyatlari bilan bir-biridan, jumladan, hududiy bo'ysunishiga qarab, maqsadidan, muayyan bir soha yoki tarmoqqa xizmat ko'rsatish va nihoyat, doimiy yoxud vaqtinchalik xususiyatga ega ekanligi bilan farqlanib turadi. Ana shu turkumlanishlarning so'nggisidan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasida vaqtinchalik xususiyatga ega bo'lgan jamg'armaga asos solindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2004-2009 yillarda Maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi to'g'risida»gi 2004 yil 21 mayda PF-3431-sonli Farmoni bilan byudjetdan tashqari «Maktab ta'limi jamg'armasi» tashkil etildi. Maktab ta'limi jamg'armasi yuridik maqomiga muvofiq, o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida yuritadi.

Qayd etilgan jamg'armaning asosiy maqsadi-moliyaviy mablag'larning jamlanishini ta'minlash, maktablarni tiklash, ularni zamonaviy o'quv-laboratoriya asbob-uskunalari, kompyuter texnikasi, maktab partalari va mebellar bilan jihozlash ishlarini o'z vaqtida ta'minlash hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonini ijro etish va hayotga izchil tatbiq etish maqsadida 2004 yil 7 iyunda Vazirlar Mahkamasining byudjetdan tashqari «Maktab ta'limi jamg'armasini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 263-sonli Qarori e'lon qilindi. Ushbu Qarorda Maktab ta'limi jamg'armasining asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilandi:

– byudjet hamda yuridik va jismoniy shaxslarning homiylik mablag'larini, xorijiy kreditlar va grantlarni 2004-2009 yillarda Maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturini ro'yobga chiqarishda maqsadli foydalanish uchun jamlash;

– Maktab ta'limini rivojlantirish dasturida nazarda tutilgan, buzib tashlanadigan maktablar o'rniga yangi maktablar qurish, maktablarni mukammal rekonstruksiya qilish, mukammal va joriy ta'mirlash, ularni o'quv-laboratoriya asbob-uskunalari, kompyuter texnikasi, maktab partalari va mebellar, sport anjomlari bilan jihozlash hajmlarini moliyalashtirish;

– jamg'arma mablag'laridan Maktab ta'limini rivojlantirish dasturini amalga oshirish uchun qat'iy maqsadli foydalanilishi ustidan monitoring olib borilishini ta'minlash.

Maktab ta'limi jamg'armasi mablag'larini shakllantirishning asosiy moliyaviy manbalari quyidagilar hisobidan vujudga keladi:

– davlat byudjetida alohida satrda nazarda tutilgan byudjet mablag'lari;

– mahalliy byudjetlarning soliqlar va yig'imlar bo'yicha prognozdan ortiqcha tushumlarini jalb etishdan olingan mablag'lari;

– xalqaro moliya tashkilotlari va institutlarining grantlari va kreditlari;

– O'zbekiston Respublikasining rezident va norezidentlari bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarning homiylik yordami;

– Jamg'armaning vaqtincha bo'sh mablag'larini joylashtirishdan olinadigan daromadlar;

– qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa tushumlar.

Maktab ta'limi jamg'armasi mablag'larini sarflash quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

– namunaviy loyihalardan foydalangan holda loyiha smeta hujjatlari mavjud bo'lgan sharoitda aynan tasdiqlangan manzilli ro'yxatlarga binoan, buziladigan maktablar o'rniga yangi maktablar barpo etishni, maktablarni rekonstruksiya qilish va ta'mirlash ishlarini moliyalashtirish;

– maktab muassasalarini davr talabiga mos keladigan o'quv-laboratoriya asbob-uskunalari va kompyuter texnikasi hamda texnologiyalari bilan jihozlash;

– maktab mebellari va o'quv partalarini xarid qilish;

– ta'lim muassasalarini sport anjomlari va jismoniy tarbiya qurollari bilan ta'minlash va boshqa zaruriy joriy xarajatlarni moliyalashtirish.

Byudjetdan tashqari Maktab ta'limi jamg'armasi moliyaviy mablag'larini umumiy boshqarish uchun kengash tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasining Bosh vaziri Kengash raisi etib belgilanadi. Kengash raisi o'rinbosarlari etib O'zbekiston Respublikasi Moliya vaziri hamda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vaziri tayinlanadi, shuningdek, kengash 10 a'zodan tarkib topadi.

Maktab ta'limi jamg'armasini boshqarish Kengashining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

– xorijiy investitsiyalar, grantlar va homiylik mablag'larini jalb etishda Jamg'armaga ko'maklashish;

– Jamg'arma oldiga qo'yilgan vazifalarni hal etishga manfaatdor davlat tashkilotlarini, nodavlat tashkilotlarni va jamoat tashkilotlarini jalb etish;

– Jamg'arma daromadlari va xarajatlarining prognoz parametrlarini tasdiqlash;

– ijro etuvchi direksiyaning faoliyati, ayniqsa, daromadlar manbalarini shakllantirish, o'z vaqtida moliyalashtirish va Jamg'arma mablag'laridan maqsadli yo'lda foydalanishga doir faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish va h.k.

Byudjetdan tashqari Maktab ta'limi jamg'armasi moliyaviy resurslarini tezkor suratda boshqarish Ijro etuvchi direksiya tomonidan amalga oshiriladi.

Maktab ta'limi jamg'armasini Ijro etuvchi direksiyasining asosiy vazifalari quyidagilar etib belgilangan:

– Jamg'arma daromadlari va xarajatlari prognozini va uning bajarilishi to'g'risidagi hisobotni tayyorlash;

– moliya organlari, xalq ta'limi organlarining, shuningdek boshqa tashkilotlarning Maktab ta'limini rivojlantirish dasturini amalga oshirishga yo'naltirilgan (birgalikdagi) faoliyatini muvofiqlashtirish;

– Dasturda har yili asosiy bo'limlar bo'yicha nazarda tutilgan tadbirlarga Jamg'arma mablag'laridan foydalanish yo'nalishlarini daromadlar manbalari bilan bog'liq holda belgilash;

– Jamg'arma mablag'laridan qat'iy maqsadli (yo'nalishlar bo'yicha) va samarali foydalanilishini ta'minlash va boshqalar.

Maktab ta'limi jamg'armasi hisobidan O'zbekiston Respublikasi bo'yicha 2004-2009 yillarda buzib tashlanadigan umumta'lim maktablari o'rniga yangi maktablar qurish, ularni kapital rekonstruksiya qilish, kapital va joriy ta'mirlash ishlari amalga oshiriladi. Jumladan, 2888 311 ta o'quvchilar o'rniga rejalashtirilgan 8476 ta maktab davr talabiga mos ravishda o'quvchi va o'qituvchilar ixtiyoriga topshiriladi. Bu, o'z vaqtida, Kadrlar tayyorlash milliy dasturini tayorlashga, shuningdek, yosh avlodga uzluksiz ta'lim berish va uni davr talabiga mos ravishda tarbiyalash jarayonini tezlashtirishga yaqindan yordam beradi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

• Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari deb nimaga aytiladi?

• Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari qanday xususiyatlarga ega?

• Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini tashkil etishning ob'ektiv zarurligi va shart-sharoitlari nimalar bilan belgilanadi?

•Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini tashkil etishga qanday omillar ta'sir etadi va ularning asosiylari nimalar hisoblanadi?

•Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarini tashkil etish tartibi qanday va ularni shakllantirish metodlari nimalardan iborat?

•Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarining moliyaviy munosabatlari qanday ko'rinishlarda bo'lishi mumkin?

•Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari qanday vazifalarni bajaradi va ularning asosiylari nimalardan iborat?

• Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarining qanday moliyaviy manbalari mavjud va ularni qanday guruhlarga ajratish mumkin?

• Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari o'zlarining iqtisodiy mazmuni va tashkil etish zaruratiga ko'ra qanday guruhlardan tashkil topadi?

• Ijtimoiy xususiyatga ko'ra davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari tarkibiga qanday jamg'armalar kiradi?

• Iqtisodiy xususiyatiga ko'ra davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari tarkibi qanday jamg'armalardan iborat?

• Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotida qaysi byudjetdan tashqari jamg'armalari mavjud va ularning asosiylari nimalardan iborat?

• Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasining bosh maqsadi nimadan iborat?

• Davlat pensiyalarining qanday ko'rinishlari mavjud?

• Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi daromadlarining shakllanish tartibi qanday va manbalari nimalardan iborat?

• Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasidan pensiya, nafaqa va to'lov xarajatlarini moliyalashtirish tartibi qanday?

• Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi xarajatlarining asosiy ko'rsatkichlari tarkibiga nimalar kiradi?

• Byudjetdan tashqari Yo'l jamg'armasining oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalar nimalardan iborat?

• Yo'l jamg'armasi Boshqaruv kengashining asosiy vazifalariga nimalar kiradi?

• Respublika Yo'l jamg'armasiga majburiy ajratma va yig'imlarning tarkibi nimalardan tashkil topadi?

• Byudjetdan tashqari Yo'l jamg'armasi daromadlariga nimalar kiradi?

• Byudjetdan tashqari Yo'l jamg'armasi xarajatlari nimalardan tashkil topadi?

• Bandlikni qo'llab-quvvatlash Davlat jamg'armasining oldiga qanday maqsadlar qo'yilgan?

• Uning daromadlari qanday manbalar hisobidan tashkil topadi?

• Jamg'armada shakllangan moliyaviy resurslar hisobidan qanday chora-tadbirlar moliyalashtiriladi?

• Jamg'arma moliyaviy resurslarining to'liq shakllanishi va maqsadli foydalanishi uchun qaysi organlar javobgar hisoblanadi?

• Ish beruvchilar tomonidan majburiy ajratmalarni to'liq jamg'arma daromadiga o'tishini nazorat qilish kimlarning zimmasiga yuklatilgan?

• Jamg'armaning asosiy maqsadi nimalardan iborat?

• uning asosiy vazifalari qilib nimalar belgilangan?

• Jamg'arma mablag'larini shakllantirish qanday asosiy moliyaviy manbalar hisobidan vujudga keladi?

• Jamg'arma mablag'larini sarflash qanday yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi?

• Maktab ta'limi jamg'armasini boshqaruv Kengashining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

• Maktab ta'limi jamg'armasi Ijroiya direksiyasi asosiy vazifalarining tarkibiga nimalar kiradi?

• Maktab ta'limi jamg'armasi daromadlarining turlari va xarajatlarining asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

21-BOB.
IJTIMOIY TA'MINOT

21.1. Ijtimoiy ta'minotning iqtisodiy asoslari va prinsiplari

Mamlakatning Konstitutsiyasi, odatda, yosh bo'yicha, kasal, nogiron yoki boquvchisini yo'qotganda, bolalarni tarbiyalash uchun va qonunda ko'zda tutilgan boshqa holatlarda har bir kishining ijtimoiy ta'minotini kafolatlaydi. Iqtisodiy kategoriya sifatida ijtimoiy ta'minotga quyidagicha ta'rif berish mumkin: jarayonida fuqarolarni moddiy ta'minlash va ularga xizmat ko'rsatish uchun milliy daromadning bir qismi hisobidan pul mablag'larining ijtimoiy fondlarini shakllantiradigan va ulardan foydalanadigan taqsimlash munosabatlari tizimiga ijtimoiy ta'minot deyiladi. Mana shunday keng ko'lamda, ijtimoiy ta'minot fondlarini shakllantirish manbalari va ta'minotni tashkil etishga bog'liq bo'lmagan holda jamiyatning barcha a'zolarini tegishli tarzda ta'minlanishini o'z ichiga qamrab oladi.

Pulli pensiya va nafaqa to'lovlari ijtimoiy ta'minot bo'yicha xarajatlarning asosiy ko'rinishlari hisoblanadi.

Pensiya – bu qarilik, nogironlik, xizmat qilgan yillari va boquvchisi yo'qotilganligi munosabati bilan (bog'liq ravishda) fuqarolarni moddiy jihatdan ta'minlash uchun ma'lum pul summalarining davrma-davr to'lanmalaridan iborat. Pensiyaning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

- qarilik pensiyasi;
- nogironlik pensiyasi;
- xizmat qilgan yillari uchun pensiya;
- boquvchisini yo'qotganligi uchun pensiya.

Fuqarolarning ayrim toifalari uchun ijtimoiy pensiyalar deb ataladigan pensiyalar ham to'lanadi.

Nafaqalarning quyidagi asosiy ko'rinishlari bo'lishi mumkin:

- vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotganligi uchun;
- homiladorlik va tug'ish bo'yicha;

- farzand tug'ilganda;
- bola parvarishi bo'yicha;
- muddatli harbiy xizmatchilarning bolalariga;
- ishsizlik bo'yicha;
- ta'ziya holatlari bo'yicha.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda ta'minotning boshqa quyidagi shakllari ham amal qiladi:

- kasbiy-texnikaviy o'qitish;
- ishsizlarni qayta o'qitish;
- nogironlarni qayta o'qitish va ishga joylash;
- qariyalar va nogironlar uchun internat-uylarida mehnatga qobiliyatsizlarni davlat tomonidan boqish;
- nogironlarni protezlash va ularni moto-velokolyaskalar va atomobillar bilan ta'minlash;
- uyda o'tirib qolganlar uchun ko'rsatiladigan yordamning ko'p ko'rinishlarini tashkil qilish va boshqalar.

Ijtimoiy ta'minot mehnat qilish qobiliyatini qisman yoki to'liq yo'qotgan shaxs xususida davlat va jamiyat g'amxo'rligi, insonparvarlikning namoyon bo'lish shaklidir. Mehnat faoliyatini yo'qotganligi sababli aholini moddiy ahvoli yomonlashganda, mehnat qobiliyatini yo'qotilganligi inson ongiga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatayotgan bir paytda ijtimoiy ta'minot davlat va jamiyat tomonidan uning unutilmaganligini va o'z holiga tashlab qo'yilmaganligini ko'rsatadi.

«Ijtimoiy ta'minot» kategoriyasining mazmuniga oid iqtisodchilar o'rtasida yagona fikr mavjud emas. Mualliflarning ba'zi birlari «ijtimoiy ta'minot» tushunchasini keng ma'noda talqin qilib, uning tarkibiga ona va bolani, fuqarolarni qarilik chog'ida va mehnat qobiliyatini yo'qotganda tekin ta'minlanishi, davolash va tibbiy xizmatlarning tekinligi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar majmuining barchasini kiritadilar. Boshqa bir toifadagi mualliflar «ijtimoiy ta'minot» va «ijtimoiy sug'urta»ni yagona tartibdagi iqtisodiy kategoriyalar sifatida ko'rib chiqadilar. Uchinchi guruh mualliflari «ijtimoiy ta'minot» tushunchasini tor ma'noda tasavvur qilib, ijtimoiy sug'urta bilan qamrab olinmaydigan ta'minotning turlarinigina uning tarkibidan iborat deb hisoblaydilar.

Va nihoyat, to'rtinchi guruhga kiruvchi mualliflar ham borki, ularning fikricha, mehnatga qobiliyatsizlikni ta'minlashning turli shakllari va ko'rinishlari, shu jumladan, ijtimoiy sug'urtani ham qamrab oluvchi yagona «ijtimoiy ta'minot» tushunchasi mavjud.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi fuqarolarning mehnat qilish, dam olish, sog'ligini muhofaza qilish huquqlariga, qariganda, kasal bo'lganda, mehnat qobiliyatini vaqtinchalik yoki to'liq yo'qotganda va boquvchisidan mahrum bo'lganda ijtimoiy ta'minot, uy-joyga egalik qilish, ma'lumot olish, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqlariga, davlat va jamoatchilik ishlarini boshqarish huquqiga ega ekanligini kafolatlaydi. Shu munosabat bilan va «ijtimoiy ta'minot» tushunchasini keng talqin qilish nuqtai nazardan nafaqat tekin tibbiy xizmat ko'rsatish va davolash, balki Konstitutsiyada ko'zda tutilgan tekin bilim olish, madaniyat yutuqlaridan foydalanish va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlardan bahramand bo'lish kabilarni ham uning tarkibiga kiritish maqsadga muvofiq bo'lur edi. Chunki bu huquqlarning har biri fuqarolarning turli ehtiyojlarini qondirishni nazarda tutib, Konstitutsiyada ko'zda tutilgan tegishli tadbirlar va mablag'lar bilan ta'minlanadi. Masalan, qarilik chog'ida, kasallik paytida va mehnat qobiliyatini to'liq yoki qisman yo'qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo'lgandagi moddiy jihatdan ta'minlanish huquqi ijtimoiy ta'minotning turli shakllari orqali amalga oshiriladi. Sog'liqni muhofaza qilish huquqini ta'minlash, ya'ni tekin tibbiy xizmat ko'rsatish va davolanish bo'yicha maxsus shakllar ko'zda tutilgan. Boshqacha qilib aytganda, fuqarolarning turli ehtiyojlari ularni qondirishning o'ziga xos bo'lgan o'z shakllariga ega. Shunga muvofiq ravishda pul mablag'lari fondlari ham shakllantiriladi. Bulardan ko'rinib turibdiki, «ijtimoiy ta'minot» tushunchasini bundan ham kengroq tarzda talqin qilish o'zining yetarli darajadagi asosiga ega emas.

Bir vaqtning o'zida, «ijtimoiy ta'minot» va «ijtimoiy sug'urta»ni parallel ravishda amal qiluvchi, mustaqil bir tartibli iqtisodiy kategoriyalar sifatida talqin qiladigan, ijtimoiy ta'minotga davlat byudjetining to'g'ridan-to'g'ri assignovaniyalari hisobidan amalga oshiriladigan, ijtimoiy sug'urtaga esa faqat ijtimoiy sug'urta fondi mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan tadbirlar kiradi, deb hisoblaydigan qarashlarni asoslangan deb bo'lmaydi.

Ijtimoiy ta'minotga to'g'ridan-to'g'ri assignovaniyalar hisobidan Davlat byudjetidan, Pensiya fondidan va ijtimoiy sug'urta fondidan beriladigan xarajatlarning yo'nalishlarida prinsipial xarakterdagi farqlar yo'q. Bir vaqtning o'zida ham to'g'ridan-to'g'ri byudjet ajratmalari, ham Pensiya jamg'armasi va Ijtimoiy sug'urta jamg'armalari hisobidan qarilik, nogironlik, ishlagan yillari uchun, boquvchisini yo'qotgandagi pensiyalar, farzand tug'ilganda, homiladorlik va tug'ish nafaqalari to'lanishi mumkin. Bu yerda farqlar faqat ta'minlanayotganlarning kontingentiga nisbatan bo'ladi, xolos. Pensiya va Ijtimoiy sug'urta jamg'armalari mablag'laridan ishchi va xizmatchilar, ilmiy xodimlar, bevosita byudjetdan esa Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Bojxona organlari va boshqa bir necha toifadagi boshliqlar tarkibidagi harbiy xizmatchilar ta'minlanadi.

Shuning uchun ham ijtimoiy sug'urtani ijtimoiy ta'minotga bog'liq bo'lmagan holda parallel ravishda mavjud bo'lgan, mustaqil kategoriya deb hisoblashga asos yo'q. Aksincha, ijtimoiy sug'urta yaxlit butunning bir qismi sifatida ijtimoiy ta'minotga tegishli bo'lib, uning shakllaridan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy ta'minotning iqtisodiy manbalari xususida gapirilganda ayrim iqtisodchilar ijtimoiy iste'mol fondlarini (pensiya to'lovlarini birga qo'shgan holda) shakllantirishning manbaini qo'shimcha mahsulot, boshqalari esa ijtimoiy iste'mol fondlarini zaruriy mahsulot bilan bog'laydi.

Turli ijtimoiy ta'minot fondlari va ulardan to'lanmalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ulardan ba'zilarining manbai zaruriy mahsulot bo'lsa, boshqalariniki esa qo'shimcha mahsulotdir. Masalan, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotgandagi nafaqa to'lanmalari, homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqalar, nogironlarni o'qitish va ishga joylashtirish xarajatlari, ishsizlarni qayta o'qitish xarajatlarining manbai bo'lgan zarur mahsulot hisoblanadi. Bu to'lanmalarning yo'nalishi vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotgan paytda yoki ishsizlik davrida xodimga zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni berish bilan belgilanadi. Bu to'lanmalar ishchi kuchini takror ishlab chiqarish xarajatlari bilan bevosita bog'liqdir.

Pensiya to'lanmalariga nisbatan vaziyat (holat) boshqacha. Bu to'lanmalar mehnatga qobiliyatsizlar uchun to'lanmalardir. Mehnat faoliyati boshlangunga qadar mamlakatning har bir yosh avlodi ham zaruriy mahsulot (ota-onalarning mehnat haqi to'lovlari shaklida) va ham qo'shimcha mahsulot (ijtimoiy iste'mol fondlaridan xizmatlar va imtiyozlar shaklida) hisobidan saqlanadi. Mehnat faoliyati boshlanganidan to pensiyaga chiqqunga qadar (35-40 yil ichida) bu avlod oshib boruvchi hajmlarda ijtimoiy mahsulotni (zaruriy va qo'shimcha) yaratadi. Jamg'armaga yo'naltirilgan qo'shimcha mahsulotning qismi ancha oshadi. Buning natijasida milliy boylikning hajmi tez o'sadi. Demak, ko'rinib turibdiki, har bir yangi avlod o'zining navbatdagi avlodiga o'zining oldingi ajdodlaridan olgan milliy boylikka nisbatan kattaroq hajmdagi milliy boylikni qoldiradi. Ana shu asosda har bir yangi avlod o'z mehnati bilan yalpi mahsulotni ishlab chiqarishni oshiradi. Bunda moddiy boylik ishlab chiqarish sohasi xodimlarining shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga foydalaniladigan zaruriy mahsulotning ham hajmi va ishlab chiqarishni rivojlantirishga hamda ijtimoiy iste'mol fondlarini shakllantirishga, shu jumladan, jamiyatning mehnatga qobiliyatsiz a'zolarini ta'minlashga yo'naltirilayotgan qo'shimcha mahsulotning hajmi ham o'sadi.

Iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda pensiya to'lanmalari ko'p yillar davomida, asosan, mehnatkashlarning ish haqlaridan ajratmalar yordamida shakllantiriladigan pensiya jamg'armalari hisobidan amalga oshiriladi. Shuning uchun ham bu yerda pensiya jamg'armalari zaruriy mahsulotning rezervlashtirilgan qismidan iborat bo'lib, uni xodim qarilik yoki nogironlik bo'yicha pensiyaga chiqqandan so'ng ola boshlaydi.

Mamlakatimizda qariganda, kasalligida, mehnat qobiliyatini to'liq yoki qisman yo'qotganda, boquvchisidan mahrum bo'lganda moddiy ta'minlash huquqi mamlakat Konstitutsiyasiga muvofiq ijtimoiy ta'minotning turli shakllari bilan kafolatlangan. Mehnatkashlar o'zlarining ish haqlaridan 1 foiz miqdorida o'zlarining kelgusi pensiyalariga ajratmalarni o'tkazadilar. Kelgusi davrning pensionerlari uchun pensiya jamg'armasi davlat mablag'lari hisobidan avval shakllantirilmaydi. Mehnatga qobiliyatsizlarni

ta'minlash uchun fondlar YaIM va MDni taqsimlash jarayonida har yili ajratiladi va ulardan foydalaniladi.

Ishlamaydigan pensionerlar zaruriy va qo'shimcha mahsulotni yaratmaganligi va ularning mehnat faoliyati davrlarida pensiya jamg'armasi ular uchun shakllantirilganligi tufayli har yili shakllantirilishi lozim bo'lgan pensiya jamg'armalarining manbai ishlayotgan avlodning qo'shimcha mehnati evaziga yaratilgan YaIM va MD qismi, ya'ni qo'shimcha mahsulot hisoblanadi.

Ijtimoiy ta'minotning o'ziga xos bo'lgan muhim xususiyati uni vujudga keltirishning (yaratishning, qurishning, tuzishning) prinsiplaridir. Ular quyidagilardan iborat:

1. Eng umumiylik prinsipi - jinsi, yoshi, millati, irqi, ishining joyi va xarakteri, mehnatga haq to'lashning shaklidan qat'iy nazar, yoshi yoki nogironligi tufayli mehnatga layoqatsizligi sodir bo'lganda ijtimoiy ta'minotning barcha mehnatkashlarga nisbatan qo'llanilishini anglatadi. Bundan tashqari, eng umumiylik prinsipi mehnatkashlarning barcha toifalariga, ya'ni ishchilar, xizmatchilar, dehqonlar, harbiylar, o'quvchilar va boshqa fuqarolarga nisbatan qo'llaniladi. Shuningdek, ijtimoiy ta'minot boquvchisi vafot etgan oilaning mehnatga qobiliyatsiz barcha a'zolariga (balog'at yoshiga yetmagan bolalar, aka-ukalar, opa-singillar, nabiralar, qariyalar yoki mehnatga layoqatsiz er (xotin), ota, ona, bobo, buvi va boshqalar) nisbatan ham tegishlidir.

2. Hammaga mumkinlik (lozimlik) prinsipi-barcha uchun mumkin bo'lgan u yoki bu pensiyani aniqlash (belgilash) huquqini berish shart. Masalan, hayotning o'rtacha davomiyligi 70 yil bo'lganda qarilik bo'yicha pensiya huquqi erkaklarda 60 yoshda, ayollarda esa-54 yoshda, mehnatning og'ir turlarida band bo'lganlar uchun esa erkaklarda 50-55 yoshda, ayollarda esa-45-50 yoshda vujudga keladi. Bu pensiyani olish uchun zarur bo'lgan mehnat staji erkaklar uchun 25 yil, ayollar uchun esa-20 yil, mehnatning og'ir turlarida band bo'lganlar uchun bundan ham pastroq qilib belgilangan. Demak, barcha xolis (sidqidildan) xizmat qiluvchilar uchun bu stajga qarilik yoshiga yetgundan ancha oldin erishish mumkin.

3. Ta'minot o'lchami va shakllarining o'tgan (qilingan) mehnatga nisbatan bog'langan holda o'rnatish (belgilash) prinsipi – bu

ijtimoiy ta'minotning stajning davomiyligi, ishning shart-sharoiti, ish haqi va mehnat hamda ijtimoiy faoliyatning boshqa omillarga nisbatan bog'liq ravishda amalga oshirilishini taqozo etadi. Bu prinsip ijtimoiy ta'minotda ish haqi orqali o'z ifodasini topadi, chunki unga ko'ra pensiya va nafaqalarning ko'plab turlari ish haqiga nisbatan hisoblanadi.

4. Taqdim etilayotgan ta'minot turlari va xizmatlarning xilma-xilligi prinsipi – bu pensiya va nafaqalar, ishga joylashtirish, sog'liqni mustahkamlash bo'yicha turli-tuman tadbirlar, kasallanishdan ogohlantirish, uning oldini olish va uni kamaytirish, nogironlar va qariyalarni internat-uylarga joylashtirish, moto-velokolyaskalar va avtomobillar bilan ta'minlash, protezlashtirish va h.k.lar orqali namoyon bo'ladi.

5. Ijtimoiy ta'minotni boshqarish va tashkil qilishning demokratik xarakterdaligi prinsipi – bu ijtimoiy ta'minotning barcha masalalarini yechishda namoyon bo'ladi. Bunda kasaba uyushmalarining roli, ayniqsa, yuqoridir. Ularning vakillari pensiya tayinlash komissiyalarining ishida bevosita ishtirok etadi. Mahalliy hokimiyat organlarining ijtimoiy ta'minot va sog'liqni saqlash bo'yicha doimiy komissiyalari ham mehnatkashlarning ijtimoiy ta'minoti bo'yicha katta ishlarni amalga oshiradi.

21.2. Davlat pensiyasi va jamg'arib boriladigan pensiya fondi

Aholini ijtimoiy himoya qilish bo'yicha choralarning tarkibida davlat pensiyalari muhim o'rin egallaydi. Pensiya ta'minotining ijtimoiy ahamiyati shu bilan aniqlanadiki, hozirgi paytda O'zbekistondagi ko'plab qariyalar, nogironlar va ularning oila a'zolari, boquvchisini yo'qotganlarning hayotiy muhim manfaatlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bozor munosabatlariga o'tilishi munosabati bilan davlat pensiya tizimi murakkab ahvolga tushib qoldi. Pensionerlarning daromadlari doimiy ravishda baholarning darajasidan ortda qolmoqda. Qarilik bo'yicha pensiyaning o'rtacha miqdori hayotning yashash darajasi-

dan ancha past. Shu munosabat bilan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish sharoitida fuqarolarning pensiya ta'minoti bo'yicha huquqlarini davlat tomonidan kafolatlanishini kuchaytirish va pensiya tizimini barqaror rivojlantirish shart-sharoitlarini yaratish maqsadida mamlakatda pensiya tizimi isloh qilinmoqda.

Pensiya tizimini isloh qilishning negizida pensiya to'lanmalarini moliyalashtirishning jamg'ariladigan prinsiplari asosida tashkil qilish yotadi. Unga muvofiq ravishda pensiyalarning quyidagi uch darajasini o'rnatish ko'zda tutilmoqda:

- jamg'ariladigan pensiyalar – yollanib ishlaydiganlarga beriladi, butun mehnat faoliyati davomida olingan ish haqiga nisbatan ajratmalar va bu ajratmalarni saqlab, o'z aylanmasida foydalanganligi uchun ular tomonidan to'lanadigan foizlar hisobidan amalga oshiriladi;
- ijtimoiy pensiyalar – o'zlariga pensiya to'lanmalarining to'lanishi uchun zarur bo'lgan mablag'larni jamg'armagan va hayot kechirish uchun zaruriy mablag'larga ega bo'lmagan shaxslarga umumiy soliqlar hisobidan to'lanadi;
- qo'shimcha pensiyalar – alohida toifadagi ish beruvchilardan undiriladigan yoki ish beruvchilar va xodimlar tomonidan ixtiyoriy ravishda o'tkazilgan mablag'lar hisobidan amalga oshiriladi.

Asta-sekinlik bilan, oxir-oqibatda, jamg'ariladigan pensiya pensiyaning asosiy ko'rinishiga (turiga) aylanmog'i lozim.

Hozirgi paytda davlat pensiyasi to'g'risidagi qonunga muvofiq pensiyaning quyidagi turlari qo'llanilmoqda:

- qarilik pensiyasi;
- nogironlik pensiyasi;
- boquvchisini yo'qotganligi uchun pensiya;
- xizmat qilgan yillari uchun pensiya;
- ijtimoiy pensiya.

Qarilik pensiyasi Pensiya jamg'armasining xarajatlarida asosiy o'rin egallaydi. Bu pensiya 25 yildan kam bo'lmagan, umumiy mehnat stajiga ega bo'lgan va 60 yoshga yetgan erkaklarga, 20 yildan kam bo'lmagan, umumiy mehnat stajiga ega bo'lgan va 55 yoshga yetgan ayollarga belgilanadi. Shaxslarning alohida toifalari (Ikkinchi Jahon urushi nogironlari va ularga tenglashtirilganlar, 5 va undan ko'p bola tug'ib, tarbiyalagan ayollar, ko'rish bo'yicha 1

guruh nogironlari va boshqalar) uchun qarilik pensiyasi imtiyozli tarzda tayinlanadi.

Pensiya yoshiga yetgan, lekin to'liq mehnat stajiga ega bo'lmaganlarga, agar u 5 yildan kam bo'lmasa, to'liqsiz staj bo'yicha qarilik pensiyasi belgilanadi.

Qarilik pensiyasi ish haqining 55 foizi va pensiyani belgilash uchun talab qilinadigan umumiy mehnat stajidan ortiqcha bo'lgan har bir to'liq yil uchun ish haqining 1 foizi miqdorida qo'shimcha o'rnatiladi. Yuqoridagi tartibda hisoblangan pensiyaning miqdori ish haqining 75 foizdan oshmasligi lozim.

To'liq pensiya tayinlash uchun talab qilinadigan umumiy mehnat stajiga ega bo'lingandagina minimal pensiya miqdorining minimal ish haqidan past bo'lmasligi qonunchilikda ko'zda tutilishi kerak. O'z navbatida, to'liq pensiya tayinlash uchun talab qilinadigan umumiy mehnat stajiga ega bo'lgan shahs pensiyaning maksimal miqdori minimal pensiyaning miqdoridan uch baravar ko'p darajada o'rnatilmog'i lozim. yer ostida va mehnatning zararli (ziyonli) sharoitlarida ishlagan shahslar uchun ham pensiya minimal pensiyaning uch yarim barobari miqdorida belgilanadi.

To'liqsiz stajga ega bo'linganda pensiyaning miqdori erkaklarga nisbatan 25 yil va ayollarga nisbatan 20 yil etib belgilangan to'liq stajlarga muvofiq ravishda tayinlangan to'liq pensiyalarga proporsional ravishda belgilanishi lozim. Biroq bunday pensiyaning miqdori ijtimoiy pensiyaning miqdoridan kam bo'lmasligi kerak.

Qarilik pensiyasi bo'yicha quyidagi ustamalar belgilanishi mumkin:

• pensionerga qaralganda (xizmat qilinganda), agar u davolash muassasasining xulosasiga ko'ra I guruh nogironi yoki doimiy ravishda tashqi yordamga va nazoratga muhtoj bo'lsa yoki u 80 yoshga kirgan bo'lsa – minimal pensiyaning 2/3 miqdorida;

• mehnatga layoqatsiz boqimandalar borligi uchun, agar ularning o'zi pensiya olmasa (pensioner ishlamagan holda) – minimal pensiyaning 2/3 miqdorida, Sh guruh nogironi bo'lgan boqimandalar uchun esa – minimal pensiyaning 1/3 miqdorida.

Nogironlik bo'yicha pensiya mehnat qobiliyati doimiy yoki uzoq muddatda yo'qotilganda tayinlanadi. Bu pensiyaning miqdori

mehnat qobiliyatining yo'qotilish darajasiga (nogironlik guruhiga), nogironlik sabablariga va ish haqining darajasiga bog'liq.

Umumiy tarzda nogironlik pensiyasi quyidagi hollarda nogironlik sodir bo'lganda belgilanadi: mehnat nogironligi; kasbiy kasallanish; umumiy kasallanish.

Mehnat nogironligi va kasbiy kasallanish bo'yicha nogironlik pensiyasi umumiy mehnat stajiga bog'liq bo'lmagan holda tayinlanadi. Shuningdek, umumiy kasallanish oqibatida 20 yoshgacha nogiron bo'lib qolgan fuqarolar uchun ham nogironlik pensiyasi stajga bog'liq bo'lmagan tarzda belgilanadi. Qolgan holatlarda esa umumiy kasallikdan nogironlik bo'yicha pensiya nogironlik sodir bo'lgan paytda mehnat staji mavjud bo'lgandagina tayinlanadi.

Nogironlik pensiyasi (harbiy shikastlanishlar natijasida vujudga kelgan nogironlikdan tashqari) quyidagi miqdorlarda belgilanadi:

- I va P guruh nogironlari uchun-ish haqining 75 foiz miqdorida;
- Sh guruh nogironlari uchun-ish haqining 30 foiz miqdorida.

I va P guruh nogironlari uchun nogironlik pensiyasining minimal darajasi qarilik pensiyasining minimal darajasida, Sh guruh nogironlari uchun esa shu pensiyaning 2/3 qismi darajasida belgilanadi. Shuningdek, I va P guruh nogironlari uchun nogironlik pensiyasining maksimal darajasi qarilik pensiyasining maksimal darajasida va Sh guruh nogironlari uchun esa shu pensiyaning minimal darajasi miqdorida belgilanadi.

I va P guruh nogironlarining nogironlik pensiyalariga pensionerlarga qaralganligi yoki ularning qaramog'ida mehnatga layoqatsiz boqimandalar mavjud bo'lsa, qarilik pensiyasi bo'yicha qanday ustamalar belgilangan bo'lsa, xuddi shunday ustamalar bu yerda ham amal qiladi.

Nogironlik pensiyasi nogironlik belgilangan (aniqlangan) davr mobaynida belgilanadi.

Boquvchisini yo'qotganligi uchun pensiya vafot etgan shaxsning qaramog'ida bo'lgan va uning mehnatga layoqatsiz oila a'zolariga tayinlanadi. Bu pensiyaning miqdori quyidagilarga bog'liq:

- vafot etgan shaxsning qaramog'ida bo'lgan va mehnatga layoqatsiz oila a'zolarining soni;

• vafot etgan shaxsning o'limi sabablari;
• vafot etgan shaxsning ish sharoiti;
• vafot etgan shaxsning ish haqi miqdori.

Oilaning mehnatga layoqatsiz a'zolarining tarkibi qo'yidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

• 18 yoshga yetmagan (yoki undan katta yoshda bo'lgan, lekin 18 yoshga yetgunga qadar nogiron bo'lib qolgan) va mehnatga layoqatli ota-onalari bo'lmagan vafot etgan shahsning bolalari, uning aka-ukalari, opa-singillari va nabiralari. 18 yoshgacha va undan katta bo'lgan o'qiyotgan bolalar, aka-ukalar, opa-singillar va nabiralar kunduzgi o'quv yurtlarida kasbiy o'qishlarining tugaguniga qadar, lekin 23 yoshgacha pensiya olish huquqiga ega;

• ota, ona, xotin (er), agar ular tegishli yoshga yetgan (erkaklar-60 yil, ayollar-55 yil) yoki nogiron bo'lsa;

• ota-ona, er-xotin, bobo, buvi yoki opa-singillardan biri, yoshidan va mehnatga layoqatliligidan qat'i nazar, agar ular vafot etgan boquvchining 14 yoshga yetmagan va ishlamayotgan bolalari, aka-ukalari, opa-singillari yoki nabiralarining parvarishi bilan band bo'lsa;

• bobo va buvi – qonun bo'yicha ularga xizmat qilishi lozim bo'lgan shaxslar mavjud bo'lmasa.

Vafot etganning qaramog'ida bo'lmagan ota-ona va er-xotinlar, agar ular keyinchalik hayot kechirish manbalaridan mahrum bo'lsalar, pensiya huquqiga egadir.

Agar oila a'zolari vafot etgan shaxsning to'liq qaramog'ida bo'lsa yoki undan yordam olgan bo'lsalar-yu, bu yordam ular uchun hayot kechirishning doimiy va asosiy manbai hisoblangan bo'lsa, bunday oila a'zolari vafot etgan shaxsning qaramog'ida bo'lgan deb hisoblanadi. Vafot etgan shaxsning bolalari uning qaramog'ida bo'lganligi inobatga olinadi va u isbot talab etmaydi.

Boquvchining o'limi mehnat jarayonida shikastlanish, kasbiy yoki umumiy kasallanish oqibatida sodir bo'lgan bo'lsa, pensiya umumiy tartibda tayinlanadi. Agar boquvchining o'limi harbiy shikastlanish yoki harbiy xizmat davrida kasallanish natijasida ro'y bergan bo'lsa, u holda harbiy xizmatchilar uchun belgilangan tartibga muvofiq pensiya belgilanadi.

Mehnat jarayonida shikastlanish va kasbiy kasallanish oqibatida belgilanishi lozim bo'lgan boquvchisini yo'qotganligi uchun pensiya boquvchining mehnat stajini davomiyligiga bog'liq bo'lmagan tarzda tayinlanadi. Umumiy kasallanish oqibatida tayinlanishi lozim bo'lgan boquvchisini yo'qotganligi uchun pensiya belgilanayotgan paytda boquvchining vafot etgan kunida nogironlik pensiyasini tayinlash uchun zarur bo'lgan umumiy mehnat stajiga ega bo'lganligi inobatga olinadi.

Pensiya (harbiy shikastlanish bo'yicha pensiyadan tashqari) har bir mehnatga layoqatsiz oila a'zolariga boquvchining ish haqining 30 foiz, ota-onasini ham yo'qotgan bolalarning har biriga qarilik pensiyasi minimal darajasining bir yarim barobari miqdorida belgilanadi.

Pensiyaning minimal miqdori, shu jumladan, to'liq bo'lmagan umumiy mehnat stajida ham, har bir mehnatga layoqatsiz oila a'zolariga nisbatan hisoblangan minimal qarilik pensiyasining 2/3 qismidan past bo'lmasligi kerak. Bu pensiyaning maksimal miqdori har bir mehnatga layoqatsiz oila a'zolari uchun qarilik pensiyasining minimal darajasida, ota-onasini yo'qotgan bolalar uchun esa-shunday pensiyaning bir yarim barobar miqdorida belgilanadi.

Boquvchining umumiy mehnat staji to'liq bo'lmagan holda pensiya mavjud stajga uyg'un bo'lgan to'liq staj asosida aniqlanadi.

Harbiy jarohat natijasida boquvchisi yo'qotilganda pensiya maksimal darajada tayinlanadi.

Vafot etgan pensionerlarning oilasi uchun pensiya boquvchining umumiy mehnat stajiga bog'liq bo'lmagan holda belgilanadi.

Xizmat yillari uchun pensiya yer ostida va zararli hamda og'ir sharoitlarda uzoq vaqt mehnat qilinishi, shuningdek, bir necha boshqa kasbiy faoliyat turlariga (o'qituvchilar, shifokorlar, fuqarolik aviatsiyasining uchish va uchish-sinov tarkibi va boshqalar) bog'liq ravishda tayinlangan.

Yer osti va ochiq tog' ishlarida band bo'lgan xodimlar uchun pensiya xizmat yillari uchun talab qilingan ish haqining 75 foiz miqdorida, shunday huquqqa ega bo'lgan boshqa xodimlar uchun esa ish haqining 55 foizdan 75 foiz gacha miqdorda belgilanadi. Uning minimal darajasi qarilik pensiyasining minimal darajasi miqdorida o'rnatiladi. Pensiya tayinlash uchun talab qilinadigan

umumiy mehnat stajidan ko'p bo'lgan har bir yil uchun pensiyaning hajmi 1foizga oshiriladi (20 foizdan ortiq bo'lmagan holda). Bu pensiyaning maksimal miqdori qarilik pensiyasining umumiy maksimal darajasiga nisbatan aniqlanadi(uch minimal miqdordagi qarilik pensiyasi darajasida, yer ostidagi, zararli mehnat sharoitidagi va boshqa shunga o'xshash ishlar bilan bog'liq bo'lgan pensiyalar) minimal miqdordagi pensiyalarning uch yarim barobari miqdorida belgilanadi.

Ijtimoiy pensiyalar mehnat yoki boshqa ijtimoiy foydali faoliyatiga bog'liq ravishda, ba'zi bir sabablarga ko'ra pensiya olish huquqiga ega bo'lmaganlarga tayinlanadi. Tegishli holatlarda bunday pensiyalar uni olishga murojaat qilgan tomonning xohishiga ko'ra mehnat pensiyasining o'rniga ham tayinlanishi mumkin.

Ijtimoiy pensiya quyidagilarga nisbatan tayinlanadi:

• I va P guruh nogironlariga, shu jumladan, bolalikdan bo'lgan nogironlarga, shuningdek, Sh guruh nogironlariga;

• 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolalarga;

• ota-onasidan birini yoki har ikkalasini yo'qotgan 18 yoshgacha bo'lgan bolalarga;

• 60 yoshga kirgan erkak va 55 yoshga kirgan ayol fuqarolarga.

Ijtimoiy pensiya quyidagi miqdorlarda o'rnatiladi:

• bolalikdan I va P guruh nogironlari, I guruh nogironlari, nogiron bolalar, ota-onalarini har ikkalasini ham yo'qotgan bolalar uchun – *minimal darajadagi qarilik pensiyasi miqdorida*;

• Sh guruh nogironlari (bolalikdan nogironlardan tashqari), ota-onalaridan birini yo'qotgan bolalar, mos ravishda 65 va 60 yoshga yetgan erkak va ayollar uchun-minimal darajadagi qarilik pensiyasining 2/3 qismi miqdorida;

• Sh guruh nogironlari uchun – minimal darajadagi qarilik pensiyasining 1/2 qismi miqdorida.

Pensiyani hisoblash o'rtacha oylikka nisbatan o'rnatilgan me'yorlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Pensiya tayinlashda o'rtacha oylik (pensiya uchun murojaat qilganning xohishi bo'yicha) pensiya uchun murojaat qilishdan oldingi ishning 24 oyi yoki shundan oldingi barcha mehnat faoliyatining ketma-ket istalgan 60 oyi uchun aniqlanadi. Agar fuqarolarga ish haqi bo'yicha pensiya

tayinlashning iloji bo'lmasa, u holda pensiya miqdori tegishli pensiyalarning minimal darajasida o'rnatiladi.

O'zbekistonda aholining ijtimoiy ta'minotini yanada yaxshilash va pensionerlarning farovonligini qo'shimcha mablag'lar bilan ta'minlash maqsadida 2004 yildan boshlab «Fuqarolarning jamg'arib boriladigan pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunga amal qilib kelmoqda. Bu qonunga binoan quyidagilar belgilangan:

- 2005 yil 1 yanvardan boshlab fuqarolarning amaldagi davlat pensiya ta'minoti tizimiga qo'shimcha ravishda jamg'arib boriladigan pensiya tizimi joriy etildi;
- 2005 yil 1 yanvardan boshlab fuqarolarning shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya hisob raqami fuqarolarning asosiy ish joyidagi Xalq banki filialida amalga oshiriladi;
- fuqarolarning jamg'arib boriladigan pensiya hisob raqamiga majburiy har oylik badallar jismoniy shaxslarning qonun hujjatlariga muvofiq hisoblab chiqarilgan daromad solig'i summasidan tegishli ravishda chiqarib tashlangan holda xodimning hisoblangan ish haqi (daromad)ning bir foizi miqdorida o'tkaziladi;
- jamg'arib boriladigan pensiya tizimida ixtiyoriylik asosida qatnashadigan fuqarolar tomonidan shaxsiy pensiya hisob raqamlariga badallar miqdori va to'lov muddatlari mustaqil ravishda belgilanishi ham mumkin va boshqalar.

21.3. Ijtimoiy nafaqalar

Ijtimoiy nafaqalarning turli ko'rinishlari aholining ijtimoiy himoyalash tizimida muhim o'rin egallaydi. Ularning tarkibi homiladorlik va tug'ish, farzand tug'ilganda, bola parvarishi va boshqa holatlar bo'yicha vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotganligi uchun nafaqalardan iborat bo'lishi mumkin.

Vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish mehnat jarayonida shikastlanish yoki kasbiy kasallanish natijasida sodir bo'lgan bo'lsa, bu bo'yicha nafaqalar ishchi va xizmatchilarga ish stajining uzluksizligini hisobga olmagan holda ish haqining 100 foiz miqdorida beriladi. Qolgan boshqa holatlarda esa nafaqa berilayotgan paytda ish stajining uzluksizligi hisobga olinadi.

Barcha holatlarda vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotganligi uchun beriladigan nafaqaning minimal darajasi minimal ish haqining 90 foizi miqdorida belgilangan.

Homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqa quyidagilarga beriladi:

• ijtimoiy sug'urta qilinuvchi ayollarga, korxona, tashkilot va muassasaning tugatilganligi munosabati bilan ishdan bo'shatilgan ayollarga-ishsiz deb topilganidan so'ng 12 oy davomida;

• boshlang'ich, o'rta, oliy va oliy o'quv yurtidan so'nggi kasbiy bilim beruvchi ta'lim muassasalarida ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotgan ayollarga;

• ichki ishlar organlarida shartnoma va oddiy hamda rahbarlik tarkibida harbiy xizmatni o'tayotgan ayollarga;

• yuqorida keltirilgan ayollardan bolalarni farzandlikka qabul qilib olayotgan ayollarga.

Bu nafaqa tug'ishgacha bo'lgan 70 kalendar kuni va farzand tug'ilgandan keyin yana 70 kalendar kunini e'tiborga olgan holda homiladorlik va tug'ish davri ta'tili uchun beriladi. Ta'til ana shu kunlar jami bo'yicha hisoblanadi va tug'ishgacha foydalanilgan kunlarga bog'liq bo'lmagan holda to'liq taqdim etiladi.

Homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqaning miqdori quyidagicha belgilangan:

• ijtimoiy sug'urta qilinuvchi ayollarga-ish joyidagi o'rtacha ish haqi (daromadi) miqdorida;

• korxona, tashkilot va muassasaning tugatilganligi munosabati bilan ishdan bo'shatilgan ayollarga-ishsiz deb topilganidan so'ng 12 oy davomida-ish haqining minimal miqdorida;

• boshlang'ich, o'rta, oliy va oliy o'quv yurtidan so'ng kasbiy bilim beruvchi ta'lim muassasalarida ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotgan ayollarga-stipendiya miqdorida;

• ichki ishlar organlarida shartnoma va oddiy hamda rahbarlik tarkibida harbiy xizmatni o'tayotgan ayollarga-pulli to'lov miqdorida.

Farzand tug'ilganda (yoki u uch oylikligigacha farzandlikka olingan) bir marta beriladigan nafaqa ota-onalardan biriga yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxsga beriladi. Ikki va undan ortiq farzand tug'ilsa (farzandlikka olinsa) nafaqa har bir farzand uchun

taqdim etiladi. Agar homila o'lik tug'ilsa, u holda nafaqa berilmaydi. Nafaqa farzand tug'ilgan kundagi minimal ish haqining darajasini inobatga olgan holda to'lanadi.

Bola parvarishi bo'yicha bolaning bir yarim yoshga yetguniga qadar ta'til davridagi nafaqa quyidagilarga berilishi mumkin:

- davlat ijtimoiy sug'urta qilinuvchi, amalda bolani parvarishlovchi ota, ona, boshqa qarindosh yoki farzandlikka oluvchiga;
- boshlang'ich, o'rta, oliy va oliy o'quv yurtidan so'nggi kasbiy bilim beruvchi ta'lim muassasalarida ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotgan onalarga;
- ichki ishlar organlarida shartnoma va oddiy hamda rahbarlik tarkibida harbiy xizmatni o'tayotgan onalarga.

Bola parvarishi bo'yicha ta'til davridagi har oylik nafaqalar ish haqining minimal darajasi miqdorida, bolalarning soniga bog'liq bo'lmagan holda beriladi. Bu ta'til umumiy va uzluksiz stajga qo'shiladi. Ta'til davrida ish joyi saqlanib qolinadi.

Bola uchun har oylik nafaqa ota-onalardan biriga har bir bola uchun ular 16 yoshga yetgunga qadar (umumta'lim muassasalarida o'qiyotganlar uchun-o'qish davri tugaguncha, lekin 18 yoshdan oshmagan holda) beriladi.

Ishsizlik nafaqasi amaldagi qonunchilikka muvofiq ravishda ishini yo'qotgan va ish haqidan mahrum bo'lganlarga nisbatan tayinlanadi. Ushbu nafaqani tayinlash to'g'risidagi qaror aholi bandligi xizmati tomonidan qabul qilinadi va bir vaqtning o'zida tegishli shaxs qonunga muvofiq ishsiz deb topiladi. Nafaqa bandlik xizmati tomonidan fuqaroni ishsiz deb topilgan birinchi kunidan boshlab ishsizlikning haqiqiy kalendar kunlari (dam olish va bayram kunlarini hisobga olgan holda) uchun hisoblanadi. Bundan nafaqaning o'rtacha kunlik miqdori hisobga olinadi.

Ishsizlik nafaqasining miqdori fuqarolarning ishsiz deb topilish toifalariga muvofiq ravishda differensiatsiya qilinadi.

Ishsiz fuqaroning qaramog'ida mehnatga layoqatsizlar bor bo'lsa, aholi bandlik xizmati organlari tomonidan uning ishsizlik davrida unga moddiy yordam va maktabgacha bolalar muassasalaridan, uy-joydan, kommunal xizmatlardan, jamoatchilik transportidan, sog'liqni saqlash va umumiy ovqatlanish muassasalarining xizmatlaridan

foydalanganligi uchun dotatsiyalar ko'rinishida boshqa yordamlar ham ko'rsatilishi mumkin.

Ishsizlik bo'yicha nafaqadan daromad solig'i undiriladi va sud qarorlari bo'yicha ushlanmalar ushlab qolinadi. Bu nafaqani to'lashning davomiyligi qonunda belgilangan muddatdan oshib ketmasligi kerak.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Ijtimoiy ta'minot deb nimaga aytiladi?
- Ijtimoiy ta'minot bo'yicha xarajatlarning asosiy ko'rinishlari nimalardan iborat?
- Pensiyaning qanday ko'rinishlari mavjud?
- Nafaqalarning qanday asosiy ko'rinishlari bo'lishi mumkin?
- Ijtimoiy ta'minotning yana qanday shakllariga ham amal qilinadi?
- «Ijtimoiy ta'minot» tushunchasining keng ma'noda talqini nimalardan iborat?
- «Ijtimoiy ta'minot» tushunchasi tor ma'noda qanday tasavvur qilinadi?
- Ijtimoiy ta'minotning iqtisodiy manbalari nimalardan iborat?
- Ijtimoiy ta'minotni vujudga keltirishning (yaratishning, qurishning, tuzishning) prinsiplari tarkibiga nimalar kiradi?
- Hozirgi paytda pensiya tizimini isloh qilishning asosiy negizida qanday prinsip yotadi va unga muvofiq pensiyalarning qanday darajalarini o'rnatish ko'zda tutilmoqda?
- Davlat pensiyasi to'g'risidagi qonunga muvofiq pensiyaning qanday turlari qo'llanilib kelinmoqda?
- Qarilik pensiyasiga xos bo'lgan xususiyatlar nimalardan iborat?
- Nogironlik pensiyasi qanday holatda tayinlanadi va uning miqdoriga nimalar o'z ta'sirini ko'rsatadi?
- Boquvchisini yo'qotganligi uchun pensiyasi kimlarga mo'ljallangan va uning darajasi nimalarga bog'liq?
- Xizmat qilgan yillari uchun pensiya qanday omillarga bog'liq ravishda o'rnatiladi?
- Ijtimoiy pensiya kimlar uchun belgilanadi?

• Ijtimoiy nafaqalarning tarkibi nimalardan iborat bo'lishi mumkin?

• Homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqalar kimlarga beriladi?

• Homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqaning miqdori qanday belgilanadi?

• Bolaning bir yarim yoshga yetguniga qadar parvarishi bo'yicha ta'til davrida beriladigan nafaqa kimlarga berilishi mumkin?

22-BOB.
DAVLAT KREDITI

22.1. Davlat kreditining mazmun-mohiyati va funksiyalari

Davlat krediti hokimiyat va boshqaruv organlari orqali bir tomondan, davlat orqali ikkinchi tomondan, jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmuidan iborat bo'lib, unda davlat qarz oluvchi, kreditor (qarz beruvchi) va kafil sifatlarida maydonga keladi. Bunday iqtisodiy (kredit) munosabatlar(i)ning mumtoz (klassik) shaklida davlat, odatda, mablag'larni qarz oluvchi bo'lib hisoblanadi.

Agar davlat yuridik va jismoniy shaxslarga qaytarish va haq (to'lov, to'lash) asosida mablag'larni taqdim etib, kreditor (qarz beruvchi) sanalsa, unda amalga oshirilishi lozim bo'lgan operatsiyalar hajmi ancha kamayadi (pasayadi).

Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan olingan qarzlarni uzish (qaytarish) yoki ularning boshqa majburiyatlarini bajarish javobgarligini davlat o'z zimmasiga olgan holatda, u kafilga aylanadi. Markazlashtirilgan pul fondlarining o'lchamiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi kredit munosabatlarining dastlabki ikki ko'rinishidan (qarz oluvchi va kreditor) farq qilgan holda davlat tomonidan kafolatning berilishi o'sha markazlashtirilgan pul fondining, albatta, o'zgarishiga olib kelmasligi mumkin. Agar qarzdor o'zining zimmasiga yuklatilgan majburiyatlar bo'yicha to'liq hajmda va o'z vaqtida hisob-kitob qilishni uddalay olsa, kafil hyech qanday qo'shimcha xarajatlarni amalga oshirmaydi. Biroq amaliyotda yetarli darajada ishonchli bo'lgan qarz oluvchilar davlat kafolatiga muhtoj bo'lmaydi. Ular mustaqil ravishda kredit bozoridan mablag'larni jalb qilishga qodirdir. Odatda, davlat kafolatlari yetarli darajada ishonchli bo'lmagan qarz oluvchilarga nisbatan qo'llaniladi va bu narsa shunga mos ravishda, markazlashtirilgan pul fondidan xarajatlarning o'sishiga olib keladi.

Davlat krediti iqtisodiy kategoriya sifatida ikki ko'rinishdagi-moliya va kredit-pul munosabatlarining o'rtasida joylashgan bo'lib, shunga mos ravishda, u ham moliyaga, ham kreditga tegishli bo'lgan

xususiyatlarga egadir. Moliya tizimining alohida olingan bo'g'ini sifatida esa davlat krediti davlatning markazlashtirilgan pul fondlarini (byudjet va byudjetdan tashqari fondlarni) shakllantirish va ulardan foydalanish jarayoniga xizmat qiladi.

Kreditning bir turi sifatida davlat krediti klassik (mumtoz) moliyaviy kategoriyalardan, masalan, soliqlardan farq qiluvchi bir necha o'ziga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlarga egadir:

• davlat krediti soliqlarga nisbatan ixtiyoriylik xarakteriga ega. Ayrim hollarda amaliyotda, u yoki bu davlatlar tarixida bu prinsipdan chekinish va davlat zayomlarini sotishda majburiylik holatlariga ham yo'l qo'yiladi;

• agar soliqlar faqat bir yo'nalishda-soliq to'lovchilardan byudjetga yoki byudjetdan tashqari jamg'armalarga-harakat qilsa (bunga teskari yo'nalishdagi harakat faqat ortiqcha to'langan yoki xato undirilgan soliqlar qaytarilayotgandagina sodir bo'lishi mumkin), qaytaruvchanlik va haqlilik (to'lovlilik) davlat kreditining asosini tashkil etadi. Haqiqatdan ham davlat kreditiga ma'lum bir vaqt o'tganidan so'ng o'tkazilgan summa foizi bilan qaytarilishi kerak.

Umuman olganda, davlat krediti boshqa moliyaviy kategoriyalardan o'zining quyidagi xarakterli xususiyatlari bilan farqlanadi:

• agar bank kreditini taqdim etishda ta'minlanganlik elementi sifatida konkret boyliklar-ombordagi tovarlar, tugallanmagan ishlab chiqarish va boshqa shunga o'xshashlar maydonga chiqadigan bo'lsa, davlat tomonidan mablag'lar qarzga olinayotganda uning egaligida bo'lgan barcha mol-mulk, ma'lum bir hududiy birlikning mulki yoki uning qandaydir bir daromadi davlat kreditining ta'minlanganlik elementi bo'lishi mumkin;

• Markaziy hukumat darajasida davlat krediti aniq maqsadli xarakterga ega bo'lmaydi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, hokimiyatning quyi darajalarida olingan qarziy mablag'lar aniq ifodalangan maqsadli ishga yo'naltiriladi. Masalan, yangi yo'llarni va turar-joy mavzelarini qurish uchun olingan qarz mablag'lari ana shunday xarakterga egadir[43];

[43] Afsuski, bunday xarakterdagi davlat kreditlari bizning mamlakatimizda hamon aytishga arzigulik darajada tarkib topmagan.

• har qanday qarz oluvchi kabi davlat ham mablag'larni oldindan belgilangan muddatlarga jalb qiladi va bu muddatlar davlat kreditining aniq shartlarida o'z ifodasini topadi.

Davlat kreditining mazmun-mohiyati uning bajaradigan funksiyalari orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Moliyaviy kategoriya sifatida davlat krediti quyidagi funksiyalarni bajaradi:

• taqsimlash;
• tartibga solish;
• nazorat.

Davlat kreditining taqsimlash funksiyasi orqali davlatning markazlashtirilgan pul fondlarini shakllantirish yoki muddatlilik, haqlilik va qaytaruvchanlik prinsiplari asosida ulardan foydalanish amalga oshiriladi. Davlat qarz oluvchi (qarzdor) sifatida maydonga chiqib, o'z xarajatlarini moliyalashtirishni qo'shimcha mablag'lar bilan ta'minlaydi. Sanoati taraqqiy etgan mamlakatlarda davlat qarzlari byudjet defitsitini moliyalashtirishning asosiy manbai bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ham hozirgi sharoitda davlat qarzlari orqali olinadigan tushumlar byudjet xarajatlarini moliyalashtirishning soliqlardan keyingi ikkinchi metodidir. Bu narsa soliq tushumlarining oshishiga nisbatan byudjet xarajatlari o'sish sur'atlarining yuqori pog'onadaligi bilan izohlanadi.

Kapital xarakterdagi xarajatlarni qarzga olingan mablag'lar hisobidan moliyalashtirish ma'lum chegaralarda ijobiy ahamiyatga ega. Masalan, maktab yoki kutubxona eng kamida 30-50 yil xizmat qilganligi uchun bir emas, bir necha avlodning ehtiyojlarini qondirishi mumkin. Shunday ekan, nega ularning qurilishi maktab va kutubxonaning xizmatidan foydalanishga ulgurmaydiganlarning soliqlari hisobidan bir necha yilga to'lanishi kerak? Bunday holatlarda ana shunga o'xshagan ob'ektlarni qurish bilan bog'liq bo'lgan moliyalashtirish masalalarini ularning xizmatlaridan foydalanishi mumkin bo'lgan barcha avlodning zimmasiga yuklash oqilonadir. O'z navbatida, moliyalashtirish manbalarini vaqt nuqtai nazaridan uzaytirish (cho'zish) o'sha muddatga zayomlar chiqarish yo'li bilan ham ta'minlanishi mumkin. Bu holda maktab yoki kutubxona qurayotgan avlod keyingi avlod bilan bir xil moliyaviy yukni o'z yelkasida ko'tarishga majbur. Chunki bu holda ular

tomonidan to'lanadigan soliqlar hisobidan asosiy qarz, ular bo'yicha foizlar ham qaytariladi.

Shunday qilib, davlat krediti taqsimlash funksiyasining ijobiy ta'siri natijasida, vaqt nuqtai nazaridan, soliq yuki og'irligining nisbatan tekisroq taqsimlanishiga erishiladi. Davlat qarzlari hisobidan xarajatlarni moliyalashtirish davrida olinayotgan soliqlar miqdori oshmaydi va uning og'irgi ortmaydi. Aks holda, ya'ni xarajatlarni moliyalashtirishga davlat tomonidan qarzga olingan mablag'lar jalb qilinmasa, bu narsani, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, faqat soliqlar miqdorini oshirish va uning og'irligini orttirish evaziga moliyalashtirish mumkin. Shuning uchun ham olingan kreditlar qaytarilayotgan paytda soliqlar ularni to'lash uchun olinmasdan, balki qarzlar bo'yicha foizlarni qaytarish uchun ham olinadi.

Davlat qarziga xizmat qilish va uni qaytarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni moliyalashtirishda soliqlar asosiy, lekin yagona manba emas. Bunday xarajatlarni moliyalashtirish manbalari mablag'lardan foydalanishning yo'nalishlariga bog'liq. Agar davlat tomonidan jalb qilingan kapitallar unumli joylashtirilsa, qurib bitkazilgan ob'ekt ishga tushganidan so'ng foyda keltira boshlaydiki, uning hisobidan, jumladan, olingan qarzlar qaytariladi. Bu holda soliq yuki og'irligining kuchaytirilishiga hyech qanday hojat qolmaydi.

Davlat qarzlarini jalb qilish evaziga olingan kapitallardan unumsiz foydalanilsa, masalan, ular hisobidan harbiy yoki ijtimoiy xarajatlar moliyalashtirilsa, ularning qaytarishning yagona manbai soliqlar yoki yangi qarzlar bo'lishi mumkin. Oldin chiqarilgan zayomlarni qaytarish uchun davlatning yangi zayomlarini joylashtirilishiga davlat qarzlarini qayta moliyalashtirish deyiladi.

Davlatning qarz olishi natijasida soliq og'irligining kuchayishi ularning muddatiga va qarz oluvchi tomonidan to'lanadigan kreditlarning foizlari darajasiga bog'liq. Investor uchun davlat qarzining daromadlilik darajasi qancha yuqori bo'lsa, davlat shunchalik katta soliqlar qismini ularni qaytarish uchun yo'naltirishga majbur. Davlat qarzining o'lchami qanchalik katta bo'lsa, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, ularga xizmat qilish uchun yo'naltirilayotgan mablag'larning salmog'i shuncha yuqori bo'ladi.

Davlat o'z krediti orqali kredit munosabatlariga kirisha turib, ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz ravishda pul muomalasining holatiga, pullar va kapitallar bozoridagi foiz stavkalarining darajasiga, ishlab chiqarishga va aholi bandliligiga ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida davlat kreditidan ongli ravishda foydalanib, u yoki bu moliyaviy siyosatni amalga oshirishi mumkin.

Davlat qarzlarni investorlarning turli guruhlari o'rtasida joylashtirib, pul muomalasini tartibga soladi; jismoniy shaxslarning mablag'larini jalb qilib, ularning to'lovga qobiliyatli talabini kamaytiradi. Davlat krediti hisobidan ishlab chiqarish xarajatlari, masalan, investitsiyalar moliyalashtirilsa, muomaladagi naqd pul massasining mutlaq qisqarishi sodir bo'ladi. Shuningdek, davlat krediti hisobidan o'qituvchilar va tibbiyot xodimlarining ish haqlari moliyalashtirilsa, aholining to'lovga qobiliyatli talabining tarkibiy tuzilishi o'zgarsa-da, muomaladagi naqd pul massasi o'zgarmasdan qolaveradi.

Davlat qimmatli qog'ozlarini sotish,sotib-olish yoki ularning garovi asosida kreditlar berish bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar mamlakat tijorat banklari likvidligini tartibga solishning muhim vositalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Moliyaviy bozorda qarz oluvchi sifatida maydonga chiqib, davlat qarziy mablag'larga bo'lgan talabni oshiradi va buning hisobidan kredit baholarining ortishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Davlatning talabi qancha yuqori bo'lsa, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, ssuda foizining darajasi shuncha yuqori bo'ladi va tadbirkorlar uchun kredit shunchaga qimmatlashadi. Qarz mablag'larining qimmatligi ishlab chiqarish sohasida tadbirkorlar investitsiyalarining qisqarishiga majbur qiladi va bir vaqtning o'zida, u davlat qimmatli qog'ozlarini sotib olish ko'rinishidagi jamg'armalarni rag'batlantiradi.

Ma'lum chegaraga yetgunga qadar bu jarayon ishlab chiqarishga keskin salbiy ta'sir ko'rsatmaydi. Agar mamlakatda erkin kapitallar yetarli darajada bo'lsa, ular to'liq qo'shib olingunga qadar salbiy ta'sir darajasi nolga teng bo'lib qolaveradi. Shundan keyingina moliyaviy bozordagi davlatning faolligi ssuda foizining o'sishida o'z ifodasini topadi, pul jamg'armalarining katta qismini unumsiz

foydalanishga jalb qilinishi esa iqtisodiy o'sish sur'atlarini susaytiradi. Davlat kreditor va kafil sifatida faoliyat ko'rsatib, xorijdan qarzga olingan mablag'lar hisobidan milliy ishlab chiqarish mahsulotlariga talabni vujudga keltirib, ishlab chiqarish va aholi bandliligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Sanoati taraqqiy etgan mamlakatlarda kichik biznes, mahsulot eksporti yoki ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi kuzatilayotgan alohida mintaqalarda tegishli dasturlarga muvofiq banklar tomonidan berilayotgan kreditlarni davlat tomonidan kafolatlanish yo'li bilan ishlab chiqarishning rag'batlantirish tizimi keng tarqalgan.

Kichik biznesni qo'llab-quvvatlashning kasodga uchrashi sodir bo'lganda davlatning kichik tadbirkorlik sub'ektlariga berilgan kreditlar bo'yicha banklarga bo'lgan qarzlarni qaytarishni o'z zimmasiga olinishini anglatadi. Dunyoning sanoati rivojlangan ko'plab mamlakatlarida davlat yoki yarimdavlat kompaniyalari faoliyat ko'rsatadiki, ular milliy mahsulotlarni eksport qiluvchilarning to'lovga qobiliyatsiz risklarini past stavkalar bo'yicha sug'urta qiladilar. Shu yo'l bilan milliy mahsulotning yangi bozorlarni o'zlashtirishi rag'batlantiriladi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirish va aholi bandligini ta'minlashni rag'batlantirishda hududlar byudjetlari va byudjetdan tashqari jamg'armalari hisobidan beriladigan kreditlar katta rol o'ynaydi. Ularning yordamida ma'lum bir mintaqalar va u yoki bu hududlar iqtisodiyoti asosiyi yo'nalishlarining yuqori sur'atlar bilan rivojlanishi ta'minlanadi.

Davlat kreditining nazorat funksiyasi moliyaning nazorat funksiyasi bilan organik ravishda qo'shilib ketgan. Lekin uning bu funksiyasi shu kategoriyaning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan quyidagi xarakterli belgilarga ega:

- davlatning faoliyati va markazlashtirilgan pul mablag'lari fondining ahvoli bilan uzviy bog'langan;
- qiymatning ikki tomonlama harakatini o'z ichiga qamrab oladi, chunki mablag'lar olinishining qaytarilishi va tiklanishini taqozo etadi;
- faqat moliyaviy tarkibiy tuzilmalar tomonidan emas, balki kredit institutlari tomonidan ham amalga oshiriladi.

Davlat kreditining nazorat funksiyasi orqali mablag'lar maqsadli foydalanilishi, ularning qaytarilish muddatlari va foizlarning o'z vaqtida to'lanishi nazorat ostiga olinadi.

22.2. Davlat krediti klassifikatsiyasi

Byudjet defitsitini moliyalashtirish uchun davlat boshqaruv organlari qarz mablag'larini, qarzlarni jalb qilishga majburdir.

Qarz mablag'larini, qarzlarni jalb qilish, odatda, qarz shartnomasi asosida amalga oshiriladi. Unga ko'ra, bir tomon (qarz beruvchi) ikkinchi tomonning (qarz oluvchining) mulkiga ma'lum belgilarga ega bo'lgan pul mablag'lari yoki boshqa buyumlarni beradi, qarz oluvchi esa shu summadagi pul mablag'lari (qarz summasi) yoki teng miqdor va sifatdagi buyumlarni qarz beruvchiga qaytarish majburiyatini oladi. Shartnoma bo'yicha qarz oluvchi davlat yoki uning sub'ektlari, qarz beruvchilar esa fuqarolar yoki yuridik shaxslar hi–soblanadi. Davlat qarzlari ixtiyoriy bo'lib, muomalaga chiqarilgan qarzlarning shartlarini o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi.

Davlat krediti quyidagi bir necha belgilarga ko'ra klasssifikatsiya qilinadi:

1) **emitentlar bo'yicha:**

• markaziy boshqaruv organlari tomonidan joylashti–riladigan qarzlar;

• hududiy boshqaruv organlari tomonidan joylashti–riladigan qarzlar;

2) **joylashtirilish joyiga qarab:**

• ichki qarzlar;

• tashqi qarzlar.

3) **bozorda aylanishiga qarab:**

• bozorli qarzlar;

• bozorsiz qarzlar.

Bozorli qarzlar erkin sotiladi va sotib olinadi. Ular byudjet defitsitini moliyalashtirishda asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Bozorsiz qarzlar erkin ravishda o'z egalarini almashtirishi mumkin emas. Ular qimmatli qog'ozlar bozorida muomalada bo'lmaydi. Ma'lum

bir investorlarni jalb qilish uchun bunday qarzlar davlat tomonidan chiqariladi va shu investorlarning o'ziga xos bo'lgan manfaatlariga mos keladi. Masalan, g'arb mamlakatlarida bozorsiz davlat obligasiyalari davlat pensiya fondlari, sug'urta kompaniyalari va kichik investorlarning mablag'larini jalb qilish uchun chiqariladi.

4) **mablag'larni jalb qilish muddatiga ko'ra:**

- qisqa muddatli (bir yilgacha qaytarish muddati bilan);
- o'rta muddatli (bir yildan besh yilgacha);
- uzoq muddatli (besh yil va undan ortiq).

Qisqa muddatli qarzlardan byudjet daromadlarining kelib tushishi va xarajatlarini amalga oshirishdagi qisqa muddatli uzilishlarni moliyalashtirish uchun foydalaniladi. Odatda, bunday maqsadlar uchun veksellar chiqariladi. Italiyada g'aznachilik veksellari 3, 6, 12 oylik muddatlarda, Yaponiyada-60 kunlik, Buyuk Britaniyada-91 kunlik muddatlarda chiqariladi. G'aznachilik veksellari muddatlarda ikki yilgacha bo'lgan Germaniya bundan mustasnodir.

Ba'zi bir mamlakatlarda nisbatan uzoq muddatlar uchun mablag'larni jalb qilishda g'aznachilik notalaridan foydalaniladi va ular veksellarga nisbatan kamroq tarqalgandir. Italiyada bunday g'aznachilik notalari 2-3 yillik qaytarilish muddati bilan, AQShda bir yildan o'n yilgacha qaytarilish muddatlarida chiqariladi. Uzoq muddatlar uchun mablag'larni jalb qilish, odatda, obligatsiyalar yordamida amalga oshiriladi.

5. Qarz majburiyatlari ta'minlanganligiga qarab:

- garovli;
- garovsiz bo'ladi

Garovli obligatsiyalar mutlaq yoki aniq mulk bilan ta'minlanadi. Xorijning rivojlangan mamlakatlarida tez-tez mahalliy hokimiyat organlari tomonidan bunday obligatsiyalar muomalaga chiqariladi. Garovsiz obligasiyalarda aniq bir narsa ta'minlanmaydi: uning ta'minlanish asosi bo'lib davlatning yoki mahalliy hokimiyat organlarining jami mulki hisoblanadi. Markaziy boshqaruv organlari, odatda, garovsiz obligatsiyalarni muomalaga chiqarishadi. Ularning ishonchliligi juda yuqori bo'lganligi uchun ular qo'shimcha kafolatga ehtiyoj sezmaydi.

6. To'lanadigan daromadning xarakteri bo'yicha:
- yutuqli qarz majburiyatlari;
- foizli qarz majburiyatlari;
- nol kuponli qarz majburiyatlari.

Yutuqli obligatsiyalar bo'yicha daromadlarning to'lanishi lotareyalar asosida amalga oshiriladi. Bu obligatsiyalarga ehtiyoj kam. Chunki investorlar tasodifga tayanib emas, balki barqaror daromad olishga intiladilar. Yutuq olishni istaganlar esa lotareya chiptalari sotib olishni ixtiyor etadilar. Bu turdagi qarz majburiyatlarining asosiysi foizli obligatsiyalar bo'lib, ular bo'yicha daromad kuponlar asosida yilda bir, ikki yoki to'rt marta to'lanadi. Investorlarning ko'pchiligi ana shunday qarz majburiyatlarini ma'qul ko'rishadi.

Davlatning qisqa muddatli qarz instrumentlari kuponlarga ega emas. Ular nominalidan chegirmalash asosida sotiladi va nominal bo'yicha sotib olinadi. Ayrim uzoq muddatli qarz majburiyatlari ham kuponlarga ega bo'lmasligi mumkin. Ular bo'yicha barcha daromadlar asosiy qarzning summasi bilan qo'shib to'lanadi. Xuddi qisqa muddatli obligatsiyalar singari ular ham nominalidan chegirmalash orqali sotiladi va nominali bo'yicha sotib olinadi. Amaliyotda bunday obligatsiyalar nol kuponli obligatsiyalar nomini olgan.

7. Daromadlarni aniqlash metodiga ko'ra:
- barqaror (qat'iy) daromadli qarz majburiyatlari;
- «suzuvchan» daromadli qarz majburiyatlari.

Ayrim hollarda qimmatli qog'ozlar bo'yicha qat'iy stavkalar foizlarni to'lash borasida davlat xarajatlari o'sishining sabablari bo'lishi, boshqa bir hollarda esa ular foiz darajasining oshishini kutib o'tirgan investorlarni qo'rqitib yuborishi mumkin.

Byudjet defitsitini qoplash uchun qarzlarni nisbatan yuqoriroq darajada bo'lgan foiz stavkalarida joylashtirishga to'g'ri keladi. Qarz muddati, odatda, 20-30 yilni tashkil etayotgan qarz davri davomida o'zining qarz majburiyatlari bo'yicha ana shunday foizni o'rnatib, davlat soliq to'lovchilarning zimmasiga qo'shimcha xarajatlarni yuklaydi. Amaliyotda bunday vaziyatdan chiqib ketishning ikki turi mavjud:

1) pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojni qisqa yoki uzoq muddatli qarzlar va uzoq muddatli qarzlarni (foiz stakasi pasayib ketgan paytda) chiqarish bilan qoplash. Biroq bu holda qarz oluvchi yana bitta qarzni chiqarish, joylashtirish va uni qaytarish (uzish) bilan bog'liq bo'lgan qo'shimcha xarajatlarni amalga oshirishga majbur bo'ladi. Bundan tashqari, investorlar foiz ustamasining (ko'tarilishini) kutib, ikkinchi marta berilgan qarzga nisbatan qiziqish bildirmaslik ehtimoli ham yerda bor;

2) qimmatli qog'ozlar bo'yicha to'lanadigan foizlarni uzluksiz ravishda qayta ko'rib borish. Bu holda yuqorida keltirilgan barcha muammolar hal qilinadi. Hisob-kitob asosi sifatida, odatda, mamlakatdagi banklararo kreditlar bo'yicha foiz stavkasidan foydalaniladi. Biroq bunday qarzlar juda katta kamchilikka yo'l qo'yadilar, ya'ni qarzdor o'z xarajatlarini rejalashtirish imkoniyaga ega bo'lmay qoladi.

8. Qarz chiqarilgan paytda belgilangan (o'rnatilgan) qarzni qaytarish muddatlariga qat'iy rioya qilish bo'yicha qarzdorning majburiyatlariga muvofiq:

- muddatidan oldin qaytarish huquqiga ega bo'lgan majburiyatlar;
- muddatidan oldin qaytarish huquqiga ega bo'lmagan majburiyatlar.

Moliyaviy bozorda keskin o'zgarishlar sodir bo'lgan paytda qarz majburiyatlarini muddatidan oldin qaytarish (uzish) masalasi alohida dolzarb vazifa hisoblanadi. Masalan, qarz oluvchi yillik qat'iy daromadli 12 foizli obligatsiyalar chiqargan va bir yildan so'ng foiz stavkasi pasayib, 6 foizga teng bo'lishi shart. Bunday vaziyatda qarzdor keskin yo'qotishlarga, investor esa aksincha, katta yutuqlarga ega bo'ladi. Agar obligatsiyalar muddatidan oldin qaytarish huquqiga ega holda chiqarilgan bo'lsa, yangi qarzni chiqarish va ularni joylashtirish hamda eski qarzni qaytarib, investor o'z yo'qotmalarini kamaytirishi mumkin.

Qarzlarni qaytarishning ikki usuli mavjud:

- bir vaqtning o'zida;
- qismlarga bo'lib.

Agar qarzlar qismlarga bo'linib qaytarilayotgan bo'lsa, qaytarish

muddatlari bo'yicha qarz summalarining taqsimlanishiga ko'ra quyidagi uch variant bo'lishi mumkin:

1) aniqlangan davr, masalan, 4 yil ichida teng qismlarga bo'lib qaytarish. Bu holda, masalan, qarzning summasi 10 mln. so'm bo'lsa, har yili 2,5 mln. so'mdan qaytariladi;

2) oshib boriladigan qismlarda. Masalan, birinchi yil 1 mln. so'm, ikkinchi yilda – 2 mln. so'm, uchinchi yilda – 3 mln. so'm va to'rtinchi yilda – 4 mln. so'm. Qarzdorning daromadlari yildan-yilga oshib borayotgan paytda bu tizim juda qulay usul hisoblanadi. Masalan, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, ishbilarmonlik faolligining oshishi natijasida soliq tushumlari o'sishi ko'zda tutiladi yoki qurilishga qarz mablag'lari jalb qilingan ob'ekt,asta-sekinlik bilan o'z quvvatiga ega bo'la borib, yildan-yilga kattaroq summada foyda keltira boshlaydi;

3) pasayib boradigan qismlarda. Masalan, birinchi yilda – 4 mln. so'm, ikkinchi yilda – 3 mln. so'm, uchinchi yilda – 2 mln. so'm va h.k. Bunday tizim qarzdorning daromadlarini pasayishi yoki xarajatlarining ortishi kutilayotgan paytda afzalliklarga ega bo'lib, ustuvor ahamiyat kasb etadi.

22.3. Davlat kreditini boshqarish

Davlat kreditini boshqarishni keng va tor ma'nolarda ko'rib chiqish mumkin. Keng ma'noda davlat kreditini boshqarish deyilganda qarzdor, kreditor va garant (kafil) sifatida davlatning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan uning moliyaviy siyosati yo'nalishlaridan birini shakllantirish tushuniladi.

Moliyaviy siyosatning yo'nalishlaridan biri sifatidagi davlat kreditini boshqarish davlatning boshqaruv va hokimiyat organlari qo'lidadir. Faqat ular byudjet defitsitining umumiy hajmini va uni moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan qarzlarning hajmini, pul muomalasi, kredit, ishlab chiqarish, aholi bandligiga ta'sir qilishning asosiy yo'nalishlari va maqsadlarini hamda kichik biznes va mamlakat ayrim mintaqalarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha umumdavlat dasturlarini amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini aniqlaydi.

Davlat byudjetining doimiy yoki xronologik tarzda defitsitliligi va yuqori darajadagi davlat qarzlarining mavjudligi hozirgi sharoitda sanoati rivojlangan barcha davlatlarga xosdir. Davlatning kredit ekspansiyasi natijasida boshqa qarz oluvchilar moliyaviy bozordan siqib chiqarilayapti, kreditga nisbatan bo'lgan yuqori foiz stavkalari hamon saqlanib qolmoqda. Davlat qarzlariga xizmat qilish bo'yicha katta xarajatlar soliq tushumlarining katta qismini o'ziga tortayapti. Shuning uchun ham byudjet defitsiti va davlat qarzini qisqartirish sanoati rivojlangan mamlakatlar boshqaruv organlari tomonidan eng dolzarb masalalardan biri sifatida e'tirof etilayapti.

Tor ma'noda davlat kreditini boshqarish deyilganda davlatning qarz majburiyatlarini muomalaga chiqarish va joylashtirish, davlat qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish, davlat qarziga xizmat ko'rsatish va uni qaytarish (uzish), ssuda va garantiyalar taqdim etish bilan bog'liq bo'lgan harakatlar yig'indisi tushuniladi.

Davlat kreditini boshqarish jarayonida quyidagi vazifalarni yechish ko'zda tutiladi:

- qarzdorning qarzi qiymatini minimallashtirish;
- bozorni davlatning qarz majburiyatlari bilan ortiqcha to'lib ketishiga va ular kursining keskin chiqib-tushishiga yo'l qo'ymaslik;
- jalb qilingan mablag'lardan samarali foydalanish va ajratilgan kreditlarning maqsadli foydalanilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- kreditlarning o'z vaqtida qaytrilishini ta'minlash;
- moliyaviy siyosat bilan aniqlangan vazifalarni maksimal yechish.

Davlat kreditini boshqarishni boshqaruv organlari, moliya va kredit institutlari amalga oshiradi. Uni tezkor boshqarish esa mamlakat hukumatining rahbarligi ostida Moliya vazirligining Markaziy bank bilan hamkorligida ta'minlanadi.

22.4. Davlat qarzi. Ichki va tashqi qarzlar

Davlat tomonidan qarz faoliyatning amalga oshirilishi natijasida davlat qarzi vujudga keladi. Jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar va xalqaro huquqning boshqa sub'ekt-

lari oldida vujudga kelgan hukumatning qarziy majburiyatlariga davlat qarzi deyiladi. O'zbekiston Respublikasining «Byudjet tizimi to'g'risida»gi qonunida davlat qarziga «davlat qarzi – davlat tomonidan ichki mablag'ni va xorijdan mablag' jalb qilish natijasida vujudga kelgan O'zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisi» dir deb, ta'rif berilgan.

Davlatning qarzlari joylashtirilish joyiga qarab ikkiga bo'linadi:

- davlatning ichki qarzlari;
- davlatning tashqi qarzlari.

Davlat tomonidan ichki mablag'larni jalb qilish natijasida vujudga kelgan O'zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisiga davlat ichki qarzlari deyiladi. Davlat tashqi qarzlari deyilganda esa davlat tomonidan xorijdan mablag' jalb qilish natijasida vujudga kelgan O'zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisi tushuniladi. Bu qarzlar qarziy instrumentlari, joylashtirilish shartlari, kreditorlarining tarkibi va qarzning valyutasiga nisbatan bir-biridan farq qiladi.

Davlatning ichki qarzlari davlat tomonidan ichki mablag'larni jalb qilish jarayonida vujudga keladi. Davlat tomonidan ichki mablag'larni jalb qilish aktivlarni ichki manbalardan (rezident-yuridik va jismoniy shaxslardan) jalb etish hamda buning natijasida O'zbekiston Respublikasining qarz oluvchi sifatidagi yoki qarz oluvchi rezidentlarning o'z kreditlarini (qarzlarini) to'lashiga kafil sifatidagi majburiyatlari vujudga kelishini anglatadi.

Shunga o'xshash, davlatning tashqi qarzlari ham davlat tomonidan xorijdan mablag' jalb qilish jarayonida vujudga keladi. Davlat tomonidan xorijdan mablag' jalb etish aktivlarni xorij manbalaridan (xorijiy davlatlardan, norezident yuridik shaxslardan va xalqaro tashkilotlardan) jalb etish hamda buning natijasida O'zbekiston Respublikasining qarz oluvchi sifatidagi yoki qarz oluvchi rezidentlarning o'z kreditlarini (qarzlarini) to'lashiga kafil sifatidagi majburiyatlarining vujudga kelishini bildiradi.

O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi kelgusi moliya yili uchun mamlakatning Davlat byudjetini qabul qilayotgan paytda Davlat ichki va tashqi qarzlarining eng yuqori miqdorlarini tasdiqlaydi.

Davlat tomonidan ichki va xorijdan mablag' jalb qilishga hamda davlat qarzining ko'payishiga olib keladigan boshqa harakatlar

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki u vakolat bergan organ tomonidan amalga oshiriladi.

Amaldagi tartibga muvofiq davlat tomonidan ichki va tashqi mablag'larni (qarzlarni) jalb qilish quyidagi maqsadlar uchun amalga oshirilishi mumkin:

- iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini, shu jumladan, davlat investitsiya dasturlarini moliyalashtirish;
- davlat byudjetining daromadlari bilan xarajatlari o'rtasidagi tushumlar vaqtga ko'ra muvofiq emasligi tufayli kelib chiqqan yillik ichki tafovutni (farqni) to'g'rilash;
- mavjud qarzlarni qayta moliyalashtirish;
- byudjet defitsitini moliyalashtirish;
- tabiiy ofat va boshqa favqulodda vaziyatlar tufayli mablag'larga bo'lgan ehtiyojlarni qoplash.

Davlat tomonidan ichki va tashqi qarz mablag'larini jalb qilishda qarz majburiyatlarining bir necha turlaridan foydalanish mumkin. Ularning asosiylari va muhimlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- qisqa muddatli (bir yilgacha bo'lgan davrga chiqariladigan), o'rta muddatli (bir yildan besh yilgacha bo'lgan davrga chiqariladigan) va uzoq muddatli (besh yildan ortiq davrga chiqariladigan) davlat qimmatli qog'ozlari;
- kreditlar (qisqa, o'rta va uzoq muddatli);
- O'zbekiston Respublikasining kafolatlari;
- byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi vaqtinchalik farqni qoplash uchun qisqa muddatli ssudalar;
- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa turlar.

Xorijiy investorlar tomonidan bir qismi sotib olinishi mumkin bo'lishiga qaramasdan shu davlatning rezidentlari hisoblangan yuridik va jismoniy shaxslar davlat ichki qarzlari bo'yicha asosiy kreditorlar hisoblanadi. Bu qarzlar, odatda, milliy valyutada muomalaga chiqariladi. Ichki qarz mablag'larini jalb qilish uchun milliy fond bozorida talabga ega bo'lgan qimmatli qog'ozlar emitatsiya qilinadi. Investorlarni qo'shimcha rag'batlantirish uchun esa turli soliq imtiyozlaridan foydalaniladi.

Davlatning tashqi qarzlari boshqa mamlakatlarning valyutasida xorijiy fond bozorlarida joylashtiriladi. Bunday qarzlarni joylashti-

rishda joylashtirilishi lozim bo'lgan mamlakat investorlarining o'ziga xos bo'lgan manfaatlari hisobga olinadi.

Amaliyotda qarziy mablag'larni jalb qilish, asosan, ikki yo'l bilan amalga oshiriladi:

- qarziy qimmatli qog'ozlarni joylashtirish;
- ixtisoslashtirilgan moliya-kredit institutlaridan kreditlar olish.

Qarziy qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va ularni joylashtirish tartibi har bir mamlakatning tegishli qonuni orqali tartibga solib turiladi. Ana shu qonunga muvofiq faqat mamlakat hukumatining nomidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar davlat qimmatli qog'ozlari deb e'tirof etiladi.

Davlat qimmatli qog'ozlari bilan operatsiyalar fond bozorining tarkibiga kiruvchi davlat qimmatli qog'ozlar bozorida amalga oshiriladi. Bu bozor quyidagi vazifalarni bajarishga imkon beradi:

- byudjet defitsitini moliyalashtirish maqsadida yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini qarzga olish;
- Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosati o'tkazishni ta'minlash;
- tijorat banklari va moliyaviy institutlarning likvidligini tartibga solishni amalga oshirish.

Qimmatli qog'ozlar emissiyasi natijasida vujudga kelgan va mamlakatning ichki qarzini tashkil etuvchi hukumatning majburiyatlari shu mamlakatning milliy valyutasida ifodalanishi va shu valyutada to'lanishi kerak. Shunga o'xshash, qimmatli qog'ozlar emissiyasi natijasida vujudga kelgan va mamlakatning tashqi qarzini tashkil etuvchi hukumatning majburiyatlari xorijiy valyutada ifodalanishi va shu valyutada to'lanmog'i lozim.

Har bir mamlakatda davlat tomonidan qarziy mablag'larni jalb qilishning yagona hisobga olish va qayd etish tizimi mavjud. Buning uchun Moliya vazirligi hukumatning davlat ichki va tashqi qarzlari kitobini yurgizadi.

22.5. Davlat – garant (kafil) va kreditor sifatida

Garant (kafillik) huquqiy majburiyatlarni ta'minlash usuli bo'lib, unga muvofiq kafolat beruvchi kafolat berilgan tomonning (shaxsning) majburiyatlarini to'liq yoki qisman uchinchi tomon (shaxs) oldida ijro etilishiga (bajarilishiga) javob berishi uchun majburiyatni yozma ravishda o'z zimmasiga oladi. Kafolatlar, odatda, tanlov asosida taqdim etilishi kerak. Davlat tomonidan milliy va xorijiy valyutada berilayotgan kafolatlar (kafilliklar) o'zining yuqori chegarasiga ega bo'lmog'i lozim. Mamlakatning milliy valyutasida ifodalangan kafolatlarning umumiy summasi davlatning ichki qarzlari tarkibiga, uning xorijiy valyutada ifodalangan summasi esa davlatning tashqi qarzlari tarkibiga kiritiladi. Kafolatlar taqdim etilayotgan paytda, albatta, uni oluvchilarning (unga ega bo'layotganlarning) moliyaviy ahvoli tekshirilmog'i kerak.

An'anaviy ravishda davlat aholining «Xalq banki»dagi omonatlarini kafolatlaydi. Keyingi yillarda bozor munosabatlarining rivojlanishiga muvofiq ravishda davlat turli yuridik shaxslarning qarziy majburiyatlari bo'yicha ham kafolatlovchi (kafillik beruvchi) sifatida maydonga chiqmoqda.

Mamlakatda moliyaviy intizomni mustahkamlash va kafolatlar berishning asoslangan mexanizmini joriy etish maqsadida byudjetga va byudjetdan tashqari jamg'armalarga to'lovlar bo'yicha qarzlari mavjud bo'lgan sub'ektlarga kafolatlar berilmaydi. Shuningdek, kafolatlarni tanlov asosida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Rezident-yuridik shaxslarning majburiyatlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining kafolatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki u vakolat bergan organ tomonidan sodir etiladi. Jismoniy shaxslarning majburiyatlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining kafolatlari berilmaydi. Kafolatlar berish tartibi, shuningdek, kafolatlar berilganligi uchun kafolatlar oluvchidan haq olish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi («Byudjet tizimi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 41-moddasi).

Davlat qarzi bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishga hamda davlat tomonidan ichki va xorijdan mablag' jalb qilish

bo'yicha O'zbekiston Respublikasining majburiyatlaridan kelib chiquvchi to'lovlarni amalga oshirish uchun mablag'larni jamlashga shart-sharoit yaratish maqsadida respublika byudjet tarkibida kafolat jamg'armasi tuzilishi mumkin. Bu jamg'armani tashkil etish va undan foydalanish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi (o'sha qonunning 42-moddasi).

Bozor munosabatlarining rivojlana borishi bilan ichki bozorda davlatning kreditor sifatidagi faolligi ham asta-sekinlik bilan kuchaymoqda.Avval byudjetdan moliyalashtirishga asosiy e'tibor qaratilgan bo'lsa, keyingi yillarda og'irlik markazining kredit munosabatlari tomon o'zgarayotganligi sezilib turibdi. Chunki kredit munosabatlari mablag'lardan foydalanishda byudjet resurslarining katta qismini tejashga imkon beradigan va samarali usul hisoblanadi.

Davlatning kreditor sifatidagi o'rni uning ichki va tashqi kreditlari bilan belgilanadi. Odatda, ichki kreditlar ikki ko'rinishga ega:

- byudjet kreditlari;
- byudjet ssudalari.

Byudjet kreditlari xarajatlarni byudjet hisobidan moliyalashtirish shakli bo'lib, u yuridik shaxslarga qaytarilish va tiklash asosida mablag' berilishini ko'zda tutadi. Byudjet ssudasi esa yuqori byudjetdan quyi byudjetga yoxud respublika byudjetidan rezident-yuridik shaxsga yoki chet el davlatiga qaytarish sharti bilan ajratiladigan mablag'dir.

Byudjetdan qarz mablag'larini oluvchilar quyidagilar bo'lishi mumkin:

- byudjet tashkilotlari. Amalda byudjet tashkilotlari kredit tashkilotlaridan hamda yuridik va jismoniy shaxslardan kredit olish huquqiga ega emas (byudjet va byudjetdan tashqari jamg'armalardan olinadigan ssudalarni mustasno qilganda);
- davlat unitar korxonalari;
- byudjet tashkiloti va davlat unitar korxonasi bo'lmagan yuridik shaxslar;
- ijroiya hokimiyat organlarining quyi byudjetlari.

Byudjet kreditlarini qaytarish bo'yicha ijroni ta'minlashning usullari faqat bank kafolatlari, mol-mulk garovi bo'lishi mumkin.

Yuridik shaxslarga berilgan byudjet mablag'larini qaytarish va ulardan foydalanganlik uchun haq to'lash byudjet to'lovlariga tenglashtiriladi. Byudjet kreditlari faqat qaytarilish asosida avval berilgan byudjet mablag'lari bo'yicha to'lov muddati o'tib ketgan qarzlari bo'lmagan yuridik shaxslarga berilishi mumkin.

Moliya vazirligi kelgusi yil uchun byudjet loyihasi tayyorlanayotgan paytda tashkilotlarga berilishi mumkin bo'lgan byudjet kreditlarining umumiy hajmini aniqlaydi va investitsion loyihalarning tanlovini o'tkazish uchun kelgusi moliya yilining boshlanishidan to'rt oy oldin ularni tegishli vazirliklarning ixtiyoriga yetkazadi.

Loyihalarni tanlovga taqdim etish jarayonida byudjetning markazlashtirilgan investitsion resurslarini tanlov asosida joylashtirishda investitsion loyihalarning samaradorligini baholashda talab qilinadigan hujjatlarga qo'shimcha ravishda yana quyidagilar taqdim qilinishi lozim:

- ijroiya hokimiyat organlarining import bo'yicha sotib olinishi rejalashtirilayotgan asbob-uskunani mamlakat korxonalarida tayyorlashning iloji yo'qligi va ularni import bo'yicha sotib olish maqsadga muvofiqligi to'g'risidagi xulosasi;
- ssudalarni qaytarishni ta'minlash manbalari ko'rsatilgan holda qarz mablag'larini to'liq qaytarishning moliyaviy hisob-kitoblari;
- da'vogarda avans to'lovlarini amalga oshirish uchun o'z mablag'lari borligining tasdiqlanganligi.

Ssudalar mamlakat tijorat banklari kafolatlari, hokimiyat organlari va barqaror moliyaviy-iqtisodiy ahvolga ega bo'lgan uchinchi shaxslarning iltimosnomalari hamda yuqori likvidli qimmatli qog'ozlar garovi asosida taqdim etiladi. Ta'minotning bunday turlari riskning baholanishiga bog'liq bo'lgan holda turli kombinatsiyalarda qo'llanilishi mumkin.

Ssudalarning miqdori tanlovdan o'tgan loyiha uchun uni moliyalashtirish resurslari hajmining ma'lum bir qismidan (odatda, uning 40 foizdan) oshmasligi lozim. Moliyalashtirishning boshqa qismi byudjet manbalariga muqobil bo'lgan manbalar hisobidan qoplanishi kerak.

Ijtimoiy sohada davlat funksiyalarining bajarilishi bilan bog'liq va notijoriy xarakterga ega bo'lgan investitsion loyihalarni moliyalashtirish tashkilotlarga shunday loyihalar hajmini 100 foiz moliyalashtirish miqdorida taqdim etilishi mumkin.

Davlat tomonidan xorijiy davlatlarga, ularning yuridik shaxslariga va xalqaro tashkilotlarga taqdim etilayotgan kreditlar deyilganda ular bo'yicha xorijiy davlatlar, ularning yuridik shaxslari va xalqaro tashkilotlarning kreditor sifatida davlat oldida vujudga kelgan qarz majburiyatlari tushuniladi.

Xorijiy davlatlarning qarz majburiyatlari ularning boshqa davlat oldidagi qarzlarini shakllantiradi. Odatda, byudjet to'g'risidagi qonunda bu qarzlarga tegishli bo'lgan quyidagilar tasdiqlanishi kerak:

- xorijiy davlatlarning qarzlari bo'yicha qaytarilish (uzilish) summalari va foizlarining to'lovi;
- moliyaviy yilning oxiridagi xorijiy mamlakatlar qarzlarining miqdori;
- xorijiy davlatlarga taqdim etiladigan davlat kreditlarining maksimal hajmi;
- moliyaviy yilda ularning oluvchilari, maqsadlari va kreditlashtirish miqdorlari ko'rsatilgan holda kreditlar ro'yxatidan iborat bo'lgan xorijiy davlatlarga davlat kreditlarini taqdim etish dasturi.

22.6. Davlat qarzlarini boshqarish

O'zbekiston Respublikasida davlat qarzini boshqarishning oliy organi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisidir. Oliy Majlis byudjet defitsitini moliyalashtirish uchun jalb qilinishi lozim bo'lgan mablag'lar va byudjet mablag'lari hisobidan kreditlashtirishning maksimal miqdorlarini belgilaydi. U yoki bu ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlarni chiqarishning chegaraviy hajmini O'zbekiston Respublikasi hukumati-O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o'rnatadi.

Davlat ichki va tashqi qarzlarini boshqarishni optimallashtirish uchun ikki dasturni ishlab chiqish maqsadga muvofiq:

- tashqi qarzlarni olish davlat dasturi;
- ichki qarzlarni olish davlat dasturi.

Bu dasturlar maqsadlari, manbalari va qaytarilish muddatlarini ko'rsatgan holda navbatdagi moliyaviy yilda olinishi lozim bo'lgan qarzlar ro'yxatidan iboratdir. Dasturlar navbatdagi yil byudjetining loyihasi bilan Oliy Majlisga taqdim etiladi va tasdiqlanishi lozim.

Xususan, tashqi qarzlar olish davlat dasturida ikki guruhga bo'lib, aks ettiriladi:

- bog'lanmagan (moliyaviy) qarzga olishlar (qarzlar);
- maqsadli xorijiy qarzga olishlar (qarzlar).

Bularning har ikkalasi uchun ham yuqoridagi dasturda alohida-alohida quyidagilar o'z ifodasini topishi kerak:

- bog'lanmagan (moliyaviy) qarzga olishlar:

(qarzlar) bo'yicha:

a) jalb qilish manbalari;

b) qarzga olish summalari;

v) qaytarish muddatlari.

- maqsadli xorijiy qarzga olishlar:

(qarzlar) bo'yicha:

a) yakuniy oluvchi;

b) qarzga olishning maqsadi va foydalanish yo'nalishi;

v) qarzga olish manbasi;

g) qarzga olish summasi;

d) qarzni qaytarish muddatlari;

ye) mablag'larni byudjetga qaytarish bo'yicha uchinchi shaxsning kafolati;

yo) navbatdagi moliyaviy yil boshlangunga qadar foydalanilgan mablag'lar hajmining baholanishi;

j) navbatdagi moliyaviy yilda mablag'larning foydalanish hajmi prognozi (bashorati).

O'zbekiston Respublikasi nomidan davlat qimmatli qog'ozlarining yagona emitenti bo'lib, Moliya vazirligi hisoblanadi va u O'zbekiston hukumati tomonidan aniqlangan chegaralarda ularning chiqarilish muddatlari va hajmini belgilaydi.

Davlat byudjeti va byudjetdan tashqari jamg'armalarning mablag'larini maqsadli va barqaror sarflanishini ta'minlash, byudjetdan moliyalashtirilayotgan tashkilotlarning qarzlarini kamaytirish maqsadida ijroiya hokimiyat organlariga davlatning qimmatli

qog'ozlarini chiqarish, kreditlar va qarzlar olish yo'li bilan qarz mablag'larini jalb qilish taqiqlangan (hukumat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri o'rnatilgan hollardan tashqari). Bu jihat davlatning byudjetdan tashqari jamg'arlariga ham tegishlidir.

Davlatning ichki qarzlariga xizmat qilish bo'yicha bosh vakil funksiyasini mamlakatning Markaziy banki bajaradi. Har bir obligatsiyani chiqarish emissiyasida barcha yagona va jamlanma sertifikatlar Moliya vazirligi tomonidan saqlash va hisobga olish uchun depozitariyga berilishi kerak. Depozitariy funksiyasini Markaziy bank yoki u tomonidan vakolati belgilangan boshqa tashkilot bajarishi mumkin. Markaziy bank Moliya vazirligining topshirig'iga ko'ra va respublika byudjetining mablag'lari hisobidan obliga–siyalarning egalariga bu obligatsiyalar qaytarilayotgan paytda to'lovlarni amalga oshiradi.

Davlat qimmatli qog'ozlarini tartibga solish hukumatning Moliya vazirligi va Markaziy bank bilan hamkorlikdagi eng muhim va mas'uliyatli funksiyalaridan biridir. Hozirgi amaliyotda davlat qimmatli qog'ozlarini tartibga solish choralarini shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

• «olovli» choralar-qayta moliyalashtirish va lombard stavkalarini oshirish (ko'tarish), qimmatli qog'ozlar va valyuta bozorlarida Markaziy bankning intervensiyasi. Biroq bunday choralar qisqa vaqt -2 yoki 3 kun ichida ta'sirchan hisoblanadi;

• xorijiy qarzga olish. Qimmatli qog'ozlar bozoriga ta'sir ko'rsatish uchun qarz olishning o'zi emas, balki kreditlarning olinishi to'g'risida ishonch bo'lishining o'zi yetarlidir. Yuqoridagi choralar kabi bu guruhga kiruvchi choralar ham, ma'lum darajada va ma'noda, tanazzulni orqaga suruvchi va uning ildizlariga barham bermovchi «olovli» choralar hisoblanadi;

• davlat qimmatli qog'ozlar milliy bozori nobarqarorligining oldini olishga samarali va uzoq muddatli ta'sir ko'rsatishga uzoq muddatli monetar choralarga moliyaviy bozorning chegarasidan chetga chiquvchi choralar (xususan, soliq tizimi va soliqlarning undirilishini tartibga solish, byudjet defitsitini qisqartirish, iqtisodiyotning o'sishiga erishish va h.k.lar) qo'llanilsagina erishish mumkin.

Davlat qarzlarini boshqarish mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atlari va sifatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan O'zbekiston Respublikasi byudjet siyosatining muhim qismi hisoblanadi. Shuning uchun ham hozirgi sharoitda davlat qarzlarini boshqarishda aniq bir konsepsiyaga ega bo'lish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu konsepsiyada davlat qarzlarini boshqarish hamda pul-kredit siyosati va valyuta siyosati o'rtasidagi aloqalarni davlat qarzlarining davlat moliya tizimidagi o'rnini, tashqi va ichki davlat qarzlarining bir-birlari bilan bog'liqligini aniqlash juda muhimdir. Davlat qarzlarini boshqarish konsepsiyasini ishlab chiqishda eski majburiyatlarni ularning yangilarini jalb etish hisobidan qaytarilishi yetarli darajada xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkinligi inobatga olinmog'i kerak. Shuningdek, davlat qarzlarini tartibga solishning yagona konsepsiyasi ishlab chiqilayotgan paytda bu qarzlar hajmining asoslanmagan tarzda oshirilib yuborilishi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish yo'lida ta'sirchan to'siq bo'lishi mumkinligi ham nazardan chetda qolmasligi lozim.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Davlat kreditining mazmun-mohiyati nimadan iborat?
- Davlat krediti qanday sub'ektlar o'rtasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmuidan iborat va unda davlat qanday ko'rinishlarda maydonga chiqadi?
- Davlat kreditida davlat qachon kafilga aylanadi?
- Davlat tomonidan kafolatning berilishi markazlashtirilgan pul fondining, albatta, o'zgarishiga olib kelmasligi mumkinmi? Bu qanday holatlarda sodir bo'lishi mumkin?
- Kreditning bir turi sifatida davlat krediti klassik (mumtoz) moliyaviy kategoriyalardan, masalan, soliqlardan farq qiluvchi o'ziga xos bo'lgan qanday xususiyatlarga ega?
- Umuman olganda, davlat krediti boshqa moliyaviy kategoriyalardan o'zining qanday xarakterli xususiyatlari bilan farqlanadi?
- Davlat krediti qanday funksiyalarni bajaradi?
- Davlat kreditini taqsimlash funksiyasining mazmuni nimadan iborat?

• Davlat kreditining tartibga solish funksiyasini xarakterlovchi misollar keltiring.

• Iqtisodiyotni tartibga solish vosita sifatida davlat kreditidan ongli ravishda foydalanish nimalarni anglatadi?

• Davlat krediti nazorat funksiyasining mazmuni nimadan iborat va u kimlar tomonidan amalga oshiriladi?

• Davlat kreditining nazorat funksiyasi qanday xarakterli belgilarga ega?

• Davlat krediti qanday belgilarga ko'ra klassifikatsiya qilinadi?

• Emitentlar bo'yicha davlat krediti qanday guruhlarga bo'linadi?

• Joylashtirilish joyiga qarab davlat krediti nimalardan tashkil topadi?

• Bozorda aylanishiga qarab davlat kreditining tarkibi nimalardan iborat bo'ladi?

• Bozorli va bozorsiz qarzlar deyilganda nimalar nazarda tutiladi?

• Mablag'larni jalb qilish muddatiga ko'ra davlat krediti qanday guruhlarga bo'linadi?

• Qarz majburiyatlarining ta'minlanganligiga qarab, davlat krediti nimalardan tashkil topadi?

• Garovli va garovsiz obligatsiyalar nimalari bilan farqlanadi?

• To'lanadigan daromadning xarakteri bo'yicha davlat krediti qanday klassifikatsiya qilinadi?

• Yutuqli obligatsiyalar bo'yicha daromadlarning to'lanishi nimalar asosida amalga oshiriladi?

• Nol kuponli obligatsiyalar deyilganda nima tushuniladi?

• Davlatning qanday qarziy instrumentlari kuponlarga ega emas?

• Daromadlarni aniqlash metodiga ko'ra davlat krediti qarz majburiyatlarining qanday turlaridan iborat?

• Qarz chiqarilgan paytda belgilangan qarzni qaytarish muddatlariga qat'iy rioya qilish bo'yicha qarzdorning majburiyatlariga muvofiq davlat krediti qarziy majburiyatlarning qanday ko'rinishlaridan tarkib topadi?

• Qarzlarni qaytarishning qanday usullari mavjud?

• Keng va tor ma'noda davlat kreditini boshqarish deb nimalarga aytiladi? Ular nimalari bilan farq qiladi?

• Davlat kreditini boshqarish jarayonida qanday vazifalarni yechish ko'zda tutiladi?

• Davlat kreditini boshqarish qanday organlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin?

• Uni tezkor boshqarish kimning rahbarligi va hamkorligida ta'minlanadi?

• Davlat tomonidan qanday faoliyat amalga oshirilishi natijasida davlat qarzi vujudga keladi?

• Davlat qarzi deb nimaga aytiladi?

• Joylashtirilish joyiga qarab davlat qarzlari qanday qarzlarga bo'linadi?

• Davlatning ichki va tashqi qarzlari deb nimalarga aytiladi va ular nimalari bilan farqlanadi?

• Amaldagi tartibga muvofiq davlat tomonidan ichki va tashqi mablag'larni (qarzlarni) jalb qilish qanday maqsadlar uchun amalga oshirilishi mumkin?

• Davlat tomonidan ichki va tashqi qarz mablag'larini jalb etishda qarziy majburiyatlarning qanday turlaridan foydalanish mumkin va ularning asosiylari hamda muhimlari tarkibiga nimalar kiradi?

• Amaliyotda qarz mablag'larini jalb qilish, asosan, qanday yo'llar bilan amalga oshiriladi?

• Davlatning qimmatli qog'ozlar bozori qanday vazifalarni bajarishga imkon beradi?

• Garant (kafillik) deyilganda nima tushuniladi?

• Nimalar bo'yicha qarzlari bo'lgan sub'ektlarga kafolatlar (kafillik) berilmaydi?

• Jismoniy shaxslarning majburiyatlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining kafolatlari beriladimi?

• Rezident-yuridik shaxslarning majburiyatlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining kafilliklari qanday organ tomonidan sodir etiladi?

• Davlatning ichki kreditlari qanday ko'rinishlarga ega?

• Byudjet kreditlari va byudjet ssudalari nima, ular bir-birlaridan nimalari bilan farqlanadi?

• Byudjetdan qarz mablag'larini oluvchilar sifatida kimlar maydonga chiqishi mumkin?

• Loyihalarni tanlovga taqdim etish jarayonida byudjetning markazlashtirilgan investitsion resurslarini tanlov asosida joylashtirishda investitsion loyihalarning samaradorligini baholashda talab qilinadigan hujjatlarga qo'shimcha ravishda yana nimalar taqdim qilinishi lozim?

• O'zbekiston Respublikasida davlat qarzini boshqarishning oliy organi kim va u nimalarning umumiy miqdorini belgilaydi?

• U yoki bu ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlarni chiqarishning chegaraviy hajmini kim o'rnatadi?

• Davlat ichki va tashqi qarzlarini boshqarishni optimallashtirish uchun qanday dasturlarni ishlab chiqmoq maqsadga muvofiq?

• Tashqi qarzlarni olish davlat dasturida qarzlar qanday guruhlarga bo'lib aks ettiriladi?

• Davlat ichki va tashqi qarzlarini boshqarishni optimallashtirish uchun ishlab chiqilgan dasturlarda nimalar alohida-alohida o'z ifodasini topishi kerak?

• O'zbekiston Respublikasi nomidan davlat qimmatli qog'ozlarining yagona emitenti kim hisoblanadi?

• Davlat ichki qarzlariga xizmat qilish bo'yicha bosh vakil funksiyasini kim bajaradi?

• Hozirgi amaliyotda davlat qimmatli qog'ozlarini tartibga solish choralarini shartli ravishda qanday guruhlarga ajratish mumkin?

23-BOB.
SUG'URTA

23.1. Sug'urtaning iqtisodiy mohiyati

Sug'urta fuqarolar va korxonalarning mulkiy va shaxsiy nomulkiy manfaatlarini himoya etuvchi samarali vosita sifatida insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida mavjud bo'lgan. Bizgacha yetib kelgan manbalarga qaraganda, dastlabki sug'urta shartnomalari bundan VI–VII asr muqaddam Vizantiyada paydo bo'lgan. Ba'zi olimlar, xususan, proffessor. H.R. Sobirov sug'urtaning vujudga kelishi bilan bog'liq muammoga o'z munosabatini bildirib shunday deb yozadi: «Sug'urta tushunchasi pul va kredit tushunchalaridan oldin shakllana boshlagan. Dastlabki jamoa tuzumi davrida har bir oila hayot uchun eng zarur oziq-ovqat zaxiralarini g'amlash zaruriyatini tushuna boshlaganda, zaxiralar yetarli bo'lmasa yoki biror hodisa tufayli qo'shimcha moddiy ne'matlarga ehtiyoj sezilsa, qo'shnilardan qarz olingan, buzilgan imoratlar hashar yo'li bilan tiklangan»[44]. To'g'ri, sug'urta himoya vositasi sifatida pul va kredit tushunchalaridan oldin paydo bo'lishi mumkin. Sug'urta zaxiralari natura shaklida shakllangan. Bu ancha qiyinchiliklarni keltirib chiqargan. Chunki, zaxiralarni natura shaklida jamg'arish ularni uzoq muddat saqlash imkoniyatini bermagan. Tovar-pul munosabatlarining paydo bo'lishi sug'urta zaxiralarini pul ko'rinishida shakllantirishga zamin yaratgan.

Ma'lumki, pulning asosiy funksiyalaridan biri to'lov vazifasini bajarishidir. Pulning paydo bo'lishi munosabati bilan sug'urta zaxirasiga yig'iladigan sug'urta mukofotlari pul ko'rinishida to'lanadigan bo'lgan. Hozirgi kunda sug'urta zaxiralarini faqat pul ko'rinishida shakllantirilishi qonunda belgilab qo'yilgan. Sug'urta mukofotlari ham pul ko'rinishida to'lanadi.

Sug'urta mustaqil iqtisodiy kategoriya sifatida pul munosabatlari tizimida muhim o'rin tutadi. U moliya, kredit kabi iqtisodiy kategoriyalar bilan chambarchas bog'liqdir. Moliya yalpi ichki

[44] Sobirov H.R. O'zbekiston suo'rta tarixidan. – «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnali. 2000 yil №10. 57-b.

mahsulotni taqsimlash va qayta taqsimlash natijasida vujudga keladigan maqsadli pul fondlarining shakllanishi va ulardan foydalanish bilan bog'liq pul munosabatlarini ifodalasa, kredit aholi, korxona va tashkilotlar ixtiyoridagi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni jalb etish va undan foydalanish bilan bog'liq pul munosabatlari yig'indisidir. Sug'urta oldindan ko'rib bo'lmaydigan tabiiy va boshqa hodisalar ro'y berishi natijasida ko'riladigan zararlarni qoplash bilan bog'liq maqsadli pul fondlarini shakllanishi va undan foydalanish bo'yicha pul munosabatlari yig'indisidir.

Ilmiy va iqtisodiy adabiyotlarda sug'urtaning iqtisodiy mohiyatini yoritishda turlicha yondashuvlar mavjudligini ko'rish mumkin. Masalan, proffesor H.R.Sobirov sug'urta tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: «ko'pchilik adabiyotlarda sug'urta so'zi xavf-xatar, dahshat, vahima ma'nosida ishlatiladi, chunki ko'rsatilgan tabiiy ofatlar va baxtsiz hodisalar natijasida jamiyat hayotiga moddiy zarar yetkaziladi. Lekin sug'urta deganda ana shu ruhiy holatlar emas, balki bular orasida vujudga kelgan va paydo bo'lishi mumkin bo'lgan favqulodda zararlar va ularni kuchini qirqishga qaratilgan tadbirlar, zarar natijasida vujudga kelgan kamomadning o'rnini to'ldirish, bu yo'nalishda yuzaga keladigan sug'urtalovchi tashkilotlar va sug'urtalanuvchilar o'rtasidagi munosabatlar ko'zda tutiladi»[45]. Fikrimizcha, bu yerda keltirilgan ta'rif sug'urtaning iqtisodiy mohiyatini to'liq ochib berolmaydi. Buning ustiga professor H.R.Sobirov tomonidan yuqorida berilgan ta'rif uzundan-uzoq bo'lib, sug'urtaning mohiyatini tezda ilg'ab olishni qiyinlashtiradi. 2002 yilning 5 aprelida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qabul qilgan «Sug'urta faoliyati to'g'risida» gi qonunning 3-moddasida shunday deyiladi: «Sug'urta deganda yuridik yoki jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta mukofotlaridan shakllantiriladigan pul fondlari hisobidan muayyan voqyea (sug'urta hodisasi) yuz berganda ushbu shaxslarga sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash yo'li bilan ularning manfaatlarini himoya qilish tushuniladi»[46]. Sug'urta tushunchasiga berilgan bu ta'rif rossiyalik

[45] Sobirov H.R. Sug'urta: 100 savol va javob. – T.: «Mehnat» nashriyoti, 1998 yil. 8–9-betlar.

[46] «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni. – «Xalq so'zi» gazetasi, 2002 yil, 28 may.

iqtisodchi, professor B.Yu.Serbinovskiy bergan ta'rifga juda yaqin: «sug'urta yuridik va jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta badallari (mukofotlari)dan shakllanadigan pul fondlari hisobidan muayyan voqyea (sug'urta hodisasi) ro'y berganda ushbu shaxslarning mulkiy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha munosabatlar tizimidir»[47]. Ammo shuni yoddan chiqarmaslik kerak, sug'urta nafaqat yuridik yoki jismoniy shaxslarning mulkiy manfaatlarini himoya etuvchi vosita, balki jismoniy shaxslarning hayotiga, sog'ligiga baxtsiz hodisalar sodir bo'lishi natijasida shikast yetkazilganda, ularga sug'urta summalarini berish yo'li bilan himoya etuvchi vositadir. Shu bois, professor B.Yu.Serbinovskiy bergan ta'rifni ham to'liq deb bo'lmaydi. Yana bir iqtisodchi olima N.V.Bendina sug'urtaning iqtisodiy mohiyatini ochib berish maqsadida quyidagilarni ta'kidlaydi: «Yuridik va jismoniy shaxslar zarar ko'rganda ko'rilgan zararni ko'pchilik shaxslar o'rtasida taqsimlash orqali uni qoplash usulidir»[48]. Ushbu olimaning fikri e'tiborni o'ziga tortishini e'tirof etish joiz. Darhaqiqat, sug'urta fondi ko'pchilik jismoniy va yuridik shaxslarning to'laydigan sug'urta mukofotlari hisobiga shakllanib, ushbu fondni shakllantirishda ishtirok etgan shaxslarning mulkiy manfaatlariga tabiiy hodisalar natijasida zarar yetganda, ushbu fonddan sug'urta qoplamasi beriladi. Yana shuni ta'kidlash lozimki, u faqat shu fondni tashkil etishda qatnashgan shaxslargagina beriladi. Ya'ni, bir shaxs ko'rgan zarar ko'pchilik o'rtasida taqsimlanadi. Shu ma'noda, N.V.Bendina tomonidan berilgan ta'rif sug'urtaning iqtisodiy mohiyatini qisman yoritib bera oladi. Bunga o'xshash ta'riflarni ko'plab keltirish mumkin. Sug'urtaning iqtisodiy mohiyatini teran anglash uchun sug'urtani iqtisodiy kategoriya sifatidagi fundamental prinsiplarini bilish muhim ahamiyatga ega. Sug'urta iqtisodiy kategoriya sifatida quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

a) sug'urta riskining mavjudligi. Risk bo'lmasa, sug'urtalashga hojat qolmaydi. Risk-sug'urtaviy pul munosabatlarining asosini tashkil etadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning va fuqarolarning hayotiga turli risklar doimo ta'sir ko'rsatib turadiki, bu o'z navbatida ushbu risklarni ro'y berishi natijasida yuzaga keladigan, ehtimol

[47] Сербиновский Б.Ю. Страховое дело. – М.: «Феникс», 2000 г. С.7.
[48] Бендина Н.В. Страхование. – М.: «Приор», 2000 г. С.3.

tutilgan zararlardan himoyalanish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Risklarning yuz berishi tasodifiylik xarakteriga ega va u inson ongiga bog'liq emas.

b) sug'urta munosabatlarining qayta taqsimlash xarakteriga egaligi. Gap shundaki, sug'urtaning iqtisodiy kategoriyasi yordamida korxonalar va aholi daromadlarining bir qismi qayta taqsimlanadi. Moliya kategoriyasidan farqli o'laroq, sug'urta yalpi ichki mahsulotni birlamchi taqsimlanishida ishtirok etmaydi, balki ikkilamchi taqsimlanishida ishtirok etadi. Korxonalar va aholi daromadlarining bir qismini qayta taqsimlanishi natijasida qat'iy maqsadli yo'nalishda foydalaniladigan sug'urta fondi shakllanadi. Bu xususiyat sug'urtani moliya kategoriyasi tushunchasiga mos kelishini anglatadi.

v)zararlarni muayyan makon va zamonda taqsimlanishi. Zararlarni hududlararo taqsimlash ob'ektlarni sug'urtaga olish yetarli darajada qamrab olinganda ro'y beradi. Zararlarni ma'lum bir vaqtda taqsimlash sug'urta hodisalarning notekis sodir bo'lishi bilan izohlanadi. Haqiqatan ham bir paytda barcha ob'ektlarni o'z ichiga qamrab olgan sug'urta hodisasi yuz berishi amrimahol. Tajribadan kelib chiqqan holda, sug'urta hodisalari muayyan bir davrda ro'y bermasligi, ammo boshqa yili ro'y berishi mumkin. Shuning uchun, sug'urta tashkilotlari o'z zimmalariga olingan majburiyatlarni bajarish maqsadida yetarli miqdorda sug'urta fondiga ega bo'lishi darkor.

g)sug'urta mukofotlarining qaytarilish xarakteriga egaligi. Sug'urta mukofotlari hisobidan shakllangan sug'urta fondidagi mablag'lar faqat sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urtalanuvchiga qaytarilib beriladi. Sug'urtaning iqtisodiy mohiyatini anglatuvchi bu prinsip sug'urtani iqtisodiy kategoriya sifatida kredit tushunchasiga yaqinlashtiradi. Kreditning asosiy prinsiplaridan biri ajratilgan kreditlarning o'z vaqtida bankka qaytarilishidir.

Yuqorida bayon etilgan prinsiplar jamlamasi sug'urtaning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyatini ochib beradi.

Sug'urtaning iqtisodiy tabiati uning funksiyalarida o'z aksini topadi. Moliya, kredit kabi iqtisodiy kategoriyalar bilan bir qatorda sug'urta ham bir qator funksiyalarni bajaradi. Ta'kidlash lozimki, iqtisodiy adabiyotlarda sug'urtaning funksiyalari bir necha

ko'rinishda talqin etiladi. Masalan, professor V.M.Rodionova rahbarligida chop etilgan «Finansi» o'quv qo'llanmasida sug'urta ikkita funksiyani bajarishi ko'rsatib o'tilgan. Bu funksiyalar quyidagilardan iborat: qayta taqsimlash va nazorat funksiyasi[49]. Proffessor H.R.Sobirov sug'urta quyidagi funksiyalarni bajarishini qayd etadi: «xavf-xatar, ogohlantirish, investitsiya, omonat, axborot»[50].

Ko'rinib turibdiki, proffessor.H.R.Sobirov sug'urtaning 5 ta funksiyaga ega ekanligini qayd etadi. Lekin bu fikrga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Chunki, bu funksiyalarning ba'zilari tegishli bahs-munozarani talab etadi. Xususan, sug'urtaning investitsiya funksiyasi. Investitsiya sug'urta tashkilotlari uchun funksiya emas, balki asosiy sug'urta faoliyatiga qo'shimcha ravishda amalga oshiriladigan faoliyatdir. Investitsiyasiz ham sug'urta tashkilotlari faoliyat ko'rsatishlari mumkin. Ammo, sug'urta tashkilotlari vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini investitsiya qilish orqali qo'shimcha daromad oladi. Funksiya doimiylik xarakteriga ega va u o'zgarmasdir. Sobiq sovet hokimiyati davrida davlat sug'urta organlarining mablag'lari investitsiya qilinmas edi. Bozor munosabatlariga o'tish tufayli sug'urta tashkilotlarida investitsiya faoliyati bilan shug'ullanishga imkoniyat tug'ildi. Shuning uchun investitsiyani sug'urtaning funksiyasi bo'la olmaydi, deb aytish mumkin.

Ayni shunday fikrlarni axborot funksiyasi haqida ham gapirish o'rinlidir. Sug'urtalanuvchilarga sug'urta tashkilotlari haqida ma'lumot berish, bu sug'urtaning axborot funksiyasi mavjudligini anglatmaydi. Sug'urta tashkilotlarining tijorat siriga kiruvchi ma'lumotlari umuman axborot sifatida berilmaydi. Sug'urtaga axborot funksiyasining xosligi ko'pam o'z isbotini topmagan.

Sug'urta quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- sug'urta fondini tashkil etish bilan bog'liq funksiya.
- sug'urta fondidan foydalanish bilan bog'liq funksiya.
- nazorat funksiyasi.

---

[49] Финансы. Учебник. Под ред. проф. Родионовой В.М. – М.: «Финансы и статистика», 1992. С.179.

[50] Sobirov H.R. Sug'urta: 100 savol va javob. – T.: «Mehnat» , 1998 yil. 16-bet.

Yuqorida qayd etilgan funksiyalar sug'urta faoliyatida doimiy hisoblanadi va har qanday sharoitda o'zgarmaydi. Sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun, albatta, sug'urta tashkilotida yetarli miqdorda pul mablag'lari fondi bo'lishi lozim. Agar, sug'urtalovchi pul fondini, ya'ni sug'urta fondini tashkil etmasa, uning moliyaviy ahvoli murakkablashishi turgan gap. Tashkil etilgan sug'urta fondining mablag'lari qat'iy maqsadli xarakterga ega bo'lib, sug'urta hodisalari ro'y berganda qoplama berish uchungina ishlatiladi. Sug'urta fondining mablag'larini maxsus vakolatli davlat organi belgilagan tartibda va shartlarda investitsiya qilishdan tashqari boshqa maqsadlarda ishlatish man etiladi. Sug'urta fondi mablag'lari davlat tomonidan olib qo'yilishi va soliqqa tortilishi mumkin emas.

Sug'urta ixtiyoriy va majburiy shakllarda amalga oshiriladi. Ixtiyoriy sug'urta turlari bo'yicha xizmatlar jismoniy va yuridik shaxslarga, ularning roziligi bilan ko'rsatiladi. Ixtiyoriy sug'urta turlariga yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulki sug'urtasi, transport vositalari sug'urtasi, hayot sug'urtasi, moliyaviy va tadbirkorlik risklari sug'urtasini misol tariqasida keltirish mumkin. Ixtiyoriy sug'urtadan farqli ravishda majburiy sug'urta qonunchilik hujjatlariga asosan o'tkaziladi va bunda ko'rsatilgan yuridik hamda jismoniy shaxslarning manfaati ularning irodasidan qat'i nazar, majburiy sug'urta qilinadi. Masalan, transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligi sug'urtasi majburiy shaklda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, umumiy foydalanishdagi havo, temir yo'l, avtomobil transportidagi yo'lovchilar ham majburiy sug'urta qilinadi. Shu yerda alohida ta'kidlash zarurki, majburiy sug'urta turlari bilan bir qatorda majburiy davlat sug'urta turlari ham mavjud. Jumladan, Ichki ishlar vazirligi, Mudofaa vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Favqulodda vaziyatlar vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi harbiy xizmatchilari baxtsiz hodisalardan sug'urta qilinadilar. Shuningdek, Davlat soliq organlari xodimlari ham majburiy davlat sug'urtasiga olinadi. Majburiy davlat sug'urtasi bo'yicha sug'urta xizmat haqlari sug'urta mukofotlari Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

Sug'urtaning iqtisodiy mohiyati haqida fikr yuritar ekanmiz, sug'urtaning maqsad va vazifalari mustaqillik yillarida tom ma'noda

o'zgarganligini ta'kidlash joiz. 2008 yilning 1 yanvar holatiga O'zbekistonda 26 ta sug'urta tashkiloti faoliyat ko'rsatayapti. E'tirof etish joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 31 yanvardagi «Sug'urta bozorini yanada erkinlashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoniga muvofiq, mulk shaklidan qat'i nazar, hamma sug'urta tashkilotlari, 2002 yilning 1 fevralidan boshlab 3 yil muddatga daromad (foyda) solig'ini to'lashdan ozod etildi[51]. Farmonda ko'rsatilganidek, soliqqa tortishdan bo'shab qolgan pul mablag'lari birinchi navbatda sug'urta tashkilotlarini moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga sarflangan. Shuningdek, ushbu pul mablag'lari mintaqalarda sug'urta agentliklari tarmoqlarini kengaytirishga, kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirishga yo'naltirilgan. Shunday yo'l tutilishi mamlakat sug'urta bozorining rivojlanishiga katta imkoniyatlar yaratdi.

23.2. Sug'urtaning rivojlanish bosqichlari

Sug'urta kishilik jamiyatining turli bosqichlarida mavjud bo'lgan va uzoq tarixga ega. Sug'urta insoniyat va uning mol-mulkini ishonchli himoyalashning muhim vositasi sifatida o'z rivojlanish tarixida ikki bosqichni boshidan kechirgan.

1. Tijoratga asoslanmagan sug'urta.
2. Tijoratga asoslangan sug'urta.

Tijoratga asoslanmagan sug'urta ibtidoiy jamoa, quldorlik va feodal jamiyatlariga xos bo'lib, unda sug'urtalovchilar ittifoqi o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'yishmagan.

Ibtidoiy jamoa tuzumida qabila shaklida turmush kechirgan insonlar qurg'oqchilik va boshqa tabiiy ofatlardan saqlanish uchun oziq-ovqat, suv zaxiralarini shakllantirganlar. Keyinchalik, qo'l mehnatining takomillashishi va ishlab chiqarish jarayonida asbob-uskunalardan foydalanish (texnik, ijtimoiy xavf-xatarlar) va asta-sekinlik bilan tabiiy boyliklarni sanoat usulida o'zlashtirilishi

[51] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sug'urta bozorini yanada erkinlashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni. – «Xalq so'zi» gazetasi, 2002 yil 1 fevral.

qo'shimcha xavf-xatarlarni: ishlab chiqarish, texnik omillarni paydo bo'lishiga olib keldi.

Dastlab, insonlar turli tabiiy ofatlar va boshqa oldindan ko'rib bo'lmaydigan hodisalar ro'y berishini oldini olish maqsadida xudolarga sig'inishgan. Stixiyali hodisalarning ro'y berishi, bu tabiiy hol ekanligini anglagan insonlar quldorlik davridayoq, yong'in, qurg'oqchilikdan saqlanish uchun natura shaklidagi sug'urta fondlarini tashkil etishgan.

Tarixiy hujjatlarga ko'ra, notijorat sug'urtaning dastlabki shakllari, eramizdan 2000 yil oldin Vavilon podshohi Xammurapi qonunlarida, shuningdek, Fors ko'rfazi, Qadimgi Gretsiya va Misr, Qadimgi Rimdagi savdogarlarning o'zaro tuzgan bitimlarida o'z aksini topgan. Bu bitim shartlariga muvofiq, umumiy karvon safida savdo qiluvchi savdogarlardan birortasi stixiyali hodisalar yoki qaroqchilar hujumi oqibatida zarar ko'rsa, bu zararlar boshqa savdogarlar tomonidan qoplanishi belgilangan. Bu davrlarda maxsus sug'urta tashkilotlari bo'lmagan va sug'urta badallari to'lanmagan.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish natijasida sug'urtaning mazmuni takomillashib, uning yangi turlari paydo bo'lgan. Xususan, Qadimgi Rimda kasbiy (savdogarlar, hunarmandlar, harbiylar) va diniy belgilarga ko'ra, o'z ustavlariga ega bo'lgan kollegiya, ittifoqlar bo'lgan. Kollegiya yoki ittifoq a'zolari sug'urta badallarini to'lashgan hamda Ustavda qayd etilgan shartlarda ko'rilgan zararni qoplash uchun qoplamalar olish huquqiga ega bo'lganlar. Qadimgi Rimda eramizdan 133 yil oldin Lanuviylar kollegiyasi tashkil topgan va faoliyat yuritgan.

Lanuviylar Ustaviga muvofiq, unga a'zo bo'ladigan shaxslar 100 sistern miqdorida kirish badalini to'lashgan. Oylik badal summasi-5 assani tashkil etgan. Mabodo, kollegiya a'zosi vafot etsa, uning merosxo'riga 300 sistern ajratilgan. Agar, kollegiya a'zosi o'zini-o'zi o'ldirsa yoki vafot etish arafasida oylik badallar to'lash muddati 6-10 oy cho'zilgan bo'lsa, bunday holatda uning merosxo'rlariga sug'urta summasi to'lanmagan.

Qadimgi Rimda notijorat sug'urtaning rivojlanganligiga yana bir misol keltirish mumkin. Harbiy kollegiyaga a'zo bo'lgan shaxslar kassaga 750 dinariy (1 dinariy 4 sistern) to'lashgan. Bu badal bir

marotaba to'liq to'lanmasdan, xar oyda to'lanishiga ruxsat etilgan. To'langan badal evaziga, kollegiya a'zosi xizmat yuzasidan ko'tarilsa, unga 500 dinariy; boshqa legionga o'tkazilganda 500 dinariy; vafot etsa, uning merosxo'riga 500 dinariy to'langan.

X–XIII asrlarda sug'urta gildiya va sexlar tomonidan amalga oshirila boshlandi. Masalan, X asrda Angliyada gildiya a'zolariga tegishli o'g'irlangan hayvonlar qoplash uchun anglosaksoniya Gildiyasi tashkil etilgan. XI asrda Daniyada gildiya a'zolari, ulardan qaysi biri kema avariyasiga uchrasa yoki asirga tushsa, unga umumiy kassa hisobidan zarar qoplangan yoki asirdan qutqarish uchun sotib olingan. Keyinchalik gildiya sug'urtasi himoya qiluvchi va kasbiy gildiyalarga bo'linishgan. Himoya qiluvchi gildiyalar o'z a'zolarining mol-mulkini turli xavf-xatarlardan himoya qilishgan.

Hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi shaxslar sexlarga birlashishgan. Sex o'z a'zolariga baxtsiz hodisalar ro'y berganda, qarilik tufayli mehnat qobiliyatini yo'qotganda va vafot etganda yordam ko'rsatgan. Sex halok bo'lgan a'zosining oilasini boqish majburiyatini olgan.

Notijorat shakldagi sug'urta Qadimgi Rusda ham mavjud bo'lgan. Jumladan, agar okrug hududida o'lim hodisasi ro'y berib, qotil aniqlanmasa: knyazlik erkagi uchun-80 griven (1 griven-409,536 gr. og'irlikka ega kumush qo'yilmasi), oddiy fuqaro uchun esa-40 griven qoplama to'langan.

1. Yevropada tijorat sug'urtasi paydo bo'lishining birinchi bosqichlari (XV-XVI asr oxiri).

2. Tijorat sug'urtasi rivojlanishining ikkinchi bosqichi (XVI asr oxiri-XX asr oxiri).

3. Tijorat sug'urtasining uchinchi bosqichi (XX asrning oxiri-XX asrning o'rtalari).

Tijorat sug'urtasi paydo bo'lishining birinchi bosqichida sug'urta xizmati oldi-sotdi ob'ektiga aylandi; ikkinchidan, sug'urta faoliyati shakllanayotgan bozor xo'jaligining muhim tarmog'iga aylandi; uchinchidan, sug'urta bitimlari shartnoma asosida tuziladigan bo'ldi.

XV asrda Italiyada, sug'urta operatsiyalarini amalga oshirish orqali foyda olish, dengiz orqali yuk tashish amaliyotida joriy etilgan. O'sha davrda O'rta yer dengizi orqali yuklarni tashishda Italiya

ustun mavqyega ega bo'lgan. Dengiz sug'urtasi rivojlanganligini, 1393 yilda birgina notarius orqali bir haftada 80 ta sug'urta shartnomasi tuzilganligi bilan tushuntirish mumkin.

Bu davrlarda dengiz sug'urtasi Ispaniya va Portugaliyada ham taraqqiy eta boshlagan. Birinchi sug'urta polisi 1347 yilda Barselonada berilgan. 1468 yilda dengiz sug'urtasi bo'yicha Venetsiya kodeksi yaratiladi.

Keyinchalik, XVI asrga kelib dengiz sug'urtasi bo'yicha xizmat ko'rsatish Angliyaga ko'chadi. 1601 yilda bu yerda dengiz sug'urtasida yuzaga keladigan nizolarni ko'rib chiqadigan sudlar tashkil etilgan. XVI asrda sanoat ishlab chiqarishining manufaktura shakli o'z o'rnini fabrika shakliga berdi. Bu, o'z navbatida, sug'urta yanada rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratdi.

Tijorat sug'urtasi shakllanishining ikkinchi bosqichida mulk sug'urtasining bir shakli sifatida dengiz sug'urtasi asosiy tur sifatida o'z mavqyeini saqlab qoldi.

Dengiz sug'urtasi bo'yicha dastlabki jamiyat 1668 yilda Fransiyada tashkil etilgan. XVI asr oxirlarida Londonda xususiy sug'urtalovchilarning uyushmasi tashkil etilgan. 1871 yilgacha ushbu uyushma «London lloydi» nomi bilan faoliyat ko'rsatib kelgan. Germaniyadagi dastlabki sug'urta jamiyatlari 1765 yilda Gamburg va Berlinda tuzilgan.

Dengiz sug'urtasini paydo bo'lishi va rivojlanishiga stixiyali hodisalar, qurg'oqchilik ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, yevropa mamlakatlaridagi urbanizatsiya mulk sug'urtasining boshqa turlarini vujudga kelishiga olib kelgan. 1666 yilda Londonda katta yong'in bo'lgan va natijada 70,0 ming kishi halok bo'lgan. Bu yevropada yong'indan sug'urtalashni paydo bo'lishiga sharoit yaratgan. Angliyada ko'plab yong'indan sug'urtalash bilan shug'ullanuvchi jamiyatlar tashkil etilgan.

Germaniyada dastlabki yong'indan sug'urtalash bo'yicha aksiyadorlik sug'urta jamiyati 1812 yilda tuzilgan.

Hayotning sug'urtasi bo'yicha birinchi sug'urta jamiyati «Ekvitebl» nomi bilan 1762 yilda tashkil etilgan. 1830 yilga kelib, Angliyada hayot sug'urtasi bo'yicha 35 ta yirik jamiyatlar faoliyat ko'rsatgan. Hayotni sug'urtalash bo'yicha dastlabki aksiyadorlik

sug'urta jamiyatlari 1787 yilda Fransiyada tashkil etilgan. Germaniyada esa 1806 yilga kelib, hayot sug'urtasi bo'yicha aksiyadorlik jamiyati tuzilgan.

XVI asr oxiri va XX asrning boshlariga kelib sanoat ishlab chiqarilishining rivojlanishi mulkiy va shaxsiy sug'urtaning taraqqiy etishini ancha tezlashtirdi. XX asr oxirlarida sanoat sohasidagi tub o'zgarishlar, xususan, ishlab chiqarishda ilmiy-texnika yutuqlaridan, elektr energiyasidan keng foydalanish texnologik xarakterdagi risklarni keltirib chiqardi.

1776 yili Rossiyada Davlat banki huzurida sug'urta ekspeditsiyasi tashkil etilgan.

1800 yilda Imperator farmoni bilan kema va tovarlarni sug'urtalash bo'yicha sug'urta jamiyati tashkil etildi, biroq uning mijozlari bo'lmaganligi uchun tugatilgan. Bu sug'urta jamiyatini qo'llab-quvvatlash uchun Rossiya hukumati unga eng asosiy gubernalarda sug'urta ishini mutlaq amalga oshirish uchun 20 yil muddatga huquq bergan.

1835 yilda ikkinchi-yong'indan sug'urtalash bo'yicha jamiyat tuzilgan. 1890-1900 yillarga kelib, o'zaro sug'urtalash bo'yicha shahar jamiyatlari bo'lgan va rivojlangan. 1909 yilda markazi Peterburg shahrida bo'lgan o'zaro sug'urtalash jamiyatlarining Rossiya ittifoqi tashkil etilib, 1914 yilda uning tarkibida 300 ga yaqin sug'urta tashkiloti bo'lgan. 1894 yilda Rossiya Ichki ishlar vazirligiga sug'urta jamiyatlari ustidan nazorat qilish yuklatiladi. 1917 yilga qadar, Rossiyada sug'urtalash raqobatga asoslangan holda rivojlanishning yuqori darajasiga ko'tarildi.

Insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida ham sug'urta tushunchasi bilan bog'liq munosabatlarning mavjud bo'lganligi bizga tarixdan ma'lum. Ibtidoiy jamoa tuzumida urug' va qabila shaklida hayot kechirgan shaxslar oldindan ko'rib bo'lmaydigan har xil hodisalardan saqlanish maqsadida oziq-ovqat zaxiralarini yaratganlar. Ayrimlar esa, sodir bo'lgan suv toshqinlari va qurg'oqchilik kabi noxush hodisalarni xudoning qarg'ishi deb qabul qilganlar. Nima bo'lganda ham, o'sha davrlarda kutilmagan va bexosdan bo'ladigan, bir so'z bilan aytganda, inson irodasiga bog'liq bo'lmagan vaqea-hodisalar ro'y berganda ko'riladigan zararlarni qoplash uchun zaxiralarni tashkil etganliklari, shubhasiz.

Insoniyat sivilizatsiyasi boshlangan davrdan to bugungi kungacha bir necha ming yillar o'tdi. Ammo, sug'urtaning fundamental, ilmiy asoslangan prinsiplaridan biri bo'lgan turli hodisalar ro'y berishi natijasida ko'rilgan zararlarni qoplash maqsadida zaxiralarning shakllantirilishi bugungi kunda ham saqlanib qolgan. Bu, o'z navbatida, bizga sug'urta munosabatlari ko'p ming yillik tarixga ega deb ta'kidlashimiz uchun asos bo'ladi.

Ko'pchilik mutaxassislar, jumladan mana shu sohaga yaqin ba'zi mutaxassislarimiz sug'urtani himoya vositasi sifatida tushunadilar. Haqiqatan ham shundaymi? Sug'urtani, faqat falokat yuz berishi natijasida ko'rilgan zararni qoplash nuqtai nazaridan himoya vositasi deb talqin etish unchalik ham to'g'ri emas. Buning boisi, sug'urta xoh u korxona, tashkilot bo'ladimi yoki fuqarolarmi, barcha uchun himoya vositasi bo'la olmaydi. Demak, kimlar sug'urta himoyasida bo'lishi mumkin? Faqat shunday yuridik yoki jismoniy shaxslar sug'urta himoyasiga olinishi mumkinki, ular albatta, sug'urta zaxirasini tashkil etishda ishtirok etgan bo'lishi lozim. Soddaroq qilib aytganda, fuqaro yoki korxonalar ma'lum bir haq evaziga sug'urta xizmatini sotib oladilar. Ular to'lagan haqning bir qismi sug'urta faoliyatini amalga oshiruvchi maxsus tashkilot-sug'urta tashkiloti barpo etadigan zaxira fondida saqlanadi. Oldindan ko'rib bo'lmaydigan hodisalar ro'y berishi natijasida ko'rilgan ziyon, shubhasiz, uning ishtirokida shakllangan sug'urta zaxira fondi hisobidan qoplanadi. Ko'rinib turibdiki, sug'urta himoyasiga faqat sug'urta tashkiloti xizmatini sotib olgan shaxslargina muyassar bo'lishlari mumkin. Kimki, u yuridik yoki jismoniy shaxs bo'lishidan qat'i nazar, sug'urta tashkiloti xizmati uchun haq to'lamasa, ya'ni sug'urta polisini sotib olmasa, o'z-o'zidan ularga ko'rilgan zararlarni qoplash uchun mablag' berilmaydi.

Sug'urta o'zi nima degan savolga javoban shuni ta'kidlash joizki, kutilmagan noxush hodisalar ro'y berishi natijasida ko'rilgan zararni qoplash uchun maqsadli pul zaxiralarini shakllantirilishi va ulardan foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarga sug'urta deyiladi. Lekin, aytish kerakki ayrim sug'urta hodisalarini ro'y berishi oldindan ma'lum bo'ladi. Masalan, fuqarolarning hayotini sug'urta qilishda uning ma'lum bir yoshga yetishi sug'urta hodisasi sifatida baholanadi.

Iqtisodi taraqqiy etgan davlatlarda sug'urta kundalik hayotning ajralmas bir bo'lagiga aylanganligini alohida qayd etish lozim. Bugungi kunda AQSh, Yaponiya va yevropa Ittifoqi davlatlarida ko'pchilik fuqarolar faqat o'z hayotlarinigina emas, balki butun mol-mulkini, farzandlarini to'liq sug'urtalagani ayni haqiqatdir. Bu bejiz emas, albatta. Ular sug'urtani «tinch hayot kechirish uchun to'lov» deb talqin etadilar.

Sug'urta rivojlangan davlatlar iqtisodiyotida muhim o'rin tutishini quyidagi raqamlardan ham anglab olish mumkin. Yaponiya yalpi ichki mahsulotida sug'urta xizmatlarining hajmi qariyb 12 foizni tashkil etadi. Kunchiqar mamlakat aholisining yarmidan ko'pi o'z hayotlarini sug'urta qilganlar.

Sug'urta mustaqillik yillarida O'zbekistonda yangi bosqichga ko'tarildi. Agar, o'sha sobiq sovet davrida mamlakat ichkarisidagi barcha sug'urta ishlari faqat «Gosstrax» deb atalmish davlat sug'urta organlari tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, bugungi sug'urta bozorida 23 ta sug'urta tashkiloti 150 dan ortiq sug'urta xizmatlarini ko'rsatish mumkin.

Birinchidan, biz o'z mol-mulkimizni sug'urtalasak, mabodo sug'urtalangan mol-mulk avvaldan bilib bo'lmaydigan hodisalarni yuz berishi natijasida shikastlansa, ko'rilgan zarar miqdori sug'urta tashkiloti tomonidan qoplanadi. Demak, o'z mol-mulkini sug'urta qildirgan shaxs sug'urta tashkiloti to'lagan sug'urta qoplamasi evaziga yo'qotilgan moddiy boyliklar qiymatini tiklaydi. Agar, sug'urtalovchi tegishli sug'urta qoplamasini bermaganida, ehtimol, zarar ko'rgan shaxs o'z mol-mulki qiymatini tiklay olmasligi mumkin .

Ikkinchidan, sug'urtalangan shaxsga to'langan sug'urta qoplamalari va summalari soliqqa tortilmaydi. Bu juda muhim. Gapning ochig'i ko'pchilik fuqarolarimiz, sug'urtaning mana shu xususiyatidan to'liq xabardor emaslar. Amaldagi soliq qonunchiligi hujjatlariga muvofiq, fuqarolar va korxonalar oladigan daromadlar belgilangan tartibda daromad (foyda) solig'iga tortilishi lozim, ular uchun berilgan imtiyozlar bundan mustasno. Ammo, sug'urta hodisalari ro'y berishi natijasida ko'rilgan zararlarni qoplash uchun sug'urta tashkilotlari tomonidan to'langan pul mablag'lari fuqaro yoki korxonalarning daromadi sifatida baholanmaydi.

Uchinchidan, korxona va tashkilotlarning o‘z mol-mulki yoki boshqa manfaatlarini ixtiyoriy sug‘urta qilish bilan bog‘liq xarajatlari daromad (foyda) solig‘i bazasidan chiqariladi. Alohida ta’kidlash kerakki, 2002 yilning boshlariga qadar korxona va tashkilotlar o‘z mol-mulkini ixtiyoriy sug‘urta qilish bo‘yicha to‘lagan sug‘urta mukofotlari soliqqa tortiladigan bazaga kiritilar edi. Bu holat ularni ixtiyoriy sug‘urtaga bo‘lgan manfaatdorligini yanada pasaytirardi. Mamlakatimizdagi mavjud korxona va tashkilotlarning anchagina qismi sug‘urta himoyasiga olinmaganligining omillaridan biri ham ana shunda.

To‘rtinchidan, sug‘urta qilish yo‘li bilan to‘plangan sug‘urta mukofotlarini katta qismi sug‘urta zaxiralarida saqlanadi va u sug‘urta tashkilotlarini iqtisodiyotni turli tarmoqlarini investitsiya resurslari bilan ta’minlovchi yirik investorga aylantiradi. Bir so‘z bilan aytganda, sug‘urta himoya vositasi bo‘lish bilan birga iqtisodiyotni barqaror rivojlanishini ta’minlovchi omillardan hamdir.

Yuqorida qayd etilganidek, kutilmagan voqyea-hodisalarning ro‘y berishi natijasida ko‘rilgan zararni qoplash maqsadida insonlar o‘z hayotlarini baxtsiz hodisalardan, korxona va tashkilotlar esa tabiiy hamda boshqa xavf-xatarlarning ro‘y berish holatlaridan sug‘urta qilishadi.

Umuman, sug‘urtaning insoniyat hayotidagi va iqtisodiyotni uzluksiz rivojlanishini ta’minlashdagi ahamiyati beqiyos. Buni e’tiborga olib, mamlakatimizda bozor infratuzilmasining ushbu bo‘g‘inini rivojlantirishga katta e’tibor berilayapti. 2002 yilda sug‘urta sohasini rivojlantirish yuzasidan davlat darajasida bir qator chora-tadbirlar belgilandi. Xususan, 2002 yilning 31 yanvarida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sug‘urta bozorini yanada erkinlashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmonining e’lon qilinishi sug‘urta tizimini taraqqiy ettirish yo‘lida muhim qadam bo‘ldi. Mazkur Farmonga muvofiq, mulk shaklidan qat’i nazar barcha sug‘urta tashkilotlari 2002 yilning 1 fevralidan boshlab uch yil muddatga daromad (foyda) solig‘i to‘lashdan ozod etildi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2002 yil 27 noyabrda qabul qilgan Qarori sohani rivojlantirishda katta ahamiyat kasb

etdi. 2002 yilning 5 aprelida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi «Sug'urta faoliyati to'g'risida» yangi qonun qabul qildi. Bu qonunning qabul qilinishi sug'urta munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarning huquq va manfaatlarini qonuniy jihatdan himoyalashga muhim hissa bo'lib qo'shildi. Sug'urta sohasini tartibga soluvchi qonunchilik hujjati normalari xalqaro standartlarga muvofiqlashtirildi. Jumladan, rivojlangan chet el mamlakatlaridagidek, bizda ham sug'urta xizmatlari bozori ikkiga ajratildi: hayotni sug'urta qilish bilan bog'liq xizmatlar bozori va umumiy sug'urta xizmatlari bozori. Hayotni sug'urta qilishga ixtisoslashgan tashkilotlar umumiy sug'urta turlarini o'tkazish, aksincha, umumiy sug'urta turlarini amalga oshiruvchi tashkilotlar hayotni sug'urtalash huquqiga ega bo'lmaydi. To'g'ri, bizda hayotni sug'urta qilish, ayniqsa uzoq muddatli sug'urta turlarini rivojlantirishda ba'zi muammolar mavjud. Bu sug'urta turini amalga oshirish uchun fuqarolarda sug'urta tashkilotlariga ishonch bo'lishi bilan bir qatorda yetarli miqdorda mablag' ham bo'lishi zarur. Faqat hayot sug'urtasi bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatishda emas, balki korxona va tashkilotlarning mol-mulki hamda boshqa ixtiyoriy sug'urta turlarini o'tkazishda ham muammolar mavjud. Bu muammolarni hal etish sug'urta tashkilotlari va ularning salohiyatli mijozlari bo'lmish ko'p ming sonli aholi, yuridik shaxslar rahbarlarining o'zaro hamkorligiga bog'liq. Jamiyatda aholi va korxona hamda tashkilot rahbarlarining sug'urtaga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartirish lozim. Bu, o'z navbatida, sug'urta tashkilotlari tomonidan faol tushuntirish, targ'ibot ishlarini olib borishni taqozo etadi.

23.3. Sug'urtaning huquqiy asoslari

Jamiyatda fuqarolar va ularning jamoasi o'z faoliyatlari jarayonida bir-birlari bilan tegishli ijtimoiy munosabatda bo'ladilar. Ushbu munosabatlarni bir qolipga solish uchun ularni tartibga keltirish ya'ni fuqarolar va tashkilotlarning xatti-harakati doirasini belgilash zarur. Bayon etilganlar to'laligacha sug'urtaga ham taalluqlidir. Sug'urta ijtimoiy-iqtisodiy qonuniyat sifatida huquqiy tomondan mustahkamlanishni talab etadi. Sug'urta fondini tashkil

etish va undan foydalanish jarayonida paydo bo'ladigan munosabatlar huquqiy tartibga solinadi.

Sug'urta sohasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar fuqarolik-huquqiy munosabatlar tarkibiga kiradi. Bunday munosabatlar fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning, shartnoma majburiyatlarini, shuningdek, mulkiy hamda shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Sug'urta sohasidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlar quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

- fuqarolar va sug'urta tashkilotlari o'rtasida shakllanadigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar;
- sug'urta tashkilotlari o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar;
- fuqarolar va maxsus davlat organlari o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar;
- sug'urta tashkilotlari va maxsus vakolatli davlat organi o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar.

Fuqarolar va sug'urta tashkilotlari o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar tegishli shartnoma qoidalariga asoslanadi. Bunda bir tomondan, sug'urta tashkilotining fuqaro oldida, ikkinchi tomondan, fuqaroning sug'urta tashkiloti oldidagi burch va majburiyatlari paydo bo'ladi. Ya'ni, tuzilgan shartnomaga ko'ra, fuqaro o'z vaqtida sug'urta mukofotini to'lashi shart. Sug'urta hodisasi ro'y berganda esa, sug'urta tashkiloti sug'urta shartnomasida qayd etilgan shart va muddatlarda sug'urta qoplamasi (summasini) fuqaroga to'lab berishi lozim. Ko'rinib turibdiki, shartnoma fuqarolik-huquqiy hujjat sifatida taraflarning o'zaro munosabatini huquqiy tartibga solyapti.

Sug'urta tashkilotlarining bir-birlari o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlari sug'urta puli va qayta sug'urta qilish bilan bog'liq tuzilgan shartnomalar doirasida shakllanadi. Amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra, sug'urta tashkiloti moliyaviy barqarorlikni, binobarin, sug'urtalanuvchilar oldida o'z majburiyatini bajarishni ta'minlash maqsadida sug'urta pulida ishtirok etishi yoxud boshqa sug'urta tashkilotlari yoki ixtisoslashgan qayta sug'urta

tashkilotlari bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 959-moddasida «sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi o'z zimmasiga olgan sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lash xavfi uning tomonidan to'liq yoki qisman boshqa sug'urtalovchida (sug'urtalovchilarda) u bilan tuzilgan qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urtalanishi mumkin» deb alohida qayd etilgan.

Qayta sug'urta qilish shartnomasiga nisbatan, agar bunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, Fuqarolik kodeksining tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish borasida qo'llanishi lozim bo'lgan qoidalari tatbiq etiladi. Qayta sug'urta qilish shartnomasini tuzgan sug'urta shartnomasi (asosiy shartnoma) bo'yicha sug'urtalovchi keyingi shartnomada sug'urta qildiruvchi hisoblanadi.

Fuqarolar va maxsus davlat organlari o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar maxsus vakolatli davlat organining sug'urtalanuvchilari bo'lgan fuqarolarning qonuniy manfaatlarini himoya etish bilan bog'liqdir. Amaliyotda shunday holatlar bo'ladiki, sug'urta tashkiloti sug'urtalanuvchiga sug'urta hodisasi tufayli ko'rilgan zararni qoplashdan asossiz voz kechishi mumkin. Bunday paytda o'z manfaatlarini huquqiy himoya etish maqsadida sug'urtalanuvchi maxsus vakolatli davlat organiga murojaat etishi mumkin.

Sug'urta tashkilotlari va maxsus vakolatli davlat organi o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar qonun hujjatlari asosida tartibga solinadi. Maxsus vakolatli organning sug'urta tashkilotlariga nisbatan paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlari O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi va «Sug'urta faoliyati» to'g'risidagi qonunda o'z aksini topgan. Maxsus vakolatli davlat organi qonunda belgilangan tartibda sug'urta tashkilotlarining faoliyatini nazorat etib boradi. Zaruriyat bo'lganda esa, sug'urtalanuvchilarning manfaatini himoya etish maqsadida undan sug'urta faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyani chaqirib olish huquqiga ega.

Sug'urtani huquqiy tartibga solish davlat tomonidan sug'urta munosabati qatnashchilarining xatti-harakatini huquqiy normalari vositasida amalga oshiriladi. Jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiy

huquqlarini sug'urtaviy himoya qilish uchun ko'pchilik shaxslar tomonidan tashkil etiladigan maxsus fond hisobidan amalga oshiriladigan sug'urta faoliyati jarayonida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlar mavjud. Ushbu munosabatlarni tartibga soladigan normalar yig'indisiga sug'urta huquqi deyiladi.

Sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini ikki turga bo'lish mumkin:

- sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi maxsus qonunlar;
- sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi umumiy qonunlar

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 2002 yilning 5 aprelida qabul qilingan va shu yilning 28 mayida amaliyotga joriy etilgan «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonun sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi maxsus qonun hisoblanadi.

Sug'urta munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarning qonuniy manfaatlarini himoya etish maqsadida 1993 yili Oliy Majlis «Sug'urta to'g'risida» qonun qabul qilgan edi. O'tgan yillar mobaynida mazkur qonunga ikki marta qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi. Tabiiyki, bu qonun o'sha paytda mavjud bo'lgan iqtisodiy jarayonlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan. Ya'ni ushbu qonun sug'urta munosabatlari qatnashchilari uchun biroz yumshatilgan holatda taqdim etildi. Jumladan, unda sug'urta tashkilotlari tugatilgan taqdirda ularning sug'urtalanuvchilar oldidagi majburiyatini bajarish tartibi to'liq yoritilmagan. Shuningdek, bu qonunda qonunchilik talablarini buzganlik uchun tomonlarning javobgarligi o'z aksini topmagan hamda davlat sug'urta nazorati organining sug'urta tashkilotlariga nisbatan ta'sir qilish imkoniyati keskin chegaralangan.

Bayon etilgan holatlar mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining hozirgi bosqichi talablarini hisobga olgan holda, amaldagi «Sug'urta to'g'risida»gi qonunni yangilash va takomillashtirish zaruriyatini keltirib chiqardi. Shuni e'tiborga olib, 2002 yilning 4-5 aprel kunlari bo'lib o'tgan ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisning sakkizinchi sessiyasida «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi yangidan ishlab chiqilgan qonun loyihasi deputatlar tomonidan atroflicha muhokama etildi va qabul qilindi.

2002 yil aprel oyigacha amalda bo'lgan sug'urta sohasini huquqiy

tartibga soluvchi qonun «Sug'urta to'g'risida»gi qonundir. Fikr-mulohaza yuritmoqchi bo'lgan qonun esa «Sug'urta faoliyati to'g'risida»deb nomlangan. Talabalarimizda: «Sug'urta va sug'urta faoliyati tushunchalari o'rtasida farq bormi?»degan haqli savol tug'ilishi mumkin. Savolga ularning orasida farq bor degan javobni beramiz. Sug'urtaning mohiyatini oddiy til bilan ifodalaydigan bo'lsak, u har xil tasodifiy hodisalar ro'y berishi oqibatida yuridik va jismoniy shaxslar ko'radigan zararlarni sug'urta tashkiloti tomonidan qoplash bilan bog'liq munosabatdir. Shuni unutmaslik kerakki, sug'urta tashkiloti o'z xizmatini mijozlarga tegishli haq sug'urta mukofoti to'lash evaziga ko'rsatadi. Sug'urtalovchi mijozlardan kelib tushgan sug'urta mukofotlari hisobidan maqsadli pul jamg'armalarini tashkil etadi va bu jamg'arma mablag'lari faqat sug'urta hodisalari tufayli ko'rilgan zararlarni qoplaydi. E'tibor bergan bo'lsangiz, sug'urta munosabatlarida ikki tomon: sug'urta tashkiloti (sug'urtalovchi) va yuridik hamda jismoniy shaxslar (sug'urtalanuvchilar) ishtirok etyapti. Sug'urta faoliyati esa qonunda ta'kidlanishicha, sug'urta bozori professional ishtirokchilarining sug'urtani amalga oshirish bilan bog'liq faoliyati. Sug'urta bozorining professional ishtirokchilari faqat sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchidan iborat emas. Unda qayta sug'urtalovchilar, qayta sug'urtalanuvchilar, sug'urta brokerlari va agentlari ham ishtirok etadilar.

Yangi qonunning 4—moddasida sug'urtalovchilarning sug'urtani amalga oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin emasligi qayd etilgan. Qayd etish joizki, sug'urta faoliyati ham tadbirkorlikning bir ko'rinishidir. Mamlakatimizda iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonlari kechayotgan va tadbirkorlik harakatlariga keng yo'l ochilayotgan bir paytda, tadbirkorlik tizimining muhim bo'g'inlaridan bo'lgan sug'urtalovchilar uchun bunday cheklovning qonun yo'li bilan belgilanishiga sabab nima ekan? O'tgan yillar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ko'pgina sug'urta tashkilotlari «sug'urtalovchi» niqobi ostida turli tijorat operatsiyalarini, xususan, savdo-vositachilik ishlarini amalga oshirdilar. Yuridik va jismoniy shaxslarni sug'urta qilish hisobiga kelib tushgan sug'urta mukofotlari, qoidaga ko'ra, sug'urta qoplamalarini to'lashga mo'ljallangan zaxira jamg'armalarini tashkil

etishga sarflamasdan, balki sug'urta faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishga sarflagan holatlar ham bo'lgan. Sug'urtaning asosiy prinsiplaridan biri-sug'urtalovchilarning o'z zimmalariga olgan majburiyatlarini bajarishni ta'minlaydigan sug'urta zaxiralariga ega bo'lishidir. Taassufki, ba'zi sug'urtalovchilar, bunday zaxiralarni shakllantirmaganliklari oqibatida murakkab moliyaviy holatni boshdan kechirganlar. Bu esa ko'p ming sonli sug'urtalanuvchilarni jabr ko'rishiga olib keladi.

«Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunning diqqatga sazovor tomoni, uning 10-moddasida sug'urta tashkilotlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibini aniq ko'rsatib qo'yilganligidir. Ma'lumki, qonun hujjatlariga muvofiq, aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilgan sug'urta tashkilotlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida davlat ro'yxatiga olingan. Ammo, 1998 yilning birinchi yarmigacha sug'urta faoliyatini tartibga solish vakolati berilgan davlat sug'urta nazorati organining tashkil etilmaganligi va ilgari Adliya vazirligida davlat ro'yxatiga olingan tashkilotlarning faoliyati nazorat qilinmaganligi sababli yangi tashkil etilgan sug'urta tashkilotlarini davlat ro'yxatiga olishda muammolar tug'ilgan.

«Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonun 29 ta moddadan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 52-bobi sug'urtaviy huquqiy munosabatlarga bag'ishlangan. Unda jami 47 ta modda mavjud. Kodeks sug'urta tashilotlari bilan sug'urtalanuvchilar o'rtasidagi, «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonun sug'urta tashkilotlari va davlat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Mustaqillik qo'lga kiritilgach, Prezidentimizning sug'urta faoliyati bilan bog'liq bir qancha Farmonlari qabul qilindi. Ulardan biri 1995 yilning 26 iyulida tashkil etilgan «Madad» sug'urta agentligi faoliyati bilan bog'liq Prezident Farmonidir. Ushbu Farmonga ko'ra, agentlikning faoliyat yo'nalishlari ko'rsatilgan hamda uni 3 yil muddatga daromad (foyda) solig'i to'lashdan ozod etilganligi ta'kidlangan. Prezidentning «Madad» sug'urta agentiligini tashkil etish bilan bog'liq Farmonining ijrosini ta'minlash uchun Vazirlar Mahkamasi Qaror qabul qildi. Shu bilan bir qatorda 1997 yil 18 fevralda «O'zbekinvest» eksport-import milliy sug'urta kompaniyasini, 1997 yilning 25 fevralida esa «O'zagrosug'urta» davlat-aksiyadorlik

sug'urta kompaniyasini tashkil etish bo'yicha Prezident Farmonlari qabul qilindi. Bu Farmonlarda qayd etilgan kompaniyalar 5 yil muddatga daromad (foyda) solig'i to'lashdan ozod etildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2002 yilning 31 yanvarida «Sug'urta bozorini yanada erkinlashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» Farmon qabul qildi. Bu Farmon sug'urta xizmatlari sohasidagi erkinlashtirish jarayonini yanada rivojlantirish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, respublikada sug'urta bozorini taraqqiy ettirishning iqtisodiy omillarini kuchaytirish, sug'urta tashkilotlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash hamda ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida qabul qilingan edi. Shuningdek, Farmonda 2002 yilning 1 fevralidan boshlab, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, sug'urta tashkilotlari 3 yil muddatga daromad (foyda) solig'i to'lashdan ozod qilinishi va buning natijasida bo'shaydigan mablag'lar aniq maqsadni ko'zlagan holda mazkur tashkilotlarning moddiy-texnika bazasini rivojlantirishga, mintaqalarda keng tarmoqli agentlik shoxobchalarini tashkil etishga, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashga, shu jumladan, ularni chet ellarda tayyorlash va qayta tayyorlashga yo'naltirilishi aniq belgilab qo'yilgan.

Shunisi e'tiborga sazovorki, soliq olishdan bo'shaydigan mablag'larni tarkibida davlat ulushi bo'lgan sug'urta tashkilotlari ustav jamg'armalarini ko'paytirishga yo'naltirish chog'ida mazkur mablag'lar davlatga tegishli ulush miqdoriga qo'shib hisoblanadi. 2002 yilning 1 fevralidan boshlab to'rt yil mobaynida sug'urta tashkiloti tugatilgan yoki u sug'urta faoliyatini to'xtatgan hollarda daromad (foyda) solig'ining summasi ushbu Farmonga muvofiq berilgan butun imtiyozli davr uchun to'liq miqdorda undirib olinadi.

Farmonda belgilab qo'yildiki, yuridik shaxslarning ixtiyoriy sug'urta turlari bo'yicha sarf-xarajatlari daromad (foyda) solig'ini hisob-kitob qilish chog'ida qonunchilikda belgilangan me'yorlar doirasida soliqqa tortiladigan baza hisobidan chegirib tashlanadi. 2002 yilning 1 fevralidan boshlab xo'jalik yurituvchi sub'ektlar xaridorlarga xizmat qiladigan banklarning kafolatlari yoki eksport shartnomalarining siyosiy va tijorat tavakkalchiliklaridan sug'urta polisi mavjud bo'lgan taqdirda oldindan haq olmasdan va akkreditiv

ochmasdan, erkin almashtiriladigan valyutaga tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni eksport qilishlari mumkin.

23.4. Mulkiy va shaxsiy sug'urta. Javobgarlik sug'urtasi

Mulkiy sug'urta hayot sug'urtasidan tashqari umumiy sug'urta tarmog'ida eng asosiy sug'urta turlarini o'z tarkibiga oladi. Ma'lumki, har qanday korxona, tashkilot yoki fuqaro o'z mol-mulkini avaylab-asrashga harakat qiladi. Ammo, ko'ngilsiz voqyealarning tasodifan sodir bo'lishi oqibatida bu mol-mulklar zararlarlanadi yoki butunlay nobud bo'ladi. Rejali iqtisodiyot tizimida barcha korxonalar davlat tasarrufida bo'lganligi bois bunday voqyelarning ro'y berishi natijasida yetkazilgan zararlar, aksariyat holatlarda, davlat byudjeti mablag'lari hisobidan qoplangan. Ammo iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazish bilan bog'liq iqtisodiy islohotlar mulkiy munosabatlarni tubdan o'zgartirib yubordi. Mulklar davlat tasarrufidan chiqarilishi tufayli xususiy va boshqa mulkchilik shaklidagi korxona va tashkilotlar barpo etildi. Tabiiyki, yangi sharoitda davlat xususiy sektordagi korxona va tashkilotlarning mulkiy manfaatlariga yetkazilgan zararlar uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olmaydi. Bir tomondan, bozor sharoitida raqobatning mavjud bo'lishi hamda turli ichki va tashqi xavf-xatarlar tadbirkorlik faoliyatini bir maromda amalga oshirishga tahdid solsa, ikkinchi tomondan, yuqori foyda olishga intilish katta tavakkalchilik qilishni talab etadi.

Sug'urta korxona va tashkilotlarning mulkiy manfaatlarini ishonchli himoya etuvchi samarali vosita sifatida bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo o'tish davrini boshidan kechirayotgan mamlakatlarda yuridik shaxslarning mulkiy manfaatlarini sug'urta himoyasiga olish katta qiyinchilikka uchraydi. Bunga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

- yuridik shaxslar to'lov qobiliyatining past darajada bo'lishi;
- sug'urta tashkilotlariga bo'lgan ishonchning kamligi;
- yuridik shaxslar rahbarlarining sug'urtaning mazmun-mohiyati va ahamiyatini to'liq tushunib yetmasligi.

Har qanday yuridik va jismoniy shaxsda o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkni saqlash, avaylab asrashdan manfaatdor bo'ladi. Bu mulkiy manfaat sug'urta ob'ekti hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 916-moddasida sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydigan quyidagi manfaatlar keltirilgan:

- g'ayriqonuniy manfaatlarni sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydi;
- qimor, lotereyalar va garov o'yinlarida ishtirok etishda ko'riladigan zararni sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydi;
- garovga olinganlarni ozod qilish maqsadida shaxs majburan qilishi mumkin bo'lgan xarajatlarni sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydi.

Yuridik shaxslarning quyidagi mol-mulklar bilan bog'liq mulkiy manfaati sug'urta ob'ekti sifatida qabul qilinishi mumkin:

- binolar, inshootlar, tugallanmagan qurilish ob'ektlari;
- ishchi mashinalar, uzatish qurilmalari, quvvat beruvchi uskunalar;
- inventar;
- tovar zaxiralari, xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i va boshqalar.

Sug'urtalanuvchiga mulk huquqi sifatida tegishli bo'lgan mol-mulklar ham, ijara va keyinchalik egalik huquqini berish sharti bilan qabul qilingan mol-mulklar ham sug'urtalanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 915-moddasiga ko'ra, mulkiy sug'urta shartnomasiga muvofiq bir taraf (sug'urtalovchi) shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga shartnomada nazarda tutilgan voqyea (sug'urta hodisasi) sodir bo'lganda boshqa tarafga (sug'urta qildiruvchiga) yoki shartnoma qaysi shaxsning foydasiga tuzilgan bo'lsa, o'sha shaxsga (naf oluvchiga) bu hodisa oqibatida sug'urtalangan mulkka yetkazilgan zararni yoxud sug'urtalanuvchining boshqa mulkiy manfaatlari bilan bog'liq zararni shartnomada belgilangan summa (sug'urta puli) doirasida to'lash (sug'urta tovoni to'lash) majburiyatini oladi.

Mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha quyidagilar sug'urtalanishi mumkin:

– muayyan mol-mulkning yo'qotilishi (nobud bo'lishi), kam chiqishi yoki shikastlanishi xavfi;

– fuqarolik javobgarligi xavfi-boshqa shaxslarning hayoti, sog'ligi

yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlar bo'yicha javobgarlik, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa, shuningdek, shartnomalar bo'yicha javobgarlik xavfi;

– tadbirkorlik xavfi-tadbirkorning kontragentlari o'z majburiyatlarini buzishi yoki tadbirkorga bog'liq bo'lmagan vaziyatlarga ko'ra bu faoliyat shart-sharoitlarining o'zgarishi tufayli tadbirkorlik faoliyatidan kutilgan daromadlarni ololmaslik xavfi.

Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urtalash shartnomasi ularning yozma arizasiga asosan tuziladi. Mol-mulkni sug'urtalash shartnomasi tuzilayotganida sug'urtalovchi sug'urta qilinayotgan mol-mulkni ko'zdan kechirishga, zarurat bo'lgan taqdirda uning haqiqiy qiymatini belgilash maqsadida ekspertiza tayinlashga haqli. Mol-mulkni yoki tadbirkorlik xavfini sug'urta qilishda, agar sug'urta shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lsa, sug'urta puli ularning haqiqiy qiymatidan (sug'urta shartnomasini tuzish kuni turgan joyidagi haqiqiy qiymati) oshmasligi lozim.

Sug'urtalovchilarning faoliyati tijoratga asoslangan, binobarin, foyda olishga qaratilgan ekan, ular har qanday risklarni sug'urtaga qabul qilavermaydi. Boshqacha so'z bilan aytganda, risklar tanlanadi. Risklarni tanlash sug'urta shartnomasini tuzish bo'yicha mijozlardan kelib tushgan takliflarni tahlil etishga qaratilgan sug'urta kompaniyasining faoliyatidir. Sug'urta kompaniyasining muvozanatlashgan sug'urta portfelini shakllanishida risklarni tanlash iborasini amaliy jihatdan ishlatish muhimdir. Sug'urta amaliyotida risklarni tanlash ishini syurveyerlar amalga oshiradi. Risklarni tanlash risk menejment sohasida olib boriladigan chora-tadbirlarning bir qismidir.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2002 yil 27 noyabrdagi 413-sonli Qaroriga binoan «Sug'urta faoliyati klassifikatori» tasdiqlangan. Ushbu klassifikatorning 8 va 9-klasslari mos ravishda «Mol-mulkni olovdan va tabiiy ofatlardan sug'urta qilish» hamda «Mol-mulkni zarardan sug'urta qilish», deb ataladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, sug'urta shartnomasi tuzishdan avval, sug'urta tashkilotining vakili sug'urta himoyasiga olinadigan asosiy vositalarni diqqat bilan ko'zdan kechirishi shart. Ammo

hamma yerda ham bu muhim qoidaga rioya etilmaydi. Oqibatda, ba'zi sug'urtalanuvchilar sug'urta ob'ekti haqida noto'g'ri ma'lumotlar berishlari mumkin. Mabodo, sug'urtalangan mol-mulk haqida sug'urta tashkilotiga noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etilganligi ma'lum bo'lsa, bunday holatda sug'urtalovchi sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urta qoplamasini to'lamaslik huquqiga ega .

Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urta qilish bo'yicha shartnomalar tuzishdan avval, ularda bo'sh mablag' bor yoki yo'qligini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, tegishli shartnomalar tuziladi, lekin korxonalarda mablag' yetishmasligi sababli ular yuridik kuchga kirmasdan qoladi. Sug'urta shartnomasi tomonlar imzolaganidan so'ng kuchga kiradi, ammo sug'urta tashkilotining sug'urta hodisasi ro'y berishi oqibatida ko'rilgan zararni qoplash majburiyati uning hisob-kitob raqamiga sug'urta mukofoti kelib tushgandan so'ng boshlanadi. Bu haqda shartnomada alohida qayd etilmog'i lozim. Sababi, sug'urta mukofoti kelib tushmasdan sug'urta qoplamasini to'lash mantiqsizdir va sug'urta nazariyasining fundamental prinsiplariga mos kelmaydi.

Yuridik shaxslarning mol-mulkini va boshqa asosiy vositalarini ixtiyoriy sug'urta qilish qoidalariga ko'ra, korxonalarga sug'urta polisi ular tomonidan sug'urta tashkilotining hisob-kitob raqamiga sug'urta mukofoti kelib tushgandan so'ng shartnomada kelishilgan muddatda beriladi. Sug'urta polisi-sug'urta shartnomasi tuzilganlik faktini tasdiqlovchi hujjat. Sug'urta polisida quyidagi rekvizitlar bo'lishi shart: sug'urta kompaniyasining yuridik manzili, sug'urtalanuvchining nomi, sug'urta ob'ekti, sug'urta mukofotining miqdori, shartnomaning amal qilish muddati. Sug'urta qoplamasini to'lashda sug'urtalanuvchi sug'urta polisini sug'urta kompaniyasiga taqdim etishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2002 yilning 27 noyabridagi 413-sonli Qarorida «Mol-mulkni olovdan va tabiiy ofatlardan sug'urta qilish» 8-klassga oid ekanligi ko'rsatilgan. Yong'in, portlash, bo'ron, dovul, jala, ko'chki, tuproqning cho'kishi, yemirilish, yer osti suvlari, sel, yashin urishi, zilzila, yadro energiyasi ta'siri natijasida mol-mulk yo'qotilganda

yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlarining jami hukumat qarori bilan tasdiqlangan «Sug'urta faoliyati klassifikatori»ning 8-klassiga mos keladi. Do'l, qalin qor yog'ishi yoki qattiq sovuq tushishi, buzib kirib, o'g'irlik qilish va boshqa voqyealar natijasida mol-mulk yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari 9-klass doirasida amalga oshiriladi.

Sug'urta hodisalari sug'urtalanuvchilarning ehtiyotsizligi, atiydan qilingan xatti-harakati natijasida sodir etilsa va uning natijasida mol-mulkka zarar yetkazilsa, bu zararlar sug'urtalovchi tomonidan qoplanmaydi. Shu yerda siyosiy risklarni sodir bo'lishi oqibatida ko'rilgan zararlar ham qoplanmasligini eslatib o'tish o'rinli deb hisoblaymiz.

Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtasi bo'yicha sug'urta summasi mol-mulk balans qiymatiga nisbatan foizlarda hisoblanadi. Tarif stavkasini aniqlashda mol-mulkning joylashgan o'rni, eskirganlik va risk darajasi kabi omillar hisobga olinadi.

Har qanday shartnomada bo'lgani kabi, yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtalash shartnomasida ham unda ishtirok etuvchi tomonlar tegishli huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi. Chunonchi, sug'urtalovchining huquqiga quyidagilarni kiritish mumkin: sug'urtalangan mol-mulkning holatini, saqlanishini butun sug'urta shartnomasi amalda bo'lgan davrda tekshirish, sug'urtalanuvchi tomondan sug'urta shartnomasi shartlari bajarilmaganda uni bekor qilish, mol-mulklarning zararlanishi va nobud bo'lishida aybdor bo'lgan shaxslar aniqlanganda sug'urta qoplamasini ulardan undirib olish va boshqalar. Sug'urta shartnomasiga muvofiq, sug'urtalovchi shartnomada belgilangan muddatda sug'urta polisini sug'urtalanuvchiga berishi, sug'urta hodisasi tufayli ko'rilgan zararlarni aniqlash va uni qoplash chora-tadbirlarini ko'rishi shart. Sug'urta tashkiloti sug'urtalanuvchining mol-mulki holatiga oid ma'lumotlarini sir saqlashi talab etiladi.

Yuridik shaxslar-sug'urtalanuvchilar sifatida sug'urta shartnomasi amalda bo'lgan davrda sug'urtalovchidan maslahatlar olish, sug'urtalash qoidalari bilan tanishish kabi huquqlarga ega. Ayni paytda, sug'urtalangan korxonalar mol-mulki zararlanganda

yoki nobud bo'lganda uning oldini olish chora-tadbirlarini ko'rishi shart va sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddatda sug'urta mukofotini to'lashga majbur. Aks holda, sug'urta shartnomasi o'z kuchini yo'qotishi mumkin.

Shaxsiy sug'urta baxtsiz hodisalar yoxud tabiiy hodisalar ro'y berishi oqibatida fuqarolarning hayoti va sog'ligiga shikast yetkazilishi bilan bog'liq ularning mulkiy manfaatlarini himoyalashga qaratilgan sug'urtaning mustaqil tarmog'i. Shaxsiy sug'urta fuqarolar boshiga kulfat tushganda ularni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashning muhim vositasi hisoblanadi. Shu ma'noda, shaxsiy sug'urta ijtimoiy himoyaning hayotiy tajribada sinalgan ishonchli shaklidir.

Shaxsiy sug'urtaning, xususan, uning ajralmas bo'g'ini bo'lgan fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtasining joriy etilishi bir necha asrlik tarixga ega. 1541 yilda yevropada mavjud bo'lgan dengiz huquqi qoidalariga ko'ra, kema egalari shu kema kapitanlarini baxtsiz hodisalardan sug'urtalashlari shart bo'lgan.

Shaxsiy sug'urtaning ba'zi belgilari qadimgi rimliklarda ham mavjud bo'lgan. O'sha paytda Diana va Antoni muxlislarining diniy jamiyati bo'lgan. Unga a'zo bo'lib kirgan shaxslar a'zolik badalini to'lashgan. Jamiyat a'zolaridan biri vafot etganda uni ko'mish bilan bog'liq xarajatlar jamiyat hisobidan amalga oshirilgan va hatto, pul mablag'larining muayyan qismi vafot etgan shaxsning merosxo'rlariga berilgan.

1699 yil Angliyada shaxsiy sug'urta bilan shug'ullanadigan dastlabki sug'urta tashkiloti barpo etilgan va u avvalo beva ayollar hamda yetim bolalar sug'urtasini tashkil etgan. Bu jamiyatning nomi «Ekvatebl» deb atalgan. XVIII asrda esa Germaniyada suyak sinishi holatlaridan himoyalash bo'yicha o'zaro yordam uyushmalari tashkil etilgan. 1849 yili Angliyada temir yo'llarda baxtsiz hodisalardan sug'urtalash bo'yicha dastlabki «Railway Death Rassengers Company» nomli sug'urta kompaniyasi tuzilgan.

Har qanday yuridik va jismoniy shaxs shaxsiy sug'urta bo'yicha sug'urtalanuvchi bo'lishi mumkin.

Shaxsiy sug'urta bu inson hayotiga, uning mehnat qobiliyati va salomatligiga tahdid soladigan turli xavf-xatarlardan himoyalanishning muhim shaklidir. Hozirgi paytda shaxsiy sug'urta

sug'urta faoliyatining yirik tarmog'i sifatida jahon amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Taraqqiy etgan davlatlarda shaxsiy sug'urta turlari bo'yicha kelib tushgan sug'urta mukofotlari boshqa sug'urta turlari bo'yicha kelib tushgan sug'urta mukofotlariga nisbatan yuqori salmoqqa ega. Masalan, AQSh da jami yig'ilgan sug'urta mukofotlari hajmida shaxsiy sug'urtaning hissasi 50,0 foizdan yuqoridir.

O'tgan asrning boshlarida O'zbekiston hududida Rossiya sug'urta tashkilotlarining vakolatxonalari faoliyat ko'rsatgan va ular aholiga shaxsiy sug'urta xizmatlarini ko'rsatishgan. 1917 yildan 1990 yilgacha mamlakatimizda shaxsiy sug'urtalash ishlari davlat sug'urta organlari (Gosstrax) tomonidan amalga oshirilgan. Ana shu davrda sug'urta shartlari, qoidalari va tariflari markazda-Moskvada ishlab chiqilar va aksariyat hollarda mahalliy shart-sharoitlar hamda xususiyatlar hisobga olinmas edi.

1991 yilda O'zbekistonning o'z siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini qo'lga kiritishi hayotimizning barcha jabhalari qatorida sug'urta sohasini ham bozor munosabatlari tamoyillariga mos ravishda rivojlanishi uchun sharoit yaratdi. To'g'ri, mustaqillikning dastlabki yillarida iqtisodiyotda ro'y bergan keskin o'zgarishlar qisqa muddat bo'lsa-da, pulning qadrsizlanishiga, pirovard natijada, aholi turmush darajasining pasayib ketishiga olib keldi. Shubhasiz, bu holat shaxsiy sug'urtaning aholi o'rtasidagi ommaviyligiga putur yetkazdi. Natijada, bu sug'urta turlari bo'yicha sug'urta shartnomalari soni va sug'urta mukofotlari miqdori kamaydi. Masalan, 1993 yilda shaxsiy sug'urtaning alohida turi bo'lgan hayot sug'urtasi bo'yicha jami 1770356 dona shartnoma tuzilgan bo'lsa bu ko'rsatkich 1994 yilda 406864 donaga kamaygan.

Bunday salbiy vaziyatni oldini olish va aholining shaxsiy sug'urtaga bo'lgan ishonchini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Aholining omonatlardagi va davlat sug'urtasi bo'yicha pul mablag'larini indeksatsiya qilish to'g'risida» 1995 yilning 20 dekabrida PF № 1327-sonli Farmoni qabul qilindi. Ushbu Farmonga ko'ra, 1996 yildan boshlab aholining 1992 yil 1 yanvargacha bo'lgan holatiga ko'ra va 1996 yil 1 yanvargacha amalda bo'lgan Davlat sug'urta bosh boshqarmasi muassasalarida turgan hayotni, bolalarni sug'urta qilish, nikoh kunida beriladigan uzoq muddatli sug'urta shartnomalari

to'lovlarini bosqichma-bosqich indeksatsiya qilish maqsadga muvofiq deb topildi. Davlat sug'urta muassasalari tomonidan 1996 yilning 1 yanvaridan 1 iyuligacha bo'lgan muddatda fuqarolarning 400,0 mingdan ziyod shartnomalari indeksatsiya qilindi.

O'zbekiston Respublikasida shaxsiy sug'urtani amalga oshirishning huquqiy asoslari Fuqarolik kodeksining 921-moddasida aks ettirilgan. Unga ko'ra, shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha bir taraf (sug'urtalovchi) boshqa taraf (sug'urta qildiruvchi) to'laydigan, shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga sug'urta qildiruvchining o'zining yoxud shartnomada ko'rsatilgan boshqa fuqaro (sug'urtalangan shaxs)ning hayoti yoki sog'ligiga zarar yetkazilgan, u muayyan yoshga to'lgan yoki uning hayotida shartnomada nazarda tutilgan boshqa voqyea (sug'urta hodisasi) yuz bergan hollarda shartnomada shartlashilgan pulni (sug'urta pulini) bir yo'la yoki vaqt-vaqti bilan to'lab turish majburiyatini oladi. Shuningdek, kodeksda shaxsiy sug'urta shartnomasi kimning foydasini ko'zlab tuzilgan bo'lsa, o'sha shaxs sug'urta pulini olish huquqiga ega bo'ladi, deb ko'rsatilgan.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi tuzishda sug'urta qildiruvchi bilan sug'urtalovchi o'rtasida quyidagilar to'g'risida kelishuvga erishilishi lozim:

– sug'urtalangan shaxs to'g'risida;

– sug'urtalangan shaxs hayotida yuz beradigan voqea ehtimol tutilib, sug'urta amalga oshirilayotgan voqyea (sug'urta hodisasi)ning xususiyati to'g'risida;

– sug'urta puli miqdori to'g'risida;

– sug'urta mukofotining miqdori va uni to'lash muddati (muddatlari) to'g'risida;

– shartnomaning amal qilish muddati to'g'risida.

Taraflarning kelishuviga binoan shartnomaga boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin. Agar sug'urta shartnomasi sug'urta qildiruvchi, sug'urtalangan shaxs yoki naf oluvchi hisoblangan fuqaroning ahvolini qonun hujjatlarida belgilangan qoidalarga nisbatan yomonlashtiradigan shartlarni o'z ichiga olsa, shartnomaning ana shu shartlari o'rniga qonun hujjatlarining tegishli qoidalari qo'llaniladi.

Sug'urtalanuvchining hayoti, sog'lig'i, mehnat qobiliyati bilan bog'liq mulkiy manfaatlari shaxsiy sug'urtaning ob'ekti hisoblanadi. Sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchilar hamda sug'urtalangan shaxslar shaxsiy sug'urta sub'ektlaridir.

Shaxsiy sug'urta, odatda, fuqarolarni quyidagi xavf-xatarlardan himoyalanishini nazarda tutadi:

- sug'urtalanuvchining yoki sug'urtalangan shaxsning vafot etishi;
- mehnat qobiliyatini vaqtinchalik yo'qotishi;
- nafaqa yoshiga yetishi bilan fuqaroning faol mehnat faoliyatini tugashi.

Yuqorida qayd etilgan hamma holatlarda sug'urta hodisasini ro'y berishi sug'urtalanuvchining yoki sug'urtalangan shaxsning daromadini kamayishiga sabab bo'ladi.

Ilmiy-iqtisodiy adabiyotlarda shaxsiy sug'urta turlicha tasniflanadi. Mutaxassislar o'rtasida keng tarqalgan fikrlarga ko'ra, shaxsiy sug'urta 2 kichik tarmoqqa bo'linadi:

- hayot sug'urtasi;
- sog'liqni sug'urtalash;

Sog'liqni sug'urtalash, o'z navbatida, 2 guruhga bo'linadi:

- baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- tibbiy sug'urta.

Shaxsiy sug'urtaning hayot sug'urtasiga va sog'liq sug'urtasiga bo'linishiga asosiy sabab, sug'urta summalarini jamg'arilib borilishidir. Hayot sug'urtasi uzoq muddatli bo'lib, unda shartnoma bo'yicha belgilangan sug'urta summasi har yili jamg'arilib boriladi.

Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalashda sug'urta summalari jamg'arilmaydi, muddati 1 yildan oshmaydi.

2002 yilning 28 mayidan e'tiboran «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunning qabul qilinishi bilan sug'urta 2 tarmoqqa bo'lindi:

- hayot sug'urtasi;
- umumiy sug'urta.

Qonunga asosan sug'urtalovchilarning faoliyati sug'urtaning qaysi tarmog'iga ixtisoslashganligiga qarab alohida litsenziyalanadigan bo'ldi. Hayot sug'urtasini amalga oshirish huquqini beruvchi

litsenziyaga ega bo'lgan sug'urtalovchilar umumiy sug'urta turlarini o'tkazishga haqli emaslar yoki aksincha.

Shaxsiy sug'urta ixtiyoriy va majburiy shakllarda amalga oshiriladi.

Ixtiyoriy shaxsiy sug'urta turlariga quyidagilar kiradi:

- hayot sug'urtasi;
- fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- fuqarolarning sog'lig'ini va kasalliklardan sug'urtalash;
- fuqaroni ma'lum yoshgacha sug'urtalash;
- vafot etish holatidan uzoq muddatli sug'urtalash;
- tibbiy sug'urtalash;
- chet elga chiquvchi fuqarolarni kasalliklardan sug'urtalash;
- maktab o'quvchilarini baxtsiz hodisalardan sug'urtalash.

Majburiy tarzda amalga oshiriladigan shaxsiy sug'urta turlariga quyidagilar kiradi:

- yo'lovchilarni baxtsiz hodisalardan majburiy sug'urtalash;
- soliq organlari xodimlarini baxtsiz hodisalardan majburiy davlat sug'urtasi;
- O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Davlat bojxona qo'mitasi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi xodimlarini baxtsiz hodisalardan majburiy davlat sug'urtasi.

Majburiy davlat sug'urtasini 2003 yil 1 yanvardan boshlab «O'zbekinvest» eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi o'tkazib kelmoqda. Ushbu sug'urta turlari bo'yicha sug'urta tarifi bir sug'urtalanuvchiga bir yilga eng kam oylik ish haqining 20 foizi miqdorida belgilangan. Sug'urta mukofotlari sug'urtalanuvchi uchun respublika byudjeti mablag'lari hisobidan to'lanadi.

Hozirgi paytda mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta tashkilotlari, asosan, quyidagi sug'urta turlarini amalga oshiradi:

- baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- ixtiyoriy tibbiy sug'urta va kasal bo'lish holatidan sug'urta;
- chet elga ketayotgan shaxslarning sug'urtasi;
- hayot sug'urtasi.

Yuqorida qayd etilgan sug'urta turlari ichida baxtsiz hodisalardan sug'urtalash keng tarqalgan bo'lib, ular «O'zbekinvest»

EIMSK, «O'zagrosug'urta» va «Kafolat» davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyalari, «Madad» sug'urta agentligi kabi bir qator sug'urta tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi.

Shaxsiy sug'urtaning ixtiyoriy turlari bo'yicha tarif stavkalari sug'urta tashkiloti tomonidan bozordagi talab va taklif, mijozning yoshini hisobga olgan holda aktuar hisob-kitoblar asosida ishlab chiqiladi. Shaxsiy sug'urtaning majburiy turlari bo'yicha tarif stavkalari qonunchilik hujjatlariga muvofiq, hukumat tomonidan belgilanadi.

Sug'urta bozorida mijozlarni jalb etish bo'yicha raqobat bo'lganligi tufayli ixtiyoriy shaxsiy sug'urta turlari bo'yicha tarif stavkalari doimo o'zgarib turadi. Masalan, «O'zbekinvest» kompaniyasida 20-25 yoshlardagi shaxslarni 100,0 ming so'mga sug'urtalash uchun tarif stavkasi ana shu sug'urta summasiga nisbatan 1,125 foizni, yoshi 55-60 da bo'lgan fuqarolar uchun esa tarif stavkasi 1,575 foizni tashkil etadi. «O'zagrosug'urta» sug'urta kompaniyasida maktab o'quvchilarini baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash bo'yicha tarif stavkasi sug'urta summasiga nisbatan 0,2 foiz miqdorida belgilangan.

«Kafolat» sug'urta kompaniyasida talabalarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtasi bo'yicha tarif stavkasi sug'urta summasiga nisbatan 0,5 foizni tashkil etadi.

Shaxsiy sug'urta turlari tarkibida fuqarolarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash alohida o'ringa ega. Shu bois, biz ushbu sug'urta turi bilan yaqindan tanishamiz. Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash bo'yicha shartnoma qonunga ko'ra yuridik va jismoniy shaxslarni yozma arizasi asosida tuziladi. Shartnoma tuzishdan avval sug'urta tashkiloti o'z mijozlariga sug'urta xizmatini taklif etadi. Yuridik va jismoniy shaxslar sug'urta shartnomasi tuzishdan avval, albatta, sug'urtalovchining moliyaviy holati, litsenziyasi bor-yo'qligi bilan qiziqishi lozim.

Sug'urta shartnomasi tuzishdan avval sug'urta tashkiloti vakili sug'urtalayotgan fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash qoidalari bilan tanishtirishi lozim. Mazkur sug'urta turi bo'yicha fuqarolarni baxtsiz hodisa ro'y berishi natijasida sog'lig'i va hayotini saqlash bilan bog'liq manfaati sug'urta ob'ekti hisoblanadi.

Sug'urtalovchi, odatda, asab va ruhiy kasallikka duchor bo'lgan, shol, ko'zi ojiz shaxslar, eshitish qobiliyati zaif bo'lgan va nogiron shaxslar bilan sug'urta shartnomasini tuzmaydi.

Sug'urtalangan shaxsning hayotiga va sog'lig'iga quyidagi baxtsiz hodisalarning ro'y berishi natijasida shikast yetganda sug'urta summalari berilishi mumkin: jarohat olganda; suyaklarning sinishi, chirishi; ichki organlarning zararlanishi; kuyish; teri qatlamlarining sovuq urishi; elektr toki ta'sirida jarohatlanish; kimyoviy moddalar va zararli o'simlik ta'sirida zararlanish; tish sinishi.

Bundan tashqari, yuqorida qayd etilgan holatlar natijasida o'lim holati yuz berganda xam sug'urta summasi to'lanadi.

Quyidagi hodisalarning ro'y berishi oqibatida sug'urtalangan shaxsning hayoti va sog'lig'iga shikast yetkazilsa yoxud o'limga olib kelsa sug'urta summasi to'lanmaydi: yadro portlashi; radiatsiya va nurlanish; sug'urtalangan shaxsning atayin xatti-harakati natijasida baxtsiz hodisalar yuz berganda, o'z joniga qasd qilganda va jinoiy harakatlar natijasida ro'y berganda.

Sug'urta mukofoti sug'urta tashkilotining hisob-kitob raqamiga kelib tushgandan so'ng, u shartnomada ko'rsatilgan muddat ichida fuqarolarga sug'urta polisini berishi shart. Agar sug'urta polisi yo'qotilgan taqdirda sug'urta tashkiloti sug'urtalangan shaxsga uning dublikatini beradi.

Sug'urtalanuvchilarning huquqlariga quyidagilar kiradi: sug'urta shartnomasi amalda bo'lgan davrda sug'urtalangan shaxs sug'urta tashkilotidan sug'urta masalalari bo'yicha maslahatlar olish; sug'urta polisi yo'qotilganda uning dublikatini olish.

Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalashda sug'urtalangan shaxslar yana quyidagi huquqlarga ega bo'lishi mumkin: sug'urta summasini olishda nizolar paydo bo'lganda mustaqil ekspertni jalb etish; sug'urtalovchi bilan kelishilgan holda amaldagi sug'urta shartnomasiga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish; sug'urtalovchi bilan kelishgan holda sug'urta shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish.

Sug'urtalanuvchining majburiyatlariga quyidagilar kiradi: sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddat va shartlarda sug'urta mukofotini to'lash; sug'urtalangan shaxslarga sug'urta shartnomasi shartlari to'g'risida ma'lumotlar berish.

Sug'urtalovchining huquqlariga esa quyidagilar kiradi: sug'urta hodisalari sug'urtalovchi tomonidan tan olinmaganda sug'urta summalarini to'lamaslik; sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddatda sug'urta mukofoti to'lanmasa, sug'urta shartnomasini bekor qilish. Uning majburiyatlariga quyidagilar kiradi: sug'urtalanuvchini fuqarolarning baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash qoidalari va sug'urta shartnomasi shartlari bilan tanishtirish; sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddatda sug'urta polisini berish; sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urta summasini to'lash; sug'urta summasini to'lashdan voz kechilganda, shartnomada ko'rsatilgan muddatda bu haqda sug'urtalanuvchiga yozma ravishda xabar berish.

Sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urtalangan shaxslar voqyea tafsilotlari haqida qisqa muddatda sug'urtalovchiga xabar berishi lozim. Sug'urta summasini olish uchun sug'urtalangan shaxslar sug'urtalovchiga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi shart:

1. Sug'urta polisi.

2. Davolash-profilaktika muassasasidan sug'urtalangan shaxsning davolanganligini tasdiqlovchi ma'lumotnoma.

Zaruriyat bo'lganda sug'urtalovchi sug'urta summasini to'lash masalasini hal etish uchun zarur bo'lgan boshqa hujjatlarni so'rashga ham haqli.

Baxtsiz hodisalar natijasida o'lim hodisasi ro'y berganda quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

1. Sug'urta polisi.

2. FXDYodan fuqaroning vafot etganligini tasdiqlovchi ma'lumotnoma.

3. Merosxo'rlik huquqini tasdiqlovchi hujjat.

4. Agar o'lim hodisasi yo'l-transport hodisasi natijasida ro'y bergan bo'lsa, yo'l harakati xavfsizligi idorasidan olingan ma'lumotnoma.

5. Fuqaroning shaxsini tasdiqlovchi hujjat.

Sug'urtalovchi zaruriyat bo'lganda yuqoridagi hujjatlardan tashqari boshqa hujjatlarni so'rashga ham haqli.

Sug'urtalovchi tomonidan sug'urta summasini to'lash to'g'risida qaror qabul qilinganda sug'urta summasi shartnomada ko'rsatilgan muddat ichida mijoz yoki uning merosxo'riga to'lanadi.

O'zbekiston Respublikasida keng qamrovli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish turli mulkchilik shakliga ega sug'urta tashkilotlarining vujudga kelishi bilan bir qatorda yangidan-yangi sug'urta xizmatlarini ko'rsatishga shart-sharoit yaratdi. Ana shunday sug'urta xizmatlaridan biri javobgarlikni sug'urta qilishdir.

Ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda javobgarlik sug'urtasi sug'urtaning mustaqil tarmog'i sifatida yoritiladi. Jumladan, professor V.V.Shaxovning ta'kidlashicha «Javobgarlikni sug'urtalash mulk va shaxsiy sug'urtadan farq qilib, sug'urtalovchining uchinchi shaxslarga zarar yetkazish yuzasidan javobgarligini nazarda tutadi». Sug'urta sohasidagi tajribali mutaxassislardan biri dotsent M.A Safronov javobgarlik sug'urtasiga quyidagicha ta'rif beradi: «Bir shaxs tomonidan boshqa bir shaxs mulkiy manfaatlariga zarar yetkazish-javobgarlikni sug'urtalovchi ixtiyoriga o'tishi deb tushuniladi»[52].

Bozor munosabatlariga o'tishga qadar, boshqa sobiq ittifoq respublikalari kabi O'zbekistonda ham javobgarlik sug'urtasi bo'lmagan. Sug'urta sohasida davlat monopoliyasining tugatilishi va buning natijasida raqobatning vujudga kelishi yangi xizmat turlarini, xususan, javobgarlikni sug'urtalash turlarining joriy etilishini talab qildi.

Javobgarlik sug'urtasi-tasodifan va oldindan ko'zda tutilmagan holda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan uchinchi bir shaxslarga yetkazilgan zararni sug'urta vositasida qoplash bilan bog'liq munosabatlar yig'indisidir.

Javobgarlikni sug'urtalash sug'urtaning eng yosh va mustaqil tarmog'idir. Uning paydo bo'lganligiga 100 yildan oshdi[53]. Javobgarlikni sug'urtalash hayotimizning barcha jabhalarini qamrab olib, uning rivojlanishi fan va texnika taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Mazkur sug'urta turlarining iqtisodiy mohiyati shundaki, sug'urtalanuvchining uchinchi shaxslarga yetkazgan zararlarini to'lash majburiyatini sug'urtalovchi o'z zimmasiga oladi. Sug'urtalanuvchi sifatida har qanday yuridik yoki jismoniy shaxs

[52] Сафронов А. Страхование ответственности. – «Страховое дело», №2 1997 г. Стр.12.

[53] Основы страховой деятельности. Учебник (отв.ред. проф. Т.А.Федорова). – М.: «БЕК», 2001 г. С. 549.

maydonga chiqishi mumkin. Ba'zi holatlarda uchinchi shaxslarga yetkazilgan zarar juda katta miqdorni tashkil etadi va aybdor uni to'liq qoplash imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Agar, uchinchi shaxsga zarar yetkazgan shaxs o'zining javobgarligini sug'urtalagan bo'lsa, uning uchun moddiy zararni sug'urtalovchi to'laydi.

Javobgarlik sug'urtasining ayrim unsurlarini qadimgi Rimda ham ko'rish mumkin. Rimda «dengiz xatarlaridan himoyalanish bo'yicha jamiyat» tashkil etilgan va uning vazifasi jamiyat a'zolari dengiz qaroqchilari tomonidan o'g'irlanganda uni sotib olish xarajatlarini to'lashdan iborat bo'lgan. Grek huquqida ham javobgarlik sug'urtasining ayrim jihatlari nazarga tashlanadi.

Javobgarlik sug'urtasining hozirgi zamon shakliga o'xshash turlari ilk marta XIX asrning birinchi yarmida Fransiyada paydo bo'lgan. U ot va mashina egalarini baxtsiz hodisalardan va kasko-sug'urtasidan tashkil topgan.

Mustaqil soha sifatida javobgarlikni sug'urtalash sanoatning rivojlanishi bilan yangi bosiqichga ko'tarildi. Ishlab chiqarishning fabrika usuliga o'tilishi ishlab chiqarish vositalari ishlatishda yuzaga keladigan risklarni vujudga kelishiga olib keldi. Transport vositalarini yaratilishi, shubhasiz, yo'l harakati ishtirokchilarining manfaatiga daxldor bo'ladigan risklarni paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Transport vositasini boshqarish natijasida fuqaroni jabrlanishi bilan bog'liq dastlabki hodisa 1897 yil Londonda bo'lgan. Bunda soatiga 7 km tezlikda kelayotgan mashina yo'lovchiga tan jarohati yetkazgan[54].

Javobgarlik o'z mazmun-mohiyati jihatidan uchga bo'linadi:

- ijtimoiy javobgarlik;
- ma'naviy javobgarlik;
- huquqiy javobgarlik.

Ijtimoiy javobgarlik umumiy tushuncha bo'lib, jamiyatdagi barcha javobgarlikni o'z ichiga oladi. Fuqarolarning o'zaro muomalasida axloqiy normalarning buzilishi ma'naviy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Huquqiy javobgarlik esa davlat tomonidan o'rnatilgan qonuniy normalarning buzilishi oqibatida yuzaga keladi.

[54] Основы страховой деятельности. Учебник (отв.ред. проф. Т.А.Федорова). – М.: «БЕК», 2001 г. С. 550.

Huquqiy javobgarlikning o'zi bir qancha turlarga bo'linadi. Jumladan, intizomiy javobgarlik, ma'muriy javobgarlik, fuqarolik-huquqiy javobgarlik, moddiy javobgarlik, jinoiy javobgarlikka bo'linadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan javobgarliklar ichida fuqarolik-huquqiy javobgarlik o'ziga xos o'rin egallaydi. Zero, javobgarlikni sug'urtalash fuqarolik-huquqiy javobgarlik bilan chambarchas bog'liq. Bu javobgarlik, odatda, bir shaxs tomonidan ikkinchi bir shaxsga mulkiy zarar yetkazganda yuzaga keladi.

Fuqarolik–huquqiy javobgarlik quyidagi ikkita turga bo'linadi:

– shartnomaviy javobgarlik;

– shartnomasiz javobgarlik.

Shartnomaviy javobgarlik shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik oqibatida yuzaga keladi. Bunda bir tomon ikkinchi tomonning aybi bilan zarar ko'radi.

Shartnomasiz javobgarlik deganda aybdor tomonidan jabrlanuvchiga u bilan shartnoma munosabatlarida bo'lmagan holda zarar yetkazish tushuniladi. Masalan, avtomobil transporti egasi o'ziga tegishli bo'lgan transport vositasini noto'g'ri boshqarish oqibatida tasodifan uchinchi shaxs hisoblanuvchi yo'lovchiga tan jarohati yetkazadi. Bunda tomonlar muqaddam shartnoma munosabatlarida bo'lmagan.

O'zida bir nechta sug'urta turlarini mujassamlashtirgan hamda sug'urta sohasining mustaqil tarmog'i bo'lgan javobgarlik sug'urtasining mohiyati shundan iboratki, u jismoniy va yuridik shaxslarga sug'urtalanuvchi tomonidan yetkazilgan moddiy zararni qoplashga qaratilgandir. Javobgarlik sug'urtasi o'zida mol-mulk va shaxsiy sug'urta turlarining ayrim qirralarini namoyon etgan. Ya'ni, agar zarar yuridik yoki jismoniy shaxsning mol-mulkiga yetkazilgan bo'lsa-mol-mulk sug'urtasini; agar zarar jismoniy shaxsning hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan bo'lsa, shaxsiy sug'urta turlarini qamrab oladi.

Javobgarlik sug'urtasida, sug'urtalanuvchining uchinchi shaxslarga yetkazgan zararlarini qoplash bilan bog'liq mulkiy manfaatlari sug'urta ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Sug'urtalanuvchining uchinchi shaxslarga yetkazgan zararlarini qoplash bilan bog'liq

javobgarligi tuzilgan sug'urta shartnomasiga muvofiq muayyan haq to'lash evaziga sug'urtalovchiga o'tkaziladi. Sug'urta hodisasi ro'y berganda, ya'ni sug'urtalanuvchi uchinchi shaxslarga zarar yetkazganda, bu zararlar sug'urtalovchi tomonidan qoplanadi.

Ayni chog'da, mol-mulk va shaxsiy sug'urta turlaridan farqli ravishda, javobgarlik sug'urtasi birinchi navbatda sug'urtalanuvchi tomonidan uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararlarni qoplash va bir vaqtning o'zida sug'urtalanuvchining mulkiy manfaatlarini himoya etish vositasidir. Sug'urtalanuvchining mulkiy manfaatlari deganda, uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararlarni qoplash yuzasidan u ko'radigan ziyonni tushunish kerak. Agar, sug'urtalanuvchining uchinchi shaxslarga zarar yetkazish javobgarligi sug'urtalangan bo'lsa, zarar sug'urtalovchi tomonidan kelishilgan sug'urta summasi doirasida qoplanadi.

Ma'lumki, mol-mulk sug'urtasida sug'urta summasi shu mol-mulkning butun qiymati doirasida yoki uning bir qismi sifatida aniqlanishi mumkin. Javobgarlikni sug'urtalashda esa tomonlar o'zaro kelishgan holda uchinchi shaxslarga zarar yetkazilganda ularga to'lanadigan sug'urta qoplamasi summasini, ya'ni javobgarlik limitini belgilaydilar. Shuning uchun javobgarlik sug'urtasida «sug'urta summasi» tushunchasi o'rniga «javobgarlik limiti» degan tushuncha qo'llaniladi. Qoidaga ko'ra, javobgarlikni sug'urtalash shartnomalarida bir yillik javobgarlik limiti ko'rsatiladi. Shuningdek, shartnomada har bir sug'urta hodisasi bo'yicha ham javobgarlik limiti belgilanadi.

Sug'urtalovchilar sug'urta hodisasi sodir bo'lgan taqdirdagina sug'urta qoplamasini to'laydi. Sug'urtalanuvchi tomonidan uchinchi shaxslarga zarar yetkazilib, bu zararni aybdor tomonidan majburiy qoplanishi xususida qonun kuchiga ega sud qarori qabul qilingandagina sug'urta qoplamasi to'lanishi mumkin.

Sug'urtalanuvchining tasodifan va o'zi bilmagan holda uchinchi shaxslarga yetkazgan zararini aniqroq holda quyidagicha ifodalash mumkin:

- uchinchi shaxs bo'lgan fuqaroning hayotiga, sog'lig'iga jarohat yetkazilishi yoki o'lim holatining ro'y berishi;
- uchinchi shaxs bo'lgan fuqaro yoki yuridik shaxsning mol-mulkiga zarar yetkazilishi.

Javobgarlikni sug'urtalash orqali uchinchi shaxslarga yetkazilgan mulkiy zarar qoplanadi, ammo bu bilan aybdor shaxs jinoiy yoki ma'muriy javobgarlikdan ozod etilmaydi. Masalan, avtomobil egasi yo'l-transport hodisasi ro'y berishi natijasida fuqaroning fojiali halok bo'lishiga sababchi bo'ldi. Bu baxtsiz hodisa avtomobil egasining atayin yoki qasddan qilgan xatti-harakatlari natijasida emas, balki tasodifan va bexosdan sodir bo'ldi. Sug'urtalovchi mazkur holatni muayyan o'rganishlardan so'ng sug'urta hodisasi sifatida tan olishi va shunga ko'ra sug'urta qoplamasi to'lashi mumkin. Ammo, sug'urtalovchi tomonidan jabrlangan shaxsga sug'urta qoplamasini to'lanishi aybdor shaxs ma'muriy va jinoiy jazodan ozod etildi, degan ma'noni keltirib chiqarmaydi. Bu yerda fuqarolik javobgarligini jinoiy javobgarlikdan farqlash zarur. Fuqarolik javobgarligi uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararni qoplashni nazarda tutsa, jinoiy javobgarlik esa qasddan jinoyat qilgan shaxsni jazolashdir.

Javobgarlikni sug'urtalash ixtiyoriy va majburiy shakllarda amalga oshiriladi. Rivojlangan chet el davlatlarida javobgarlikni sug'urta qilishning majburiy shakllari ancha taraqqiy etgan.

Javobgarlik sug'urtasining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati sug'urtaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati bilan chambarchas bog'liq desak, xato bo'lmaydi.

Sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun, albatta, sug'urta tashkilotida yetarli miqdorda pul mablag'lari fondi bo'lishi lozim. Agar, sug'urtalovchi pul fondini, ya'ni sug'urta fondini tashkil etmasa, uning moliyaviy ahvoli murakkablashishi mumkin. Tashkil etilgan sug'urta fondining mablag'lari qat'iy maqsadli xarakterga ega bo'lib, u faqat sug'urta hodisalari ro'y berganda qoplama berish uchun ishlatiladi. Sug'urta fondining mablag'larini boshqa maqsadlarda ishlatish mumkin emas. Sug'urta fondi mablag'lari davlat tomonidan olib qo'yilishi va soliqqa tortilishi ham mumkin emas.

2. Avtotransport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligining majburiy sug'urtasi.

Bozor munosabatlari sharoitida yuridik va jismoniy shaxslarning uchinchi shaxslar manfaatiga zarar yetkazish xavfi kuchayadi. Bu xavfning ro'y berishi natijasida yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan

zarar yetkazgan shaxslarning javobgarligini sug'urta qilish mamlakatimizda o'z rivojini topmoqda. Ana shunday javobgarlikni sug'urta qilishning keng tarqalgan turlaridan biri-transport vositalari egalarining uchinchi shaxslarga zarar yetkazishdagi fuqarolik javobgarligini sug'urtalashdir.

Ma'lumki, transport yuqori xavfni keltirib chiqaruvchi manbalardan biri hisoblanadi. Transport haydovchisi transport vositasini boshqarish jarayonida uchinchi shaxslarning muayyan manfaatlariga, sog'lig'iga zarar yetkazishi mumkin.

Yo'l transport hodisasi natijasida zarar ko'rgan shaxslar, ko'p holatlarda aybdorlardan zararni undirib ololmaydilar. G'ayri qonuniy harakat tufayli yuridik yoki jismoniy shaxslarning sog'lig'i, hayoti yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar aybdor shaxs tomonidan to'liq hajmda qoplanishi lozim. Qonun hujjatlarida zararni to'lash majburiyati zarar yetkazuvchi bo'lmagan shaxsga yuklatilishi mumkin. Zarar yetkazgan shaxs, agar zarar o'z aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlasa, zararni to'lashdan ozod etilishi mumkin.

Bugungi kunda aholi turmush darajasining doimo oshib borishi, transport vositalarining yanada takomillashishi jahonda avtomobillar sonining muntazam o'sishiga olib kelayapti. O'zbekiston Respublikasida 2005 yilda avtotransport vositalari soni, ayrim hisob-kitoblarga ko'ra 3 mln.ga yetgan. Shubhasiz bunga «UZDEWOO AVTO» avtomobil zavodi tomonidan va yaqin hamda uzoq xorij mamlakatlaridan xalqaro standartlarga mos keladigan avtomobillarning kelishi hisobiga erishilgan. Transport vositalari sonining ko'payishi tabiiy holda yo'l-transport bilan bog'liq baxtsiz hodisalar ham ko'payishiga sabab bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida transport vositalari va boshqa o'ziyurar mashina hamda mexanizmlar egalari fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtasi to'g'risida» 1994 yil 30 dekabrda qabul qilgan 632-sonli Qaroriga (bu Qarorga Vazirlar Mahkamasining «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2002 yil 27 noyabrdagi 413-son Qarori bilan qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilgan) muvofiq, 1995 yil 1 yanvardan boshlab transport vositalari egalari fuqarolik javobgarligining majburiy sug'urtasi joriy etildi.

O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan mulkchilikning barcha shakllaridagi transport vositalari egalari fuqarolik javobgarligi majburiy sug'urtasiga jalb qilinadilar.

Fuqarolik javobgarligi majburiy sug'urtasining joriy etilganligi yo'l-transport harakati ishtirokchilari manfaatlarini himoya etishga va ularni ijtimoiy muhofaza etishga qaratilgan.

Ekspertlarning fikricha, O'zbekiston Respublikasida davlat ro'yxatidan o'tgan avtotransport vositalari haydovchilarining anchagina qismi javobgarlikni sug'urtalash bo'yicha shartnomaga ega emas. Buni shu bilan izohlash mumkinki, ko'pgina avtotransport haydovchilari sug'urtani ikkinchi darajali, keraksiz vosita sifatida tushunadilar. Hatto yo'l avtotransport hodisalari ro'y berganda sug'urta tashkilotlariga murojaat qilishni ham unutishadi.

Avtotransport haydovchilarining fuqarolik javobgarligini sug'urtalash ixtiyoriy tartibda ham o'tkaziladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu sug'urta turini amalga oshirish bir tomondan, transport haydovchisi uchun, ikkinchi tomondan esa yo'l transport hodisasi natijasida zarar ko'rgan jabrlanuvchi uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki transport haydovchisida jabrlanuvchiga moddiy yordam ko'rsatish uchun mablag' bo'lmasligi mumkin. Agar u uchinchi shaxslarga zarar keltirish javobgarligini sug'urtalash bo'yicha shartnomaga ega bo'lsa, sug'urta qoplamasi sug'urta tashkiloti tomonidan qoplanadi.

Avtotransport haydovchilarining fuqarolik javobgarligini sug'urtalashning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bunda sug'urta tashkiloti va sug'urtalovchidan tashqari uchinchi shaxs ham ishtirok etadi.

Ammo fuqarolik javobgarligi sug'urtasi bo'yicha shartnoma sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi (transport vositasi haydovchisi) o'rtasida tuziladi. Uchinchi shaxs esa shartnomada ishtirok etmaydi, ammo shartnoma uning foydasiga tuziladi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, avtotransport haydovchilariga nisbatan sud orqali belgilangan jabrlanuvchiga to'lanishi lozim bo'lgan zarar miqdori haydovchining bir yillik ish haqining yarmidan ko'pini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Horijiy avtotransport vositalarining O'zbekiston Respublikasi bojxona

hududida bo'lishining qo'shimcha shartlari to'g'risida»gi 2000 yil 12 yanvar 11-sonli Qaroriga binoan, Qozog'iston Respublikasi va Turkmanistonning transport vositalari, boshqa o'ziyurar mashina va mexanizmlarining O'zbekiston Respublikasi bojxona hududiga kirib kelishiga tegishli litsenziyaga ega bo'lgan sug'urta tashkilotlarining haydovchilarning uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik majburiyati sug'urtalanganligi to'g'risidagi polisi mavjud bo'lgan taqdirda yo'l qo'yiladi. Davlat bojxona qo'mitasi O'zbekiston Respublikasining sug'urta tashkilotlari bilan birgalikda bojxona postlarida transport vositalari, boshqa o'ziyurar mashina va mexanizmlar egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligi sug'urtasini amalga oshiradi. Bu javobgarlik sug'urta turining joriy etilishiga sabab shuki, chegaradosh mamlakatlar tomonidan bir tomonlama quyidagi chora-tadbirlar joriy qilingan: Qozog'iston Respublikasida tashuvchining yo'lovchi oldidagi fuqarolik, huquqiy javobgarligi uchun turli avtotransport vositalaridan sug'urta yig'imlari qo'llanilayotganligi; Turkmanistonda Turkmaniston hududiga kirib kelayotgan avtotransport vositalari egalaridan O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan yig'imlarga teng bo'lmagan yig'imlar belgilangan. Shuni e'tiborga olgan holda 2000 yilning 1 yanvaridan boshlab, Qozog'iston va Turkmaniston Respublikalaridan kirib keladigan transport vositalari uchun avtofuqarolik javobgarligining majburiy sug'urtasi joriy etildi. Sug'urta summasi miqdori Qozog'iston Respublikasi avtotransporti uchun:

– mol-mulkka yetkazilgan zararni qoplash uchun-400 AQSh dollari;

– o'lim holatiga olib kelgan zararni qoplash uchun -600 AQSh dollari.

Turkmaniston avtotransporti uchun:

– mol-mulkka yetkazilgan zararni qoplash uchun-1000 AQSh dollari;

– o'lim holatiga olib kelgan zararni qoplash uchun-2000 AQSh dollarida belgilangan.

Sug'urta mukofotlari bojxona organlari tomonidan bevosita bojxona postlarida erkin almashtiriladigan valyutada undiriladi va

mablag'lar keyinchalik shartnoma asosida sug'urta tashkilotlarining hisob raqamlariga o'tkaziladi. Sug'urta mukofoti to'langandan so'ng, horijiy transport vositasi haydovchilariga sug'urta polisi beriladi.

O'zbekiston Respublikasi bojxona hududiga kirib kelayotgan xorijiy transport vositalari haydovchilarining uchinchi shaxslar (jismoniy va yuridik shaxslar)ning sog'lig'iga va mol-mulkiga yetkazilgan zarar uchun fuqarolik javobgarligi sug'urta qilish ob'ekti hisoblanadi. Bunday tartib O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tojikiston Respublikasi va Qirg'iziston Respublikasi avtotransport vositalari haydovchilarining uchinchi shaxslar oldida O'zbekiston Respublikasida fuqarolik javobgarligi to'g'risida» 2000 yil 18 fevraldagi 59-son qaroriga (Mazkur Qarorga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 27.11. 2002 y. 413-son Qaroriga muvofiq o'zgartirishlar kiritilgan) muvofiq, Tojikiston va Qirg'iziston Respublikalari uchun ham joriy etilgan.

Tojikiston Respublikasi va Qirg'iziston Respublikasi avtotransporti uchun sug'urta summalari miqdorlari:

– 1000 AQSh dollari – mol-mulkka yetkazilgan zararni qoplash uchun;

– 2000 AQSh dollari – o'limga olib kelgan zararni qoplash uchun.

Xorijiy transport vositasi haydovchisi tomonidan uchinchi shaxsga yetkazilgan zararning sug'urtalovchi tomonidan to'lanishini nazarda tutuvchi voqyea yoki tasodif sug'urta hodisasi hisoblanadi.

Ularga quyidagilar kiradi:

– fuqarolarning sog'lig'iga, hayotiga zarar yetkazilishi;

– transport vositasining, shuningdek, mol-mulkning shikastlanishi, nobud bo'lishi.

Zarar miqdoriga shikastlangan transport vositasini eng yaqin joydagi texnik xizmat ko'rsatish stansiyasigacha yetkazish va uni tuzatish xarajatlari ham kiritiladi.

Sug'urta qoplamasi, agar yo'l-transport hodisasi yoki baxtsiz voqyea oqibatida:

– jabrlanuvchi mayib bo'lsa yoki uning sog'lig'iga boshqa tarzda shikast yetkazilsa;

– jabrlanuvchi vafot etsa;

– uchinchi shaxslarning mol-mulki nobud bo'lsa, yo'q

qilinsa yoki shikastlansa, sug'urtalovchi tomonidan to'lanadi.[55]

Transport vositasining harakatlanishi natijasida yetkazilgan zararlarga, shuningdek:

– transport vositasiga yo'lovchilar chiqarish yoki tushirish paytida;

– transport vositasi yo'lda to'xtab turgan yoki tuzatilayotgan vaqtda kelib chiqqan zararlar ham kiritiladi.

Sug'urtalovchi:

– aybdor shaxsning transport vositasida bo'lgan yukka;

– yo'l-transport hodisasi natijasida atrof-muhitga;

– yong'in kelib chiqishi tufayli o'rmonlarga, daraxtzorlarga va bog'larga yetkazilgan zarar uchun;

– naqd pul, qimmatli qog'ozlar, har qanday turdagi hujjatlar, shuningdek, filatelistik, numizmatik va boshqa kolleksiyalar va boyliklar yo'qolganligi uchun javob bermaydi.

Agar jabrlanuvchi tomonidan qasddan jinoyat sodir etilgan bo'lsa, sug'urta tovoni to'lanmaydi. Zarar miqdori sud orqali aniqlanadi.

Shaxsga yetkazilgan zarar uchun sug'urta summasi jabrlanuvchiga, unga boshqa sug'urta shartnomalari bo'yicha to'lanadigan summalardan qati nazar, to'lanadi.

Jabrlanuvchining sog'lig'iga yetkazilgan zarar uchun tovon miqdori davolash-profilaktika muassasasining tegishli hujjatida ko'rsatib o'tilgan zarar darajasiga qarab yoki vafot etganlik to'g'risidagi dalolatnoma asosida belgilanadi.

Salomatlikka yetkazilgan zarar uchun tovon sug'urta summasiga mutanosib ravishda, biroq uning jami miqdorining 60 foizidan (vafot etgan taqdirda) ko'p bo'lmagan miqdorda to'lanadi. Uchinchi shaxslarning mol-mulkiga zarar yetkazilganligi yoki nobud bo'lganligi uchun sug'urta qoplamasi sug'urta summasiga mutanosib ravishda, biroq uning jami miqdorining 40 foizidan (mol-mulk to'liq nobud bo'lgan taqdirda) ko'p bo'lmagan miqdorda to'lanadi.

Mol-mulkka yetkazilgan zarar uchun yoki jabrlanuvchilarning

[55] Keltirilgan jumlalar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Xorijiy avtotransport vositalarining O'zbekiston Respublikasi bojxona hududida bo'lishining qo'shimcha shartlari to'g'risida»gi 2000 yil 12 yanvar 11-sonli Qaroridan olingan.

sog'ligiga ziyon yetkazganlik uchun sug'urta to'lovi har bir aniq, sug'urta hodisasi bo'yicha bir vaqtda to'lanadi.

Sug'urta qoplamasini sug'urtalovchi barcha zarur hujjatlar olingandan so'ng, 72 soat mobaynida to'laydi. Sug'urta qoplamasini to'lash sug'urtalovchining aybi bilan kechiktirilsa, u har bir kechikkan kun uchun hisoblab chiqilgan sug'urta tovoni summasining 0,5 foizi miqdorida penya to'laydi.

Yo'l-transport hodisasi (baxtsiz hodisa) ro'y bergan taqdirda sug'urtalanuvchi:

– yo'l-transport hodisasi (baxtsiz hodisa) yuz bergan joyda harakatlanish xavfsizligini ta'minlash maqsadida tegishli choralar ko'rishga, voqyea oqibatlarini yengillashtirish, shuningdek, mol-mulkning saqlanishini ta'minlash choralarini ko'rishga;

– imkoni boricha zararning ko'payishini bartaraf etishga;

– jabr ko'rgan shaxslarga fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish shartnomasini tuzgan sug'urtalovchi to'g'risida zarur ma'lumotlar berishga;

– voqyea ro'y bergan joydagi sug'urtalovchini darhol xabardor qilishga yoki voqyea ro'y bergandan keyingi ish kunidan kechiktirmay sug'urtalovchiga zarur axborot va tushuntirish xati taqdim etishga majburdir.

Transport vositasi egasi, haydovchi yoki da'vo qiluvchi shaxs sug'urta tashkilotiga yo'l-transport hodisasi (baxtsiz hodisa)ga taalluqli mavjud dalillarni taqdim etishi hamda sug'urtalovchining yuz bergan voqyea tafsilotlarini va yetkazilgan zarar miqdorini aniqlanishini ta'minlashi, shuningdek, sug'urtalovchi tomonidan yo'l-transport hodisasi (baxtsiz hodisa) aybdorlariga qarshi da'volarni tekshirishda yordam ko'rsatishi shart.

Yo'l-transport hodisasi (baxtsiz hodisa) to'g'risida xabar olingandan so'ng sug'urtalovchi zarar miqdorini, hodisaning haqiqiy holatlarini aniqlash maqsadida harakat qiladi hamda sug'urta dalolatnomasini va manfaatdor shaxslar ishtirokida belgilangan namunadagi hisob-kitob smetasini tuzadi.

Sug'urtalovchi transport vositasi egasini va da'vo qiluvchi shaxsni to'lanadigan zarar miqdorini aniqlash uchun qanday hujjatlar taqdim etish zarurligi haqida xabardor qiladi.

Jabrlanuvchi yoki uning topshirig'iga ko'ra vakolatli shaxs transport vositasi tomonidan yetkazilgan zarar to'g'risida sug'urtalovchini xabardor qiladi.

Agar zarar noma'lum transport vositasi tomonidan yetkazilgan bo'lsa, u holda jabrlanuvchi militsiyaga yoki Yo'l harakati xavfsizligi xizmati, sug'urtalovchiga darhol xabar berishi va zarar noma'lum transport vositasi tomonidan yetkazilganligi to'g'risida tergov organlarining xulosasini olishi shart.

Jabrlanuvchi tomonidan ushbu shartlar bajarilmagan taqdirda syg'urtalovchi voqyeaning muhim holatlari aniqlanmay qolganligi uchun tovon to'lashga majbur emas.

Quyidagi haydovchi:

—uchinchi shaxsga zarar yetkazilishini qasddan yuzaga keltirgan;

— transport vositasini spirtli ichimlik ichib yoki giyohvandlik vositasini iste'mol qilib, boshqargan va bu bilan sug'urta voqyeasini yuzaga keltirgan;

— transport vositasini boshqarishga ruxsatnomasi bo'lmagan;

— transport vositasidan uning egasining ruxsatisiz foydalangan va ushbu transport vositasi bilan zarar yetkazgan haydovchi to'langan sug'urta qoplamasini sug'urtalovchiga qaytarishga majburdir.

Agar sug'urtalanuvchi sug'urtalovchiga zarar yetkazilganligi to'g'risida xabar bermasa yoki o'z vaqtida ogohlantirmaslik, u holda sug'urtalovchi bunday xabar bermaslik yoki o'z vaqtida ogohlantirmaslik oqibatida kelib chiqqan qo'shimcha xarajatlar va sud chiqimlarini qoplash yuzasidan sug'urtalangan shaxsga nisbatan da'vo qo'zg'ashi mumkin.

3. Auditorlar, notariuslar va baholovchilarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash mexanizmi

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararni to'liq yoki qisman qoplash bo'yicha sug'urtalovchining majburiyatlarini ko'zda tutuvchi sug'urta turlarini ifoda etadi. Bunday holat jismoniy shaxsning mulkiy manfaatlari sug'urta ob'ekti hisoblanadi. Ushbu ob'ektni sug'urta qilish to'g'risida fuqarolik qonunchiligi tomonidan belgilangan tartibda jismoniy shaxsning uchinchi shaxs tomonidan sug'urtalangan kasbiy faoliyatni amalga oshirish munosabati bilan yetkazilgan zararni qoplash majburiyat-

lariga bog'liq sug'urta shartnomasi tuziladi. Kasbiy faoliyatga talablar va uni amalga oshirish tartibi tegishli qonunchilik hamda me'yoriy hujjatlar bilan belgilanadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash kasbiy faoliyatni amalga oshirishda uchinchi shaxsga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan turli shaxslar toifalarining mulkiy manfaatlarini sug'urta qilish turlarini birlashtiradi. Ko'pincha shifokorlar, notariuslar, baholovchilar, ekspertlar, qo'riqchilar, advokatlar va boshqalarning kasbiy javobgarligi sug'urta qilinadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalashda boshqa sug'urta turlaridan farqli o'laroq sug'urta hodisasining boshlanishi tashqi omillarga (tabiiy ofatlar va keskin o'zgarishlar, uchinchi shaxs harakatlari va hokazolar) emas, balki muayyan kasbiy faoliyatni amalga oshiradigan shaxs malakasiga bog'liq. Sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasi tuzganidan so'ng o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirishda ehtiyotkorlik bilan ish tutishi va kasbiy ko'nikmalarni namoyon etishi lozim.

Ko'pchilik holatlarda sug'urta hodisasining boshlanishi sudning sug'urtalanuvchining mijozga moddiy zarar yetkazganligi va uning miqdori uchun mulkiy javobgarligini belgilovchi qarori qonuniy kuchga kirgandan keyin tan olinadi. Bundan tashqari, sug'urtalanuvchining uchinchi shaxsga yetkazgan zarari uchun javobgarligining belgilanishi ham faqat sug'urtalanuvchi tomonidan yetkazilgan zarar aniq isbotlanganda, sug'urta hodisasi sifatida tan olinishi mumkin. Bunda sug'urta shartnomasida sug'urtalanuvchi javobgarligining paydo bo'lishi asosli ekanligini tan olish va zararni qoplash miqdorini aniqlash sug'urtalovchi yoki uning vakolatli vakili ishtirokida amalga oshirilishi kelishib olinadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalashning har bir turi ma'lum bir kasbning o'ziga xos xususiyatlari bilan asoslangan o'z xususiyatlariga ega. Har bir kasbning o'ziga xos xususiyatlari kasbiy javobgarlikni sug'urtalash shartnomasini tuzishda hisobga olinadi. Sug'urtalanuvchining o'z kasbiy majburiyatlarini bajarishga vijdonan, mulohaza bilan va asosli yondashuvi kasbiy javobgarlikni sug'urtalashda umumiy prinsip sanaladi. Aks holda, sug'urtalovchi sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha o'z javobgarligidan ozod etilishi mumkin.

Xorijiy amaliyotda kasbiy javobgarlikni sug'urtalashning ayrim turlari majburiy asosda amalga oshiriladi, ya'ni yuridik yoki jismoniy shaxslar (masalan, shifokorlar, rieltorlar, baholovchilar, notariuslar va boshqalar) kasbiy javobgarlikni sug'urtalash polisisiz ma'lum bir kasbiy faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega emas. Bu borada sug'urtalanuvchi – kasbiy faoliyatni amalga oshiradigan yuridik yoki jismoniy shaxs va sug'urtalovchi – sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun tashkil etilgan va belgilangan tartibda ro'yxatga olingan hamda korxonaning kasbiy javobgarlikni sug'urtalash huquqini beruvchi litsenziyaga ega yuridik shaxs sug'urtaviy huquqiy munosabat sub'ekti hisoblanadi. Ushbu sug'urta sub'ektlari sug'urta majburiyatlarining asosiy tomonlari, ya'ni sug'urta shartnomasi ishtirokchilaridir. Bundan tashqari, jabr ko'rgan shaxs (sug'urta shartnomasi uning foydasiga tuzilgan) ham kasbiy javobgarlikni sug'urtalash sub'ektlari sirasiga kiradi. Odatda, jabr ko'rgan, agarda sug'urta shartnomasida boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, yetkazilgan zarar miqdorida sug'urta qoplamasi olishga haqqi bor.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash shartnomasini tuzishda jabr ko'rganlar (foyda oluvchilar) sug'urtalanuvchiga ham, sug'urtalovchiga ham ma'lum bo'lmaydi. Ushbu holatda, sug'urta shartnomasida bu shartnoma kimning foydasiga tuzilganligi aytilmagan yoki u sug'urtalanuvchi yoxud boshqa shaxs foydasiga tuzilgan bo'lsada, sug'urta qoplamasi olish huquqiga foyda oluvchi yoki sug'urtalanuvchi oldida javobgar bo'lgan shaxsgina (yoki uning merosxo'ri) hisoblanadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash shartnomasi shartlarida sug'urtalovchining sug'urtalanuvchi yoki uning xodimining vakolatiga nisbatan kafolatlari ko'zda tutilmagan.

Sug'urtalanuvchi tomonidan uchinchi shaxsga qonuniy va me'yoriy hujjatlarning buzilishi, sug'urtalanuvchining atayin qilgan harakatlari natijasida zarar yetkazilsa, sug'urtalanuvchining majburiyatlari bo'yicha sug'urtalovchi javobgar hisoblanmaydi. Sug'urtalanuvchining harakatlaridagi niyatni isbotlash sug'urtalovchi zimmasiga yuklatiladi. Sug'urtalanuvchining niyati sudning qonuniy kuchga kirgan qarori, hukmi bilan aniqlanadi. Agarda sug'urtalanuvchiga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atilgan bo'lsa, sug'urta qoplamasi to'g'risidagi masala sud qarori va hukmigacha to'xtatiladi.

O'zbekistonda kasbiy javobgarlikni sug'urta qilish o'z rivojlanishining dastlabki bosqichida bo'lib, bu yo'nalishda bir qator muammolar mavjud. Birinchidan, me'yoriy-huquqiy bazaning shakllanmaganligi va ayrim kasblarga nisbatan standartlarning ishlab chiqilmaganligi, ikkinchidan esa, kasb egalariga bildiriladigan e'tiroz, da'volar bo'yicha statistik ma'lumotlarning yuritilmasligidir. Shundan kelib chiqqan holda ayrim kasb egalariga jabr ko'rgan shaxslar tomonidan bildirilgan da'volarni hisobga olish bo'yicha statistik bazani shakllantirishni taklif etamiz.

Mamlakatimizda amal qilayotgan qonunchilik bazasiga muvofiq, kasbiy javobgarlik sug'urtasi shartnomasida, faqat kasbiy faoliyat bilan yakka tartibda shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarning kasbiy javobgarligi sug'urtalanishi mumkin. Yuridik shaxslar o'z kasbiy javobgarligini sug'urtalay olmaydilar, sababi kasbga ega emaslar. Ammo, ular o'zlarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarliklarini sug'urtalashlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasining «Notariat to'g'risida»gi qonunining 20-moddasiga binoan shaxsiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notarius o'z kasbiy faoliyatini sug'urtalash bo'yicha shartnoma tuzishga majbur. Notarius o'z majburiyatlarini sug'urta shartnomasini tuzmasdan turib, bajarish huquqiga ega emas.

Notariusning qonunchilik tomonidan belgilangan tartibda uchinchi shaxsga notarial faoliyatni amalga oshirishda yetkazilgan zararni qoplashga doir majburiyatlari bilan bog'liq mulkiy manfaatlari sug'urta ob'ekti hisoblanadi.

Notariuslarning kasbiy javobgarlikni sug'urtalash shartnomasi shartlariga muvofiq sug'urtalovchi sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan sug'urta mukofotini to'laganidan keyin sug'urtalanuvchiga sug'urta shartnomasining amal qilinish davrida ahamiyatga ega bo'lgan notarial harakatlarni qonunga xilof ravishda amalga oshirgan (yoki kerakli notarial harakatlarni bajarmagan) sug'urtalanuvchi o'z kasbiy majburiyatlarini tegishli tarzda bajarmagani oqibatida yuzaga kelgan e'tirozlar bo'yicha zararni qoplash majburiyatlarini qabul qiladi.

Sug'urtalovchining zararni qoplash majburiyati notarius tomonidan mijozlariga kasbiy majburiyatlarini amalga oshirishdagi

e'tiborsiz harakatlari, xatolari yoki kerakli notarial xatti-harakatlarni bajarmaganligi natijasida zarar yetkazilgan holatlarda paydo bo'ladi. Sug'urtalovchi, odatda, amaldagi qonunchilikka zid tarzda amalga oshirilgan notarial harakatlar yoki sug'urtalanuvchining g'arazli niyatda kerakli notarial harakatlarni bajarmasligi natijasida yetkazilgan zararni qoplamaydi. Notariusning g'araz niyati sudning qonuniy kuchga kirgan qarori va hukmi bilan aniqlanadi. Bunda sug'urtalanuvchining harakatlarida g'araz niyat borligini isbotlash sug'urtalovchi zimmasiga yuklanadi.

Sug'urtalovchining zararni qoplash majburiyati u tomonidan sug'urta hodisasi tan olingan paytdan boshlanadi. Odatda, sug'urta hodisasi notariusga uchinchi shaxsga u tomonidan bajarilgan noqonuniy notarial harakatlar, xatolar yoki kerakli notarial harakatlarni bajarmaslik oqibatida yetkazilgan zararni qoplashni yuklaydigan sud idorasining qarori kuchga kirgach, tan olingan hisoblanadi. Sug'urta shartnomasida sug'urta hodisasini tan olish va mijozning notariusga zararni qoplash talabi bildirilgan e'tirozi asosli bo'lganda, uni sug'urta yo'li bilan to'lash majburiyati ko'zda tutiladi. Sug'urta hodisasini aniqlash sug'urta shartnomasida aniq bayon etilishi shart.

Notariusning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasi notarius kasbiy faoliyatini amalga oshirishda o'z harakatlari uchun javob bergandagina, shaxslar foydasiga tuzilgan hisoblanadi. Sug'urta shartnomasini tuzishda foyda oluvchilar sug'urtalanuvchi yoki sug'urtalovchiga ma'lum qilinmaydi. Shunday bo'lsada, sug'urta shartnomasida u kimning foydasiga tuzilgani aytilmagan bo'lsa yoki shartnoma notarius yoxud boshqa shaxs foydasiga tuzilgan bo'lsa ham, sug'urta qoplamasi olish huquqiga ega foyda oluvchi faqat notarius uning oldida javobgar bo'lgan shaxs bo'lishi mumkin.

Sug'urta shartnomasi, odatda, bir yildan kam bo'lmagan muddatga tuziladi. Sug'urta shartnomasi, agarda, shartnomada boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta mukofotlari to'liq to'langanidan keyin, kuchga kiradi.

Sug'urta shartnomasining amal qilinishi shartnomada ko'rsatilgan muddatda yoki sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta summasi bo'yicha sug'urta qoplamasi to'liq to'langan holatda

to'xtatiladi. Sug'urtalanuvchining sug'urta manfaati notarius o'z vakolatini to'xtatganda yo'qotilgan sanaladi. Ushbu holatda sug'urtalanuvchi sug'urtalovchiga bu haqda yozma bildirishnoma va sug'urta manfaati yo'qolganini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etadi. Shartnomani sug'urtalanuvchining sug'urta manfaati yo'qotganligi natijasida muddatidan oldin to'xtatishda sug'urtalovchi sug'urtalanuvchiga sug'urta mukofotini sug'urta shartnomasi bekor qilinishining haqiqiy sanasidan unda ko'rsatilgan amal qilish sanasigacha qolgan muddatga mutanosib tarzda qaytaradi.

Odatda, sug'urta shartnomasiga ko'ra, sug'urtalanuvchi quyidagi majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi: sug'urta hodisasining sabablari, uning borishi va oqibatlarini aniqlash uchun barcha imkoni bor va maqsadga muvofiq chora-tadbirlarni amalga oshirish; sug'urtalovchini unga sug'urta hodisasi munosabati bilan bildirilayotgan barcha e'tiroz haqida kechiktirmasdan (sug'urta shartnomasida kelishilgan muddatda) xabardor qilish; sug'urtalovchiga sug'urta hodisasi sabablari va oqibatlari, yetkazilgan zarar xususiyatlari va miqdori haqida muhokama qilish imkonini beradigan barcha axborotlar hamda hujjatlarni taqdim etish.

Sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urtalovchi unga sug'urtalanuvchi nomidan zararni undirish to'g'risida talab qayd etilgan e'tirozlar bildirilgan holatda muzokaralar olib borishi va yetkazilgan zararni qoplash haqida bitim tuzish, sug'urta hodisasi sabablarini yoki sug'urtalanuvchining roziligini kutmasdan, zarar miqdorini aniqlash uchun choralar ko'rish, shuningdek, sud va boshqa vakolatli organlarda sug'urtalanuvchi nomidan hamda uning topshirig'i bo'yicha ish yuritish huquqiga ega.

Agarda notarius sug'urtalovchiga zarur ma'lumotlarni bermasa yoki boshqa tarzda qayd etilgan harakatlarni amalga oshirishga to'sqinlik qilsa, sug'urtalovchi sug'urta qoplamasini to'lashdan bosh tortishi mumkin.

Notariusning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasida sug'urta mukofotini to'lash muddatlari belgilanadi. Sug'urta mukofotining miqdori sug'urta shartnomasiga muvofiq belgilanadi va sug'urta summasi miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Sug'urta mukofoti tarif stavkalaridan kelib chiqqan holda

belgilanadi va sug'urta summasiga bog'liq bo'ladi. Sug'urta tariflari statistika ma'lumotlari, sug'urta bozori konyunkturasi sharoiti, risk darajasi, sug'urta qilish muddati va sug'urta summasi miqdori hisobga olingan holda belgilanadi. Bundan tashqari, sug'urta mukofoti miqdori notarius tomonidan kasbiy harakatlarning amalga oshirilishi va amalga oshirilayotgan notarial harakatlar turlari munosabati bilan e'tirozlarni qonunda belgilangan tartibda qondirish to'g'risida ma'lumotlar yetarligiga bog'liqdir. Notarius ijro xatlarini amalga oshirish chog'ida sug'urtalovchi oshiruvchi koeffitsentlarni qo'llashi mumkin.

Hisoblab chiqarilgan sug'urta mukofoti sug'urtalanuvchi tomonidan bir yo'la yoki qisman naqd yoxud naqd pulsiz shaklda, shartnoma tuzilgan kundan boshlab, kelishilgan muddat ichida to'lanadi. Sug'urta mukofoti to'liq to'lanmagan holda esa sug'urta summasi sug'urta mukofotining to'langan qismiga mutanosib ravishda kamayadi.

Respublikamizning qator sug'urta kompaniyalari ayni paytda auditorlarning kasbiy javobgarligini sug'urta qilishni amalga oshirmoqda. Ushbu holatda quyidagilar sug'urtalanuvchilar hisoblanadi: auditorlik firmalari – yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan tashkil etilgan va auditorlik xizmatlarini ko'rsatadigan, belgilangan tartibda ro'yxatga olingan va tegishli litsenziyaga ega yuridik shaxslar.

Sug'urtalanuvchining mijoz oldida auditorlik tekshiruvini o'tkazish uchun ular o'rtasida tuzilgan shartnoma va amaldagi qonunchilikdan kelib chiqadigan mulkiy javobgarligi sug'urta ob'ekti hisoblanadi. Sug'urtalovchi sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urtalanuvchiga amaldagi qonunchilikka mos kelmaydigan auditorlik harakatlarini amalga oshirishda (yoki kerakli auditorlik harakatlarini amalga oshirmaganda) sug'urtalanuvchining o'z kasbiy majburiyatlarini tegishli ravishda bajarmaganligi yoki o'z lavozim majburiyatlari doirasida faoliyat yuritayotgan sug'urtalanuvchining yoxud u professional xizmat ko'rsatish uchun xizmatlaridan foydalangan boshqa shaxslarning ehtiyotsizligi, xatolari, kamchiliklari tufayli bildirilgan e'tirozlar bo'yicha zararni qoplash majburiyatini qabul qiladi. Bundan tashqari, sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanuvchining e'tirozlarni hal qilish bo'yicha barcha sarf-xarajatlari ham qoplanishi mumkin.

Sug'urtalovchining zararni qoplash majburiyatlari auditor mijozlari yoki boshqa uchinchi shaxsga auditor tomonidan o'z kasbiy majburiyatlarini amalga oshirishda e'tiborsiz harakatlar, xatolar, kamchiliklar, shuningdek, kerakli auditorlik xatti-harakatlarini bajarmaslik natijasida zarar yetkazilgan holatlarda paydo bo'ladi. Sug'urtalovchi, odatda, amaldagi qonunchilikka mos kelmaydigan auditorlik harakatlarni yoki kerakli auditorlik harakatlarini sug'urtalanuvchining g'arazli niyati borligida bajarmasligi natijasida yetkazilgan zararni qoplamaydi. Auditorning g'arazli niyati sudning qarori, hukmi qonuniy kuchga kirgach, aniqlanadi. Sug'urtalanuvchining harakatlarida g'arazli niyatlar borligini isbot qilish sug'urtalovchi zimmasiga yuklatiladi.

Odatda, sug'urta hodisasi vakolatli davlat organlarining sifatsiz o'tkazilgan audit yoki sug'urtalanuvchining auditorlik hisoboti yoki xulosasida aks ettirilgan, ataylab yo'l qo'yilgan xatolar oqibatida sug'urtalanuvchi bilan auditorlik tekshiruvi o'tkazish uchun shartnoma tuzgan uchinchi shaxsga jarima yoxud boshqa moddiy sanksiyalar yuklash qarori, shuningdek, auditorning zimmasiga u tomonidan amalga oshirilgan noqonuniy auditorlik harakatlar, xatolar, kamchiliklar yoki kerakli auditorlik harakatlari amalga oshirilmagani sababli, uchinchi shaxsga yetkazilgan zararni qoplashni yuklaydigan sud organi qarori kuchga kirgach, sodir etilgan hisoblanadi.

Agarda sug'urta shartnomasida boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, sug'urtalovchi sug'urta hodisasi fors-major vaziyatlar, ya'ni qonunlar, qarorlar, idora va ishlab chiqarish qoidalari, yo'riqnomalar, boshqa me'yoriy hujjatlar buzilganda, ishlab chiqarishda ishtirok etishga vakolati yo'q yoki instruktaj, qayta tayyorlanish vaqtini o'tkazib yuborgan xodimlarning, shuningdek, ruhiy xastaliklar, tutqanoq va ishga layoqatliligini cheklovchi boshqa kasalliklarga duchor bo'lgan shaxslarning ishlab chiqarishda ishtiroki (ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish), sug'urtalanuvchi yoki uning vakolatli vakiliga ma'lum bo'lgan, biroq sug'urtalovchiga ma'lum qilinmagan sug'urta hodisasi riskini oshiruvchi holatlar oqibatida sodir etilganda sug'urta qoplamasi to'lashdan ozod etiladi. Shuningdek, sug'urta shartnomasida sug'urtalovchini sug'urta

qoplamasi to'lashdan ozod etishning boshqa holatlari ham ko'zda tutilgan bo'lishi mumkin.

Odatda, sug'urtalanuvchi tomonidan uchinchi shaxslarning tadbirkorlik tavakkalchiligi bilan bog'liq auditorlik xulosasi yoki hisoboti asosida amalga oshirilgan xo'jalik operatsiyalari natijasida ularga yetkazilgan zarar tan olinmaydi. Sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta summasi tomonlarning kelishuviga binoan sug'urtalanuvchining auditorlik xizmatlari ko'rsatishi bo'yicha yalpi mablag' aylanmasidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Tomonlarning kelishuviga binoan sug'urta shartnomasida barcha sug'urta hodisalari yoki bitta hodisa bo'yicha qoplamalar to'lashning eng kam summasi belgilanishi mumkin. Sug'urtalovchi tuzilgan sug'urta shartnomasiga ko'ra shartnomada ko'rsatilgan sug'urta summasi doirasida javobgar hisoblanadi. Bir qancha sug'urta hodisalari bo'yicha to'lovlarning umumiy qiymati sug'urta summasidan oshmasligi lozim.

Mamlakatimizning xalqaro iqtisodiy aloqalar sohasidagi munosabatlari jadal rivojlanib bormoqda. Chet mamlakatlardan O'zbekiston Respublikasi hududiga ko'plab import tovarlari kirib kelmoqda. Eksport-import operatsiyalarini amalga oshirayotgan korxona va tashkilotlarning tovarlarni bojxonada rasmiylashtiruvi maxsus litsenziyaga ega bo'lgan bojxona brokerlari tomonidan amalga oshirilmoqda. Bojxona brokerlari o'zlari bilmagan holda yoki kasbiy malakasining pastligi oqibatida uchinchi shaxslar bo'lgan korxona va tashkilotlarning manfaatiga zarar yetkazishlari mumkin. To'g'ri, hozirgi paytda bir qator yetakchi sug'urtalovchilar tomonidan bojxona brokerlarining uchinchi shaxslar oldidagi javobgarligi sug'urtalanmoqda, ammo u yetarli darajada emas. Ushbu sug'urta turining bir tomondan sug'urtalanuvchilar, ya'ni bojxona brokerlari uchun, ikkinchi tomondan, uchinchi shaxs bo'lgan korxona va tashkilotlar uchun iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga egaligini hisobga olib, bojxona brokerlariga, kasbiy javobgarligi sug'urtalanganligi to'g'risidagi polis mavjud bo'lgandagina, ushbu faoliyat bilan shug'ullanishga ruxsat berishni joriy etish lozim.

O'zbekiston sug'urta bozorida javobgarlikni sug'urta qilishning quyidagi turlari amalga oshirilmoqda.

• Transport vositalari egalarining uchinchi shaxs oldidagi fuqarolik javobgarligini majburiy va ixtiyoriy sug'urta qilish;

• Yuk tashuvchilarning uchinchi shaxs oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish;

• Lizingga oluvchining lizing to'lovlarini to'lay olmaslik javobgarligini ixtiyoriy sug'urta qilish;

• Qurilish-montaj ishlarini olib borishda uchinchi shaxslarga zarar yetkazish javobgarligini majburiy va ixtiyoriy sug'urta qilish;

• Qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilarning kontraktatsiya va f'yuchers shartnomalari bo'yicha ajratilgan avans mablag'larini o'z vaqtida qaytara olmaslik javobgarligini sug'urta qilish;

• Aksiyadorlik jamiyatlarining investorlar oldidagi javobgarligini sug'urta qilish;

• Auditorlarning kasbiy javobgarligini ixtiyoriy sug'urta qilish;

• Bojxona brokerlarining javobgarligini sug'urta qilish;

• Tibbiy xizmat xodimlarining kasbiy javobgarligini sug'urta qilish;

• Advokatlarning kasbiy javobgarligini sug'urta qilish;

• Notariuslarning kasbiy javobgarligini sug'urta qilish;

• Baholovchilarning kasbiy javobgarligini sug'urta qilish va boshqalar;

23.5. Sug'urta bozori

O'zbekistonda sug'urta bozorining shakllanishi iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazish jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur jarayon xalq xo'jaligida uzoq yillar hukm surgan yakkahokimlik tamoyilidan voz kechishni, mulklarni davlat tasarrufidan chiqarishni va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni taqozo etdi. Bunday sharoitda, shubhasiz har xil mulk shakllariga asoslangan xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy xizmatlarga, shu jumladan, sug'urta xizmatiga bo'lgan talabi keskin oshadi. Xo'jalik, tashkilot va muassasalar o'zlarining ehtiyojiga mos keladigan sug'urta xizmatini faqat sug'urta bozoriga murojaat qilish natijasidagina olishi mumkin. Fikrimizcha, bu yerda sug'urta bozori nima va unga kimlar xaridor yoki sotuvchi sifatida namoyon bo'lishi mumkin, degan savollarga javob topish o'rinlidir.

Ma'lumki, har qanday bozorda sotuvchi va xaridor bo'ladi hamda ular o'rtasida tegishli tovarlar (xizmatlar) ayirboshlanadi. Sug'urta bozorida ham sotuvchi (sug'urtalovchi) va xaridor (potensial sug'urtalanuvchi) ishtirok etadi. Bu yerda potensial sug'urtalanuvchi tushunchasini qanday izohlash mumkin? Gap shundaki, basharti, potensial sug'urtalanuvchini to'g'ridan-to'g'ri sug'urtalanuvchi, deb atasak, katta xatoga yo'l qo'ygan bo'lamiz. Negaki, amaldagi qonunlarga muvofiq, sug'urta kompaniyalari bilan bevosita shartnoma tuzgan, fuqarolik salohiyatiga ega bo'lgan jismoniy va belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tgan yuridik shaxslar sug'urtalanuvchilar deyiladi. Aksincha, sug'urta «mahsulotini» sotib olishga ehtiyoji bor, ammo hali sug'urtalovchilar bilan tegishli sug'urta munosabatlariga kirishmagan shaxslar potensial sug'urtalanuvchilar deb ataladi. Endi, sug'urtalovchilar haqida gapiradigan bo'lsak, sug'urtalovchiar mamlakat hududida sug'urta faoliyatini amalga oshirish huquqi berilgan yuridik shaxslardir. Sug'urta kompaniyasi tegishli faoliyatni amalga oshirish uchun vakolatli davlat organining litsenziyasiga ega bo'lishi va sug'urta bilan bog'liq bo'lmagan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanmasligi zarur. Bu «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunda ham alohida ko'rsatib o'tilgan. Ammo, qonun sug'urta tashkilotlariga maxsus vakolatli davlat organi belgilagan shartlarda investitsiya faoliyati bilan shug'ullanishlari hamda sug'urta agenti sifatida vositachilik va sug'urta sohasidagi mutaxassislarning malakasini oshirish bilan bog'liq faoliyatni amalga oshirishlariga ruxsat beradi[56].

Sug'urta tashkiloti o'z mahsulotini bozorda sotar ekan, zimmasiga katta mas'uliyat olganligini unutmasligi kerak. Chunki, sug'urtalovchi ozgina sug'urta mukofoti evaziga yirik miqdordagi riskni qabul qilib oladi va sug'urta hodisasi ro'y berganda zimmasidagi sug'urta qoplamasini to'lashi shart. Sug'urta tashkilotiga murojaat qilishni istagan yoki muayyan sug'urta xizmatiga ehtiyoj sezgan shaxslar sug'urta shartnomasini tuzishdan oldin sug'urta tashkilotining moliyaviy ahvoli, balansi bilan tanishib chiqishlari shart.

Sug'urtalovchilar bozorga o'zlarining ishlab chiqargan mahsuloti - sug'urta xizmatini taklif etadilar. Ushbu xizmatlar yuzlab, minglab

[56] O'zbekiston Respublikasining «Suo'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuni. – «Xalq so'zi» gazetasi, 2002 yil 28 may.

sug'urta kompaniyalari tomonidan sotilishi mumkin. O'z-o'zidan, bu holat sug'urta bozorida potensial mijozlarni jalb etish uchun sug'urta kompaniyalari o'rtasida raqobatning kuchayishiga olib keladi va «mahsulot»ning sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Asosiysi, potensial sug'urtalanuvchi o'zining talabini har tomonlama qondiradigan «mahsulot»ga ega bo'ladi. Bayon etilganlar bugungi kunda iqtisodi taraqqiy etgan mamlakatlar bozorida ro'y berayotgan oddiy haqiqatdir.

Shuni ta'kidlash lozimki, boshqa tovarlar va xizmatlar kabi sug'urta xizmatining ham bahosi talab va taklif asosida paydo bo'ladi hamda bu baho o'zining pastki va yuqori chegaralariga ega. Sug'urta tushumlarining miqdori sug'urta to'lovlari va sug'urta tashkilotlari xarajatlari miqdoriga teng bo'lishi sug'urta bahosining pastki chegarasini bildiradi. Bunday sharoitda sug'urta kompaniyasi asosiy faoliyatdan foyda ololmaydi. Ko'p hollarda sug'urta bozoridagi keskin raqobat sug'urta tashkilotlarining potensial mijozlarni jalb etish maqsadidagi tarif stavkalarini kamaytirishga majbur etadi. Chet mamlakatlarda sug'urtalovchilar sug'urta faoliyatidan zarar ko'rganda, bu zarar investitsiyadan keladigan daromad hisobidan qoplanadi.

Sug'urta xizmati bahosining yuqori chegarasi talab hajmi va bank foizining miqdori bilan aniqlanadi. Sug'urta xizmatining ma'lum bir turiga yetarli darajada talab mavjud bo'lganda, sug'urta tashkiloti mazkur xizmat bahosini yuqori darajada saqlab turishi mumkin. Lekin, vaqt o'tishi bilan bozorda sug'urta xizmati ko'rsatish turlarining ko'payishi bilan, o'z-o'zidan tarif stavkalari kamayadi.

Sug'urta bozori hududiy joylashuviga qarab xalqaro, mintaqaviy va milliy sug'urta bozorlariga bo'linadi. Milliy sug'urta bozori biron-bir mamlakat hududidagi sug'urta muassasalarini va ularning faoliyatini o'z tarkibiga oladi. Jahondagi eng yirik milliy sug'urta bozori Amerika Qo'shma Shtatlaridadir. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda yig'iladigan sug'urta tushumlarining 43 foizdan ortig'i AQSh hissasiga to'g'ri keladi. Bu yerda hayotni sug'urta qiluvchi va boshqa umumiy turdagi sug'urta xizmatlarini ko'rsatuvchi bir necha ming sug'urta kompaniyalari faoliyat ko'rsatmoqda. Ulardan ba'zi birlari dunyo sug'urta bozorida ham oldingi o'rinlarda. Masalan, «Prudenshial of Amerika» kompaniyasi

mamlakat ichki bozorida birinchi va 1992 yil boshida mavjud aktivlari, to'plagan sug'urta mukofotlari bo'yicha jahonda uchinchi o'rinni egallagan.

Mintaqaviy sug'urta bozori deganda savdo, iqtisodiy va boshqa jihatlardan o'zaro yaqin munosabatda bo'lgan bir nechta mamlakatlarning ichki bozori tushuniladi. yevropa Ittifoqining sug'urta bozori yirik mintaqaviy bozor hisoblanadi.

Xalqaro sug'urta bozori deganda dunyo miqyosida sug'urta faoliyatini olib boruvchi alohida mamlakatlarning ichki bozori tushuniladi. Jumladan, hozirgi vaqtda Yaponiya sug'urta bozorining xalqaro darajada muhim o'rni bor va keyingi o'n yillikda Yaponiya sug'urtalovchilari dunyo bozorida yetakchilik qilib kelishmoqda. Ma'lumotlarga qaraganda, 1992 yili jahondagi eng yirik 20 ta hayotni sug'urta qiluvchi kompaniyalar ichida 9 tasi yoki 45 foizi Yaponiyaga tegishli bo'lgan. Bu kompaniyalarning moliyaviy salohiyati 869 mlrd. AQSh dollari miqdorida baholangan.

Sug'urta bozorlari hududiy bo'linish bilan bir qatorda sug'urta turlariga qarab ham xilma-xil bo'lishi mumkin. Iqtisodi rivojlangan mamlakatlar amaliyotida sug'urta bozori ikkiga bo'linadi:

1) Hayotni sug'urta qilish bilan bog'liq sug'urta xizmatlari bozori,

2) Umumiy sug'urta xizmatlari bozori.

Shuni ta'kidlash kerakki, sug'urta bozorining institutsional tarkibi, nafaqat sug'urtalovchidan va sug'urtalanuvchilardan iborat, balki yana shunday sub'ektlar ham mavjudki, ularning ishtirokisiz sug'urta bozorini, ya'ni uning infratuzilmasini tasavvur qilish qiyin.

Sug'urta bozorida sug'urta tashkilotlarining mavqyei nihoyatda kattadir. O'z navbatida, sug'urtalovchilar mulkiy shakliga qarab, bir nechta turda bo'ladi (davlat, aksiyadorlik, davlat-aksiyadorlik va hokazolar). Sug'urta bozorida qayd etilgan qatnashchilardan tashqari o'zaro sug'urtalash jamiyatlari ham faoliyat ko'rsatishlari mumkin.

Bu jamiyatlarning boshqa sug'urtalovchilardan farqi shundaki, ular foyda olish uchun intilmasdan, ko'rilgan zararni o'zaro hamkorlikda qoplashni nazarda tutadi. Statistik ma'lumotlar bo'yicha, o'zaro sug'urtalash jamiyatlari xalqaro sug'urta bozorida to'plagan sug'urta mukofoti hamda aktivlari jihatidan salmoqli

o'ringa ega. AQSh va Yaponiya milliy sug'urta bozorlarida o'zaro sug'urtalash jamiyatlarining soni jami sug'urta kompaniyalarining 50 foizdan ko'prog'ini tashkil etadi.

Chet mamlakatlar sug'urta bozorining muhim tarkibiy qismlaridan biri sug'urta brokerlaridir. Brokerlar sug'urta agentlaridan farqli o'laroq, bir tomondan, sug'urtalovchining, ikkinchi tomondan esa sug'urtalanuvchining manfaatlarini himoya qiladi. AQSh va Buyuk Britaniyada sug'urta brokerlari instituti nihoyatda taraqqiy etgan.

Jahon sug'urta bozori qayta sug'urtalovchi tashkilotlar mavjudligi bilan ham rang-barangdir. Sug'urta operatsiyalarini amalga oshiruvchi tashkilotlar to'g'ridan-to'g'ri qayta sug'urtalovchilarsiz, qiymati yuqori turadigan ob'ektlarni sug'urta himoyasiga ololmaydi. Negaki, bunday ob'ektlarning qiymati alohida bir sug'urta tashkilotining butun moliyaviy qudratidan yuz martadan ortiq bo'lishi mumkin. Zamonaviy havo laynerlari va suv kemalari, atom elektr stansiyalarini bunga misol sifatida keltirish mumkin. Xalqaro sug'urta bozorida «Koloniya» (Germaniya), «Kyoln qayta sug'urtalash jamiyati» (Germaniya) va Shveytsariya qayta sug'urtalash jamiyati o'z nufuziga ega va ishonchli hamkor sifatida katta obro'-e'tibor qozongan.

Shunday qilib, sug'urta bozori deganda, o'ziga xos tovar bo'lgan «sug'urta xizmatlari»ni oldi-sotdisi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar tushuniladi.

Sug'urta bozori professional va professional bo'lmagan ishtirokchilarga bo'linadi. O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuni 5-moddasida «Sug'urta bozorining professional ishtirokchilari sug'urta faoliyatining sub'ektlari hisoblanadi. Sug'urtalovchilar, sug'urta vositachilari hamda boshqa yuridik va jismoniy shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq sug'urta bozorining professional ishtirokchilari hisoblanadilar», deb qayd etilgan.

Sug'urta bozorining asosiy professional ishtirokchisi-sug'urtalovchi hisoblanadi. Sug'urtalovchiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: sug'urta shartnomasiga muvofiq, sug'urta tovoni (sug'urta puli) to'lovini amalga oshirish majburiyatini olgan yuridik shaxs sug'urtalovchi deyiladi.

Sug'urtalovchi sug'urta hodisalari yuzaga kelishini bartaraf etish

va oldini olishga oid chora-tadbirlarni maxsus vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan tartibda va shartlarda moliyalashtirishga haqlidir.

Sug'urtalovchilar sug'urtani amalga oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin emas. Quyidagilar bundan mustasnodir:

– maxsus vakolatli davlat organi belgilaydigan tartib va shartlardagi investitsiya faoliyati;

– sug'urta sohasidagi mutaxassislarning malakasini oshirish bilan bog'liq faoliyat;

– sug'urta agenti sifatidagi sug'urta vositachiligi.

Sug'urta bozori professional ishtirokchilari tarkibiga sug'urta brokeri va sug'urta agentini ham kiritish mumkin. Sug'urta qildiruvchining nomidan va topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasi tuzilishi va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs sug'urta brokeri hisoblanadi.

O'zbekistonda sug'urta brokerlarining roli deyarli yo'q. Sug'urta xizmatlarining aksariyati ularning ishtirokisiz amalga oshirilmoqda.

Sug'urta kompaniyalari o'rtasida o'zaro yoki ixtisoslashgan qayta sug'urta kompaniyalari orasida qayta sug'urtalash xizmatlarini ko'rsatishda vositachi rolini bajaruvchi qayta sug'urtalash brokerlari faoliyat yuritishi mumkin. O'z nomidan va qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi tariqasida ishtirok etuvchi sug'urtalovchining topshirig'iga binoan qayta sug'urta qilish shartnomasining tuzilishini va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyat yurituvchi yuridik shaxs qayta sug'urta brokeri hisoblanadi.

O'zbekiston sug'urta vositachiligi tizimida sug'urta brokerlaridan farqli ravishda sug'urta agentlari faol xizmat ko'rsatayapti. Sug'urtalovchining nomidan va topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasining tuzilishi hamda ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyat yurituvchi yuridik yoki jismoniy shaxs sug'urta agenti hisoblanadi.

Sug'urtalovchining boshqaruv organlari rahbarlari sug'urta agenti bo'la olmaydilar.

Sug'urtalovchilar o'zlari vakolat bergan sug'urta agentlarining reestrlarini yuritishlari lozim.

Qayta sug'urta kompaniyalari sug'urta bozorining professional ishtirokchisi sifatida sug'urta tashkilotlarining moliyaviy holatini mustahkamlashning muhim vositasi hisoblanadi.

Qayta sug'urtalovchi-sug'urtalangan riskni qayta sug'urtalash uchun qabul qilib oladigan yuridik shaxs hisoblanadi. Qayta sug'urtalovchi yordamida riskni ikkilamchi taqsimlash amalga oshiriladi. Sug'urta kompaniyasi ham qayta sug'urtalovchi bo'lishi mumkin. Jahondagi eng yirik qayta sug'urtalovchilar guruhiga Myunxen, Shveytsariya Kyoln qayta sug'urtalash jamiyatlari kiradi. Hozirgi kunda O'zbekistonda qayta sug'urtalash kompaniyalari tashkil etilmagan.

Sug'urta bozorining asosiy professional ishtirokchilari bo'lgan sug'urtalovchilar va qayta sug'urtalovchilarning ustav fondining eng kam miqdori quyidagilarga teng bo'lishi zarur:

– umumiy sug'urta tarmog'ida faoliyat ko'rsatuvchi sug'urtalovchilar uchun - 500,0 ming AQSh dollari ekvivalentidagi summada;

– hayotni sug'urta qilish tarmog'ida faoliyat yurituvchi sug'urtalovchilar uchun-750,0 ming AQSh dollari ekvivalentidagi summada.

Sug'urtalovchilar Moliya vazirligidan sug'urta faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya olayotgan paytda ularning ustav kapitali yuqorida ko'rsatilgan miqdorda shakllantirilgan bo'lishi shart. Ustav kapitalining kamida 90 foizi naqd pul ko'rinishida bo'lishi zarur. Majburiy sug'urta turlarini amalga oshirish uchun sug'urtalovchilar ustav kapitalining eng kam miqdori 1,0 mln. AQSh dollari ekvivalentidagi milliy valyutada shakllantirilgan bo'lishi talab etiladi.

Faoliyati faqat qayta sug'urtalashdan iborat bo'lgan qayta sug'urtalash kompaniyalari uchun eng kam ustav fondi 3,0 mln. AQSh dollariga teng milliy valyutadagi summada bo'lishi kerak.

23.6. Qayta sug'urta

Qayta sug'urtalash sug'urtalash uchun risk qabul qilish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar tizimi (risklarni birlamchi joylashtirish)dir. Sug'urtalovchi muvozanatlashgan sug'urta portfelini yaratish va sug'urta operatsiyalarining moliyaviy barqarorligini

ta'minlash maqsadida qabul qilib olingan riskni bir qismini o'zaro kelishilgan holda boshqa sug'urtalovchiga berishi (riskni ikkilamchi joylashtirish) lozim. Qayta sug'urtalash operatsiyalarini asosan, ixtisoslashgan qayta sug'urtalash kompaniyalari amalga oshiradi. Qayta sug'urtalash aktiv (riskni berish) va passiv (riskni qabul qilib olish) ko'rinishida, nisbiy va nonisbiy shaklda bo'ladi.

Ayrim holatlarda qayta sug'urtalash operatsiyalarini amalga oshiruvchi broker ikkita tomon, ya'ni sug'urta kompaniyasi va qayta sug'urtalovchining kompaniyasi o'rtasidagi vositachidir.

Qayta sug'urta qilish shartnomalari bir tomondan, sug'urta kompaniyalari o'rtasida o'zaro tuzilishi yoki ikkinchi tomondan, sug'urta kompaniyasi va ixtisoslashgan qayta sug'urta qilish kompaniyasi o'rtasida tuzilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 354-moddasida «ikki yoki bir necha shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvi shartnoma deyiladi»-deb ko'rsatilgan. Dastlab, sug'urta kompaniyasi o'zining moliyaviy qobiliyatini mutahkamlash maqsadida qabul qilib olingan riskni bir qismini boshqa sug'urta kompaniyasida yoki ixtisoslashgan qayta sug'urta qilish kompaniyasida sug'urtalash to'g'risida qaror qabul qiladi. Ushbu qarorning ijrosini ta'minlash maqsadida sug'urtalovchi ixtisoslashgan sug'urta kompaniyasiga murojaat qiladi. Agar qayta sug'urtalovchi kompaniya riskni qayta sug'urta qilishga rozilik bildirsa, ular o'rtasida qayta sug'urtalash shartnomasi tuziladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shartnoma shartlarida, unda ishtirok etuvchi tomonlarning huquqlari va majburiyatlari, olingan majburiyatlarning bajarilishi yuzasidan javobgarlik, shartnomani kuchga kirishi, amal qilish va bekor etilishi qoidalari mujassam bo'lishi kerak. Shuningdek, shartnomada qayta sug'urtalash mukofoti miqdori va javobgarlik hajmi ko'rsatilishi zarur. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra, qayta sug'urta qilishda sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lash uchun asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchi oldida ushbu shartnomaga ko'ra sug'urta kompaniyasi javobgar bo'lib qolaveradi. Biroq asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchi hisoblangan sug'urta tashkiloti sug'urta hodisasi

yuz berishidan oldin tugatilgan taqdirda, uning ushbu shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlarining qayta sug'urta qilingan qismi qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchiga o'tadi.

Qayta sug'urta qilish shartnomalari bir qator o'ziga xos belgilarga ega bo'lib, savdo va boshqa turdagi shartnomalardan tubdan farq qiladi. Shuning uchun ham qayta sug'urta qilish sohasini nazariy jihatdan qaysi sug'urta tarmog'iga kiritish yoxud uni mustaqil sug'urta sohasi sifatida qarash ancha bahs-munozaraga sabab bo'ladi.

Agar sug'urta hodisasi ro'y bersa, bu haqda sug'urta kompaniyasi qayta sug'urtalovchi kompaniyaga darhol xabar qilishi kerak. O'z navbatida, qayta sug'urtalovchi kompaniya shartnomada ko'zda tutilgan qoplamani to'lashi shart. Qayta sug'urta qilish kompaniyasi shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini to'la-to'kis bajarsa, u holda shartnoma ijro etilgan hisoblanadi.

Sedent riskni ikkilamchi joylashtirishni amalga oshiruvchi, ya'ni riskni qayta sug'urtalash uchun beruvchi sug'urta kompaniyasidir. Ikkilamchi sedent retrotsedent deb ataladi. Qayta sug'urtalashda sessiya atamasi ham keng qo'llaniladi. Sessiya sug'urta riskini qayta sug'urtalashga berish jarayoni hisoblanadi.

Qayta sug'urtalashning fakultativ, obligator va fakultativ-obligatorli qayta sug'urtalash kabi turlari ham mavjud. Fakultativ qayta sug'urtalash-nisbiy qayta sug'urtalash shartnomasining bir turi. Fakultativ qayta sug'urtalashda har bir berilayotgan risk bo'yicha alohida shartnoma tuziladi. Sedent har bir risk bo'yicha qayta sug'urtalash zarurmi yoki zarur emasligi masalasini mustaqil ko'rib chiqadi. O'z navbatida, qayta sug'urtalovchi ham sedentning taklifini qabul qilishi yoki qabul qilmasligi mumkin.

Obligatorli qayta sug'urtalash xalqaro amaliyotda ikki xil ma'noni bildiradi:

1) qayta sug'urtalashning majburiy shakli. Ayrim mamlakatlar qonunchiligiga ko'ra, ushbu mamlakat hududida faoliyat ko'rsatayotgan barcha sug'urta kompaniyalari qabul qilgan risklarining bir qismini majburiy ravishda qayta sug'urtalash kompaniyasiga beradi. Bu chora qayta sug'urtalash orqali chet elga valyuta chiqib ketishining oldini oladi;

2) sug'urta kompaniyasi (sedent) ma'lum bir sug'urta turi

bo'yicha riskni qayta sug'urtalovchiga berishini va o'z navbatida, qayta sug'urtalovchi, riskni qabul qilishni nazarda tutuvchi qayta sug'urtalash shartnomasi. Fakultativ-obligator shartnomasi – sedent qayta sug'urtalovchi bilan kelishgan toifadagi har qanday sug'urta riskini berishi, qayta sug'urtalovchi esa ularni qabul qilishi shart ekanligi haqidagi qayta sug'urtalash shartnomasidir.

Qayta sug'urta qilish operatsiyalari nisbiy va nonisbiy shaklda amalga oshiriladi. Nonisbiy qayta sug'urta qilishga nisbatan nisbiy qayta sug'urtalash ancha ilgari paydo bo'lgan. Shu nuqtai nazardan qaraganda nisbiy qayta sug'urtalashni, ba'zan, an'anaviy qayta sug'urtalash deb ham atash qabul qilingan.

Nisbiy qayta sug'urta qilishning asosiy mohiyati shundaki, qayta sug'urtalovchi kompaniyaning riskni taqsimlashdagi ulushi sug'urta kompaniyasi aniqlagan nisbat asosida, oldindan aniqlanadi. Ushbu nisbatga qarab, qayta sug'urtalash mukofotining va sug'urta kompaniyasining tegishli ulushi aniqlanadi. Nisbiy qayta sug'urta qilishning prinsipi «qayta sug'urtalovchi sedentning riskini bo'ladi» degan ma'nodan iborat.

Sug'urta ishi amaliyotida nisbiy qayta sug'urtalashning quyidagi shakllari mavjud:

- kvotali qayta sug'urta qilish;
- ekssedent qayta sug'urta qilish;
- kvotali-ekssedent qayta sug'urta qilish.

Nonisbiy qayta sug'urta qilishda qayta sug'urtalovchining sug'urta mukofoti va qoplamasidagi foizlardagi ishtiroki prinsipi qo'llanilmaydi. Nisbiy qayta sug'urta qilishda tomonlarning manfaati bir-biriga mos keladi.

Qayta sug'urta qilish shartnomasiga xos bo'lgan belgilardan biri qayta sug'urta qilish bo'yicha sug'urta mukofotlarini qaytarib olish xarakteriga ega ekanligidir. Qayta sug'urta qilish munosabatlarining uzoq yillik rivojlanishi jarayoni davomida xalqaro va milliy darajalarda foydalaniladigan qayta sug'urta qilish shartnomalarining bir necha xillari shakllangan. Ular quyidagilardir:

- fakultativ qayta sug'urta qilish;
- obligatorli qayta sug'urta qilish;
- fakultativ-obligatorli qayta sug'urta qilish;

Yuqorida qayd qilingan qayta sug'urta qilish shartnomalaridan eng ommaviysi va uzoq yillardan beri qo'llanib kelinayotgani fakultativ qayta sug'urta qilish shartnomalaridir. Mazkur shartnomaning ijobiy tomoni, riskni qayta sug'urtaga beruvchi – sug'urta kompaniyasi ham, qayta sug'urtalovchi kompaniya ham qancha miqdordagi riskni o'ziga olib qolish yoki qabul qilish masalalarini mustaqil hal qiladilar. Aksincha, obligatorli qayta sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha sug'urta kompaniyasi qabul qilib olingan har bir riskning tegishli qismini qayta sug'urta kompaniyasiga berishi shart.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Sug'urtaning iqtisodiy mohiyati nimadan iborat?
- Sug'urta qanday pul munosabatlarining yig'indisi hisoblanadi?
- 2002 yilning 5 aprelida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qabul qilgan «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunning 3-moddasida sug'urtaga qanday ta'rif berilgan?
- Sug'urta iqtisodiy kategoriya sifatida qanday prinsiplarga asoslanadi?
- Sug'urtaga qanday funksiyalar xos?
- Sug'urta qanday shakllarda amalga oshiriladi?
- Sug'urtaning maqsad va vazifalari mustaqillik yillarida tom ma'noda qanday o'zgardi?
- Sug'urta o'z rivojlanish tarixida qanday bosqichlardan o'tgan?
- tijoratga asoslanmagan sug'urtaning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
- tijorat sug'urtasi paydo bo'lishining bosqichlari qanday davrlarni o'z ichiga oladi?
- Sug'urta sohasidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlar qanday yo'nalishlarda namoyon bo'ladi?
- Sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini qanday turlarga bo'lish mumkin?
- «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunning asosiy mazmuni nimalardan iborat?
- Yuridik shaxslarning qanday mol-mulklari bilan bog'liq mulkiy manfaati sug'urta ob'ekti sifatida qabul qilinishi mumkin?

• Yuridik shaxslar mol-mulkining sug'urtasida sug'urta ob'ekti bo'lib nima xizmat qiladi?

• Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtalash bo'yicha shartnoma nimalar asosida tuziladi?

• Yuridik shaxslarning mol-mulki qanday hodisalarning ro'y berishi natijasida yetkazilgan zarardan sug'urta qilinadi?

• Mol-mulklarni sug'urta qilish sug'urta faoliyati klassifikatorining qaysi klasslarida ko'rsatilgan?

• Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtasi bo'yicha tuzilgan sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urtalanuvchi qanday huquqlarga ega?

• Yuridik shaxslar mol-mulkini sug'urtasi bo'yicha tuzilgan shartnoma qaysi holatlarda bekor etilishi mumkin?

• Yuridik shaxslarning mol-mulki sug'urtasida sug'urtachining sug'urta qoplamasini to'lash bo'yicha majburiyati qachon boshlanadi?

• Sug'urta hodisasi ro'y berganda korxona qanday chora-tadbirlarni amalga oshiradi?

• Sug'urta qoplamasi yuridik shaxsga qaysi hujjatlar asosida to'lanadi?

• Yuridik shaxslarning mol-mulki sug'urtasini rivojlantirish muammolari haqida so'zlab bering.

• Mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha nimalar sug'urtalanishi mumkin?

• Shaxsiy sug'urta shartnomasi tuzishda sug'urta qildiruvchi bilan sug'urtalovchi o'rtasida nimalar to'g'risida kelishuvga erishilishi lozim?

• Shaxsiy sug'urta, odatda, fuqarolarni qanday xavf-xatarlardan himoyalanishini nazarda tutadi?

• Ixtiyoriy shaxsiy sug'urta turlariga nimalar kiradi?

• Majburiy tarzda amalga oshiriladigan shaxsiy sug'urtaning turlari nimalardan iborat?

• Sug'urta summasini olish uchun sug'urtalangan shaxslar sug'urtalovchiga qanday hujjatlarni taqdim etishi shart?

• Javobgarlik sug'urtasi nima?

• Javobgarlik sug'urtasi mazmun-mohiyati jihatidan nechtaga bo'linadi?

• Fuqarolik-huquqiy javobgarlik qanday turlardan iborat?

• O'zbekiston sug'urta bozorida javobgarlikni sug'urta qilishning qanday turlari amalga oshirilmoqda?

• Sug'urta bozori deganda nima tushuniladi?

• Sug'urta bozori qanday ishtirokchilarga bo'linadi?

• Sug'urta bozori professional ishtirokchilari tarkibiga yana kimlarni kiritish mumkin?

• Sug'urta bozorida sug'urta kompaniyalarining mavqyei qanday?

• Qayta sug'urta yoki qayta sug'urtalash deyilganda nimalar nazarda tutiladi?

• Qayta sug'urta qilish shartnomalari qanday o'ziga xos belgilarga ega?

• Sedent va retrotsedent nima?

• Fakultativ, obligator va fakultativ-obligatorli qayta sug'urtalash deyilganda nimalar tushuniladi?

• Sug'urta ishi amaliyotida nisbiy qayta sug'urtalashning qanday shakllari mavjud?

24-BOB.
UY XO'JALIKLARI MOLIYASI

24.1. Moliya munosabatlarining umumiy tizimida uy xo'jaliklari moliyasi

Uy-xo'jaliklari moliyasi har bir davlat moliya tizimining ajralmas tarkibiy qismi (elementi) hisoblanadi. Bozor munosabatlari tizimida uy xo'jaliklarining moliyaviy ahamiyati uning iqtisodiy jihatdan nimaga mo'ljallanganligi bilan belgilanadi. Bir tomondan, uy xo'jaliklari ishlab chiqarish omillarining (mehnat, yer, kapital, tadbirkorlik qobiliyati va boshqalarning) xususiy egalari hisoblanadi va xuddi shu asosda o'zlarining daromadlar manbalari va moliyaviy tushilmalarini shakllantiradi. Boshqa bir tomondan esa, uy xo'jaliklari iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlarni iste'mol qiluvchilar sifatida maydonga chiqadi va demak, bozor talabini belgilab (aniqlab) beradi. Bir vaqtning o'zida, uy xo'jaliklari jamiyat yalpi daromadining bir qismini jamg'aradi, real va moliyaviy aktivlarni sotib olish orqali moliyaviy rezervlarni yaratishda ishtirok etadi, soliq to'lovlari orqali esa davlatning markazlashtirilgan moliyaviy fondlarini shakllantirishda katta (muhim) rol o'ynaydi.

Odatda, «uy xo'jaligi» atamasidan milliy statistikada aholidan (fuqarolar to'plamidan) iborat bo'lgan institutsional birlikni ifodalash uchun foydalanmoq kerak. Shuning uchun ham Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tomonidan tavsiya etilgan Milliy hisoblar tizimining (MHT) zamonaviy xalqaro andozasi (standarti) uy xo'jaligini yagona (bir) yashash maydonchasida (maydonida) birgalikda yashayotgan, umumiy fondga o'zlarining daromadlari va boyliklarini to'liq yoki qisman o'tkazayotgan (berayotgan) va ayrim tovarlar hamda xizmatlarni, eng asosan uy-joy va iste'mol mahsulotlarini umumiy tarzda (birgalikda) iste'mol qilayotgan kishilarning katta bo'lmagan guruhi, deb ta'riflaydi (aniqlaydi)[57].

[57] Bu to'g'rida batafsil qarang: Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Под общ. ред. А.Г.Грязновой. – М.: 2002. С. 299.

Ayrim hollarda o'zbek iqtisodiy adabiyotda «uy xo'jaligi» atamasining «xonadon» yoki «oila» atamalari bilan almashtirilishiga yo'l qo'yilmoqda. Shunga mos ravishda «uy xo'jaligi moliyasi» iborasining o'rniga «xonadon moliyasi» va «oila moliyasi» iboralari ham ekvivalent yoki sinonim iboralar shaklida ishlatilmoqda[58]. Shu munosabat bilan «oila» yoki «xonadon»ni «uy xo'jaligi»dan ajratmoq (farqlamoq) lozim. Eng avvalo, «uy xo'jaligi» aniqlilik darajasining «oila»ga nisbatan kamroq darajada cheklangan xarakterga ega ekanligini qayd etib o'tmoq lozim. Masalan, o'zlarining o'g'illariga tegishli bo'lgan joyda (binoda) yashayotgan keksa ota-onalar uy xo'jaligining a'zolari bo'lsalar-da, uning oilasi bo'lolmaydi. Xuddi shuningdek, bir xonani ijaraga olgan talaba uy-joy egasining uy xo'jaligi tarkibiga kiradi, lekin uning oilasi tarkibiga kirolmaydi va h.k. Boshqacha aytganda, uy xo'jaligi qarindosh bo'lmaganlarni ham o'z ichiga olishi yoki bir kishidan (shaxsdan) iborat ham bo'lishi mumkin.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda ta'kidlash joizki, uy xo'jaligining iqtisodiy jihatdan aniqliligini (aniqlanishini) belgilashda oilaviy aloqalar asosiy omil bo'laolmaydi. Buning ustiga, uy xo'jaligining miqdoriy tarkibi ham o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga ega. Bu xususiyatlar, eng avvalo, shu bilan belgilanadiki, birgalikda yashayotgan va umumiy xo'jalikni yuritayotgan shaxslar (kishilar) guruhi ham va bir vaqtning o'zida, o'zining iste'molini mustaqil ravishda ta'minlayotgan yagona bir shaxs (kishi) ham uy xo'jaligi bo'lib hisoblanishi mumkin. Uy xo'jaligini xo'jalik yuritishning mustaqil iqtisodiy va moliyaviy birligi sifatida ajratilishi quyidagi me'zonlar asosida amalga oshirilmog'i lozim:

- birgalikda (bir joyda) yashash;

---

[58] Ming afsuski, bunday holatlarda o'zbek tilining boyligi, uning rang-barangligi va serqirraligi, asossiz ravishda, su'iste'mol qilinmoqda. Ona tilimizda turli shakl va mazmunda ishlatilishi lozim bo'lgan hamda shunga mos ravishda turli ma'no va mohiyatlarni anglatishga xizmat qiluvchi so'z, ibora, atama va tushunchalar o'rtasida yetti o'lchab, bir kesilmasdan, oxir-oqibatini sira o'ylamasdan, mas'uliyatsizlik bilan barobarlik yoki tenglik belgisining qo'yib yuborilayotganligi, turli chalkashliklarni, noaniqliklarni va yetarli darajada asoslanmagan, ayrim hollarda esa, mutlaqo xato bo'lgan xulosalarni keltirib chiqarib,fanimizning, jumladan, moliya fanining rivojlanishiga ham jiddiy zarar yetkazmoqda, o'quvchilarni noto'g'ri yo'lga boshlab yubormoqda.

• umumiy byudjetning mavjudligi;
• iqtisodiy qarorlarni birgalikda (hamkorlikda) qabul qilish.

Uy xo'jaliklari moliyasi moliya tizimining muhim elementi hisoblanadi. Iqtisodiy kategoriya sifatida u uy xo'jaliklarida iste'mol maqsadlari va jamg'arish uchun pul mablag'lari fondlarini shakllantirish, ularni taqsimlash va foydalanishga oid bo'lgan iqtisodiy munosabatlar majmuidan iboratdir. Ana shuni e'tiborga olgan holda uy xo'jaliklari moliyasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: uy xo'jaliklarida iste'mol maqsadlari va jamg'arish uchun pul mablag'lari fondlarini shakllantirish, ularni taqsimlash va foydalanishga tegishli (oid) bo'lgan iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlar majmuiga uy xo'jaliklari moliyasi deyiladi (1).

Iqtisodiy fanlarda ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning alohida olingan sohasida bir xilda va doimiy ravishda vujudga keladigan munosabatlar mustaqil iqtisodiy kategoriyaning mazmunini tashkil etishi umume'tirof etilgan. Bu o'rinda gap «uy xo'jaliklari moliyasi» kategoriyasining ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni to'g'risida ketmoqda. Ana shuni inobatga olgan holda uy xo'jaliklari moliyasiga quyidagicha ta'rif ham berish mumkin: o'zlarining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatlari jarayonida uy xo'jaliklari va ularning alohida a'zolari ishtirokida pul mablag'lari maqsadli fondlarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanish borasida vujudga keladigan pul munosabatlarining majmui uy xo'jaliklari moliyasi deb ataladi (2)[59].

Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo'jaliklari o'zlarining ichida va o'zlariga nisbatan tashqi bozor sub'ektlari sanalganlar bilan moliyaviy munosabatda bo'ladi. Shunga muvofiq ravishda uy xo'jaliklarida mavjud bo'lgan moliyaviy munosabatlar majmuini ikki guruhga bo'lish mumkin:

• ichki;
• tashqi.

Individlar – uy xo'jaligi a'zolarining ehtiyojlarini yanada to'laroq qondirish maqsadida zaruriy (kerak bo'lgan) pul fondlarini (joriy iste'mol darajasini, pul rezervlarini, investitsiyalashtirishni

[59] Ushbu betda keltirilgan (1) va (2) ta'riflar shaklan bir-biridan biroz farq qilsa-da, mazmunan yoki mohiyatan bir narsaga – uy xo'jaliklari moliyasining mohiyatini, uning ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini ochib berishga xizmat qiladi va bir-birini to'ldiradi, boyitadi.

ushlab (saqlab) turish uchun va h.k.) shakllantirish va ulardan foydalanishga oid uning ishtirokchilari (a'zolari) o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar uy xo'jaligining ichki moliyaviy munosabatlari hisoblanadi.

Uy xo'jaliklarining tashqi moliyaviy munosabatlari ularning boshqa iqtisodiy sub'ektlar bilan bo'lgan o'zaro aloqalari orqali namoyon bo'ladi. Korxonalar va tashkilotlar moliyasi bilan uy xo'jaliklari bevosita o'zaro bog'langan: firmalarga iqtisodiy resurslarni taqdim etib (berib), ularning egalari sifatida uy xo'jaliklari yaratilgan mahsulotning qiymatidan o'z hissalarini (ulushlarini) oladilar va demak, ular shu bilan yalpi mahsulotni birlamchi taqsimlashda ishtirok etadilar. Bu munosabatlar o'zining yana bir muhim iqtisodiy tomoniga ega: ular iqtisodiyotda aholi daromadlarining boshlang'ich darajasini belgilab beradiki, bu narsa, o'z navbatida, iste'molning shakllanishi, ko'lami va tarkibiy tuzilmasiga, to'lovga layoqatli talabning shakllanishiga va nihoyat, uy xo'jaliklari tomonidan jamg'arish funksiyasining amalga oshirilishiga to'g'ridan-to'g'ri o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Davlat va uy xo'jaliklari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar ham to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) va qaytarma (yana orqaga qaytariluvchi) aloqalar asosida quriladi (vujudga keladi) va ular byudjet hamda nobyudjet fondlarni shakllantirish va ulardan foydalanishdagi munosabatlarni ifodalaydi. Uy xo'jaliklarining daromadlari va mol-mulklari soliqqa tortilish ob'ekti sifatida maydonga chiqadi va demak, byudjet tizimi daromadlar bazasining tuzilmaviy elementi hisoblanadi. Bir vaqtning o'zida soliqlar, pensiya tizimi, ijtimoiy transfertlar orqali davlat moliyaviy oqimlarni uy xo'jaliklarining turli guruhlari o'rtasida qayta taqsimlaydi. Uy xo'jaliklari va davlat o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarni amalga oshirish jarayonida milliy daromadning ikkilamchi qayta taqsimlanishi sodir bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat uy xo'jaliklariga tegishli bo'lgan daromadning taqsimlanish jarayoniga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish instrumentlariga ega emas. Moliyaviy munosabatlarning bu sohasi davlat tomonidan eng kam darajada reglamentatsiya qilinadi. Buning sababi shundaki, uy xo'jaliklari pul fondlarini shakllantirishning zarurligi, usuli va maqsadi to'g'risida, ularni sarflashning o'lchami va vaqti xususida

qarorlar qabul qilishda mustaqildir. Shu bilan birgalikda davlat uy xo'jaliklariga tegishli bo'lgan daromad va yakuniy (oxirgi) iste'molning o'lchamiga (ko'lamiga) ta'sir etishi mumkin. Bu narsa, jumladan, quyidagilar orqali amalga oshirilishi mumkin:

- soliq orqali tartibga solish (tartiblash);
- mehnat haqini to'lash stavkalarini o'rnatish (belgilash);
- birinchi darajali zaruriy mahsulotlar baholarini tartibga solish (tartiblash);
- imtiyozlar tizimi;
- sog'liqni saqlash va maorifni byudjetdan moliyalashtirish orqali ijtimoiy ta'minotni rivojlantirish;
- va boshqalar[60].

Uy xo'jaliklarining o'zlari o'rtasidagi (uy xo'jaliklariaro) moliyaviy munosabatlar uy xo'jaliklari sektorining ichida moliyaviy resurslarning harakatlanishi jarayonida vujudga keladigan munosabatlar sifatida qaraladi. Bu yerda ushbu jarayon hamma vaqt ham oydinlashmagan va kuchsiz tartibga solinuvchi hisoblanadi. Moliyaning bu sohasiga, jumladan, quyidagilarni kiritish mumkin:

- fermer xo'jaliklarining hamkorlikdagi maqsadli fondlari;
- iste'mol kooperatsiyasiga xizmat ko'rsatuvchi fondlar;
- uy xo'jaliklari o'rtasidagi norasmiy kredit munosabatlari;
- uy xo'jaliklari sektori doirasida (chegarasida) hamkorlikdagi pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish xususidagi boshqa munosabatlar.

Uy xo'jaliklarining moliyaviy institutlar bilan o'zaro aloqalari moliyaviy munosabatlarning alohida guruhini ifodalaydi. Ularning kredit muassasalari bilan munosabatlari uy xo'jaligi byudjeti defitsitini to'ldirish (iste'mol krediti vositasida, yordamida), bo'sh turgan pul mablag'larini bank hisob varaqlarida joylashtirish yoki ularni saqlash va jamg'arish maqsadida boshqa moliyaviy aktivlarga qo'yish orqali namoyon bo'ladi. Uy xo'jaliklarining sug'urta

[60] Keyingi yillarda ayrim mamlakatlarda natural shakldagi ijtimoiy transfertlar uy xo'jaliklari oxirgi (yakuniy) iste'moli tarkibiy tuzilishining 15%dan ko'proq bo'lgan qismini tashkil etayotir. Bu uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatayotgan davlat muassasalari va notijoriy tashkilotlarning maorif, sog'liqni saqlash, uy-joy-kommunal xo'jaligi, madaniyat va san'atdagi taqdim etilgan moddiy imtiyozlaridan iborat.

kompaniyalari bilan bo'ladigan munosabatlari esa turli ko'rinishdagi sug'urta fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonida namoyon bo'ladi.

Moliyaning mohiyati uning funksiyalari orqali namoyon bo'lganligi uchun uy xo'jaliklari moliyasining mohiyati ham uning funksiyalari yordamida ifodalanadi[61]. Uy xo'jaliklari moliyasining funksiyalari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin[62]:

- taqsimlash;
- takror ishlab chiqarish;
- nazorat;
- tartibga solish (tartiblash);
- rag'batlantirish;
- ijtimoiy.

Uy xo'jaliklari moliyasining bu funksiyalari o'zaro bog'langan va bir-birini doimiy ravishda to'ldirib turadi. Bir vaqtning o'zida, ma'lum ma'noda va ma'lum darajada ular o'zlarining namoyon bo'lishiga qarab moliyaning umumiy funksiyalaridan biroz farqlanishi ham mumkin.

Ma'lumki, uy xo'jaliklarining moliyasi taqsimlash jarayonini oxirgi bosqichgacha, ya'ni aniq individgacha yoki uy xo'jaligining har bir a'zosigacha yetkazadi. *Uy xo'jaliklari moliyasi taqsimlash*

---

[61] Bir vaqtning o'zida shu narsani ta'kidlash kerakki, iqtisodiy adabiyotlarda uy xo'jaliklari moliyasining funksiyalari ayrim hollarda keng ma'noda, boshqa bir hollarda esa, tor ma'noda talqin qilinmoqda. Tor ma'noda uy xo'jaliklari moliyasining funksiyalari uy xo'jaliklaridagi iqtisodiy munosabatlarda, xususan, moliyaning funksiyalari (taqsimlash va nazorat) orqali ochib berilayapti. Keng ma'noda esa, bu yerda umuman moliyaga tegishli (xos) bo'lgan funksiyalar ajratilib ko'rsatilishi bilan birgalikda, uy xo'jaliklari moliyasining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini ifodalovchi funksiyalarga ham alohida e'tibor qaratilmoqda.

[62] Bu yerda uy xo'jaliklari moliyasiga tegishli bo'lgan funksiyalar sonining oltitaga yetkazilganligidan «Bir butun moliyaning o'zi ikki funksiyani bajarishi, asosan, umumiy e'tirof etilgan bir paytda, uning tarkibiy qismi bo'lgan uy xo'jaliklari moliyasi qanday qilib oltita funksiyani bajarishi mumkin?» degan xulosaga kelish maqsadga muvofiq emas. Jiddiy e'tibor berib, atroflicha tahlil qilinsa, bu yerda keltirilgan uy xo'jaligi moliyasiga tegishli bo'lgan olti funksiya, oxir oqibatda, moliyaga xos bo'lgan ikki funksiyaga borib taqalishi mumkinligini aniqlash, unchalik ko'p bo'lmagan aqlni talab etmasligi ma'lum bo'ladi. Shuning uchun ham «moliyaning ikki funksiyasi» va «uy xo'jaliklari moliyasining olti funksiyasi» o'rtasida keskin farqlarning bo'lishi mumkinligini isbotlashga urinish behudaga vaqtni sarflash bilan barobardir.

*funksiyasi*ning amalga oshirilishi aholi hayotiy mablag'lari fondini shakllantirishni taqoza etadi, insonni takror ishlab chiqarish uchun iqtisodiy (moliyaviy) asos yaratadi.

Ma'lumki, uy xo'jaliklarining ishtirokchilari qatoriga balog'at yoshiga yetmaganlar yoki yetgan bo'lsa-da, turli sabablarga ko'ra ishlamayotgan oila a'zolari ham kiradi. Uy xo'jaliklarining hissasiga to'g'ri kelgan milliy daromadning bir qismi uy xo'jaliklari moliyasining taqsimlash funksiyasi doirasida uning barcha ishtirokchilari o'rtasida u yoki bu nisbatlarda (proporsiyalarda) taqsimlanadi. Uy xo'jaliklarining moliyasi taqsimlash funksiyasini bajara borib, har bir shaxsni (kishini) uning hayotiyligi uchun kerak bo'lgan resurslar bilan ta'minlab, oxir oqibatda, ishchi kuchi takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi. Bu o'rinda taqsimlash funksiyasining ta'sir ob'ekti uy xo'jaligiga tegishli bo'lgan (uy xo'jaligi egalik qilayotgan) daromad hisoblanadi. Taqsimlash jarayonining sub'ektlari sifatida esa uy xo'jaliklarining barcha ishtirokchilari maydonga chiqadi.

Uy xo'jaliklari moliyasining taqsimlash funksiyasi turli shakllarda, jumladan, investitsion-taqsimlash funksiyasi sifatida amalga oshirilishi mumkin. Uning bu (investitsion-taqsimlash) shakli shu bilan xarakterlanadiki, uy xo'jaliklari iqtisodiyot uchun moliyaviy resurslarni asosiy yetkazib beruvchilardan biri hisoblanadi. Uy xo'jaliklari daromadlarining o'sishi bu funksiya bajarilishining moddiy asosini tashkil etadi. Ko'pchilik hollarda uy xo'jaliklarining investitsion funksiyasi faqat kapitallashtiriladigan daromadlarning salmog'i, ya'ni daromadning jamg'arma sifatida foydalaniladigani (mablag'larni turli moliyaviy institutlarga va haqiqiy ishlab chiqarishga joylashtirish) bilan bog'lanadi. Biroq bunday yondoshuv bir tomonlamalik xarakteriga ega. Haqiqatda esa, o'z navbatida, iste'mol salmog'ining oshishi ham iqtisodiyotga investitsiyalarning o'sishiga ta'sir ko'rsatadigan omil hisoblanadi.

Bir vaqtning o'zida, yuqoridagi asoslarda takror ishlab chiqarish jarayoni ishchi kuchi va shuningdek, uy xo'jaliklarining pul mablag'lari bilan ta'minlanadi. Bu yerda *uy xo'jaliklari moliyasining takror ishlab chiqarish funksiyasi* alohida rol o'ynaydi. Uy xo'jaliklari daromadlari, xarajatlari va jamg'armalarining o'sishi jamiyatdagi takror ishlab chiqarish jarayoni uchun moddiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo'jaliklari mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt hisoblanadi, ya'ni uy xo'jaliklari a'zolarining turmush darajasi uning hissasiga to'g'ri kelayotgan daromadning o'lchamiga to'liq bog'liqdir. Turli omillar ta'siri natijasida bu o'lcham ortishi yoki qisqarishi ham mumkin. Shuning uchun ham iste'molning odatdagi darajasini saqlab turishni olingan daromadlarning turli fondlarga taqsimlanishi va ularning maqsadli foydalanishi ustidan nazoratsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuningdek, uy xo'jaliklarining farovonligini qo'llab-quvvatlash va ularni taraqqiy ettirish (rivojlantirish) uchun ular byudjetlarining holatlari, ularga tegishli bo'lgan daromadlarning taqsimlanishi, daromad manbalarining dinamikasi ustidan nazorat qilib turish ham ob'ektiv ravishda zarurdir. Ana shularda *uy xo'jaliklari moliyasining nazorat funksiyasi* o'zini namoyon etadi.

*Uy xo'jaliklari moliyasi tartibga solish (tartiblash) funksiyasi*ning namoyon bo'lishini quyidagi ikki nuqtai-nazardan qarash maqsadga muvofiq:

- makroiqtisodiyot;
- mikroiqtisodiyot.

Makroiqtisodiy yondoshuv nuqtai-nazaridan uy xo'jaliklari moliyasi, bir vaqtning o'zida, davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning (tartiblashning) ob'ekti va instrumenti hisoblanadi. Uy xo'jaliklari moliyasini tartibga solaverib (tartiblab), davlat, eng avvalo:

- bozor munosabatlariga xos bo'lgan daromadlarni differensiatsiya qilish (tabaqalashtirish) muammosining o'tkirligini kamaytiradi;
- aholi daromadlari manbaining tarkibiy tuzilishi va dinamikasidagi (o'zgarishidagi) tendensiyalarni shakllantiradi;
- iste'molning minimal (eng kam) darajasini tartibga soladi (tartiblaydi);
- uy xo'jaliklarining investitsion potensialiga (salohiyatiga) ta'sir ko'rsatadi.

Mikroiqtisodiy yondoshuv nuqtai-nazaridan esa uy xo'jaliklarining iqtisodiyoti uning turli ishtirokchilari o'rtasidagi yetarli darajada murakkab bo'lgan munosabatlar kompleksiga

asoslanadi. Bu munosabatlar yosh borasidagi farqlar, xarakterning belgilari, odamlarning qiliqlari, ular daromadlari va ehtiyojlarining xilma-xil darajasi bilan belgilanadi. Shu bilan birgalikda, faqat uning ishtirokchilari iqtisodiy (moliyaviy) qarorlar qabul qilishda o'zaro tushunishga ega (yakdil) bo'lsalargina, uy xo'jaliklarining sog'lom (normal) rivojlanishi sodir bo'lishi mumkin. O'z navbatida, uy xo'jaliklarining turli ishtirokchilari iqtisodiy manfaatlarini muvofiqlashtirish ularni tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Bu yerda «ularni tartibga solish» deyilganda, uy xo'jaligining bir a'zosiga to'g'ri keladigan daromad bir qismining o'zgartirilishi nazarda tutilayapti. Demak, bundan uy xo'jaliklari moliyasining yana bir funksiyani-iqtisodiy birlik sifatida uy xo'jaligining balanslashtirilgan (muvozanatli) tarzda rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi tartibga solish funksiyasini-bajarishi yaqqol ko'rinib turibdi.

Uy xo'jaliklari moliyasining rag'batlantiruvchi funksiyasi turli shakl va mazmunda o'zini ifoda etadi. Bir tomondan, u o'z o'sib boruvchi ehtiyojlarini (ehtiyojlarning o'sib borishi ob'ektiv iqtisodiy qonunining harakatiga muvofiq ravishda) qondirish uchun zarur bo'lgan daromadlarni uy xo'jaliklari tomonidan oshirishga intilish tufayli namoyon bo'ladi. Boshqa bir tomondan esa, uy xo'jaliklari daromadlarining o'sishi mehnat faoliyatining sifati va natijalariga asoslangan bo'lmog'i lozim.

Uy xo'jaliklari moliyasining rag'batlantiruvchi funksiyasi aholi real daromadlarining o'sishiga yo'naltirilgan ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishiga va samarali byudjet siyosatiga asoslangan rag'batlantiruvchi moliya mexanizmini (moliyaviy mexanizmni) yaratish orqali amalga oshiriladi.

Uy xo'jaliklari moliyasi amal qilishining ijtimoiy aspektlari (yo'nalishlari, jihatlari) unga tegishli bo'lgan yuqoridagi barcha funksiyalarning tahlilida kuzatiladi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, *ijtimoiy funksiya*ning uy xo'jaliklari moliyasiga tegishli bo'lgan alohida funksiya sifatida qaralishini, ma'lum ma'noda, yetarli darajada asoslangan deb hisoblash mumkin. Chunki uy xo'jaliklarining daromadlari, xarajatlari va jamg'armalari aholi va uning alohida guruhlari ijtimoiy-iqtisodiy holatini bevosita aks ettiradi, shaxsning shakllanishi va demografik jarayonlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ana

shu ma'noda, uy xo'jaliklari moliyasi jamiyat barcha a'zolarining hayotiy ta'minlanish darajasini shakllantirish va iste'mol talabi tarkibiy tuzilishining xususiyatlarini aniqlaydi, aholi daromadlarini taqsimlashdagi bog'liqliklarni ifodalaydi, jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy stratifikatsiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Moliyaviy indikatorlar (masalan, o'rtacha jon boshiga to'g'ri keluvchi pul daromadlari, aholi daromadlarining differensiasiyalanish (tabaqalanish) koeffitsienti, hayot ko'rish (yashash) minimumi, minimal ish haqi va boshqalar taraqqiyot (rivojlanish) ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarining majburiy elementi hisoblanadi, davlat ijtimoiy siyosatining ishlab chiqilishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi, jamiyatning farovonlik darajasini baholashga imkon beradi.

Uy xo'jaliklari moliyasining samarali faoliyat ko'rsatishi uy xo'jaliklaridagi moliyaviy munosabatlarning masshtabi, bu munosabatlar namoyon bo'lishi xilma-xilligining to'liqligi va ularning rivojlanishini ta'minlovchi mexanizmlarga bog'liqdir.

24.2. Uy xo'jaliklarida moliyaviy qarorlar qabul qilishning o'ziga xos xususiyatlari

Uy xo'jaligi iqtisodiy va moliyaviy qarorlarni mustaqil ravishda qabul qiluvchi xo'jalik yurituvchi sub'ektdir. Bir vaqtning o'zida, u faoliyati butun uy xo'jaligining jami va uning har bir ishtirokchisining ijtimoiy namoyon bo'lishi va rivojlanishiga xizmat qiluvchi mikrosotsium ham hisoblanadi. Sotsial-iqtisodiy tizimdagi uy xo'jaligining bunday o'rni (pozitsiyalari) uning maqsadga yo'naltirilganligi faoliyati va u tomonidan qabul qilinishi lozim bo'lgan qarorlarning o'ziga xosligini belgilab beradi.

Bolalar tarbiyasi, bilimlilik darajasining o'sishi, sog'liqni saqlash masalalari, dam olishni tashkil etish, uy xo'jaligi keksa a'zolari to'g'risida g'amxo'rlik qilish va boshqa ijtimoiy maqsadlar uy xo'jaligida birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Aynan ana shular uy xo'jaligi ichida ma'lum bir o'zaro hamkorlikning (ta'sirning) normalari (me'yorlari) va qarorlar qabul qilishning ko'zga ko'rinmaydigan mexanizmlarini (hayotiy tajriba, an'analar, sub'ektiv

ravishda ustuvorlik berish, jamoatchilik fikri va shunga o'xshashlarni) shakllantiradi. Amalga oshirilishi uning ishtirokchilari hayotiy faoliyatini ushlab turish uchun zarur bo'lgan to'lanmagan ishlar salmog'ining ancha kattaligi uy xo'jaligining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlaridan biridir. To'langan va to'lanmagan ishlar ko'rinishlari o'rtasidagi nisbat tarixiy jihatdan o'zgarib boradi va u uy xo'jaligining ijtimoiy tarkibi hamda butun jamiyatning ijtimoiy taraqqiyot (rivojlanish) darajasiga bog'liq.

Uy xo'jaligi tomonidan moliyaviy qarorlar qabul qilinadigan normalar va qoidalar tashqi omillar ta'siri natijasida shakllanadi. Bunday tashqi omillarga quyidagilar kiradi:

- ijtimoiy munosabatlarni me'yoriy-huquqiy tartibga solish;
- umumiy iqtisodiy vaziyat;
- tarkibiy o'zgarishlar;
- inflyasion kutilishlar;
- investitsion muhit;
- davlatning ijtimoiy siyosati;
- va boshqalar.

Tashqi omillar moliyaviy qaror qabul qilishda institutsional chegaralarni aniqlab (belgilab) beradi. Bir vaqtning o'zida, iqtisodiy faoliyatning sub'ekti sifatida uy xo'jaliklari maqsad va unga erishish vositalarini tanlashda mustaqil hisoblanadilar va qabul qilingan iqtisodiy va moliyaviy qarorlar uchun mas'uldirlar (javobgardirlar).

Uy xo'jaligining moliyaviy xatti-harakati quriladigan (yaratiladigan, vujudga keltiriladigan) ichki me'yorlar tizimi quyidagilarga bog'liq:

- sotsio-madaniy muhit, xususan, ijtimoiy holati, bilimlilik (savodxonlik) darajasi, uy xo'jaligidan tashqaridagi va uning ichidagi ijtimoiy aloqalar (kontaktlar), dam olish shakllari va boshqalarga;
- uy xo'jaligi faoliyatining iqtisodiy va huquqiy tavsifnomasi, shu jumladan, iqtisodiy xatti–harakatning tipiga (o'z–o'zini ta'minlash, hayot uchun kurash yoki rivojlanish rejimiga), tadbirkor maqomining yuridik jihatdan muhrlanganligiga va boshqalarga;
- axloqiy prinsiplarga, shaxsiy salohiyatiga-bunga fikr yuritishning o'ziga xos xususiyatlari, risk tomon qadam tashlashga qodirligi va h.k.lar kiradi.

Uy xo'jaligining moliyaviy qarorini resurs jihatdan ta'minlash quyidagi manbalar hisobidan amalga oshiriladi:

- dastlabki (boshlang'ich) manbalar;
- jamg'ariladigan manbalar;
- joriy manbalar.

Resurslar dastlabki (boshlang'ich) manbalarining tarkibi meros bo'yicha yoki ko'chmas mulk, naqd pullar , moliyaviy aktivlarning hadya etilishi natijasida berilgan boyliklarning turli moddiy shakllaridan iborat. Uy xo'jaliklarining jamg'armalari va investitsion quyilmalari resurslarning jamg'ariladigan manbasini tashkil etadi. Resurlarning joriy manbalariga doimiy tushilmalar (mehnat haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar, ijtimoiy transfertlar) va nodoimiy pulli daromadlar (masalan, iste'mol krediti, lotereyadagi yutuqlar) kiradi.

Kerakli fondlarni shakllantirish uchun uy xo'jaligining ixtiyoriga kelib tushuvchi pul mablag'larining barcha manbalari uy xo'jaligining moliyaviy resurslarini tashkil etadi. Funksional mo'ljallanganligiga ko'ra uy xo'jaliklarining moliyaviy resurslari quyidagi tarkibiy tuzilmaga ega bo'lishi mumkin:

- joriy xarajatlar uchun mo'ljallangan pul mablag'lari-oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat mahsulotlarining ayrim turlarini (poyafzal, ust-bosh) sotib olish xarajatlari, davriy ravishda iste'mol qilinadigan xizmatlarning haqi va h.k.;
- kapital xarajatlar uchun mo'ljallangan pul mablag'lari-uzoq davr foydalanishga mo'ljallangan tovarlar (mebel, uy-joy, transport vositalari) uchun xarajatlar, uy xo'jaligi a'zolari tomonidan iste'mol qilinadigan xizmatlarning (maorif, tibbiy xizmat ko'rsatish, sayyohlik yo'llanmalari) haqini to'lash;
- pul jamg'armalari.

Uy xo'jaliklari ma'lum davrdagi moliyaviy qarorlarining majmui ularning moliyaviy xatti-harakatini belgilab (aniqlab) beradi. Moliyaviy qarorlarni qabul qilishda sub'ektiv motivlar, ustuvorliklar va cheklanmalar rolining katta bo'lganligi uchun bunday xatti-harakat xilma-xildir. Buning ustiga, uy xo'jaliklarining moliyaviy xatti-harakati dinamikali, tez o'zgaruvchan jarayon hisoblanadi. Shu munosabat bilan uy xo'jaliklarining moliyaviy qarorlari miqdoriy

va sifat pozitsiyalaridan (shu jumladan, marketingli), iqtisodiyot, sotsiologiya va ijtimoiy psixologiya nuqtai-nazarlaridan tadqiq etiladi. Bu narsa uy xo'jaligining jamg'arma va investitsion salohiyatini o'rganish, uning iste'mol, qarz va kreditga oid xatti-harakatini tahlil qilish uchun zarur. Jahon amaliyotida bunday tadqiqotlar ijtimoiy ustuvorlik, fikr va kutilmalarda sodir bo'layotgan transformatsiyalanishni aniqlash maqsadida doimiy ravishda olib boriladi.

Uy xo'jaligidagi moliyaviy qarorlar, qanday bo'lishidan qat'iy-nazar, baribir ularning pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan, uy xo'jaliklarining moliyaviy qarorlari bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langan quyidagi yo'nalishlarni qamrab oladi:

- uy xo'jaligining daromadlarini shakllantirish;
- iste'mol xarajatlarining hajmi va tarkibiy tuzilmasi (uy xo'jaligining iste'mol fondi);
- jamg'ariladigan fondlarni yaratish imkoniyati va zarurligi.

Yuqorida keltirilgan ikkinchi va uchinchi yo'nalishlar, ko'rinib turibdiki, pul fondlaridan foydalanishga doir moliyaviy qarorlarni qamrab oladi. Endi har bir yo'nalishga tegishli bo'lgan uy xo'jaliklarida moliyaviy qarorlar qabul qilishning xususiyatlari to'g'risida to'xtalib o'tamiz.

Yakuniy iste'molning manbai va xarajatlarda byudjet cheklanmalarini aniqlab berganligi uchun uy xo'jaliklarida daromadlarni shakllantirish jarayoni[63] prinsipial jihatdan muhim ahamiyatga ega. Daromadlar qancha katta (yuqori, ko'p) bo'lsa, uy xo'jaliklarining moliyaviy imkoniyatlari shuncha yuqori va moliyaviy qarorlar diapazoni shuncha keng bo'ladi. Moliyaviy qarorlar uy xo'jaliklarining aktivlarini hisobga olgan holda kelgusi davr daromadlarining tarkibiy tuzilmasini shakllantirishga ham tegishli bo'lishi mumkin.

[63] Gap bu yerda uy xo'jaliklarining sof daromadi, ya'ni soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan keyingi daromadi xususida ketyapti. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash bo'yicha moliyaviy qarorlar uy xo'jaliklarining vakolatiga kirmaydi va ular mavjud me'yoriy-huquqiy bazasiga (asosga), aholining ijtimoiy madaniyati va fuqarolik majburiyatlariga boo'liq bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo'jaliklarining daromadlarini shakllantirish bo'yicha moliyaviy qarorlar qabul qilish asosida (negizida) mulkchilik munosabatlari yotadi. Ishlab chiqarish omillariga nisbatan bo'lgan mulkchilik daromadlarni birlamchi taqsimlanishini aniqlab beradi va uy xo'jaliklari moliyaviy salohiyatining o'sishi uchun iqtisodiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bir vaqtning o'zida daromadning funksional taqsimlanishi yollanib mehnat qiluvchi shaxs va kapital egasining ijtimoiy maqomi bir xilda identifikatsiya qilingan sharoitdagina uni fuqarolar o'rtasida real taqsimlanishini talab etadi. Chunki zamonaviy iqtisodiy tizimlarning o'ziga xos xususiyati ijtimoiy maqomning qorishib ketganligi bilan xarakterlanadi. Unga ko'ra, yollanma ishchilar qimmatli qog'ozlarning turli ko'rinishlarini egallab, kapitalning egasiga aylanishi, ko'chmas mulkka ega bo'lib, o'zining biznesini tashkil qilishi mumkin. Boshqacha so'z bilan aytganda, uy xo'jaliklari darajasida daromadlarni shakllantirish bo'yicha moliyaviy qarorlar quyidagilarga bog'liq :

- mol-mulk va undan foydalanish (buyumlashgan yoki pul shaklida) imkoniyatining mavjudligiga;
- uy xo'jaligi ishtirokchilari ish vaqti fondining taqsimlanishiga- uy xo'jaligi a'zolari ishlovchilarining soni, ularning ish joylari, ish vaqti rejimi va h.k.;
- uy xo'jaligi a'zolarining tashabbuskorligiga, faolligiga va inson kapitalidan foydalanishga;
- uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatadigan tashqi muhitga.

Daromadlarni shakllantirish omillari va baholarning darajasi bu yerda cheklanmalar sifatida amal qiladi, ya'ni iste'mol tanlanmasining yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan variantlari majmuini belgilab (aniqlab) beradi. Ana shu nuqtai-nazardan uy xo'jaliklarining iste'mol fondi minimal va ratsional iste'mol byudjetlari yoki yanada detallashtirilgan tarzda quyidagicha klassifikatsiya qilinishi mumkin:

- hayotiy minimum byudjeti;
- minimal iste'mol byudjeti;
- optimal iste'mol byudjeti.

Hayotiy minimum byudjeti o'z ichiga uy xo'jaligi a'zolarining minimal, odatda, fiziologik ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan

oziq-ovqat va nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlari to'plamini qamrab oluvchi iste'mol savatchasi asosida aniqlanadi.

Minimal iste'mol byudjeti uy xo'jaligi a'zolarining nisbatan kengroq bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga imkon beradi va iste'molning tiklanuvchan darajasini ta'minlaydi.

Optimal iste'mol byudjeti esa uy xo'jaligi darajasida (doirasida) inson kapitalini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlash va rivojlantirishga moliyaviy imkoniyat yaratadi. Chunki bu byudjet insonning faqat zaruriy ehtiyojlarini emas, balki undan ham yuqoriroq bo'lgan ehtiyojlarini qondiradi. Optimal iste'mol byudjetini quyidagi ikki darajadagi byudjetlarga bo'lish (ajratish) mumkin:

- o'rtacha darajadagi yetarlilik byudjeti;
- yuqori darajadagi yetarlilik byudjeti.

Iste'molga xarajatlarning har qanday ko'rinishi va uning umumiy hajmiga oid har qanday moliyaviy qarorlar uy xo'jaliklari ma'lum ko'rinishdagi byudjetlari doirasidagi ratsional tanlashga asoslanadi. Agar uy xo'jaligining daromadi faqat hayotiy minimumni qoplashga yetadigan bo'lsa, u holda moliyaviy qarorlar uy xo'jaligi iste'mol fondini minimallashtirishga va bir vaqtning o'zida daromadlarning yangi manbalarini qidirib topishga hamda hayot kechirishning (chidashning) moslashtirilgan mexanizmlarini (o'z-o'zini ta'minlash, ikkilamchi bandlik, qarindoshlar va davlatning yordami, mayda-chuyda savdo va boshqalar) «qo'llash»ga qaratilgan bo'lishi kerak. Daromadlarning o'sishi bilan iste'molning hajmi oshadi (o'sadi, ortadi) va uning tarkibiy tuzilmasi o'zgaradi. Biroq, bu holda ham iste'molning o'sish sur'atlari daromadning o'sish sur'atlaridan pastligicha qolaverishi mumkin. Bunday qonuniyat iqtisodiy adabiyotda J.M.Keyns[64] tomonidan tashkil etilgan «asosiy psixologik qonun» nomini olgan. Moliyaviy qarorlarda bu uy xo'jaligi iste'mol fondi va jamg'armalar yo'nalishini optimallashtirish tendensiyasi sifatida namoyon bo'ladi.

Jamg'ariladigan fondlarni (jamg'armalarni) shakllantirish bo'yicha uy xo'jaliklarining moliyaviy qarorlari ishlab chiqilib, qabul qilinayotgan paytda quyidagilar hisobga olinishi lozim:

[64] Qarang: Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: 1999. С.96.

• ega bo'lingan daromad pasaygan paytda joriy iste'molning odatdagi darajasini saqlab turish uchun sug'urta rezervlari yaratishning zarurligi;

• uzoq muddatga foydalanishga mo'ljallangan qimmatli predmetlarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan kapital xarajatlar darajasini oshirish uchun pul rezervlarini yaratish kerakligi;

• pensiya rezervlarining lozimligi;

• uy xo'jaligining daromadlilik darajasini oshirish maqsadida kelgusida investitsiyalashtirish uchun pul fondini vujudga keltirishning zarurligi.

Daromadlar va ustuvor yo'nalishlarni shakllantirish hamda ulardan foydalanishda umumiqtisodiy o'lchamlardan tashqari uy xo'jaligining iste'mol va moliyaviy xatti-harakatida, jamg'ariladigan fondlarni yaratishda ijtimoiy va psixologik jihatlar (aspektlar) muhim rol o'ynaydi. Ularga quyidagilar kiradi:

• davlat va moliyaviy institutlarga nisbatan bo'lgan ishonch darajasi;

• avvalgi yillardagi moliyaviy xatti-harakat tajribasi va uning sub'ektiv bahosi;

• asosiy moliyaviy instrumentlarni bilish;

• quyilmalarning imkoniyatlari to'g'risida ma'lumotlarga egalik qilish.

Jamg'ariladigan fondlarni shakllantirish bo'yicha uy xo'jaliklari moliyaviy xatti-harakatlarining o'ziga xos xususiyatlari jamg'arma strategiyalarining elementlari va turlarini (ko'rinishlarini) ajratib ko'rsatishga imkon beradi. Uy xo'jaligining har qanday jamg'ariladigan strategiyasi mustaqil bo'lgan uch komponetdan tarkib topadi:

• jamg'arish normasi (me'yori), ya'ni uy xo'jaligi jami daromadining jamg'arishga yo'naltiriladigan hissasi (ulushi) asosida jamg'arishning amalga oshirilishi;

• risk va daromadlilikning diversifikatsiyalanish o'lchamlarini (parametrlarini) hisobga olgan holda investitsion instrumentni tanlash;

• pul mablag'larini joylashtirish muddatlari.

Yuqoridagi (ko'rsatkich)larning kombinatsiya qilinishi uy xo'jaligining jamg'arish strategiyasini aniqlab beradi. Uning quyidagi turlari (ko'rinishlari) bo'lishi mumkin:

• «0»li strategiya-jamg'arish amalga oshirilmaydi, barcha daromadlar joriy ehtiyojlarni qondirishga yo'naltiriladi;

• yuqori risk strategiyasi-quyilmalar faqat yuqori riskli moliyaviy aktivlarga yo'naltiriladi;

• real strategiya-mablag'lar past va bo'lishi mumkin bo'lgan riskli aktivlarga qo'yiladi, risklar diversifikatsiya qilinadi.

Uy xo'jaliklarida moliyaviy qarorlar qabul qilish jarayoniga, shuningdek, bank tizimi va moliyaviy bozorlarning rivojlanganlik darajasi, ya'ni tashqi muhit ham keskin ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunda qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalar, bank operatsiyalari, pensiya ta'minoti, sug'urta ishi va shu kabilarning huquqiy jihatdan ta'minlanganlik darajasi ham muhim rol o'ynaydi.

Hozirgi paytda turli moliyaviy instrumentlarning daromadliligida yaqinlashish tendensiyasi paydo bo'layapti. Bu quyilmalar riskini pasaytirish va moliyaviy aktivlar portfelining barqarorligini oshirish maqsadida uy xo'jaliklari aktivlari portfelini diversifikatsiyalashga asoslangan real jamg'arish strategiyasining shakllanganligida namoyon bo'lmoqda.

24.3. Uy xo'jaliklari daromadlari

Ma'lum bir davrda uy xo'jaliklarining ixtiyoriga kelib tushuvchi pul mablag'lari summalari *ularning daromadlari* deyiladi. Bunday daromadlar turli shakllarda namoyon bo'ladi, miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari tizimi bilan o'lchanadi, iqtisodiy mazmuniga ko'ra turli manbalardan tarkib (tashkil) topadi.

Eng umumiy ko'rinishda, *uy xo'jaliklarining jami daromadlari*ni ikki guruhga ajratish mumkin:

• uy xo'jaliklarining natural shakldagi daromadlari;

• uy xo'jaliklarining pul shaklidagi daromadlari.

Natural daromadlar tovar shakliga ega emas va ular o'z-o'zini ta'minlashga mo'ljallangan uy xo'jaligi a'zolari mehnatining natijasidan iborat bo'ladi. Ularning tarkibiga quyidagilar kirishi mumkin:

• shaxsiy yordamchi xo'jalikdan olingan mahsulotlar;

• uy xo'jaliklarida iste'mol qilinadigan va qishloq xo'jaligi korxonalaridan olingan natural to'lovlar.

Rasmiy (shakliy) belgisiga ko'ra (mablag'lar tushumining natural shakli bo'yicha) uy xo'jaliklari daromadlarining bu guruhiga natural shakldagi ijtimoiy transfertlarni va ish beruvchi tomonidan taqdim etilgan (berilgan) natural ko'rinishdagi imtiyozlarni ham kiritish mumkin. Biroq moliyaviy nuqtai nazardan, bu mablag'lar uy xo'jaliklarining o'z-o'zini ta'minlash funksiyasini ifodalovchi natural daromadlar bo'lolmaydi va ular pul mablag'larining defitsitligi sharoitida kompensatsion instrumentlar sifatida xizmat qiladi.

Umuman olganda, uy xo'jaliklarining jami daromadlarida natural daromadlarning salmog'i uncha katta bo'lmagan qismni tashkil etadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, uning darajasi (salmog'i) alohida olingan uy xo'jaliklarining an'analari, ustuvorliklari, afzalliklari, demografik va ijtimoiy tavsifnomalariga muvofiq ravishda o'zgarib turishi mumkin. Shu munosabat bilan qayd etish kerak, aholining kambag'al qatlamlari va qishloq aholisida natural daromadlarning salmog'i an'anaviy ravishda nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Bir vaqtning o'zida uy xo'jaligining naturallashganligi tashqi muhitning (masalan, urushlar davrida, tizimli transformatsiyalanish jarayonlarida va h.k.) noqulay shart-sharoitlariga o'ziga xos tarzda moslashish mexanizmi bo'lib ham hisoblanadi.

Turli manbalar hisobidan uy xo'jaliklarining ixtiyoriga kelib tushuvchi pul mablag'larining barcha summasi *pul daromadlari* deyiladi. Bozor munosabatlari taraqqiy etgan (rivojlangan) sharoitda aynan pul daromadlari uy xo'jaliklarining hayotiychanligini ta'minlash va ularning rivojlanishini asosi hisoblanadi. Uy xo'jaliklari pul daromadlarini tahlil qilishning asosi aholining shaxsiy daromadlari hisoblanadi va ular quyidagi ko'rsatkichlar yordamida hisoblanadi (o'lchanadi):

- nominal daromadlar;
- ega bo'lingan daromadlar;
- real daromadlar.

Uy xo'jaligi a'zolarining ma'lum davrdagi shaxsiy (individual) daromadlari to'plamining puldagi ifodasiga *nominal daromadlar*

deyiladi. Bu ko'rsatkich soliqqa tortish darajasi va baholar dinamikasiga bog'liq bo'lmagan holda daromadlarni tavsiflaydi. Uy xo'jaliklari nominal daromadlarining YaIMdagi salmog'i har bir mamlakat milliy xo'jaligining rivojlanish darajasiga bog'liq bo'lib, taraqqiy etgan mamlakatlarda uning darajasi 65–75 foiz atrofida aylanadi. Bir vaqtning o'zida, hisoblangan nominal daromadlar va haqiqatda olingan nominal daromadlar o'rtasidagi farqni anglamoq lozim. Ular bir-birlaridan shu davrda hisoblangan, lekin to'lanmagan daromadlar, shuningdek, o'tgan davrlar uchun qarzlarning qaytarilishi natijasida olingan daromadlar o'lchamiga (miqdoriga, summasiga) farqlanadi. Ish haqi bo'yicha to'lash muddati o'tib ketgan qarzdorlikning mavjud bo'lishi o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar uchun dolzarb muammolardan biridir.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan so'ng uy xo'jaligining ixtiyorida qoladigan daromadlarning puldagi ifodasiga uy xo'jaligining *ega bo'lingan daromadi* deyiladi. Bu daromad yakuniy iste'mol va jamg'arish uchun mo'ljallangan. Yoppasiga o'lchanganda ega bo'lingan daromad aholining ixtiyoriga borib tushuvchi YaIMning tegishli qismiga teng keladi. Uy xo'jaliklari ega bo'lingan daromadlarining o'sishi aholining moliyaviy imkoniyatlarini salohiyatli ravishda kengaytiradi, ishlab chiqarishni rag'batlantirishning bozor mexanizmlarini faollashtiradi. Rivojlangan mamlakatlarda uy xo'jaliklari ega bo'lingan daromadlarining YaIMdagi salmog'i 70 foizni tashkil etayapti.

Baholar darajasiga ega bo'lingan nisbatan o'zgartirilgan (korrektirovka qilingan) daromad uy xo'jaliklarining *real ega bo'lingan daromadi* deyiladi. Bu ko'rsatkich nominal daromadlarning real sotib olish qobiliyatini o'zida aks ettiradi. Uning dinamikasi (o'zgarishi) esa, ma'lum davrdagi ega bo'lingan daromadlar va iste'mol baholari indeksi (yoki baholar indeksiga teskari bo'lgan pulning sotib olish qobiliyati indeksi) o'sish sur'atlarining nisbatiga bog'liq bo'ladi. Agar baholarning o'sish sur'ati nominal ega bo'lingan daromadlarning o'sish tezligidan past bo'lsa, uy xo'jaliklarining real ega bo'lingan daromadlari o'sadi. Baholarning yuqori sur'atlarda o'sishi sharoitida real daromadlar qisqaradi. Bu narsa, o'z navbatida,

aholi iste'mol talabi va sotib olish qobiliyatining pasayishiga olib keladi. Bu jarayon iqtisodiyotning barcha sektorlaridagi ishbilarmonlik faolligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Uy xo'jaliklarining pul daromadlari turli manbalar hisobidan shakllanadi va ularning byudjetlariga kelib tushadi. Ularning eng asosiylari qilib quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- mehnat haqi;
- ijtimoiy to'lanmalar;
- tadbirkorlik faoliyatidan keluvchi daromadlar;
- mol-mulkdan keluvchi daromadlar.

Mehnat (ish) haqining tarkibiga quyidagilar kiradi:

- bajarilgan ishlar bahosi, tarif stavkalari va mansab okladlari bo'yicha ish haqining hisoblangan summalari;
- rag'batlantiruvchi ustama va qo'shimchalar;
- ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsion to'lanmalar;
- mukofotlar va bir martalik rag'batlantiruvchi to'lanmalar;
- har yillik va qo'shimcha mehnat ta'tillarini to'lashlar;
- safar xarajatlari;
- berilgan maxsus kiyim-bosh va maxsus ovqatlanishning qiymati;
- va boshqalar.

Uy xo'jaliklari daromadlarining tarkibiy tuzilmasida mehnat haqi asosiy o'rinni egallaydi. Shunday bo'lishiga qaramay, bozor munosabatlariga o'tilishi bilan uy xo'jaliklari daromadlarining tarkibida uning salmog'i biroz pasaydi. Bu mehnat munosabatlari va moliyaviy munosabatlar tizimida sodir bo'lgan sifat o'zgarishlari bilan bog'liqdir. Bir tomondan, qisman ish haqining o'rnini bosuvchi va undan hayot kechirishning yagona manbai sifatidagi yuklamani olib tashlovchi yangi imkoniyatlar (masalan, moliya sohasida) va daromadlarning yangi manbalari (masalan, tadbirkorlik faoliyatining kengayishi) paydo bo'ldi.

Boshqa bir tomondan esa, ishsizlik, ish haqining past darajasi, uni tartibga solishning yetarli darajada samarali bo'lmagan davlat siyosati, xufyona aylanmaning (iqtisodiyotning) o'sishi mehnatga haq to'lashning yashirin, rasmiy ravishda hisobga olinmagan

shakllarining paydo bo'lishiga olib keldi[65]. Iqtisodiyot tarmoqlari (masalan, neft-gaz sanoatida ish haqining darajasi maorif va qishloq xo'jaligidagi uning darajasidan bir necha barobar yuqori) va turli mulkchilik shakllaridagi korxonalar (xususan, boshqa mulkchilik sohalari korxonalaridagi ish haqiga nisbatan byudjet sohasining korxonalarida ish haqi ancha past) bo'yicha ish haqining tabaqalanishi[66] o'tkir muammoga aylangan.

Mehnatga haq to'lashning quyi chegarasi davlat tomonidan aniqlanadi va uni davlat mehnatga haq to'lashning minimal miqdori (MHTMM) deb qayd etadi. MHTMMning tarkibiga ustamalar, mukofotlar va boshqa rag'batlantiruvchi to'lanmalar kiritilmaydi. Byudjet manbalari hisobidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar uchun MHTMM tegishli byudjetlar hisobidan, boshqa sub'ektlar uchun esa ularning o'z manbalari hisobidan ta'minlanadi.

Byudjet sohasi xodimlarining mehnatiga haq to'lash hozirgi paytda isloh qilinmoqda. Bu narsa ushbu sohada yig'ilib qolgan muammolar bilan (mehnatga haq to'lashning xodimlar malakasi va ular ishlarining haqiqiy natijalari bilan kuchsiz bog'langanligi, markazdan turib byudjet sohasi xodimlari mehnatiga haq to'lash jarayoni ustidan to'liq nazoratni amalga oshirishning iloji yo'qligi va boshqalar) bog'liqdir.

Sotsial to'lanmalar (ijtimoiy transfertlar) o'zining ahamiyatiga ko'ra uy xo'jaliklari pul daromadlarining tarkibiy tuzilmasida

---

[65] Ish haqining yashirin shakllariga quyidagilar kirishi mumkin: a) to'lov vedomostlarini rasmiylashtirmasdan turib pul tushumlaridan to'lanmalar; b) sug'urta tizimi va banklarning depozit hisob varaqlaridan beriladigan pul yordamlari, kreditlar va to'lanmalar; v) xodimlarga ko'chmas mulk, uzoq muddatlarda foydalanilishi mumkin bo'lgan predmetlarni sotib olish yo'li bilan natural shaklda beriladigan to'lanmalar; g) va boshqalar. Rasmiy statistikada mehnatga haq to'lashning xufyona shakllarining miqdori bilvosita, balans metodi yordamida aholining pul xarajatlari va jamg'armalari hamda rasmiy hisobga olingan daromadlar o'rtasidagi farq sifatida aniqlanishi mumkin.

[66] Buning aynan shunday ekanligiga ishonch hosil qilish uchun quyidagi holatga e'tibor berishning o'zi yetarli: moliya-bank sohasidagi o'rtacha oylik ish haqi boshqa sohalardagi o'rtacha ish haqidan nisbatan ancha yuqori hisoblanadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, hatto shu sohaning o'zida mehnatga haq to'lash bo'yicha keskin tebranish bo'layotganligini aniqlashimiz mumkin. Xususan, davlat mulkiga tegishli bo'lgan moliyaviy muassasalarda ish haqining darajasi aralash va hamkorlikdagi mulkchilik shaklida bo'lgan xuddi shunday muassasalardagi ish haqidan ancha pastdir.

ikkinchi o'rinni egallaydi. Ularni turli belgilar va asoslar bo'yicha klassifikatsiya qilish (tasniflarga ajratish, tasniflash) mumkin. Xususan, klassifikatsiya me'zonlari sifatida quyidagilarni qayd etib o'tish maqsadga muvofiqdir:

- iqtisodiy mazmuniga ko'ra;
- ijtimoiy to'lanmalarning shakli bo'yicha;
- moliyalashtirish manbalariga ko'ra.

Iqtisodiy mazmuniga ko'ra ijtimoiy to'lanmalarning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

- mehnat pensiyalari bilan bog'liq bo'lgan to'lanmalar- mehnat, ijtimoiy va harbiy pensiyalar;
- ijtimoiy xarakterdagi (tavsifdagi) to'lanmalar-kam ta'minlangan oilalarga, bola parvarishi bo'yicha, homiladorlik va tug'ish bo'yicha;
- individual foydalanish xizmatlari bilan bog'liq bo'lgan to'lanmalar-sog'liqni saqlash, maorif, boshqa notijoriy tashkilotlar xizmatlarini to'lash;
- cheklangan harakatga ega bo'lgan to'lanmalar-ishsizlik bo'yicha nafaqalar, stipendiyalar.

O'zlarining shakli bo'yicha ijtimoiy to'lanmalar quyidagi ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin:

- pensiyalar-mehnat, ijtimoiy va harbiy pensiyalar;
- nafaqalar-kam ta'minlangan fuqarolarga nafaqalar, onalik nafaqasi, ishsizlik bo'yicha nafaqa va boshqalar;
- stipendiyalar-oliy, o'rta-maxsus va kasbiy ta'lim, kurslar o'quvchilariga, aspirantlarga stipendiyalar;
- imtiyozli to'lanmalar, kompensatsiyalar, subsidiyalar-uy-joy-kommunal xizmatlariga, transport xizmatlari, sanatoriya-kurort davolash maskanlari va davolash vositalari bilan ta'minlash xizmatlarini to'lash, uy-joy sotib olishga subsidiya va boshqalar;
- sug'urta qoplamalari-ko'zda tutilmagan sabablarga ko'ra sug'urta hodisasi ro'y bergandagi to'lanmalar;
- moddiy yordam-ishsizlar, qochoqlar va majburiy ko'chib o'tganlarga bir martalik to'lanmalar va boshqalar.

Moliyalashtirish manbalariga ko'ra ijtimoiy to'lanmalarning quyidagi ko'rinishlari bor:

• barcha darajadagi byudjetlardan moliyalashtiriladigan ijtimoiy to'lanmalar: respublika byudjetidan – urush ishtirokchilari va nogironlarini, jangovor harakatlar faxriylarini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash choralari; mintaqaviy va mahalliy byudjetlardan – mehnat faxriylari, front orti mehnatkashlarini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash choralari, turli xildagi ustama va qo'shimchalar;

• davlat nobyudjet fondlarining byudjetlaridan moliyalashtiriladigan ijtimoiy to'lanmalar: Pensiya fondining byudjeti hisobidan-mehnat, ijtimoiy pensiyalar, harbiy xizmatchilar va ularning oilalariga pensiyalar; Sotsial sug'urta fondi mablag'lari hisobidan-vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yuqotganligi uchun nafaqalar, oilaviy va onalik nafaqalari va h.k.

• korxonalarning mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan ijtimoiy to'lanmalar-pensiyalarga ustamalar, pensiyaga chiqadiganlarga bir martalik nafaqalar va boshqalar;

• kasaba uyushmalari mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan ijtimoiy to'lanmalar-oilaviy holatlarga ko'ra turli bir martalik nafaqalar va boshqalar.

Yaxlit olinganda uy xo'jaliklari daromadlarining ijtimoiy to'lanmalar ko'rsatkichi pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar, boshqa ijtimoiy va sug'urta tushimlarini o'zida birlashtiradi. Sotsial to'lanmalarni moddiy-buyumlashgan tarkibiga ko'ra uch ko'rinishga ajratish mumkin:

• pul mablag'lari bilan yordamlashuv;

• imtiyozlar;

• natural ko'rinishdagi yordam.

Bu sohadagi barcha imtiyozlarni qonuniy tarzda tartibga keltirish eng kamida quyidagi uch vazifaning yechilishini ko'zda tutadi:

• imtiyozlarning taqdim etilish shakllarini o'zgartirish (natural imtiyozlarni pul kompensatsiyalari bilan almashtirish) va byudjet resurslarining cheklanganligi uchun moliyalashtirilishining iloji bo'lmagan ko'plab imtiyozlarni bekor qilish;

• ob'ektiv ravishda muhtoj bo'lgan, kasbiy me'zonlari va alohida xizmatlari belgilari bo'yicha manzilli qo'llab-quvvatlashga o'tish;

• ijtimoiy qo'llab-quvvatlash choralarining moliyalashtirish manbalarini keskin ravishda chegaralash.

Yuqorida keltirilgan vazifalarning bajarilishi ijtimoiy transfertlarni (to'lanmalarni) taqdim qilishning yangi modellariga o'tishning samarali adaptatsion (moslashuvchan) shakllaridan foydalanishni talab qiladi.

Tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar uy xo'jaliklari daromadlarining tarkibiy tuzilishida navbatdagi muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bunday daromadlarning tarkibiga xususiy biznesni yuritish va uy xo'jaligida to'plangan mulkning (boylikning) kamayishi bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga keluvchi daromadlarning har qanday shakllari kiradi. Bu daromadlar biznesning tashkil qilingan (qayd etilgan korxona) va tashkil qilinmagan shakllari doirasida vujudga keladi.

Keyingi yillarda uy xo'jaliklarining daromadlari tarkibida *mulkdan olinadigan daromadlar*ning salmog'i oshib borayotir. Bunday daromadlar uy xo'jaliklarining mulkida bo'lgan moliyaviy va nomoliyaviy noishlab chiqarish aktivlaridan foydalanish natijasida vujudga keladigan pul daromadlaridan iborat. Bunda moliyaviy aktivlardan olinadigan daromadlar pul mablag'larini bank omonatlariga, qimmatli qog'ozlarga, xorijiy valyutalar bilan operatsiyalarga joylashtirish natijasida vujudga keladi. Nomoliyaviy noishlab chiqarish aktivlardan olinadigan daromadlar uy xo'jaliklariga tegishli bo'lgan uy-joy binolari va yer uchastkalarini sotish yoki ijaraga berish natijasida paydo bo'ladi.

Shunday qilib, ko'rinib turibdiki, uy xo'jaliklarining mulkdan olinadigan daromadlari quyidagi ko'rinishlarda amal qiladi:

- foizlar;
- dividentlar;
- rentalar.

Moliyaviy vositachilik, fond bozori, patent huquqi bozori, xususiy mulkchilik, shu jumladan, yerga bo'lgan xususiy mulkchilik institutlarining rivojlanishi uy xo'jaliklari daromadlarining umumiy summasida mulkdan olinadigan daromadlarning yanada o'sishiga olib kelishga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Uy xo'jaliklari turli guruhlari daromadlarining tarkibi, tarkibiy tuzilmasi va dinamikasi bir-biridan keskin farq qilishi mumkin. Bunda daromadlarning tabaqalanishi (differensiatsiya qilinishi) juda

ko‘p ob’ektiv va sub’ektiv omillar ta’siri ostida sodir bo‘ladi. Ularning eng asosiylari quyidagilar:

• mulkchilik omili (uning noteng taqsimlanganligi);

• oilaviy ijtimoiy-iqtisodiy ahvol (oilaning kelib chiqishi, o‘lchami (ko‘lami), ijtimoiy maqomi, jamg‘arilgan (to‘plangan) boyligi;

• inson kapitaliga quyilmalar (ma’lumoti, malakasi, kasbiy mahorati, ularning o‘sish salohiyati).

Farovonlikning umumiy darajasiga bog‘liq bo‘lmagan holda daromadlarning differensiatsiya qilinganligi (tabaqalanganligi) barcha mamlakatlar uchun xos. Jamiyatda jami daromadlarning taqsimlanishidagi notenglikni Jini koeffitsienti (daromadlarning konsentratsiyalashuvi indeksi) yaqqol ko‘rsatadi. Uning umumiy ko‘tarilishi (yuqoriligi) jamiyatning chuqur ijtimoiy qatlamlarga bo‘linganligidan darak beradi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarishning o‘sishi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda barqaror pozitiv (ijobiy) tendensiyalarning shakllanishi, daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning samarali instrumentlari, kambag‘allikni ogohlantirish mexanizmlari uy xo‘jaliklarida ega bo‘lingan real pul daromadlarining o‘sishiga, daromadlarning notengligi muammosini yumshatishga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

24.4. Uy xo‘jaliklari xarajatlari

Uy xo‘jaliklari tomonidan iste’molga, majburiy to‘lovlarni amalga oshirishga va jamg‘arishga yo‘naltiriladigan pul mablag‘lari uy xo‘jaliklari byudjetlarining xarajatlar qismini tashkil etish, ularning xarajatlari deyiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda uy xo‘jaliklarining xarajatlari quyidagilar bo‘yicha klassifikatsiya qilinadi:

• davriylik nuqtai nazaridan;

• xarajatlarning turlari bo‘yicha;

• xarajatlarning funksional mo‘ljallanganlikka bog‘liqligiga ko‘ra;

• majburiylik darajasi bo‘yicha;

• to‘lovlarning avtonomlilik xarakteriga ko‘ra;

• iste’mol va jamg‘arishga yo‘naltirilayotgan real pul xarajatlarining turlari bo‘yicha.

Davriylik nuqtai nazaridan uy xo'jaliklarining xarajatlari quyidagilarga bo'linadi:

- qisqa muddatli xarajatlar;
- o'rta muddatli xarajatlar;
- uzoq muddatli xarajatlar.

Xarajatlarning turlari (ko'rinishlari) bo'yicha uy xo'jaliklarining xarajatlari quyidagilardan tarkib topadi:

- joriy xarajatlar;
- kapital xarajatlar.

Uy xo'jaliklarining xarajatlari *funksional mo'ljallanganligiga ko'ra* quyidagilardan iborat:

- shaxsiy iste'mol xarajatlari;
- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar;
- pul to'planmalari va jamg'armalar.

Avtonomlilik xarakteriga ko'ra uy xo'jaliklarining xarajatlari ikkiga bo'linadi:

- daromadlarning o'lchamiga (ko'lamiga) bog'liq bo'lmagan va hayotiy minimum darajasiga rasman muvofiq keluvchi qat'iy xarajatlar;
- daromadlarning dinamikasiga bog'liq bo'lgan elastik xarajatlar.

Ayrim hollarda uy xo'jaliklari xarajatlarining ana shunday klassifikatsiyalanishi doirasida kam elastikli xarajatlar alohida guruhga ajratiladi va uning tarkibiga uy-joy-kommunal xizmatlari va transport chiqimlarini to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiritiladi.

Real pul xarajatlarining turlari (ko'rinishlari) bo'yicha ham uy xo'jaliklarining xarajatlari ikki guruhdan tashkil topadi:

- iste'molga yo'naltirilgan xarajatlar;
- jamg'arishga yo'naltirilgan xarajatlar

Uy xo'jaliklarining iste'molga yo'naltirilgan xarajatlari (iste'mol xarajatlari) ular tomonidan yakuniy tovarlar va xizmatlarni sotib olishga sarf qilinadigan ega bo'lingan daromadning bir qismidan iborat. Iste'mol xarajatlarining ko'lami quyidagilar bog'liq:

- ega bo'lingan daromadga;
- baholar darajasiga;
- iste'molchilarning mol-mulklariga;

- real foiz stavkalariga;
- iste'mol bo'yicha qarzdorlikning miqdoriga;
- iste'molchilarning soliqqa tortilish darajasiga.

Uy xo'jaliklari byudjetlaridagi iste'mol xarajatlari sub'ektiv omillarga ham ta'sirchan bo'lib, ularning orasidan quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- iste'mol qilishga bo'lgan intilishning chegarasi;
- baholarning o'zgarishiga nisbatan iste'molchilarning kutuvchanligi;
- pul daromadlari;
- soliqlar;
- tovarlarning mavjudligi;
- va boshqalar.

Makroiqtisodiy nuqtai nazardan uy xo'jaliklari byudjetlarining iste'mol xarajatlari ikkita eng muhim xususiyatga ega:

- birinchidan, iste'mol xarajatlari yalpi mahsulot doiraviy aylanishi modelida yalpi talab va yalpi xarajatlarni tashkil qilishning eng katta qismi hisoblanadi;
- ikkinchidan, uy xo'jaliklari byudjetlarining iste'mol xarajatlari qisqa muddatli davrda bandlik va investitsiyalar darajasini tartibga solish orqali ta'sir etish mumkin bo'lgan yalpi talabning nisbatan barqaror tarkib toptiruvchisidir.

Uy xo'jaliklari byudjetlari xarajatlari tarkibi, tarkibiy tuzilmasi va dinamikasini tahlil qilish, odatda, aholining daromadlari va xarajatlari balansi asosida amalga oshiriladi. Bu balansning eng umumiy ko'rinishi quyidagicha bo'lishi mumkin (navbatdagi betga qarang):

Uy xo'jaliklari byudjetlari xarajatlari hisobidan tovarlarni sotib olish va xizmatlarni to'lash (iste'mol xarajatlari) o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- uy-joy va kommunal xizmatlarni, maishiy xizmatlarni, maorif tizimi xizmatlarini to'lash;
- dam olish uylari, sanatoriylar, turistik yo'llanmalar xarajatlari va tibiy xizmatlarni to'lash;
- kino, teatr va boshqa tamoshalar xarajatlari;
- passajir transportining barcha turlarini to'lash xarajatlari;

Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi

Daromadlar	Xarajatlar va jamg'armalar
1. Mehnatga haq to'lash	1. Tovarlarni sotib olish va xizmatlarni to'lash
2. Mehnat haqidan boshqa korxona va tashkilotlardan olinadigan yollanma ishchilarning daromadlari	2. Majburiy to'lovlar va ixtiyoriy badallar: a) soliqlar va yig'imlar; b) sug'urta bo'yicha to'lovlar; v) jamoatchilik va kooperativ tashkilotlarga badallar; g) ssudalarni qaytarish; d) lotereya chiptalarini sotib olish; ye) tovar krediti uchun foizlar; yo) pensiya fondlariga sug'urta badallari;
3. Dividentlar	3. Omonatlar va qimmatli qog'ozlardagi oamg'armalarning o'sishi
4. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olinadigan tushumlar	4. Uy-joy binolarini sotib olish
5. Pensiya va nafaqalar	5. Xorijiy valyutani sotib olish bo'yicha aholi xarajatlari
6. Stipendiyalar	6. O'tkazmalar bo'yicha jo'natilgan pullar
7. Moliya tizimidan olinadigan tushumlar (sug'urta qoplamalari, omonatlarning foizlari, lotereya yutuqlari va b.)	
8. Xorijiy valyutani sotishdan kelgan aholining daromadlari	
9. Boshqa tushumlar a) komission magazinlar orqali buyumlarni sotish b) chiqindi ashyo, metallom va boshqalarni sotish	
10. O'tkazmalar bo'yicha olingan pullar	
Jami pul daromadlari	Jami pul xarajatlari va jamg'armalar
Xarajatlarning daromadlardan oshishi	Daromadlarning xarajatlardan oshishi
Balans	**Balans**

• aloqa xizmatlarini to'lash;
• qolgan boshqa xizmatlarni to'lash.

Majburiy to'lovlar va ixtiyoriy badallar uy xo'jaliklari byudjetlari xarajatlarining muhim elementi hisoblanadi. Bu xarajatlar, hozirgi sharoitda, o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, ular quyidagi omillar bilan bog'langan:

• birinchidan, aholi tadbirkorlik tashabbusining kengayishi yakka tartibdagi tadbirkorlarning xo'jalik va savdo faoliyatidan olinadigan (undiriladigan) soliq, boshqa majburiy to'lovlar va yig'imlarning ham kengashi (ko'payishi) bilan kuzatilmoqda;

• ikkinchidan, sug'urta tizimining rivojlanishi, notijoriy sektorning o'sishi (masalan, turli jamoatchilik tashkilotlari, birlashmalari va ittifoqlari), bir tomondan, sug'urta bo'yicha badallarni oshirsa, ikkinchi tomondan, notijoriy tashkilotlarga ajratmalarni ko'paytiradi;

• uchinchidan, iste'mol va ipoteka kreditining rivojlanishi uy xo'jaliklari byudjetlarining xarajatlarida «ssudalarni qaytarish» va «tovar krediti bo'yicha foizlar» moddalarining oshirilishiga olib keladi.

Sug'urta bozorining intensiv rivojlanishi, bank xizmatlari amaliyotida iste'mol krediti va u bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarning kengayishi natijasida kelajakda uy xo'jaliklari byudjetlari xarajatlarining bu yo'nalishlari faqat o'sish tendensiyasiga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek, moliyaviy bozorning rivojlanishi va pensiya tizimining isloh qilinishi uy xo'jaliklari byudjetlarida «pensiya fondiga sug'urta badallari» xarajatlar moddasining ham o'sishiga olib keladi.

Uy xo'jaliklari byudjetlari xarajatlar qismining majburiy to'lovlarida soliqlar va yig'imlar kattagina hissani tashkil etadi. Uy xo'jaliklari daromadlarining soliqqa tortilishi ular real daromadlarini qisqartiradi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, davlat moliyasining taqsimlash funksiyasi doirasida jismoniy shaxslarning daromadlari va mulkidan olinadigan soliqlar muhim vazifalarni yechishga xizmat qiladi. Birinchidan, bu soliqlar mamlakat byudjet tizimining turli byudjetlari darajalarida daromadlarning yetarli tushishini ta'minlaydi. Ikkinchidan, jismoniy shaxslarning daromadlaridan olinadigan soliqlar olingan daromadlardan ratsional foydalanishni

rag'batlantirish va ularni shakllantirish yo'llari bilan uy xo'jaliklari byudjetlarining tarkibiy tuzilmasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Uchinchidan, soliqlar vositasida daromadlarning bir qismi jamiyat va uy xo'jaliklarining ijtimoiy muammolarini yechish uchun qayta taqsimlanadi.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq mamlakat fuqarolari daromadlaridan, mol-mulkidan (shu jumladan, yer solig'i va yer uchun ijara haqi) soliqlar, boshqa majburiy to'lovlar va yig'imlar (masalan, ma'muriy jarimalar, jismoniy shaxslardan olinadigan xilma-xil mahalliy yig'imlar) va davlat bojlarini to'laydi. Bir vaqtning o'zida, uy xo'jaliklarining real daromadlariga, aholi daromadlari va xarajatlarining balansida majburiy to'lovlar sifatida hisobga olinmaydigan egri (bilvosita) soliqlar ham o'zining ta'sirini ko'rsatadi. Chunki bu soliqlar (aksizlar, qo'shilgan qiymat solig'i, bojxona bojlari va boshqalar) tovar bahosining tarkibida bo'lib, ular tovar sotib olinayotganda to'lanadi. Tovarlar bahosining darajasini faqat egri (bilvosita) soliqlar oshirib qolmasdan, balki ayrim to'g'ri (bevosita) soliqlar (yagona ijtimoiy soliq, korxonalarning foydasidan olinadigan soliq, tashkilotlarning mol-mulkidan olinadigan soliq va boshqalar) ham oshiradiki, ular ham qisman yoki to'liq tovarlar bahosi orqali kompensatsiya qilinadi.

Aholi daromadlari va xarajatlari balansi xarajatlar qismining boshqa moddalari («omonatlar va qimmatli qog'ozlardagi jamg'armalarning o'sishi», «xorijiy valyutalarni sotib olish bo'yicha aholi xarajatlari» va boshqalar) jamg'arish jarayoni doirasida uy xo'jaliklarining moliyaviy munosabatlarini aks ettiradiki, ularning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari ushbu bobning navbatdagi paragrafida ko'rib chiqiladi.

24.5. Jamg'armalarni shakllantirish va yo'naltirish

Barcha majburiy xarajatlar amalga oshirilganidan, zaruriy tovarlar va xizmatlar sotib olinganidan so'ng qolgan bo'sh pul mablag'lari uy xo'jaliklarining jamg'armalarini tashkil etadi. Jamg'armalar, kechiktirilgan iste'mol demakdir. Uy xo'jaliklari jamg'armalari tashkil topishi jarayonining asosida ehtiyojning amalda mavjud

bo'lgan darajasi va ularni qondirishning iloji yo'qligi o'rtasidagi ziddiyat yotadi. Ehtiyojlar darajasini qondirishning tashqi cheklovchisi (chegaralovchisi) tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish imkoniyatining cheklanganligi hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti barqaror rivojlangan mamlakatlarda uy xo'jaliklarining jamg'armalariga ham alohida rol ajratilgan. Chunki iqtisodiy o'sish investitsiyalarning muhim manbai bo'lgan jami jamg'armalarning darajasi bilan uzviy bog'langan. O'z navbatida, jamg'armalarning mavjudligi esa mamlakat boyligining belgilaridan biridir. Jamg'arma munosabatlari sohasida quyidagi ko'ptomonlamali aloqalar, manfaatlar va maqsadlar vujudga keladi va qo'shilib ketadi:

• takror ishlab chiqarish aloqalari, manfaatlari va maqsadlari. Bunda jamg'armalar kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning muhim komponenti (tarkibiy qismi, elementi) sifatida maydonga chiqadi;

• uy xo'jaliklari jamg'armalarining aylanishi va milliy iqtisodiyot moliya-bank sektorining faoliyat ko'rsatishi bilan bog'langan pul-moliyaviy aloqalar, manfaatlar va maqsadlar;

• aholi turmush darajasining o'sishiga yo'naltirilgan ijtimoiy aloqalar manfaatlar maqsadlar.

Uy xo'jaliklarining jamg'armalarini shakllantirish va ulardan foydalanish ijtimoiy takror ishlab chiqarishning parametrlari (o'lchamlari), muvozanat va taraqqiyotning umumiy makroiqtisodiy proporsiyalari (nisbatlari) bilan belgilanadi. Jamg'armalarning dinamikasiga (o'sish sur'atlariga, o'zgarishiga) aholi nominal va real daromadlarining o'sish sur'atlari, inflyasiya, yakuniy iste'molga mo'ljallangan xarajatlarning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Uy xo'jaliklari jamg'armalarining o'sishi, ulardan oqilona va samarali foydalanish investitsion faollikni oshirish, iqtisodiy taraqqiyot va aholi turmush darajasining o'sishi muammolarini hal etishga yo'naltirilgan davlat makroiqtisodiy va moliya-kredit siyosatinining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Jamg'armalarni quyidagi turli belgilarga ko'ra klassifikatsiya qilish (tasniflash) mumkin:

• jamg'arish(ma) jarayonining maqsadlariga ko'ra;

• sabablari nuqtai nazaridan;

• jamg'armalarni akkumulyasiya qilish (to'plash) shakllari bo'yicha.

Jamg'arish(ma) jarayonining maqsadlariga ko'ra jamg'armalarni quyidagilarga ajratish mumkin:

• joriy jamg'arma fondlari (uzoq muddat foydalanishga mo'ljallangan tovarlarni sotib olish);

• sug'urta jamg'arma fondlari;

• investitsion jamg'arma fondlari.

Jamg'armalarning joriy fondlari qisqa muddatli xarakterga ega, naqd mablag'larni (naqdinalarni) qo'shib olgan holda, yuqori likvidli aktivlarda jamg'ariladi (to'planadi).

Sug'urta jamg'arma fondlari ko'zda tutilmagan holatlar (vaziyatlar) va qarilik uchun mo'ljallangan jamg'armalardan iborat bo'lib, ular uzoq muddatli hisoblanadi va ularni jamg'arish jarayoni tugamagunga qadar kamroq likvidli bo'lishi mumkin.

Investitsion jamg'arma fondlari iste'mol ehtiyojlari uchun mo'ljallanilmaydi. Ularning bosh maqsadi daromad keltiruvchi aktivlarga investitsiya qilishdan iboratdir.

Sabablari nuqtai nazaridan uy xo'jaliklarining jamg'armalari motivlashtirilgan va motivlashtirilmagan bo'lishi mumkin. Bu klassifikatsiyaga (tasniflashga) muvofiq maqsadli jamg'armalar motivlashtirilgan jamg'armalar sifatida talqin qilinadi. Biroq jamg'armalarning sabablarini hamma vaqt ham aniqlashning iloji bo'lmasligi mumkin. Ular ehtiyojning darajasiga nisbatan qiyoslaganda to'lovga layoqatlilik imkoniyatining oshishi va ishlab chiqarishning imkoniyatlari natijasida vujudga kelishi mumkin. Bunday jamg'armalar motivlashtirilmagan jamg'armalar deyiladi. Agar to'lovga layoqatli talab va ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi tizimli xarakterda bir-biriga mos kelmasa, ular majburiy jamg'armalar nomini olishi mumkin.

Akkumulyasiya qilish (to'plash) shakllari bo'yicha jamg'armalarni bog'lanmagan (tashkil qilinmagan) va bog'langan (tashkil qilingan) shakllarga ajratish mumkin. Naqdinalar (naqd pullar) shaklida uy xo'jaliklari bo'sh pul mablag'ining jamg'arilishi jamg'armalarning bog'lanmagan (tashkil qilinmagan) shakli hisoblanadi. Agar

jamg'armalarni akkumulyasiya qilish (to'plash) moliyaviy bozor instrumentlariga joylashtirish, shu jumladan, bank omonatlari va boshqa investitsion institutlari yordamida amalga oshirilsa, uy xo'jaliklari jamg'armalarining bunday shakli bog'langan (tashkil qilingan) jamg'armalar deyiladi. Jamg'armalarning bog'lanmagan (tashkil qilinmagan) shakllari ustuvor tarzda pulli shaklda bo'lsa, ularning bog'langan (tashkil qilingan) shakllari turli quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin:

• mablag'larni ishlab chiqarishga to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) joylashtirish (masalan, korxonalarning aksiyalari, obligatsiyalari va ishtirok etish salmog'ini sotib olish shaklida, ko'chmas mulk sotib olish va boshqalar);

• mablag'larni ishlab chiqarishga bilvosita joylashtirish. Bunda mablag'larni to'plash (akkumulyasiya qilish) va joylashtirish bilan ixtisoslashtirilgan moliyaviy institutlar shug'ullanadi. Bunga misol tariqasida davlat qimmatli qog'ozlarini sotib olish, bank depozitlari, investitsion fondlarning hissasini (salmog'ini) sotib olish va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Hozirgi paytda uy xo'jaliklarida mablag'larni jamg'arish jarayoni, ma'lum darajada, ziddiyatli hisoblanadi. Bir tomondan, keyingi yillarda unda ba'zi bir pozitiv (ijobiy) tendensiyalar ko'zga tashlanayaptiki, xususan, ular quyidagilarda namoyon bo'layapti:

• keyingi yillar davomida uy xo'jaliklariga tegishli bo'lgan moliyaviy aktivlarning absolyut o'sishi bir necha martaga oshdi;

• bog'langan (tashkil qilingan) jamg'armalar absolyut va nisbiy jihatdan ham o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan;

• mamlakatda tegishli investitsion muhit mavjud bo'lsa, jamg'armalarga ega bo'lgan va ularni investitsiyalarga joylashtirishi mumkin bo'lgan uy xo'jaliklarining guruhlari shakllandi;

• uy xo'jaliklari jamg'armalarini investitsiyalarga transformatsiya qiluvchi (aylantiruvchi) moliyaviy instrumentariylar (vositalar, dastaklar) kengaymoqda: ipotekaviy kreditlashtirish rivojlanayapti; investitsion fondlar, nodavlat pensiya fondlari, sug'urta kompaniyalari faol faoliyat ko'rsatayapti;

• tijorat banklari (shu jumladan, «Xalq banki» va boshqa banklar) o'rtasidagi raqobatning kuchayishi aholi mablag'larini jalb

qilish shakllari va metodlarining rivojlanishiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatdi: taqdim etiladigan xizmatlar doirasi (spektri) kengaydi, omonatlarning yangi turlari (ko'rinishlari) ishlab chiqildi (yaratildi) va boshqalar;

• jismoniy shaxslar omonatlarini qisman kompensatsiya qilishni ko'zda tutuvchi xususiy (shaxsiy) omonatlarni majburiy sug'urta qilish tizimining yaratilishi bank tuzilmalariga bo'lgan ishonchning o'sishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi va uy xo'jaliklari jamg'armalar bog'langan (tashkil qilingan) shakllarining imkoniyatlarini kengaytiradi;

• jamg'arma jarayonlarida foydalaniladigan moliyaviy instrumentlar daromadliligining bir-biriga yaqinlashuvi yangi moliyaviy piramidalarni yaratish yo'liga to'siq bo'lib xizmat qiladi.

Bir vaqtning o'zida jamg'armalar hamon o'zlarining investitsion potensialini (salohiyatini) to'liq amalga oshirmayapti va uy xo'jaliklari daromadlarining qo'shimcha manbalariga to'liq aylanmayapti. Buning ustiga, sovetlar (sho'rolar) davridan keyingi yillarda uy xo'jaliklari jamg'arma fondlarining o'sishi iste'mol fondi hisobidan, ya'ni daromadlar tarkibiy tuzilmasining sifat jihatidan o'zgarishi natijasida emas, balki iste'molning iqtisod qilinishi hisobidan amalga oshirilayotir.

Jamg'arish jarayonining sog'lomlashtirilishi (normallashuvi) iqtisodiyot va ijtimoiy soha rivojlanishini muvozanatlashtirish (balanslashtirish) va ularning barqarorligini ta'minlash bilan uzviy bog'langan. Bu narsa, o'z navbatida, ishlab chiqarish va iste'mol, daromadlarni taqsimlash va ulardan foydalanish, moliya pul muomalasi sohalaridagi saqlanib qolgan nomutanosibliklarga (disproporsiyalarga) barham berilishi taqoza etadi.

Hozirgi sharoitda uy xo'jaliklari jamg'armalari mexanizmini takomillashtirish quyidagi bir necha yo'nalishlar orqali amalga oshirilishi kerak:

• aholi real daromadlari va sotib olish qobiliyatining o'sishini ta'minlash. Bu narsa uy xo'jaliklari jamg'armalarga nisbatan moyilligining o'sishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi;

• mablag'larni investitsion jarayonlarga jalb qilish uchun valyutalarni sotib olishga xarajat qilinadigan jamg'armalarning

bog'langan (tashkil qilingan) shakllari rolini ko'tarish va moliyaviy aylanmaga «aholi qo'lidagi pullarning o'sishi» moddasi bo'yicha mablag'larni kiritish;

• jamg'armalarni investitsion resurslarga aylantiradigan (transformatsiya qiladigan) institutlar va instrumentlarni rivojlantirish. Buning uchun bank va moliya xizmatlarini diversifikatsiya qilish va kengaytirish, eng avvalo, badalli investitsion fondlar va sug'urta kompaniyalari singari jamoa investorlari institutlari rivojlanishini yangi sifat darajaga o'tkazish, korporativ obligatsiyalar bozorini shakllantirish kerak va h.k.;

• yaxlit olgan holda investitsion «iqlim»ni va jamg'armalar bozorining investitsion muhitini yaxshilash. Bu yo'nalish bo'yicha investitsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish va rag'batlantirishning roli yuqori bo'lmog'i lozim.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

• Uy xo'jaligi deb nimaga aytiladi?

• Uy xo'jaligiga tegishli bo'lgan xarakterli xususiyatlar nimalardan iborat?

• Uy xo'jaliklari moliyasi har bir davlat moliya tizimining ajralmas tarkibiy qismi (elementi) hisoblanadimi va uning moliyaviy ahamiyati nima bilan belgilanadi?

• «Uy xo'jaliklari moliyasi»ning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati nimadan iborat?

• «Uy xo'jaligi», «xonadon» yoki «oila» atamalari bir-biriga tengmi? Ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar nimalar bilan belgilanadi?

• «Uy xo'jaligi moliyasi» iborasining o'rniga «xonadon moliyasi» va «oila moliyasi» iboralarini ekvivalent yoki sinonim iboralar shaklida ishlatsa bo'ladimi? Ularning farqli tomonlari nimalardan iborat?

• Uy xo'jaligini xo'jalik yuritishning mustaqil iqtisodiy va moliyaviy birligi sifatida ajratilishi qanday me'zonlar asosida amalga oshirilmog'i lozim?

• Uy xo'jaliklari moliyasi deb nimaga aytiladi?

• Uy xo'jaliklarida mavjud bo'lgan moliyaviy munosabatlar majmuini qanday guruhlarga bo'lish mumkin?

• Qanday munosabatlar uy xo'jaligining ichki moliyaviy munosabatlari hisoblanadi?

• Uy xo'jaliklarining tashqi moliyaviy munosabatlari nimalar orqali namoyon bo'ladi?

• Korxonalar va tashkilotlar moliyasi bilan uy xo'jaliklarining o'zaro bog'langanligi nimalarda ko'rinadi?

• Davlat va uy xo'jaliklari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar nimalardan iborat?

• Davlat uy xo'jaliklariga tegishli bo'lgan daromad va yakuniy (oxirgi) iste'molning o'lchamiga (ko'lamiga) qanday ta'sir qilishi mumkin? Ular qanday shakllarda amalga oshiriladi?

• Uy xo'jaliklarining o'zlari o'rtasidagi (uy xo'jaliklariaro) moliyaviy munosabatlar qanday hollarda vujudga keladi va moliyaning bu sohasiga nimalarni kiritish mumkin?

• Uy xo'jaliklarining moliyaviy institutlar bilan o'zaro aloqalari nimalardan iborat?

• Uy xo'jaliklari moliyasi qanday funksiyalarni bajaradi?

• Uy xo'jaliklari moliyasi taqsimlash funksiyasining mazmuni nimalardan iborat?

• Uy xo'jaliklari moliyasining takror ishlab chiqarish funksiyasi nimalarda namoyon bo'ladi?

• Qay hollarda uy xo'jaliklari moliyasi nazorat funksiyasini bajaradi?

• Uy xo'jaliklari moliyasi tartibga solish (tartiblash) funksiyasining namoyon bo'lishini qanday nuqtai nazardan qarash maqsadga muvofiq?

• Uy xo'jaliklari moliyasini tartibga solib (tartiblab), davlat, eng avvalo, qanday ishlarni amalga oshiradi?

• Uy xo'jaliklari moliyasining rag'batlantiruvchi funksiyasi nimalar orqali namoyon bo'lishi mumkin?

• Uy xo'jaliklari moliyasi ijtimoiy funksiyasining mazmuni nimalardan iborat?

• Uy xo'jaliklari moliyasining samarali faoliyat ko'rsatishi nimalarga bog'liq?

• Uy xo'jaliklarida moliyaviy qarorlar qabul qilishning o'ziga xos xususiyatlari, eng avvalo, nimalar bilan belgilanadi?

• Uy xo'jaligi tomonidan moliyaviy qarorlar qabul qilinadigan normalar va qoidalarning tashqi omillariga nimalar kiradi?

• Uy xo'jaligining moliyaviy xatti-harakati quriladigan (yaratiladigan, vujudga keltiriladigan) ichki me'yorlar tizimi nimalarga bog'liq?

• Uy xo'jaligining moliyaviy qarorini resurs jihatdan ta'minlash qanday manbalar hisobidan amalga oshiriladi?

• Uy xo'jaligi resurslari dastlabki (boshlang'ich) manbalarining tarkibi nimalardan iborat?

• Uy xo'jaligi resurslarining jamg'ariladigan manbasini nimalar tashkil etadi?

• Uy xo'jaligi resurlarining joriy manbalariga nimalar kiradi?

• Uy xo'jaligining moliyaviy resurslarini nimalar tashkil etadi?

• Funksional mo'ljallanganligiga ko'ra uy xo'jaliklarining moliyaviy resurslari qanday tarkibiy tuzilmaga ega bo'lishi mumkin?

• Uy xo'jaliklarining moliyaviy qarorlari bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langan qanday bloklarni qamrab oladi?

• Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo'jaliklarining daromadlarini shakllantirish bo'yicha moliyaviy qarorlar qabul qilish negizida nima yotadi?

• Uy xo'jaliklari darajasida daromadlarni shakllantirish bo'yicha moliyaviy qarorlar nimalarga bog'liq bo'ladi?

• Uy xo'jaliklarining iste'mol fondi minimal va ratsional iste'mol byudjetlari yoki yanada detallashtirilgan tarzda qanday klassifikatsiya qilinishi mumkin?

• Hayotiy minimum byudjeti qanday aniqlanadi?

• Minimal iste'mol byudjeti nimaga imkon beradi va nimaning darajasini ta'minlaydi?

• Optimal iste'mol byudjeti nimaga imkoniyat yaratadi?

• Optimal iste'mol byudjetini qanday ikki darajadagi byudjetlarga bo'lish (ajratish) mumkin?

• Moliyaviy qarorlarda «asosiy psixologik qonun» nima sifatida namoyon bo'ladi?

• Jamg'ariladigan fondlarni (jamg'armalarni) shakllantirish

bo'yicha uy xo'jaliklarining moliyaviy qarorlari ishlab chiqilib, qabul qilinayotgan paytda nimalar hisobga olinishi kerak?

• Uy xo'jaligining iste'mol va moliyaviy xatti-harakatida, jamg'ariladigan fondlarini yaratishda muhim rol o'ynaydigan ijtimoiy va psixologik jihatlarga (aspektlarga) nimalar kiradi?

• Uy xo'jaligining har qanday jamg'ariladigan strategiyasi mustaqil bo'lgan qanday uch komponetdan tarkib topadi?

• Uy xo'jaligi jamg'arish strategiyasining qanday turlari (ko'rinishlari) bo'lishi mumkin?

• Hozirgi paytda turli moliyaviy instrumentlarning daromadliligida qanday tendensiya paydo bo'layapti va u nimada namoyon bo'lmoqda?

• Uy xo'jaliklari daromadlari deb nimaga aytiladi?

• Eng umumiy ko'rinishda, uy xo'jaliklarining jami daromadlarini qanday ikki guruhga ajratish mumkin?

• Uy xo'jaliklari natural daromadlari nimaning natijasidan iborat bo'ladi va uning tarkibi nimalardan tarkib topadi?

• Uy xo'jaliklarining natural daromadlari nimalarga muvofiq ravishda o'zgarib turishi mumkin?

• Uy xo'jaliklarining pul daromadlari deb nimaga aytiladi va ular qanday ko'rsatkichlar yordamida hisoblanadi (o'lchanadi)?

• Nominal daromadlar deb nimaga aytiladi? Bu ko'rsatkich qanday daromadlarni tavsiflaydi?

• Uy xo'jaliklari nominal daromadlarining YaIMdagi salmog'i nimaning darajasiga bog'liq?

• Hisoblangan nominal daromadlar va haqiqatda olingan nominal daromadlar o'rtasida qanday farqni mavjud?

• Ega bo'lingan daromadlar deyilganda nimalar nazarda tutiladi? Bu daromadlar nimalarga mo'ljallangan?

• Real daromadlar nimalardan iborat bo'ladi? Bu ko'rsatkich nimalarni o'zida aks ettiradi?

• Real daromadlarning dinamikasi (o'zgarishi) nimaga bog'liq bo'ladi?

• Agar baholarning o'sish sur'ati nominal ega bo'lingan daromadlarning o'sish tezligidan past bo'lsa, uy xo'jaliklarining real ega bo'lingan daromadlari o'sadimi yoki kamayadi?

• Baholarning yuqori sur'atlarda o'sishi sharoitida real daromadlar qisqaradimi yoki ko'payadimi?

• Uy xo'jaliklari pul daromadlarining eng asosiylari qatorida nimalarni ko'rsatish mumkin?

• Mehnat haqining (ish haqining) tarkibiga nimalar kiradi?

• Bozor munosabatlariga o'tilishi bilan uy xo'jaliklari daromadlarining tarkibida mehnat haqi salmog'i biroz pasayganligining sabablari nimada ko'rinadi?

• Hozirgi sharoitda ish haqining yashirin shakllariga nimalar kirishi mumkin?

• Mehnatga haq to'lashning quyi chegarasi kim tomonidan o'rnatiladi (aniqlanadi), u nima deb ataladi va uning tarkibiga nimalar kirmaydi?

• Byudjet sohasi xodimlarining mehnatiga haq to'lashda hozirgi paytda qanday muammolar mavjud?

• Sotsial to'lanmalarni klassifikatsiya me'zonlari sifatida nimalarni ko'rsatish mumkin?

• Iqtisodiy mazmuniga ko'ra ijtimoiy to'lanmalarning qanday ko'rinishlari mavjud?

• O'zlarining shakli bo'yicha ijtimoiy to'lanmalar qanday ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin?

• Moliyalashtirish manbalariga ko'ra ijtimoiy to'lanmalarning qanday ko'rinishlari bor?

• Sotsial to'lanmalarni moddiy-buyumlashgan tarkibiga ko'ra qanday ko'rinishlarga ajratish mumkin?

• Tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan uy xo'jaliklari daromadlarining tarkibiga nimalar kiradi?

• Uy xo'jaliklarining mulkdan olinadigan daromadlari qanday ko'rinishlarda amal qiladi?

• Uy xo'jaliklari turli guruhlari daromadlarining tabaqalanishi (differensiatsiya qilinishi) qanday ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'siri ostida sodir bo'ladi?

• Uy xo'jaliklarida ega bo'lingan real pul daromadlarining o'sishiga, daromadlarning notengligi muammosini silliqlashtirishga (yumshatishga) nimalar o'z ta'sirini ko'rsatadi?

• Uy xo'jaliklarining xarajatlari deb nimaga aytiladi?

• Uy xo'jaliklarining xarajatlari nimalar bo'yicha klassifikatsiya qilinadi?

• Davriylik nuqtai-nazaridan uy xo'jaliklarining xarajatlari nimalarga bo'linadi?

• Xarajatlarning turlari (ko'rinishlari) bo'yicha uy xo'jaliklarining xarajatlari nimalardan tarkib topadi?

• Funksional mo'ljallanganligiga ko'ra uy xo'jaliklarining xarajatlari nimalardan iborat?

• Avtonomlilik xarakteriga ko'ra uy xo'jaliklarining xarajatlari qanday guruhlarga bo'linadi?

• Real pul xarajatlarining turlari (ko'rinishlari) bo'yicha uy xo'jaliklarining xarajatlari qanday ikki guruhdan tashkil topadi?

• Iste'mol xarajatlarining ko'lami nimalar bog'liq?

• Uy xo'jaliklari byudjetlaridagi iste'mol xarajatlari sub'ektiv omillarga ham ta'sirchan bo'lganligi uchun ularning orasidan nimalarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin?

• Makroiqtisodiy nuqtai nazardan uy xo'jaliklari byudjetlarining iste'mol xarajatlari qanday eng muhim ikki xususiyatga ega?

• Aholi daromadlari va xarajatlari balansining eng umumiy ko'rinishi qanday bo'lishi mumkin?

• Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansining daromadlar qismiga nimalar kiradi?

• Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansining xarajatlar qismi nimalardan tashkil topadi?

• Uy xo'jaliklari byudjetlari xarajatlari hisobidan tovarlarni sotib olish va xizmatlarni to'lash (iste'mol xarajatlari) o'z ichiga nimalarni oladi?

• Uy xo'jaliklari byudjetlari xarajatlarining muhim elementi sifatida majburiy to'lovlar va ixtiyoriy badallarning o'sish tendensiyasiga ega ekanligi qanday omillar bilan bog'langan?

• Davlat moliyasining taqsimlash funksiyasi doirasida jismoniy shaxslarning daromadlari va mulkidan olinadigan soliqlar qanday muhim vazifalarni yechishga xizmat qiladi?

• Uy xo'jaliklarining jamg'armalari qachon paydo bo'ladi va uning asosida qanday ziddiyat yotadi?

• Jamg'arma munosabatlari sohasida qanday ko'p tomonlamali

aloqalar, manfaatlar, maqsadlar vujudga keladi va qo'shilib ketadi?

• Uy xo'jaliklarining jamg'armalarini shakllantirish va ulardan foydalanish nimalar bilan belgilanadi?

• Jamg'armalarning dinamikasiga nimalar ta'sir ko'rsatadi?

• Jamg'armalarni qanday turli belgilarga ko'ra klassifikatsiya qilish (tasniflash) mumkin?

• Jamg'arish(ma) jarayonining maqsadlariga ko'ra jamg'armalarni nimalarga ajratish mumkin?

• Sabablari nuqtai nazaridan uy xo'jaliklari jamg'armalarining qanday ko'rinishlari bo'lishi mumkin?

• Akkumulyasiya qilish (to'plash) shakllari bo'yicha uy xo'jaliklari jamg'armalarining qanday shakllari mavjud?

• Jamg'armalarning bog'langan (tashkil qilingan) shakllari qanday turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin?

• Hozirgi paytda uy xo'jaliklarida mablag'larni jamg'arish jarayonida ko'zga tashlanayotgan pozitiv (ijobiy) tendensiyalar nimalardan iborat?

25-BOB.
XALQARO MOLIYA

25.1. Xalqaro moliyaning asoslari va rivojlanish tendensiyalari

Xalqaro moliya xalqaro moliya bozorlari, xalqaro bank faoliyati, xalqaro korporatsiyalarning moliyasi, qimmatli qog'ozlar portfelini boshqarish va shular bilan bog'liq munosabatlarni o'rganadi. Bundan tashqari, xalqaro moliya umumjahon darajasidagi moliyaviy operatsiyalar va ularning o'zaro aloqadorligi, yirik industrial davlatlar, rivojlanayotgan yoki o'tish davlatlarida ularning qanday xususiyatlar kasb etishini va ulardagi doimiy o'zgarishlarni tushuntiradi.

«Xalqaro moliya»ga doir xorijiy adabiyotlarda xalqaro moliya bozorlari va risklarni boshqarish, TNK va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, xalqaro qarz inqirozlariga asosiy urg'u beriladi. Shuningdek, xalqaro moliya doirasida dunyo mamlakatlarining xalqaro moliya tizimidagi o'rni, holati, tashqi moliyalashtirish mexanizmi, rivojlanayotgan moliya bozorlarining xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

XX asrning so'nggi yillarida sobiq Ittifoqning parchalanishi, mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy va siyosiy aloqalarning sifat jihatdan yangi bosqichga chiqishi, milliy xo'jalik aloqalarining integratsiyalashuvi bilan, globalizatsiya jarayonlarining jadallashuvi yuz berdi. Globalizatsiya natijasida jahon xo'jaligining tarkibiy qismiga aylanib borayotgan mamlakatlarning soni ortib bormoqda. Bu milliy darajadagi huquqiy, iqtisodiy hamda texnologik to'siqlar yo'qolishiga, uning o'rniga xalqaro iqtisodiy xo'jalikning umumiy iqtisodiy qonuniyatlari va xalqaro xo'jalikning funksional aloqalarini tatbiq etilishiga olib kelmoqda.

Mamlakatlar hayotidagi globallashuv-iqtisodiy munosabatlardagi tovarlar, xizmatlar, kapital hamda fond bozorlaridagi savdo va siyosatga doir tartiblarning tobora erkinlashuvi orqali namoyon bo'lmoqda. Tashqi savdo aloqalari erkinlashtirilayotgan mamlakatlar soni yil sayin ortib bormoqda.

Jahon iqtisodiy va moliyaviy muhitining shakllanishiga ta'sir etgan sezilarli o'zgarishlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) 1957 yili Londonda Britaniya hukumatining funt sterling ustidan nazorat o'rnatishiga javob tariqasida yevrodollar bozorining yuzaga kelishi;

2) 1958 yilda dastlab, «Umumiy bozor» deb atalgan yevropa Iqtisodiy Hamkorligi (YeIH) – hozirgi yevropa Ittifoqining (YeI) tashkil topishi;

3) Amerika korporatsiyalari xorijiy faoliyatlarini kengaytirishga intilishi (1950 yillardan boshlab). Jahon bozorida yevropa va Yaponiya korporatsiyalari faoliyatining sezilarli o'sishi, shuningdek, xalqaro maydonda Amerika korporatsiyalari bilan ushbu mamlakatlar o'rtasida raqobatning kuchayishi;

4) O'tgan asrning 60-yillarida Yaponiya iqtisodiyotini tez sur'atlar bilan o'sishi, Uzoq Sharq biznes faoliyatida yangi imkoniyatlarning ortishi;

5) 1971-1973 yillarda Brettonvud tizimini qulashiga olib kelgan jahon moliya inqirozlari, valyutaning belgilangan kursi tizimidan, suzuvchi valyuta kurslariga o'tish;

6) 1971-1979 yillardagi birinchi va ikkinchi neft inqirozlari jahon iqtisodiy tizimiga bosim o'tkazishi. Ushbu sanalarda neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPeK) neft narxini sezilarli darajada oshirshi;

7) Rivojlanayotgan mamlakatlarning 1982 yilda tashqi qarzlarga xizmat ko'rsatishi bilan bog'liq jahon qarzdorlik inqirozining boshlanishi;

8) 1980 yillarda Yaponiyaning xalqaro moliyaviy kuch va jahon kapitalining manba'si sifatida yetakchi mamlakatga aylanishi;

9) 1987 yilda yettita mamlakatning («Katta yettilik») Parijda Luvr bitimini imzolashi. Ular o'z valyuta kurslarining dollarga nisbatan tor tebranish doirasida sun'iy ravishda almashtirish orqali, kuchsizlanib borayotgan dollarni qo'llab-quvvatlashni rejalashtirdilar. Shuningdek, ushbu mamlakatlar kelishilgan iqtisodiy siyosat yuritishni mo'ljalladilar;

10) 1987 yilda YeIH yagona yevropa aktini qabul qilish orqali 1992 yilda yaxlit yevropa bozorini tashkil qilishni rejalashtirilishi.

Bunda, mazkur tashkilotning G'arbiy yevropa moliyaviy va iqtisodiy holatiga sezilarli ta'sir etishi kutildi;

11) 1989-1992 yillarda Sharqiy yevropa mamlakatlari o'z siyosiy yo'nalishlarini o'zgartirishi. Ularning kommunistik dunyoqarashdan ko'p partiyaviylikka, markazdan rejalashtiriladigan iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tishi, jahondagi siyosiy, iqtisodiy va moliyaviy holatga chuqur ta'sir etdi;

12) 1992 yildan keyin yaxlit yevropa bozorining yuzaga kelishi, 1993 yil noyabr oyidan erkin savdo bo'yicha Shimoliy Amerika bitimining kuchga kirishi, 1993 yilda Osiyo Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi konferensiyasi va boshqa jarayonlar, o'tgan asrning 90-yillarida hududiy rivojlanishni jadallashtirdi.

13) yevropa Ittifoqining yagona valyutasi-yevroning muomalaga kiritilishi, xorijiy valyuta zaxiralarining diversifikatsiya darajasi, valyutaviy bitimlar hajmi va ko'lamiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, yevrodagi hosilaviy moliyaviy vositalar hajmi dunyoda yetakchi o'rinni egalladi.

XXI asr bo'sag'asida jahon iqtisodiyotida to'rtta asosiy tarkibiy tendensiyalar kuzatildi:

Birinchidan, xom-ashyo eksportiga asoslangan hamda sanoati rivojlangan mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlardagi o'zgarishlar. Xom-ashyo yetkazib beruvchi mamlakatlar va sanoati rivojlangan mamlakatlar o'rtasida an'anaviy iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lib, ularning o'zaro munosabatlar modeli quyidagicha edi: xom-ashyo yetkazib beruvchi mamlakatlar, xom-ashyoni eksport qilib, olingan valyuta tushumlaridan sanoat mahsulotlari importini moliyalashtirganlar.

O'tgan asrning 70-yillarida «Rim klubi» nomi bilan mashhur G'arbiy yevropa olimlari «dunyo miqyosida tez orada tabiiy resurslarning global taqchilligi yuzaga keladi», deb bashorat qilgan edilar.

Ushbu mulohazalarga asoslanib ko'pgina xom-ashyo yetkazib beruvchi mamlakatlar xom-ashyo sotish evaziga valyuta tushumini oshirish maqsadida kartellarga birlashdilar. Ammo, sanoat texnologiyasi va qishloq xo'jalik sohasining keskin rivojlanishi, xom-ashyoga bo'lgan talabning qisqarishiga ta'sir ko'rsatdi va natijada xom-ashyo bahosining pasayishi yuz berdi.

Ikkinchidan, sanoati rivojlangan mamlakatlarda qo'l mehnatiga asoslangan ishlab chiqarishdan, bilim va malakaga asoslangan ishlab chiqarishga o'tildi.

Jahon iqtisodiy tuzilmasidagi ushbu o'zgarishlar natijasida bandlik tarkibida yuqori malaka talab qiluvchi mutaxassislarga ehtiyoj ortib, nisbatan past malakali mutaxassislarga talab pasayib bordi. Axborot almashuvining osonligi-tadbirkorlik faoliyatini, kichik biznes va shaxsiy tashabbusni rag'batlantirdi.

Ilmiy-texnika progressi yutuqlaridan foydalanish, bilimni va yuqori malakani talab qildi, shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatbardoshlikni oshirish uchun, inson kapitaliga investitsiya qilish muhimligi ortdi.

Uchinchidan, jahon savdosida xalqaro kapital harakatining sezilarli darajada ortishi. Ushbu o'zgarish xalqaro savdoga nisbatan xalqaro kapital harakatining tez sur'atda o'sishi bilan yuz berdi. Xalqaro moliya statistikasining ma'lumotlariga ko'ra, jahon eksporti hajmi, 1981 yildagi 2000 mlrd. AQSh dollaridan 1991 yilda 3447 mlrd. AQSh dollari darajasigacha o'sgan. Shu vaqt oralig'ida xalqaro obligatsiyalar emissiyasi 23 mlrd.dan 342 mlrd. AQSh dollariga o'sdi. Bundan tashqari, uchta yetakchi xalqaro moliya bozorlarida ko'plab xorijiy valyutalar aylanmasi sezilarli darajada o'sdi. 1986 yildan 1992 yilgacha Londonda xorijiy valyutaning kunlik o'rtacha aylanmasi 90 mlrd.dan 303 mlrd. AQSh dollarigacha ortdi. Shu davrda Nyu-Yorkdagi kunlik aylanma 50 mlrd.dan 192 mlrd.ga, Tokioda 48 mlrd.dan 128 mlrd. AQSh dollariga ortgan.

Xalqaro kreditlar hajmining sezilarli darajada ortishi nafaqat xalqaro ayirboshlash ko'lamining ortishi, balki ishlab chiqarish maqsadlaridagi kreditga bo'lgan talabning ortishi bilan ham izohlanadi. 1970-yillarga kelib esa, xalqaro xususiy kreditlar joriy to'lov balansi defitsitini bevosita va bilvosita moliyatirish uchun ham foydalanila boshlandi.

Xususiy firmalar bilan bir qatorda, hukumat, davlat tashkilotlari va korxonalari, xalqaro kredit tashkilotlari yirik qarz oluvchilarga aylandilar. So'nggi o'n yillikda xalqaro kapitallar bozori hisobidan rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar yalpi to'lov balansi

defitsitining qariyb 60 foizi moliyalashtirildi. 1970-yillarda xalqaro kapitallar bozorining kengayishi xalqaro likvidlilik va moliyaviy mablag'larning xalqaro harakatini oshishiga sabab bo'ldi.

1971 yilning avgustiga kelib, AQSh hukumati oltinning AQSh dollariga erkin konvertirlanishini bekor qildi. Bu holat Amerika dollarining jahon bo'ylab keng qo'llanilishi va jahon valyutasiga aylanishiga sharoit yaratdi. AQSh hukumatining mazkur qaroridan so'ng, bir qator davlatlar valyuta kursining erkin suzish rejimini joriy qilishga kirishib ketdilar, ayrimlarida qat'iy belgilangan kurs rejimiga qaytish holatlari uchragan bo'lsa-da, bu holat vaqtinchalik ma'qullandi. 1973 yilda esa, suzish rejimi Yamayka konfirenciyasida rasman tan olindi va XVFning a'zo davlatlariga istalgan kurs rejimini joriy qilish huquqi berildi.

To'rtinchidan, transmilliy korporatsiyalar(TMK)ning qo'shma korxonalarni tashkil etish uchun xalqaro investitsiyalari va hamkorlik bitimlarida diversifikatsiya darajasining ortishi.

XX asrning 70-yillariga kelib, xalqaro moliya sohasida bir qator sifat o'zgarishlari yuz berdi va zamonaviy xalqaro valyuta-moliya tizimining shakllanishi va rivojlanishiga turtki bo'ldi. Xalqaro kreditlash hajmi va xarakterining o'zgarishi birinchi galda TNKlar faoliyati bilan bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida, moliyaviy resurslarning yanada oqilona foydalanilishiga olib keldi.

TMKlar o'zlarining tashkiliy, ishlab chiqarish va marketing tizimlarini chet mamlakatlar hududlariga yoyib, shu yo'l bilan tovar, xizmat, kapital va texnologiyalarini ishlab chiqarishga jalb etib, ushbu mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro harakatlarga ta'sir etdi. Qo'shma korxonalar xalqaro biznes integratsiyasining keng tarqalgan shakliga aylandi.

Shuningdek, jahon iqtisodiyotining integratsiyalashuv jarayonlarida xalqaro tashkilotlar rolini alohida e'tirof etish zarur.

O'tish davrini boshdan kechirayotgan mamlakatlarning jahon bozoriga integratsiyalashuvi uzoq muddatli jarayon hisoblanadi. Ba'zi milliy bozorlarning ochiq, ba'zilarining qattiq tartibga solinadigan hozirgi holati bilan, globallashuvning asosiy tamoyillaridan bo'lgan erkinlashuv, bir-biriga nomuvofiq bo'lgan ko'rinishni hosil qilmoqda.

Xalqaro tovarlar, xizmatlar va kapitallar almashinuvining

erkinlashish an'anasi kengayayotgan bir paytda, har bir davlat eksport va importni tartibga solishning ma'lum instrumentlarini saqlab qolmoqdalar. Ularning asosiy maqsadi-tarkibiy qayta qurish va inqiroz davrining qiyinchiliklarini yengib o'tish, milliy xavfsizlikni ta'minlash-takror ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlovchi (energetika, transport, aloqa va h.k.) va mamlakat mudofaa qobiliyati kabi strategik sohalarni moliyaviy ta'minlash, shuningdek, savdo sheriklardan munosib imtiyozlar olish, shuningdek, byudjet tushumlarini oshirishdan iborat bo'lmoqda. Amaldagi bunday *proteksionizm* fiskal muammolarni hal etishdan ko'ra, ko'proq tarkibiy siyosat o'tkazish vositasi hisoblanadi.

Hozirgi sharoitda nafaqat erkin savdo g'oyasi (erkinlashuv) bilan proteksionizm o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga chiqmoqda, balki milliy xo'jalikni jahon xo'jaligiga kirish samarasini maksimal tarzda ta'minlash maqsadida, xo'jalikni tartibga solishning yuqoridagi ikki instrumentining optimal aralashmasidan foydalanilmoqda. Bunday aralashmaning shakl va nisbatlari, ma'lum vaqtdagi pragmatik manfaatlardan kelib chiqib aniqlanadi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda globallashuv bilan birga, integratsiya jarayonlarining yana bir shakli-ma'lum geografik joylashuvga asoslangan hududiy integratsiya yuz bermoqda.

O'sib boruvchi globallashuv, hududiylashuv, iqtisodiyotning transmilliylashuvi va integratsiya natijasida, eski-davlatlararo tartibga solish mexanizmi tubdan o'zgardi. Mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar ikkiyoqlama munosabatlar chegarasidan chiqib, ko'pyoqlama tus olmoqda.

Ammo, *«milliy xo'jalik majmui», «mamlakatning milliy iqtisodiy manfaatlari»* tushunchalari o'z ma'nosini saqlab qolmoqda. Milliy xo'jalik hamon ishlab chiqarish, almashuv, taqsimot va iste'mol, shuningdek, iqtisodiy faoliyatning asosiy markazidir.

Har bir davlatning yillar davomida shakllangan o'z tarixiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy rivojlanish xususiyatlari mavjud bo'lib, boshqa mamlakatlarning tajribalarini ko'r-ko'rona ko'chirib olish, yoki xalqaro tashkilotlar tomonidan tavsiya etiladigan, iqtisodiy rivojlanishning hamma uchun umumiy retseptlarini qo'llash, samarasiz va iqtisodiy vaziyatni izdan chiqarishi mumkin.

Umuman olganda, moliyaviy globallashuv sharoitida jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvda rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribalariga tahliliy yondashish va ushbu tajribalarni milliy xususiyatlar bilan eng optimal tarzda uyg'unlashtirish maqsadga muvofiq sanaladi.

25.2. Jahon banki va Xalqaro valyuta fondi

Qat'iy belgilangan paritet tizimiga o'tilgunga qadar, ya'ni oltin va oltindeviz standarti sharoitida barcha global xarakterga ega bo'lgan moliyaviy muammolar xalqaro konferensiyalarda hal qilinar edi. Boshqacha aytganda, jahon moliya tizimining rivojlanishi ustidan doimiy monitoring olib boruvchi, uning amal qilish tamoyillarini ishlab chiquvchi va mamlakatlarga iqtisodiy muammolarni hal qilish uchun moliyaviy ko'mak beruvchi organlar mavjud emas edi. 1944 yilda AQShdagi Bretton Vuds konferensiyasida Xalqaro valyuta fondi (XVF) va Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankining (XTTB) tashkil etilishi xalqaro moliya va valyuta tizimining rivojlanishida muhim qadam bo'ldi.

«Jahon banki» atamasi tarkiban Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (International Bank for Reconstruction and Development) va Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasini (International Development Association) qamrab oladi. «Jahon banki guruhi» atamasi esa, 5 ta tashkilotni, xususan, XTTB, XRA, Xalqaro moliya korporatsiyasi (International Financial Corporation), Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (Multilateral Investment Guarantee Agency), Xalqaro investitsion bahslarni tartibga solish markazini (International Center for Settlement of Investment Disputes) o'z ichiga oladi[67].

XTTBga a'zo bo'ladigan davlatlarning bir vaqtda XVFga a'zo bo'lishi talab etiladi. XTTBga a'zolik esa, o'z navbatida, Jahon banki guruhining boshqa tashkilotlariga a'zo bo'lishi uchun dastlabki shart-sharoitlardan biri hisoblanadi.

[67] www <http://www.worldbankgroup.org> <http://www.worldbankgroup.org> worldbankgroup <http://www.worldbankgroup.org> <http://www.worldbankgroup.org> org <http://www.worldbankgroup.org>

XTTBning Kelishuvlar moddasining 1-moddasiga muvofiq uning maqsadlari sirasiga quyidagilar kiradi:

– a'zo davlatlarning xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirishga ko'maklashish;

– kafolatlar berish, xususiy va boshqa investorlarning investitsiyalari va ssudalarida ishtirok etish orqali xususiy va xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirish;

– jahon savdosining muvozanatli o'sishini va a'zo davlatlar to'lov balansining muvozanatliligini qo'llab-quvvatlash.

XTTBning faoliyati o'rta daromadli va kreditga layoqatli rivojlanayotgan davlatlarda ssudalar, kafolatlar, riskni boshqarish mahsulotlari, maslahat xizmatlari orqali qashshoqlikni qisqartirishga qaratilgan. 2008 yil 1 yanvar holatiga unga a'zo mamlakatlar soni 185 tani tashkil etgan.

XTTBning asosiy mablag'lari hozirgi kunda o'rta va uzoq muddatli qarz majburiyatlarini emissiya qilish orqali xalqaro moliya bozorlaridagi operatsiyalar hisobidan shakllanadi. XTTB qimmatli qog'ozlari yuqori kredit reytingiga (AAA) ega bo'lib, dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlariga joylashtiriladi. XTTBning kreditlari qarz oluvchi davlat milliy valyutasida emas, balki devizlarda, ya'ni xalqaro darajada to'lov vositasi sifatida tan olingan valyutalarda ajratiladi.

XRA 1960 yilda tashkil topgan bo'lib, dunyoning sust rivojlangan, qashshoq davlatlariga moliyaviy ko'mak beradi.

XRA Kelishuvlar moddasining 1-moddasiga muvofiq, uning maqsadi iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish, samaradorlikni oshirish va shuning asosida, sust rivojlangan a'zo mamlakatlarda aholi turmush tarzini oshirish, shuningdek, ana'naviy kreditlarga nisbatan og'ir bo'lmagan qulay shartlarda moliyaviy ko'mak berish hisoblanadi.

XRA foizsiz kreditlar va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga qaratilgan grantlar ajratish orqali qashshoqlikni qisqartirish, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish va aholi turmush tarzini oshirishni ko'zda tutadi. XRA moliyaviy yordamlaridan aholi jon boshiga YaIM ko'rsatkichi 1025 AQSh dollaridan (2007 moliyaviy yil uchun) kam bo'lgan davlatlar foydalanishi mumkin. Hozirgi kunda 82 ta mamlakat XRA xizmatlaridan foydalanish huquqiga ega.

XRA kreditlarining qaytarish muddatlari 20, 35 va 40 yilni tashkil etadi, shundan dastlabki 10 yili imtiyozli davr hisoblanadi va bu davrda asosiy qarz bo'yicha to'lovlar amalga oshirilmaydi. Ta'kidlash lozimki, XRA kreditlariga foiz to'lanmaydi, biroq xizmat ko'rsatish uchun kam miqdordagi (hozirda ajratilgan kredit summaning 0,75 foizi) xarajatlar qarz oluvchi tomonidan qoplanadi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) 1956 yilda tashkil etilgan bo'lib, uning bosh maqsadi rivojlanayotgan davlatlarda xususiy sektor investitsiyalarini qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish hisoblanadi.

XMK hukumat kafolatini talab qilmagani bois, benefitsiarlarining kreditga layoqatliligini sinchkovlik bilan tahlil qiladi. Shuningdek, XMK kreditlarining moliyaviy shartlari, XTTB va XRA bilan taqqoslaganda, sezilarli darajada og'ir hisoblanadi. XMK kreditlarining katta qismi 7-12 yil muddatga qat'iy va suzuvchi stavkalarda turli valyutalarda ajratiladi.

Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (MIGA) 1988 yilda tashkil etilgan bo'lib, Jahon banki guruhining eng yosh a'zosi hisoblanadi. Bu tashkilotning bosh maqsadi notijorat (siyosiy) risklarga qarshi kafolat berish orqali rivojlanayotgan davlatlardagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga ko'maklashishdir. Bundan tashqari, u rivojlanayotgan davlatlar hukumatlariga xorijiy investitsiyalarga ko'maklashish dasturlarini ishlab chiqish bo'yicha maslahatlar beradi.

Xalqaro investitsion bahslarni tartibga solish markazi esa, davlatlar va xususiy investorlar o'rtasidagi o'zaro ishonchni mustahkamlash orqali investitsiya sohasidagi bahslarni hal qiladi va muvofiqlashtiradi.

XVFning bosh maqsadi xalqaro valyuta tizimi, ya'ni mamlakatlar o'rtasida tovar va xizmatlarning erkin ayirboshlanishiga xizmat qiladigan valyuta kurslari va xalqaro to'lovlar tizimi barqarorligini ta'minlash hisoblanadi.

XVF Kelishuvlar moddalarining birinchi moddasiga muvofiq, uning maqsadlari qatoriga quyidagilar kiradi:

– xalqaro valyutaviy muammolarni bartaraf etish borasida maslahatlar va hamjihatlik mexanizmini ta'minlovchi doimiy

institut orqali xalqaro valyutaviy hamkorlikni rag'batlantirish;

– xalqaro savdoning kengayishi va muvozanatli o'sishini qo'llab quvvatlash va shu orqali bandlik va real daromadlarning yetarlicha yuqori darajasini ushlab turish va iqtisodiy siyosatning bosh maqsadi sifatida barcha a'zo davlatlar resurslarining samaradorligini oshirishga hissa qo'shish;

– a'zo davlatlar o'rtasida joriy bitimlarga doir ko'p tomonlama to'lovlar tizimini tashkil etish va jahon savdosi rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi valyuta ayirboshlashdagi cheklovlarni bekor qilishga ko'maklashish;

– a'zolarning umumiy resurslari hisobidan yetarlicha xavfsiz asosda mablag' bilan ta'minlash orqali ularning ishonchini qozonish, va shu asosida ularga to'lov balansidagi nomuvofiqliklar (tartibsizliklar)ni milliy yoki xalqaro taraqqiyotga g'ov bo'ladigan chora-tadbirlarsiz to'g'rilash imkonini berish;

– yuqoridagilarga muvofiq a'zo davlatlarning xalqaro to'lovlar balanslaridagi nomuvofiqlik (muvozanatsizlik)larning davomiyligini qisqartirish va uning darajasini pasaytirish.

XVFni tashkil etish mobaynida qat'iy belgilangan paritet tizimining tamoyillari shakllantirilgan bo'lib, ularga valyutalarning oltin paritetiga muvofiq tarzda ularning rasmiy almashuv kursini o'rnatish, a'zo mamlakatlar tomonidan almashuv kurslarining valyuta yo'lakchasi (1945–1971 yillarda – ± 1 foiz, 1971–1973 yillarda – 2,25 foiz) doirasida bo'lishini ta'minlanishi, oltinning jahon puli funksiyasini saqlanishi bilan birga, AQSh dollariga ushbu funksiyani bajaruvchi valyuta maqomining berilishi kabilarni kiritish mumkin.

Bretton-Vuds tizimi tanazzulga uchragach, majburiy valyuta yo'lakchalari bekor qilindi va valyuta kursining erkin suzish tizimiga o'tildi. Shuningdek, oltin demonetizatsiya qilindi, ya'ni oltin standarti, xalqaro hisob-kitoblarda va Markaziy bankning zaxiralarini shakllantirishda oltindan majburiy foydalanish amaliyoti, AQSh dollarining oltinga erkin ayirboshlanishi bekor qilindi. Bundan tashqari, har bir mamlakat valyuta kursini rejimini mustaqil tanlash huquqiga ega bo'ldi. Shunday bo'lsada, XVF nizomiga muvofiq, a) mamlakatda moliyaviy va valyuta siyosati barqarorligini qo'llab-

quvvatlash hamda Markaziy bank tomonidan valyuta kursining kuchli tebranishi yuz berganda intervensiyadan foydalanilishi; b) bir tomonlama ustunlikka ega bo'lishga qaratilgan valyuta kursining manipulyasiyasidan voz kechish; v) valyutani tartibga solish va valyuta kursi mexanizmida ko'zda tutilayotgan o'zgarishlar haqida XVFni zudlik bilan xabardor qilish; g) valyutalarni oltinga bog'lab qo'yish tartibidan voz kechish talab etiladi.

XVF bu taraqqiyot instituti emas, Kelishuvlar moddasiga muvofiq, qashshoq mamlakatlarga infratuzilmani shakllantirish, ekport va boshqa sektorlarni diversifikatsiya qilish yoki ta'lim va sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish maqsadida kreditlar ajratmaydi.

Har qanday mamlakat xoh u rivojlangan bo'lsin, xoh u sust rivojlangan, agar u kapitallar bozorida qulay shartlarda xalqaro to'lovlarni amalga oshirish va zaxiralarning muvofiq darajasini ta'minlash uchun yetarlicha moliyalashtirish manbasini topa olmasa, to'lov balansi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish uchun moliyviy yordam so'rab XVFga murojaat qilishi mumkin. XVF Jahon banki va boshqa taraqqiyot agentliklaridan farqli ravishda loyihalarni moliyalashtirmaydi.

XVFning kreditlash dasturlarini quyidagicha turlarga ajratish mumkin:

1. Rezerv (Stand-By) kelishuvlari asosan qisqa mudatli to'lov balansi muammolarini bartaraf etishga mo'ljallangan. XVFning eng yirik kreditlari ham mazkur kategoriyaga tegishlidir. 1997 yilda XVF Qo'shimcha rezerv dasturini amaliyotga joriy qildi. Mazkur dastur kapital hisobraqami bilan bog'liq inqirozlarni boshdan kechirayotgan davlatlarga zudlik bilan juda qisqa muddatli kreditlarni ajratishni ko'zda tutadi.

2. Uzaytirilgan fond dasturi XVF tomonidan to'lov balansi qiyinchiliklariga yuz tutgan mamlakatlarga ko'maklashish maqsadida joriy qilingan bo'lib, bunda muammolar qisman strukturaviy muammolar bilan bog'liq va uni bartaraf etish makroiqtisodiy nomuvofiqliklarga nisbatan uzoqroq muddatni taqozo etadi.

3. Qashshoqlikni qisqartirish va iqtisodiy o'sish dasturi asosida XVF yillik foiz stavkasi 0,5 foiz va so'ndirish muddati 10 yil bo'lgan

kreditlarni o'zining eng qashshoq a'zo davlatlariga taqdim etadi. Ta'kidlash lozimki, XVF kreditlarining ko'pchilik qismi shu kategoriyaga mansubdir. 2005 yilda Ekzogen shoklar dasturi ishlab chiqilib tasdiqlandi. Bu dastur asosida Qashshoqlikni qisqartirish va iqtisodiy o'sish dasturi orqali kredit olmaydigan sust rivojlangan davlatlarga ularning nazorat doirasidan tashqarida bo'lgan shoklar tufayli vujudga keladigan to'lov balansi muammolarini bartaraf etish uchun kreditlar taqdim etiladi.

25.3. Valyuta kursi va valyuta bozorlari

Valyuta ayirboshlash kursi mamlakat iqtisodiyotini boshqa mamlakatlar bilan bog'lovchi asosiy omillardan biridir.

Bir valyutaning boshqa valyuta birligidagi bahosi valyuta kursi deb ataladi. U mamlakat iqtisodiyotiga, hatto aholining turmush tarziga ham ta'sir ko'rsatadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, valyuta kursining o'zgarishi mamlakat eksport tovarlarining raqobatbardoshlik darajasiga ta'sir qiladi, ikkinchidan, milliy valyuta almashuv kursining pasayishi import tovarlari va xizmatlarining milliy valyutadagi bahosining oshishiga olib keladi va shuning asosida aholi xarid quvvatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

Valyuta kursi inflyasiyani hisobga olishiga ko'ra nominal va real almashuv kurslariga bo'linadi. Nominal ayirboshlash kursi – bu ikki mamlakat valyutasining nisbiy bahosidir. Real ayirboshlash kursi – bu ikkita mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosi. Real ayirboshlash kursi nominal kurs va tovarlarning milliy valyutadagi narxiga bog'liq bo'lib quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$R = E \times P / P^*$$

Bunda, **E** — nominal ayirboshlash kursi,
P — bitta mamlakatdagi baholar darajasi,
P* — esa boshqa mamlakatdagi baholar darajasini ifodalaydi.

Bunda:

$$E = R \times P^* / P$$

Ma'lumki, milliy valyuta kursining 3 asosiy rejimi mavjud:
1. Erkin suzish rejimi.
2. Qat'iy belgilangan kurs rejimi.
3. Boshqariladigan suzish rejimi.

Agar milliy valyutaning kursi erkin tarzda valyuta bozorida talab va taklif asosida shakllansa, bu erkin suzib yuruvchi kurs rejimini anglatadi. Bunda mamlakat Markaziy banki milliy valyuta kursining ma'lum holati uchun javob bermaydi. Bu kurs rejimi erkin ayirboshlanadigan barcha zaxira valyutalariga tegishli. Shunday mamlakatlar borki, ularda joriy operatsiyalar bo'yicha valyutaviy cheklovlar bekor qilingan, ammo boshqariladigan suzish rejimi qo'llaniladi. Bunday davlatlarga misol qilib Meksika, Quvayt, BAA kabi davlatlarni ko'rsatish mumkin. Lekin bu holat valyutalarning almashinish sharti bilan rejimi o'rtasidagi aloqadorlikni inkor etish uchun yetarli emas.

Qat'iy belgilangan kurs rejimida mamlakatning milliy valyuta kursi xorijiy valyutaga nisbatan ma'lum nisbatda o'rnatiladi va Markaziy bank kursning belgilangan nisbati uchun javob beradi. Ammo qat'iy belgilangan valyuta kurslari valyuta operatsiyalarini keng ko'lamda rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, lekin uning iqtisodiyot uchun ijobiy jihatlari ham bor. Ana shunday ijobiy jihatlardan biri shundaki, qat'iy belgilangan kurs rejimida valyuta riski muammosi chuqurlashmaydi.

70-yilning o'rtalaridan boshlab markaziy banklarning kurs siyosatida o'zgarishlar paydo bo'ldi. Rasman erkin suzish rejimini tan olgan markaziy banklar (Avstriya, Italiya markaziy banklari va boshqalar) valyuta kursiga ta'sir qilish uchun valyuta intervensiyasini tez-tez amalga oshira boshladilar. Bu holat XVF ekspertlari tomonidan «boshqariladigan suzish» degan nomni oldi.

Valyuta bozori — bu xorijiy valyutaga nisbatan talab va taklif to'qnash keladigan bozordir[68]. Valyuta bozori pul bozorining tarkibiy

[68] Симионов Ю.Ф., Носко Б.П. Валютные отношения: Учебное пособие. – Ростов н/Д: «Феникс», 2001. 320 с.

qismi hisoblanadi. Pul bozori esa, o'z navbatida, kapitallar bozori bilan birgalikda moliya bozorini tashkil etadi.

Valyuta bozori, shuningdek, tashkiliy va tashkiliy-texnik nuqtai nazardan ham qaralishi mumkin. Tashkiliy nuqtai nazardan valyuta bozori talab va taklif asosida valyuta va valyutaviy qiymatliklarni sotib olish va sotish bo'yicha operatsiyalar amalga oshiriladigan rasmiy moliyaviy markazlar sifatida o'zini namoyon etadi. Tashkiliy-texnik nuqtai nazardan valyuta bozori turli mamlakatlardagi banklar va birjalarni bog'lovchi zamonaviy telekommunikatsiya vositalari majmuini anglatadi.

Valyuta bozorlarini quyidagi belgilarga muvofiq tasniflash mumkin:

1) yoyilish ko'lamiga qarab: xalqaro va milliy valyuta bozorlari;

2) valyutaviy cheklovlarga nisbatan: erkin va erkin bo'lmagan valyuta bozorlari;

3) valyuta kurslari turiga ko'ra: bir rejimli va turli rejimli valyuta bozorlari;

4) tashkiliy darajasiga ko'ra: birja va birjadan tashqari valyuta bozori.

Xalqaro valyuta bozorlari dunyoning barcha davlatlari valyuta bozorlarini qamrab olib, pul oqimlari, tovar va xizmatlar harakatini, kapitalning qayta taqsimlanishini, xalqaro to'lov aylanmasida keng foydalaniladigan valyutalar bilan operatsiyalarni ta'minlaydi.

Hozirgi paytda jahon valyuta bozorlari sifatida Osiyo (markazlari – Tokio, Gongkong, Singapur, Melburn), yevropa (markazlari - London, Frankfurt-na-Mayne, Syurix) va Amerika (markazlari – Nyu-York, Chikago, Los Anjeles) bozorlari ajratib ko'rsatiladi.

Milliy valyuta bozori – bu, birinchidan, bir davlatning valyuta bozori, ya'ni ushbu davlat hududida amal qiladi; ikkinchidan, mazkur davlat hududida joylashgan banklar tomonidan mijozlariga xorijiy valyutada xizmat ko'rsatish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar majmuidan iborat bo'ladi.

Milliy valyuta bozorlari mamlakat ichkarisida pul oqimlarining harakatini ta'minlaydi va jahon moliya bozorlari bilan aloqalarga xizmat qiladi.

Valyutaning konvertirlanishi umuman ta'minlanmagan

sharoitda milliy valyuta bozori samarali faoliyat ko'rsata olmaydi. Konvertirlikka ega bo'lmagan pul birligi faqatgina davlatlararo munosabatlarda shartli hisob-kitob vositasi sifatida foydalanilishi mumkin. Bunday sharoitda «qora» bozorda «xufyona» kurs, ya'ni xorijiy valyutaning rasmiy konvertirlik bo'lmagan sharoitdagi bozor bahosi shakllanishi mumkin.

Erkin valyuta bozori hech qanday valyutaviy cheklovlarsiz amal qilgani holda, erkin bo'lmagan valyuta bozorida valyutaviy cheklovlar mavjud bo'ladi.

Bir rejimli valyuta bozori – bu valyuta kursining erkin suzish rejimi amal qiladigan bozor bo'lib, undagi kotirovkalar birja savdolarida talab va taklif asosida o'rnatiladi. Bunday valyuta bozori uzoq yillar mobaynida barqaror iqtisodiy rivojlanishning ta'minlanishi, shuningdek, valyutani tartibga solish va valyutaviy nazoratning bozor mexanizmiga xos shakllarini qo'llanishi uchun yetarlicha shart-sharoit yaratilgan davlatlarda shakllanadi.

Turli rejimli valyuta bozori – bu ko'p pog'onali valyuta kurslari rejimiga ega bo'lgan bozordir. Ushbu valyuta bozori davlatning kapital harakatini tartibga solishga qaratilgan maqsadlariga xizmat qiladi va ssuda kapitali bozorining mamlakat iqtisodiyotiga nisbatan ta'sirini cheklash va nazorat qilishga imkon beradi.

Birja valyuta bozori – valyuta birjalari ko'rinishida namoyon bo'ladigan tashkiliy bozordir. Valyuta birjasi – bu valyuta va xorijiy valyutadagi qimmatli qog'ozlar savdolarini tashkil qiluvchi tashkilotdir. U tijorat tashkiloti emas, ya'ni uning faoliyati yuqori foyda olishga qaratilmagan.

Birjadan tashqari valyuta bozori mohiyatiga ko'ra banklararo valyuta bozori bo'lib, uning tashkilotchilari dilerlar hisoblanadi. Birjadan tashqari valyuta bozorida quyidagi operatsiyalar amalga oshiriladi:

– xorijiy valyutalarni sotib olish va sotish operatsiyalari;

– naqd xorijiy valyutalar bilan amalga oshiriladigan valyuta-almashuv operatsiyalari;

– forvard operatsiyalari;

– valyuta opsionlari bilan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.

Mazkur bozorda valyuta ayirboshlash operatsiyalarini amalga oshirish uchun vakolatli banklar o'z resurslari va jalb qilingan valyuta mablag'laridan foydalanishlari mumkin.

Valyuta bozorlaridagi operatsiyalarning asosi bo'lib, tashqi savdo bo'yicha xalqaro hisob-kitoblar, xalqaro turizm, kapitallar va kreditlarning davlatlararo harakati hamda chet el valyutasini oldi-sotdi qilish bilan bog'liq boshqa hisob-kitob operatsiyalari hisoblanadi.

Valyuta operatsiyalari vujudga kelishi uchun ob'ektiv asos bo'lib, tashqi savdo, kapitallar va kreditlarning harakati xizmat qiladi. Xalqaro mehnat taqsimoti yuzaga kelishi eksport-import operatsiyalarining yuzaga kelishiga asosiy sabab bo'ladi.

Valyuta operatsiyalarining keng ko'lamda rivojlanishi tijorat banklariga ushbu bozorda erkin harakat qilishga va ayni vaqtda ularni tartibga solishga imkoniyat tug'diradi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, milliy iqtisodiyotni faqat shu mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan barcha ehtiyojlarni qondirib bo'lmaydi. Demak, mamlakatlar o'rtasida eksport-import operatsiyalari albatta amalga oshishi yuz beradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, valyuta bozorlarining ahamiyati milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga yanada integratsiyalashuviga xizmat qilishida namoyon bo'ladi.

25.4. To'lov balansi va uni tartibga solish yo'llari

Mamlakat to'lov balansining holati bugungi kunda nafaqat mamlakatning xalqaro operatsiyalarini aks ettiruvchi oddiy hujjat, balki ushbu mamlakat iqtisodiyotining ochiqlik darajasi, uning iqtisodiy-geografik va investitsion imkoniyatlari, oltin-valyuta zaxiralari va mavjud valyuta munosabatlarining qay darajada ekanligi hamda xalqaro raqobatbardoshligi haqida aniq xulosalar shakllantirish imkonini beruvchi iqtisodiy kategoriya hisoblanadi.

To'lov balansi bu shunday hujjatki, unda mamlakatning xorijiy davlatlar bilan bo'ladigan aloqalari natijasida yuzaga keladigan valyuta tushumlari va to'lovlarining haqiqatdagi summasi aks ettiriladi. To'lov balansi – ma'lum vaqt oralig'ida rezidentlar va norezidentlar o'rtasidagi barcha o'tkazmalarning o'lchovidir.

To'lov balansining standart komponentlari hisob varaqlarning ikki asosiy guruhi bo'yicha ajratilishi mumkin:

– joriy operatsiyalar hisob varag'i, unda tovarlar, xizmatlar, olingan daromadlar va joriy transfertlarni qamrab oluvchi iqtisodiy bitimlar hisobga olinadi;

– kapitallar va moliyaviy instrumentlar bilan bog'liq operatsiyalar hisob varag'i, unda kapital transfertlari, nomoliyaviy aktivlarni sotib olish, shuningdek, moliyaviy talablar va majburiyatlar bilan bog'liq operatsiyalar hisobga olinadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda to'lov balansi moddalarining uch asosiy analitik guruhlari ajratib ko'rsatiladi:

1) savdo balansi;

2) joriy operatsiyalar balansi;

3) umumiy to'lov balansi yoki rasmiy hisob-kitoblar balansi.

Joriy operatsiyalar hisob varag'ining muhim tarkibiy qismi – bu savdo balansi bo'lib, tovarlar eksporti va importi o'rtasidagi farqni ifoda etadi. Savdo balansining o'zgarishi turlicha talqin qilinishi mumkin. Masalan, eksportning importdan oshishi mamlakat tovarlariga jahon bozorlarida talabning oshganligi bilan izohlanadi. Agar butun dunyo mazkur mamlakatning eksport tovarlarini xarid qilsa, shuningdek, uning rezidentlari mahalliy tovarlarni import tovarlaridan afzal bilsa, demak, xulosa qilish mumkinki, mamlakat iqtisodiyotining holati yaxshi hisoblanadi. Aksincha, savdo balansining defitsiti mazkur mamlakat eksport tovarlarining yetarli darajada raqobatbardosh emasligi va aholi turmush tarzini himoya qilish uchun zaruriy choralar ko'rish lozimligidan dalolat berishi mumkin. Bunday tahlil agar savdo balansidagi o'zgarish haqiqatda mazkur davlat tovarlariga bo'lgan talabning ortishi yoki kamayishi hisobiga yuz bersa maqsadga muvofiq sanaladi. Biroq savdo balansiga boshqa omillarning ta'siri ham sezilarli bo'lishi mumkin. Jumladan, qulay investitsion muhit mamlakatga xorijiy investitsiyalar oqimini rag'batlantirish bilan birga xorijdan sotib olinadigan asosiy vositalar miqdorining ham ortishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu holat ham savdo balansi defitsitini yuzaga keltiradi, lekin mamlakat iqtisodiyotiga keskin salbiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Joriy operatsiyalar balansi kengroq axborotni o'zida jamlab, tovar va xizmatlar harakati bilan bog'liq aktivlar oqimini aks ettiradi.

Joriy operatsiyalar bo'yicha ijobiy saldo tovar, xizmat va xadyalar harakati bo'yicha kredit debetdan yuqoriligini anglatadi. Boshqacha aytganda, ijobiy saldo mamlakat boshqa mamlakatlarga nisbatan netto investor hisoblanadi. Aksincha joriy operatsiyalar bo'yicha defitsit mamlakatning sof qarzdor ekanligidan dalolat beradi.

Merkantilistlar iqtisodiy maktabining konsepsiyasiga muvofiq, muvozanat joriy operatsiyalar balansi atamasida aniqlangan. Bunda ta'kidlab o'tilgan saldo kapitallar harakati, mamlakat oltin-valyuta zaxiralaridagi o'zgarishlarni hisobga olmagan. Shunday qilib, merkantilist maktabi namoyondalari fikricha, iqtisodiy siyosatning maqsadi joriy operatsiyalar hisobvarag'i bo'yicha ijobiy saldoni maksimallashtirish va shuning asosida, mamlakatda oltinning jamlanishiga erishishdan iborat bo'ladi.

Joriy operatsiyalar balansi defitsitining uzoq muddatli xorijiy kapital hisobidan moliyalashtirilishi muvozanat mezoni sifatida to'lov balansining umumiy saldosi tushunchasining paydo bo'lishiga olib keldi.

To'lov balansining davlat tomonidan tartibga solishning zarurligi quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

Birinchidan, to'lov balansiga muvozanatsizlik xos bo'lib, bu holat yoki defitsit, yoki haddan tashqari aktiv qoldiq ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu nomutanosiblik valyuta kursi dinamikasiga, kapital oqimiga, iqtisodiyotning holatiga qattiq salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, AQSh, joriy operatsiyalaridagi defitsitni milliy valyuta bilan qoplash natijasida, inflyasiyani boshqa davlatlarga eksport qilishga erishgan. Bu esa, xalqaro aylanmadagi dollar ortiqchaligini keltirib chiqardi va XX asrning 70-yillarida Bretton-vuds tizimining izdan chiqishiga olib keldi.

Ikkinchidan, XX asrning 30-yillarida oltin-deviz standarti joriy qilingandan so'ng, to'lov balansini muvozanatlashtirishning baho mexanizmi ish bermay qo'ydi. Shu sababli ham, to'lov balansini davlat tomonidan ma'lum tadbirlar orqali boshqarilishi maqsadga muvofiq bo'lib qoldi.

Uchinchidan, xo'jalik aloqalari tobora globallashib borayotgan hozirgi davrda, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tizimida to'lov balansining roli borgan sari ortib bormoqda. To'lov

balansini muvozanatlashtirish vazifasi – davlatning barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlash, inflyasiyani jilovlab turish va ishsizlikni kamaytirish kabi vazifalar bilan bir qatorda e'tirof etilmoqda.

To'lov balansini muvozanatlashtirish, odatda, bir qancha ichki va tashqi omillarning to'lov balansiga ta'sirini baholashni taqozo etadi. Aktiv balansga ega bo'lgan davlatlar, xalqaro hisob-kitoblarga kirishuvchi mamlakatlarda makroiqtisodiy barqarorlikni mavjud bo'lishidan manfaatdor bo'ladi.

Defitsitli to'lov balansiga ega bo'lgan davlatlar esa, aktiv balansga ega bo'lgan o'z hamkorlaridan import bo'yicha cheklovlarni kamaytirish, mazkur mamlakatlarga kapital chiqarilishini rag'batlantirish kabilarni talab qiladi.

To'lov balansida defitsit mavjud bo'lgan davlatlar tomonidan, eksportni rag'batlantirish, import qilinayotgan tovarlarni kamaytirishga, xorijiy kapitalni jalb qilishga, kapitalni olib chiqib ketishni chegaralashga qaratilgan quyidagi tadbirlar qo'llaniladi:

Deflyasion siyosat. Bu siyosat, ichki talabni kamaytirishga yo'naltirilgan holda, o'z ichiga byudjet mablag'larini aholi ehtiyojlariga kamroq sarflash, baholarni va ish haqlarini muzlatish kabilarni qamrab oladi. Uning asosiy instrumentlaridan biri bo'lib, moliyaviy va pul-kredit choralari hisoblanadi: byudjet defitsitini kamaytirish, Markaziy bankning hisob stavkalarini o'zgartirishi (diskont siyosati); kredit cheklovlari; pul muassasining o'sib borishiga chegara qo'yish. Iqtisodiy pasayish, ishsizlikning yuqori ko'rsatkichi va to'la foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlari sharoitida deflyasiya siyosatini qo'llash, ishlab chiqarish va bandlikning yanada pasayishiga olib keladi. Bu esa, aholining turmush darajasiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatib, vaziyatni yumshatish bo'yicha tezkor chora-tadbirlar qo'llanilmasa, ijtimoiy nizolar keltirib chiqarishi mumkin.

Devalvatsiya. Bu milliy valyuta kursining pasaytirilishidir. Bu tadbir milliy eksportni rag'batlantirish va importni jilovlash bilan bog'liq maqsadlarda amalga oshiriladi. Ammo, to'lov balansini tartibga solishda devalvatsiyaning roli, uni o'tkazish tartiblari va ularga hamkorlik qiluvchi mamlakatning umumiqtisodiy va moliyaviy siyosatiga bog'liq bo'ladi. Devalvatsiya faqatgina, raqobatbardosh tovarlarning eksport salohiyati va jahon bozoridagi

qulay vaziyatlarning mavjudligi sharoitidagina tovarlar eksportini rag'batlantirishi mumkin. Devalvatsiyaning importni cheklashga ta'siri esa, mamlakatning importni cheklash bo'yicha keskin choralar qo'llash imkoniyatlarining pasayishidan kelib chiqadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, hamma mamlakatlarda ham import o'rnini bosuvchi tovarlar ishlab chiqarish siyosati muvaffaqiyatli chiqavermaydi.

Devalvatsiya importni cheklashi bilan, mamlakat ichida tovarlar ishlab chiqarish xarajatlari ortishiga, narxlarning ko'tarilishiga va oqibatda, tashqi bozorlarda raqobatbardoshlik qobiliyatining yo'qolishiga olib keladi. Shuning uchun, bu tadbir mamlakatga vaqtinchalik ustuvorlik berishi mumkin, ammo u to'lov balansining defitsitini keltirib chiqaruvchi sabablarni to'liq bartaraf etishga qodir emas. Kutilgan natijani olish uchun, devalvatsiya yetarli darajada bo'lishi zarur. Aks holda, u valyuta spekulyasiyasini kuchaytiradi va valyuta kursini qaytadan ko'rib chiqishga majbur qiladi. Masalan, 1967 yil noyabr oyida funt sterlingni 13,4 foizga devalvatsiyasi va 1971 yil dollarning 7,89 foizga devalvatsiya qilinishi, ushbu valyutalarga bo'lgan spekulyativ tazyiqni yo'q qila olmadi. Devalvatsiyani amalga oshirgan mamlakat, raqobatda o'zi kutgan ustuvorlikka ega bo'la olmasligi mumkin. Chunki, suzib yuruvchi kurs rejimining qo'llanilishi to'lov balansini muvozanatlashtirish imkonini bermasligi mumkin.

Valyuta cheklovlari. Ushbu tadbir eksport qiluvchilarning xorijiy valyutalardagi tushumlaridan foydalanishni cheklash, xorijiy valyutani import qiluvchilarga sotishni litsenziyalash orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, u valyuta operatsiyalarini maxsus ruxsatnomaga ega bo'lgan banklarda amalga oshirilishi hamda to'lov balansidagi defitsitni kamaytirish maqsadida, kapital eksportini chegaralash va uning oqib kelishini rag'batlantirish, tovarlar importini chegaralashga qaratilgan tadbirlar yig'indisi sifatida ham e'tirof etiladi. XX asrning 70-yillari oxiri 80-yillarining boshlarida joriy operatsiyalar bo'yicha yuritilayotgan siyosatning erkinlashuviga qaramasdan, konvertirlanadigan valyutaga ega bo'lgan mamlakatlarning deyarli 90 foizida kapitallarning xalqaro harakatida turli xil cheklovlar mavjud bo'lgan. YeIning ko'pchilik davlatlari ushbu

cheklovlarni faqatgina o'tgan asrning 90-yillariga kelib bekor qildi.

Moliya va pul-kredit siyosati. To'lov balansidagi defitsitni bartaraf etish maqsadida eksport qiluvchilarga byudjet subsidiyalari beriladi, proteksionistik maqsadlarda import bojlari oshiriladi, mamlakatga pul oqimining kirib kelishini rag'batlantirish maqsadida qimmatli qog'ozlar egasi bo'lgan xorijliklardan olinadigan soliqlarni bekor qilish kabi chora-tadbirlardan keng foydalaniladi.

25.5. Xalqaro hisob-kitob shakllari

Xalqaro hisob-kitoblar — bu turli davlatlarning o'zaro va ularning yuridik shaxslari va fuqarolari o'rtasida iqtisodiy va boshqa munosabatlarda vujudga kelgan pullik talablar va majburiyatlarning tartibga solinishi va amalga oshirilishidir. Xalqaro hisob-kitoblar deganda, turli mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar natijasida yuzaga keladigan pullik talablar va majburiyatlar yuzasidan to'lovlarni amalga oshirish tizimi tushuniladi.

«Xalqaro hisob-kitoblar» tushunchasi:

— jahon amaliyotida ishlab chiqilgan va xalqaro hujjatlar va udumlar bilan mustahkamlab qo'yilgan hisob-kitoblarni amalga oshirish va to'lovlarni o'tkazish shartlari va tartibini;

— xalqaro hisob-kitoblarni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha banklarning amaliy faoliyatini qamrab oladi.

Tovarlar ishlab chiqarish va ularni sotish jarayonlarining baynalmilallashuvi, xalqaro hisob-kitoblarning mazmunida yangi o'zgarishlar paydo bo'lishiga olib keldi. Xalqaro hisob-kitoblar keng qamrovli bo'lib, u eksport-import operatsiyalari, tijorat tusiga ega bo'lmagan to'lovlar — sayyohlik, sport, fuqarolar tomonidan xorijiy davlatlarga pul o'tkazishlar, xorijiy davlatlarda diplomatik va savdo vakolatxonalarini ochish, o'zga davlatlar hududida harbiy qismlarni saqlash hamda kapitallar va kreditlarning harakati bo'yicha amalga oshiriladigan hisob-kitoblarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro hisob-kitoblarning samaradorligiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

— davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlar;

— valyuta qonunchiligi;

– xalqaro savdo qoidalari va udumlari;
– bank amaliyoti;
– tashqi savdo shartnomalari va kredit bitimlarining shartlari;
–pullik hisob-kitoblar ishtirokchilarining to'lovga qobilligi.

O'tish davri qiyinchiliklarini boshdan kechirayotgan davlatlarda xalqaro hisob-kitoblarning tovarlar, xizmatlar va bajarilgan ishlar bo'yicha to'lovlarning o'z vaqtida kelib tushishini kafolatlovchi shakllari keng qo'llanilishi mumkin.

Tashqi savdo shartnomalarida valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari yaqqol aks ettirilib, ular sirasiga quyidagilar kiradi:

– baho valyutasi;
– to'lov valyutasi;
– to'lov sharti;
– hisob-kitob shakli.

Baho valyutasi – bu tovarning bahosi o'lchanadigan valyuta. Ushbu valyutani tanlashda tovarning turi, hukumatlararo shartnomalarning shartlari va ayniqsa, valyutaning barqarorligi hisobga olinadi. Shartnomada ko'rsatilgan baho tarkibiga tovarlarni ishlab chiqarish, uni yuklash, import qiluvchi mamlakat portiga tushirish, omborxonalarga joylashtirish, import qiluvchiga uni yetkazib berish xarajatlari kiradi. Tovarlar bahosini shartnomada belgilashning 5 asosiy usuli mavjud:

1. Qat'iy belgilangan baholarni o'rnatish. Ushbu baho shartnoma imzolanayotgan vaqtda o'rnatiladi va shartnoma ijro etilishi mobaynida o'zgarmasdan qoladi.

2. Tovarlar bahosini, shartnoma imzolanayotgan paytda yuzaga kelgan bozor bahosida hisobga olish. Agar xom-ashyo eksport qilinayotgan bo'lsa, ularning biron-bir tovar birjasida (London yoki Nyu-York tovar birjalari va h.k.) xorijiy bahosi asosida shartnoma ijro etiladi.

3. Baho qat'iy belgilab qo'yilishi. Ammo, shartnoma imzolanayotgan paytda tovarlarning bahosi keskin o'zgarsa, belgilangan baho o'zgartiriladi.

4. Tovarlar bahosi qatiy belgilab qo'yiladi, ammo xarajatlar tarkibida o'zgarish bo'lgan taqdirda belgilangan baho o'zgartiriladi. Bu usul, ko'pchilik hollarda, asbob-uskunalarni sotishda qo'llaniladi.

5. Aralash shakl. Tovarlarning ma'lum qismi qat'iy belgilangan baholarda, ma'lum qismi o'zgartiriladigan baholarda sotiladi.

To'lov valyutasi – bu haqiqatda import qiluvchining majburiyati to'lanadigan valyuta. Agar, to'lov valyutasi nobarqaror valyuta bo'lsa, unda shartnomada tovarlarning bahosi barqaror valyutada o'lchanadi.

To'lov shartlari – bu to'lov naqd valyutalarda yoki naqdsiz shaklda, ochiq hisob-raqamlari orqali, kredit shaklida yoki veksellar orqali amalga oshirilishi mumkinligini kelishib olishdir.

Hisob-kitob shakllari tovarni jo'natishga oid hujjatlar va to'lov hujjatlarini rasmiylashtirish, uzatish va to'lash usullari sifatida namoyon bo'ladi.

Xalqaro hisob-kitoblar 2 guruhga bo'linadi: *hujjatlashtiriladigan; hujjatlashtirilmaydigan* to'lovlar.

Hujjatlashtiriladigan to'lovlarga:

1. Hujjatlashtirilgan akkreditiv;
2. Inkasso bilan amalga oshiriladigan hamma to'lovlar kiradi.

Hujjatlashtirilmaydigan to'lovlarga:

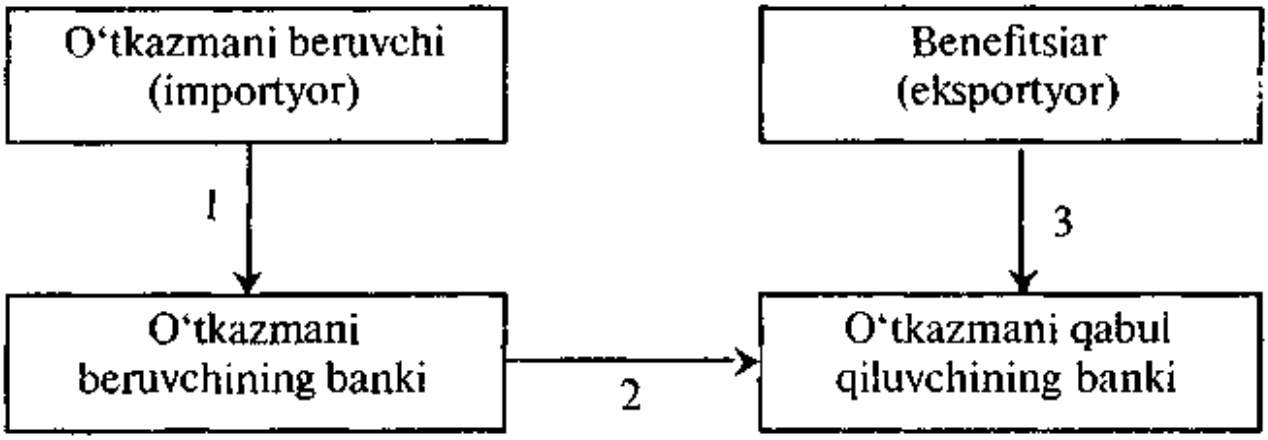
1. To'lov topshiriqnomasi;
2. Cheklar;
3. SVIFT (SWIFT) kiradi.

Hujjatlashtirilmaydigan to'lovlarni turkumlashda mezon shartlarini to'lov shartlari o'taydi. Agar, har qanday hisob-kitob quyidagi 3 ta to'lov asosida amalga oshirilsa, bu hujjatlashtirilmaydigan hisob-kitob bo'lib hisoblanadi:

1. Oldindan to'lash;
2. Tovarni olgandan so'ng to'lash;
3. Ochiq hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitoblar.

Jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan asosiy hisob-kitob shakllari sifatida bank o'tkazmasi, inkasso va hujjatlashtirilgan akkreditivni ajratib ko'rsatish mumkin. Ta'kidlash lozimki, xalqaro hisob-kitoblarning sezilarli qismi (80 foiz) inkasso va akkreditiv hissasiga to'g'ri keladi. Ushbu hisob-kitob shakllarida importyor shartnomadagi to'lov shartlariga muvofiq to'lovni amalga oshiradi, eksportyor esa, shartnomada ko'rsatilgan tovarni yetkazib bersagina to'lovni qabul qiladi.

Bank o'tkazmasi – bir bank tomonidan boshqa bank topshirig'iga ko'ra ma'lum pul summasini o'tkazmani qabul qiluvchiga to'lanishidir.

25.5.1-chizma. **Bank o'tkazmasi**

1. O'tkazmani amalga oshirish to'g'risidagi topshiriq.
2. O'tkazmaning amalga oshirilishi.
3. Benefitsiarni uning hisob raqamiga mablag' ajratilganligi xususida xabardor qilish.

Tashqi savdo shartnomasining «To'lov shartlari» bo'limida yetkazib beriladigan tovar bo'yicha hisob-kitoblar bank o'tkazmasi shaklida amalga oshirilishi ko'rsatilishi lozim. Bundan tashqari, o'tkazmani qabul qiluvchining rekvizitlari (hisobraqami, eksportyor bankining nomi, manzili) va to'lov muddati ko'rsatilishi kerak.

To'lov topshiriqlarini xorijiy bank-korrespondentga uzatishning eng keng tarqalgan vositalari bo'lib, telegraf, SVIFT tizimi va xorijiy banklar bilan Micro Cash Register modem aloqalari tizimi hisoblanadi.

SVIFT (SWIFT- Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) – bu butunjahon bank-moliya telekommunikatsion tarmog'i bo'lib, bank-moliya axborotlarini tezlik bilan uzatishga mo'ljallangan. U ma'lumotlarni uzatish va operatsiyalarni amalga oshirish tizimi bo'lgani uchun, uni hisob-kitoblarning mustaqil shakli sifatida hisobga olish maqsadga muvofiq emas.

SVIFT xalqaro hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirishning an'anaviy usullari bilan taqqoslaganda bir qator afzalliklarga ega, jumladan, tezkor (bankdan bankka ma'lumot yetkazish vaqti juda qisqa), ishonchli va tejamkor hisoblanadi.

Micro Cash Register tizimi Bank of New York, Bankers Trust Company, Commerzbank, Dresdner Bank kabi yirik banklar tomonidan taklif etiladi.

Hisob kitoblarning inkasso shaklida bank mijozining topshirig'iga ko'ra yetkazib berilgan tovar (ko'rsatilgan xizmat va bajarilgan ishlar) uchun importyordan to'lovni qabul qiladi va bu mablag'larni eksportyor hisob raqamiga o'tkazadi. Hisob kitoblarning inkasso shaklini qo'llash Xalqaro savdo palatasining unifikatsiyalashgan qoidalari asosida tartibga solinadi.

Inkasso bo'yicha unifikatsiyalashgan qoidalarga muvofiq, bank ushbu operatsiyani eksportyor ko'rsatmasi asosida amalga oshiradi.

Inkasso bo'yicha operatsiyada talab etiladigan hujjatlarni ikki guruhga ajratish mumkin: moliyaviy hujjatlar (o'tkazma veksel, oddiy veksel, to'lovni qabul qilish uchun foydalaniladigan boshqa hujjatlar) va tijorat hujjatlari (yuk hujjatlari, guvohnomalar va b.). Ushbu hujjat turlariga binoan, inkasso sof va hujjatlashtirilgan inkassoga bo'linadi. Sof inkasso faqat moliyaviy hujjatlarni taqozo etgani holda, hujjatlashtirilgan inkassoda tijorat hujjatlari, ba'zan moliyaviy hujjatlar ham talab etiladi.

Inkasso bo'yicha hisob-kitoblarni quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (navbatdagi betga qarang).

1. Tovarni yuklab jo'natish.

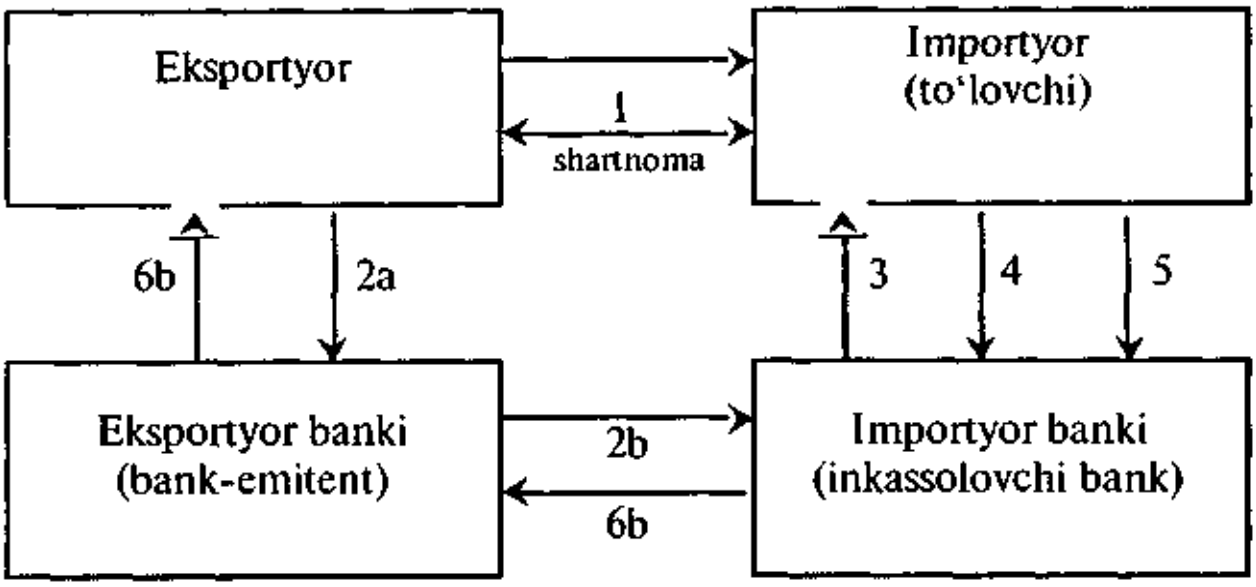
2a-2b. Inkasso topshirig'i (zaruriy hujjatlar va importyordan pulni olish shartlari borasidagi ko'rsatma bilan birgalikda).

1. Importyorni inkasso to'lovi bo'yicha xabardor qilish.

2. To'lovni amalga oshirish bo'yicha topshiriq.

3. To'lov hujjatlarini berish (ular asosida importyor tovarlarni qabul qiladi).

6a-6b. O'tkazmani amalga oshirilishi va to'lov summasini eksportyor hisobraqamiga o'tkazilishi.

25.5.2-chizma. **Inkasso bo'yicha hisob kitoblar**

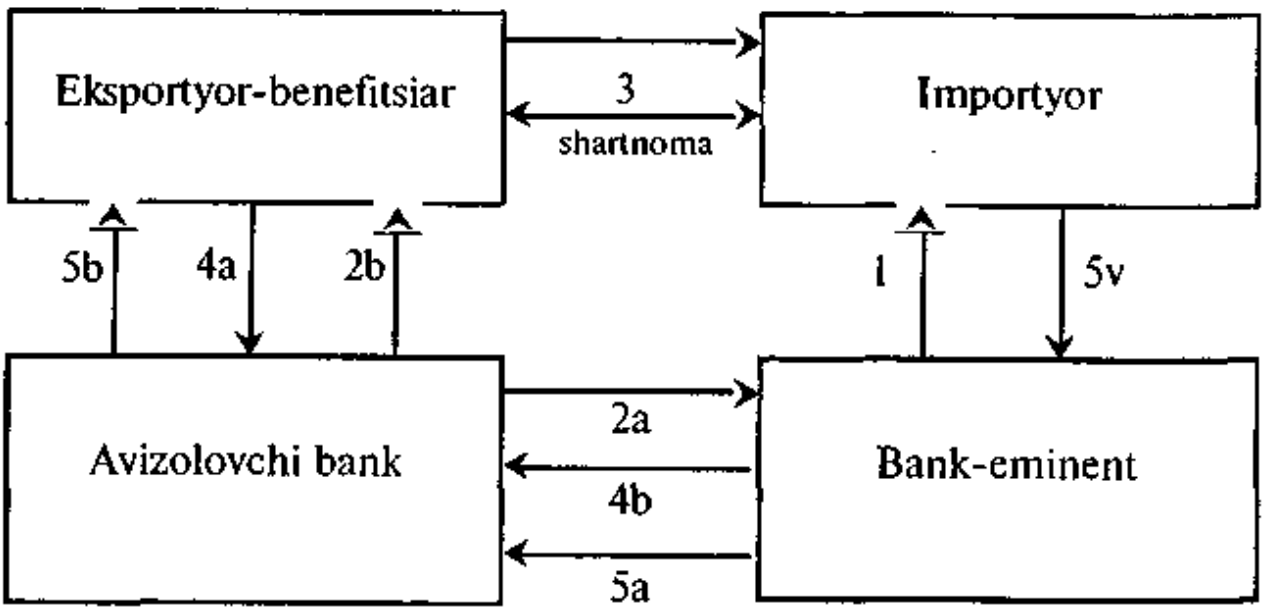
Hisob-kitoblarning inkasso shakli importyor uchun qulay hisoblanadi, chunki u haqiqatda yetkazib berilgan tovar uchun to'laydi, inkasso bo'yicha operatsiyani amalga oshirish xarajatlari esa yuqori emas.

Hisob-kitoblarning inkasso shakli ayrim kamchiliklardan holi emas, birinchidan, banklar orqali hujjatlar aylanmasi uzoq davom etadi; ikkinchidan, importyor unga taqdim etilgan hujjatlar bo'yicha to'lovdan bosh tortishi yoki xorijga valyuta o'tkazish uchun ruxsatga ega bo'lmasligi mumkin.

Hujjatlashtirilgan akkreditiv shunday bitimki, unga ko'ra bank-emitent mijozi (importyor) topshirig'iga ko'ra benefitsiar foydasiga u taqdim etgan hujjatlar bo'yicha to'lovni amalga oshirish yoki trattani akseptlash majburiyatini oladi.

Hisob-kitoblarning akkreditiv shakli eksportyor manfaatlariga to'liq javob beradi, ya'ni eksport tushumining o'z vaqtida kelib tushishini ta'minlaydi.

Hujjatlashtirilgan akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblar 26.6.3-chizmada muxtasar keltirilgan.

25.5.3-chizma. **Hujjatlashtirilgan akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblar**

1. Importyorning bank-emitentga akkreditiv ochish to'g'risidagi arizasi.

2a-2b. Benefitsiar (esportyor)ni uning foydasiga akkreditiv ochilganligi to'g'risida xabardor qilish.

3. Tovarni yuklab jo'natish.

4a-4b. Akkreditiv uchun zarur bank hujjatlarini taqdim etish.

5a-5b. Olingan hujjatlar bo'yicha to'lovni amalga oshirish va benefitsiar hisobraqamiga eksport tushumini o'tkazish.

5v. Importyor hisob raqamini debetlash va unga to'lov uchun asos bo'lgan hujjatlarni berish.

Akkreditivning turli-tuman ko'rinishlari bo'lib, uni quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq sanaladi:

1. Bank-emitent tomonidan o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi nuqtai nazaridan: a) chaqirib olinadigan akkreditiv-benefitsiarni ogohlantirmasdan xohlagan paytda o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin; b) chaqirib olinmaydigan akkreditiv-manfaatdor tomonlar roziligisiz akkreditivni o'zgartirmaslik yoki bekor qilmaslik borasida bank emitent qat'iy majburiyat oladi.

2. Akkreditiv bo'yicha boshqa bankning qo'shimcha majburiyati nuqtai-nazaridan: tasdiqlangan va tasdiqlanmagan akkreditiv. Agar

bank-emitent boshqa bankdan chaqirib olinmaydigan akkreditivni tasdiqlashni so'rasa, bu tasdiq bank-emitentning to'lov, trattani akseptlash bo'yicha majburiyatiga qo'shimcha ravishda tasdiqlovchi bankning qat'iy majburiyatini anglatadi.

3. Akkreditivni yangilash imkoniyati nuqtai nazaridan revolver akkreditiv hujjatlar to'liq foydalanib bo'lingach yoki har bir hujjat taqdim etilgandan so'ng, dastlabki akkreditiv summasini tiklash sharti bilan shartnoma qiymatining ma'lum qismiga ochiladi. Akkreditivning bu turi uzoq muddat davomida muntazam tovarlarni yetkazib turishni ko'zda tutuvchi yirik summadagi shartnomalar bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirishda keng qo'llaniladi va muomala xarajatlarini qisqartirish imkonini beradi.

4. Akkreditivning ikkinchi benefitsiar (tovarning bevosita yetkazib beruvchisi) tomonidan foydalanilishi imkoniyati nuqtai nazaridan: o'tkazma (transferabel) akkreditiv-benefitsiar topshirig'iga ko'ra akkreditiv to'liq yoki qisman ikkinchi benefitsiarga o'tkazilishi mumkin. Biroq o'tkazma akkreditiv bir marotaba o'tkaziladi.

5. Valyutaviy qoplashning mavjudligi nuqtai nazaridan: qoplangan va qoplanmagan akkreditiv. Qoplangan akkreditivni ochishda bank-emitent akkreditiv summasini avizolovchi bankka o'tkazadi. Akkreditivni qoplashning boshqa shakli sifatida hisob raqamdagi zarur mablag'larni operatsiyalarda foydalanilishini cheklash, sug'urta depozitlari kabilarni keltirish mumkin.

Xalqaro hisob-kitoblarda qatnashuvchi sub'ektlar bo'lib, hukumatlar, davlat organlari, Markaziy banklar, tijorat banklari, maxsus moliya-kredit institutlari (Pensiya fondlari, sug'urta kompaniyalari, kredit ittifoqlari, lombardlar va h.k.), korporatsiyalar, xalqaro va hududiy moliya-kredit tashkilotlari (XVF, XTTB, yeTTB, OTB va h.k.) hisoblanadi.

Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish bo'yicha birinchi o'rinni tijorat banklari egallaydi. Sababi shundaki, xalqaro operatsiyalarning asosiy qismi – tashqi savdo operatsiyalari va kapitallar hamda kreditlarning harakati bo'yicha amalga oshiriladigan hisob-kitoblarga to'g'ri keladi. Ushbu hisob-kitoblarda ishtirok etuvchi tijorat tuzilmalarining milliy va chet el valyutalaridagi joriy hamda depozit hisob-raqamlari, tijorat banklarida joylashgan. Markaziy

banklar esa, tijorat tuzilmalariga kredit-hisob-kitob xizmatlarini ko'rsatish huquqiga ega emas. Demak, tijorat banklari orqali tijorat tusidagi operatsiyalarning asosiy qismi amalga oshiriladi.

Tijorat banklarining xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishdagi mavqyei, ularning moliyaviy jihatdan mustahkamligiga, elektron aloqa tizimlari bilan yaxshi jihozlanganligiga, obro'siga, rivojlangan, keng tarmoqli xorijiy filiallar va bo'linmalari, ko'p sonli vakillik hisob-raqamlariga ega ekanligiga bog'liq. Tijorat banklarining xorijiy bank va korporatsiyalar bilan amalga oshiradigan har qanday operatsiyalari talab va majburiyatlar orqali o'tadi.

Tashqi iqtisodiy bitimlarning, shu jumladan, tashqi savdo bitimlarining amalga oshishi, ya'ni ularni o'z vaqtida va kam xarajat sarflagan holda amalga oshirish shartnomalari moliyaviy va to'lov shartlariga bog'liq. Shu sababli, tashqi savdo munosabatlarida ishtirok etuvchi sub'ektlar, shartnomani imzolash paytida, uning barcha jihatlarini puxta kelishib oladilar. Bunda, odatda, eksport qiluvchi va import qiluvchi manfaatlarining qarama-qarshiligi yuz beradi. Masalan, eksport qiluvchi to'lov summasining ma'lum qismini oldindan to'lab qo'yilishini, ko'pchilik hollarda talab qiladi. Ushbu to'lov summasining miqdorini aniqlashda qarama-qarshilik yuzaga keladi. Eksport qiluvchi imkoniyat darajasida ko'proq summani oldindan to'lashni talab qiladi, import qiluvchi esa, iloji boricha, kamroq summani oldindan to'lashga harakat qiladi, chunki bu summa ma'lum vaqt import qiluvchining xo'jalik aylanmasidan chiqib ketadi. Yoki hisob-kitob shakllarini tanlash masalasini olaylik. Eksport qiluvchi imkon qadar to'lov kafolatlanadigan hisob-kitob shaklini tanlashni taklif qiladi. Masalan, hujjatlashtirilgan akkreditiv ana shunday hisob-kitob shaklidir. Import qiluvchi uchun esa, bu shakldan foydalanish maqbul emas. Chunki, bunda import qiluvchining chiqimi ko'payadi. Masalan, hozirgi kunda G'arbiy yevropa mamlakatlarining tijorat banklari hujjatlashtirilgan akkreditiv xizmati ko'rsatganligi uchun 3-5 foiz miqdorida xizmat haqi oladi.

25.6. Xalqaro kredit

Xalqaro kredit – bu tovar va valyuta ko'rinishidagi mablag'larni qaytarib berishlilik, muddatlilik, foiz to'lashlilik shartlari asosida berish bilan bog'liq bo'lgan xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi ssuda kapitali harakatidir.

Xalqaro kredit munosabatlarining sub'ektlari sifatida tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, yirik korxonalar, regional va xalqaro moliya-kredit tashkilotlari qatnashadi.

Xalqaro kreditni yuzaga kelishiga sabab bo'lib, ishlab chiqarishning milliy doiradan chiqishi, xo'jalik aloqalari baynalminallashuv jarayonining tezlashishi, xalqaro kapitallarning markazlashuvi hamda ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi hisoblanadi.

Xalqaro kredit munosabatlarini tashkil qilish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Qaytarib berishlilik: agar olingan mablag'lar qaytarilmasa, pul kapitalini qaytarib bermaslik shakli namoyon bo'ladi, ya'ni moliyalashtirish yuzaga keladi;
2. Muddatlilik, ya'ni kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddatda kreditni qaytarilishini ta'minlash;
3. Ta'minlanganlik, ya'ni olingan kreditni to'lashni kafolatlanganligi;
4. Maqsadlilik, ya'ni ssudani aniq ob'ektlarga yo'naltirishni ko'zlash va uni birinchi navbatda kreditor davlatning eksportini rag'batlantirish uchun qo'llash;
5. Foiz to'lashlilik.

Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy aloqalarda ssuda kapitallari harakatini o'ziga xos xususiyatini namoyon etib, quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish talablarini qondirish uchun ssuda kapitallarini mamlakatlar o'rtasida qayta taqsimlash. Ssuda kapitallari xalqaro kredit mexanizmi orqali foydasi ko'proq, daromadliroq bo'lgan tarmoqlarga intiladilar. Shu orqali kredit milliy daromadni o'rtacha daromadga tenglashishiga imkoniyatni yuzaga keltiradi va uning massasini oshishiga olib keladi.

2. Haqiqiy pullarni kredit pullarga almashtirish, naqdsiz to'lovlarni rivojlantirish va tezlashtirish hamda naqd valyuta aylanmasini xalqaro kredit operatsiyalari bilan almashtirish orqali xalqaro hisob-kitoblar muomalasidagi sarf-xarajatlarni iqtisod qilish. Xalqaro kredit asosida xalqaro hisob-kitoblarning kredit vositalari-veksellar, cheklar, shu jumladan, bank o'tkazmalari, depozit sertifikatlari va boshqalar yuzaga keldi. Ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi muomalasi vaqtini tejash orqali kapitalning ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanilishi davrini uzaytiradi va shu asosda, ishlab chiqarishni kengaytirish va foydaning o'sishini ta'minlashga xizmat qiladi.

3. Kapitalning jamlanishi va markazlashishini tezlashtirish. Xorijiy kreditlarni jalb qilish tufayli qo'shimcha qiymatni kapitalga aylanish jarayoni tezlashadi, shaxsiy jamg'armalar chegarasi kengayadi, bir davlat tadbirkorlarining kapitallari boshqa davlatlarning mablag'lari qo'shilishi oqibatida ko'payadi. Xalqaro kredit avvaldan yakka korxonalarni aksionerlik jamiyatlariga aylanishiga, yangi firmalar va monopoliyalarni paydo bo'lishiga xizmat qiladi.

Xalqaro kreditning funksiyalarining ahamiyati katta va u milliy va jahon xo'jaligi rivojlanishiga qarab o'zgarib turadi. Hozirgi sharoitda xalqaro kredit iqtisodiyotni tartibga solish funksiyasini bajarmoqda va o'zi ham tartibga solinish ob'ekti bo'lib hisoblanmoqda.

Xalqaro kredit o'z funksiyalarini bajarishda ikkiyoqlama – ijobiy va salbiy rol o'ynaydi.

Xalqaro kreditning iqtisodiyotdagi ijobiy o'rni – uni takror ishlab chiqarishni rivojlanishini ta'minlashda va kengaytirishda namoyon bo'ladi. Xalqaro kredit tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlanishiga turtki bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro kredit ishlab chiqarishni baynalminallashuviga va ayirboshlashuviga, jahon bozorini tashkil topishiga va rivojlanishiga, xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashuviga olib keladi.

Xalqaro kredit takror ishlab chiqarish jarayonini quyidagi yo'nalishlar orqali tezlashtiradi.

Birinchidan, kredit mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarini

rag'batlantiradi, shu orqali bozorda kon'yunkturani ko'taruvchi talabni yuzaga keltiradi. Tashqi savdo kreditda xalqaro norma bo'lib hisoblanmoqda. Ayniqsa uzoq davr mobaynida tayyorlanadigan, iste'mol qilinadigan va bahosi baland tovarlar uchun. Mahsulotlarning bahosini va jahon savdosida mashina va asbob-uskunalarning ulushini oshishi eksportyorlarni ham, importyorlarni ham tashqi savdo kreditlariga bo'lgan qiziqishlarini orttirmoqda.

Hozirgi zamon sharoitida kreditor-mamlakatdan eksport yetkazib beruvchi «bog'liqlik» kreditining salmog'i oshdi. Kreditlanayotgan davlatning tovarlarini sotib olish uchun qilinadigan xarajat zayomning sharti bo'lib hisoblanmoqda. Xuddi shu orqali xalqaro kredit kreditor-mamlakat firmalarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, xalqaro kredit chet el xususiy investitsiyalari uchun qulay muhitni yuzaga keltiradi, chunki odatda kreditor-mamlakat investorlariga imtiyozlar berish majburiyatlari qo'yiladi; infrastrukturani tashkil etish, shu jumladan, chet el va qo'shma korxonalarni faoliyat ko'rsatishi, xalqaro kapitalga aloqasi bor milliy korxona va banklarning pozitsiyasini kuchayishiga yordam beradi.

Uchinchidan, kredit-mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga xizmat qiluvchi xalqaro hisob-kitob va valyuta operatsiyalarini to'xtovsizligini ta'minlaydi.

To'rtinchidan, kredit-mamlakat tashqi savdo operatsiyalarini iqtisodiy samaradorligini oshiradi va tashqi iqtisodiy faoliyatning boshqa turlarini rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Xalqaro kreditning iqtisodiyotdagi salbiy o'rni-bozor iqtisodiyotini rivojlantirishda uning qarama-qarshiligini kuchayishida namoyon bo'ladi. Iqtisodiyotda nomutanosiblik chuqurlashadi, kredit-tovarlarni qayta ishlashni tezlashtiradi, mamlakatlar o'rtasida ssuda kapitallarini qayta taqsimlaydi hamda iqtisodiy ko'tarilish va davriy pasayish davrlarida ishlab chiqarishni juda tezlashtiradi. Xalqaro kredit ijtimoiy ishlab chiqarishdagi nomutanosiblikni kuchaytiradi, buning oqibatida daromadli tarmoqlar rivojlanishi osonlashadi, shu bilan birgalikda chet el kapitali jalb qilinmagan tarmoqlarning rivojlanishi sekinlashadi.

Kredit siyosati kreditor mamlakatning jahon bozoridagi o'rnini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Birinchidan, xalqaro kreditni qarz sifatida olgan mamlakatdagi daromadlarni qarz bergan mamlakatga olib o'tishda foydalaniladi. Shu bilan birga ssudani qaytaruvchi har yilgi foiz to'lovlari, jamiyatning sof daromadini miqdorini ko'paytiruvchi, ishlab chiqarishni o'sishini ta'minlovchi jamg'armalarning tashkil topishi, shu jamg'armalarning tashkil topish manbalari qarzdor mamlakatlarga salbiy ta'sir etadi.

Ikkinchidan, xalqaro kredit qarz oluvchi mamlakat tomonidan kreditor mamlakatlar uchun qulay iqtisodiy va siyosiy muhit yaratishni taqazo etadi.

Yetakchi mamlakatlar o'z o'rnini yanada mustahkamlash uchun banklar, hukumatlar, xalqaro va regional valyuta-kredit va moliya tashkilotlari orqali vaqti-vaqti bilan ularga mos kelmagan siyosat yuritayotgan davlatlarga nisbatan kredit diskriminatsiyasini va kredit blokadasini qo'llashadi.

Kredit diskriminatsiyasi – bu kredit olishda, undan foydalanishda yoki xalqaro kreditni to'lashda ma'lum bir qarz oluvchilarga iqtisodiy va siyosiy bosimni yuzaga keltiruvchi og'ir va murakkab shartlarning qo'yilishidir.

Kredit diskriminatsiyasining asosiy metodlari bo'lib, kredit bo'yicha cheklashlar, foiz stavkasini, komission yig'imlarni oshirish, kutilmagandan kreditdan foydalanishni to'xtatish yoki kredit summasini kamaytirish hamda iqtisodiy va siyosiy xarakterdagi chora-tadbirlarni ko'rish hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xalqaro kreditdan foydalanishda uning ikkiyoqlama roli namoyon bo'ladi, bir tomondan mamlakatlarning o'zaro foydali aloqalarini rivojlantirsa, boshqa tomondan raqobat kurashi vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Ishlab chiqarishning va ayirboshlashning baynalminallashuvi, jahon xo'jaligi aloqalarini yangi shakllarini vujudga kelishi xalqaro kredit shakllarini xilma-xilligini rivojlanishiga ob'ektiv asos bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro kredit shakllarini bir necha turga bo'lib guruhlash mumkin:

1. Manbalari bo'yicha tashqi savdoni ichki, tashqi (chet) va aralash kreditlash va moliyalashtirish bo'yicha farqlanadi.

2. Tashqi iqtisodiy bitimning qarz mablag'lari hisobidan qoplanishi bo'yicha:

• tijorat krediti (asosan tashqi savdo va xizmatlar bilan bog'liq kreditlar);

• moliyaviy kredit (istalgan boshqa maqsadlarda foydalaniladigan, shu jumladan, kapital quyilmalar, investitsion ob'ektlarni qurish, qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish, tashqi qarzni to'lash, valyuta intervensiyasi maqsadlaridagi kreditlar);

• «oraliq» kreditlar (kapitallar, tovar va xizmatlarning chiqib ketishining aralash shakllariga xizmat qilishga mo'ljallangan).

Xalqaro kreditni ko'rinishi bo'yicha 2 ta asosiy shaklga bo'lib ko'rsatish mumkin:

1. Xalqaro bank krediti;

2. Xalqaro tijorat krediti.

Xalqaro bank krediti asosan valyuta (pul) ko'rinishida bo'ladi.

Xalqaro tijorat krediti esa, odatda tovar ko'rinishiga ega.

Ana shu 2 ta asosiy kredit shaklidan kelib chiqadigan bir qancha kreditlar mavjud:

1. Firma (tijorat) krediti – odatda eksportyor mamlakatning bir firmasi boshqa mamlakatning importyoriga to'lovni kechiktirish shaklidagi ssuda berishiga tushuniladi. Tashqi savdoda tijorat krediti tovarli operatsiyalarga bog'liq hisob-kitoblarda keng qo'llaniladi. Tijorat kreditining muddati (odatda 2-7 yil) turlicha bo'ladi va jahon bozori kon'yunkturasi shartlariga, tovarlar turlariga va boshqa bir qator faktorlarga bog'liqdir. Mashina va asbob-uskunalar (texnologiya, jihozlar)ning eksportini kengayishi xalqaro kredit muddatini uzayishiga olib keldi. Tijorat krediti odatda veksel yoki ochiq schyotlar bo'yicha beriladigan kreditlar orqali rasmiylashtiriladi.

2. Vekselli kreditda eksportyor tovarni sotish xaqida bitim tuzib, o'tkazma veksel (tratta)ni importyorga jo'natadi, importyor tijorat hujjatlarini olib akseptlaydi, ya'ni unda ko'rsatilgan muddatda to'lovni amalga oshirishga rozilik beradi.

3. Ochiq schyotlar bo'yicha kredit. Bu kredit eksportyor va importyor o'rtasidagi kelishuvga asoslanadi. Eksportyor jo'natilgan xar bir tovarlar qiymatini importyorning hisobiga qarz sifatida qayd

qilib boradi. Importyor shartnomada ko'rsatilgan vaqtda kredit summasini to'lab boradi. Ochiq schyotlar bo'yicha beriladigan kreditlar faqatgina doimiy aloqada bo'lgan firmalar o'rtasidagina amalga oshirilishi mumkin.

Tijorat kreditining yana bir turiga importyorning avans to'lovi (sotib oluvchining avansi)ni kiritish mumkin. Bunda shartnoma tuzilayotgan paytda importyor tomonidan chet ellik mol yetkazib beruvchiga odatda mashina, asbob-uskunalar (texnologiya)ning qiymatidan 10-15 foizi oldindan to'lanadi.

Xarid avansi eksportni kreditlashning bir shakli bo'lib hisoblanadi va shu vaqtning o'zida importyorning majburiyatini ta'minlovchi vositadir. Chunki importyor o'zi buyurtma bergan tovarni sotib olishga majbur bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarning import bilan shug'ullanuvchi firmalari rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli o'laroq, xarid avansidan shu davlatlarning qishloq xo'jalik mahsulotlarini olib chiqib ketishda foydalanmoqdalar.

Avans to'lagan tomonning aybi bilan shartnoma bajarilmay qolsa, sarf-xarajatlar undirilgan holda mablag' qaytariladi. Agar shartnoma avans olgan tomonning aybi bilan bajarilmay qolsa, u sotib oluvchiga barcha xarajatlarni to'lagan holda mablag'ni qaytarishi shart.

Avans-shartnomani bajarilishidan voz kechish mumkin bo'lgan bitimga nisbatan rag'batlantiradi. Voz kechish mumkin bo'lgan bitimda esa, zarar ko'rgan tomonning xarajatlarini to'lash majburiyatlaridan ikkinchi tomon ozod bo'ladi. Ba'zan xarid – sotib oluvchining avansi to'lovni kechiktirishga o'zaro moslashadi, buning ustiga teng ulushlar bilan ma'lum intervallarga bo'linadi (oy, chorak, yil).

Tijorat krediti sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi munosabatni namoyon qilsa-da, u odatda bank krediti bilan qo'shilib ketadi. Mashina va asbob-uskunalarni sotishda tijorat krediti uzoq muddatga beriladi (7 yilga), bu esa, o'z navbatida, eksportyorning anchagina mablag'ini jalb qilinishiga olib keladi. Shu sababli, eksportyor bank kreditiga murojaat qiladi.

Tijorat krediti hajmi va moliyalashtirish shartlari bo'yicha mashina va asbob-uskunalarni eksportini kreditlash muammosini to'liq yecha olmaganligi sababli bank kreditlarining roli oshadi.

Bank krediti – eksport va importni kreditlashda ssuda shaklida namoyon bo'ladi va u tovarlar, tovar hujjatlari, veksellarni, hamda trattani garovga olgan holda beriladi. Ba'zan banklar o'zlariga chambarchas aloqada bo'lgan yirik eksportyor-firmalarga blankli kredit, ya'ni ta'minlanmagan kreditlar berishadi.

Xalqaro savdoda bank kreditlari tijorat kreditlariga nisbatan ustunlikka ega. Ular kredit oluvchini olgan mablag'laridan tovarlar sotib olishga mustaqil foydalanish imkoniyatini tug'diradilar, mol yetkazuvchi firmadan kredit so'rashdan ozod etadilar hamda oxirgi tovarlarga hisob-kitoblarni bank kreditidan foydalanib to'laydilar. Xususiy banklar ko'pincha davlat mablag'larini va uning kafolatini olgan holda eksport kreditlarini 10-15 yilga bozor stavkasidan pastroq stavkada beradilar. Lekin, banklar qoida bo'yicha, kreditdan o'z mamlakatlari hududidagina foydalanishni chegaralab, uning intilishini ma'lum maqsadli qilib qo'yadilar, masalan, faqat o'zlarini qiziqtirgan firmaning tovarlarini sotib olishga yo'naltiradilar. Shu orqali bank krediti firma krediti xususiyatlarini o'zida mujassam etadi.

Eksport krediti-eksportyor bankining importyor bankiga yetkazib berilgan mashina, asbob-uskuna va boshqa investitsiya qilingan tovarlarni kreditlashga aytiladi. Bank kreditlari pul ko'rinishida beriladi va shu bilan birga «bog'liq»lik xarakteriga ega, chunki kredit oluvchi ssudadan faqatgina kreditor mamlakat tovarlarini sotib olishigagina beriladi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab eksportni kreditlashning shakli sifatida xarid krediti (5-8 va undan ortiqroq yil muddatga) yuzaga keldi.

Xarid kreditining o'ziga xos xususiyati bo'lib, eksportyor bankning to'g'ridan-to'g'ri milliy eksportyorni kreditlamasdan, balki chet ellik xaridorni, ya'ni, importyor mamlakat firmasi va uning bankini kreditlash hisoblanadi. Shu orqali importyor kerakli tovarlarni yetkazgan mol yetkazib beruvchilar to'lovni xaridorga yoki bankka qarz sifatida qayd etadi. Odatda, bunday kreditlar ma'lum bir firmaning tovarlari va xizmatlaridan foydalanishda qo'llaniladi. Bunday kreditlash shartnomasida eksportyor ishtirok etmaydi, bu esa o'z navbatida kreditning bahosini oshirish

imkoniyatini yo'qotadi. Bank kreditining xaridorga bo'lgan narxi, qoida bo'yicha ssuda kapitallari bozoridagi zayom mablag'lari narxidan ancha past bo'ladi, bu esa, o'z navbatida, ularning raqobatbardoshligini oshiradi.

25.7. O'zbekiston Respublikasida valyuta munosabatlarini tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasida valyutani tartibga solish tizimini tashkil topishi 1991 yildan, ya'ni «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida» va «O'zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlarining qabul qilinishi bilan boshlandi.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida valyutani tartibga solish sohasidagi asosiy vazifalar bo'lib, milliy valyuta-«so'm»ni muomalaga kiritish va uning barqarorligini ta'minlash, respublikaga valyuta resurslarini o'z vaqtida tushishi va undan samarali foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish, valyuta munosabatlari sohasida qonuniy va me'yoriy bazani takomillashtirishga yo'naltirilgan bosqichma-bosqich chora-tadbirlarni amalga oshirish hisoblandi.

1993 yilning may oyida «Valyutani tartibga solish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilinganidan so'ng, Markaziy bank tomonidan Moliya vazirligi va valyuta nazoratining boshqa organlari bilan hamkorlikda valyutani tartibga solish masalalari yuzasidan me'yoriy hujjatlar bazasi deyarli to'liq qaytadan yaratildi.

Valyutani tartibga solish va valyuta nazorati masalalari yuzasidan me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish va qayta ko'rish bevosita amalga oshirilayotgan valyuta siyosatiga muvofiq holda o'tkazildi. Bunda asosiy maqsad bo'lib quyidagilar hisoblandi:

– milliy valyutaning barqarorligini yetarli darajada ta'minlash uchun zarur bo'lgan valyuta zaxiralarini shakllantirish;

– ichki valyuta bozorini rivojlantirish va so'mning ichki konvertirlanishini ta'minlash uchun zamin yaratish;

– mamlakatning eksport salohiyatini oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish;

– valyuta nazoratining samarali tizimini vujudga keltirish.

Bunda, xorijiy davlatlarning tajribasi tahlil etildi va umumlashtirildi hamda O'zbekiston Respublikasi sharoitida qo'llash imkoniyatlari o'rganildi.

Ishlab chiqilgan me'yoriy hujjatlar doirasi quyidagilarni qamrab oldi: rezident va norezident bo'lgan – yuridik va jismoniy shaxslarning xorijiy valyutadagi hisob raqamlarini ochish va yuritish tartibi; eksport-import va boshqa valyuta operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari; yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan xorijiy valyutani sotib olish va sotish bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish tartibi; ichki valyuta bozorini faoliyat ko'rsatish mexanizmi; xorijiy valyuta bilan kassa operatsiyalarini yuritish qoidalari; respublika hududida xorij kapitali ishtirokidagi banklar va chet el banklarining vakolatxonalarini ochish, ro'yxatga olish va akkreditatsiyalash tartibi; tijorat banklariga xorijiy valyutada operatsiyalarni amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyalar berish tartibi va boshqa ko'plab shu kabi masalalar.

Vakolatli banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ularning kreditorlari va omonatchilarining qiziqishlarini himoya qilish maqsadida Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutadagi operatsiyalar bo'yicha iqtisodiy me'yorlar va xalqaro standartlarga muvofiq, hisobot shakllari kiritildi. Shu jumladan, vakolatli banklarning valyuta risklarini pasaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan 1998 yilning 28 martida 392-son bilan qabul qilingan «Ochiq valyuta pozitsiyasini yuritilishi qoidalari» ishlab chiqildi. Mazkur yo'riqnoma 2005 yilning 31 avgustida yangi tahrirda tasdiqlandi.

Valyuta bozorini rivojlantirish uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratish maqsadida Markaziy bank Moliya vazirligi bilan hamkorlikda 1994 yilning mart oyida «O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga korxona, tashkilot va muassasalarning xorijiy valyutadagi tushumlarining muayyan qismini majburiy sotish tartibi»ni tasdiqladi. Bunga muvofiq, xorijiy valyutadagi tushumning 15 foizini soliqqa tortish bilan birga, 15 foizini Markaziy bankka so'mdagi ekvivalentga ayirboshlash sharti bilan majburiy sotish belgilandi.

Bu tartib avvalroq amalda bo'lgan tizimga nisbatan bir qator imtiyozlarga ega edi, ya'ni oldingi tartibga nisbatan korxonalar

tomonidan o'z mahsulotlarini eksport qilishlariga qiziqishlarini kuchaytirdi va Markaziy bankning valyuta fondini shakllanishiga sharoit yaratdi. Bekor bo'lgan tartib bo'yicha valyuta tushumining 35 foizi Respublika valyuta fondiga va hokimiyatlarning mahalliy valyuta fondlariga qoplashsiz soliq sifatida undirilardi.

Bu yo'ldagi keyingi qadam bo'lib, xorijiy valyuta tushumiga soliq solishni bekor qilish va Markaziy bankka valyuta tushumining 30 foizini majburiy sotishni kiritilishi hisoblandi. 1995 yil 21 dekabrdagi «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunga muvofiq, respublikaning rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini saqlash va boshqarish Markaziy bankning funksiyalaridan biri sanaladi.

1997 yilning yanvaridan boshlab, markazlashmagan eksportdan tushgan valyuta tushumining muayyan qismini bevosita korxona va tashkilotlarga xizmat ko'rsatayotgan vakolatli banklarga majburiy sotish amalga oshirilmoqda (hozirgi vaqtda markazlashmagan eksportdan majburiy sotish 50 foiz miqdorida belgilangan).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 20 apreldagi «Eksport-import operatsiyalari bo'yicha valyuta nazoratini ta'minlash yuzasidan chora-tadbirlar to'g'risida»gi va 1995 yil 11 apreldagi «Eksport-import operatsiyalarini tartiblash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi farmonlarini bajarish yuzasidan Markaziy bank Davlat soliq qo'mitasi bilan hamkorlikda respublika xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining xorijiy hamkorlaridan valyuta tushumini to'liq tushishini ta'minlashga yo'naltirilgan eksport shartnomalarini hisobga olish tizimi ishlab chiqildi va doimiy ravishda takomillashtirilmoq[69].

Ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlarida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va vakolatli banklar tomonidan eksport-import operatsiyalarida valyuta tushumi va tovarlarni respublika hududiga kelishini kafolatlaydigan xalqaro hisob-kitob shakllaridan foydalanish ko'zda tutilgan. Eksport-import operatsiyalari nazorati to'g'risidagi Nizom tasdiqlandi, soliq organlari, bojxona xizmati va vakolatli banklar muassasalari o'zaro hamkorlikda

[69] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari (1995–1999). – Toshkent: Adolat, 2000. 12-b.

valyuta nazoratini amalga oshirish masalalari yuzasidan tartib ishlab chiqishdi.

«Valyutani tartibga solish to'g'risida» va «Tashqi qarzdorlik to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlariga muvofiq, Markaziy bank tomonidan kapitalning harakati bilan bog'liq valyuta operatsiyalarini ro'yxatga olish, yuridik va jismoniy shaxslarga xorijda hisob raqamlar ochishga ruxsat berish tartibi to'g'risidagi nizom ham ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 7 oktyabrdagi 499-sonli «O'zbekiston Respublikasida valyuta bozorini rivojlantirishga qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qaroriga muvofiq, 1994 yil 15 oktyabrdan boshlab, respublika hududida, shu jumladan, xorijiy fuqarolarga erkin ayirboshlanadigan valyutada savdo qilish va xizmat ko'rsatish qat'iyan man etilishi milliy valyutamizning to'lov vositasi sifatidagi rolini oshishiga olib keldi. O'zbekiston Respublikasida huquqiy shaxs-rezident va norezident o'rtasidagi barcha to'lovlar va hisob-kitoblar faqat milliy valyutaso'mda amalga oshirila boshlandi.

Shu bilan birga, Markaziy bank tomonidan O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasida norezidentlarning hisobraqamlarini vakolatli banklar tomonidan yuritilishi va undan eksport-import operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblarda foydalanish tartibi ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996 yil 24 oktyabrdagi «Respublikada naqd xorijiy valyuta muomalasini tartibga solish choralari to'g'risida»gi va 1998 yil 20 martdagi «Jismoniy shaxslarning naqd xorijiy valyutani olib kelishi va olib chiqib ketishini tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonlarini chiqishidan so'ng, respublikada naqd chet el valyutasining muomalasini tartibga solish, jismoniy shaxslar tomonidan naqd valyutalarni chegaradan olib kirish va olib chiqish tartibini erkinlashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar qabul qilindi[70].

Respublika hududidan tashqariga naqd xorijiy valyutalarni olib chiqib ketish jismoniy shaxslar-rezidentlarga 1500 AQSh dollari

[70] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari (1995–1999). – Toshkent: Adolat, 2000. 12-b.

ekviva[71]. Bundan oldingi amal qilgan qonunchilik hujjatlarida bu miqdor 500 AQSh dollarini tashkil etgan edi.

Shu bilan birga, avvalgi qonunchilikdan farqli o'laroq, ya'ni Markaziy bank va Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankidan tashqari, naqd xorijiy valyutani olib chiqib ketishning chegara miqdoridan ortig'ini olib o'tishga ruxsat berish huquqi xorijiy valyuta bilan operatsiyalar amalga oshirish huquqini beruvchi bosh litsenziyaga ega bo'lgan barcha vakolatli banklarga berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 23 sentyabrdagi «Jismoniy shaxslarning xorijiy valyutadagi jamg'armalarini rag'batlantirish yuzasidan chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni vakolatli banklarga fuqarolarning valyuta mablag'larini jalb qilish maqsadida mijozlarga jamg'armalarni saqlash va qaytarish yuzasidan kafolatlar, jamg'arma bo'yicha o'sib boruvchi (progressiv) shkaladagi foiz stavkalarini kiritish, jismoniy shaxslarning xorijiy valyutadagi operatsiyalari yuzasidan bank siriga qat'iy rioya etishni joriy etish tavsiya etildi[72]. Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki va Markaziy bankning maxsus ruxsatnomasiga ega bo'lgan boshqa vakolatli banklarga jismoniy shaxslarga talab qilib olinguncha valyuta hisobraqami ochish huquqi berildi. Ushbu Farmonga muvofiq, vakolatli banklar tomonidan jismoniy shaxslarning mablag'larini xorijiy valyutadagi hisob raqamlarga va omonatlarga jalb qilishni rag'batlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Ichki valyuta bozorini yanada rivojlanishiga Prezidentning 1995 yil 27 iyundagi «O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasini ichki konvertirlanishini yanada kengaytirish yuzasidan chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni turtki bo'ldi. Unga muvofiq, respublikada so'mdagi mablag'larni erkin ayirboshlanadigan valyutaga konvertatsiyalashning amaliy tizimi kiritildi.

Valyuta resurslaridan foydalanish, birinchi navbatda, xalq iste'moli mollari va eksport uchun mahsulotlar ishlab chiqarish bilan mashg'ul bo'lgan, respublika iqtisodiyotining bazaviy hamda yetakchi tarmoqlarida ustuvor loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etayotgan

[71] 2003 yil 1 avgustdan bu chegara 2000 AQSh dollarigacha bo'lgan miqdorga oshirildi.

[72] Qat'iy rioya etishni joriy etish tavsiya etildi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari (1995–1999). –Toshkent: Adolat, 2000. 227-b.

(shu jumladan, chet el kapitali ishtirokidagi) korxonalarga, xorijiy investorlar foydasining muayyan qismi va dividendlar – so'mlarni erkin ayirboshlanadigan valyutaga imtiyozli ravishda konvertatsiyalash ta'minlandi.

1996 yilda erkin ayirboshlanadigan valyutadagi investitsion loyihalarni kreditlash masalalarini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlarni chop etilishi va so'ngra vakolatli banklar tomonidan kichik va o'rta biznes sub'ektlarini xorijiy valyutada mikrokreditlash tartibini qabul qilinishidan keyin korxonalar va xususiy tadbirkorlar eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida qo'shimcha valyuta resurslaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 13 martdagi 95-sonli «Tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda xorijiy valyutadagi mablag'lardan foydalanish ustidan nazoratni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 1996 yil 19 noyabrdagi 405-sonli «Xalq iste'moli mollarini import qilishda markazlashgan valyuta resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish to'g'risida»gi qarorlariga muvofiq, jahon bozori talabiga javob bermaydigan sifatsiz va noraqobatbardosh mahsulotlardan ichki bozorni himoya qilish, mahsulotlar importining sifatini oshirish yuzasidan chora-tadbirlar amalga oshirildi. «Valyutani tartibga solish shartlari, shu jumladan, konvertatsiya tartib-qoidasi ayni shunday mollarning ko'plab keltirilishiga to'sqinlik qildi»[73].

1997 yildan boshlab, respublikada birjadan tashqari valyuta bozorini rivojlanishi va barqaror faoliyat yuritishi yuzasidan davomli zaruriy chora-tadbirlar ko'rilmoqda. Bunda so'm mablag'larni erkin ayirboshlanadigan valyutaga konvertatsiyalash bevosita vakolatli banklar tomonidan amalga oshirilmoqda. Birjadan tashqari valyuta bozorida operatsiyalar amalga oshirishning manbalari bo'lib markazlashtirilmagan eksportdan tushgan valyuta tushumining muayyan qismidan majburiy sotuv, vakolatli banklarning o'z mablag'lari, shuningdek, mijozlarning depozitlari va boshqa jalb qilingan valyuta mablag'lari hisoblanadi.

---

[73] Umrayev K.K. va boshq. Mustaqillikni mustahkamlash omili yoki valyuta va kreditlar nimalarga yo'naltirilmoqda? // Bozor, pul va kredit. – Toshkent, 1997. – №6. 7-b.

Ichki valyuta bozorini vujudga keltirish va uni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan amaliy ishlar valyuta siyosatida keskin o'zgarishlarni amalga oshirishga zamin yaratdi. 1993 yilda O'zbekiston hududidagi hisob-kitob rubllarining ayirboshlash kursi Markaziy bank tomonidan Moskva banklararo valyuta birjasi savdolari natijasida Rossiya banki tomonidan o'rnatilgan kursga muvofiq aniqlanar edi (o'sha vaqtdagi Rossiya Federatsiyasi bilan tuzilgan kelishuvga muvofiq). Valyuta bozorini rivojlantirish va oltin-valyuta zaxiralarini shakllantirish yuzasidan qabul qilingan chora-tadbirlar 1994 yil 15 apreldan boshlab, O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasida uzluksiz savdolarni amalga oshirilib turilishiga olib keldi. Bunda savdo natijalariga muvofiq, avval so'm-kuponlar, so'ngra so'mlarning xorijiy valyutalarga nisbatan kursi e'lon qilinib turildi.

Hozirgi davrda milliy valyuta bozorini erkinlashtirish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 22 iyundagi 263-sonli «Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 2001 yil 10 iyuldagi 294-sonli «Birjadan tashqari valyuta bozori faoliyat ko'rsatishini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlarining talablari doirasida amalga oshirilmoqda.

Shundan so'ng, ishlab chiqilgan bosqichma-bosqich chora-tadbirlar majmui doirasida avval faqatgina O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasida so'm mablag'larni xorijiy valyutaga konvertirlash-ning sezilarli qismi birjadan tashqari valyuta bozoriga ham ko'chirildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 28 apreldagi 171-sonli «Valyuta va eksport-import operatsiyalari bo'yicha hisob va hisobot tartibini takomillashtirish to'g'risida»gi qaroriga muvofiq, aprelning oxiriga kelib amalda bo'lgan turli valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda qo'llanilgan rasmiy kurs, birja kursi va birjadan tashqari ayirboshlash kurslari unifikatsiya-lashtirildi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 29 iyundagi 245-sonli «Birjadan tashqari valyuta bozorini yanada rivojlantirish va mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 2000 yil 30 iyundagi 250-sonli «Valyuta bozorini yanada

erkinlashtirish va valyuta almashtirish operatsiyalarini kengaytirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarorlariga muvofiq, vakolatli banklarga 2000 yil 1 iyuldan birjadan tashqari valyuta bozoridagi savdoda xorijiy valyutalarni xarid qilish va sotish kurslarini mustaqil tarzda aniqlash huquqi berildi. Markaziy bank litsenziyasi egalari — importyorlarga valyutalarni sotish, eksportyorlarning bo'sh valyuta mablag'larini sotib olish va ayirboshlash shoxobchalari orqali naqd xorijiy valyutalar bilan operatsiyalar talab va taklif asosida o'rnatilayotgan kurs bo'yicha amalga oshirila boshladi[74].

Ta'kidlash lozimki, 2000 yil 26 mayda O'zbekiston Respublikasi «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi (yangi tahrirda) Qonunining qabul qilinishi bilan Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchisi sifatida ro'yxatga olish bekor qilindi.

O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi (2003 yil 11 dekabr) «Valyutani tartibga solish to'g'risida»gi Qonunining 20-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va Davlat bojxona qo'mitasi O'zbekiston Respublikasida valyutaviy nazoratni amalga oshiruvchi organlar hisoblanadi. Lekin Qonunda har bir valyutaviy nazorat organining o'z vakolati doirasidagi huquq va majburiyatlari aniq ko'rsatilmagan. Shu sababli, valyutaviy nazoratni amalga oshirishda takrorlanishlar, ayrim nazorat organlarining vakolati doirasidagi vazifalarni boshqa sub'ektlarning zimmasiga yuklash hollari yuz bermoqdaki, buning oqibatida valyutaviy nazoratning samaradorligi pasaymoqda. Bu boradagi ana shunday dolzarb muammolardan biri eksport-import shartnomalarini ro'yxatga olish, ular bo'yicha to'lovlarning hisobini yuritilishini mamlakatimizning tijorat banklarining zimmasiga yuklatilganligi hisoblanadi. Holbuki, tijorat banklarida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini nazorat qilish funksiyasi mavjud emas.

Umuman olganda, bozor iqtisodiyoti tamoyillarining bosqich-ma-bosqich qaror topib borishiga monand tarzda respublikamizda valyutani tartibga solishning bozor instrumentlari rivojlanadi va

[74] O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plami. — №6, 2000, 34-b.

bu, o'z navbatida, mamlakatimiz valyutani tartibga solish tizimining takomillashishiga xizmat qiladi.

Bahs-munozara va nazorat uchun savollar

- Xalqaro moliya nimalar bilan bog'liq munosabatlarni o'rganadi?
- Jahon iqtisodiy va moliyaviy muhitining shakllanishiga ta'sir etgan sezilarli o'zgarishlar sifatida nimalarni ko'rsatish mumkin?
- XXI asr bo'sag'asida jahon iqtisodiyotida qanday asosiy tarkibiy tendensiyalar kuzatildi?
- XTTBning Kelishuvlar moddasining 1-moddasiga muvofiq uning maqsadlari sirasiga nimalar kiradi?
- XVF Kelishuvlar moddalarining birinchi moddasiga muvofiq, uning maqsadlari nimalardan iborat?
- XVFning kreditlash dasturlarini qanday kategoriyalarga ajratish mumkin?
- Valyuta kursi inflyasiyani hisobga olishiga ko'ra qanday almashuv kurslariga bo'linadi?
- Milliy valyuta kursining qanday asosiy rejimlari mavjud?
- Valyuta bozori nima?
- Valyuta bozorlarini qanday belgilarga muvofiq tasniflash mumkin?
- Birjadan tashqari valyuta bozorida qanday operatsiyalar amalga oshiriladi?
- To'lov balansi nima va uni tartibga solish yo'llari nimalardan iborat?
- Iqtisodiy adabiyotlarda to'lov balansi moddalarining qanday asosiy analitik guruhlari ajratib ko'rsatiladi?
- To'lov balansining davlat tomonidan tartibga solishning zarurligi qanday sabablar bilan izohlanadi?
- To'lov balansida defitsit mavjud bo'lgan davlatlar tomonidan, eksportni rag'batlantirish, import qilinayotgan tovarlarni kamaytirishga, xorijiy kapitalni jalb qilishga, kapitalni olib chiqib ketishni chegaralashga qaratilgan qanday tadbirlar qo'llaniladi?

• «Xalqaro hisob-kitoblar» tushunchasi o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?

• Xalqaro hisob-kitoblarning samaradorligiga qanday omillar ta'sir qiladi?

• Tashqi savdo shartnomalarida valyuta-moliyaviy va to'lov shartlari sirasiga nimalar kiradi?

• Tovarlar bahosini shartnomada belgilashning qanday asosiy usullari mavjud?

• Xalqaro hisob-kitoblar qanday guruhlarga bo'linadi?

• Hujjatlashtiriladigan to'lovlarga nimalar kiradi?

• Hujjatlashtirilmaydigan to'lovlar nimalardan iborat?

• Bank o'tkazmasi nima va uni amalga oshirish tartibi qanday?

• Inkasso bo'yicha hisob-kitoblar qanday amalga oshiriladi?

• Hisob-kitoblarning akkreditiv shakli nima va u qanday amalga oshiriladi?

• Akkreditivning qanday ko'rinishlari mavjud va uni qanday tasniflash maqsadga muvofiq sanaladi?

• Xalqaro kredit nima va u xalqaro kredit munosabatlarini tashkil qilishning qanday tamoyillarga asoslanadi?

• Xalqaro kredit qanday funksiyalarni bajaradi?

• Xalqaro kredit takror ishlab chiqarish jarayonini qanday yo'nalishlar orqali tezlashtiradi?

• Xalqaro kredit shakllarini qanday turlarga bo'lib guruhlash mumkin?

• Xalqaro kreditni ko'rinishi bo'yicha qanday asosiy shakllarga bo'lib ko'rsatish mumkin?

• O'zbekiston Respublikasida valyuta munosabatlarini tartibga solishning qanday o'ziga xos xususiyatlari mavjud?

Moliyaga oid atama va iboralarning izohli lug'ati

A

Aktuar hisob-kitoblar (sug'urtada) – tarif stavkalarini hisob-kitob qilishning iqtisodiy-matematik metodlari majmui. Sug'urta fondini vujudga keltirishda (yaratishda) har bir sug'urtalanuvchining (sug'urta qiluvchining) ishtirok etish salmog'ini aniqlab beradi, ya'ni tuzilgan sug'urta shartnomasiga muvofiq tarif stavkalarining o'lchamini aniqlaydi.

Aksionerlik jamiyati – xo'jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllaridan biri. Uning kapitali aksiyalarni joylashtirish orqali shakllanadi. Aksionerlik jamiyatlari pul jamg'armalarining ishlab chiqarish investitsiyalariga aylanishiga imkon beradi. Aksiyalarni chiqarish kapitalni mobilizatsiya (jalb) qilishning eng samarali shakllaridan biridir. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda bu korxonalar faoliyat ko'rsatishining asosiy tashkiliy-huquqiy shakli hisoblanadi.

Aksiya – aksionerlik jamiyatining kapitaliga ulushning kiritilganligi xususida ma'lumot va uning egasiga dividend ko'rinishidagi daromadni olish huquqini beruvchi qimmatli qog'oz.

Aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar kursi – aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlarning fond birjasidagi bahosi. Kurs dividend, foiz miqdoriga to'g'ri va ssuda foizining darajasiga teskari proporsional bog'liqlikda bo'ladi.

Amortizatsiya fondi – mahsulotning tannarxi tarkibiga kiritiladigan amortizatsiya ajratmalari hisobidan korxonada yaratiladigan (vujudga keltiriladigan, shakllantiriladigan) pul mablag'lari fondi.

Aylanma kassa mablag'i me'yori – moliya yilida Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar hisob varaqlarida turishi mumkin bo'lgan pul mablag'larining qonun hujjatlari bilan belgilanadigan eng kam miqdori.

Aksizlar – keng iste'mol tovarlari va xizmatlaridan olinadigan egri (bilvosita) soliqlarning turlaridan biri. Tegishli mahsulotning bahosi, xizmatning haqi yoki tarifning tarkibiga kiritiladi. Odatda yuqori rentabelli mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarning yuqori

foydasini byudjetga olish uchun sotilayotgan mahsulotlarning sotish bahosiga davlat tomonidan o'rnatiladi. O'zbekiston Respublikasi hududida ishlab chiqarilgan va import qilingan aksiz to'lanadigan mahsulotlarga aksiz solig'i solinadi. Aksiz to'lanadigan tovarlar ishlab chiqarayotgan yoki bunday mahsulotlarni import qilayotgan yuridik va jismoniy shaxslar byudjetga aksiz solig'ini to'laydi. Aksiz to'lanadigan tovarlar ro'yxati va aksiz solig'i stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Bunday tovarlar jumlasiga ichimlik spirti, aroq, likyor-aroq mahsulotlari, uzum vinosi, kon'yak, shampan vinosi, pivo, ikra, tamaki mahsulotlari yengil va yuk avtomobillari, zebu-ziynat buyumlari, neft va neft mahsulotlari hamda shu kabilar kiradi. O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan aksiz to'lanadigan tovarlar uchun ularning qo'shilgan qiymat solig'i hisobga olinmagan holdagi (aksiz solig'i summasini o'z ichiga olgan) qiymati yoki mahsulotning tabiiy hajmi soliq solish ob'ekti hisoblanadi.

Aksizosti mahsulotlar – ularga nisbatan aksizlar o'rnatilgan (belgilangan) mahsulotlar. (Qarang: Aksizlar).

Advolor soliq– mahsulot qiymatiga nisbatan qat'iy foiz ustamasida o'rnatilgan to'lov. Inflyasiya sharoitida o'zining funksiyalarini avtomatik ravishda saqlab qoladi. Bu soliqning tarkibiga savdo soliqlari, importga nisbatan ko'pgina bojlar va boshqalar kiritilishi mumkin. Mahsulotlarni (jumladan, import mahsulotlarini ham), jismoniy va yuridik shaxslarning mulklarini soliqqa tortishda qo'llaniladi.

Asosiy fondlarni realizatsiya qilishdan olingan foyda – hukumat tomonidan belgilangan tartibda hisoblangan, inflyasiya indeksiga oshirilgan (ko'paytirilgan) asosiy fondlarning sotish bahosi va ularning dastlabki yoki qoldiq qiymati o'rtasidagi farq.

Auditorlik nazorati – auditorlik faoliyatini amalga oshirish borasida litsenziyaga ega bo'lgan auditorlik firmasi tomonidan o'tkaziladigan mustaqil noidoraviy moliyaviy nazorat. Asosiy vazifasi buxgalteriya hisoboti va moliyaviy hisobotning haqqoniyligi, to'liqligi va ishonchligi hamda moliyaviy qonunchilikka qay darajada rioya qilinganligini aniqlashdir. Banklar, sug'urta tashkilotlari, birjalar, nobyudjet va xayriya fondlari, ochiq tipdagi aksionerlik jamiyatlari, xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar, shuningdek, prokuratura va davlat nazorat organlarining topshirig'iga binoan har qanday korxona

va tashkilotlar majburiy ravishda auditorlik nazoratidan o'tkazilishi kerak. Auditorlik firmalari buxgalteriya hisoboti va soliq hisob-kitoblari, hisob ishlarini yuritish, loyihalarni moliyaviy ekspertiza qilish va h.k.lar bo'yicha maslahat xizmatlarini ko'rsatishi mumkin. Ularning bu xizmatlari tegishli to'lov (haq) asosida amalga oshiriladi.

Aholiga transfertlar – aholiga to'lanadigan majburiy to'lanmalarni (mamlakat qonunchiligiga muvofiq ravishda o'rnatilgan pensiyalar, stipendiyalar, nafaqalar, kompensatsion va boshqa ijtimoiy to'lovlarni) moliyalashtirish uchun mo'ljallangan byudjet mablag'lari.

B

Balans foyda – mahsulot tannarxiga kiritiladigan barcha xarajatlar va chiqimlar hamda majburiy to'lovlar chegirilganidan so'nggi korxona yalpi daromadining qismi. Balans foyda soliqqa tortilgunga qadar bo'lgan yalpi foydadir.

Byudjetnoma – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining boshqa vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda ishlab chiqadigan hamda quyidagilarni o'z ichiga oluvchi loyihaviy hujjat: 1) mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning o'tgan yilgi asosiy yakunlari va mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish joriy yilgi yakunlarining prognoz (bashoratli) bahosi; 2) o'tgan yilgi Davlat byudjeti ijrosi to'g'risidagi hisobot va joriy yilgi Davlat byudjetining kutilayotgan ijrosi bahosi; 3) kelgusi yilga mo'ljallangan Davlat byudjeti loyihasini tuzishda asos bo'lgan kelgusi yil uchun asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar; 4) mamlkat byudjet va soliq siyosatining kelgusi yilgi asosiy yo'nalishlari loyihasi; 5) mamlakat byudjet va soliq siyosatining kelgusi yilgi asosiy yo'nalishlariga sharhlar; 6) davlat tashqi va ichki qarzlari hamda ular bo'yicha xarajatlar holati to'g'risidagi ma'lumotlar; 7) kelgusi moliya yiliga mo'ljallangan Davlat byudjeti loyihasi. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi yuqoridagilarni o'z ichiga oluvchi byudjetnoma loyihasini har yilning birinchi oktyabriga qadar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etishi lozim. Shuningdek, byudjetnoma O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan joriy yilning birinchi noyabridan kechiktirilmasdan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taqdim etilishi kerak.

Byudjet jarayoni – Davlat byudjetini tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish va ijro etish, uning ijrosini nazorat qilish, ijrosi haqidagi hisobotni tayyorlash va tasdiqlash, shuningdek Davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solish bo'yicha qonunchilik bilan reglamantatsiya qilingan hokimiyat organlarining faoliyati. Yagonalik, mustaqillik va balans metodi byudjet jarayonining prinsiplaridir.

Byudjet dotatsiyasi – o'z daromadlari va byudjetni tartibga soluvchi boshqa mablag'lar yetishmagan taqdirda quyi byudjetning xarajatlari bilan daromadlari o'rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'lari.

Byudjet defitsiti – muayyan davrda byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan ortiq bo'lgan summasi.

Byudjetdan mablag' ajratish – qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda Davlat byudjetidan byudjet tashkilotlariga hamda boshqa byudjet mablag'lari oluvchilarga ajratiladigan pul mablag'lari.

Byudjet profitsiti – muayyan davrda byudjet daromadlarining byudjet xarajatlaridan ortiq bo'lgan summasi.

Byudjet rospisi (ro'yxat–yozuvi)–byudjet klassifikatsiyasining bo'linmalari bo'yicha daromadlar va xarajatlar taqsimlanishining asosiy operativ rejasi. Unda yil davomida soliqlar va boshqa to'lovlarning byudjetga kelib tushish va byudjet mablag'larining sarflanish muddatlari o'z aksini topadi.

Byudjetiy rejalashtirish – turli darajalardagi byudjetlar va nobyudjet fondlarni tuzish va ijro etish jarayonida mamlakatning umummilliy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturi (ga) asosida (muvofiq ravishda) moliya tizimining bo'g'inlari o'rtasida yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromad qiymatining markazlashtirilgan tarzda taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi.

Byudjetiy tartibga solish – hududlarning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga yo'naltiriladigan va hududiy byudjetlarni minimal zaruriy darajadagi daromadlar bilan ta'minlash maqsadida mablag'larni qayta taqsimlash.

Byudjet ssudasi – yuqori byudjetdan quyi byudjetga yoxud respublika byudjetidan rezident-yuridik shaxsga yoki chet el davlatiga qaytarish sharti bilan ajratiladigan mablag'.

Byudjet subvensiyasi – qonun hujjatlarida nazarta tutilgan

tartibda muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'lari.

Byudjet so'rovi – byudjet tasnifi bo'yicha tushumlarni shakllantirish va byudjetdan mablag' ajratish to'g'risidagi so'rov. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi har yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan muddatlarda kelgusi moliya yiliga: 1) tegishli hududlar va davlat maqsadli fondlari byudjetlari loyihalarini tayyorlash uchun – Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklariga, davlat maqsadli fondlarini taqsimlovchi organlarga; 2) byudjetdan ajratiladigan mablag'larni olishga buyurtmalar tuzish uchun – respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'larini oluvchilarga byudjet so'rovini yuboradi.

Byudjet klassifikatsiyasi (tasnifi) – Davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar daromadlari va xarajatlarini, shuningdek uning defitsitini moliyalashtirish manbalarini guruhlash. Unda tasnif ob'ektlariga guruhlashtiruvchi kodlar beriladi. Barcha darajadagi byudjet ko'rsatkichlarining qiyoslanishini ta'minlaydi. Byudjet tasnifi byudjet daromadlari tasnifini, byudjet xarajatlarining vazifa jihatidan, tashkiliy va iqtisodiy tasnifini, Davlat byudjeti taqchilligini moliyalashtirish manbalari tasnifini o'z ichiga oladi. Byudjet daromadlari tasnifi qonun hujjatlariga muvofiq daromadlarni turlar va manbalar bo'yicha guruhlarga bo'lishdan iboratdir. Byudjet xarajatlarining vazifa jihatidan tasnifi davlat boshqaruv organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek boshqa byudjet tashkilotlari tomonidan ijro etiladigan asosiy vazifalar bo'yicha xarajatlarni guruhlarga bo'lishdan iborat bo'ladi. Byudjet xarajatlarining tashkiliy tasnifi esa byudjetdan ajratiladigan mablag'lar ularni bevosita oluvchilar o'rtasida taqsimlanishini aks ettiruvchi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va tadbirlar turlari bo'yicha xarajatlarni guruhlarga bo'lishdan iboratdir. Byudjet xarajatlarining iqtisodiy tasnifi to'lovlarning iqtisodiy vazifasi va turlari bo'yicha xarajatlarni guruhlashni o'z ichiga oladi. Davlat byudjeti defitsitini moliyalashtirish manbalari tasnifi defitsitni moliyalashtirishning ichki va tashqi manbalari bo'yicha guruhlarga bo'lishdan iborat bo'ladi. Byudjet tasnifi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Byudjet tashkiloti – zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish bilan bog'liq bo'lgan o'z faoliyatini amalga oshirishi uchun Davlat byudjetidan mablag' ajratish ko'zda tutilgan va bu mablag' moliyalashtirishning asosiy manbai hisoblanadigan vazirlik, davlat qo'mitasi, idora, davlat tashkiloti.

Byudjetdan tashqari (nobyudjet) fondlar – a) ijtimoiy: ijtimoiy sug'urta fondi; pensiya fondi; bandlik fondi; majburiy tibbiyot sug'urtasi fondi, b) noijtimoiy: yo'l fondi; ekologiya va boshqa maqsadli fondlardan iborat bo'lib, ularning barchasi byudjet tizimida konsolidatsiyalanadi.

Byudjet tuzilmasi – byudjet tizimi tuzilishini tashkil etish va prinsiplarini, uning tarkibiy tuzilmasini, ular alohida bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ifodalaydi. Davlat tuzilishi bilan aniqlanadi. O'zbekston Respublikasining byudjet tuzilmasi a) Davlat byudjeti; b) Respublika byudjeti hamda v) Qorqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlarni o'z ichiga oladi. Davlat byudjeti tarkibida davlat maqsadli fondlari jamlanadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjetini hamda respublikaga (Qoraqalpog'istonga) bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini, viloyatning byudjeti viloyat byudjetini va viloyatga bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini, tumanlarga bo'linadigan shaharning byudjeti shahar byudjetini va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetini, tumanga bo'ysunuvchi shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti tuman byudjetini va tumanga bo'ysunuvchi shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Byudjet tizimi – turli darajadagi byudjetlar va byudjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, byudjetlarni tashkil etishni va ularni tuzish prinsiplarini, byudjet jarayonida ular o'rtasida, shuningdek byudjetlar hamda byudjet mablag'lari oluvchilar o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlarni ifodalaydi. Mamlakatning butun hududida amal qiladigan, iqtisodiy munosabatlar va yuridik normalarga asoslangan barcha byudjetlarning majmui. Respublika byudjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy byudjetlarni o'z ichiga oladi.

Byudjet tizimining asosiy prinsiplari – byudjet tasnifi tizimi, hisobga olish byudjet hujjatlari va byudjet jarayoni tuzilishining yagonaligi; byudjet tuzilishining ma'muriy-hududiy tuzilishga

muvofiqligi; turli darajadagi byudjetlarning o'zaro bog'liqligi; Davlat byudjetining balansliligi; davlat daromadlarini aniq manbalar bo'yicha va xarajatlarini yo'nalishlar (moddalao) bo'yicha rejalashtirish; Davlat byudjeti xarajatlarini tasdiqlangan byudjetdan ajratiladigan mablag'lar doirasida sarflash; barcha darajadagi byudjetlarning mustaqilligidan iborat.

Byudjet tizimini boshqarish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlari – Davlat byudjeti loyihasi ishlab chiqilishini tashkil etish va uni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taqdim etish, Davlat byudjetining ijrosini tashkil etish, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va davlat boshqaruvi boshqa organlarining Davlat byudjetini ijro etish borasidagi ishlarini muvofiqlashtirish va nazorat qilish, davlat maqsadli fondlari mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibini belgilash, Davlat byudjeti ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni ko'rib chiqish va O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi tasdig'iga kiritish, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlardan iborat.

Byudjet tizimini boshqarish sohasidagi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining vakolatlari – Davlat byudjeti loyihasini tayyorlash (shakllantirish), Davlat byudjeti va uning tuzilmasiga kiruvchi byudjet mablag'lari tushumi va sarfining tartibini belgilash hamda nazoratini amalga oshirish, respublika byudjeti xarajatlarini amalga oshirish, byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini ro'yxatdan o'tkazish, byudjet mablag'lari oluvchilarning Davlat byudjeti mablag'laridan foydalanishini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni, shuningdek, o'z vakolatlari doirasida umummajburiy tusdagi boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni o'z ichiga oladi.

Byudjet tizimini boshqarish sohasidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat hokimiyati organlari va joylardagi davlat hokimiyati organlarining vakolatlari – a) Qoraqalpog'iston Respublikasi Juqorg'i Kengesi va mahalliy hokimiyat vakillik organlari: belgilangan tartibda Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni qabul qilish, shuningdek ularning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tasdiqlash, qonun hujjatlariga muvofiq mahalliy byudjetga tushadigan mahalliy soliqlar, yig'imlar va to'lovlar miqdorini hamda ular bo'yicha imtiyozlarni belgilash, qonun

hujjatlariga muvofiq ravishda boshqa vakolatlarni amalga oshirish; b) Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va tegishli hokimliklar: Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va ma-halliy byudjetlar loyihalarini belgilangan tartibda Qoraqalpog'iston Respublikasi Juqorg'i Kengesi va mahalliy hokimiyat vakillik organlari qabul qilishi uchun taqdim etish va ularning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tuzish, byudjetga tushumlar to'liq va o'z vaqtida tushishi hamda byudjet mablag'laridan belgilangan maqsadlarda foydalanilishi ustidan nazoratni tashkil etish, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlardan iborat.

Byudjet transferti – byudjetdan yuridik va jismoniy shaxsga bevosita yoxud vakolatli organ orqali ajratiladigan qaytarilmaydigan pul mablag'lari.

Byudjetlarga (Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy byudjetlarga) **cheklovlar** – quyidagilardan iborat: 1) Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy byudjetlarning defitsitli bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi; 2) Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni tasdiqlash va ijro etishda: a) qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan manbalar hisobidan fondlar tashkil etishga; b) mablag' jalb qilishni amalga oshirishga (yuqori byudjetlardan byudjet ssudalari olish bundan mustasno); v) o'z byudjetlari xarajatlariga tasdiqlangan byudjetdan ajratiladigan ortiqcha mablag' sarflashga (qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno); g) byudjet mablag'lari hisobidan boshqa shaxslar foydasiga moliyaviy kafolatlar ka kafilliklar berishga; d) yuridik va jismoniy shaxslarga byudjet ssudalari berishga yo'l qo'yilmaydi.

Byudjetlararo munosabatlar – davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari o'rtasida munosabatlar.

Byudjet huquqi – mamlakat byudjet tuzilishining (qurilishining) asoslarini, mamlakatning byudjet tizimiga kiruvchi byudjetlarni tuzish, ko'rib chiqish (muhokama qilish), tasdiqlash va ijro etish tartibini aniqlovchi yuridik me'yorlar majmui.

Birja solig'i – birja oboroti (aylanmasi)dan olinadigan soliq. Proporsional stavkalar bo'yicha olinib, uning darajasi bitimlar summasiga nisbatan 1 foizdan 2,5 foizgacha tebranadi. Uning soliqqa tortish ob'ekti bo'lib, fond birjasidagi qimmatbaho qog'ozlar oboroti (aylanmasi) hisoblanadi. Soliqqa tortishda asos sifatida qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha bitimlarning imzolanishi maydonga chiqadi.

Soliqning ikki xil ko'rinishi bo'lishi mumkin: a) birja oboroti (aylanmasi)dan olinadigan respublika solig'i. Uning soliqqa tortish ob'ekti-fond birjasidagi qimmatbaho qog'ozlar oboroti (aylanmasi)ning hajmi. Soliq respublika byudjetiga borib tushadi; b) birja mahalliy solig'i. Bu birjada sodir bo'ladigan qimmatbaho qog'ozlar bitimi bo'yicha yig'imdan iboratdir.

Biriktirilgan daromadlar – o'zlarining tegishli byudjetga biriktirilganligiga qarab to'liq yoki qat'iy belgilangan hissada (foizda) doimiy ravishda yoki ma'lum bir muddat davomida u yoki bu byudjetga tushuvchi daromadlar (soliqlar).

Boqimanda – belgilangan muddatda byudjetga o'tkazilmagan va so'zsiz undirilishi lozim bo'lgan soliq yoki boshqa majburiy to'lovning summasi.

Bojxona bojlari – ma'lum bir mamlakatning hududiga mahsulotlarni kiritish, undan chiqarish va olib o'tishda undiriladigan iste'mol soliqlaridan biri. Ularning asosiy maqsadi daromad olish bo'lmasdan, balki ichki bozorni, milliy sanoatni va qishloq xo'jaligini himoya qilishdir. Davlat iqtisodiy (moliya-soliq) siyosatining instrumenti sifatida maydonga chiqadi. Import qilinadigan mahsulotlarning bahosi bilan ichki bozordagi xuddi shunga o'xshash mahsulotlarning bahosini tenglashtirishi lozim. Odatda, mahsulotlar bahosidan olinadi. Buning uchun, ayrim hollarda, maxsus me'zonlar (masalan, og'irlik, maydon) ham qo'llanilishi mumkin.

Bojxona bojlarining stavkalari – hukumat tomonidan o'rnatilib, yagona hisoblanadi va chegaradan mahsulotlarni olib o'tuvchi shaxslarga bog'liq bo'lmagan holda o'zgarmasdir. Tashqi iqtisodiy faoliyatni operativ ravishda tartibga solishning instrumenti bo'lib xizmat qiladi. Ularning quyidagi turlari bo'lishi mumkin: a) advalor stavkalar (boj undiriladigan mahsulotlarning boj qiymatiga nisbatan foizda o'rnatiladi); b) maxsus stavkalar (boj undiriladigan mahsulotning birligiga nisbatan aniqlanadi); v) kombinatsiyalashtirilgan stavkalar (boj undirishning dastlabki ikki varianti birgalikda qo'llaniladi).

Boj deklaratsiyasi – milliy qonunchilikning talablariga muvofiq rasmiylashtirilgan, o'zida chegaradan o'tayotgan yuklar (eksport yoki import qilinayotgan mahsulotlar, passajir yuki, uning qo'lidagi yuki, boyliklar va valyutalar) to'g'risidagi ma'lumotlarni aks ettirgan hujjat. Bu hujjat yukni davlat chegarasi orqali o'tkazib yurishda

asos bo'lib hisoblanadi. Deklaratsiya bojxonaga qonunda belgilangan muddatlarda (bir kundan ikki haftagacha mahsulot bojxonaga yetib kelgan kunni ham hisobga olgan holda) taqdim etilishi lozim. Deklaratsiyada bojxonaga qabul qilingan mahsulotning yuk hujjati nomeri, mahsulotning tarif nomi yoki boj tarifining tegishli moddasiga asoslanish (suyanish), mahsulot partiyasining qiymati va bahosi hamda ularga ilova qilinadigan hujjatlar ro'yxati kabilar o'zining aksini topishi shart. Boj deklaratsiyasining shakli mahsulotning bojga tortilish yoki tortilmasligiga bog'liqdir.

V

Valyuta kursi – bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birliklarida yoki xalqaro valyuta birliklarida ifodalangan bahosi. Eng avvalo, mamlakat iqtisodiyotining ahvoli bilan belgilanadi, shuningdek, turli mamlakatlardagi inflyasiyaning nisbiy sur'atlariga, mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari va uning mamlakatlar o'rtasidagi nisbatiga, YaMMning o'sish sur'atlariga (pulning tovar bilan to'ldirilish asoslariga), xalqaro savdodagi mam-lakatning o'rni va roliga, kapitalning mamlakatdan chiqarilishiga bog'liq. Mamlakat to'lov balansining ahvoli, turli mamlakatlar pul bozorlaridagi foiz stavkalarining mamlakatlar o'rtasidagi farqlari, shu mamlakat valyutasining yevrobozorlarda va xalqaro hisob-kitob-larda foydalanish darajasi, mamlakat valyutasiga bo'lgan ishonch va boshqa omillar valyuta kursiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Valyutaviy cheklanmalar – valyuta, oltin va boshqa valyutaviy boyliklar bilan operatsiyalarning cheklanishiga yo'naltirilgan, qonuniy yoki ma'muriy tartibda o'rnatilgan tadbirlar va me'yoriy qoidalar majmui. Joriy to'lov balansi operatsiyalari bo'yicha ular erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalarga (AQSh dollari, yevropa ittifoqi yevrosi, ingliz funt sterlingi, Shveytsariya franki va boshqalarga) nisbatan qo'llanilmaydi.

G

Grant – innovatsion xarakterdagi ishlarni maqsadli-imtiyozli moliyalashtirish. Soliqqa tortish maqsadlari uchun «grant» atamasi ishlatilganda xorijiy xayriya tashkilot (fond)lari tomonidan korxona

va tashkilotlarga pul yoki natural shaklda ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlarini, o'qitish, davolash va boshqa shunga o'xshash maqsadlarni amalga oshirish uchun ulardan foydalanilganligi to'g'risida hisobot berish sharti bilan beriladigan mablag'lar tushuniladi.

Gerb solig'i – turli xildagi tadbirkorlik bitimlari, kompaniyalarni qayd etish yoki uning aksionerlik kapitalini oshirish, ijara to'g'risidagi shartnoma va boshqalarni rasmiylashtiruvchi hujjatlar uchun soliq.

D

Davlat byudjeti – davlat pul mablag'larining (shu jumladan davlat maqsadli jamg'armalari mablag'larining) markazlashtirilgan fondi, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi. Qonun kuchiga ega bo'lgan davlatning asosiy moliyaviy rejasi. Davlat hokimiyatining qonunchilik organi tomonidan tasdiqlanadi. Davlat pul mablag'lari markazlashtirilgan fondini shakllantirish va foydalanish jarayonidagi iqtisodiy (pul) muno-sabatlar(i)ni ifodalaydi. Milliy daromadni qayta taqsimlashning asosiy quroli. Asosiy funksiyalari 1) mamlakatning yalpi ichki mahsuloti va milliy daromadini taqsimlash; 2) iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish va rag'batlantirish; 3) davlatning ijtimoiy siyosatini moliyaviy jihatdan ta'minlash; 4) pul mablag'larining shakllantirilishi va ulardan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirish.

Davlat byudjeti tuzilmasi – respublika byudjetini, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni o'z ichiga oladi. Davlat byudjeti tarkibida davlat maqsadli jamg'armalari jamlanadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog'iston Respublikasining Respublika byudjetini hamda tumanlar va respublikaga (Qoraqalpog'istonga) bo'ysunuvchi shaharlar byudjetlarini o'z ichiga olsa, viloyat byudjeti esa viloyat byudjetini, tumanlar va viloyat bo'ysunuvidagi shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi. O'z navbatida, tumanlarga bo'linadigan shaharning byudjeti shahar byudjetini va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlaridan iboratdir. Tumanga bo'ysunadigan shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti tuman byudjetini va tuman bo'ysunuvidagi shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Davlat byudjeti daromadlari – davlat byudjetiga jalb qilinadigan soliqli va nosoliqli mablag'lar; amaldagi qonunchilikka muvofiq ravishda davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari ixtiyoriga kelib tushuvchi pul mablag'lari. O'z tarkibiga quyidagilarni oladi: 1) qonun hujjatlarida belgilangan soliqlar, yig'imlar, bojlar, shuningdek majburiy to'lovlar hamda soliq bo'lmagan boshqa tushumlar; 2) davlatning moliyaviy aktivlari va boshqa aktivlarining joylashtirilishi, foydalanishga berilishi va sotishga berilishidan olingan daromadlar; 3) qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'lari; 4) yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek xorijiy davlatlardan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari; 5) rezident-yuridik shaxslarga va xorijiy davlatlarga berilgan byudjet ssudalarini qaytarish hisobiga tushadigan to'lovlar; 6) qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa daromadlar.

Davlat byudjeti xarajatlari – davlat pul mablag'lari fondini taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlar; davlat va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari funksiyalari va vazifalarini moliyaviy jihatdan ta'minlashga yo'naltiriladigan pul mablag'lari. Tarkibi quyidagilardan iborat: 1) byudjet mablag'lari oluvchilarning joriy xarajatlari; 2) joriy byudjet transfertlari; 3) kapital xarajatlar (asosiy fondlar va vositalarni davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarish, xorijiy mamlakatlarda davlat ehtiyojlari uchun yer va boshqa mol-mulk olish, davlat ehtiyojlari uchun yerga bo'lgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olish, davlat zaxiralarini vujudga keltirish va boshqalar); 4) kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga beriladigan byudjet transfertlari; 5) rezident yuridik shaxslarga va xorijiy davlatlarga beriladigan byudjet ssudalari; 6) davlat maqsadli fondlariga beriladigan byudjet ssudalari va dotatsiyalari; 7) davlat qarzini qaytarish va unga xizmat ko'rsatish bo'yicha to'lovlar; 8) qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa xarajatlar.

Davlat byudjeti defitsitini moliyalashtirish – davlat tomonidan xorijdan va ichki mablag'ni jalb qilish, respublika byudjeti mablag'larining moliya yili boshlanishidagi qoldiqlari va qonunga muvofiq boshqa manbalar hisobidan moliyalashtiriladi.

Davlat byudjeti mablag'larini byudjetlar o'rtasida qayta taqsimlash – 1) quyi byudjetlarga yuqori byudjetlardan byudjet subvensiyalari va dotatsiyalari berish; 2) byudjet ijrosi jarayonida

paydo bo'lgan o'zaro hisob-kitoblar bo'yicha mablag'larni yuqori byudjetdan quyi byudjetga, shuningdek, quyi byudjetdan yuqori byudjetga yo'naltirish; 3) byudjet ssudalarini ajratish bilan qayta taqsimlanadi. Respublika byudjetidan byudjet subvensiyalari va dotatsiyalari Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlariga tasdiqlangan Davlat byudjeti doirasida ajratiladi. Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlaridan byudjet subvensiyalari va dotatsiyalari tumanlar hamda shaharlar byudjetlariga tegishli tasdiqlangan byudjetlar doirasida ajratilishi mumkin. Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetida va mahalliy byudjetlarda paydo bo'ladigan daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi vaqtinchalik xazinaviy uzilish naqd pul aylanishi, yuqori byudjetlarga beriladigan byudjet ssudalari, foydalanilmagan byudjet mablag'lari qoldiqlari hisobiga qoplanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetida, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlarida nazarda tutilgan ayrim xarajatlarni maqsadli moliyalashtirish uchun quyi byudjetlar hisobiga kiritiladigan daromadlarni respublika byudjetiga o'tkazishi mumkin.

Davlat boji – yuridik ahamiyatga ega bo'lgan harakatlarni sodir etganligi yoki vakolatli organlar va mansabdor shaxslar tomonidan tegishli hujjatlari berilganligi uchun olinadigan majburiy to'lov. Turli instansiyalardagi sudlarga berilgan ariza va shikoyatlar, notarial harakatlarning sodir etilganligi, fuqarolik holati aktining davlat qaydidan o'tkazilganligi va tegishli organlar tomonidan hujjatlarning berilganligi uchun davlat boji olinadi. Uning miqdori yuridik harakat va beriladigan hujjatlarning xarakteriga bog'liq.

Davlat qarzi – davlat tomonidan ichki mablag'ni va xorijdan mablag' jalb qilish natijasida vujudga kelgan O'zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisi. Bir tomondan, davlat va ikkinchi tomondan, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar. Bunda davlat qarz oluvchi sifatida maydonga chiqadi.

Davlat ichki qarzlari – davlat tomonidan ichki mablag'ni jalb qilish natijasida vujudga kelgan O'zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisi. Oldin chiqarilgan va hozirgi vaqtgacha foizlari bilan qaytarilmagan (uzilmagan) davlat qarzlarining (zayomlarining) butun summasi.

Davlat maqsadli fondlari – Davlat byudjeti tarkibida jamlantiriladigan fondlar bo'lib, ularning har biri uchun mablag'lar manbalari, har bir manbadan mablag' tushish normalari va shartlari, shuningdek shu mablag'lardan foydalanilishi mumkin bo'lgan maqsadlar qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Aniq maqsadlarga mo'ljallangan pul fondlari. Aholiga taqdim etiladigan ijtimoiy xizmatlarning ko'lamini kengaytirish, infrastrukturaning qoloq tarmoqlari rivojlanishini rag'batlantirish, iqtisodiyot ustuvor tarmoqlarini qo'shimcha resurslar bilan ta'minlash bu fondlarning maqsadidir. Bu fondlar Pensiya fondi, Respublika yo'l fondi, Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasining maxsus fondi (hisob varag'i), Ish bilan ta'minlashga ko'maklashish davlat fondidan iboratdir. Ularning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi vaqtinchalik uzilishni (yetishmovchilikni) qoplash uchun davlat maqsadli fondlariga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan respublika byudjetidan byudjet dotatsiyalari va ssudalari ajratilishi mumkin. Davlat maqsadli fondlariga tushgan daromadlar xarajatlardan oshgan taqdirda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan ortiqcha summa yilning har bir choragi yakunlari bo'yicha respublika byudjetiga to'liq yoki qisman olib qo'yilishi mumkin.

Davlat moliyaviy nazorati – davlat byudjeti va nobyudjet fondlar, soliqlar, davlat korxona va tashkilotlarining moliyaviy faoliyati, pul hisob-kitoblarini tashkil etish, hisob va hisobotni yuritish sohalarida qonunchilikka rioya etilishini mamlakat hokimiyat va boshqaruv organlari, shuningdek, maxsus tuzilgan nazorat organlari (Hisob palatasi, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladigan nazorat.

Davlat tashqi qarzi – davlat tomonidan xorijdan mablag' jalb qilish natijasida vujudga kelgan O'zbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisi.

Davlat tomonidan ichki mablag'ni jalb qilish – aktivlarni ichki manbalardan (rezident-yuridik va jismoniy shaxslardan) jalb etish hamda buning natijasida O'zbekiston Respublikasining qarz oluvchi sifatidagi yoki qarz oluvchi rezidentlarning o'z kreditlarini (qarzlarini) to'lashiga kafil sifatidagi majburiyatlarining vujudga kelishi.

Davlat tomonidan xorijdan mablag' jalb qilish – aktivlarni xorij

manbalaridan (xorijiy davlatlardan, norezident yuridik shaxslardan va xalqaro tashkilotlardan) jalb etish hamda buning natijasida O'zbekiston Respublikasining qarz oluvchi sifatidagi yoki qarz oluvchi rezidentlarning o'z kreditlarini (qarzlarini) to'lashga kafil sifatidagi majburiyatlarining vujudga kelishi.

Davlat tomonidan (ichki va xorijdan) mablag' jalb qilish – quyidagi maqsadlarda amalga oshirilishi mumkin: 1) iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini, shu jumladan davlat investitsiya dasturlarini moliyalashtirish; 2) Davlat byudjeti daromadlari bilan xarajatlari o'rtasida tushumlar vaqtga ko'ra muvofiq emasligi tufayli kelib chiqqan yillik ichki tafovutni to'g'rilash; 3) mavjud qarzni qayta moliyalashtirish; 4) byudjet defitsitini moliyalashtirish; 5) tabiiy ofat yoki boshqa favqulodda vaziyatlar tufayli mablag'larga bo'lgan ehtiyojlarni qoplash. Davlat tomonidan ichki va xorijdan mablag' jalb qilishda qarz majburiyatlarining quyidagi turlaridan foydalanish mumkin: 1) qisqa muddatli (bir yilgacha bo'lgan davrga chiqariladigan), o'rtacha muddatli (bir yildan besh yilgacha bo'lgan davrga chiqariladigan) va uzoq muddatli (besh yildan ortiq davrga chiqariladigan) davlat qimmatli qog'ozlari; 2) kreditlar (qisqa, o'rta va uzoq muddatli); 3) O'zbekiston Respublikasining kafolatlari; 4) byudjet daromadlari bilan xarajatlari o'rtasidagi vaqtinchalik tafovutni qoplash uchun qisqa muddatli ssudalar; 5) qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa turlar. Davlat tomonidan ichki va xorijdan mablag' jalb qilishga hamda davlat qarzi ko'payishiga olib keladigan boshqa harakatlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki u vakolat bergan organ tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat valyuta monopoliyasi – valyuta boyliklari (valyutaviy boyliklar) bilan operatsiyalarni amalga oshirish yoki operatsiyalarni amalga oshirishni ma'lum organlar, korxonalar, firmalar zimmasiga o'tkazishga ruxsat berish, valyutaviy mablag'lardan foydalanish tartibini belgilash bo'yicha davlatning tanho huquqi. Valyuta operatsiyalarini reglamentatsiya (tartibga solib turish) qilishni, valyutaviy mablag'lardan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirishni va ularning qo'llanilish samaradorligini oshirish bo'yicha choralar ko'rishni taqoza etadi.

Daromadlar to'g'risida deklaratsiya – o'tgan davr mobaynida olingan daromadlar, mulklar va ularga tegishli bo'lgan soliq chegirmalari hamda imtiyozlari to'g'risida soliq to'lovchining rasmiy

arizasi. Jismoniy shaxslarni soliqqa tortishda asosiy moliyaviy hujjat bo'lib, ulardan olinadigan daromad solig'ining hajmini aniqlash uchun fuqarolarning daromadlari unda qayd etiladi.

Daromad solig'ining shedulyar shakli – daromadning manbaini inobatga olgan holda uning qismlarga (shedulyarga) bo'linishini taqoza etadi. Dastlab, Buyuk Britaniya soliq tizimida qabul qilingan. Unga ko'ra har bir shedul o'ziga xos tarzda soliqqa tortiladi. Bunday tartib daromadni o'zining manbai oldida «tutish»ni maqsad qilib qo'yadi. Mamlakatda bu sohada oltita shedul amal qilib, ularning ayrimlari yana ichki taqsimlanishga ham ega. Masalan, «A» shedul o'z tarkibiga mulkdan olinadigan daromadlarni (yerga mulkchilikdan, bino va inshootlarga egalikdan, uy yoki xonani ijaraga berishdan olinadigan daromadlarni), «V» shedul tijoriy maqsadlar uchun foydalaniladigan o'rmon massivlaridan olinadigan daromadlarni, «S» shedul davlat qimmatbaho qog'ozlaridan olinadigan daromadlarni, «D» shedul tijoriy ishlab chiqarish faoliyatidan olinadigan daromadlarni (bu shedulning tarkibiga daromadlarning juda ko'p turlari kirganligi uchun uning o'zi yana olti qismga bo'linadi), «ye» shedul ish haqi, pensiya, nafaqa va boshqa mehnat daromadlarini va nihoyat, «F» shedul Buyuk Britaniya kompaniyalari tomonidan to'lanadigan dividentlar va boshqa to'lovlarni o'z ichiga oladi.

Daromad solig'i bo'yicha jarimalar – ushbu soliq to'lanmaganda, noto'liq to'langanda yoki to'lash tartibi buzilganda (rioya qilinmaganda), pulni undirish, moddiy ta'sir ko'rsatishdan iborat. O'z vaqtida ushlab qolinmagan, noto'liq ushlangan yoki tegishli byudjetga o'tkazilmagan soliq summalari jismoniy shaxslarga daromad to'laydigan korxona, tashkilot va muassasalardan undirishga mo'ljallangan summaning 10 foiz hajmidagi jarimani birgalikda qo'shib, soliq organlari tomonidan so'zsiz undirib olinadi. Korxona, tashkilot, muassasalar va tadbirkor sifatida qayddan o'tgan jismoniy shaxslardan soliq o'z vaqtida tegishli byudjetga o'tkazilmasa, har bir kechiktirilgan kun uchun to'lov muddatidan keyingi kundan boshlab to'langan kungacha (bu kun ham qo'shiladi) 0,5 foiz miqdorida penya undiriladi. Penyaning undirilishi ularni javobgarlikning boshqa turlaridan ozod etmaydi.

Daromadi (daromadli) soliqqa tortish – daromadlarning olinish vaqtida undiriladigan daromad soliqlari tizimi.

Daromadlardan olinadigan soliq – foyda solig'idan tashqari

aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha (davlat obligatsiyalari va davlatning boshqa qimmatbaho qog'ozlari bo'yicha olingan daromadlardan tashqari) olingan dividentlar va foizlardan, kazinolar, videosalonlarning daromadlaridan, o'yin avtomatlarining daromadlaridan, ommaviy konsert–tomosha tadbirlarini o'tkazishdan olingan daromadlardan korxona va tashkilotlar tomonidan to'lanadi.

Dividentlar – taqsimlashga mo'ljallangan aksionerlarning sof foydasi (daromadi); aksionerlik jamiyati yoki korxona sof foydasidan har bir aksiya uchun aksionerlarga ma'lum davrdan so'ng (har yili, ayrim hollarda – har chorakda) to'lanadigan daromad.

Dotatsiya – davlat byudjetidan qaytarilmaydigan tartibda beriladigan pul mablag'lari, zarar (ziyon)larni qoplash uchun korxona va tashkilotlarga beriladigan davlat nafaqalari. Zarar (ziyon)lar korxonaga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra vujudga kelgan paytda istisno tariqasida dotatsiya berilishi mumkin.

Dempingga qarshi bojxona bojlari – mahsulotni chiqarayotgan mamlakatdagi tovarlarning qiymatidan shu tovarlar olib kirilayotgan mamlakatda shu tovarlarning bahosi past bo'lsa, bu narsa mamlakat o'z ishlab chiqaruvchilariga moddiy zarar yetkazish xavfini tug'dirsa yoki shunga o'xshash tovarlarni mamlakat doirasida ishlab chiqarishni to'xtatib qo'yishi mumkin bo'lsa joriy etiladi.

Ye

Yer uchun to'lovlarning shakllari – yer solig'i, ijara haqi va yerning normativ bahosidan iborat. yerning egalari, yerning mulkdorlari va yerdan foydalanuvchilar yillik yer solig'iga tortiladi. Ijaraga berilgan yer uchun ijara haqi olinadi. Qonunda ko'zda tutilgan hollarda sotib olish va bankdan kredit olish uchun garov sifatida yerdan foydalanilganda yerning normativ bahosi belgilanadi (o'rnatiladi).

Yer solig'i – yer egalari, yerga egalik qiluvchilar va yerdan foydalanuvchilar to'laydigan soliq. Uning miqdori yer egalari, yerga egalik qiluvchilar va yerdan foydalanuvchilar xo'jalik faoliyatining natijalariga bog'liq bo'lmasdan, balki bir yil uchun yer birligiga nisbatan barqaror to'lovlar ko'rinishida o'rnatiladi. O'z mulkida, egaligida yoki foydalanishida yer uchastkalariga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar bu soliqning to'lovchilaridir. Soliqning stavkasi

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. yer solig'i yuridik shaxslar tomonidan har yili birinchi yanvargacha bo'lgan holatga qarab mustaqil hisoblab chiqariladi va soliq bo'yicha hisob-kitoblar yer uchastkasi joylashgan hududdagi soliq organiga joriy yilning birinchi fevraligacha taqdim etiladi. Yuridik shaxslar tomonidan (qishloq xo'jaligi korxonalaridan tashqari) soliq yilning har choragida ikkinchi oyning 15-kunigacha to'lansa, qishloq xo'jaligi korxonalari bu soliqni bir yilda bir marta -hisobot yilining 15-dekabrigacha to'laydilar. Bu muddat jismoniy shaxslar uchun joriy yilning birinchi noyabrigacha belgilangan.

Yer ostidan foydalanganlik uchun soliq – bu soliqni O'zbekiston Respublikasi hududida foydali qazilmalar qazib olishni, shuningdek, foydali qazilmalar qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlari qurish va ulardan foydalanishni amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar to'laydilar. Uning ob'ekti bo'lib foydali qazilmalar qazib olish hajmi, texnogen hosilalarning hajmi, foydali qazilmalar qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlari hajmi, rangli toshlar xom-ashyosi, paleontologiya qoldiqlari va boshqa geologik kolleksiya materiallari namunalarini to'plash uchun berib qo'yilgan yer qa'ri uchastkasi maydoni hisoblanadi. Soliqning stavkasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Yerning normativ bahosi – hisobli qoplash muddati davomida olinishi lozim bo'lgan potensial daromaddan kelib chiqqan holda ma'lum sifatdagi va joydagi yer uchastkasining qiymatini ifodalaydigan ko'rsatkich. yerni mulk sifatida berish uchun, unga nisbatan jamoa-hissali mulkni o'rnatish uchun, meros sifatida berish, taqdim etish, bank kreditini olish uchun yer uchastkasidan garov sifatida foydalanilganda yer munosabatlarini iqtisodiy tartibga solishni ta'minlash uchun joriy etilgan. Odatda yerning normativ bahosi yer maydoni birligiga to'g'ri keluvchi yer solig'ining 50 martalik hajmi miqdorida o'rnatiladi. Bu baho hisoblanayotgan paytda yer solig'i bo'yicha berilgan imtiyozlar inobatga olinmaydi.

Yer uchun ijara haqi – uning hajmi (o'lchami), shartlari va o'tkazish muddatlari shartnomaga muvofiq o'rnatiladi. Qishloq xo'jaligi maqsadlariga mo'ljallangan yerlar ijaraga olinganda uning miqdori ijaralangan uchastkalardan olinadigan yer solig'ining summasidan oshmasligi kerak. yer uchun ijara haqi alohida yoki butun ijaraga olingan mulkning ijara haqi tarkibida ham olinishi

mumkin. Lekin bu holda ham yer uchun ijara haqi, albatta, mahalliy byudjetning daromadiga o'tkazilishi kerak.

J

Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar – daromad solig'i, fuqarolarning mulkidan olinadigan soliqlar (transport vositalari solig'i, mol-mulk solig'i, uy-joy solig'i, meros tariqasida o'tadigan mulkdan olinadigan soliq va boshqalar), tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslardan olinadigan qayd etish yig'imi, boshqa soliq, yig'im va to'lovlardan iborat.

Jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq – umumdavlat soliqlarining tarkibiga kirib, byudjet daromadlarining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Moliya yilida soliq solinadigan daromadga ega bo'lgan jismoniy shaxslar bu soliqning to'lovchilari hisoblanadi. Soliq progressiv xarakterga ega. U quyidagi shakllarda to'lanishi mumkin: daromad manbaidan, ya'ni asosiy ish joyidan va boshqa ish beruvchilardan; agar daromad bir necha manba hisobidan olinsa va qonuniy tarzda belgilangan daromadning yillik summasidan oshsa, daromadlar to'g'risidagi deklaratsiya ko'rinishida; tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadni soliqqa tortish shaklida. Jami yillik daromad bilan qonunda belgilangan chegirmalar o'rtasidagi farq sifatida hisoblangan soliq solinadigan daromad soliqqa tortish ob'ektidir. Jismoniy shaxslarning jami yillik daromadiga soliq to'lovchi olishi lozim bo'lgan (olgan) yoki tekinga olgan pul yoki boshqa mablag'lar, shu jumladan, mehnatga haq to'lash shaklida olinadigan daromadlar, jismoniy shaxslarning mulkiy daromadi va jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan keladigan yalpi daromad kiradi.

Jismoniy shaxslardan olinadigan mahalliy soliqlar – yer uchun to'lovlar (yer solig'i, yer uchun ijara haqi), reklama solig'i, mahalliy yig'imlar (birjada amalga oshirilgan bitimlar bo'yicha yig'im, mahalliy auksion va lotereya o'yinlarini o'tkazish huquqi uchun litsenziya yig'imi, savdo qilish huquqi uchun yig'im va boshqa maqsadli yig'imlar)dan iborat.

Jon solig'i – har bir soliq to'lovchidan teng summalarda olinadigan soliq.

Z

Zararlar – fuqarolik huquqida qonunga xilof harakatlar tufayli bir shaxs (yuridik yoki jismoniy) tomonidan ikkinchi shaxsga (yuridik yoki jismoniy) yetkazilgan ziyonning pulda ifodalangan shakli. Zararlar mahsulot, ish, xizmatlarni sotishdan, tabiiy ofatlar, debitorlik qarzlarni talab qilib olmasdan voz kechishdan, to'liq amortizatsiya qilinmagan asosiy fondlarga barham berishdan va boshqalardan vujudga kelishi mumkin. Mahsulot, ish va xizmatlarning bahosi ularning to'liq tannarxidan past bo'lganda ham zararlar paydo bo'ladi.

I

Ikki marta soliqqa tortish – 1) soliqlarni daromad (kapital)ning yagona manbaidan olinishi; 2) qo'shma korxona xorijiy ishtirokchisining foydasini xorijga o'tkazilayotgan paytda soliqqa tortish va xuddi shu foydani xorijiy ishtirokchi mamlakatida soliqqa tortilishi; 3) sof foyda (daromad) (korporatsiyalar foydasi) va undan to'lanadigan dividentlarni ular shaxsiy daromadga aylanayotgan paytda soliqqa tortish. Boshqa mamlakatda to'langan soliqlarni bu mamlakatda hisobga olish yoki bir mamlakatdagi soliqqa tortish manbaini ikkinchi mamlakatda soliqqa tortishdan ozod qilish yo'li bilan ikki marta soliqqa tortishdan qutilish mumkin. 1979 yilda BMT tomonidan manfaatdor davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda ikki marta soliqqa tortishga barham berish uchun maxsus konvensiya ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosida ikki tomonlama bitimlar imzolanadi. Ular tomonidan o'rnatilgan soliqqa tortish tartibiga ko'ra qo'shma korxona xorijiy ishtirokchisi o'z foydasini xorijga o'tkazayotgan paytda qo'shimcha soliqdan ozod qilinadi.

Investitsiyalar – yuridik jihatdan mustaqil bo'lgan korxonaga uzoq muddat (bir yildan kam bo'lmagan) davomida qo'shimcha foyda olish, ta'sir etish doirasini sotib olish maqsadlarida yoki shu sohada o'z faoliyatini tashkil qilgandan ko'ra uni shunday qo'yish (sarf etish) afzalroq bo'lganligi uchun kapitalni joylashtirish. Foyda (daromad) olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida pul mablag'lari, maqsadli bank omonatlari, aksiyalar va boshqa qimatbaho qig'ozlar, texnologiyalar, mashinalar, asbob–uskunalar, litsenziyalar, kreditlar, boshqa har xil mulklar yoki mulkiy huquqlar

hamda intellektual boyliklarni tadbirkorlik va faoliyatning boshqa turlari ob'ektlariga qo'yilishining barchasi investitsiyalar hisoblanadi. Investitsiyalarning moliyaviy, real, yalpi, sof, xususiy va davlat kabi turlari bo'lishi mumkin.

Investitsion soliq krediti – soliq to'lovchi tomonidan ma'lum bir hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bo'yicha juda muhim buyurtmani bajarganligi yoki shu hudud aholisiga juda muhim xizmatni taqdim etganligi uchun unga mahalliy hokimiyat organlari tomonidan soliq summasi doirasida beriladigan yengillik, imtiyoz (soliq to'lovining kechiktirilishi). Bu kredit soliq to'lovchi va mahalliy ma'muriyat o'rtasida tuziladigan soliq bitimi bilan rasmiylashtiriladi. Investitsion soliq kreditini taqdim etish (berish), rasmiylashtirish va qaytarish tartibi «Investitsion soliq krediti to'g'risida»gi qonunga muvofiq belgilanadi.

Investor – 1) o'z, qarziy va jalb qilingan mablag'larni investitsiyalar shaklida joylashtirishni amalga oshiruvchi va ularning maqsadli foydalanilishini ta'minlovchi investitsion faoliyat sub'ekti; 2) qimmatbaho qog'ozlarni sotib oluvchi jismoniy yoki yuridik shaxs.

Imtiyoz – ma'lum bir majburiyatlarni bajarishdan qisman (yoki to'liq) ozod etish, ma'lum bir qulayliklarga ega bo'lish, masalan, soliq imtiyoziga.

Ish faolligi solig'i – bir necha xorijiy mamlakatlarning (masalan, AQShda) soliqqa tortish amaliyotida qo'llanilib, o'z tarkibiga ikki elementni oladi: 1) korxonaning umumiy yillik oborotni soliqqa tortish (odatda 1,0 foizdan 2,5 foizgacha); 2) ish haqi fondini soliqqa tortish.

Ish haqi solig'i – yuridik shaxslardan ish haqi xarajatlariga nisbatan va xodimlarning ish haqidan ma'lum foizda olinadigan soliq.

Import-eksport solig'i – soliqqa tortishning ko'rinishlaridan biri; tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish vositasi (chorasi). Soliqqa tortish ob'ekti bo'lib belgilangan kurs bo'yicha milliy valyutada hisoblangan tovarlarning boj qiymati yoki og'irlik va miqdor birliklarida ifodalangan tovarlarning soni hisoblanadi.

Iste'mol solig'i – bir necha mamlakatlardagi soliqlar guruhi, daromad sarf qilinayotgan paytda olinadi. Qo'shilgan qiymat solig'i va aksizlar ana shunday soliq tarkibiga kiradi. Bojxona bojlarini ham iste'mol soliqlari qatoriga kiritish mumkin. Bu soliqlarning ayrimlari davlat foydasiga olinsa, boshqa birovlari mahalliy byudjetlarga borib tushadi.

Ijtimoiy soliqlar – ish haqi va ishchi kuchiga nisbatan qo'llaniladigan soliqlar va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ijtimoiy ta'minotga badallaridan (ajratmalaridan) tarkib topadi.

Imtiyozli soliqqa tortish – jismoniy yoki yuridik shaxslarni soliqlardan to'liq yoki qisman ozod etish.

Ijara haqi – ijara sharoitida (sharti bilan) taqdim etilgan mulk uchun to'lovning turi. Asosiy fondlarning alohida ob'ektlari ijaraga olinganda ular ijara shartnomasining butun amal qilish davomida teng hissalarda (qismlarda) mahsulot tannarxiga kiritiladi.

Y

Yig'imlar – qonun aktlariga muvofiq belgilangan tartibda va shartlarda to'lovchilar tomonidan tegishli darajadagi byudjetlarga yoki byudjetdan tashqari fondlarga o'tkaziladigan majburiy badallar. Ularning tarkibiga savdo-sotiq qilish huquqi uchun yig'im, shu jumladan, ayrim turdagi mahsulotlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig'imlari, yuridik shaxslarni, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im, avtotransport to'xtash joyidan foydalanganlik uchun yig'im, obodonchilik ishlari uchun yig'im va boshqalar kiradi.

Yo'l fondini shakllantiruvchi soliqlar – yoqilg'i-moylovchi materiallarni sotishdan olinadigan soliq, avtomobil yo'laridan foydalanuvchilardan olinadigan soliq, transport vositalarining egalaridan olinadigan soliq va transport vositalarini sotib olganlik uchun to'lanadigan soliqdan iborat.

K

Kafolat fondi – davlat qarzi bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishga hamda davlat tomonidan ichki va xorijdan mablag' jalb qilish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi majburiyatlaridan kelib chiquvchi to'lovlarni amalga oshirish uchun mablag'larni jamlashga shart-sharoit yaratish maqsadida respublika byudjeti tarkibida tuziladigan fond.

Korxonalarning davlat reestri – soliq to'lovchilarni soliq inspeksiyasida hisobga olish uchun qo'llaniladi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni identifikatsiyalashtirishni ta'minlaydi.

Ko'chmas mulk – yer bilan mustahkam bog'liq bo'lgan yer maydonlari, alohida bo'lgan suv ob'ektlari, o'rmonlar, ko'p yillik o'simliklar, binolar, inshootlardan iborat. Ularning ko'chirilishi shu narsalarning mo'ljallanganligiga zarar yetkazadi. Ko'chmas mulkning tarkibiga davlat qaydidan o'tgan havo va dengiz kemalari, kosmik ob'ektlar ham kiradi. Ko'chmas mulkning asosiy belgisi sifatida yer hisobga olinadi. Qonun bo'yicha ko'chmas mulkning tarkibiga boshqa mulklar, masalan, korxona yoki xonadonlar ham kiritilishi mumkin.

Korxona mulki – asosiy fondlar, nomoddiy aktivlar va ishlab chiqarish zaxiralarining yig'indisidan iborat. Uning tarkibiga: materiallar, tayyor mahsulot, kelgusi davr xarajatlari, hisobot davrida (kunida) mahsulot tannarxi tarkibiga kiritilmagan, lekin amalga oshirilgan ishlab chiqarish xarajatlari, qoldiq mahsulotlarning muomala xarajatlari va ortib jo'natilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar va boshqalar kiradi. Soliqqa tortish bazasi (asosi) hisoblanayotgan paytda asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, kam baholi va tez eskiradigan predmetlarning qiymatidan eskirish summasi chiqarib tashlanadi.

Kvota – 1) tegishli bitim doirasida milliy yoki xalqaro birlashma ishtirokchilarining ishlab chiqarish yoki sotishda ishtirok etish hissasi; 2) xalqaro iqtisodiy yoki moliya- valyutaviy tashkilotning ustav fondi yoki kapitalida mamlakatning badali; 3) soliqqa tortish birligidan olinadigan soliqning stavkasi (absolyut ifodada yoki hissa ko'rinishida); 4) nimaningdir qismi, hissasi, normasi (me'yori), miqdoriy cheklanishlar.

Korporatsiyalarning daromadidan olinadigan soliq – daromad solig'i va foyda solig'ining (ayrim mamlakatlarda) o'rniga barcha kompaniyalarning foydasidan qat'iy foizda olinadigan soliq. Barcha korporativ organ va nokorporativ assotsiatsiyalarga nisbatan qo'llaniladi. Taqsimlanadigan dividentlar summalaridan ham soliq olishni taqoza etadi.

Kasb solig'i (kasbiy soliq) – mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tadbirkorlik faoliyatining barcha turlaridan har yili olinadigan to'g'ri (bevosita) soliqlardan biri. Masalan, Fransiyada kasb solig'i (kasbiy soliq)ning stavkasini hisoblashda baza sifatida ko'chmas mulk ijarasining qiymati, ishlab chiqarishda foydalanilayotgan barcha asbob-uskunalarning qiymati (sub'ektning o'z mulkimi yoki ijaraga olganmi, bundan qat'iy nazar), ish haqi

fondining qiymati va boshqalar xizmat qiladi. Kasb solig'i (kasbiy soliq)ning summasi asos raqamlari va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan belgilanadigan koeffitsient asosida hisoblanadi. Bunda uning summasi korxonada yangidan yaratilgan mahsulotning ma'lum bir foizidan (masalan, 5 foiz) oshmasligi lozim.

Kvotativ soliqlar – daromad yoki mulk qiymatining puldagi ifodasiga nisbatan foizlarda o'rnatiladigan soliqlar.

Kontingentlashtirilgan soliqlar – umumiy summasi oldindan o'rnatiladigan va so'ng ma'muriy birliklardan tortib to alohida soliq to'lovchilar o'rtasida taqsimlanadigan soliqlar.

L

Lizing – moliya-kredit munosabatlarining shakllaridan biri bo'lib, korxonalar tomonidan mashina, asbob-uskuna va shunga o'xshashlarni uzoq muddatli ijaraga olinishini anglatadi. Lizingda uning ob'ektlari odatda (lekin majburiy tartibda emas) ijaraga beruvchi korxonaning balansidan ijaraga oluvchi korxonaning balansiga pirovardida o'tkaziladi. Bu tartibdagi bitimlar ijarachi korxona uchun foydali hisoblanib, ular moliyaviy zarar ko'rmaydilar va odatda, soliq va amortizatsiya imtiyozlariga ega bo'ladilar.

Litsenziya – u yoki bu mahsulotni tayyorlash, xo'jalik ishlab chiqarish va ilmiy faoliyatning turini amalga oshirish, mahsulotning ma'lum bir turi va miqdorini eksport yoki import qilish, olish kirish, olib chiqish yoki o'tkazib ketishga davlat yoki mahalliy boshqaruv organlarining rasmiy ruxsati (roziligi). Savdo qilish huquqi yoki lotereya va mahalliy auksionlarni o'tkazish uchun litsenziya uch nusxada rasmiylashtiriladi. Birinchi nusxa ijarachiga (o'tkazuvchiga, shug'ullanuvchiga) beriladi, ikkinchisi tuman soliq inspeksiyasiga yo'llanadi, uchinchi nusxa esa tegishli qaror, xat va unga ilova qilingan hujjatlar bilan birgalikda tuman yoki shahar ma'muriyatining ish jildida saqlanadi. Litsenziya olish uchun murojaat etayotgan jismoniy shaxslar tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega ekanliklari to'g'risida guvohnomaga ega bo'lishlari shart.

London klubi – o'z hukumatlarining kafolatlarisiz Sobiq ittifoqqa ssuda taqdim etgan 600 yirik g'arb bank-kreditorlarning birlashmasi. 1996 yilda Rossiya va London klubi o'rtasida kelishuvga erishilgan bo'lib, unga muvofiq 32 mlrd. AQSh dollari miqdoridagi Rossiyaning

tashqi qarzi (shundan, 25 mlrd. AQSh dollari-asosiy qarz, 7 mlrd. AQSh dollari esa-asosiy qarz bo'yicha to'lanmagan foizlar) muddatidan oldin restrukturizatsiya qilingan va unga ko'ra, bu qarz navbatdagi 25 yilga qayta rasmiylashtirilgan va 5 yillik imtiyozli davr taqdim etilgan edi.

M

Mahalliy byudjet – Davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag'lari fondini tashkil etuvchi bir qismi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Mahalliy soliqlar va yig'imlar – mahalliy byudjetlarga olinadigan jismoniy va yuridik shaxslarning majburiy to'lovlari. Ularning tarkibiga quyidagilar kiradi: mol-mulk solig'i, yer solig'i, reklama solig'i, avtotransport vositalarini olib sotganlik uchun soliq, savdo-sotiq qilish huquqi uchun yig'im, shu jumladan, ayrim turdagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig'imlari, yuridik shaxslarni, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im, avtotransport to'xtash joyidan foydalanganlik uchun yig'im, obodonchilik ishlari uchun yig'im va boshqalar.

Mahsulot tannarxi tarkibiga kiritiladigan mahsulotni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari – maxsus Nizom asosida belgilanib, uning tarkibiga mahsulot (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan xarajatlar, tabiiy xom-ashyo, yer, o'rmon, suv resurslaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar, ishlab chiqarishni tayyorlash va o'zlashtirish xarajatlari, texnologik jarayonlarni takomillashtirish va mahsulot sifatini oshirish bilan bog'liq bo'lgan nokapital xarakterdagi xarajatlar, tajriba-eksperimental va ixtiro xarajatlari, ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari kabilar kiradi.

Mahsulotning boj qiymati – mahsulot chegaradan o'tayotgan paytda uning egasi tomonidan e'lon qilinadigan qiymat. Uning to'g'riligini aniqlash ustidan nazorat mahsulotlarni rasmiylashtiruvchi bojxona organlari tomonidan amalga oshiriladi. Mahsulotlarning boj qiymatini aniqlashda turli metodlardan foydalaniladi:

a) kiritilayotgan mahsulotlarning bitim bahosi bo'yicha (eng ko'p qo'llaniladigan metod); b) turdosh (bir turdagi, bir xildagi) mahsulotlar bitim bahosiga ko'ra; v) qiymatni hisoblash metodi bo'yicha; g) qiymatlarni qo'shish yo'li bilan; d) rezerv metodi bo'yicha.

Maxsus bojxona bojlari – bojxona bojlarining ko'rinishlaridan biri bo'lib, agar mamlakatga olib kirilayotgan mahsulotlar shunga o'xshash mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi mamlakatning o'zidagilarga zarar yetkazadigan bo'lsa, himoya vositasi bo'lib xizmat qiladi. Boshqa mamlakatlarning diskriminatsion harakatlariga nisbatan javob tariqasida ham qo'llanilishi mumkin.

Maqsadli soliq imtiyozlari – xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan davlatning maqsadli ijtimoiy, iqtisodiy, investitsion va boshqa dasturlarining bajarilganligi uchun soliqqa tortish hajmining pasaytirilishi. Investitsion soliq kreditidan farqli ravishda o'zaro manfaatdorlik (o'zaro foydalilik) asosida mintaqaviy byudjetga borib tushuvchi soliq summalari doirasida ijroiya hokimiyati organlari tomonidan har qanday korxonaga berilishi mumkin.

Maqsadli ajratmalar – nobyudjet fondlarning daromadlar qismini shakllantiradi. Bu ajratmalarning manbai ishlab chiqarilgan (yaratilgan) yalpi ichki mahsulot bo'lib, uning hisobidan birlamchi daromadlarni shakllantirish jarayonida ijtimoiy maqsadlar uchun nobyudjet fondlarga, mehnat haqi fondiga bog'langan va mahsulot tannarxining tarkibiga kiritiladigan to'lovlarning tegishli qismi tarkib topadi: pensiya fondiga, majburiy tibbiyot sug'urtasi fondiga va h.k.

Maqsadli byudjetdan tashqari (nobyudjet) fondlar – qarang: Byudjetdan tashqari (nobyudjet) fondlar.

Maqsadli xorijiy kredit – loyihalarning maqsadlariga muvofiq ravishda tovarlar, ishlar va xizmatlarning haqini to'lash yo'li bilan mablag'larni xorijiy valyutada qaytarilish va tiklash asosida taqdim etilishini ko'zda tutgan holda hukumatning tashqi qarz olish Davlat dasturiga kiritilgan loyihalarini moliyalashtirish shakli. Ular xorijiy davlatlarning hukumatlari, banklari va firmalarining kreditlariga bog'langan kreditlarni va xalqaro moliyaviy tashkilotlarning nomoliyaviy kreditlarini o'z ichi ga qamrab oladi.

Ma'muriy javobgarlik – ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etganligi uchun fuqarolar va mansabdor shaxslar javobgarligining shakllaridan biri.

Moliya – davlatning funksiyalari va vazifalarini bajarish hamda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun sharoitlarni yaratish maqsadida markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul mablag'lari fondlarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi.

Moliya yili – birinchi yanvardan o'ttiz birinchi dekabr kuni oxirigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oluvchi davr.

Moliya tizimi – davlat va korxonalar pul mablag'lari fondlarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanish shakllari va metodlari tizimi.

Moliyaning funksiyalari – moliya mohiyatining amalda namoyon bo'lishi. Uning taqsimlash va nazorat funksilari mavjud.

Moliyaviy resurslar – davlat va korxonalar pul mablag'lari maqsadli fondlarining majmui. Ular o'sishining asosiy sharti milliy daromadning ko'payishidir. Mamlakatning moliyaviy resurslari Iqtisodiyot vazirligi tomonidan tuziladigan yig'ma moliyaviy balansda o'z ifodasini topadi. U o'z ichiga davlat byudjet tizimi, hukumatning nobyudjet fondlari va turli mulkchilik shaklidagi korxonalarning (amortizatsiya va ularning ixtiyoriga qoladigan foyda summasi) resurslarini qamrab oladi.

Moliyaviy apparat – moliyaviy boshqaruvni amalga oshiruvchi organlar. O'zbekistonda ularning tarkibiga O'zbekiston Respublikasining Oliy majlisi va uning ikki (Senat va Qonunchilik) palatalari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi, Davlat bojxona qo'mitasi va ularning joylardagi quyi organlari, turli mulkchilik shakllaridagi korxonalarda moliyani operativ boshqarish funksiyasini amalga oshiruvchi moliyaviy bo'limlar va boshqarmalar va h.k.lar kiradi.

Moliyaviy bozor – qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlar hamda fond qimmatlari, ya'ni, aksiyalar obligatsiyalar va qimmatli qog'ozlarning boshqa ko'rinishlari bozori. Birlamchi moliyaviy bozorda yangi qimmatli qog'ozlar chiqariladi, ikkilamchi moliyaviy bozorda esa, oldin chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning qayta sotilishi sodir etiladi.

Moliyaviy nazorat – moliyaviy boshqaruv tizimining elementlaridan biri, barcha iqtisodiy sub'ektlarning (davlat, hududiy-ma'muriy bo'linmalar, korxona va tashkilotlar) moliyaviy faoliyati moliyaviy-xo'jalik qonunchiligiga rioya etilishi, amalga oshirilgan xarajatlarning maqsadga muvofiqli, moliyaviy-xo'jalik operatsiyalari-

ning iqtisodiy samaradorligi ustidan amalga oshiriladigan qiymatiy nazoratning alohida sohasidir.

Moliyaviy mexanizm – moliyaviy munosabatlarni tashkil etishning davlat tomonidan o'rnatilgan shakllari, turlari va metodlari tizimi. Davlat tomonidan tartibga solishning darajasiga bog'liq ravishda ikkiga bo'linadi: direktiv moliyaviy mexanizm va tartibga soluvchi moliyaviy mexanizm. Direktiv moliyaviy mexanizm davlat bevosita ishtirok etadigan munosabatlar (soliqlar, davlat krediti, byudjet jarayoni va boshqalar) bilan bog'langan. Tartibga soluvchi moliyaviy mexanizm esa, davlatning manfaatlariga to'g'rida-to'g'ri ta'sir etmaydigan moliyaviy munosabatlardan (masalan, korxona ichki-xo'jalik faoliyatini tashkil etish) foydalanishning asosiy yo'nalishlarini belgilab (aniqlab) beradi.

Moddiy xarajatlar – xom-ashyo va asosiy materiallar, yordamchi materiallar, yoqilg'i, energiya va boshqa xarajatlardan iborat. Moddiy resurslarning qiymati ularni sotib olish bahosi (qo'shilgan qiymat solig'isiz), ta'minot va tashqi iqtisodiy tashkilotlarga to'lanadigan ustamalar, komission mukofotlar boj to'lovlari, tovarlar birjasining xizmat qiymatlari, tashish, saqlash va yetkazib berish haqlarining yig'indisidan tashkil topadi.

Mehnat haqi xarajatlari – asosiy ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi mukofotlari, rag'batlantiruvchi va tiklovchi (qoplovchi) to'lanmalar, natural haq sifatida beriladigan mahsulotlarning qiymati, tuzilgan shartnomalar bo'yicha xodimlarga beriladigan mehnat haqi va boshqa to'lanmalarni o'z ichiga oladi.

Meros – qonun yoki vasiyatga muvofiq merosxo'rlik asosida qabul qilinadigan mulk.

Merosxo'rlar – qonunga muvofiq ikki toifaga bo'linadi: 1) birinchi darajali (navbatdagi) merosxo'rlar-vafot etgan shaxsning bolalari, xotini (eri), ota-onasi, vafot etgandan so'ng tug'ilgan farzand; 2) ikkinchi darajali (navbatdagi) merosxo'rlar-vafot etgan shaxsning aka-ukalari, opa-singillari, ota yoki ona tomonidan bobosi va momosi. Ikkinchi darajali (navbatdagi) merosxo'rlar qonun bo'yicha birinchi darajali (navbatdagi) merosxo'rlar bo'lmaganda, ular tomonidan meros qabul qilinmaganda yoki vasiyatchi tomonidan ular meros qabul qilish huquqidan mahrum etilganda merosni qabul qilishga chaqiriladilar.

Muomala xarajatlari – mahsulotlar muomalasi jarayoniga

xizmat qiluvchi xarajatlardan iborat. Ular ikki ko'rinishda bo'lishi mumkin: 1) oldi-sotdi jarayoni bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar (sof muomala xarajatlari); 2) ishlab chiqarish jarayonining muomala sohasida ham davom etishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar (mahsulotlarni saqlash, ortib jo'natish, qadoqlash va boshqalar). Muomala xarajatlari absolyut summalarda va mahsulot aylanmasiga nisbatan foizda ijtimoiy zaruriy xarajatlar chegarasida (doirasida) rejalashtiriladi.

Mulkiy soliqqa tortish – soliq to'lovchining mulkidan, ko'p hollarda uning kapitalidan olinadigan soliqlar tizimi. Odatda, progressiv xarakterga ega-mulkning o'lchami (hajmi, miqdori) oshishiga qarab soliqning stavkasi ham ortadi.

Mulk solig'i (mulkiy soliq) – o'z tarkibiga ko'chmas mulk (yer, binolar) solig'ini va shaxsiy mulk(asbob-uskunalar, zaxiralar) solig'ini oladi. Mahalliy hokimiyat organlari foydasiga hisoblanib, ko'pgina mamlakatlarda ular daromadlarining asosiy manbai hisoblanadi. Bizning mamlakatimizda bu soliq yuridik shaxslarning mol-mulkiga va jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliqlarga bo'lingan.

N

Nafaqa – vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotganda, homiladorlik va tug'ishda, bola tug'ilganda, bola parvarishi bo'yicha va shunga o'xshash boshqa holatlarda mamlakat fuqarolariga beriladigan doimiy ravishdagi yoki bir martalik pul to'lanmasi.

Nodavlat moliyaviy nazorati – xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy ahvoli va likvidliligi, moliyaviy hisobotlarining ishonchliligi, foydaliligi va to'lovga layoqatliligi ustidan auditorlik firmalari, korxona va tashkilotlarning rahbariyati va moliyaviy xizmatlari, aksionerlari, tijorat banklari, sug'urta firmalari tomonidan amalga oshiriladigan nazorat.

O

Obligatsiya – foiz shaklida daromad keltiruvchi qimmatli qog'oz. Davlat organlari tomonidan byudjet defitsitini qoplash uchun va aksionerlik jamiyatlari tomonidan kapitalni jalb qilish maqsadida

chiqariladi. Aksiyadan farqli o'laroq obligatsiyada uni qaytarish (uzish) muddati ko'rsatiladi.

Oborot solig'i – ishlab chiqarishning yakuniy bosqichida xalq iste'moli uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlarning qiymatidan olinadigan soliq turi. Asosan, uch xil metod bo'yicha aniqlanadi: 1) chakana baho (savdo va ta'minot ustamalari chegirilgan) va korxona ulgurji bahosi o'rtasidagi farq; 2) chakana baholardagi (savdo ustamalari chegirilgan) tovar oborotga nisbatan foizda; 3) mahsulot birligiga nisbatan absolyut pul summalarida. Barcha mahsulotlardan olinmasdan, balki texnologik zanjirning oxiridagi mahsulotdan olinadi (masalan, cho'yan rudasidan emas, balki muzlatgich, avtomobildan olinadi). Hozirgi paytda Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Rossiya, O'zbekiston kabi mamlakatlarda bu soliqdan qo'shilgan qiymat solig'iga o'tilgan bo'lsa, AQShda uning o'rniga sotuvdan olinadigan soliq joriy etilgan.

Ortiqcha to'lovlar – to'lovning byudjetga tushgan ortiqcha summasi. Odatda soliq to'lovchining boshqa to'lovlar bo'yicha mavjud bo'lgan boqimandalarini uzish uchun hisobga olinadi va bu to'g'rida unga ma'lum qilinadi yoki soliq organining qarori nusxasi va bankning tegishli ko'chirmasi asosida soliq to'lovchiga qaytariladi. Boshqa to'lovlar bo'yicha boqimandalari bo'lmagan holda korxonaning ortiqcha to'lovlari summasi uning yozma arizasiga ko'ra to'lov muddati yetib kelmagan to'lovlarni to'lashga yo'naltirilishi yoki uning o'ziga qaytarilishi mumkin. Ortiqcha to'lovlarning qaytarilishi soliq organlari tomonidan byudjet hisobidan amalga oshiriladi.

P

Patent – ma'lum bir huquq yoki imtiyoz beruvchi hujjat. Masalan, savdo yoki hunarmandchilik bilan shug'ullanish huquqi. Amaldagi soliq qonunchiligiga muvofiq doimiy savdo nuqtalarida (joylarida) savdoni amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar savdo qilish huquqiga ega bo'lish uchun vaqtinchalik patentni sotib oladilar. Patentda uning berilish muddati (patent amal qiladigan davr), savdo amalga oshiriladigan mahsulotlar guruhi va savdo qilish joyi o'z aksini topgan bo'lishi lozim.

Parij klubi – dunyoning asosiy (bosh) kreditor-davlatlari guruhi. Agar biror-bir qarzdor mamlakat o'z to'lov balansini balanslashti-

rishda qiyinchilikka duch kelib, XVF yordamida o'z iqtisodiyotini sog'lomlashtirish dasturini amalga oshirishga kirishsa, Parij klubi qarzdor mamlakatning moliyaviy muammolarini hal etishda o'z hissasini qo'shadi. Buning uchun hamkorlikda o'sha mamlakat bilan (birgalikda) bitim ishlab chiqiladi. Unga ko'ra, uning tashqi qarzlarini qaytarish muddatlari uzaytiriladi. Masalan, Rossiya Parij klubi davlatlariga qarzining hajmi 40 mlrd. AQSh dollariga teng bo'lgan bir paytda, 1996 yil aprelining oxirida Parijda Rossiyaning Parij klubi kreditorlariga bo'lgan qarzini uzoq muddatli restrukturizatsiya qilish to'g'risida bitim imzolandi. Unga muvofiq ravishda Rossiya tomonidan qarzning qaytarilishi 2002 yildan boshlanishi va 2020 yilga kelib tugashi kerak. Bu narsa iqtisodiy krizisdan chiqqandan, iqtisodiyotda real o'sish sodir bo'lgandan so'ng Rossiyaga Parij klubi kreditorlarining tashqi qarzlarini qaytarishga kirishishga imkon beradi.

Penya – fuqarolik huquqida jazo choralari (jarima)ning ko'rinishlaridan biri, qonun yoki shartnomaga muvofiq to'lovlar muddatini buzganlik uchun undiriladigan moliyaviy jazoning shakli. Uning miqdori qonunga ko'ra to'lovning har bir kechiktirilgan kuni uchun to'lanishi lozim bo'lgan summaga nisbatan foizda belgilanadi. Korxona tomonidan to'langan penya summasi noishlab chiqarish xarajatlarining tarkibiga kiritiladi.

Pensiya – qarilik, nogironlik, xizmat qilgan yillari uchun va boquvchisini yuqotganda fuqarolarni moddiy jihatdan ta'minlash uchun pul summalarining kafolatlangan har oylik to'lovi. Uning quyidagi turlari bo'lishi mumkin: qarilik pensiyasi; nogironlik pensiyasi, xizmat qilgan yillari uchun pensiya; boquvchisini yuqotganligi uchun pensiya; ijtimoiy pensiya.

Pulli kapital daromadlaridan olinadigan soliq–dividentlar, aksiya va obligatsiyalarning foizlari, bankdagi omonatlar bo'yicha foizlar, zayomlar bo'yicha yutuqlar va boshqa shunga o'xshash bir necha daromadlardan olinadi. Avstriya, Kanada, Ispaniya, Fransiya kabi mamlakatlarda amal qiladi. Pulli kapitalning egasiga daromad berilayotgan paytda soliq ushlab qolinadi. Soliqning stavkasi 20%dan 40 foizgacha tebranadi.

Progressiv soliq – soliqqa tortish bazasining oshishi bilan soliq stavkasining ko'tarilishi xarakterlidir. Progressiv soliqlarning orasida eng ko'p uchraydigani daromad solig'idir.

Progressiv soliqqa tortish – soliqqa tortiladigan summaning o'sishiga mos ravishda soliq stavkasi ham ortadigan soliqqa tortish tizimi. Ular quyidagi shakllarda mavjud bo'ladi: 1) oddiy progressiya -daromadning barcha summasi uchun soliqning stavkasi daromadning o'sishiga muvofiq o'sadi (ortadi); 2) murakkab progressiya-daromad qismlarga bo'linadi va ularning har biri o'z stavkasi bo'yicha soliqqa tortiladi. Daromadning har bir keyingi qismi uchun soliqning stavkasi oldingisiga nisbatan yuqoriroq bo'ladi.

Proporsional soliq – soliq shaklida olinishi mumkin bo'lgan summa soliqqa tortish bazasining o'lchamiga (miqdoriga, hajmiga) proporsionaldir. Bu soliq yagona stavkali soliqlar jumlasiga kiradi.

Proporsional soliqqa tortish – soliqning stavkasi soliq to'lovchi daromadining hajmiga bog'liq bo'lmagan holda uning daromadiga nisbatan foizda o'rnatiladi.

Preferensiya – investitsion va innovatsion xarajatlarni moliyalashtirish uchun investitsion soliq krediti va maqsadli soliq imtiyozi ko'rinishida belgilangan imtiyoz, afzallik.

R

Respublika byudjeti – Davlat byudjetining umumdavlat tusidagi tadbirlarni moliyalashtirishda foydalaniladigan qismi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Respublika byudjetining daromadlari – 1)qonun hujjatlarida belgilangan tartibdagi va normativlar asosidagi umumdavlat soliqlari, yig'imlari, bojlari va boshqa majburiy to'lovlar; 2) qonun hujjatlarida belgilangan normativlar bo'yicha davlat moliyaviy va boshqa aktivlarini joylashtirilishi, foydalanishga berilishi va sotilishidan olingan daromadlar; 3)qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'lari; 4) yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek chet el davlatlaridan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari; 5) rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga berilgan byudjet ssudalarini qaytarish hisobiga berilgan to'lovlar; 6) qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa daromadlardan iborat.

Respublika byudjetining xarajatlari – o'z tarkibiga 1) respublika

byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet mablag'i oluvchilarning joriy xarajatlari; 2) joriy byudjet transfertlari; 3) kapital xarajatlar (asosiy fondlar va vositalarni (ular bilan bog'liq ishlar va xizmatlar ham shular jumlasiga kiradi) davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarish, chet elda davlat ehtiyojlari uchun yer va boshqa mol-mulk olish, davlat ehtiyojlari uchun yerga bo'lgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olish, davlat zahiralarini vujudga keltirish xarajatlari); 4) kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga beriladigan byudjet transfertlari; 5) Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlarga byudjet dotatsiyalari, byudjet subvensiyalari va byudjet ssudalari; 6) rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga beriladigan byudjet ssudalari; 8) davlat maqsadli jamg'armalariga beriladigan byudjet dotatsiyalari va byudjet ssudalari; 9) qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa xarajatlarni oladi.

Respublika byudjeti defitsitini moliyalashtirish – davlat tomonidan xorijdan va ichki mablag'ni jalb qilish, respublika byudjeti mablag'larining moliya yili boshlanishidagi qoldiqlari va qonunlarga muvofiq boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi.

Real soliq – soliq to'lovchining ayrim mulklarini soliqqa tortadigan to'g'ri soliqlardan iborat.

Regressiv soliq – soliqqa tortiladigan daromadning oshishi bilan soliq stavkasining pasayishi xarakterlidir. Bunday soliqlar toifasiga, xususan, egri (bilvosita) soliqlarni kiritish mumkin. Regressiv soliqlarning yuki (og'irligi) boylarga nisbatan kambag'al qatlamlar uchun og'irroq deb sanaladi. Masalan, qo'shilgan qiymat solig'ini to'lash uchun kambag'allar boylarga nisbatan o'z daromadlarining ko'proq qismini (hissasini) sarflaydilar. Proporsional soliq ham regressiv bo'lishi mumkin.

Regressiv soliqqa tortish – soliq asosi (bazasi)ning o'sib borishi bilan soliq stavkasining pasayishini taqoza etadi. Soliq undirish og'irligi daromadga teskari prorporsionaldir: daromad qancha kam bo'lsa, soliq to'lovchi uchun soliqning og'irligi shuncha og'irdir. Hozirgi paytda qo'shilgan qiymat solig'ining joriy etilishi bilan egri (bilvosita) soliqlarning regressivligi kuchayib bormoqda.

Rezidentlar – kalendar yilida mamlakatda 183 kundan kam bo'lmagan muddatda yashagan, O'zbekistonda doimiy yashash joyiga ega bo'lgan va bo'lmagan soliq to'lovchilardan iborat. Shu mamlakatning rezidentlarining daromadlari (shu mamlakat hududida

va undan tashqarida olinganlari ham) shu mamlakatda soliqqa tortilishi shart.

S

Soliqlar – qonunda belgilangan tartibdagi stavka bo'yicha xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan va fuqarolardan davlat tomonidan davlat yoki mahalliy byudjetga olinadigan majburiy to'lovlar. Soliq, yig'im, boj va boshqa to'lovlar deyilganda qonuniy aktlar asosida belgilangan tartibda va shartlarda to'lovchilar tomonidan tegishli darajadagi byudjetlarga yoki byudjetdan tashqari fondlarga majburiy badallarning to'lanishi tushuniladi. Belgilangan tartibda olinadigan soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa to'lovlarning yig'indisi soliq tizimini tashkil etadi.

Soliq to'lovchilarni hisobga olish (qayddan o'tkazish) – ularni xo'jalik yurituvchi sub'ektning identifikatsiyalashuvini ta'minlaydigan soliq to'lovchining Davlat reestriga kiritish orqali amalga oshiriladi. Soliq to'lovchilar majburiy ravishda soliq organlarida hisobdan (qayddan) o'tishi shart. Bunda bank va boshqa kredit tashkilotlari soliq to'lovchilar tomonidan ularning soliq organlarida hisobdan (qayddan) o'tganligini tasdiqlovchi ma'lumotnomani taqdim etganlaridan so'nggina ularga hisob-kitob va boshqa hisob varaqlarini ochishi hamda belgilangan muddat ichida ularga (soliq to'lovchilarga) xabar berishi kerak. Ko'rsatilgan talablar bajarilmagan holda bank va boshqa kredit tashkilotlarining rahbarlari belgilangan tartibda ma'muriy jazoga tortiladilar.

Soliq asosi, negizi (bazasi) – umumiy holda belgilangan soliqqa tortish davri mobaynida ma'lum hududdagi soliq to'lovchilar va soliqqa tortish ob'ektlarining yig'indisi.

Soliq og'irligi (yuki, «zulmi») – davlat va jamiyat hayotida soliqlarning rolini xarakterlab (ko'rsatib) beradigan eng umumlashgan ko'rsatkich. Ishlab chiqarishning umumiy hajmi va daromadlarda soliq ajratmalarining salmog'ini (hissasini) ko'rsatuvchi, bozor iqtisodiyotining amalga oshirilayotgan modelidan kelib chiqadigan o'lcham. Soliq yig'imlarining jami milliy mahsulotga (yalpi ichki mahsulotga) nisbati bilan aniqlanadi.

Soliq imtiyozi – soliq to'lovchi soliq majburiyatlari hajmining to'liq yoki qisman qisqarishi, to'lov muddatining kechiktirilishi yoki

orqaga surilishi. Soliqlarning rag'batlantiruvchi funksiyasi soliq imtiyozlari tizimi orqali amalga oshiriladi. Soliq imtiyozi soliqqa tortish ob'ektining o'zgarishida, soliqqa tortish bazasining kamayishida (qisqarishida), soliq stavkalarining pasaytirilishida va boshqalarda o'z ifodasini topadi. Soliqqa tortilmaydigan ob'ekt minimumi, alohida shaxslar va soliq to'lovchilarning ayrim toifalarini soliq to'lashdan ozod qilish, soliqqa tortish ob'ektidan ayrim elementlarni chiqarish, soliq stavkalarini pasaytirish, maqsadli soliq imtiyozlari, soliq kreditlari (soliqlarning undirilishini kechiktirish) va boshqalar soliq imtiyozlarining ko'rinishlaridir (turlaridir). Masalan, korxonalar foydasidan olinadigan soliq bo'yicha imtiyozlar ishlab chiqarishni kengaytirish va uy-joy qurilishini rivojlantirish xarajatlarini moliyalashtirishni, tadbirkorlikning kichik shakllarini, nogironlar va pensionerlarning bandligini ta'minlashni, ijtimoiy-madaniy va tabiatni muhofaza qilish sohalarini rag'batlantirishga qaratilgandir. Individual xarakterga ega bo'lgan soliq imtiyozlarini berish, odatda, ta'qiqlanishi kerak.

Soliq stavkasi -- soliqqa tortish birligiga to'g'ri keluvchi soliqning hajmi (miqdori, darajasi). Qat'iy soliq stavkalari daromadlarga bog'liq bo'lmagan holda soliqqa tortish birligiga nisbatan absolyut summalarda o'rnatiladi. Proporsional stavkalar daromadning hajmiga (miqdoriga) bog'liq bo'lmagan holda unga nisbatan bir xil foizlarda belgilanadi. Progressiv soliq stavkalari soliqqa tortiladigan daromad hajmining ortishi bilan oshib boradi. Regressiv soliq stavkalari esa, aksincha, daromadning ortib borishi bilan pasayadi.

Soliq tizimi – mamlakat doirasida (hududida) to'lovchilardan (yuridik va jismoniy shaxslardan) belgilangan tartibda olinadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa to'lovlar hamda ular tarkibiy tuzilishining shakl va uslublari yig'indisi.

Soliq yurisdiksiyasi – davlat soliq organlarining huquqiy masalalarni va soliq huquqbuzarligi to'g'risidagi ishlarni hal qilish bo'yicha qonunga binoan (yoki boshqa me'yoriy hujjatga ko'ra) belgilangan vakolatlari yig'indisi. Bu vakolatlar ikki me'zon bo'yicha aniqlanadi: 1)rezidentlik; 2) hududiylik. Bular, o'z navbatida soliqqa tortiladigan daromadlarning tarkibini aniqlab beradi. Barcha mamlakatlarda bu me'zonlarni qo'llashda yagonalik bo'lmaganligi uchun ikki marta soliqqa tortish muammosi vujudga keladi. Me'zonlarni tanlash har bir mamlakatning milliy manfaatlari bilan

bog'liqdir. Ayrim mamlakatlar amaliyotida bu me'zonlarni turli variantlarda kombinatsiya qilib qo'llash keng tarqalgan. Masalan, AQSh va Buyuk Britaniyada asos sifatida rezidentlik me'zoni olinsada, u mamlakatlarning aniq manfaatlariga bog'liq ravishda hududiylik mezoni bilan to'ldirilgan. Lotin Amerikasi mamlakatlarida esa soliq yurisdiksiyasi ustuvorlik bilan hududiylik me'zonini qo'llash orqali amalga oshiriladi. Bu tartib Fransiya, Shveytsariya va boshqa mamlakatlarning soliq amaliyotida ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Soliq qonunchiligi – davlatda soliqlarning turi, ularni undirish mexanizmi va soliq majburiyatlarining vujudga kelishi, o'zgarishi va to'xtashini tartibga solib turuvchi yuridik me'yorlar yig'indisi; moliyaviy huquq instituti. Soliq huquqi davlatning ijtimoiy–iqtisodiy tuzilishi (qurilishi), uning vazifa va funksiyalari bilan belgilanadi.

Soliq badallari (to'lovlari) – soliq qonunchiligi bo'yicha belgilangan tartibda va muddatda soliq to'lovchilar tomonidan to'lanadigan, hisoblangan yoki qat'iylashtirilgan summalar. Ularni hisoblash tartibi har bir soliq turi bo'yicha qonunga binoan aniqlanadi.

Soliq bitimlari-Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan byudjet daromadlari va xarajatlari klassifikatsiyasining daromadlar qismidagi har bir soliq va boshqa majburiy to'lovlarga mo'ljallangan qism, band, kod va moddaga muvofiq vakolatli banklarning hisob-kitob hisob varag'iga yoziladigan, hisoblangan va haqiqatda kelib tushgan soliq badallari (to'lovlari) va moliyaviy sanksiyalar.

Soliq hisob-kitoblari – yuridik shaxslar tomonidan qonunda ko'zda tutilgan muddatlarda buxgalteriya hisoboti bilan birgalikda soliq organlariga taqdim etilib, o'zida ma'lum hisobot davri mobaynida to'lanishi lozim bo'lgan hisoblangan to'lovlar summasini aks ettiradi. Soliq summalarini hisoblash tartibi soliq qonunchiligiga ko'ra har bir soliq turi bo'yicha alohida-alohida belgilanadi.

Soliq bitimlari – bir mamlakat yuridik va jismoniy shaxslarining ikkinchi mamlakatda olgan daromadlari ayrim turlarini va boshqa mamlakatning hududida joylashgan shu shaxslarning mol-mulkini soliqqa tortish huquqini har bir mamlakatga biriktirishga mo'ljallangan mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro soliq munosabatlarini tartibga solishga yo'naltirilgan yuridik hujjat. Amaliyotda soliq bitimlarining ikki turi uchraydi: 1) maxsus (cheklangan) soliq bitimlari- ular cheklangan xarakterdagi masalalarni (xalqaro yuk tashish, bojxona to'lovlari,

imtiyozli soliq rejimi va shu kabilar; 2) umumiy soliq bitimlari. Soliq bitimlari imzolanayotganda davlatlar quyidagi asosiy vazifalarni yechishga harakat qiladilar: ikki marta soliqqa tortishga barham berish sxemasini aniqlash-o'zaro kelishayotgan davlatlar uchun faqat u yoki bu daromaddan soliq undirish huquqi biriktiriladi; har ikkala davlatda soliqqa tortish huquqi saqlanib qolganda ham ikki marta soliqqa tortish mexanizmiga barham berish; soliq to'lovchini boshqa mamlakatlarda diskriminatsion tarzda soliqqa tortilishidan himoya qilish; soliqqa tortishdan bo'yin tovlashni aniqlash va konvensiyani bajarish maqsadida o'zaro informatsiya almashish. Bunda quyidagi to'rt guruh masalalar ko'rib chiqiladi: konvensiyaning qo'llanish doirasi; soliqlarni davlatlar o'rtasida taqsimlash; ikki marta soliqqa tortishga barham berish; harakat qilish qoidalari. Shu bitim bo'yicha tartibga solib turiladigan soliqlarning turlari va shaxslarning (yuridik va jismoniy) ro'yxati ham aniqlanadi.

Soliq nazorati – yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'liq va o'z vaqtida to'lanishini ta'minlash ustidan amalga oshiriladigan nazorat. Nazorat tekshiruv ishlarini amalga oshirish davomida bevosita korxonaning o'zida (hujjatli tekshiruv) yoki korxona tomonidan belgilangan muddatlarda taqdim etiladigan va soliq organi ixtiyoriga kelib tushadigan bank hujjatlari, buxgalteriya hisobotlari va hisob-kitoblari asosida (kameral tekshiruv) amalga oshirilishi mumkin. Korxonalar ustidan doimiy nazoratga soliq organlarida har bir soliq turi va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblash va kelib tushish ustidan operativ buxgalteriya hisobini joriy etish orqali erishiladi.

Soliq krediti – mintaqaviy soliq organi tomonidan korxonaga beriladigan va tegishli shartnoma bilan rasmiylashtiriladigan kredit. Odatda investitsiyalar va innovatsion xarajatlarni amalga oshirish uchun qaytaruvchanlik va haqlilik asosida beriladi. *Qarang: Investitsion soliq krediti.*

Soliq to'xtatuvchanligi (to'sqinchiligi) – soliq progressiyasining noproporsionalligi bilan xarakterlanadigan soliqqa tortish tizimi. Ma'lum darajadan yuqoridagi daromadlarga yanada yuqoriroq (ko'proq) soliq o'rnatiladi. Buning natijasida yuqori daromadga ega bo'lish foydasiz bo'lganligi uchun tijoriy faoliyat susayadi (pasayadi).

Soliq to'lovchilar – qonun hujjatlariga ko'ra soliq to'lash

majburiyati yuklangan jismoniy va yuridik shaxslar hamda to'lovchilarning boshqa toifalari.

Soliq davri – soliq bazasining (negizining, asosining) shakllanish jarayoni tugaydigan muddat. Bu muddatda soliq majburiyatining yakuniy hajmi (miqdori) aniqlanadi. Qonun tomonidan belgilangan soliqqa tortish davri davomida bir ob'ekt soliqning bir turi bo'yicha bir marta soliqqa tortilishi mumkin.

Soliq tushumlarini bashoratlash (prognozlashtirish) – aniq va miqdoriy jihatdan aniqlangan shaklda soliq tushumlarining hajmiga ta'sir ko'rsatuvchi ob'ekti va sub'ektiv omillarni oldindan ko'rish va bilish instrumentidir. Soliq tushumlarini bashoratlash perspektiv xarakterdagi tadqiqot hisoblanib, uni ishlab chiqishda (yaratishda) real iqtisodiy shartlar va jarayonlar hisobga olinishiga qaramasdan u ehtimollik, dastlabkilik xarakteriga egadir. Mamlakat yoki aniq bir mintaqa iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining kompleks dasturi bashoratlashning asosidir. Shu bilan birgalikda bunda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan cheklanishlar (chetlanishlar, og'ishlar), hukmron tendensiyalar (oqimlar) va ularni farq qilish sohalarini aniqlashga ham e'tibor bermoq lozim. Bashoratlash shoshilinch (operativ) (bir oygacha), qisqa muddatli (bir yilgacha), o'rta muddatli (besh yilgacha) va uzoq muddatli (besh yildan ortiq) kabi turlarga bo'linishi mumkin. Xilma-xil davriy ufqlarga ega bo'lgan istiqbolni belgilashning (bashoratlashning) mazmuni istiqboli belgilanayotgan jarayonlarning tabiati bilan belgilanadi: qanchalik barqarorlik bo'lsa, bashoratlash gorizonti (ufqi) shunchalik keng bo'ladi. Bashoratlash hisob-kitob qilinayotganda o'tgan davrlarda soliqlarning qanchalik tushib turganligini xarakterlaydigan haqiqatdagi dinamik qatorlar ham hisobga olinishi kerak.

Soliq elementlari – davlatning qonun aktlari asosida aniqlangan soliqlarning tuzilishi (qurilishi) prinsiplari va ularni undirishni tashkil qilish, soliqlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini o'zida aks ettiradi. Soliqlarning elementlari tarkibiga quyidagilar kiradi: 1) soliq sub'ekti (soliq to'lovchi); 2) soliqni o'zida tashuvchi (namoyon etuvchi); 3) soliq ob'ekti; 4) soliq manbai; 5) soliqqa tortish birligi; 6) soliq stavkasi (soliqqa tortish normasi, me'yori); 7) soliq imtiyozlari; 8) soliq okladi. Soliq qonunchiligi nuqtai-nazaridan yuqorida sanab o'tilganlardan tashqari soliqning muhim elementlari qatoriga yana quyidagilarni kiritish mumkin: 1) soliq masshtabi; 2) soliqqa tortish

bazasini (asosini, negizini) hisobga olish usuli; 3) soliq davri; 4) soliqni hisoblash tartibi; 5) hisobot davri; 6) soliqni to'lash muddatlari; 7) soliqni to'lash usuli va tartibi.

Soliq kvotasi – soliqqa tortishning ma'lum birligidan olinadigan soliqning miqdori, hajmi, o'lchami.

Soliqqa tortish – qonuniy ravishda o'rnatilgan soliq undirish (olish) tartibi. Iqtisodiyotni tartibga solish soliqqa tortishning asosiy funksiyasidir. Soliq siyosatining richaglari yordamida davlat xo'jalik kon'yunkturasining xolatiga ta'sir ko'rsatadi va iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Soliqqa tortishning boshqa bir funksiyasi pul mablag'larini qayta taqsimlashdir. Soliqqa tortishning bir–biridan farq qiluvchi digressiv, progressiv, proporsional va regressiv turlari mavjud.

Soliqqa tortish manbai – soliqlarni to'lash uchun foydalaniladigan rezerv, odatda, soliq to'lovchining daromadi va kapitali. Eng umumiy shaklda soliqqa tortish manbai bo'lib soliqqa tortish ob'ektidan qat'iy nazar ijtimoiy takror ishlab chiqarish asosiy qatnashchilarining va davlatning birlamchi pul daromadlarini shakllantiruvchi yalpi ijtimoiy (ichki) mahsulot hisoblanadi.

Soliqqa tortish normasi – soliqqa tortiladigan qiymatning haqiqiy qiymatga nisbati.

Soliqqa tortish ob'ektlari – qonunga muvofiq foyda (daromad), ma'lum bir mahsulotlar qiymati, yuridik va jismoniy shaxslarning mulki, mol-mulkni berish (meros, hadya etish), qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha operatsiyalar, faoliyatning ayrim turlari va boshqalardan iborat. Soliqqa tortishning bir ob'ekti bir turdagi soliq bilan belgilangan muddatda (oy, chorak, yarim yil, yil) bir marta soliqqa tortilishi mumkin.

Soliqqa tortish prinsiplari (tamoyillari) – soliq siyosatini amalga oshirishni belgilab beradigan va soliqlar bo'yicha byudjet topshiriqlarini tuzish orqali realizatsiya qilinadigan mustahkam o'rnashib qolgan qoidalar yig'indisi. Ularning eng muhimlari qatoriga quyidagilar kiradi: 1) adolatlilik. Bu prinsip fuqarolar o'rtasida ularning daromadlariga mos ravishda soliqlarning bir tekis taqsimlanishini va soliqqa tortishning hammaga (eng umumiyligini) tegishli ekanligini taqoza etadi; 2) aniqlilik. Bu prinsip soliqning summasi, uni hisoblash tartibi (uslubi) va to'lov vaqti soliq to'lovchiga oldindan aniq ma'lum bo'lishi kerakligini talab qiladi; 3) qulaylilik. Bu prinsip soliq to'lovchilar

uchun soliqning olinish uslubi (tartibi) va vaqti eng qulay bo'lishi kerakligini anglatadi; 4) iqtisod qilish, tejab- tergash. Bu prinsipning mazmuni soliqqa tortish tizimini oqilonalashtirish va soliqlarni undirish xarajatlarini kamaytirishdan iboratdir. Vaqt o'tishi bilan soliqqa tortishning bu prinsiplari qatoriga soliqlarning harakatchanligi va yetarliligini ta'minlash (davlatning ob'ektiv ehtiyojlari va imkoniyatlariga muvofiq soliq oshirilishi yoki qisqartirilishi (kamaytirilishi) mumkin), soliqqa tortishning zaruriy manba'si va ob'ektini tanlash, soliqqa tortishning bir martaliligi kabi prinsiplar ham qo'shildi.

Soliqqa tortish nazariyalari – soliqqa tortish amaliyotini nazariy jihatdan asoslashga urinish. Soliqqa tortish nazariyasi tarixida eng dolzarb muammo sifatida quyidagi savollarning javobini izlab topish sanaladi: Byudjet daromadlarini shakllantirishda sof fiskal usullardan foydalanish maqsadga muvofiqmi yoki soliqlarni pasaytirish orqali tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish va soliqqa tortish bazasini kengaytirish kerakmi? Bularning qaysi biri afzal? Qaysi biri maqsadga muvofiq? va h.k.

Soliqlar klassifikatsiyasi – soliqlarning undirilish uslubi, qo'llaniladigan stavkalarning xarakteri, soliq imtiyozlari, soliqqa tortish manbai va ob'ekti kabi belgilar bo'yicha guruhlarga ajratilishi (bo'linishi). Belgilanish uslubiga ko'ra soliqlar to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarga bo'linadi. Daromad solig'i, foyda solig'i, resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i kabilar to'g'ri (bevosita) soliqlardir. Egri (bilvosita) soliqlar xo'jalik aktlari va aylanmalari, moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishdan vujudga keladi. Qo'shilgan qiymat solig'i, boj to'lovlari, aksizlar, qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha operatsiyalardan olinadigan soliq va boshqalar ana shular jumlasidandir. Soliqqa tortish manbalari bo'yicha ham soliqlar guruhlarga bo'linadi: ishlab chiqarish xarajatlarining (tannarx)ning tarkibiga kiruvchi, foyda (daromad)dan olinuvchi va boshqa soliqlar. Soliqqa tortish ob'ektlari bo'yicha soliqlar klassifikatsiya qilinganda ular quyidagi guruhlarga bo'linadi: mulk soliqlari, resurs soliqlari (yer solig'i ham shu guruhga kiradi), daromad yoki foyda solig'i, harakat soliqlari (xo'jalik aktlari, moliyaviy operatsiyalar, realizatsiya bo'yicha aylanmalar, ba'zi bir qolgan soliqlar va bir martalik yig'imlardan iborat bo'lgan soliqlar.

Soliqlarning funksiyalari – shu iqtisodiy kategoriyaning

daromadlarni qiymat jihatidan taqsimlash va qayta taqsimlash instrumenti sifatida ijtimoiy mo'ljallanganligining qay darajada amalga oshirila-yotganligini ko'rsatadi. Soliqlar quyidagi funksiyalarni bajaradi: fiskal; tartibga solish (rag'batlantirish).

Soliqlarning fiskal funksiyasi – soliqlarning eng asosiy ijtimoiy mo'ljallanganligini o'zida aks ettiradi, davlatning moliyaviy natijalarini shakllantiradi, uning o'z funksiyalarini bajarishi uchun zarur bo'lgan resurslarni byudjet tizimi va nobyudjet fondlarga to'plash imkonini beradi.

Soliqlarning tartibga solish (rag'batlantirish) funksiyasi – moliyaviy (soliq) mexanizm (i) orqali davlatning mamlakat ijtimoiy hayotida faol ishtirok etishini ta'minlaydi. Bu funksiyaning quyidagi bir necha shakllari bo'lishi mumkin: nazorat; rag'batlantirish; tartibga solish; takror ishlab chiqarish. Ular soliq mexanizmining samaradorligini baholash imkonini beradi, moliyaviy resurslarning harakati ustidan nazoratni ta'minlaydi, soliq tizimi va byudjet siyosatiga o'zgartirish kiritish zarurligini aniqlaydi. Rag'batlantirish imtiyozlar, cheklashlar, chegirmalar, afzal ko'rish tizimi orqali amalga oshiriladi va ular soliqqa tortish ob'ektining imtiyozlarni shakllantirish belgilari bilan uzviy ravishda bog'liq bo'ladi, soliqqa tortish ob'ektining o'zgarishida, soliqqa tortiladigan baza (asos)ning kamayishida, soliq stavkasining pasaytirilishida va shu kabilarda namoyon bo'ladi. Takror ishlab chiqarish tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlarda, yo'l fondlari uchun olinadigan soliqlarda, mineral xom-ashyo bazalarini takror ishlab chiqarishga mo'ljallangan soliqlarda namoyon bo'ladi.

Soliqlarning turlari – O'zbekiston hududida olinadigan umumdavlat soliqlari, mahalliy soliqlar va yig'imlardan iborat. Umumdavlat soliqlarining tarkibiga yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig'i, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq kabilar kiradi. Mahalliy soliqlar va yig'imlar mol-mulk solig'i, yer solig'i, reklama solig'i, avtotransport vositalarini sotganlik uchun soliq, savdo-sotiq qilish huquqi uchun yig'im, shu jumladan, ayrim turdagi mahsulotlarni sotish huquqini bueruvchi litsenziya yig'imlari, yuridik shaxslarni, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im,

avtotransport to'xtash joyidan foydalanganlik uchun yig'im, obodonlashtirish ishlari uchun yig'imlardan iboratdir.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi hamda to'lanishi ustidan so'nggi (navbatdagi, keyingi) nazorat – davlat tomonidan soliq organlari yordamida ikki bosqichda amalga oshiriladi : a) korxonalardan bo'xgalteriya hisobotlari va soliq hisob-kitoblari qabul qilinayotganda; b) bevosita korxonaning o'zida boshlang'ich buxgalteriya hujjatlarini tekshirish yo'li bilan.

Sotib olish solig'i – davlat daromadlarini ko'paytirish yoki ayrim mahsulotlarni ishlab chiqarishni cheklab qo'yish maqsadida mamlakatda ishlab chiqarilayotgan ayrim mahsulotlardan olinadigan soliq. Odatda eksportga mo'ljallangan mahsulotlardan olinmaydi.

Sotish solig'i – mahsulotlarning sotish qiymatiga nisbatan foizlarda belgilanadigan va ishlab chiqaruvchilar tomonidan to'lanadigan soliq. Aksizlarning ko'rinishlaridan biri.

Sotishdan olinadigan soliq – ayrim xorijiy mamlakatlarda (masalan, AQShning ayrim shtatlarida) qo'llaniladi va iste'moldan olinadigan egri (bilvosita) soliqni o'zida gavdalantiradi. Odatda, bu soliqqa iste'mol mahsulotlari (restoranlar bundan mustasno) tortilmaydi.

Sekvestr – yilning oxirigacha qolgan vaqt davomida byudjetning barcha moddalari bo'yicha (himoya qilinganlaridan tashqari) davlat xarajatlarini proporsional ravishda qisqartirish.

Sug'urta – noqulay (tasodifiy) hodisalar va voqyeliklar sodir bo'lganda jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiy manfaatlarini himoya qilish va ularga nisbatan yetkazilgan moddiy zararlarni qoplash (tiklash) uchun pul mablag'larining maqsadli fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish bo'yicha qayta taqsimlash munosabatlarining alohida sohasi.

Sug'urta shartnomasi – sug'urtaning aniq bir turi shartlariga muvofiq o'zaro majburiyatlarni tartibga soluvchi sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasidagi bitim (yuridik kelishuv). Sug'urtalanuvchining yozma arizasiga muvofiq tuziladi, ayrim hollarda og'zaki tuzilishiga ham yo'l qo'yiladi, sug'urta ob'ekti to'g'risidagi zaruriy ma'lumotlarni (manzili, miqdoriy va sifat tavsifnomasi, ahvoli yoki holati va boshqalar) va sug'urta riskini qabul qilishga sug'urtalovchining roziligini olish darkor.

Sug'urta himoyasi – ijtimoiy ishlab chiqarish va aholining

turmush darajasiga nisbatan yetkazilgan yo'qotmalarga barham berish yoki ularni qoplash (tiklash) bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos taqsimlash va qayta taqsimlash munosabatlarining majmuini o'zida mujassam etgan iqtisodiy kategoriya(keng ma'noda); konkret ob'ektlarga: moddiy boyliklar, hayot, sog'lik, fuqarolarning mehnatga layoqatliligi va boshqalarga yetkazilgan ziyonlarni tiklash va ularga barham berish borasidagi qayta taqsimlash munosabatlarining majmui (tor ma'noda).

Sug'urta mukofoti – qonun yoki sug'urta shartnomasiga muvofiq ravishda sug'urtalanuvchining sug'urtalovchiga sug'urta riski uchun haq to'lovi. Tarif stavkasi, sug'urta summasi, sug'urta muddati va boshqa omillarga bog'liq ravishda aniqlanadi.

Sug'urta guvohnomasi (sug'urtaviy polis) – tuzilga sug'urta shartnomasi va uning shartlari mazmunini o'zida mujassam etganligiga guvohlik beruvchi sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanuvchiga o'rnatilgan namunaga muvofiq beriladigan hujjat. Sug'urtalanuvchiga u tomonidan birinchi marta yoki bir martalik sug'urta badali to'langanidan so'ng beriladi. Unda sug'urtaning asosiy shartlari: sug'urtalanuvchining familiyasi va ismi sharifi, uning rekvizitlari, sug'urta hajmi, sug'urta majburiyati hajmi, sug'urta summasining miqdori, sug'urta tarifi, sug'urta qoplanmasini oluvchi va boshqalar o'z ifodasini topadi.

Sug'urta bozori – oldi-sotdi ob'ekti o'ziga xos tovar- sug'urta xizmati-bo'lgan va unga nisbatan taklif va talab shakllanadigan pul munosabatlari sohasi. Sug'urta huquqiy munosabatlari ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikning shakli.

Sug'urta bozori assortimenti – sug'urtalanuvchi murojaat qilishi mumkin bo'lgan sug'urta turli ko'rinishlarining (turlarining) to'plami (majmui).

Sug'urta rezervlari – sug'urta badallari hisobidan shakllanadigan va birinchi navbatda, sug'urtalanuvchilarga sug'urta to'lovlarini amalga oshirishga sarf (xarj) qilinadigan maxsus fondlar. Daromadlarga emas, balki sug'urtalovchining majburiyatlariga bog'liq ravishda shakllanadi (tashkil qilinadi).

Smetali moliyalashtirish – noishlab chiqarish sohasi korxona va tashkilotlari xarajatlarini qoplash metodi.

Sotsial ta'minot – qariganda, nogironlik bo'yicha, boquvchisini yuqotganda va qonunda belgilangan boshqa holatlarda fuqarolarni

moddiy ta'minlash uchun milliy daromadning bir qismini pul mablag'larining ijtimoiy fondini shakllantirish va undan foydalanish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan taqsimlash munosabatlari tizimi.

T

Taraqqiyot byudjeti – davlat byudjetining tarkibiy qismi, uning kapital xarajatlari tarkibida shakllantiriladi va investitsion loyihalarni kreditlashtirish, investitsiyalashtirish va kafolatli ta'minlash uchun foydalaniladi.

Tartibga soluvchi (tartiblovchi) daromadlar – tegishli byudjetda ko'zda tutilgan barcha xarajatlarni to'liq qoplash maqsadida umumdavlat soliqlaridan quyi byudjetdagi biriktirilgan daromadlarning ustiga yuqori byudjetdan beriladigan daromadlar. Bunday daromadlarning tarkibiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, korxonalardan olinadigan daromad (foyda) solig'i, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i kabilar kiradi. Bu soliqlar bo'yicha daromadlar quyi byudjetlardagi tushumlarni tartibga solish uchun moliyaviy hisobot davrida (odatda, bir yilda) belgilangan tartibda tasdiqlangan stavkalar bo'yicha soliqlardan foiz ajratmalari ko'rinishida foydalaniladi. Tartibga soluvchi daromadlar bo'yicha ajratmalar bevosita quyi byudjetlarga borib tushadi, ajratmalar stavkasi (normativi) esa davlat byudjeti tasdiqlanayotgan paytda aniqlanadi.

Tashqi qarzni restrukturizatsiya qilish – qarzni qaytarish va u bo'yicha foizlarni to'lash muddatlarini uzaytirish.

Taqsimlanmagan foyda solig'i – alohida soliq to'lovchi sifatida tan olingan aksionerlik kompaniyalari, banklar va boshqa institutlar foydasining dividentlarga taqsimlanmagan qismidan olinadi.

Transport vositalarining egalaridan olinadigan soliq – transport vositalariga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan to'lanadi. Soliqning stavkasi ot kuchida ifodalangan dvigatelning quvvatiga bog'liqdir. Uning summasi mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlarining tarkibiga kiritiladi.

To'g'ri (bevosita) soliqlar – daromad solig'i, foyda solig'i, resurs to'lovlari, mol-mulk solig'i va boshqalardan iborat bo'lib, ularga egalik qilish va ulardan foydalanish soliqqa tortish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

To'g'ri (bevosita) soliqqa tortish – shaxsan yoki ish beruvchi orqali soliqlarni soliq xizmatlariga to'g'ridan-to'g'ri to'lash orqali amalga oshiriladigan jamiyat a'zolarini bevosita soliqqa tortishdan iborat. Aniq bir shaxsning ahvoliga bog'liq bo'lmasdan, balki uning qanday mahsulotlarni sotib olishiga bog'liq bo'lgan egri (bilvosita) soliqqa tortishdan farq qiladi.

To'lov balansi – ma'lum bir davr (oy, chorak, yarim yil, yil) mobaynida mamlakat tomonidan xorijga to'langan to'lanmalar va xorijdan olingan to'lovlar o'rtasida nisbat. O'z ichiga tegishli davrda mamlakat tovarlari eksporti va importi qiymatlarini ifodalovchi savdo balansini, xizmatlar balansini va notijoriy to'lovni oladi. Bularning barchasi joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansini shakllantiradi. Mamlakatning umumiy to'lov balansi esa joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi, kapitallar va kreditorlar harakati balansi, shuningdek, oltin va valyuta rezervlari harakati balansidan tashkil topadi.

To'lov aylanmasi – mamlakat iqtisodiyotidagi barcha pulli to'lovlar (pul to'lovlarining) majmui (yig'indisi, to'plami).

To'lovlarning navbatliligi – bir necha muddatli va muddati o'tib ketgan to'lovlar mavjud bo'lganda va ularni to'liq to'lash (qaytarish, uzish) uchun mablag'lar yetarli bo'lmagan holda to'lovchining hisob varag'idan pul mablag'larini o'tkazish (olish, undirish) ketma-ketligi.

Tibbiyot sug'urtasi – sog'liqni saqlash bo'yicha aholi manfaatlarini ijtimoiy himoya qilishning shakli. Sug'urta hodisasi ro'y bergan paytda fuqarolarga tibbiy yordam olinishini kafolatlaydi. Ikki shaklda amalga oshirilishi mumkin: majburiy va ixtiyoriy.

U

Umumdavlat moliyasi – davlatning funksiyalari va vazifalarini bajarish hamda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun sharoitlarni yaratish maqsadida markazlashtirilgan pul mablag'lari fondlarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi.

Uy-joy solig'i – ko'chmas mulk solig'ining ko'rinishlaridan biri bo'lib, bu soliqqa uy-joyga ega bo'lganlar tortiladi.

F

Foyda solig'i – xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning foydasidan olinib, byudjetning muhim daromadlaridan biri hisoblanadi. Bu to'g'ri (bevosita) soliqdir. Uning summasi soliq to'lovchi korxonaning yakuniy moliyaviy natijalariga bog'liq bo'ladi. Moliya yilida soliq solinadigan foydaga ega bo'lgan yuridik shaxslar foyda solig'ini to'lovchilar hisoblanadi. Yalpi foyda bilan ma'lum chegirmalar o'rtasidagi farq sifatida hisoblangan foyda soliqqa tortish ob'ektidir. Foyda solig'i barcha soliqlar to'langandan so'ng korxona ixtiyoriga qolgan foyda hisobidan to'lanadi.

Fuqarolarning yillik jami daromadi – ularning korxonada olgan pul va natural ko'rinishdagi barcha to'lanmalaridan iborat. Xorijiy valyutada olingan fuqarolarning daromadi soliqqa tortish maqsadlari uchun daromad olingan kundagi Markaziy bankning kursi bo'yicha milliy valyutada aniqlanadi. Fuqarolarning yillik jami daromadi tarkibiga (soliqqa tortish maqsadlari uchun) quyidagilar kiritilmaydi: pensiyalar; davlat ijtimoiy nafaqalari (vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotganligi uchun nafaqalardan tashqari); kompensatsion to'lanmalar; moddiy yordam ko'rsatish summalari (tabiiy ofat munosabati bilan); davlat zayomi obligatsiyalari va lotereyalari bo'yicha yuto'qlar; banklar va boshqa kredit tashkilotlaridagi omonatlar bo'yicha foizlar va boshqalar.

X

Xarajatlarni respublika byudjetidan moliyalashtirish – quyidagilar respublika byudjetdan moliyalashtiriladi: fan, ta'lim, madaniyat, soq'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport (respublikaga bo'ysunadigan tashkilotlar bo'yicha); ijtimoiy ta'minot; mudofaa, milliy xavfsizlik va jamoat tartibini ta'minlash; sudlar va prokuratura organlari faoliyatini ta'minlash; davlat zahirasi va safarbarlik zahirasini vujudga keltirish hamda ularni saqlash; davlat markazlashtirilgan investitsiyalarini amalga oshirish; davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, O'zbekiston Respublikasining chet ellardagi diplomatik vakolatxonalari hamda missiyalari faoliyatini ta'minlash; iqtisodiyot turli tarmoqlarining respublikaga bo'ysunadigan byudjet tashkilotlarini saqlash; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlariga

muvofiq iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning maqsadli davlat dasturlari va tadbirlarini amalga oshirish; yer tuzish, meliorativ, tabiatni muhofaza qilish va epizootiyaga qarshi kurash chora-tadbirlarini amalga oshirish; qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurash; gidrometeorologiya, do'lga qarshi kurash chora-tadbirlari; qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa maqsadlar.

Xarajatlarni Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan va mahalliy byudjetlardan moliyalashtirish – quyidagilar yuqorida ta'kidlangan byudjetlardan moliyalashtiriladi: fan, ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport (Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahri byudjetlaridan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlari bo'yicha); ijtimoiy ta'minot; aholini ijtimoiy himoya qilish; Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruv organlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatini ta'minlash; iqtisodiyot turli tarmoqlarining Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri byudjet tashkilotlarini saqlash; qonun hujjatlariga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning maqsadli dasturlari va tadbirlarini amalga oshirish; qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa maqsadlar.

Xorijiy davlatlarning hukumatlari, banklari va firmalariga bog'langan kreditlar – xorijiy davlatlarning hukumatlari, banklari va firmalari mablag'lari hisobidan kreditor mamlakatdan tovarlar, ishlar va xizmatlar sotib olish uchun qaytarilish va tiklanish asosida mablag'larni jalb qilish shakli.

S

Sessionariy – qayta sug'urtalashda riskni o'ziga qabul qiluvchi sug'urtalovchi.

E

Egri (bilvosita) soliqlar – xo'jalik aktlari va aylanmalari hamda moliyaviy operatsiyalardan kelib chiqadi. Bu soliqlarning tarkibiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, bojxona bojlari, qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha operatsiyalardan olinadigan soliq va boshqalar kiradi. Ular baho yoki tarifga ustama (qo'shimcha) tarzida (ko'rinishida) o'rnatilib, soliq to'lovchilarning daromadlari bilan

belgilanadigan (aniqlanadigan) to'g'ri (bevosita) soliqlardan farq qiladi.

Egri (bilvosita) soliqqa tortish – daromadlar sarf qilinayotgan paytda to'lanadigan soliqlar tizimini o'z ichiga olib, daromadlar bilan emas, balki xarajatlar bilan bog'liqdir. Masalan, sotuvdan olinadigan soliq (sotuv solig'i), aksizlar, qo'shilgan qiymat solig'i va h.q. Egri (bilvosita) soliqqa tortishda mahsulotni ishlab chiqaruvchi yoki xizmatni ko'rsatuvchi ularni tarkibida ustama (qo'shimcha) bo'lgan bahoda (tarifda) sotadi va tushumdan ma'lum bir soliq summasini davlat ixtiyoriga o'tkazadi. Shunday qilib, amalda u soliqlar yig'uvchi, sotib oluvchi esa egri (bilvosita) soliqni to'lovchi bo'lib hisoblanadi. Shunga mos ravishda egri (bilvosita) soliqqa tortishda shu soliqni to'lashi kerak bo'lgan va shu soliqqa tortilishi lozim bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar turlicha shaxslardir.

Yu

Yuridik shaxslardan olinadigan soliqlar – qo'shilgan qiymat solig'i, korxona va tashkilotlarning daromadi (foydasi)dan olinadigan soliq, aksizlar, yo'l fondini shakllantirish uchun manba sifatida foydalaniladigan soliqlar, korxona mol-mulki solig'i, yer uchun to'lovlar, reklama solig'i, birjada amalga oshirilgan bitimlardan olinadigan yig'im, mahalliy auksion va lotereyalarni o'tkazish huquqi uchun litsenziya yig'im, boshqa soliq, yig'im va majburiy to'lovlardan iborat.

Ya

Yashirin soliq – iste'molchi tomonidan bevosita to'lanmaydigan, lekin unga mo'ljallangan mahsulotning bahosi tarkibiga uni ogohlantirmasdan, unga xabar bermasdan, unga bildirmasdan kiritilgan soliq. Masalan, bojlar.

O'

O'zaro sug'urta jamiyati – notijoriy tipdagi sug'urta tashkiloti, o'zlarining mulkiy manfaatlarini sug'urta himoyasi uchun badal asosida vujudga kelgan jismoniy va yuridik shaxslarning ixtiyoriy birlashmasi sifatida amal qiladi (faoliyat ko'rsatadi).

Q

Qayta sug'urtalash – balanslashtirilgan (muvozanatlashtirilgan) sug'urta portfelini yaratish maqsadida sug'urta ob'ekti bo'yicha sug'urtalovchi majburiyatlarining bir qismini boshqa sug'urtalovchiga berish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlar tizimi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining byudjeti – Davlat byudjetining Qoraqalpog'iston Respublikasi pul mablag'lari fondini tashkil etuvchi bir qismi bo'lib, byudjetda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Qimmatli qog'ozlar – o'zining egasiga divident va foiz ko'rinishida daromad olish huquqini beruvchi mulk tituli. Ularning tarkibiga aksiyalar, obligatsiyalar va boshqalar kiradi.

Qo'shilgan qiymat – sotilgan (realizatsiya qilingan) mahsulotlar, ishlar va xizmatlar qiymati bilan ishlab chiqarish va muomala xarajatlarining tarkibiga kiritilgan moddiy xarajatlarning qiymati o'rtasidagi farq.

Qo'shilgan qiymat solig'i – ishlab chiqarish va muomala jarayonlarining barcha bosqichlarida yaratilgan qo'shilgan qiymat bir qismining byudjetga olish shakli. Egri (bilvosita) soliqlarning tarkibiga kiradi. Mahsulotlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya va import qilish oboroti qo'shilgan qiymat solig'i solinadigan ob'ekt hisoblanadi. Realizatsiya bo'yicha soliq solinadigan oborot realizatsiya qilinadigan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) qiymati asosida, qo'llaniladigan narxlar va tariflarni inobatga olgan holda, aksiz solig'ini hisobga olib ularga qo'shilgan qiymat solig'ini kiritmasdan belgilanadi. Bu soliqni to'lovchilar qatoriga mulkchilik shakli va kimga tegishli ekanligidan qat'iy nazar ishlab chiqarish va tijoriy faoliyat bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar (xorijiy investitsiyali korxonalar ham) kiradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 1992.

2. «Byudjet tizimi to'g'risida». O'zbekiston Respublikasining qonuni, 14 dekabr 2000 yil.

3. «Davlat byudjetining g'azna ijrosi to'g'risida». O'zbekiston Respublikasining qonuni, 26 avgust 2004 yil.

4. «Avtomobil yo'llari to'g'risida». O'zbekiston Respublikasining qonuni, 1992 yil.

5. «Aholi bandligi to'g'risida». O'zbekiston Respublikasining qonuni, 1998 yil.

6. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. – T.: O'zbekiston, 2008.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 24 dekabrdagi PP-1449-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2011 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida»gi Qarori.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 22 dekabrdagi PP-1245-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2010 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida»gi Qarori.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 29 dekabrdagi PP-1024-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2009 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida»gi Qarori.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 12 dekabrdagi PQ-744-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2006 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida»gi Qarori.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 18 dekabrdagi PQ-532-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2007 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida»gi Qarori.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 27 dekabrdagi PQ-244-sonli «O'zbekiston Respublikasining 2006 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida»gi Qarori.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2004–2009 yillarda Maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi to'g'risida»gi 3431-sonli Farmoni, 2004 yil.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarini loyihalashtirish, qurish va rekonstruksiya qilish tartibini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori, 2006 yil.

15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 490- sonli «Byudjetdan tashqari pensiya jamg'armasi boshqaruvini yanada takomillashtirish to'g'risida»gi qarori, 2004 yil.

16. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy ta'minot vazirligi huzurida Pensiya jamg'armasini tashkil etish to'g'risida»gi 459-sonli qarori, 1996 yil.

17. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 498-sonli «Byudjetdan tashqari pensiya jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va xarajat qilish tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash to'g'risida»gi qarori.

18. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida Respublika yo'l jamg'armasi va «O'zavtoyo'l» davlat aksionerlik kompaniyasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida»gi 36-sonli qarori, 2003 yil.

19. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasining Bandlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va foydalanish tartibi to'g'risida»gi Nizomni tasdiqlash bo'yicha 173-sonli qarori, 2003 yil.

20. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Byudjetdan tashqari «Maktab ta'limi jamg'armasini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 263-sonli qarori, 2004 yil.

21. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. –Toshkent: «O'zbekiston», 2010.-80 b.

22. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. –Toshkent: «O'zbekiston», 2009.-56 b.

23. Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyoti yo'li. –T.: «O'zbekiston», 2007.

24. Karimov I.A. Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish barcha demokratik yangilash va iqtisodiy islohotimizning pirovard maqsadidir. –T.: «O'zbekiston», 2007.

25. Karimov I.A. O'zbekiston -iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yulida. –T.: «O'zbekiston», 1995.

26. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. –T.: «O'zbekiston», 1995.

27. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: «O'zbekiston», 1997.

28. Karimov I.A. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida. –T.: «O'zbekiston», 2005.

29. Abdullaev Yo.A., Srojiddinova Z.X., Usipbaev N.I. Государственные финансы Республики Узбекистан. Учебное пособие. – T.: TFI, 2001.

30. Александров И.М. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. –М.: Дашков и К, 2006.

31. Алле М. За реформу налоговой системы / Пер. с фр. – М. 2001.

32. Афанасьев М. Бюджетная политика и бюджетный процесс. Материалы к лекциям. Ч.1,2. – М.: ГУ ВШЭ, 2000.

33. Афанасьев М. Предпосылки концепции бюджетного устройства и бюджетного процесса // Вопросы экономики, 2000. №11.

34. Amerika Qo'shma Shtatlarining federal byudjet tizimi: shakllantirish, muvofiqlashtirish va ijro etish tamoyillari. – T.: Fan, 2004.

35. Бабич А., Павлова Л. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 1999.

36. Бабич А., Павлова Л. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.

37. Бланк И.А. Основы финансового менеджемента. В 2-х томах. Киев: Ника-центр, 1999.

38. Большаков С.В. Финансы предприятий: теория и практика. – М., 2005.

39. Банковское дело: Учебник / Под ред. О.И.Лаврушина. – М., 2005.

40. Брайчева Т.В. Государственные финансы: Учебное пособие. СПб. 2001.

41. Брег С. Настольная книга финансового директора / Пер. с англ. – М., 2005.

42. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов / Пер. с англ. – М., 2004.

43. Бригхэм Ю.Ф. Энциклопедия финансового менеджемента / Пер. с англ. – М. 1998.

44. Брюммерхофф Д. Государственные финансы: теория государственных финансов/ Пер. с нем. под ред. А.Кудрина, В.Дзгоева. Владикавказ: Пионер-Пресс, 2002.

45. Бушмин Е.В. Бюджет: процедуры и эффективность. – М.: Альтернатива-Евролинц, 2003.

46. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник/ Под ред. М.Романовского, О.Врублевской. – М.: Юрайт, 1999.

47. Бюджетная система и учёт в Росси: Учебно-методическое пособие / Под общ. ред. В.М.Герасимова, М.П.Афанасьева, Б.П.Елисеева, А.Г.Шорникова, – М.: Мысль, 2002.

48. Бюджетная система России: Учебник для вузов / Поляк Г., Астахов А., Вафина Л., и др.; Под ред. Г.Поляка. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999.

49. Бюджетная система Российской Федерации. Под ред. проф. М. В. Романовского и проф. О. В. Врублевской. – М.: Юрайт, 2000.

50. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской. – М.: Юрайт, 2001.

51. Бюджетная система Российской Федерации. Учебник. Под ред. Г.Б. Поляка. – М.: ЮНИТИ, 2001.

52. Бюджетный федерализм и межбюджетные отношения: проблемы и перспективы развития. -СПб.: Изд. Кодекс INFO, 2001.

53. Бюджетный процесс в Российской Федерации: Учебное пособие /Баранова Л., Врублевская О., Косарева Т., Юринова Л. – М.: Перспектива, 1998.

54. Быстряков А.Я. Реформа государственного финансового контроля (вопросы теории и практики) – М., 2003.

55. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya: umumnazariy masalalar. – T.: Iqtisod-moliya, 2008. – 316 b.

56. Vahobov A.V., Srojiddinova Z.X. O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti: O'quv qo'llanma. – T.: Iqtisod-moliya, 2002.

57. Вахабов А.В., Жамалов Х.Н. Согласование межбюджетных отношений: Учеб.пос. –Т.: Iqtisod-moliya, 2003.

58. Vahobov A., Qosimova G., Jamolov X. Byudjet-soliq siyosati yaxlitligi: O'quv qo'llanma. – T.: Iqtisod-moliya. 2005.

59. Вахабов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. –Т.: Iqtisod-moliya, 2006.

60. Вахабов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. –Т.: Iqtisod-moliya, 2007.

61. Вавилов А. Государственный долг: уроки кризиса и принципы управления. –М.: Городец-издат, 2001.

62. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами / Пер. с англ. –М.: 2000.

63. Воронин Ю.М. Государственный финансовый контроль: вопросы теории и практики. –М.: 2005.

64. Gazetalar: «Soliqlar va bojxona xabarlari» (O'zbekiston), «Бизнес вестник Востока» (O'zbekiston), «Финансовая газета» (Россия), «Экономика и жизнь» (Россия).

65. Годин А.М., Максимова Н.С., Подпорина И.В. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник.- 2-е изд. испр. и доп. – М.: Дашков и К, 2006.

66. Государственный бюджет: от подготовки до исполнения. Министерство экономики, финансов и планирования. – Париж: Les Editions de Bercy. 1995.

67. Государственные и муниципальные финансы: Учебник / под общ. ред. И.Д.Мацкуляка. –М.: 2003.

68. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник. –М.: 2002.

69. Данилов Ю.А. Рынки государственного долга: мировые тенденции и российская практика. –М.: 2002.

70. Davlat moliyasi tizimi. Normativ-huquqiy hujjatlar to'plami, 3 jildlik, – T.: O'zbekiston, 2002.

71. Деньги, кредит и банки: Учебник / Под ред. О.И.Лаврушина. –М.: 2004.

72. Долан Э., Кэмпбелл К., Кэмпбелл Р. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. Москва-Ленинград: «Профико», 1991.

73. Дробозина Л.А. Общая теория финансов. –М.: Банки и биржи, 1999.

74. Дмитриев М. Бюджетная политика в современной России. –М.: Московский Центр Карнеги, 2001.

75. Дыбаль С.В. Финансовый анализ: теория и практика: Учебное пособие. -СПб., 2004.

76. Журналлар: «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси», «Солиқ тўловчининг журнали», «Бозор, пул ва кредит», «Экономическое обозрение», «Вопросы экономики» (Россия), «Финансы» (Россия), «Налоговый вестник» (Россия).

77. Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного регулирования. –М.: Дело ЛТД, 2001.

78. Зуева И.А. Пути внедрения государственного аудита // Финансы, 2005. №6.

79. Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. –М.: Юрист, 1999.

80. Пансков В.Г. Налоги и налогообложение в Российской Федерации. –М.: 2006.

81. Пеньков Б.Е. Налоговый импульс экономического роста // Экономист, 2005. №6.

82. Премчанд А. Управление государственными финансами. -Вашингтон: МВФ, 1994.

83. Пономаренко Е.В. Финансы общественного сектора России. –М.: 2001.

84. Пономаренко Е.В. Финансовые приоритеты общественного сектора экономики, –М.: 2001.

85. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. –М.: Финансы и статистика, 2003.

86. Романовский М., Врублевская О., Сабанти Б. Финансы: Учебник для вузов. –М.: Юрайт, 2000.

87. Румянцева Е.Е. Финансы организаций. –М.: 2003.

88. Румянцева Е.Е. О новых подходах к управлению финансами предприятий // Финансы и кредит. 2004. №24.

89. Сабанти Б. Теория финансов: Учебное пособий. –М.: Менеджер, 1998.

90. Срожиддинова З.Х., Вахобов А.В., Сиддиков Ж.Р. Государственный бюджет Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.

91. Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. Управление финансами. –М.: 2003.

92. Станиславчик У.Н. Основы финансового менеджмента. –М.: 2001.

93. Тренев Н.Н. Управление финансами: Учебное пособие. –М.: 2003.

94. Финансы, налоги и кредит: Учебник / Под общ. ред. И.Д.Мацкуляка. –М.: Изд-во РАГС, 2007.

95. Финансы: Учебник для вузов / Дробозина Л., Поляк Г., Константинова Ю. и др.; Под ред. Л.Дробозиной. –М.: Финансы: ЮНИТИ, 2000.

96. Финансы / Под ред. В.М.Родионовой. –М., 2001.

97. Финансы предприятий: Учебное пособий / Под ред. Н.В.Колчиной. –М.: 2005.

98. Финансы и кредит / Под ред. А.М.Ковалевой. –М.: 2005.

99. Финансы, денежное обращение и кредит: Учебник. 2-е изд., перераб. И доп. / Под ред. В.К.Сенчагова и А.И.Архипова. –М.: 2004.

100. Финансовый менеджмент / Под ред. А.Ф.Самсонова. – М.: 2004.

101. Формирование национальной финансовой стратегии России: путь к подъёму и благосостоянию. –М.: 2004.

102. Фостер Р.С. Искусство слияний и поглощений / Пер. с англ. –М.: 2004.

103. Филатов О.К., Козловских Л.Я., Цветкова Т.Н. Планирование, финансы, управление на предприятии: Практическое пособие. –М.: 2005.

104. Федякина Л.Н. Международные финансовые отношения. - СПб. 2004.

105. Хэррис Дж. Мэнвилл. Международные финансы / Пер. с англ. –М.: 1996.

106. Шарифходжаев М.Ш., Срожиддинова З.Х., Туляганова Н.Б. Бюджетная политика Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.

107. Шадыбаев Т. и др. Фонд реконструкции и развития: сферы влияния // Экономическое обозрение, №11-12, 2007.

108. Шуляк П.Н. Финансы предприятий: Учебник. –М.: 2002.

109. Шишкин С.В. Экономика социальной сферы. –М.: 2003.

110. Щербакова Г.Н. Банковские системы развитых стран. –М.: 2002.

111. Кучкаров Д.А. Принципы организации казначейского исполнения Государственного бюджета Республики Узбекистан. Уч.пос. – Т.: Мир экономики и права, 2005.

112. Красавина Л.Д. и др. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. –М.: 2005.

113. Ковалев В.В. Финансы организаций. –М.: 2005.

114. Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. –М.: 2001.

115. Ковалева А.М., Лапуста М.Г., Скамай Л.Г. Финансы фирмы. –М.: 2005.

116. Котляр Э.А., Самойлов Л.Л., Лактионова О.О. Искусство и методы финансового планирования. –М.: 2004.

117. Колб Р.В. Родригес Р.Д. Финансовый менеджмент: Учебник / Пер. с англ. –М.: 2001.

118. Лупей Н.А. Фынансы: Учебное пособие. –М.: 2004.

119. Любимцев Ю.И. Финансовая политика: российский путь. –М.: 2005.

120. Ли Ч.Ф., Финнерти Дж.И. Финансы корпораций. –М.: 2000.

121. Лихачева О.Н. Финансовое планирование на предприятии: Учебно-практическое пособие. –М.: 2003.

122. Моляков Д.С. Финансы предприятий отраслей народного хозяйства. –М.: 2002.

123. Масленченков Ю.С., Комиссаров Д.В. Специфика финансов и менеджмента стабильного предприятия в условиях социальной рыночной экономики. –М.: 2002.

124. Malikov T.S., Jamilov P.T. Byudjet-soliq siyosati. –T.: «Akademnashr», 2011. – 472 b.

125. Malikov T. Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb masalalari. – T.: «Akademiya», 2002. – 204 b.

126. Malikov T.S. Soliq yukining og'irligini keskin kamaytirish kerakmi? – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. – 32 b.

127. Malikov T.S., Haydarov N.H. Davlat byudjeti. / O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisod-moliya», 2007. – 84 b.

128. Malikov T.S., Haydarov N.H. Moliya: umumdavlat moliyasi. / O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisod-moliya», 2009. – 556 b.

129. Malikov T.S., Haydarov N.H. Byudjet daromadlari va xarajatlari. / O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisod-moliya», 2007. – 244 b.

130. Malikov T.S., Haydarov N.H. Byudjet (tizimi, tuzilmasi, jarayoni). / O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisod-moliya», 2008. – 84 b.

131. Матвеев С.Ю. Некоммерческие организации. –М.: 2004.
132. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В.2-х т. / Пер. с англ. –М.: Республика, 1993.
133. Мешалкина Р.Е. Теоретические вопросы государственного финансового контроля // Финансы, 2003. № 12.
134. Незамайкин В.Н., Юрзинова И.Л. Финансы организаций. –М.: 2005.
135. Пеньков Б.Е. Управление капиталом предприятия: финансовый анализ и принятие решений. –М.: 2001.
136. Планирование, финансы, управление на предприятии. –М.: 2005.
137. Покудов А.В. Личные финансы. Секреты управления. –М.: 2006.
138. Рябухин С.Н. Аудит эффективности государственных расходов в современной практике финансового контроля // Финансы, 2002. №4.
139. Экономика и организация рыночного хозяйства / Под ред. Б.К.Злобина. –М.: 2004.
140. Экономика. Изд. 3-е / Под ред. А.С.Булатова. –М.: 2005.
141. Yuldashev Z.Yu., Malikov T.S. Moliya: uy xo'jaliklari moliyasi. / O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisod-moliya», 2008. – 112 b.
142. Юлдашев З.Ю., Срожиддинова З.Х., Мирзаев У.А. Местные бюджеты. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
143. Юрзинова И.Л., Незамайкин В.Н. Финансы организаций: менеджмент и анализ. –М.: 2004.
144. Янжул И.И. Основы начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. –М.: Статус, 2002.
145. Qosimova G. G'aznachilik faoliyatini tashkil etish. O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisod-moliya», 2005.
146. Qosimova G. G'aznachilik tizimini joriy etishda xorij tajribasi // Bozor, pul va kredit, mart 2003 yil.
147. Qosimova G. G'aznachilik faoliyatining huquqiy bazasini yaratish masalalari, // Xo'jalik va huquq, dekabr 2004 yil.
148. Haydarov N. Davlat moliyasini boshqarish. –T.: «Akademiya», 2005.
149. Boyd J. Inflation. «Growth and Centrol Banks Theory and Evidence», 1996. Policy Resear ch worcing Poner. 1575. The World Bank. Washington. D. C.

150. EBKD transtition Ronont 998. Financial sector in transition. European Bank for Beconnts nuction and Development. London 1998.

151. Hermes N. Lesnik R. Financial System Development in Transition Ekonomies. Jornal of Banking and Finance. Vol. 24. pp. 507–524.

152. Moyer C. Financial System. Corporote Finance and Ekonomik Development, in RA Hubbart (ed) Assymetric information. Corporote Finance and investment. A Notional Bueau of Economic 1990 Researck Project Report, University of Chicnyo Press. Chicago. PP. 307–322.

153. Steinherr A. An innovatori Package for Financial Sector Reforms in Eastern Euro pean Countries. Jorunal of Banking and Financeial 17 PP. 1033–1057.

154. Mingaleva Zh About the experience of enterprise's strotegies in crises situation. All Russian scientific conference «Economics» theory methodology, thends of developmrnt: S-Petersburg 1998.

155. Tkacheva Sinnovation Activities Infrastrue, turee as Multi Angent Sysem The 11th Annouol Meeting of the Japan Association for Evolutionary Economics. JAFEE 2000 Tokyo Japan 2000. 136–141.

156. Internet saytlari:

www.minfin.ru
www.mf.uz
www.budget.ru
www.df.ru
www.gov.uz
www.mfa.uz
www.mfer.uz
www.cer.uz
www.analitik.org.ua
www.mstu.edu.ru
www.eduworld.ru
www.businessvoc.ru
www.i-u.ru
www.yeerc. ru
www.darvoza.uz/
www.cagateway.org.
www.dcc.uz

MUNDARIJA

KIRISH 3

1-bob. MOLIYANING MOHIYATI VA FUNKSIYALARI 5
1.1. Moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati 5
1.2. Moliyaning funksiyalari 13
1.3. Takror ishlab chiqarish va moliya 17
1.4. Moliya taraqqiyoti 25
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 36

2-bob. MOLIYAVIY SIYOSAT 40
2.1. Moliyaviy siyosatning mazmuni va prinsiplari 40
2.2. Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari) 50
2.3. Hozirgi bosqichdagi moliya siyosati va uning o'ziga xos xususiyatlari 57
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 62

3-bob. MOLIYA TIZIMI 65
3.1. Moliya tizimining sohalari va bo'g'inlari 65
3.2. Yetakchi xorijiy mamlakatlarning davlat moliya tizimi 74
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 79

4-bob. MOLIYAVIY BOSHQARUV 81
4.1. Moliyaviy boshqaruvning mazmun–mohiyati 81
4.2. Moliyaviy boshqaruv organlari va ularning vazifalari 84
4.3. Moliyaviy oqimlarni boshqarish 89
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 93

5-bob. MOLIYAVIY REJALASHTIRISH VA TARTIBGA SOLISH 95
5.1. Moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash 95
5.2. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni moliyaviy tartibga solish 105
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 117

6-bob. MOLIYAVIY NAZORAT 119
6.1. Moliyaviy nazorat: mazmuni, sohalari, ob'ekti, predmeti, tizimi, vazifalari, prinsiplari 119
6.2. Moliyaviy nazorat turlari, shakllari va metodlari 124
6.3. Davlat moliyaviy nazorati organlarining vazifalari va funksiyalari 130
6.4. Nodavlat moliyaviy nazorat 145
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 152

7-bob. XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLAR MOLIYASI – DAVLAT MOLIYAVIY SALOHIYATINING ASOSI 155
7.1. Davlatning moliyaviy salohiyati va uning xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi bilan o'zaro bog'liqligi 155
7.2. Moliyaviy salohiyatning o'sish omillari 156
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 159

8-bob. XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLARNI MOLIYAVIY ISLOH QILISH 160
8.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni isloh qilish va ularning moliyaviy xo'jaligini qayta qurishning zarurligi 160
8.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy isloh qilish samaradorligini baholash 164
8.3. Xo'jalik yurituvchi sub'ektni isloh qilish tizimida moliyaviy rezervlar 169
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 180

9-bob. XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLARNING MOLIYAVIY RESURSLARI 183
9.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy resurslari va kapitali 183
9.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi 187
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 191

10-bob. ASOSIY VA AYLANMA KAPITAL DOIRAVIY AYLANISHINING MOLIYAVIY ASPEKT (JIHAT)LARI 193
10.1. Asosiy kapital doiraviy aylanishining mohiyati, tarkibiy tuzilmasi va samaradorligi 193
10.2. Aylanma kapital: mazmuni, tarkibiy tuzilmasi va foydalanish samaradorligi 203
10.3. Aylanma mablag'larni normalashtirish 209
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 213

11-bob. XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTNING ISHLAB CHIQARISH CHIQIMLARI, FOYDASI VA RENTABELLIGI 218
11.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xarajatlari: mohiyati, tarkibi, klassifikatsiyalanishi va samaradorligini baholash ... 218
11.2. Foyda, uni shakllantirish va undan foydalanish 225
11.3. Rentabellik va uni oshirish yo'llari 230
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 232

12-bob. XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTNING BAHO SIYOSATI VA BAHOLARNI SHAKLLANTIRISH ASOSLARI, MARKETING STRATEGIYASINING MOLIYAVIY JIHATLARI 235
12.1. Baholarni shakllantirishning ob'ektiv asoslari 235
12.2. Baho turlari, uning tarkibiy tuzilmasi va baholarni shakllantirish metodlari 239
12.3. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt marketing strategiyasining moliyaviy jihatlari 250
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 258

13-bob. ISHLAB CHIQARISHNI YANGILASH VA MODERNIZATSIYALASH INVE STITSION DASTURLARINI MOLIYALASHTIRISH 262
13.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tarkibiy jihatdan qayta qurish – kompleks muammo 262
13.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning innovatsion-investitsion strategiyasini shakllantirish 264

13.3. Investitsiyalar: manbalari, baholash va samaradorlik 266
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 270

14-bob. XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLARNING MOLIYAVIY BARQARORLIGI: BAHOLASH KO'RSATKICHLARI, OSHIRISH YO'LLARI 272

14.1. Moliyaviy barqarorlik va uni ta'minlash omillari 272
14.2. Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari va ularni oshirish yo'llari 277
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 281

15-bob. DAVLAT BYUDJETI 284

15.1. Davlat byudjetining mohiyati, funksiyalari va ahamiyati 284
15.2. Davlat byudjetining daromadlari 302
15.3. Davlat byudjetining xarajatlari 309
15.4. Byudjet defitsiti va uni moliyalashtirish 318
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 323

16-bob. BYUDJET DAROMADLARI 327

16.1. Byudjet daromadlarining mazmun-mohiyati va ularni shakllantirish prinsiplari 327
16.2. Byudjet daromadlarining tarkibiy tuzilishi va ularning klassifikatsiyasi 331
16.3. Soliqlar va soliq tizimi 338
16.4. Umumdavlat soliqlari 350
16.5. Mahalliy soliqlar va yig'imlar 358
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 359

17-bob. BYUDJET XARAJATLARI 364

17.1. Byudjet xarajatlari: mazmun-mohiyati, tarkibi, tuzilmasi va klassifikatsiyasi 364
17.2. Byudjetdan moliyalashtirish: ta'rifi, prinsiplari, shakllari va metodlari 376
17.3. Byudjet normalari (me'yorlari), xarajatlar smetasi va byudjet krediti 382
17.4. Byudjet xarajatlarini sarflash masalalari va vazifalari 387
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 388

18-bob. BYUDJET TIZIMI VA BYUDJET TUZILMASI 391
18.1. Byudjet tizimi: ta'rifi, prinsiplari, boshqarish sohasidagi vakolatlar 391
18.2. Byudjet tuzilmasi va klassifikatsiyasi 396
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 400

19-bob. BYUDJET JARAYONI 402
19.1. Byudjet jarayoni: ta'rifi, bosqichlari, vazifalari, ishtirokchilari va prinsiplari 402
19.2. Byudjet loyihasini tuzish 405
19.3. Byudjetni muhokama qilish (ko'rib chiqish) va tasdiqlash (qabul qilish) 409
19.4. Byudjetni ijro etish 412
19.5. Byudjetning ijrosi to'g'risidagi hisobot va uni tasdiqlash 420
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 422

20-bob. DAVLATNING BYUDJETDAN TASHQARI JAMG'ARMALARI 426
20.1. Davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va ahamiyati. 426
20.2. Pensiya jamg'armasi 433
20.3. Yo'l jamg'armasi 438
20.4. Bandlikni qo'llab-quvvatlash Davlat jamg'armasi 440
20.5. Maktab ta'limi jamg'armasi 443
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 446

21-bob. IJTIMOIY TA'MINOT 449
21.1. Ijtimoiy ta'minotning iqtisodiy asoslari va prinsiplari 449
21.2. Davlat pensiyasi va jamg'arib boriladigan pensiya fondi 455
21.3. Ijtimoiy nafaqalar 462
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 465

22-bob. DAVLAT KREDITI 467
22.1. Davlat kreditining mazmun-mohiyati va funksiyalari 467
22.2. Davlat krediti klassifikatsiyasi 473
22.3. Davlat kreditini boshqarish 477
22.4. Davlat qarzi. Ichki va tashqi qarzlar 478

22.5. Davlat – garant (kafil) va kreditor sifatida 482
22.6. Davlat qarzlarini boshqarish 485
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 488

23-bob. SUG'URTA 492

23.1. Sug'urtaning iqtisodiy mohiyati 492
23.2. Sug'urtaning rivojlanish bosqichlari 498
23.3. Sug'urtaning huquqiy asoslari 506
23.4. Mulkiy va shaxsiy sug'urta. Javobgarlik sug'urtasi 513
23.5. Sug'urta bozori 546
23.6. Qayta sug'urta 552
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 556

24-bob. UY XO'JALIKLARI MOLIYASI 559

24.1. Moliya munosabatlarining umumiy tizimida uy xo'jaliklari moliyasi 568
24.2. Uy xo'jaliklarida moliyaviy qarorlar qabul qilishning o'ziga xos xususiyatlari 568
24.3. Uy xo'jaliklari daromadlari 575
24.4. Uy xo'jaliklari xarajatlari 583
24.5. Jamg'armalarni shakllantirish va yo'naltirish 588
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 593

25-bob. XALQARO MOLIYA 600

25.1. Xalqaro moliyaning asoslari va rivojlanish tendensiyalari 600
25.2. Jahon banki va Xalqaro valyuta fondi 606
25.3. Valyuta kursi va valyuta bozorlari 611
25.4. To'lov balansi va uni tartibga solish yo'llari 615
25.5. Xalqaro hisob-kitob shakllari 620
25.6. Xalqaro kredit 629
25.7. O'zbekiston Respublikasida valyuta munosabatlarini tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari 636
Bahs-munozara va nazorat uchun savollar 644

Moliyaga oid atama va iboralarning izohli lug'ati 646

A D A B I YO T L A R 695

ALISHER VOSIQOVICH VAHOBOV
TOXIR SATTOROVICH MALIKOV

MOLIYA

Toshkent — «Noshir» — 2011

Muharrir	*O. Abdullaev, N. Jo'raeva*
Musahhih	*D. Mamadalieva*
Badiiy muharrir	*Sh. Odilov*
Texnik muharrir	*D. Ohunjonov*

Litsenziya AI №096. 23.11.2007-y.
Bosishga ruhsat etildi 08. 09. 2011. Bichimi 60x84$^{1}/_{16}$. «Times TAD» garniturasi. Ofset qog'ozi. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog' 46,5
Nashr b.t. 44,5 Adadi 500 nusxa.
Buyurtma № 36.

«NOSHIR» nashriyoti,
Toshkent sh., Langar ko'chasi 78-uy.

711